

श्रीपण्डितराजश्रीछेदिरामश्रीशास्त्रि (चिन्तामणि—जयपुर) स्मारकं,
पण्डितश्रीशिवनारायणशास्त्रिस्मारकम्

श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायामिश्रं ३० कुसुमम् ।

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं व्याकरणमहाभाष्यम्

तद्व्याख्यानभूतेन उपाध्यायकैयटप्रणीतेन भाष्यप्रदीपेन, तद्व्याख्यानभूतेन
नागेशभट्टविरचितेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन, भाष्यव्याख्यानभूतेन
भट्टोजिदीक्षितविरचितेन शब्दकौस्तुभेन च विराजितम्

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचितया

भाष्यादिव्याख्यानभूतयाऽभिनवराजलक्ष्मीटीकया चाऽलङ्कृतम् ।

नवाह्निकरूपः प्रथमो भागः । प्रथमः खण्डः ।

संस्कृता—

श्रीगुरुप्रसादशास्त्री,

[प्रिन्सिपल-श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज, मीरघाट, काशी]

सम्पादकः—

पण्डितनन्दकिशोरशास्त्री,

फेसर, श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज, मीरघाट, काशी]

।—“ज्यौतिषप्रकाश” मुद्रणालयाध्यक्षो बी० के० शास्त्री, काशी)

॥ श्रीः ॥

व्याकरण-महाभाष्यम्

तद्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः

तद्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्घोतः

भाष्यादित्रिवलिव्याख्यानभूता श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचिताऽभिनवराजलक्ष्मीश्च ।

* तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् *

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥१॥१॥१॥१॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थमीदादीनां तपराणां-प्रगृह्यसंज्ञोच्यते ? ॥

(प्रदीपः) ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । किमर्थमिति । ईदूतोरनर्ण्वीद्विन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम्, उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सर्वैर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रत्यक्षाधिक्याद्गुणानां न भविष्यति, पुनानां चेप्यत एवेति, -इष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ईदूदेत् । व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोः

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिकृता अभिनवराजलक्ष्मीः

१ अनण्वत्-दीर्घकारोकारयोरक्षरसमाघायेऽपाठादप्रत्याहारबहिर्भूतत्वात् । भिद्येति । ह्रस्वप्लुतनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नोपपद्यते इति । भिन्नकालग्रहणे प्राप्ते सति तन्निरासार्थं हि तपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वं सफलं स्यात्, तदेव तु न, अनण्वेनाऽणुदिसूत्रप्राप्तेरभावादित्याशयः । २ स्वर्णानां-दीर्घोदात्तदीर्घानुदात्तदीर्घस्वरितानामोकारादीनाम् । नोपपद्यत इति । गुणानामभेदकतया गुणान्तरयुक्तसर्वणग्रहणस्य स्वत एव सिद्धतया तदर्थं तपरोच्चारणस्य निष्फलत्वात्नोपपद्यत इत्यर्थः । ३ पुताना-प्लुतकारादीनाम् । एवञ्चातिपक्षेऽपि भिन्नकालप्लुतव्यावृत्त्यर्थं न तपरत्वमिति तन्निष्फलमेवेति स्थितम् । ४ तपरकरणेऽनिष्टापत्तिरपीत्याह-इष्टव्याघातमिति । प्रत्युत-विपरीतम् । इति प्रश्नः-भाष्ये-किमर्थमिति प्रश्नः । तपरसूत्रे इति । तपरसूत्रस्य

रूपादानं भिन्नकालनिवृत्तये वा, गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् । तत्र नाय इत्याह-ईदूतोरिति । एवं चाणुदिदित्यस्य प्राप्त्यभावाच्च तद्वाधकतपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः । तपरसूत्रेऽणग्रहणाननुवृत्त्या तस्यै प्राप्त्यावपि फलाऽभावाच्च द्वितीय इत्याह-उदात्तादीनामिति । ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात्, तत्पक्षे हि तपरसूत्रं नियमार्थमेवेत्यत आह-जातीति । पुतानां चेप्यत एवेति । एतच्च (अग्रे) भाष्ये एव रणुदम् ॥ इष्टव्याघातमिति । जातिपक्षे ईदूदंशेऽपि तपरत्वेनैव प्लुतव्यावृत्तिरित्यभिमानः ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘तपरस्तत्कालस्ये’ति तत्कालानां सव-

विध्यर्थताया वार्तिककृदुक्ततया तत्राऽणग्रहणाननुवृत्तेरित्याशयः । ५ तस्य-तपरसूत्रस्य । फलाऽभावात्-उदात्तादीनामभेदकत्वात्स्वत एव तद्ग्रहणे सिद्धे तपरसूत्रप्रवृत्तये तपर करणस्य निष्फलत्वात्तपरकरणं नोचितमित्यर्थः । तत्पक्षे-जातिपक्षे । जातिपक्षे हि भिन्नकालानां ग्रहणस्य प्रसक्ततया तन्निरासार्थं तपरसूत्रप्रवृत्तये तपरकरणं सफलमित्याशयः । नियमार्थमेवेति । नियमार्थमेव न विध्यर्थमित्यर्थः ।

६ ननु तपरसूत्रस्य नियमार्थत्वेनाप्येव तत्प्रवृत्त्या प्रकारस्थाक्षरसमाघाविकत्वेनाऽणत्वात्तत्प्रवृत्तौ प्लुतव्यावृत्तिप्रसक्तिरिति दोषस्य सत्त्वेऽपि ईदूतोरनण्वत्वाच्च तपरसत्त्वेऽपि तपरसूत्राऽप्रवृत्त्या कथमन्तरेष्टव्याघातोक्तिः भङ्गश्छन्दोऽन आह-जातिपक्षे इति । तपरत्वेन-तपरसूत्रप्रवृत्त्या । अभिमानपदमचित्ताऽरुचिस्तु जातिपक्षे तपरसूत्रस्य नियमार्थतया तत्पक्षे अनपि तपरसूत्राऽप्रवृत्तिरित्येवेत्यवधेयम् ।

र्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ॥ केषाम् ? ॥
उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ॥

(प्रदीपः) तपर इति । व्यक्तिपक्षो भेद-
काश्च गुणा इति भावः । केषामिति । सुतानाम-
ग्रहणप्रसङ्गात्प्रथमः । उदात्तेति । कचिदनुनासिक-
ग्रहणमप्यस्ति तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितम्, न हि प्रगृह्यो-
ऽनुनासिकः सम्भवति, 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक'
निषेधात् ॥

(उद्योतः) भेदकाश्च गुणा इति । 'भेदकत्वात्स्व-
रस्ये'ति वार्तिकोक्तेरपिषये भेदकपक्षोऽप्यस्त्यभिमानः ।
ईदं प्रयोजनमोद्गोरेव, नत्वेदं, अणुदिस्त्रेणैव सिद्धेः ॥

[तटस्थाक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

'किं तर्ही'ति ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपवार्तिकम्]

[**॥ सुतानां तु प्रगृह्यत्वाऽप्रसङ्गोऽ-
तत्कालत्वात् **॥]

सुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञां न प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अतत्कालत्वात्' ।

न हि सुतास्तत्कालाः ॥

(प्रदीपः) सुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षा-
श्रयणादयं दोषो, न तु तपरत्वात् ।

(उद्योतः) ननु तत्कालसवर्णसंग्रहार्थं तपरत्व-
मुक्तं नातत्कालव्यावृत्त्यर्थं, तस्मिन् सुतानां न प्राप्नोतीत्यत
आह-व्यक्तिपक्षेति । ईदृशे इदम्, एदंशे तु तपरत्वादेव
दोष इति बोध्यम् ॥

❁ राजलक्ष्मीः ❁

१ व्यक्तीति । एवञ्च व्यक्तिपक्षे गुणानां भेदकत्वेन
ईदृशोत्तरपरकरणं तत्कालसवर्णसंग्रहार्थमावश्यकमिति
समाधानाशयः । एदंशे तु तपरकरणं मुखमुखायमेव, अणु-
दिस्त्रेणैव भिन्नकालग्रहणसिद्धेरिति तत्त्वम् । २ प्रसङ्गा-
दिति । सुतानामग्रहणरूपं दोषं सर्वथा लक्ष्योक्त्येत्यर्थः ।
नहि तपरत्वे प्लुतसङ्गहसम्भव इति केषां ग्रहणार्थं तपरक-
रणमित्याशयः प्रश्नस्येति भावः । ३ 'अणोऽप्रगृह्यस्येत्यनु-
नासिकनिषेधात्' इति पाठान्तरम् । निषेधादिति । पूर्वं
प्रगृह्यसंज्ञायामनुनासिकसम्भव एव नास्ति, अणोऽप्रगृ-
ह्यस्येति तन्निषेधात्, पूर्वमनुनासिकत्वे तु ईदृशेदित्यादेःप्राप्ति-
रेव न, विषयाऽभावादित्याशयः । भेदकत्वादिति । अणु-
दिस्त्रेऽप्रगृहणाच्चाऽपिषये भेदकत्वपक्ष इत्यपि बोध्यम् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

असिद्धः प्लुतः । तस्याऽसिद्धत्वा-
त्तत्काला एव भवन्ति ॥

(प्रदीपः) असिद्ध इति । शास्त्राऽसिद्ध-
त्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने
द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्तते । तथा हि वक्ष्यति-
'असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषे-
धार्थं चे'ति ॥

(उद्योतः) ननु इतिशब्दादिसमभिव्याहारे
कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो
निवृत्तत्वेन प्लुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत
आह-शास्त्रेति । प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवत्त्वेन तत्प्रवृत्ति-
बुद्धयभावेन प्लुतबुद्धयभावाद्द्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे
सत्त्वाद्द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रा-
सिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि पुनः प्लुते
तस्य तत्र स्यात् । न च स्थानिवत्त्वम्, अनल्लिङ्गाविति
निषेधात् । प्लुतस्थान्यल्लिङ्गसिद्धमत्वात् । एवं चागच्छतमग्री३
इत्यादावणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः स्यादित्यपास्तम् ॥
ननु प्राधान्यात्कार्याऽसिद्धत्वमेव स्यादत आह-तथाहीति ॥
उत्सर्गः-स्थानो ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु ॥

कथं ज्ञायते-'सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु'

इति ? ॥

यदयं 'प्लुतः प्रकृत्ये'ति प्लुतस्य प्रकृति-
भावं शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥
सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥

४ इदं-तत्कालसवर्णग्रहणार्थत्वरूपम् । सिद्धेरिति ।
एकारस्याक्षरसमाप्ताधिकत्वादप्येनाणुदिसूत्रप्रवृत्तेरित्याशयः ।

५ व्यक्तिपक्षेतीति । जातिपक्षे तु नायं दोषः,
दीर्घप्लुतसाधारणत्वोत्पादितेरेङ्गीकारात्तस्याच्च प्लुतेऽपि
सत्त्वादित्याशयः । दोषः-प्लुताऽसंग्रहरूपो दोषः । एवञ्च
एदंशे तपरसत्त्वे तपरसूत्रप्रवृत्त्या प्लुतस्याऽसंग्रहापत्तिरित्या-
शयः । ६ अन्तरङ्गत्वात्-इत्यादिपदानपेक्षत्वेनान्तरङ्ग-
त्वात् । स्थानिनः-द्विमात्रस्य ईकारादेः । पुनः-तदनन्त-
रम् । तस्य-प्लुतस्य । तत्-प्रगृह्यत्वम् । प्लुतशास्त्राऽ
सिद्धत्वेऽपि पुनः प्लुतप्रवृत्तौ प्लुतस्येदानीमसिद्धत्वाभावेन
त्रिमात्रतया तस्येदृशेदित्यत्र ग्रहणाऽभावेन प्रगृह्यसंज्ञा न
स्यादित्याशयः । ७ तटस्थः पृच्छति-कथमिति । ८ पूर्व-
पक्षी समापत्ते-यद्यमिति । ९ 'प्लुतप्रगृह्या ज्ञायते'ति पा० ।

(प्रदीपः) यद्व्यमिति । असिद्धत्वे हि 'हुतः प्रकृत्ये'त्येवमाश्रयणाऽयोगात्कार्यत्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाऽभावोऽनुमीयते । सामान्येन च स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते, न तु प्रकृतिभाव एव । यथा रोहृत्व एव । 'सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरण'मिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते ॥

[ज्ञापनप्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्]

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥

(प्रदीपः) किमेतस्येति । प्रकृतिभाव एवाऽऽश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) सामान्येनेति । तैदुत्सर्गेऽपीत्यर्थः । ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्थस्तत्राह—सोत्सर्गमिति । तैदुत्सर्गनिरूपिताऽपवादत्वस्याऽत्रापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भावः । 'प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेऽपीत्यन्वयः ।

[लाघवमूलकतत्समाधानभाष्यम्]

'अभुतादभुत' इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) इतरो लाघवं दर्शयति—अभुतादिति । सिद्धे (हि) हुतेऽतोऽतीति तपरत्वादेवोत्त्वाऽप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतिभाव एवेति । भुतप्रकृतिभाव इत्यर्थः । भाष्ये 'एतस्ये'त्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमतो,—यत्सिद्धः भुतः स्वरसन्धिषु, संज्ञाविधावसिद्धस्तस्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति ? ॥

(प्रदीपः) किमत इति । यथोद्देशे संज्ञा-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ नन्वेवं भुतस्य प्रकृतिभावे सिद्धत्वेऽपि स्वरसन्धिषु सिद्धत्वे न मानमत आह—सामान्येनेति । असति वाचके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातस्यौचित्यादित्याशयः । एवं च भाष्ये स्वरसन्धिपदं तत्प्रकरणोपलक्षणमित्यवधेयम् । २ यथेति । यथा रोहृत्वं प्रति नासिद्धत्वमाश्रयणसामर्थ्यात्, एवं प्रकृते प्लुतस्य प्रकृतिभाव एवाऽसिद्धत्वमिति न किन्तु सामान्येन प्रकरणमात्रं प्रति नाऽसिद्धत्वमित्यर्थः । रोहृत्त्व इति च वैधर्म्येण वृष्टान्तः, यथा तत्र तथा नाऽत्रेत्याशयः । ३ तदुत्सर्गेऽपि—प्लुतप्रकृतिभावोत्सर्गे यणादिसन्धिकार्येऽपि । ४ तदुत्सर्गेति । प्लुतप्रकृतिभावोत्सर्गसन्धिप्रकरणकार्यनिरूपितापवादत्वस्य प्रगृह्यप्रकृतिभावेऽपि सत्त्वेन प्लुतः प्रकृत्येत्येवमपि स्वरसन्धिप्रकरणस्थमित्यर्थः । ५ किमत इति ।

परिभाषे, प्रगृह्यसंज्ञा च स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः ।

[पूर्वपक्षिणः समाधानभाष्यम्]

संज्ञाविधौ च सिद्धः ॥ कथम् ? ॥ कार्यकालं (हि) संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'त्युपस्थितमिदं भवति—'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्य'मिति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालमिति । कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य प्रार्थन्यत् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः ।

(उद्घोतः) कार्यार्थत्वादिति । तदेकवाक्यतापश्च संज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः ।

[तटस्थप्रश्नभाष्यम्]

किं पुनः भुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् ? ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानभाष्यम्]

प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

[तटस्थपक्षभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'भुतः प्रकृत्ये'त्येवं भविष्यति ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात्—'अप्लुतवदुपस्थिते' इति । अत्र पठिष्यति ह्याचार्यः—'वद्वचनं भुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । भुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यभुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात्' इति ।

स्वरसन्धिषु प्लुतः सिद्धोऽतः किम्=न किमपि फलं, यत्=यतः स प्रगृह्यसंज्ञाविधावसिद्ध इत्यन्वयः । तस्याऽसिद्धत्वात्=प्लुतस्याऽसिद्धत्वात् । ६ ननु प्रगृह्यसंज्ञाऽपि कार्यकालपक्षे स्वरसन्धिप्रकरणस्थैवेत्यत आह—यथोद्देश इति । ७ प्रकृत्येतीति । 'प्लुतप्रगृह्या अर्चा'त्यत्र 'ईदूदेद्विवचन'मिति प्रगृह्यसंज्ञासूत्रमुपतिष्ठते इत्यर्थः । गुणानाम्=अङ्गानाम् । ८ 'प्रधानत्वात्' । ९ 'दित्यर्थः' पा० । १० उपस्थिते=इतिशब्दे परतः । ११ ननु प्लुतप्रगृह्ययोरेकः स्थानीत्यप्लुतत्वात्वेन यणि कथं प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावोऽत आह—अत्रेति । भुतकार्येति । प्लुताश्रयप्रकृतिभावेत्यर्थः । न तु त्रिमात्रस्वभावस्यार्थमिति शेषः । भुतप्रतिषेधे हि=तस्यानेऽप्लुतस्य विधानेन त्रिमात्रस्वप्रतिषेधे हि । प्लुतनिवृत्तावित्यावत् । एवञ्च त्रिमात्रस्य श्रवणं नः स्यादिति भावः ।

तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या, प्रगृह्या-
श्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपस्थिते हीति । उपस्थितमनार्थे
इतिकरणः । 'अमी ३ इती'त्यत्र हुताश्रये प्रकृतिभावे
प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इत्येते । तदाह-
पठिष्यसीति । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति, स प्लुता-
श्रयप्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः—'देवदत्ता ३ इति',
'देवदत्तेति' ॥

(उद्योतः) प्रतिषिद्धे इति । अप्लुतवद्भावेन
वाधिते इत्यर्थः । आभ्ये—प्रगृह्याप्लुतप्रतिषेधेति । प्रगृह्या-
श्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रगृह्याश्रयापि
कुतो न निवृत्तिरित्यत आह—अन्येनेति । 'प्रगृह्याः प्रकु-
त्ये'त्यनेनेत्यर्थः । नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृति-
भावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽप्लुतवदिति बोधितो
अर्थ इत्यत आह—यत्रेति ।

[पूर्वपक्षिणः शङ्कासमाधानान्तरभाष्यम्]

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसं-
ज्ञोच्येत, एवमन्येकार एव एकः सवर्णा-
न्गृहीयादीकारोकारौ न गृहीयाताम् ॥
किं कारणम् ? ॥ अनण्त्वात् ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । ननु व्यक्तिपक्षा
श्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति, न पुनस्तपरत्वात् ।
अयमत्राशयः—आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते, दीर्घोच्चार-
णाच्च प्रयत्नाधिक्याद्भस्वानां न भविष्यति, प्लुतानां तु
प्रवर्तिष्यते इति । एवमपीति । अयं भावः—आकृति-
पक्षे यथा हस्वानां यत्नाधिक्याच्च भवति, तथा
दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति
प्लुतानां न स्यात् । यथा 'स्थूलं गामानये'त्युक्ते न
कृशस्यानयनं भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैव-
(आकृति)दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यते इति । तथा चानण्त्वादी-
वृत्तौ ग्राहकौ न स्याताम् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ प्रतिषिद्धे—'अप्लुतवदुपस्थिते' इत्यनेन वाधिते ।

२ 'इष्यते' इत्यस्य 'स च—प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञाया अभावे भ
स्या'दिति शेषः । अतः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्येत्या
शयः । ३ प्लुताभावे—प्लुतेकारादीनाम् । ४ तपरत्वाऽभावे
इष्टसिद्धिं प्रदश्यं तपरपाठे तदसिद्धिं दर्शयति—तपरत्वे-
स्थिति । ५ ननु जातिपक्षेऽपि ईत्वजातेरित्वजात्यपेक्षया
भिन्नत्वात्कथं प्लुतसंग्रहस्तत्रेत्यत आह—ईत्वादीति । दीर्घ

(उद्योतः) न पुनस्तपरत्वादिति । तद्वक्ष्यति
भाष्ये—'दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोती'ति ।
प्लुतानां स्थिति । तपरत्वाऽभावे इत्यर्थः । तर्परत्वे तु तपर-
सूत्रस्य जातिपक्षेऽनप्यपि नियमार्थत्वाच्च स्यादिति भावः ।
ईत्वादि ईत्वाचनतिरिक्तं मन्यते । आकृतिरिति । विना
व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाऽभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणी-
यायां लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घोच्चारणेन त-
च्छक्तेरुपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्य-
क्तिस्थैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाऽधिक-
कालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमिति भावः । भिन्नभिन्न-
व्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेऽभाव
एवेत्यपि बोध्यम् । एत्वजातेस्तु प्लुते सत्त्वाच्चेन प्लुतग्रहणं
भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च । नन्वेवं भाष्येऽनण्त्वा-
दिति हेतुरसङ्गतोऽत आह—आकृतिपक्षेऽपीति । ईदृशे
विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः ।
जातिप्राधान्ये फलाऽभावाच्चकिदारा कार्यसंबन्धाश्रयणे
गौरवाच्च तस्याऽयुक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेऽप्यण्त्वाऽ-
भावाच्च तौ ग्राहकाविति भावः ॥

[तस्यैव शङ्कान्तरतः समाधानभाष्यम्]

यदि पुनर्हस्वानामतपराणां प्रगृह्य-
संज्ञोच्यते ? ॥ नैवं शक्यम् । इहापि प्रस-
ज्येत—अकुर्वहि अत्र, अकुर्वह्यत्रेति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । ह्रस्वसाहचर्यादेकारो-
ऽपि 'ह्रस्व'शब्देनाभिधीयत इति 'ह्रस्वानां'मिति बहु-
वचनम् । तत्र ह्रस्वनिर्देशेऽण्त्वादाकृतिपक्षे वा यत्ना-
धिक्याऽभावाच्चिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिणः स्वाक्षेपोसंहारभाष्यम्]

तस्मादीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा
वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां
न प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तस्मादीर्घाणामेव तपरा-
णमिति । गुणान्तरयुक्तसङ्गहायाऽसन्देहाय चेत्यर्थः ॥

मात्रसमवेतेत्वजाति ह्रस्वसमवेतेत्वजात्यतिरिक्तां मन्यते इत्यर्थः ।
६ भिन्नभिन्नेति । ईत्वजातिरित्वजातिश्च परस्परं भिन्नेति
भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे ईत्वजातिर्न प्लुते इत्यस्मिन्पक्षे
प्लुताऽसंग्रह एवेत्याशयः । तेन—एकारेण । ७ आकृति-
पक्षाश्रयेण समाधाने बीजमाह—ईदृश इति 'भाव' इत्यन्तेन ।
८ दीर्घफलस्योक्तत्वात्तपरत्वफलमाह—गुणान्तरेति ॥ अमे-
दकत्वेनाकृतिपक्षेण वारय सिद्धत्वादाह—असंवेहाद्य
चेति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत् 'सिद्धः
प्लुतः स्वरसन्धिषु' इति । असिद्धः प्लुतस्त-
स्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति ॥

[तटस्थस्य पूर्वपक्ष्युक्तशापकासङ्गतिस्त्वकभाष्यम्]

कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तम्—'प्लुतप्रगृह्या
अची'ति ? ॥

[सिद्धान्तिनस्तत्सङ्गमनभाष्यम्]

'प्लुतभावी प्रकृत्ये'त्येवमेतद्विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) प्लुतभावीति । प्लुतो भावी यस्य
स प्लुतभावी स्थानी प्रकृतस्तस्यैव प्रकृतिभावः ।
ननु प्लुतस्याऽसिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वाप्लुत-
व्यपदेशं कथं लभते ? । नैष दोषः, 'प्लुतो ह्यस्य
भावी'ति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् । न च तत्र प्लुतस्याऽ-
सिद्धत्वम्, अन्यथा 'प्लुतोऽसिद्ध' इत्ययमपि व्यवहारो
न स्यात् ॥

(उद्द्योतः) कर्मधारयभ्रमं व्युदस्यति—प्लुतो
भावीति । यद्यप्याश्रयसिद्धत्वेनापि सिध्यति तथापि
शास्त्रबाधपेक्षया लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः ।
प्रकृत इति । प्लुतशब्देन बोधिन इत्यर्थः । बुध्यते ।
शास्त्रोक्त्ये कार्येऽसिद्धत्वं, नचायं व्यवहारः शास्त्रायं कार्य-
मिति भावः ॥

[तटस्थस्याक्षेपभाष्यम्]

कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

क्रियते तन्न्यास एव—'अप्लुताप्लुते' इति ॥

[तटस्थाक्षेपभाष्यम्]

एवमपि यत्तिसिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य
न प्राप्नोति—'अणोऽप्रगृह्यास्यानुनासिकः'
इति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालपक्षमाश्रित्याह—एव-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ कथं यत्तज्ज्ञापकमिति । यज्ज्ञापकमुक्तं प्लुत-
प्रगृह्या अचीति तत्कथमित्यर्थः । नैष दोष इति । 'यत्'
इति शेषः । २ हिः कचिच्च । ३ न चेति । नहीत्यर्थः ।
तत्र-बौद्धे प्रकल्पने । ४ अयं व्यवहार इति । अयं
शास्त्रीयव्यवहार इत्यर्थः । ५ एवमपीति । पूर्वपक्ष्युक्त-
शापकप्रयोजननिराकरणेऽपीत्यर्थः । ६ तत्र-कार्यकालपक्षे ।

मपीति । ततश्चास्मी ३ इत्यत्राऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिक-
प्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाऽभावा-
दनुनासिकः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) कार्यकालपक्षमाश्रित्येति । अयं
भावः—तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथग्बोधकत्वम् । पूर्व-
त्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं च वाक्या-
र्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थस्वमेव तस्य ।
किं च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रेदमसिद्धमिति
तदर्थः । तत्र कार्यकालपक्षे तत्तद्देशोपरिथितसंज्ञापरिभाषा-
णामप्यसिद्धत्वबोधनम् । एवं च प्लुतदृष्ट्याऽनुनासिकविधे-
रसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्याऽस्यापि तद्दृष्ट्याऽसिद्ध-
त्वेन प्लुतशास्त्रेऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वग्रहेण 'ईदृ-
देत्', 'अदभोमा'दित्यादिग्रहानुमत्तकत्वमिति ॥ यथोद्देशे तु
स्वातन्त्र्येण संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात्तत्प्रति प्लुतासिद्धत्व-
बोधनं शक्यमेव । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वा-
क्षतिरित्युपास्तम् । भाष्ये—यत्तिसिद्धे प्रगृह्येति । प्लुते
सिद्धकाण्डस्य यत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । यत्प्रगृह्यकार्यदृष्ट्या
प्लुतः सिद्धतरदिति यावत् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन—'कार्यकालं
संज्ञापरिभाष'मिति । 'यथोद्देशमेव संज्ञा-
परिभाषम् । अत्र चाऽसावसिद्धः । तस्याऽ-
सिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति ॥

(प्रदीपः) यथोद्देशपक्षाश्रयेण तु परिहारः । कथं
पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य
कार्यकालतैव न्याय्या ? ॥ नैष दोषः । यदाऽनुद्दिश्य
प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय 'भविष्यति
किंचिदनेन प्रयोजन'मिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते,
तदा संभवत्येवाऽयं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपन्नपेक्षः ।
महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपन्नपेक्षस्तु कार्य-
कालपक्षः ॥

(उद्द्योतः) यथोद्देशेति । नन्वत्र पक्षेऽग्रा-
ह्यादौ प्लुतस्याऽसिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताऽभावपक्षेऽ-

तदेवोपपादयति पूर्वत्रेति । तत्र—तथासति । अस्यापि—
प्रगृह्यसंज्ञाशास्त्रस्य । ७ इदं कचिच्च । ८ अत्र—संज्ञायाम् ।
असौ—प्लुतः । तत्रेति पाठात् । तस्य—प्लुतस्य । ९ परिहारः—
एवं तर्हित्यादिः । १० अनुद्दिश्येत्यस्य व्याख्या—प्रयोजन-
मात्रमिति । अनभिसन्धाने च हेतुमाह—भविष्यतीति ।
तथाच प्रतिपत्त्युपपत्तिरिति भावः ॥ एवं
च कार्यकालस्य मुख्यत्वं यथोद्देशस्य गौणत्वम् ।

नुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायां ततः प्लुते सं दिमा-
त्रत्वेन पठ्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाऽभावा-
दस्त्वित्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावाच्चाऽप्रगृह्यत्वेनाऽनुनासिकः
स्यादिति चेन्न । संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्य-
सिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात् । एतदेव
ध्वनयता 'प्लुतस्यासिद्धत्वात्काला एव भवन्ती'त्येवकारः
प्रयुक्तः । प्लुतात्प्राक् संज्ञायां च तत्काला एवेति तदर्थं
इत्यलम् ॥ प्रणीयते—बोध्यते ॥

[अर्थनिर्णयार्थविचारभाष्यम्]

कथं पुनरिदं विज्ञायते—'ईदादयो यद्
द्विवचनमिति, आहो स्विदीदाद्यन्तं यद्वि-
वचनमिति ? ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । ईदादयो यदि
संज्ञिनस्तद्विशेषणं (तु) द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्व-
मीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां
संज्ञया भाष्यम् । अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषण-
मीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येती-
दाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः, तत्रोभयोरपि पक्षयो-
र्दोषदर्शनात्प्रश्नः ।

(उद्द्योतः) ईदादय इति । प्राथम्याददसोमा-
दित्यनेनैकरूप्याच्चेति भावः । तदेति । अन्तश्शब्दोऽवयव-
वचनः, तदन्तस्येति बहुव्रीहिश्वेत्यर्थः । अथेति । संज्ञाया
आनन्तर्यायेन विधिरित्यस्यानुपहाच्चेति भावः ।

[तटस्थस्य विशेषजिज्ञासाभाष्यम्]

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रथमपक्षे दोषदर्शकं वार्तिकम्]

॥*॥ ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति

चेदन्त्यस्य विधिः ॥*॥

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद-
न्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया—पचेते इति,
पच्येते इति ॥

(प्रदीपः) पचेते इति । एकारोऽत्र द्विव-
चनं न भवति, अपि तु तस्याऽन्तः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अन्त्यस्येति । द्विवचना-
न्त्यस्य वर्णस्येत्यर्थः ।

[तटस्थस्य दूषणोद्धारभाष्यम्]

वचनाद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । द्विवचनावयवे
द्विवचनशब्दो वर्तियत इत्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिणः दूषणस्थापनपरभाष्यम्]

अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥

खट्वे इति, माले इति ॥

(प्रदीपः) अस्तीति । मुख्ये संभवति गौणस्य
ग्रहणमन्याग्र्यमित्यर्थः । खट्वे इतीति । अन्तादिवच-
न्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम् ॥

(उद्द्योतः) गौणस्येति । जघन्यत्वसामान्या-
ल्लाक्षणिकमपि गौणपदेन गृह्यत इति भावः ॥

[द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्हि—'ईदाद्यन्तं यद्विवचनमिति ।

[द्वितीयपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ ईदाद्यन्तामिति चेदकस्य विधिः ॥*॥

'ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य
प्रगृह्यसंज्ञा विधेया—खट्वे इति, माले इति ॥

(प्रदीपः) एकस्येति । असहायस्येत्यर्थः ।
ईदूतोः केवलयोरेव संभव इति वचनसामर्थ्यात्तयो-
रेव सिध्यति, एकारान्तस्य तु द्विवचनस्य 'पचेते'
इत्यादौ संभवात्खट्वे इत्यत्र न सिध्यतीति दोषः ।
'येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र 'स्वस्य च रूपस्येति
नाश्रितमिति दोषोपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) प्रथमोपस्थितेदृष्टिरित्यागेन एकारान्तो-
दाहरणदाने बीजमाह—ईदूतोरिति । नाश्रितमिति ।
वार्तिककृतेति शेषः ॥

[द्वितीयपक्षे समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽऽद्यन्तवत्त्वात् ॥*॥

न वैप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥

'आद्यन्तवत्त्वात्' । 'आद्यन्तवदेकस्मि-
न्कार्यं भवती'त्येवमेकस्यापि भविष्यति ॥

[तृतीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अथवा एवं वयश्चामि—'ईदाद्यन्तं
यद्विवचनान्तमिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मा'-
दिति द्विवचनेन तदन्तविधिः, मश्चाद्विवचनान्त-

मीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति—
'ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्त'मिति । ननु संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावः 'सुप्तिङन्तं पद'मित्य-
त्राऽन्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः ।
चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपीय वक्ष्यस्यैवैतद्भाष्यकार इति
नैतदपूर्वं चोद्यम् ॥

(उद्द्योतः) तदन्तविधिरिति । अस्मादेव
वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः । इत्ययं तृतीयः
पक्ष इति । व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम् ॥

[तृतीयपक्षनिरासवार्तिकम्]

॥*॥ ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेत्लुकि
प्रतिषेधः ॥*॥

'ईदाद्यन्तं द्विवचनान्त'मिति चेत्लुकि
प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योर्गारं कुमार्य-
गारम् । वध्वोर्गारं वध्वगारम् । एतद्धी-
दाद्यन्तं च श्रूयते, द्विवचनान्तं च भवति
प्रत्ययलक्षणेन ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरेणेन पक्षं निराकर्तुमाह-
लुकि प्रतिषेध इति । दोषसङ्ख्यावेनवास्य पक्षस्य
निराकरणात्तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्तः । कुमार्य-
गारमिति । कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समामो,
यावता वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो न गम्यते । नैष दोषः,
यथा 'तावकीन' इत्यादावादेशेन सङ्ख्याविशेषो व्यज्यते,
तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं
व्यज्येतेति दोषोपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति ।
ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्ये-
तत्पक्षाऽसंभवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् । आदेशेने-
ति । एकार्थयुग्ममादेर्विहितेन तवकायादेशेनेत्यर्थः ।
प्रकृतिभावेनेति । अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थः । एवं हि
सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाऽभावेन द्वित्वव्यञ्जकाऽभावाद्दस्य प्रयोग-
स्याऽसाधुत्वापत्तिः । असाधुप्रयोगे च भगवतोऽश्रद्धेयता-
पत्तिः । अतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणेव बोधो न तु
सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसंमतम् । अतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमे-
ऽप्यनेकार्थप्रतीत्या तथाविग्रहे बाधकाऽभाव इति बोध्यम् ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ निरासायेत्यर्थः । २ अन्तरङ्गत्वादित्याशयः । ३ शब्दा-
नुशासनप्रस्तावादाह-शब्दस्वरूपमिति । ४ अस्य-
वृत्तौपेक्षस्य । द्वितीयपक्षे च तदाश्रयणमिति निर्दुष्टत्वेऽपि

[तृतीयपक्षदूषणोद्धारवार्तिकम्]

॥*॥ सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षण-

प्रतिषेधस्य ॥*॥

यद्ययम् 'ईदृतौ च सप्तम्यर्थे' इत्यर्थ-
ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न प्रगृह्य-
संज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवती'ति ॥

(प्रदीपः) सप्तम्यामिति । 'ईदृतौ सप्तमी'-
त्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन 'सोमो गौरी
अधिभ्रित' इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं
ज्ञापयति—'प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न
भवती'ति ॥

[तृतीयपक्षे गौरवप्रदर्शकभाष्यम्]

तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्तर्हि । आद्यन्तवद्भावाना-
श्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्र च
दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्तव्यं
भवतीति—सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सुतरामिति । अकरणात्करणं गुरु,
तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः ।

[चतुर्थपक्षोपन्यासभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेष-
यिष्यामः, ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन
तदन्तविधिर्भविष्यति—'ईदाद्यन्तं यद्विवचनं
तदन्तमीदाद्यन्त'मिति ॥

(प्रदीपः) ईदादिभिरिति । अत्र पक्षे
कुमार्यगारमित्यत्राऽप्रसङ्गः । न ह्यत्रेददेदन्तं द्विवच-
नम्, किं तर्हि ? ओसिति सकारान्तम् । तदन्त-
मिति । द्विवचनान्तम् । ईदाद्यन्तमिति । ईदा-
दिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाऽभावादीदादि-
शब्देनेदाद्यन्तमुच्यते, तेनेदाद्यन्ताऽन्तमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ईदादिभिरिति—भाष्ये । श्रुतस्य
श्रुतेन संबन्धो न्याय्य इति भावः । साक्षात्—द्विवचनमन-
पेक्ष्य । समुदायस्य—प्रत्ययान्तस्य ॥

तस्य परित्याग इति भावः । ५ 'चः' कचिन्न । ६ लक्ष्याऽ-
सिद्धिरूपेणदोषेणेत्यर्थः । ७ एकत्वादिसङ्ख्याविशेष इत्यर्थः ।
८ द्विवचनस्य विशेषत्वमित्यर्थः । ९ सप्तम्यां—सप्तमीपद-
घटिते 'ईदृतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे । १० 'ज्ञापकं' पा० ।

[सिद्धान्तिनस्तत्पक्षदोषदर्शनमाध्यम्]

एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्लस्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनं, तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन ॥

(प्रदीपः) शुक्लयास्तामिति । शुक्लशब्दाद्विवचनम्-‘औ’, तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावाः, ततश्चिव-प्रत्ययः । ‘शी’शब्दस्य ‘सुप’इति लुक् । ‘अस्य च्वा’वितीत्वं । तद्धितान्तत्वात्सुप् । तस्या ‘ऽव्यया’दिति लुक् । अत्र हि ‘शी’शब्द ईकारान्तं द्विवचनम्, तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनमिति । ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते ॥ क्वचित्तु पाठः-‘ईदाद्यन्तं च श्रूयते’ इति । तत्रैवं व्याख्येयम्-ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरादिमिद्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः, स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न. तदमिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् ॥

(उद्द्योतः) नम्रत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादि विशेष्यत इति कथमीदादि च द्विवचनमितीत्यत आह-ईदादीति । तदन्तत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । श्रूयते सूत्रे इति । ‘यच्छ्रूयते सूत्रे द्विवचनं तदीदाद्यन्त’मिति भाष्ये योजनेत्याशयः ॥

[चतुर्थपक्षवादिनः समाधानमाध्यम्]

अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति ॥

[सिद्धान्तिनो दोषस्थापनमाध्यम्]

इदमिह संप्रधार्य लुक् क्रियतां, शीभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाच्छीभावः ॥

[चतुर्थपक्षवादिनः समाधानमाध्यम्]

नित्यो लुक् । कृतेऽपि शीभावे प्राप्नोत्य-कृतेऽपि प्राप्नोति ॥

[सिद्धान्तिनस्तत्रिरासमाध्यम्]

अनित्यो लुग् । अन्यस्य कृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । शीभावोऽप्यनित्यः, न हि कृते लुकि प्राप्नोति ।

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१. ईदादि च’ पा० २ अपिः क्वचित् । २. ‘अन्यस्याकृते’

उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः । शीभावे कृते लुक् ॥

(उद्द्योतः) अनित्यत्वेऽपि लुक् शीभावो नित्यश्चेदतुल्यबलत्वात्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये ‘शीभावोऽप्यनित्य’ इत्युक्तम् । कृते लुकि तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गरूप-षष्ठ्यर्थस्याऽभावादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिन आक्षेपदार्ढ्यदर्शनाध्यम्]

अथापि कथंचिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत्-‘पदसंज्ञायामन्तग्रहण-मन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-विधिप्रतिषेधार्थ’मिति । इदं चापि प्रत्यय-ग्रहणम् । अयं चापि संज्ञाविधिः ॥ अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषि-तव्यः ॥ तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥ [ईदूदेद्विवचनं] ।

(प्रदीपः) अथापि कथंचिदिति । स्थानि-विशेषानपेक्षायां कृताऽकृतप्रसङ्गत्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते, तेनान्तरज्ञानपीति न्यायेन शीभावस्य लुग् बाधक इत्यर्थः । एवमपि दोष इति । पक्षस्यो-त्थानमेव नास्तीति तत्पक्षाऽसंभव एव दोषः । अवश्यमिति । यदाश्रयणभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतस्त-स्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गी-कृतम् । ‘अमी’ इत्यत्र हीकार एव द्विवचनं न स्वीका-रान्तम् । तस्मादिति । द्वितीय एव पक्षोऽस्ति-त्यर्थः ॥ ‘मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य’ इति भाष्यकारैर्वातिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् ॥ मणीवोद्भवेति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसीवेत्यादिस्तु च्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते इति ॥

(उद्द्योतः) अमी इतीति । खट्वे इत्यस्याप्यु-पलक्षणमेतत् ॥ द्वितीय इति । प्रत्ययांशे तदन्तविधिसत्त्वेन पक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमत्वोक्तिरिति बोध्यम् । एतदिति । वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः ॥

शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते’ पा० ४ ‘ईदूदेदन्तं यद्विवचन’मिति पक्षः । ५ ‘कारे’ति क्वचित् । ६ ‘छन्दसितु’ । ७ ‘विकल्पन्ते’

अदसो मात् ॥ १ । १ । १२ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्ध-
त्वादयावेकादेशप्रतिषेधः ॥ * ॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य
चाऽसिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति, तेषां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र, अमी आसते,
अमू अत्र, अमू आसाते ॥

(प्रदीपः) अदसो मात् । मात्प्रगृह्येति ॥
अस्मिन्सूत्रन्यास इत्यर्थः । ऊत्वस्य चेति । चशब्दा-
न्मत्वस्य च । शास्त्रस्याऽसिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षण-
मेव कार्यं प्राप्नोति, नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः ।
'अमी आसते' इत्यादिदेशः प्राप्नोति । 'अमू आसाते'
इत्यादिदेशः । 'अमी अत्रे'त्यत्र एकादेशः ॥ ननु च
द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गत्वात्त्वादिव्य-
सिद्धा इति पूर्वाऽभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमिति त्वादी-
नामसिद्धत्वं स्यात् ? । नैष दोषः, 'नाजानन्तर्ये' इति
बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात् ॥ .

(उद्घोतः) अदसो मात् । अस्मिन्निति ।
दात्पदघटिते इत्यर्थः ॥ यदि तु अदसो दादित्युच्यते,
तात्पर्यं पूर्वात्तरसाहचर्यादवर्णभञ्जोऽज् औकारेकारूप एव,
तदा न स्यादोष इति भावः । इदमेव ध्वनयितुम् 'अदसः
प्रगृह्यसंज्ञायाम्' इति नोक्तम् । नन्वीत्त्वोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि
अदसोमादित्यत्रेदूदिति निवर्त्य मात्परीकारेकारयोरपि प्रगृ-
ह्यत्वाज्ञायादिप्रसङ्गोऽत आह-चशब्दान्मत्वस्येति । एवं
चैदौतोमात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः ॥
नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्तितौकाराण्यभावेन कथ-
मयादिप्राप्तिः । किं चायादीन्प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञाया-
माश्रयात्सिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्याज्ञायादयोऽत आह-
शास्त्रेति ॥ नादेशलक्षणमिति । प्रकृतिभाव इत्यर्थः ।
प्रगृह्यत्वं त्वनुनासिकपथुंदासेन चरितार्थमिति भावः ॥
एकादेशः- 'एकः पदान्तादतीति । नाजानन्तर्ये' इति ।
[उत्तरकालप्रवृत्तिके] अयादावजानन्तर्यादिति भावः ॥
त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्विसर्जनीय
सूत्रे माथ्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च दोष इति परे ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१) 'अमी अत्र अमू अत्र । अमी आसते अमू आसते' पा० ।
२ एवमपि-प्रगृह्यत्वेऽपि । फलाभावादिति भावः । ३ यत्सिद्धे

[वार्तिकावतारणायाक्षेपवाचकभाष्यम्]

ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादया-
दयो न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । यथोद्देशपक्षे आश्रया-
त्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) यथोद्देशेति । नन्वाश्रयात्सिद्धत्वेन
प्रगृह्यत्वेऽपि मूलादेरसिद्धत्वादयादिकं स्यादेवेति चेन्न ।
एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यादत्रत्याश्रयणेनाऽयादिकं प्रत्यपि
सिद्धत्वं शाप्यत इत्याशयात् ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ वचनार्थो हि सिद्धे ॥ * ॥

नेदं वचनालुभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥ यत्सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं
तदर्थमेतत्स्यात्- 'अणोऽगृह्यस्यानुनासिकः'
इति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालपक्षमाश्रित्याह-वचनार्थो
हीति । वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यत्सिद्धे इति । न च तत्र
पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः । अद्विचने तदप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रविषये
यथोद्देशस्यैव भाष्यकृताऽङ्गीकाराच्च ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति ।
यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्-
'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो नै'ति ॥

(प्रदीपः) नैकमिति । अनेकार्थसिद्धयर्थं
संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः । अन्यत्तु सूत्रमेके-
नापि प्रयुज्यते मुद्रादणित्यादि ॥ तत्रैवायमिति ।
न च तत्रेदृष्टेर्ब्रूयं कर्तव्यं मादिति वा । यस्मादणोऽ-
नुनासिकोऽवसाने विधीयते पूर्वेण णकारेणाप्रहणमिति
असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग
एव । तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणो-
त्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यायां
सत्यसिद्धत्वं बाधियत इत्यर्थः ॥

प्रगृह्येति । सिद्धे-सिद्धकाण्डस्थे ईत्वादी वत्प्रगृह्यसंज्ञा
कार्य-यत्कार्यदृष्ट्या ईत्वादिकं सिद्धं तदर्थमित्यर्थः ।
४ 'अणोऽप्रगृह्यस्येतोरनुनासिकः' इति सूत्रं कुर्यादित्यर्थः ।

(उद्धोतः) नन्वीदाद्युपजीवनायाऽत्र करणमित्यत आह-नषेति । हेऽसुक्त अमुका इत्यादी तु 'अदस' इत्या-
वर्त्य न विधत्ते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशाऽदस इत्यर्थेना-
ऽनुनासिकः स्वमतेऽपि भवत्येवेति भाष्याशयमाहुः ।
तादृशानामनभिधानमेवेत्येन्ये ॥ प्रकरणोत्कर्षणेति ।
संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षण-गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः ॥ सर्वेति ।
प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ विप्रतिषेधाद्वा [प्रगृह्यसंज्ञा] ॥*॥

अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतामयादयो
धेति, प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषे-
धेनेति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्वेति । 'अयावेकादेश-
प्रतिषेधो वा वक्तव्यः' 'विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञे'ति
विकल्पार्थो वाशब्दः ॥ 'नैकं प्रयोजन'मित्यादिस्तु
परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न
तदपेक्षो विकल्पः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये-विप्रतिषेधाद्वेति । अतरङ्गत्वा-
त्त्वान्मूत्वादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारेऽयादिभ्यः परत्वा-
संज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूत्वादिकं प्रकृतभावं प्रत्यपि
माऽसिद्धम् । आश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः ॥

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे
पर'मित्युच्यते, पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा, परेऽ-
यादयः ॥

(प्रदीपः) नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इति
भावः ॥

(उद्धोतः) ननु 'प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाने'त्यादि
वक्ष्यमाणप्रकारेण षट् एव विरोध इत्युक्तमेतदित्यत
आह-इष्टेति ।

[विप्रतिषेधसमर्थनभाष्यम्]

परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते ॥

(प्रदीपः) करिष्यत इति । आश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ कश्चिन्नेदम् । २ विप्रतिषेधेनेतीति । इतिहेतो ।
यतो विप्रतिषेधेन प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति, अतोऽयादीनां प्रति-
षेधो न वक्तव्य इत्यर्थः । तथाच न पाण्येन्यूनतेति भावः ।
इतिः कश्चिन् । ३ तद्विरुध्यर्थे । एवं तर्हि-सूत्रविपर्यासा-
ऽभावेऽपि । ४ तत्र-स्वदेशे । वाक्यार्थेति । लक्ष्य-

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

सूत्रविपर्यासः कृतो भवति ॥

(प्रदीपः) इतरस्त्वगृहीतामिप्राय आह-
सूत्रविपर्यास इति ।

[विप्रतिषेधस्थापनभाष्यम्]

एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा ॥

कथम् ? ॥ 'कार्यकालं हि' संज्ञापरि-
भाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ।
'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'ति । उपस्थितमिदं भवति
'अदसो' मा'दिति ।

(प्रदीपः) अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह-एवं
तर्हीति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये परैवेति । पूर्वपाठेऽपि तत्र
वाक्यार्थबोधोऽभावेनेति भावः । कथमिति । पाठेकृतं
स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः । उत्तरयति-कार्यकाल-
मिति । तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधः । तदु-
त्तरं च विरोधोपरिस्थितरतत्कार्यज्ञानं चेति तत्रस्य परत्वमेव
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजमिति भावः । 'परैवेत्येवकारेण
पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न निया-
मकमिति सूचितम् । परिभाषाणां तु तत्पक्षेऽपि तत्तद्देशोऽ
र्थबोधोऽस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठकृतमेव
तर्क्यामकमिति तात्पर्यम् । औक्त्यारम्भपदसंज्ञादिविषये
तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्र परया पूर्ववाधसिद्धिः । 'ध्यर्कः
सम्प्रसारण'मिति सूत्रस्य असंज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यं
त्वैकदेश्युक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । परेतुं परैवेत्यस्य,
संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते, इति भावः । आश्रया-
नभिज्ञस्य प्रश्नः-कथमिति । एकदेशिन उत्तरम्-कार्य-
कालमित्यादीत्याहुः । एतेन 'कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपर-
त्वमयादीनामेव । अन्यथा 'डमो हस्वादची'त्यादौ त्रिपादीस्ये
कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्तत्र तस्मादित्युक्त-
रस्येत्येवेति सिद्धान्ताऽसङ्गतिः, उभयोरप्येकदेशस्थत्वेन पर-
त्वाऽसंभवा'दित्युपास्तम् ॥

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः ॥

संस्कारकवाक्यार्थेत्यर्थः । ५ उत्तरत्रोपस्थितावपि पाठकृतं
पूर्वत्वमस्त्येवेत्याशयः । ६ तदिति । कार्यकाल-
पक्षेत्यर्थः । ७ नन्वेवमपि मपदसंज्ञादौ दोष एवात आह-
आकङ्क्षतेति । ८ नन्वेवं व्यङ्ग इति सूत्रस्थभाष्य-
विरोधोऽत आह-व्यङ्ग इति ॥ ९ संज्ञापरिभाषणोपरैवक्याय
सिद्धान्तमाह-परैवेति । तत्कार्यं-संज्ञाकार्यम् ।

कथम् ? ॥

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । नचा-
त्रैको द्विकार्ययुक्तः । एचामयादयः, ईदूतोः
प्रगृह्यसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां
कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वा-
द्विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) द्वाभ्यामिति । योग इति कर्मणि
षञ् । द्विकार्यशब्दस्य पात्राद्यन्तत्वादन्तर्लिङ्गस्य 'योग' शब्देन
'कर्तृकरणे कृते'ति समासः ॥ भाष्ये- 'ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा'-
इत्यस्य-तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥

[विप्रतिषेधसमर्थनभाष्यम्]

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ॥
किं तर्हि ? ॥ असंभवोऽपि । स
चास्त्यत्राऽसंभवः ॥

कोऽसावत्राऽसंभवः ? ॥

प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिर्वर्त्तमानाऽयादीन् वा-
धते, अयादयोऽभिनिर्वर्त्तमानाः प्रगृह्य-
संज्ञाया निमित्तं विप्रतीत्येयोऽसंभवः ।
सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) असंभवोऽपीति । असंभव एव
विप्रतिषेधः । स च कदाचिद्विकार्ययोगो भवति, कदा-
चित्केवलोऽपि । तथाहि-सति संभवे द्विकार्ययोगो
न विप्रतिषेधः, यथैकस्य दधातेरङगमद्विवेचने
भवतः- 'अदधा'दिति । क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाऽ
भावेऽप्यसंभवोऽस्ति-यथा 'त्रपूणा'मित्यत्र नुमुटोः
प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात् ।
अयादीन्बाधत इति । प्रकृतिभावविधानात् ।
निमित्तमिति । ईलमूवं च ॥

(उद्घोतः) कदाचिदिति । एवंच प्रकृते
केवलाऽसंभवरूपः स इत्यर्थः । केवलद्विकार्ययोगो न सर्वथा
विप्रतिषेध इत्याह-तथाहीति । ईद्वमूवं चेति ।
सिद्धिभावेन संज्ञाऽभावे तत्कार्यप्रकृतिभावविधातः स्पष्ट
एवेति भावः ॥

१ विप्रतिषेधः । द्विप्रतिषेध इत्युच्यते । २ परंतु
सिद्धान्तरीत्या व्याचष्टे-ईदूतोरिति । ३ असंभवः=
दीगपचासंभवः । ४ परंतुमतेनापि कैयटं योजयति-तदिति ।
ईत्वोत्पद्योविधातेन प्रगृह्यसंज्ञाऽभावेसति प्रगृह्यसंज्ञाकार्य-

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोरहि
विप्रतिषेधो भवति । न चात्रेत्त्वोत्त्वे स्तो,
नापि मकारः । उभयमप्यसिद्धम् ॥

(उद्घोतः) केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रति-
षेधोऽयुक्तः । वाक्यसंस्कारपक्षे मूत्वादितः पूर्वमेवाऽयादि-
प्राप्त्या मूत्वाद्युत्तरं च संज्ञायां तत्प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभा-
वात् । तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जनकमूत्वादिकं लक्ष-
यित्वा तस्याऽयादिभिर्विप्रतिषेध इति वाचिकीर्थः । तमपि
दूषयति भाष्ये-एवमपीति ॥

[उक्तदूषणोद्धारवार्तिकम्]

॥*॥ आश्रयात्सिद्धत्वं च, यथा रोरुत्वे ॥*॥

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । ['यथा
रोरुत्वे' ।] तद्यथा रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो
भवति ॥

(प्रदीपः) आश्रयात्सिद्धत्वमिति । प्रगृह्य-
संज्ञायां कार्यत्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाऽभावादीत्या-
दीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते ।
तथाहि-सतोरहि विप्रतिषेधो भवसीति पूर्वपक्षे ईदा-
दीनामेव विप्रतिषेध आक्षिप्तः । तत्राऽयादीनां-
चयनं चायकः, लवनं लावकः, अमेऽत्रेत्यत्राऽवकाशः ।
ईदादीनां तु यत्राऽयादीनामप्रसङ्गः सोऽवकाशः,
अमी स्थिताः, अमू स्थितौ, अमीभ्य इति । अमी
अत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीदादय एव भवन्ति ।
अत्र व्याख्यानान्तरं क्लृप्तत्वाज्ज्ञापन्यस्तम् ॥

(उद्घोतः) कार्यत्वेनाश्रयणादिति । तत्सा-
मर्थ्यादयादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः । यथोद्देशे इदम् ।
'कथं, कार्यकाल'मिति तु प्रकृतिभावाऽयादिविप्रतिषेधवि-
षयम् । इदानीं तु स नेति स्पष्टमेव । असिद्धत्वाभावा-
दिति । ईत्वादीनामसिद्धत्वाऽभावादित्यन्वयः । सामान्यत
एवासिद्धत्वाभावबोधनादित्यर्थः । सेषाम्-ईत्वादीनाम् ।
परत्वादिति । ईत्वादपि जातेषु तेषामसिद्धत्वाऽभावाद-
यादीनामप्रसङ्ग एवेति भावः । व्याख्यानान्तरमिति ।
प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावेनाऽयादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् ।
'सतो'रित्यस्य युगपत्प्राप्त्योरित्यर्थः । वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वा-

प्रकृतिभावविधात इत्यर्थः । ५ प्रकृतिभावेति । प्रकृतिभाव-
विधानद्वारेत्यर्थः । ६ प्रतिषेधवादी दूषयति-एवमप्येति ।
नच नेहि । ७ सतोः-विद्यमानयोः शास्त्रयोः । हि-यतः ।
८ अस्य इत्याहु'रिति शेषः । ९ कचिज्ज । १० तुप्तं स्यात् ।

दीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः, कृते त्वावादावस्येति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः । तदाह—न चात्रेत्यादि । अत्र—अयादिप्राप्तिकाले । असत्त्वे हेतुः—उभयमसिद्धमिति । 'पूर्वत्रासिद्धेने'ति शेषः । परिहरति—आश्रयादिति । पद-संस्कारपक्ष एवात्राश्रयत इति भावः । एवं चोभयोर्युगपत् प्राप्तिः, प्रगृह्यसंज्ञायां तत्कार्यं च तयोः सिद्धत्वाद्यादीन्प्रति चाऽसिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति । वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः । परेत्वेन चोद्येदिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्या-पेक्षयेदमेव युक्तं, पक्षान्तरैरपि परिहारकरणादित्याहुः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं कृत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति, न पुनर्यत्रैवै रूः सिद्धः, तत्रैवोत्त्व-मप्युच्यते ? ॥

(प्रदीपः) न पुनर्यत्रैवेति । 'रोः सुपी'त्य-स्यानन्तर'मत उरती'ति वक्तव्यम् । एवं चाऽसिद्धत्वं न बाधितं भवति । अत्र पाठकमेऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्य-भावात् कृतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्कालत्वाऽभावाद-हृतादहृते इति न वक्तव्यं भवति ॥

(उद्योतः) रूः सुपीत्यस्यानन्तरमिति । न चैवं 'हशि चे'त्यस्यैतदुत्तरत्वाद्भोरिति वृष्ट्याऽसिद्धत्वा-पत्तौ मनोरथाऽसिद्धिः । 'दोढे लोपः,' 'रोरी'त्यननोर्यरोऽनु-नासिक इत्यतः पूर्वं पाठः कार्य इत्याशयात् ॥

[समाधानवार्तिकावतारणभाष्यम्]

नैवं शक्यम् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणाऽप्रसिद्धिः ॥*॥

असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याऽप्रसिद्धिः स्यात्—वृक्षोऽत्र प्लक्षोऽत्र ॥ तस्मात्तत्राश्र-यात्सिद्धत्वमेषितव्यम् । तत्र यथाश्रया-त्सिद्धत्वं भवति । एवमिहाप्याश्रयात्सि-द्धत्वं भविष्यति ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

[॥ * ॥ वचनैसामर्थ्याद्वा ॥ * ॥]

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्याद्या-

१ व्याख्यामं दूषयति—परेष्विति । २ यत्रैव—त्रिपादां परत्र । ३ यत्र रुःसिद्धस्तत्र त्रिपादां परत्र पाठे उत्त्वस्य गुणा-पेक्षयाऽसिद्धया रूपासिद्धिरित्यर्थः । ४ तत्र—उत्त्वे । 'रो'रिति शेषः । ५ तत्र—रोरुत्त्वे । ६ 'मिहापि भविष्यति' पा० ।

द्यो न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । यथोद्देशपक्षाश्रयेणै-तदुच्यते ॥

(उद्योतः) अनुनासिकपशुदासेन चारितार्थमा-शङ्कयाह—यथोद्देशेति । एतत्—'वचनसामर्थ्याद्दे'ति-वार्तिकं, तस्याख्यानभाष्यं चेत्यर्थः । पूर्वभाष्यस्य व्याख्या-न्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्याह—अथवेति । वस्तु-तस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाभयणरूप-वचनसामर्थ्याद्यादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थे कार्य-कालेऽपि न दोषः ॥ किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञां प्रति निमि-त्तत्वेनाश्रयणात्तद्वृष्ट्या मीत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञया अनुनासि-कप्रतिबन्धेन चारितार्थ्यमस्त्येव । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञो-पप्लवसामर्थ्याश्रयेण तु किं विशिष्य यथोद्देशाश्रयेण । एव-मुपक्रमस्थभाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

[॥ * ॥ योगविभागाद्वा ॥ * ॥]

अथ वा योगविभागः करिष्यते । 'अदसः' । अदस ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भव-न्तीति । ततो 'मात्' । माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । 'अदस' इत्येव ॥

किमर्थो योगविभागः ? ॥

एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । अपरो यदसिद्धे ॥

(प्रदीपः) कार्यकालतायामप्याह—अथ वेति । 'अदस' इति संबन्धसामान्ये षष्ठी । अदसः संबन्धिन ईददेत इति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—योगविभागाद्दे'ति वार्तिकं व्याचष्टे—अथवेति ॥ 'अदस'इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र मादित्यस्य विशेषणानापत्तिरत आह—संबन्धेति ॥ यत् त्सिद्धे इति । 'मूत्वे'इति शेषः । यत्रैव कार्यं मूत्वं सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः ॥ अपरो यदसिद्ध इति । यत्र मूत्वमसिद्धं तदित्यर्थः ॥

[योगविभागदूषणभाष्यम्]

इहापि 'तर्हि'प्राप्नोति—अमुया अमुयोरिति ॥

७ लुप्तं स्यात् । ८ इति कचिन्न । ९ एकः—'मा'दित्यपरः । १० यत्तदिति । मूत्वे सिद्धे यत्प्रगृह्यकार्यं तदर्थ इत्यर्थः । अपरः—'अदस'इति । ११ तत्फलितमाह—यत्रेति । एव-मप्येऽपि । १२ इहापीति । योगविभागाङ्गीकारे इत्यर्थः ।

किंच स्याद्यदि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ? ॥

प्रगृह्याभयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) इहापीति । अदस् टा, अदस् ओस् । अत्वम् । टाप् । सवर्णदीर्घत्वम् । 'आङि चाप' इत्येत्वम् । अदे-आ, अदे-ओस् इति स्थिते 'अदस' इत्यत्र 'मा'दिति विशेषणाऽभावात्प्रगृह्य-संज्ञायां सत्यामयादेशाऽप्रसङ्गः ॥

[योगविभागदूषणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृति-भ.वो, न चैष पदान्तः ॥

[योगविभागदूषणस्थापनभाष्यम्]

एवमप्यमुकेऽत्र,—अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अमुकेत्रेति । 'अदस' इत्यनेन प्राप्नोति ॥

[उक्तदोषनिरासभाष्यम्]

'द्विवचन'मिति वर्त्तते ॥

[योगविभागदूषणभाष्यम्]

यदि द्विवचनमिति वर्त्तते-अमी अत्र-अत्र न प्राप्नोति ॥

[उक्तदोषनिरासभाष्यम्]

एषं तर्हि 'एदन्त'मिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) एदन्तमिति । ईदूतोरेव स्वरि-तत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अनेननुवृत्तिरेव च निवृत्तिः । यथेवं माद्रहणं न कर्तव्यम्, एद्रहणनि-वृत्त्यैवाऽमुकेत्रेत्यत्राऽप्रसङ्गात् । नैतदस्ति । सति माद्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा ॥

(उद्द्योतः) ननु समस्तत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्यात्तत्त्वमेतो निवृत्तिरत आह-ईदूतोरेवेति । नान्य-थेति । सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव माद्रहणमिति भावः ॥

[एकयोगेऽपि समाधानान्तरवार्तिकम्]

[॥*॥ मार्यादीदाद्यर्थानां वा ॥*॥]

अथवाऽऽहायम् 'अदसो मा'दिति ।

१ 'यथ' । २ पदान्तेति । 'पठः पदान्तादतीत्यतः पदान्तप्रहणमनुवर्तते, तच्च प्रथमया विपरिणम्यते, तेन पदान्ते वर्त्तमाना ईदादय इत्यर्थान्नदोष इत्याशयः । ३ 'अमीअत्रेति'न' पा० । ४ एदन्तम्-एद्रहणम् । ५ स्वरि-तत्वाभावादानुवृत्त्यभावाच्च निवृत्तिरित्यर्थः । ६ लुप्तं स्यात् ।

न च ईत्वोत्वे स्तः स्तः । नाऽपि मकारः । त एवं विज्ञास्यामः--'मार्यादीदाद्यर्था-ना'मिति ॥

(प्रदीपः) एकयोगे परिहारान्तरमाह-अथ वेति ॥ मार्यादिति । मार्य एव स्थानी 'म', शब्देनोक्तः, ईदूदेदर्थश्चेदूदेदिति । न चाऽस्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति, बुद्धिपरिकल्पनायाम-सिद्धत्वाऽभावस्योक्तत्वात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-'मार्यादीदाद्यर्थानां वे'ति वार्तिकं व्याचष्टे-अथवाऽऽहेति । ननु एवं सति अदेऽदी इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेऽपि मीत्वमूत्वयोः कृतयोरीकारा-दीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यमस्त्वित्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न । प्रदेशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनाऽ-दोषात् ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ उक्तं वां ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥

'अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां' सिद्धे वक्तव्ये' इति ॥

(प्रदीपः) उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवाऽत्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः । स्वरे इति । अचीत्यर्थः । बहिष्पदलक्षणेइति । द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदव्यवस्थितेऽच्यसिद्धे ईत्वोत्वे । तेनाऽमुयाऽ-मुयोरित्यत्राऽयादेशो भवत्येव । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) द्वितीयेति । द्वितीयपदस्थेऽपि यत्कार्यं तत्राऽसिद्धत्वं नेत्यर्थः । अन्ये तु 'अथवा वचनसामर्थ्या'-दित्यादि भाष्ये भाष्यकृत पबोक्तिः । अतएव सांप्रतपुस्त-केषु वार्तिकाऽपाठ इत्याहुः । अन्ये तु अन्ये 'उक्तं वे'-त्यत्रवार्तिकात्वं मत्वा कोशे वार्तिकापाठो भ्रष्ट इत्याहुः ॥ सिद्धे इति । प्रगृह्यस्थे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्वं विना सप्र-योजनं नेति सामर्थ्यात्तात्प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः ॥

७ नापीति । तस्याऽसिद्धत्वादित्याशयः । ते=ते वयम् । ८ 'मप्याह' । ९ 'ईदूदर्थश्चेदूदिति' । १० उक्तं- 'स्वरितोवानुदात्ते' इत्यत्रोक्तम् । ११ वैपरोत्यं कचिच्च । १२ 'सिद्धे वक्तव्ये' इत्यंशस्तु भाष्यकृतो वार्तिकावर्णनपूर्व-ऽप्याहारग्रन्थ इत्यन्ये ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ तत्र सकि दोषः ॥ * ॥

तत्र सककारे दोषो भवति-अमुकेऽत्र ॥

(प्रदीपः) तत्र सकि दोष इति । मात्परं यदीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः ॥

(उद्योतः) विशेष्याऽऽन्निधाने कथं तदन्त-विधिरत आह-पूर्वसूत्रे इति । अर्थाऽधिकारादिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा ग्रहणविशेषणत्वात् ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'ग्रहणविशेषणत्वात्' । न माद्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ ईदाद्यो विशेष्यन्ते-मात्पर्ये ये ईदाद्य-इति ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वेन शब्दमौत्रमनुमीयत इति उत्तराऽस्मिन्प्रमाणः । तत्र माद्ग्रहणेन गृह्यमाणमीदृ-देदिशेष्यते तेनामुकेनेत्यत्र व्यवधानादोषाऽभाव एव । योगैविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम् । एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न प्रयोजनमिति 'न वा ग्रहणविशेषणत्वात्' इत्युत्तरमुक्तम् ।

(उद्योतः) शब्दमात्रमिति । एवं च विशेष्याऽभावान्न तदन्तविधिरिति भावः ॥ [अदसो मात्]

शे ॥ १ । १ । १ । ३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति-काशे कुशे वंशे इति ? ॥

(प्रदीपः) शे । इह कस्मादिति । अत्र हि प्रत्यक्षमेव 'शे' इति रूपम् । 'युष्मे' 'अस्मे' इत्यत्र तु शकारस्याऽनुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) शे । प्रत्यक्षमेवेति । एवं च श्हेति-भाष्यस्य-इहैवेत्यर्थः । युष्मे इति । 'सुपां सुलु'मिति विभक्त्यादेशः शेषाब्द इत्यर्थः ॥

❁ राजलक्ष्मीः ❁

१ अमुकेऽत्रेत्यत्र 'अम्'-इति मान्तं, तत्परं यदीदाद्यन्तम्-उके इति दोषोपन्यास इत्यवधेयम् । २ शब्दमात्रमिति । शब्दाधिकार एवेत्यर्थः । ३ तत्र-तथाऽनुवृत्तौ । ४ ननु पूर्ववेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तेऽमुकेनेत्यत्र न दोष इति 'नवाग्रहणे'ति समाधानं व्यर्थमत आह-योगेति । ५ एदन्त-

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ शेऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ * ॥

अर्थवतः शेषाब्दस्य ग्रहणम् । न चैषोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) शेऽर्थवद्ग्रहणादिति । 'स्वशब्दस्ये'त्येवाऽन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं 'रूप'ग्रहणं कृतम्, अत्र च 'श' शब्दोऽनर्थकः, सप्तम्येकवचनं लर्थवत्, समुदायोऽर्थान्तराऽप्रादुर्भावादनर्थकः ॥

(उद्योतः) शेषासावर्थवांश्च तस्य ग्रहणादित्यर्थः । शक्तिग्रहणिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वम् । अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमहेयत्वम् । शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वात् ; अप्रादुर्भावोऽप्रतीतिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि 'हरिशे' 'बभ्रुशे' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अत्र हि मत्वर्थीय-सप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेव, अवयव-धर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) मत्वर्थीयो-लोभादिशः ॥

(एकदेशिनः समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'त्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लक्षणेति । प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिपत्तिर्भवति, लाक्षणिके तु लक्षणानुरान्वानद्वारेण बहिरङ्गति न तस्य ग्रहणम् ॥

(सिद्धान्तिनः पूर्वोक्तसमाधानाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु-अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥ कथं हरिशे बभ्रुशे इति ? ॥

एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान्, अपरस्तद्धितार्थेन । समुदायोऽनर्थकः ॥ [शे] ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अर्थवत्समुदास्यापि

निवृत्त्या । ६ 'कुशे' पा० । ७ अत्र हीति । काशे इत्यादौ हि । हिः कश्चिच्च । ८ 'न चायं पा० । ९ लोमादिश इति । उभयत्रेति भावः ॥ १० अत्र अन्तरङ्गबहिरङ्ग-शब्दाभ्यां शांशोपस्थितिकत्व-विलम्बोपस्थितिकत्वे उच्यते । तयोरेव तद्वीजत्वात् । न तु अत्र तत्परिभाषाविषयत्वम् ॥ ११ 'कथं तर्हि' । १२ एकोऽन्यो द्वितीयः । अपरः-आषः ।

कस्य चिदानर्थक्यं, यथा दशदाडिमादिवाक्यस्य, पदार्थानां परस्परसमन्वयाऽभावात् । इहापि 'हरिश'-शब्दवाच्यार्थगतसङ्ख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनार्थं प्रवृत्ता सप्तमी न 'श'प्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनाऽर्थेनाऽन्वेतीति 'शे'शब्दस्याऽऽनर्थक्यम् ॥ [शे] ॥

(उ०) आनर्थक्यमिति । प्रत्यक्षानुमानिकन्याया-पेक्षया रूपग्रहणानुगताऽर्थवत्परिभाषा प्रवर्तते भावः ॥ [शे] ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

निपात इति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) निपात एकाजनाङ् ॥ निपात इति किमर्थमिति । निपातस्यैकाचोऽर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाऽभावादानर्थक्यात्कल्पित-रूपत्वात्, कल्पनायाश्च नियमाऽभावात्प्रश्नः ॥

(उ०) निपात । आनर्थक्यादिति । अर्थवत्त्वा-ऽनिश्चयादित्यर्थः । तत्र हेतुः—कल्पितरूपत्वादिति ॥ ततः किं, तत्राह—कल्पनाया इति । अत एव केचि-च्छतिपमन्ये शसिषी वदन्ति । तत्रेतेतोऽर्थवत्त्वमिति न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः । ननु निपातग्रहणाऽभावे एका-जिति वर्णग्रहादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे माना-ऽभाव इति चेन्न । बहुव्रीहिरित्याशयेत् । गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः, पर्युदासेनैवाऽङ्गपत्वे लब्धे एकाग्रहणस्य गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात्, न्यायाऽनित्यत्वाच्च । पतेन सत्य-भिधाने—ऽनिरिरभवत्—ई अमवदियादौ प्रगृह्यत् न स्यात्, गौणमुख्यन्यायादिति परास्तम् । अत एवौदित्यत्रैव च्यन्तप्रतिषेध आरम्भः ॥

[समाधानभाष्यम्]

चकाराऽत्र, जहाराऽत्र ॥

(प्र०) चकारात्रेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यय-स्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः । निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते, श्रुतकलादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः । अततेर्हः अः । अ आगच्छ आर्गच्छेत्यपि प्रत्युदा-हरणम् ॥

(उ०) अन्वयेति । म्याकरणानुसन्धानाऽनुगृहीता-भ्यामित्यर्थः । तस्यैव चाऽस्मच्छाकप्रवृत्त्युपयोगित्वादिति

❁ राजलक्ष्मीः ❁

१ 'वाक्ये' । २ 'पादनप्रवृत्ता' । ३—अनुगता—सूचिता । ४ कचिच्च । ५ कैयटोक्तिं दृश्यति—वस्तुत इति । अत्र—निपातएकाजित्यत्र । ६ तथाअयणे—अप्र-त्ययस्य ग्रहणे । निपातेति । अन्यथा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

३३

भावः । वस्तुतोऽनर्थकनिपातेऽपि अस्य प्रवृत्तेरोत्सृजे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादत्राऽर्थवत् एव ग्रहणमिति न नियमः । प्रश्नाशयस्तु—अनाकिति पर्युदासादप्रत्यस्य ग्रहणमिति । जहाराशयस्तु—पर्युदासेन तथाऽऽर्थयणे न मानं, निपात-ग्रहणादेव । तेन प्रत्ययानुकरणे पतत्प्रवृत्तिरिति । अऔगच्छे-त्यत्रापि पुनः प्रवृत्तिभावो दुर्बार इति परास्तम् पुताऽ-भावे कथंचिदुदाहरणत्वं यदि तर्हि सर्वणदीर्घं तथा बोधः ॥

[प्रश्नतत्समाधानभाष्यम्]

एकाजिति किमर्थं ? ॥ प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् ॥

(प्र०) एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहण-सामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते, ततश्च 'प्रेदं ब्रह्मे'त्यनिष्ट-निवृत्तिर्नि कृतेति प्रश्नः ॥

(उ०) एकग्रहणेति । स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वा-ऽभाववद्वत्समुदायेऽच्चाऽभावेनैकग्रहणं विनापि कर्मधारया-ऽर्थलाभादिति भावः ॥

[समाधानासङ्गतिप्रदर्शनभाष्यं]

एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् ॥

[समाधानोपपादमौष्यं]

एकाजिति नायं बहुव्रीहिः—एकोऽयं स्मिन्सोऽयमेकाच्, एकाजिति ॥ किं तर्हि ? ॥ तत्पुरुषोऽयं समीनाधिकरणः—एकः अच् एकाच्, एकाजिति ॥

(प्र०) तत्पुरुषोऽयमिति । अन्तरङ्गत्वा-द्वृत्तिपदार्थप्राधान्याच्चेति भावः ॥

(उ०) अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह—वर्तीति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो, नार्थ एकग्रहणेन ॥

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

इह कस्मान्न भवति—प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं क्षत्रम् ? ॥

७ अततेरित्याद्यपि दृष्येन्नाह—अ-आगच्छेतीति । पुते-दूराद्वृत्ते चेत्यनेन विहिते पुते । ८ इत्युच्यमाने—इत्यु-च्यमानेऽपि । एषः—'प्र' शब्दः । ९ एकोऽजस्मिन् पा० । १० 'सोऽयमेकाजिति' । ११ समानाधिकरणः—कर्म-धारयः समासः । १२ 'एकोऽजेकाजिति' पा० । १३ 'तत्पु-रुषः समाना' पा० ।

(उ०) भाष्ये-इह कस्मादिति । अजन्तो निपात इत्यर्थ इति प्रश्नः ॥

[प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्]

‘अजेव यो निपात’ इत्येवं विश्वास्यते ॥

(उ०) अजेव य इति । निपातेनाऽङ्गिषेपणादित्यर्थः ॥

[प्रश्नतत्समाधानभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ? ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ ‘अजग्रहणसामर्थ्यात्’ । यदि हि अच्चाऽन्यच्च तत्र स्यादजग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उ०) किं वक्तव्यमिति । निपातस्य न्यायप्राप्त-विशेष्यत्वाऽभावायेत्यर्थः ॥ यदि हीति । अजन्तग्रहणे-ऽजग्रहणवैफल्यमिति भावः ॥

[सामर्थ्यानुपपत्तिभाष्यम्]

अस्ति ह्यन्यदजग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥ अजन्तस्य यथा स्यात् ।

हलन्तस्य माभूत् ॥

[सामर्थ्योपपत्तिभाष्यम्]

नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

(प्र०) नैव दोष इति । ननु पुरोऽहिरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्भोरुत्वं न स्यात् । नैष दोषः, प्रगृह्यसंज्ञायां रुलस्थाऽसिद्धत्वात्, सकारस्य च कार्यान्तराऽप्रसङ्गात् । उत्वे तु रुलमाश्रयात्सिद्धम् ।

(उ०) प्रगृह्यसंज्ञायामिति । ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृतस्यायेन सान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृति-भावः स्यादिति चेन्न, प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् ॥

[सामर्थ्योपक्षयप्रदर्शनभाष्यम्]

एवमपि कुर्तेतत्-द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः ‘आद्यन्तव-देकस्मिन्’ इति च ‘येन विधिस्तदन्तस्ये’ति च,—इयमिह परिभाषा भविष्यति—‘आ-द्यन्तवदेकस्मिन्निति, इयं च न भविष्यति ‘येन विधिस्तदन्तस्ये’ति ? ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ ‘विज्ञायते’ पा० । २ अस्य ‘नानर्थक’ मित्यादिः । ३ ‘अस्यन्त्ये’ पा० । सामर्थ्यात्तदन्तविधिर्वायते इत्यत्र त्रिनिगमकाऽभावाच्चपदेशिवद्भावस्यैव सामर्थ्यादप्रवृत्त्या

(प्र०) एवमपीति । अन्यतरनिवृत्त्याऽजग्रहणस्यार्थवत्त्वाद्जमात्रं गृह्यते, तदन्तं निरस्यते । विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाऽभावात्प्रश्नः ॥ पारार्थ्यसामान्यात्संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ ॥ सावकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वा-देवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः—‘ओरावश्यक’ पाठ्यं लाव्यं । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः ‘भिद-चोऽन्यात्परः’—तानि यानीति । अत्र हि साक्षा-दन्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः । समवस्थि-तयोरिति । इह प्राप्तयोः ॥

(उ०) अथ निपातस्य विशेष्यतया ‘अजन्त’ इति व्याख्यानेऽपि अजग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याऽजन्तपरिग्रहेण केव-लाऽन्नपस्यावृत्तिरजग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति—एवमपीति भाष्ये । अन्यतरनिवृत्त्येति । निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तिरेव निवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वजिति विशेषणसामर्थ्यात्तदन्तरस्यैव ग्रहेण मुख्याऽजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः ॥ विपर्ययः—निपातस्य विशेष्यत्वेनाजन्तपरिग्रहः, केवलाऽचो निवृत्तिरिति । इति विशेषाभावादिति । अत्र (चै) कारणाऽभावादित्यर्थः । संज्ञा—‘येन विधि’रिति । अतिदेशः—‘आद्यन्तव’दिति । लाव्यमिति । ‘उङ् शब्दे’ इत्यत आ-वश्यकं पृथदनभिधानाच्चेति भावः ॥

[सामर्थ्योपपादनभाष्यम्]

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—इयमिह परि-भाषा भवति—‘आद्यन्तवदेकस्मिन्निति, इयं च न भवति ‘येन विधिस्तदन्तस्ये’ति, यद्यम्—‘अना’ङ्गिति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्र०) आचार्यप्रवृत्तिरिति । यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तेत । नैष दोषः, आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं सन्निधीयते, पश्चात्तु लिङ्गात्परित्य-ज्यते । अथ वा लिङ्गादजग्रहणं निपातेन विशेष्यत इति विशेष्येण तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि मा भूत्प्र-वृत्तिः । तत्फलसंपत्त्या तूक्तं—‘परिभाषा भविष्यतीति ॥

(उ०) यदि तर्हीति । एवं च इयमिह भवतीति

अनतिदिष्टाजन्तस्यैव ‘प्रेद’मित्यादौ भवति नातिदिष्टाजन्तस्य ‘अ’ इत्यादेरित्यस्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वमित्याशयः ।

५ चः कचिन्न ।

भाष्यमनुपपन्नमिति भावः ॥ ननु पूर्वं प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागा-
ऽपेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह—अथवेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि—सिद्धे सति यद्ग्रहणे क्रिय-
माणे एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो
'ऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवती'ति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'दग्ध-
हृत्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वारिसिद्ध'मिति
यदुक्तं, तदुपपन्नं भवति ॥

(प्र०) एवं तर्हीति । संज्ञया विधीयमानत्वात्
प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् 'पशुना यजेते'तिवत्
संज्ञाविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्वत्र जाति-सं-
प्रत्ययार्थम् । अचसमुदायग्रहणशङ्काया निरासार्थं
ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते । किं पुनैः स्या-
द्यग्रहाऽचसमुदायस्य ग्रहणं स्यात् ? उच्यते ।
इह 'अइउ अपेही'ति समुदायरैका संज्ञा स्याज्जा-
वयवानां, समुदायैकाज्जिर्वचनवदित्यन्तर्यस्यैव प्रकृति-
भावाद्यणादेशो न स्यात् । पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिः
स्यात् । अचसमुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातस-
मुदायो गृह्येत, एकनिपातस्याऽचसमुदायस्याऽभावात् ।

(उ०) ननु एकग्रहणाऽभावेऽचसमुदायरस्य स्यादिति
तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं, तत्राह—संज्ञाया इति । गुणत्वा-
दिति । संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः । पशोराप यानोपकारक-
त्वाद्गुणत्वम् । नहि यागः पश्वर्थः, अपि तु यागार्थः
पशुः । 'ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ तु ग्रहार्थत्वासंमार्गस्य ग्रहस्य
प्राधान्यमिति न तद्वत्संज्ञाया विवक्षितेति भावः । परे तु
संज्ञा स्वकार्यद्वारा संख्युपकारिका, न तु संज्ञा संज्ञोपकारिका ।
अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन संमार्गाऽर्थः स्यादिति 'विधेय-
विशेषणं विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षित'मिति गोमांस-
कर्मयादैव ज्यायसी, भाष्यसम्भता चेतीदं चिन्त्यम् । तस्मात्

१ यदुक्तमिति । 'हलन्ताच्'ेत्यत्र वार्तिककृतोक्तम् ।

२ एकग्रहणं—'निपातएका'जित्यत्रैकग्रहणम् । अन्यत्र—
इतोऽन्यत्र । ३ तदेतत्प्रपद्यति—अजिति । हि—यतः ।
एकग्रहणम् । 'प्रकृतसूत्रे' इति शेषः । ज्ञापनफलं—ज्ञापन-
रूपफलवत् । ३ शङ्कते—किं पुनरिति । ४ 'दित्यन्तर्येव' ।
५ ननु प्रत्येकं निपातत्वेन समुदायस्याऽतत्वात्कथमियमाप-
त्तिरत आह—अजिति । चरत्वर्ये । निपातसमुदायः—
अ-इ उ इति । ६ 'नुरोधाच्च' । ७ संस्कारकत्वरूपगुणत्वस्य
प्रकृतोऽभावादाह—संज्ञोपकारेति । ८ कैयटोक्तं दूष-
यति—परेष्विति । स्वकार्येति । तत्तच्छास्त्रान्यवहित-

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाऽभाववदचसमुदायेऽच्स्वाऽभावाच्च
तद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापक-
मिति भाष्याशय इत्याहुः । 'जातिग्रहण'मित्यस्य तज्ज्ञात्या-
श्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जाते-
रेकैकव्यक्तिव्यग्रथतयाऽसर्गातिरेव । प्रवृत्तिनिमित्ततया जाति-
ग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्याऽवक्तव्यत्वाच्च । इहेत्यादि ।
अत्रेदं चिन्त्यं—'समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहान्नाऽत्र
द्विर्वचनन्यायः । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन
ग्रहणम्, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेवैकैकत्र सूत्रचारि-
तार्थ्या'दिति । तस्मात्तित्ततश्चैकदेश 'अउ'शब्दानुकरणे
उक्तसमुदायानुकरणे वाऽनितिपरे निपातसंज्ञके 'अउ अकरो'-
दित्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात्तद्वारणार्थैकग्रहणमिति तत्त्वम् ।
भाष्ये—दग्धैरिति । दग्धेः सनि दग्ध इच्छेतीत्ये सनी-
यन्तेति शङ्कावपक्षे श्वसमीपो नकारो न ततो ह्यलादिः सन्
परः, यतश्च भाष्यः सन्न स इवसमीप इति 'हलन्ताच्चे'ति
कित्वाऽभावे 'अनिदिता'मिति नलोपो न स्यादिति चोद्ये
जात्याश्रयानेकरस्यैकसमीपत्वं, सनश्च तस्मात्परत्वमिति किञ्चे
धिप्सतांति सिद्धिरित्यर्थः । अनेन सामीप्यमव्यवहिते प्वेति
मूर्चितम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अनाङ्गिति किमर्थम् ? ॥

(प्र०) अनाङ्गिति किमर्थमिति । हिदडितो-
राकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः ॥

(उ०) प्रदर्शनाय—प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः ।

[समाधानभाष्यम्]

आ उदकान्तात्-ओदकान्तात् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

इह कस्माच्च भवति—आ एवं नु मन्यसे,
आ एवं किल तदिति ? ॥

(प्र०) इह कस्मादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ
विशेषाऽपरिज्ञानात्प्रश्नः ॥

स्वकार्येत्यर्थः । कर्मत्वेन—संमार्गकर्मत्वेन । मीमांस-
केति । 'गुणगता सङ्ख्याऽविवक्षिते'ति मीमांसकैः
कुत्राप्युक्तेः । अतएव ग्रहोद्देशेन संमार्गविधानेऽपि तस्य न
प्राधान्यम् । ९ 'तज्ज्ञात्याश्रयैकानेकव्यक्तिग्रहणं'पा० तदिति ।
उपात्तेत्यर्थः । यथासम्भवांमिति भावः । यथाश्रुतार्थत्यागे
बीजमाह—अन्यथेति । मदुक्तार्थानङ्गीकार इत्यर्थः ।
१० कैयटोक्तं द्विर्वचनवदिति दृष्टान्तं विधटयति—
समुदायेति । भाष्यं स्वयं योजयति—तस्मादिति ।
११ अनेन—भाष्येण । १२ आङ्गयोगे पञ्चमीयम् ।
१३ निवृत्तौ—निवृत्तौ सत्याम् ।

[समाधानभाष्यम्]

सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम्,
अनुबन्धकश्चात्रोऽऽकारः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

क पुनरयं सानुबन्धकः, क निरनु-
बन्धकः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयो-
रङ्गित्’ ॥

(प्र०) अर्थवशाद्विशेषाऽवसाय इत्युत्तरम् ।
ईपदर्थे—‘आ उण्णमोण्’मिति । ‘आङीषदर्थे’
इति चोक्तम् । क्रियायोगे—आ इतः—एतः ।
प्रादिषु हि क्तिपठ्यते । ‘आङ्कार्यादाभिविध्यो-
रिति समासविधौ छिन्निर्दिष्टः । आ उदकान्तात्
ओदकान्तात् । आ अहिच्छत्रात् आऽहिच्छत्रादिति ।
विना तेनेति मर्यादा । सह तेनेत्यभिविधिः ।
पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्याऽन्यार्थत्वोत्तनायाऽऽ-
कारः प्रयुज्यते । ‘आ एवं नु मन्यसे’ । नैवं पूर्वम-
मंस्थाः, संप्रति मन्यसे इति । वाक्यारम्भसूचनाया-
ऽऽकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः
प्रयुज्यते, ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते—‘आ एवं
क्विल त’दिति ॥

(उ०) किञ्चिद्विधानां योपात्तस्याऽन्यविधानाय पुनरु-
पादानमन्वादेशः । प्रकृते च विधानद्वयाऽभावादेतमित्ये-
नादेशो न कृत इत्याहुः । विना तेनेत्यादि । यथा ‘आ
काशीं वृष्टो देव’ इत्यादौ काशीमभिव्याप्य, काशीं वर्जय-
त्वेति वाऽर्थः ॥

ओत् ॥ १ । १ ॥ १५ ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रश्नभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

आहो इति, उताहो इति ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमा-

❁ राजलक्ष्मीः ❁

१ इदम्—अनाङ्गिति । २ अत्र—आ एवमित्यादौ ।
३ उक्तं—कुगतीति सूत्रे वार्तिककृतोक्तम् । ४ ‘पूर्वपक्रान्त-
वाक्यार्थ’ । ५ अन्वयात्स्वम्—अनभिमतत्वम् । ६ मन्त्र-

हारोऽयम् । आह-उ-‘आहो’ इति । उत-
आह-उ-‘उताहो’ इति । तत्र ‘निपात एका-
जना’ङित्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) ओत् । निपातसमाहारोऽयमिति ।
अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदु इत्यादीनां
दर्शनादर्थभेदाऽभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् ॥

(उ०) ओत् । दर्शनादिति । ‘वेदे चादीनां पाद-
पूर्णार्थानां च लोकेषां’त्यादिः । अर्थभेदाभावेऽपि ।
तन्नानात्वाऽभावेऽपि, अवयवा अनर्थकाः, निपातसमुदाय
एवाऽर्थवानिति भावः । ‘उ’शब्दोऽत्र निरनुबन्धकः । तेन
‘उज्ज’ इत्यनेन सिद्धिरिति न अमितव्यम् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥

(प्र०) एवं तर्ह्येति । चादिषु तथा पाठा-
दिति भावः ॥

[निपातसमुदायत्वपक्षे समाधानभाष्यम्]

अथवा प्रतिषिद्धाद्योऽयमारम्भः । ओ
षु यातं मरुतः । ओ षु यातं बृहती शकरी
च । ओ चित्सखायं सख्या ववृत्त्याम् ॥

(प्र०) ओ षु यातमिति । ‘आ उ ओ’ इत्य-
त्राऽन्तवद्वावाद्भवत्ययमाङ्गित्यनाङ्गिति प्रतिषेधः
प्राप्नोति, पर्युदासे तु र्सीति न दोषः, तत्र ह्याङ्सह-
शस्योकारस्याऽऽङा सहैकादेश आदिवद्वावादुकार-
ग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्याश्च
प्रयोजनं क्वचिच्छाखायाम्—‘ओ आयात’मिति
पाठे प्रकृतिभावः ॥

(उ०) पर्युदासे त्विति । वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः,
आङ्भिन्नत्वस्याऽशास्त्रीयत्वात् । न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम्,
आङ्त्वस्य पूर्वान्त(र्व)त्वेनातिदेशेऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्र-
यधर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । न
चाऽन्तवत्त्वमेवं दुर्लभं, शास्त्रीयकार्याऽभावादिति वाच्यम् ।
तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन
प्रगृह्यत्वाऽभावस्य शास्त्रीयतयाऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥
तस्याश्चेति । प्रगृह्येषु पदपाठे ‘इति’शब्दप्रयोगनियमा-
दपि फले विशेषो बोध्यः ॥

इत्यनेन सिद्धमिति । वक्तव्ये निपातेति कथमुक्तमत आह-
उशब्दोत्रेति । ७ निपातसमुदायरत्नोकारे ऋषवात्तत्पक्षे-
ऽपि समापत्ते-अथवेति । ८ क्वचिन् । ९ कैयटोक्तं
दूषयति—वस्तुत इति । १० तत्रापि—पर्युदासेऽपि ।

[आक्षेपवार्तिकं तद्वत्प्रत्ययः]

॥ * ॥ ओतश्चिप्रतिषेधः ॥ * ॥

‘ओदन्तो निपात’इत्यत्र च्यन्तस्य-
प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत्
अदोऽभवत्, [अतिरः तिरः अभवत्]—
तिरोऽभवत् ॥

(प्र०) अदोऽभवदिति । च्यन्तत्वेनाऽत्र निपा-
तत्वम्, ‘ऊर्यादिच्वी’त्यत्र निपाताधिकारात् । प्रति-
षिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेत्, उभयाऽर्थ-
त्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा
विधीयमाना प्रतिबन्धाऽभावाददोऽभवदित्यत्रापि
भवति, ‘ओ षु यात’मित्यत्रापि परत्वादनाङ्किति
प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को
विरोधः ॥

(उ०) भाष्ये—ओतश्चितीति । पूर्वसूत्रवदत्राप्यर्थो-
धिकाराद्गोणमुख्यायस्याऽप्रवृत्तिरित्याशयः ॥ प्रतिषिद्धा-
र्थत्वादिति । प्रतिषिद्धसंज्ञकं पदं ‘प्रतिषिद्ध’पदेनोच्यते ।
परत्वादिति । ‘निषेधाश्च बलीयांस’इत्यस्य तु नायं विषयः ।
तस्यैव पूर्वेण सह पाठात्तन्निषेधकत्वादिति भावः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

न वक्तव्यः । ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति ॥

(प्र०) ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्यग्रहणमित्युत्तरम् ॥

(उ०) प्रतिपदोक्तस्येति । न च ‘प्रतिषिद्धार्थोऽ-
यमारम्भ’इति पूर्वभाष्याऽसंस्कृत्याऽत्रैतत्परिभाषया अप्रवृत्ति-
रेवाऽनित्यत्वादुचितैति वाच्यम् । अस्यैकदेश्युक्तत्वात् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवमपि—अगौर्गौ समपद्यत—गोऽ-
भवत्—अत्र प्राप्नोति ॥

(प्र०) एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्व-
मस्ति ‘गमेडोः’ इति साक्षादुच्चारणात् । यस्य

१ कश्चिन् । २ तस्य—अनाङ्किति प्रतिषेधस्य । पूर्वेण—
निपातपञ्चाशत्तत्वेनेत्यर्थः । तन्निषेधेति । अनन्तरस्येति
न्यायात् । एतेन ‘प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भः’ इति प्रतिज्ञाहानिर्द-
क्षिता । तथाचानेन प्रतिषिद्धार्थव्यवस्था व्यर्थमेव क्रियत इति
भावः । एकनिपातपक्षे तु न कश्चिदनुपपत्तिरिति बोध्यम् ।
३ पूर्वैति । तत्पक्षे सर्वेषां लाक्षणिकत्वात् । अस्यैकेति ।
एतेनैकनिपातपक्ष एव स्थापितोऽनेन, पक्षान्तरे सर्वेषां

हि साक्षादुच्चारणं नास्ति, ‘आहुण’इत्यादिसामान्य-
लक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते—तल्लाक्षणिकमुच्यते ॥

(उ०) तदनयन्भाष्ये आह—एवमपीति । ननुलक्षणेन
प्रतिपादितत्वादित्दमपि लाक्षणिकमत आह—यस्य हीति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि ‘गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य-
संप्रत्यय’इति । तद्यथा—‘गौरनुबन्ध्योऽग्नी-
षोमीय’इति न वाहीकोऽनुबध्यते ॥

(प्र०) एवं तर्हीति । गुणादागतो—गौणः ।
यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः
मुखमिव प्रधानस्यान्मुख्यः । तत्र ‘स्वं रूप’मित्यत्र
रूपग्रहणेनाऽर्थपरिग्रहणस्य ज्ञापितत्वादवर्धतः कार्त्तवेण
भवितव्यम् । स चाऽर्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते ।
गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रव-
र्तते । अनियतश्च गौणोऽर्थः । तस्माद्वैकिकोऽयं
न्यायो—‘गौणमुख्ययो’रिति । ‘गोऽभव’दित्यत्र च
जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्व-
मर्थस्य । ‘गोऽभव’दित्यत्र च वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं,
‘सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणा’इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ
च गोत्वमारोपितं, न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाऽभावः ॥

(उ०) प्रधानत्वात्—अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया
प्रतीयमानत्वात् । तादृशोऽर्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गौणत्वं,
मुख्यत्वं च बोध्यम् । गौणमुख्यन्यायबीजं दर्शयितुमाह—
तत्र स्वरूपमिति । प्राथम्यमेवोपपादयति—गौणेहीति ।
आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यकमिति भावः । मुख्या-
र्थारोपेणैति । आरोपितसिद्धत्वान्न माणवकादिसमाभिव्या-
हारे सिद्ध्यन्त्यर्थ इति भावः । मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तर-
माह—अनियतश्चेति । सिद्ध्यन्त्यस्य माणवकबलीवदादिषु
प्रयोगादिति भावः । एतेन—वर्णग्रहणे ‘लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषाऽप्रवृत्तरोकारस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि चिन्त्यमित्य-
पास्तम् । अनेनैव तस्याऽपि वारणात् । ह्यवामश्वेत्यादेस्त-
ज्जापकस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतया

तत्त्वादेतत्सामान्यनुपपत्तिरिति निरस्तम् । ४ इतीति ।
इत्यनया परिभाषया गोऽभवदित्यत्र न भविष्यतीत्यर्थः ।
५ तादृशतादृशेत्यर्थः । ६ दर्शयितुं—स चार्थः । इत्यादिना
प्रदर्शयितुम् । ‘उपोद्घातमारचयती’ति शेषः ।

७ ओकारस्य—भाष्योक्तगोऽभवदित्यत्रत्योकारस्य ।
८ अनयैव—गौणमुख्यपरिभाषयैव । ९ उक्तसिद्धान्तमाह—
ह्यावासेति ।

वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाऽभावाच्च । न चेयमपि अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात्तददेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्णग्रहणे प्रवर्ततां, तत्रैवाऽधोपस्थितैः सत्त्वादित् वाच्यं, 'निपात' इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात् । निपातसंज्ञा हि चादिपदोपस्थितचादीनां सति संभवेऽर्थवतामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपातपदेनाऽपि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन मुख्याऽर्थकनिपातानामेव ग्रहणं, न तु गौणाऽर्थकानामिति भावः । एवं च कार्यकाल-पक्षेऽपि 'च्यन्ता निपात' इत्यस्याऽत्राऽनुपस्थितिः, एतत्परिभाषावशात् । विशिष्टरूपपदेन चाऽर्थवद्ग्रहमेवोच्यते ॥ प्रकृते गौणत्वमुपादयति-जाह्न्यादिनेति । आरोपे बाज-माह-प्रकृतेः कर्तृत्वमिति । एवं च 'गोऽभव' इत्यस्य गोभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः । यत्र च योगीश्वर-शापादिना मुख्यगौरुपप्राप्तिस्तत्र चिन्नेष्यते इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः । ननु 'सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत' इति भाष्ये विद्यते राप कर्तृत्व-दर्शनादुक्तं-वृत्ताविति । एवं च च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः । प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह-सङ्गीभवन्तीति ॥

[वार्तिकवादिनः समाधानवाधकभाष्यम्]

कथं तर्हि बाहीकं वृद्ध्यात्वं भवतः,-
'गौस्तिष्ठति' गामानयंति ? ॥

[न्यायाश्रयेण समाधानसाधकभाष्यम्]

अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दा-
श्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च
वृद्ध्यात्वे ॥

(प्र०) शब्दाश्रये चेति । स्वार्थं वृत्तात्प्राप्ति-
पदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तर-
सन्निधानाद्रीणत्वं प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य
मुख्यव्यपदेशो नास्ति, गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्द-
त्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाऽभावेऽभावाच्छब्दाश्रये
चेत्युक्तं न त्वत्रार्थो नापेक्षते । तत्र यथा 'क्षेतं
छागमालभेते'ति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धो,
वाक्यीयात् न्यायात् पश्चात्परस्परणे । एवं 'गां
बाहीकमानये'ति पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्ता-
धुत्पन्नायां वाक्यीयान्यायात्सामानाधिकरण्या-
द्रीणार्थप्रादुर्भावो भवतीति 'पदकार्येष्वेवायं न्यायो
न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ व्यपदेशः-व्यवहारः । २ सिद्धान्तमतेनाह-
आक्षेप इति । ३ धर्मपक्षे इदम् । धर्मपक्षे तु कर्मत्वाद्य-

(उ०) ननु शब्दाश्रये चेति भाष्यस्याऽर्थरहितवर्ण-
मात्राश्रये इत्यर्थः प्रतीयते, स चाऽयुक्तः, सर्वनामस्थाना-
ऽभ्यासाक्षिप्तप्रातिपदिकस्यैव इत्यनेन विशेषणानयोरपि
विशिष्टशब्दाश्रयत्वादत् आह-स्वार्थे इति । स्वार्थोदिप्रयुक्त-
कार्येण पूर्णस्य पदस्याऽर्थप्रतिपादानाय प्रयोगार्हस्य पदार्था-
न्तरान्वये बाधप्रतिस्थाने गौणाऽर्थप्रतीतेरिति भाषः ।
आक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा शब्देऽन्वये मानाऽभावाच्च ।
गौणापेक्षयेति । मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया संबन्धि-
शब्दत्वात् । गौणाऽभावे--गौणस्य बुद्धयसन्निधाने,
मुख्यव्यपदेशस्य-मुख्यपदस्याऽभावादित्यन्वयः । एवं
च 'शब्दाश्रये चे'ति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थ-
बोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये इत्यर्थः । पदव्यपदेशरहितस्य
कार्यत्वेनाश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् । ननु द्विती-
यादेः कर्मत्वार्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां बाहीक-
मानये'त्यादौ विशिष्टस्य क्रियासंबन्धेन कर्मत्वेऽपि तद-
भिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याऽप्रातिपदिकत्वा-
त्प्रत्येकं प्रवर्तते, ततश्च पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्यादत्
आह-तत्रेति । श्रौतः क्रियासंबन्ध इति । द्वितीया-
श्रयणनुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः । विभक्त्यन्तेन हि उप-
स्थिताऽर्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्राग्गुणे साक्षात्परंपरा-
साधारण्येन द्रव्ये च साक्षात् सामान्यतः क्रियान्वयफला-
श्रयत्वादिविवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भावः । वाक्यीया-
न्यायात्-आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या । पश्चात्-विभक्त्यु-
त्पत्त्यनन्तरम् । एवमिति । द्वितीयादेः सामान्यतः
क्रियासंबन्धज्ञानापेक्षत्वाच्च ज्ञानमूलकद्वितीयाधुत्पत्तौ गो-
दायस्य बाहोकेऽन्वयः पश्चादेव । एवं च कर्मणोरेव विशेष्य-
विशेषणभावो, न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः ॥ यत्तु-
विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसंबन्धरूपत्वेन तयोः संबन्धबोधः
श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रं प्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्व-
यबोधः, पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोधः । एवं 'गां बाहीक-
मानयेत्यादावपि'ति कैयटार्थं व्याख्यायै दूषयन्ति-'गां बाहीकं
पाठये'त्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासंबन्ध एवाऽ-
संभवी, तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्वावनापत्तिरिति ॥ तदेतेन
परातरम् । विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत् उपस्थितानामर्था-
नामितराऽन्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य
वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च, तादृशबोधद्वयकल्पने गौरवाच्च, अनु-
भवाऽभावाच्च । किं च अपदस्याऽप्रयोगेण बोद्धुमिः सर्वत्र
पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहणे 'अत्वं त्वं संपद्यते' 'अमहान्महान्भू-
तस्त्वद्भवती'त्यादौ भाष्यप्रयोगे स्वावादेशदीर्घादीनां करणेन
चाऽस्य न्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वमुपात्तविशिष्टरूपके-

वच्छिन्नेत्यर्थः । ४ सामान्यतः-क्रियात्वेन रूपेण ।
५ विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरमेव । ६ व्याख्यायतेति । शब्द-
कोस्तुभक्तौ भाष्यव्याख्याकाराश्वेत्यादिः । ७ कचिन्न ।

त्यपि बोध्यम् । अत एवात इजित्यादेः श्वशुरसदृशस्या-
पत्यमित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः । किं च गामित्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्ते-
स्याद्यर्थवस्तुत्रस्थ भाष्यबलात्संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्स-
ज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवतीति बुद्धिसूत्रस्थभाष्याच्च
सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरैव द्वितीयादिनियाम-
कत्वेन मदुक्तन्यास्यैव तत्सोचिता । प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थे
मुख्ये गौणे वा प्रयुयुक्षति, न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति
छुभूच्यते-पदकार्येष्विति । सामानाधिकरण्यादिति ।
इदमुपलक्षणं, पठनादिक्रियान्वयादित्यपि बोध्यम् ॥

उज ऊँ ॥ १ । १ । १७ ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रश्नभाष्यम्]

इह कस्मान्न भवति—आहो इति.

उताहो इति ? ॥

(प्र०) उज ऊँ । इह कस्मादिति । निपात-
समाहारं मत्वा प्रश्नः ॥

(उ०) उज ऊँ । प्रश्न इति । एवंचाऽत्र 'ऊँ'-
आदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥

[तटस्थस्य समाधानभाष्यम्]

'उज' इत्युच्यते । न चाऽत्रोत्रं पश्यामः ॥

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

उजोऽयमन्येन सहैकादेश उजग्रहणेन
गृह्यते ॥

[तटस्थस्य तन्निरासभाष्यम्]

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नोजेकादेश-
उजग्रहणेन गृह्यते' इति यद्ययमोदित्योद-
न्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति ॥

(प्र०) यद्ययमिति । एकादेशे कृते आदिव-
द्भावात्संज्ञासिद्धिः ॥

(उ०) संज्ञासिद्धिरिति । निपातएकाजित्यने-
नेत्यर्थः । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम् । एकादेशस्थान्य
लघुस्तिथर्मत्वात् । एकादेशस्थान्यल्मात्रवृत्तिधर्मस्तु नायम्,
उजिति समुदायेऽपि सत्त्वात् । तेनाऽन्तादिवद्भावेन तादृष्ट्या-
नतिदेशेऽपि न दोषः ॥

[पूर्वपक्षिणो ज्ञापकनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत्—'प्रति-
विद्यार्थोऽयमारम्भः' इति ॥ दोषः खल्वपि
स्याद्यद्युज्जेकादेश उजग्रहणेन गृह्येत । जानु

उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति, जान्वस्य
रुजति । 'मय उजो वो वे'ति वत्त्वं न स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये—यद्युजिति । सामान्येन ज्ञापकमिति
भावः । वत्त्वाऽभावपक्षे 'ऊँ'आदेशो न स्यादित्यपि दोषो
बोध्यः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥

अथ वा द्वावुकाराविमौ । एकोऽनु-
बन्धकोऽपरः सानुबन्धकः । तद्योऽनु-
बन्धकस्तस्यैव एकादेशः ॥

[योगविभागवार्तिकम्]

॥ * ॥ उज इति योगविभागः ॥ * ॥

'उज' इति योगविभागः कर्तव्यः ।
'उजः' । [उजः] शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन
प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उइति । विति । ततः
'ऊँ' । उज 'ऊँ' इत्यमादेशो भवति शाक-
ल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः
प्रगृह्यसंज्ञश्च । ऊँ इति ॥

(प्र०) इह रूपत्रयं साध्यम्—'उ इति' 'विति'
'ऊँ इति' । तैर्चैकयोगे न सिध्यति । एकयोगे लुङ्
इति ध्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात्संबध्यते न प्रगृह्य-
संज्ञया । सा तु 'निपात एकाजना'ङिति नित्येवाऽस्य
भवति । शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या ऊँ आदेशो विकल्पिते
रूपद्वयं स्यात्—'उ इति', 'ऊँ इति' न तु 'विती'ति,
तदर्थमाह—उज इति योगविभाग इति । 'उज'
इत्यत्र 'शाकल्यस्येतौ प्रगृह्य'मिति चानुवर्तते । तत्र
प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते, नाऽन्येषा-
मिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते—
उ इति वि[ती]ति । 'ऊँ' इत्यत्र च यदि शाक-
ल्यस्येति नाऽपेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमा-
देशः स्यात् । ततश्च 'विति' 'ऊँ इति'—एते [द्वे] एव
रूपे स्याताम् । तस्माच्छाकल्यप्रहणानुवृत्त्या आदेश-
विकल्पे सति त्रीणि सिध्यन्ति ॥

(उ०) नित्यैवेति । आदेशाऽभावपक्षे इत्यर्थः ।
न तु वितीति । न च 'उ इति'त्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय

स्यात् । ५ तच्च—तत्तु । ६ हि—यतः । ७ 'बृत्त्याचादेशे'पा० ।
८ तदर्थं—वितीति सिद्धयर्थम् । ९ तत्र—'उज'इत्यत्र ।

१ 'प्रयुयुक्षते' पाठा० । २ 'नोजेका' । 'नोजेका'
'नोजएकादेशः' । ३ दोषान्तरमाह—दोष इति । ४ लुप्तं

सिद्धत्वेन शाकल्याऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षे वितीति भविष्यतीति वाच्यं, मयः परत्वे किम्बितीत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याभिप्रायेति प्रगृह्यत्वाऽभावे 'मय' इति वक्ष्यस्याऽसिद्धत्वेन-कोयणचीति बलेऽनुस्वारापत्तेः । उ इतीत्यतः सानुबन्धक-बोधरयाऽपीष्टत्वेन तदनापत्तौक्षेति भावः । अन्ये तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे 'ऊँ इति' वितीति सिद्धयति, न तु 'उ इति' अतो योगविभागः । न चाऽपवादे विशिष्टे ऊँ आदेशे असति निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात्, अप्रवर्तमानाऽपवादस्योत्सर्गबाधकत्वाऽभावात्, अत एव 'पारेमध्ये' इत्यव्ययीभावाऽभावे उत्सर्गः षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र साक्षादुद्देश्यसंबन्धस्य क्लृप्तत्वेनाऽत्र विधेयविशेषणत्वे मानाऽभावात् । सह विधानेन वाक्यभेदस्याऽप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च 'ऊँ' इत्यस्य प्रगृह्यकार्यं बोध्यम् । एवं च पक्षे प्रगृह्यत्वाऽभावेऽप्यस्य तात्पर्यान्नैतदभावे 'निपात' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्याहुः । प्रगृह्य-स्येति । अनुवर्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन संबन्धे उच्चात्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य 'ऊँ' भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्तमानप्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्त-तया विपरिणम्य स्थानिना संबध्यत इति भावः । द्वे एवेति । न च 'उ इती'ति रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धं, सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः परत्वे 'किम्बिती'-त्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपाऽसिद्धि-प्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु उज्ज इत्यस्याऽत्रानुवृत्तस्याऽर्थाधिकारा-दप्रगृह्यपरतैव, प्रगृह्यमिति चादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्य-स्वरसादिति ऊँ इति 'उ इति' च रूपे स्यातां, न तु 'विती'ति तदर्थं विकल्पानुवृत्तिः । ऊँ इति दीर्घोच्चारणात्प्रगृह्यपदस्याऽत्र संबन्ध इति सर्वमवदातम् ॥

[योगविभागप्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

किमर्थो योगविभागः ? ॥

(उ०) किमर्थो योगविभाग इति । प्रगृह्यत्वाऽदे-

शयोः शाकल्यमते एव प्राप्या एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यात् । एवं च 'ऊँ इति' विती'ति च रूपे । ते चैकयोगेऽपि सिध्यत इति प्रश्नः । एवं चैकयोगे वितीति न सिध्यतीति प्रागुक्तकैयटश्चिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनप्रदर्शनवार्तिकभाष्यम्]

॥ * ॥ ऊँ वा शाकल्यस्य ॥ * ॥

शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन 'ऊँ' विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति 'उ इति' ।

१ दोषान्तरं तत्राह-उहूतीति । २ अनेन-उज्ज इत्यनेन । 'उज्जःस्थाने' इतिशेषः । ३ 'स्याऽभावात्' पा० ।

अभ्येषामाचार्याणां मतेन-'विती' ॥

(प्र०) ऊँ वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य श्रुते-रेव फलं वाप्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे-शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञा-ऽऽदेशश्च । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशा-त्प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयस्तथापी-होअ इति षष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थकः संपद्यते ॥

(उ०) शाकल्येति । एवं च योगविभागसामर्थ्याच्छा-कल्याऽनुवृत्तिसामर्थ्याच्च तत्र यथाश्रुतम् । किं तु विकल्प-मात्रतात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति भावः । एवं च शाकल्यमते एव विकल्पः फलितः । तदाह भाष्ये-शाक-ल्यस्यविभाषेति । शाकल्यमते 'ऊँ' आदेशविकल्पे यत्फलति तद्वर्जयति-प्रगृह्यसंज्ञादेशश्चेति । तन्मते पर्यायेणोभयं सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'प्रगृह्य'मित्यस्य प्रथमान्तस्य कथमुज्ज इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनाऽन्वय इत्यत आह-यद्यपीति । फल-रूपतयेति । फलं-संज्ञाया बाध्यतया संश्लिप्तः, तद्बोधकं पदं लक्ष्यते । तद्वृत्तयः । तेन च तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः । 'द्विवचनाद्यभिधेय' इति बहुव्रीहिः । प्रगृह्यशब्दबदभिन्नं द्विवचनादीति बोधः । प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृ-ह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् । स्वरूपपदार्थक इति । उज्जो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः । वस्तुतः पूर्वत्रापि शब्दपर एव, शब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकरण्यं, 'पटः शुक्ल' इतिवत् । प्रकृते तु 'पटरस्य शुक्ल' इत्यत्रेवोक्तरीत्या वैयथि-करण्येनाऽन्वय इति न कश्चिदोषः । केचित्तु प्रदेशे वृद्धिपदा-ऽभिज्ञा आदेय इति उपस्थितिः । संज्ञावाक्ये तु तथा शाब्दबोधः । 'द्विवचनाद्यभिधेय' इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यक-बोधजनक इत्यर्थः । षष्ठीसमभिध्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटं योजयन्ति ॥ [उज्ज ऊँ] ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १ । १ । १८ ॥

[आक्षेपवार्तिकभाष्यम्]

॥ * ॥ 'ईदूतौ सप्तमीत्येव' ॥ * ॥

'ईदूतौ सप्तमी'त्येव सिद्धं, नार्थोऽर्थप्रहणेन ॥

(प्र०) ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । ईदूतौ सप्तमी-स्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं, सप्तम्यां वा परतस्तत्प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्ताया-मपि सप्तम्यां 'सोमो गौरी अधिश्रित' इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः ॥

४ सन्-शाकल्यपदम् । ५ 'सम्बन्धश्च तद्बोधकम्' । ६ श्लोकवार्तिकमेतत् ।

(उ०) ईदूतौ च । ईकारोकारात्मकसप्तम्या असंभवं मत्वाह—सप्तमीसहस्र्यादि । तात्पर्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः । सप्तम्यां वेति । सप्तमीति पदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः । जषन्त्यवृत्तिकल्पनापेक्षयेदं न्यायमिति तात्पर्यम् । लुप्तायामपीति । 'न लुप्तमते' ति निषेधस्तु अनित्यत्वान्न सप्तम्यां परत इत्यर्थेऽपीति भावः ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ॥ * ॥

लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क ? ॥ 'सोमो गौरी अधिष्ठितः । इष्यते चात्रापि स्यादिति । तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् ॥

(प्र०) लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्याश्च कार्याऽभावात्प्रत्ययनिमित्तं यत्राऽन्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणस्य सद्भावाद्गौरीत्यत्राऽप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थग्रहणे सत्यर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति, न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपेऽपि सिध्यति ॥

(उ०) ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराख्यं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं 'सोमो गौरी' इति, तत्राह—संज्ञेति । सप्तम्या एवेति । सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे, सप्तमीसहचरितलाक्षणिकत्वे च न मानमिति भावः । यषपीकारोकारसप्तम्योरसंभव एव तत्र मानं, तथापि 'वचना'दित्यादिना तद्व्यतीत्यत्र तात्पर्यम् ॥ अस्त्याश्च कार्याभावादिति । प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सन्धिकायाऽभावफलकप्रकृतिभावः । लुप्ते षष्ठ्यर्थप्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकायाऽप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयोगात्कार्याऽभाव इत्यर्थः । तदेवाह—प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

नाऽत्र सप्तमी लुप्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ पूर्वसवर्णोऽत्र भवति ॥

(प्र०) पूर्वसवर्ण इति । सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा ॥

१ श्लोकवार्तिकमिदं । २ लुप्ते इति सामान्ये नपुंसकमित्याशयेन भाष्ये-लुप्तायामिति । ३ लुप्तसप्तम्यन्तत्वे-

(उ०) पूर्वसवर्णे इति । स च 'सुपां सुलुगि'त्यनेन ।

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडा-

ऽऽम्भावः प्रसज्यते ॥ * ॥

यदि पूर्वसवर्णः, आडाम्भावश्च प्राप्नोति ॥

(प्र०) आडाम्भाव इति । एकादेशं बाधित्वाऽऽडामौ स्याताम् ॥

(उ०) एकादेशमिति । परत्वाद्गार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्चेति भावः । एवं च ङ्यन्ते 'गौरी'त्यादौ लुक्त आवश्यकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

एवं तर्ह्याहाऽयमीदूतौ सप्तमीति । न चास्ति सप्तमीदूतौ, तत्र वचनाद्भवति ॥

(प्र०) वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति वचनसामर्थ्या 'सप्तमी' शब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना गृह्यते इत्याश्रयणात्सिध्यतीति भावः ।

(उ०) सर्वत्रैवेति । ननु 'यथा'त्यादिभ्यो ङी दीर्घं 'तनू' इत्यादौ ओस्सुपोः पूर्वसवर्णादेशं च ईदूदन्तसप्तमीसंभवात्कथमेतदिति चेन्न, 'ईदूदसप्तमी प्रगृह्यम्', 'अदसः', 'एच दिवचनम्' इत्येव सिद्धे स्थलान्तरे 'ईदूतौ सप्तमी' ति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्याशयात् दोष इति केचित् । तत्र । 'न चास्ति सप्तमी ईदूता' विति भाष्याऽसङ्गतेः । तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात्तेषामनभिधानमिति तत्त्वम् ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् ॥ * ॥

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते—'इति न शुष्कं सरसी शयान'मिति । सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति—'सोमो गौरी अधिष्ठितः' इति ॥

(प्र०) मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह—यत्रेति । 'सरसी'ति । अत्र सरःशब्दात्परस्य किञ्चिदस्य तत्परकत्वे । ४ 'संहिता कार्या' । ५ 'तनू' इत्यादौ गौरीदौ तु न विशेष इति बोध्यं । ६ 'सिध्यति' । ७ 'तत्प्रयोजन'मिति शेषः ।

‘इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यान’मितीकारे कृते भवती-
कारः सप्तमीति तत्रैव स्यान्न तु गौरीत्यत्रेति भावः ॥

(उ०) सरःशब्दादिति । सरस्शब्दस्याऽसुनन्त-
त्वेनाद्युदात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययात् ‘इति न कुष्कं सरसी
शयान’मित्यत्र सरसीत्यस्याऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥

[समाधानबाधकवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ ‘तत्रापि सरसी यदि’ ॥*॥

तत्रापि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥
[‘सरसी यदि’] । यदि सरसीशब्दस्य
प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसी-
शब्दस्य प्रवृत्तिः ॥ कथम् ? ॥ दक्षिणापथे
हि महान्ति सरांसि ‘सरस्य’ इत्युच्यते ॥

(प्र०) सरसी यदीति । ‘यदी’ति सम्भाव-
नायाम् । तस्मात्स्थितमेतत्-वचनान्तरं तु लुप्तायामपि
सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोऽर्थग्रहणेन ॥

(उ०) निराकर्तुः संशयार्थं ‘यदि’शब्दोऽनुपपन्न
इत्यत आह-सम्भावनायामिति । ‘शस्त्राणि चेत्प्रमाणं
स्यु’रिति वदसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमिदमिति भावः । ‘सरसी’-
शब्दो यदि ङीर्षन्तस्तदाऽन्तोदात्तत्वं न्यायसिद्धम् । असुन
उगन्तत्वाङ्गीबन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव तत्त्वम् । एवं च
ततो लुक्त्वैकप्रयोगे सिद्धे ‘इया’ङिति वार्तिके ईकारादेशो न
विषेय इति भाष्याशयः । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्या-
ल्लुप्तेऽपि सिद्धिः ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे ॥*॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो ‘न प्रगृह्य-
संज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवती’ति ॥ किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ कुमार्यंगारं
कुमार्यंगारम् । बध्वोरंगारं बध्वंगारम् ।
प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ॥

(प्र०) ज्ञापकमिति । ‘ईदृदे’दित्यत्र तृतीय-
चतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । ईहं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि
प्रत्ययलक्षणं स्यात्तदेतौ च सप्तमीत्येव सप्तमी-
सहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदृदन्तं तत्प्रगृह्य-

सज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा
भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन ? । तत्क्रियमाणं प्रत्यय-
लक्षणाऽभावं सूचयति ॥

(उ०) सप्तमीसहचरितत्वं च प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम् ॥

[अर्थग्रहप्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥*॥

अथ वा ‘पूर्वपदस्य मा भू’दित्येवमर्थ-
मर्थग्रहणम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः, नद्या-
मातिर्नद्यातिः ॥

(प्र०) संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधे-
रभावात्तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफला-
ऽभावादाह-मा वेति । वाप्यश्वो नद्यातिरिति ।
‘संज्ञाया’मिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीका-
रान्तं पूर्वपदमिति स्यात्प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् ॥

(उ०) संज्ञायामितीति । अत एवाऽग्रे भाष्ये-
‘जहत्स्वार्था वृत्ति’रिति सङ्गच्छते । न च वाक्येन संज्ञाऽनव-
गमादस्य नित्यसमासत्वे ‘वाप्यामश्व’ इति विग्रहो नोचित
इति वाच्यं, वाक्यात्संज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमाससदृशत्वे-
ऽपि न तद्विधायकं वाग्रहणाऽसम्बन्ध इति समासघटको-
भूतानां तद्विषये विग्रहाऽभावे मानाऽभावात् । ‘अनितं चेदं
द्वितीयवृत्तयेति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते ।
सप्तमीसहचरितमिति । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥

[वादिनोः प्रश्नतत्समाधानभाष्यम्]

अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादे-
वाऽत्र न भवति ? ॥ ‘जहत्स्वार्था वृत्ति’रिति ॥

(प्र०) अथेति । अस्त्येवाऽत्र सप्तम्यर्थ इति
प्रश्नः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवाऽर्थवत्त्वात्पूर्वोत्तर-
पदयोर्वर्णवदानर्थक्यात्सप्तम्यर्थो (ऽत्रं) नास्तीत्यर्थः ।

(उ०) वर्णवदानर्थक्यमिति । संज्ञायामिति समा-
सेऽस्य रुद्धिशब्दादवयवार्थाऽप्रतीतेरिति भावः । ‘वाप्या-
मश्व’ इति विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिपदानां रथेन तरती-
त्यादिविग्रहप्रदर्शनबोध्यम् । अत एव-‘जहत्स्वार्था तु
तत्रैव यत्र रुद्धिर्विरोधिनी’ति वृद्धेरुक्तम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथाऽजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव ॥

१ लुप्तस्यात् । २ यदीत्यस्य ‘मन्त्रे’ इति शेषः ।
३ प्रवृत्तिः-प्रयोगः । ४ संज्ञार्थः-संज्ञार्थकः ।
५ ङीर्षन्तः-पिप्पल्यादित्वाङ्गीर्षन्तः ।

६ ज्ञापकं-तदभावस्य ज्ञापकम् । ७ ‘तदन्तत्वे’त्य-
स्यार्थमाह-ईदृदेदित्यत्रेति । ८ भाष्ये प्रगृह्यसंज्ञापदं
तत्प्रकरणपरमित्याह-इहेति । ९ कचिन्न ।

(उ०) भाष्ये—अथाऽजहत्स्वार्थायामिति ।
'सुप्ते'ति समासेन केवलयोगिके इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समु-
दायार्थोऽभिधीयते ॥

॥*॥ ईदृतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।
पूर्वस्य चेत्सवर्णेऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥*॥

(प्र०) समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वपदं
स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य
प्रधानार्थस्याऽभिधानात्पांसूदकवत्स्वार्थस्य विवेका-
ऽनवगमात्समुदायाऽर्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाऽभि-
धीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन—यावानर्थो वाक्ये सप्त-
म्यन्तेनाऽभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह
ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ [ईदृतौ च]

(उ०) प्रधानार्थमपीति । अथपदशक्तिसमुदाय-
शक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकादापापदात्स्वार्थविशिष्टप्रधाना-
र्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः । तत्र समुदायशक्तिः संसर्गांश्च एव ।
तदाह—स्वार्थसंसृष्टस्येत्यादि । विवेकानवगमात् ।
पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः । पांसूदकमिति । पांसूदकं मिलितं यथा
संसृष्टमेव ज्ञानविषयो, न तु पृथक्, तथा समासात्संसृष्ट एवो-
पस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थः । यावानित्यस्य विवरणं
केवल इति । कैवल्यं विवृणोति—असंसृष्ट उद्भूत इति ।
असंसृष्टत्वं—विशेषणाऽविशिष्टत्वम् । उद्भूतत्वमितराऽविशे-
षणत्वमिति बोध्यम् । समुदायरूपोऽर्थः—पूर्वपदार्थवि-
शिष्ट उत्तरपदार्थोऽभिधीयतेऽभिधाभिः परस्परसहकारेणो-
पस्थाप्यत इति भाष्यार्थः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थ-
मात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः । 'गौरी'त्यादी त्व-
स्त्येव गौरीदिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् । समभिच्याहूत-
पदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थपर्य-
वसन्नत्वरूपत्वात् । न चार्थग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धिः ।
सप्तम्यर्थे ईकाराद्यभावात् । ईदाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो, विशे-
ष्याऽभावादिति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय
तदन्तविधिरिति भावात् ॥ [ईदृतौ च सप्तम्यर्थे] ॥

दा धा ध्वदाप् ॥ १ । १ । १६ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं

शिदर्थम् ॥*॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ।
'दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्ती'ति वक्तव्यम् ॥
'किं प्रयोजनम् ? ॥ आत्वभूतानामियं संज्ञा
क्रियते, साऽऽत्वभूतानामेव स्यादनात्व-
भूतानां न स्यात् ॥ ननु च भूयिष्ठानि
घुसंज्ञाकार्याण्यार्द्धधातुके, तत्र चैत आत्व-
भूता दृश्यन्ते ॥

'शिदर्थम्' । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्त-
व्यम् । शित्यात्वं प्रतिपिध्यते तदर्थम् ।
प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति ॥

(प्र०) दाधा ध्व । दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीय-
माना रूपान्तरयुक्तानां दोदेद्धेटां न प्राप्नोतीत्याह—
घुसंज्ञायामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेद्धेटा-
मेजान्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्यात्वे कृते ददाति-
दधातिर्यच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते द्वन्द्वनि-
र्देशात्सिद्धा दोदेद्धेटामपि घुसंज्ञा, कृतात्वानां चैषां
स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः ॥ आत्वभूतानामिति ।
भवतेः प्राप्स्यर्थादाधृषाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि,
कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा
भूताः । आकारान्ता इत्यर्थः । ननु लक्षणेन
कृतात्वा इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः—
एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाऽभावात्, प्रक्रियागौरवाच्च
प्रयोग एव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणा-
नामयमेकशेषनिर्देशः, सामान्यानुकरणं वा 'दा'इति
'धा'इतिपृथक् पदं निर्दिष्टमिति । प्रणिदयत
इति । घुसंज्ञायां सत्यां 'नेर्गदे'ति लत्वं भवति ॥

(उ०) दाधा ध्व । दाधाशब्दयोरिति । प्रयोगस्थ-
दाधारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भावः । दोदेद्धेटा-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अजहत्स्वार्थायाञ्च—अजहत्स्वार्थायामपि । २ अस्य च
पत्र सप्तम्यर्थ एव तत्रैव प्रवृत्तिर्न तु समुदायार्थो यत्राभिधीयते
तत्रेति न दोष इत्याशयः । ३ शक्तीति । एतदुभयशक्ति-

सहकारेणेत्यर्थः । उपस्थितावस्यान्वयः । ४ तत्र—तयोर्मध्ये ।
५ 'तद्यथा संसृष्टमेव'पा० । ६ उभयोः साफल्यमाह—
असंसृष्टत्वमिति ॥ ७ क्वचित् । ८ इत्याह—इत्यत
आह । ९ 'दधातिर्यच्छति'दधा ।

भेजन्तानामिति । एषां चाऽत्र 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'तिन्यायादश्रित्यति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चात्वमिति भावः । अत्र च पक्षे 'लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा'निरनुबन्धक'परिभाषादीनां न प्रवृत्तिः, सर्वेषां स्वरूपेणैवाऽनुकृतत्वात् । दारयतिधारयत्योश्च नाऽतिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आत्वाऽसंभवेनेह दृ-ष्टं इत्यनयोरनुपात्तत्वात् । दीढोऽपि नेह ग्रहणम्, एज्विषयाऽभावेन तदनुकरणे आत्वाऽसंभवादिति बोध्यम् । नन्वात्वभूतानामित्यस्य जातात्वानामित्यर्थे दाणादीनां संज्ञा न स्यान्निष्ठायाः पूर्वनिधातश्चर्यादत्त आह-भवतेरिति । प्राप्तात्वानामित्यर्थः । प्रमाणाऽभावादिति । प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्थोपरिस्थितप्रयोगस्थाऽनुकरणे संभवति अनुपरिस्थितैजन्तानुकरणे प्रमाणाऽभाव इत्यर्थः । गौरवाच्चेति । दीढस्तुजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यत्र 'नेगंदे'ति णत्वानाऽपत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । एकशेषस्य सर्वदाधारूपाणामानन्त्येन ज्ञानाऽसंभवादुद्धेयत्वेऽप्याह-सामान्येति । ननु समाहारद्वन्द्वे 'दाध'मिति स्यात्, अन्यत्र 'दाधा'विति स्यादत्त आह-पृथक्पदमिति । अत्र सो रत्वे यत्वं लोपे च निर्विसर्गं साधु ॥

[भारद्वाजीयवार्त्तिकावतारणभाष्यम्]

भारद्वाजीयाः पठन्ति—

[भारद्वाजीयोक्तमाक्षेपवार्त्तिकम्]

॥*॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शि-
द्विकृतार्थम् ॥*॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ ['शिद्विकृतार्थम्'] ।

शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् ॥

विकृतार्थं खल्वपि-प्रणिदाता प्रणिधाता ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति,
प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्याल्लक्षणेन
ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् ॥

(प्र०) प्रणिदातेति । यतेर्देङो वा रूपम् ।
प्रणिधातेति । घेटः । लक्षणेति । लाक्षणिके च
लक्षणाऽनुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा, प्रतिपदोक्ते
त्वन्तरङ्गा ॥

(उ०) विकृतानां दीदद्धोरिति सूत्रे धेणिनृत्त्यर्थं
दाग्रहणपर्यालोचनया धुत्वं सुलभमिति । मत्वा वार्त्तिके
'शिदर्थ'मित्युक्तम् । भारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकाऽसमर्थान्प्रति
'विकृतार्थ'मित्युक्तम् । 'प्रणिदाते'त्यादौ लाक्षणिकत्वं
स्फुटयति-यतेर्देङो वेति ॥

[तटस्थस्य प्रश्नभाष्यम्]

अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथ-
मिदं विज्ञायते-दाधाः प्रकृतय इति, आहो-
स्विदाधां प्रकृतय इति ? ॥ किं चातः ? ॥

यदि विज्ञायते-'दाधाः' प्रकृतय इति,
स एव दोषः-आत्वभूतानामेव स्यादनात्व-
भूतानां न स्यात् ॥ अथ विज्ञायते-'दाधां
प्रकृतय' इति, अनात्वभूतानामेव स्या-
दात्वभूतानां न स्यात् ॥

(प्र०) कथमिति । 'दाधाप्रकृतय'इति षष्ठी-
समासः कर्मधारयो वोभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः ॥
दाधाः प्रकृतय इति । दीयत इत्यादावीत्वादेः ।
आत्वभूतानामिति । दाण्दाध्याजाम् ॥

(उ०) 'प्रकृतय'इत्यस्य सापेक्षत्वादाह-ईत्वादे-
रिति । दाणिति । 'आत्वभूता' इत्यनेन उपदेशे आकारा-
न्ता एवोच्यन्ते, तद्विलक्षणास्त्वनानात्वभूता इति भावः ॥

[पूर्वपक्षिणःसमाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि, नैवं विज्ञायते-'दाधाः प्रकृ-
तय' इति, नापि 'दाधां प्रकृतय' इति ॥

कथं तर्हि ? ॥ 'दाधा घुसंज्ञा भवन्ति,
प्रकृतयश्चैषा'मिति ॥

(प्र०) प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्येषा-
मिति लभ्यते ॥

(उ०) प्रत्यासत्त्येति । एवं चैषामिति नाऽपूर्वमिति
भावः । एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यत
इति तात्पर्यम् ॥

[तटस्थस्य प्रश्नभाष्यम्]

तर्ह्यहं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनु-
वर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'ईदूतौ च सप्त-
म्यर्थे' इति । ततो वक्ष्यामि-'दाधा
च्यदाप्' । 'अर्थ' इति ॥

(प्र०) अर्थ ई[त्ती]ति । एतद्वितीयं वाक्यम् ।
संज्ञिधानाच्च 'दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ' इति
प्रकृतीनामपि सिध्यति ॥

(उ०) नन्वेकवाक्यस्ये दारयत्याद्येकदेशानर्थक्यावृत्त्यर्थमेव तत्स्यान्न त्वन्यरूपप्रापकमत आह—एतद्वितीयमिति । अर्थवत्परिभाषयैवाऽनर्थक्यावृत्तौ सिद्धायामर्थग्रहणाऽनुवृत्तिर्वाक्यभेदाथैवेति भावः ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानखण्डनभाष्यम्]

नैवं शक्यं । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । एतेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यं । न चेदेवं, प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

(उ०) भाष्ये—प्रीणातीति । यथा 'पितृभ्यः प्रीणाती'त्यादौ ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नाऽर्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र माऽर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्, प्रणिमयते प्रणयमयतेत्येवमर्थम् । तत्पुरस्तादपक्रक्ष्यते,—घुप्रकृती माप्रकृती चेति ॥

(प्र०) तत्पुरस्तादिति । 'नेर्गदे'ति सूत्रे घुमाशब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं, तदुभाभ्यामभिसम्भन्त्यते ॥

(उ०) ननु तत्रोभयाऽन्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्तव्येऽत्रैव करणं युक्तमत आह—तदुभाभ्यामिति । घुप्रकृतिमाशब्दानां द्वन्द्वे सन्निधानाऽवशिष्टादुभयप्रकृतिर्गृह्यते इति प्रणिदयते प्रणिमयत इत्युभयत्रापि णत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते—प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति—अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) प्रनिमिनोतीति । 'मीनातिमिनोतिदीडां त्यपि चे'त्यात्वविधानाद्भवति माप्रकृतिस्त्वमनयोः ॥

(उ०) आत्वविधानादिति । एज्विषये ईकारान्तानामात्वविधानादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिनः प्रतिबन्दीभाष्यम्]

अथाऽक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ कचिच्च । २ कर्त्तव्ये—कर्त्तव्ये सति । ३ भाष्यरीत्येदं, न वातिकरीत्येत्याह—एज्विषये इति । ४ तत्र

कस्माच्च भवति,—प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति ? ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रतिबन्दीसमाधानभाष्यम्]

आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

यथैव तर्ह्यक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

(उ०) भाष्ये एवं क्रियमाणेऽपीति । णत्वविधौ माङ्श्यतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाऽभावो वक्तुं शक्यस्तथापि मेढोऽग्रहणवारणाय 'गामादाग्रहणेष्वाविशेष' इत्युक्तमोग्रहणे तदप्रवृत्तिः । 'मा माने' इत्यस्य योगे णत्ववारणाय च डित्पाठ आवश्यक इति तात्पर्यम् ॥

[भारद्वाजायप्रयोजनान्तरनिरासभाष्यम्]

विकृताथेन चाऽपि नार्थः । दोष एवेतस्याः परिभाषाया 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति—'गामादाग्रहणेष्वाविशेषः' इति ॥

(प्र०) गामादाग्रहणेऽपि । अस्य चाऽर्थस्य 'देपः पितृत्वमदा'विति पितृप्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् । अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधाऽर्थेन पितृत्वेन ? । सामान्यापेक्षया च 'निरनुबन्धकग्रहण' इति, 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो'रिति च परिभाषाद्वयाऽनुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेदोऽपि सिध्यति । 'दो दद्वो'रित्यत्र 'वा द' इत्येतद्वेदनिवृत्त्यर्थं सद्देदो घुसंज्ञां ज्ञापयति । न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं 'द' इत्येतत्, अस्य 'दधातेहि'रिति ह्यादेशविधानाद्द्वावाऽप्रसङ्गात् ॥

(उ०) सामान्येति । एतत्सूत्रगृहीतदाधापेक्षया परिभाषागृहीतगाघपेक्षया, परिभाषाद्वयापेक्षया चेत्यर्थः । निरनुबन्धकेति । स च 'दोऽवखण्डने' इत्ययम् । धेदोपीति । अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वाद्वहणाऽप्रसङ्गः । यत्

सिद्धान्ती पूर्वपक्षमुखेनैव समाधातुं शक्नुते—अथेति । नेर्गदेति सूत्र इति भावः । ५ 'विज्ञायते' । ६ 'मेढग्रहण' पा० । ७ सामान्यग्रहणार्थमिति । 'क्रियमाण'मितिशेषः

‘सानुबन्धकत्वादिति । तत्र । निरनुबन्धकस्य ‘धा’ इत्यस्याऽप्रसिद्धत्वात् । ये तु दाविषयमेव तज्ज्ञापकं मन्यन्ते तन्मते षष्ठ्यंशे शापकान्तरमाह-दो ददिति ॥

[आक्षेपवार्तिकन्तद्भाष्यम्]

॥ * ॥ समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
प्रनिदारयति प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा
भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्र०) समानशब्दानामिति । समानश्रुती-
नामित्यर्थः । प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति । दृढ-
धृङोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते ।
तौ चाऽर्थवन्तौ । पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागम-
भूतत्वादन्यत्वं न करोतीति प्राप्तिः ॥

(उ०) समानत्वं नाऽर्थत इत्याह-श्रुतीनामिति ।
तौचेति । एतेनाऽनर्थकत्वात्तयोर्धुत्वं नेत्यपास्तम् ॥ पश्चा-
दिति । प्रणिदापयतीत्यत्र पुगिवेति भावः । आगमभूत-
त्वात्-आगमस्वरूपत्वात् ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ समानशब्दाऽप्रतिषेधोऽर्थवद्-
ग्रहणात् ॥ * ॥

समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः
प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ घुसंज्ञा कस्मान्न
भवति ? ॥ ‘अर्थवद्ग्रहणात्’ । अर्थवतो-
र्दाधोर्ग्रहणं, न चैतावर्थवन्तौ ।

(प्र०) अर्थवद्ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्येत्यस्य ‘स्वं रूपं’मित्यनेन ज्ञापितत्वात् ।
‘उरण् रपर’ इति चाऽणिवधीयमान एव रपरो भव-
तीति वृद्धिः क्रियमाणा ‘आर्’ भवतीति दार्धारोरेवा-
र्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा ॥

[अभ्युपगम्य समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ * ॥

अथवा यत्क्रियायुक्तः प्रादयस्तं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चैतौ दाधौ प्रति
क्रियायोगः ॥

(प्र०) अनुपसर्गाद्वेति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां
दोषं परिहरति । घुसंज्ञापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात्
परस्य नेधौ परतो णत्वं विधीयते । अत्र दाधा-
ऽपेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं, किंतु दार्धारो-
रपेक्षयेत्यदोषः ॥

(उ०) अभ्युपगम्येति । अदाबिति प्रतिषेधार्थेन
दैपः पित्त्वेन दो ददित्यनेन च परिभाषामात्राऽनुपस्थान-
ज्ञापनसंभवादिति भावः । किंस्त्विति । तयोरेव क्रियावाचि-
त्वादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

[यद्येवम्] इहापि तर्हि न प्राप्नोति-
प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति । अत्रापि
नैतौ दाधावर्थवन्तौ, नाप्येतौ दाधौ प्रति
क्रियायोगः ॥

(प्र०) इहापि तर्हीति । अत्रापि पुकि कृते
पकारान्तोऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः, पुगन्तमेव च
प्रत्युपसर्गत्वम्, न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वाऽर्थवतो ह्यागमस्तदुणीभूत-
स्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र ॥ * ॥

न वैप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥

अर्थवत आगमस्तदुणीभूतोऽर्थवद्ग्रह-
णेन गृह्यते । ‘यथान्यत्र’ । तद्यथा-अन्यत्रा-
प्यर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते ॥

कान्यत्र ? ॥ लविता चिकीर्षितेति ।

(प्र०) न वाऽर्थवत इति । लब्धात्मकस्य
भावस्य निमित्तवशादुपचयाऽपचयौ व्यपदेशहानिं न
कुरुतः, यथा देवदत्तस्याज्ञाधिकयाऽज्ञच्छेदौ । इहा-
प्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्धुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः
पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्त्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्य-
दोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशानिं न करोति,
यथा सत्यपि रेफेऽकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशा-
ऽहानिः । इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम् ।
यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारः,

१ शेषनारायणाद्युक्तिं खण्डयति-यत्स्त्विति । २ वैयर्थ्यं
परिहरति-येत्वेति । ३ ‘रपरा भवतीति’ । ४ ‘संज्ञा भवति’

पा० । ५ कचिच्च । ६ अत्रापि-प्रणिदापयतीत्यादी ।

७ एवम् पूर्वोक्तं समाधानद्वयं युक्तमित्याशयः ।

प्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गत्वा-
णत्वं न भवत्येव । तद्गुणीभूत इति । प्रयोगसंपा-
दन उपकारक इत्यर्थः ॥

(ड०) भाष्ये-तद्गुणीभूत इति । यमुद्दिश्यागमो
विहितः स तद्गुणीभूतः-शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽत-
स्तद्ग्रहणेन-तद्ग्राहकेण तद्वोधकेन गृह्यते-बोध्यते आगमवि-
शिष्ट इति परिभाषार्थः । तदाह-लब्धात्मकस्येति ॥ तेन
दाधौर्बोधावृत्तिः सूचिता । अपचय इति-दृष्टान्तार्थम् ।
अन्तरङ्गत्वादिति । इदं यथोद्देशे, कार्यकाले तु णत्व
देशा संशाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतः कार्यकालपक्षे
पूर्वं पुनः प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन ग्रहणाद्भुत्वं सुलभ-
मेवेति चिन्त्यम् । ध्रुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थ-
वत्त्वमिति । स्वविशिष्टे तयोरानयनादिति भावः ।
अकाराकारयोरिति । रेफविशिष्टयोरित्यर्थः । इहत्विति ।
पुनस्तस्मात्पुन इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्-अज्ञावयवाऽकारस्य
मुग्विधायकाने मुगिति सूत्रारम्भसामर्थ्येन कच्चिद्वर्णग्रहणे
नाऽस्याः प्रवृत्तिः । तेन 'दिदीये' इत्यादौ यणादिकं न ।
अयमेवाऽर्थो भाष्येऽर्धवद्ग्रहणेन ध्वन्यत इत्याहुः ॥ प्रयो-
गेति । इदं चिन्त्यम् । आगमवत्प्रत्ययादेरपि प्रयोगसंपादने
उपकारकत्वेन तेषामपि प्रकृतग्रहणेन ग्रहणापत्तिः, मूलयुक्ते-
स्तुल्यत्वात् । अस्य मूलयुक्तत्वाऽभावे तु तत्कथनवैयर्थ्या-
पत्तिः । तस्मान्मर्दुक्तव्याख्यैव ज्यायसी ॥

[आदेशवादिन आगमवादिनं प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

युक्तं पुनर्यन्त्रित्येषु नाम शब्देष्वागम-
शासनं स्यात् ? ॥ न । नित्येषु नाम शब्देषु
कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायो-
पजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः
शब्दोपजनः ? ॥

(प्र०) युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्व-
गमविरोधात्तद्वारेणादेशविधानाद्दाशब्द एवार्थवान्न
दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः ॥

(ड०) भाष्ये-यन्त्रित्येष्विति । वियदादिवद्वर्णाः-
प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः सर्गाद्यकालिकोत्पत्तिमन्तः प्रलय-
कालिकनाशवन्तश्चेति पक्षे इति भावः । दाशब्द एवा-
र्थवान्न दाशब्द इति । स तु न दाशब्द इत्यर्थः । एवं
च पुत्राऽभावात्तदवस्थो दोष इति भावः । श्रौतस्थानवच्छि-
न्नाभावात्स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ।

१ यमुद्दिश्येति । 'य' इति शेषः । तद्गुणीभूत इत्यस्य
व्याख्या-शास्त्रेणेति । २ तेन-लब्धात्मकस्येत्यनेन ।
दृष्टान्तेति । ३ प्रकृतानुपयोगादित्याशयः । ४ महुक्तेति ।

कूटस्थत्वं व्याचष्टे भाष्ये-अविचालिभिरिति । तद्विवर-
णम्-अनपायेत्यादि । इन्द्रान्मत्वर्थाये पश्चात्तन्मासः ॥

[आगमवादिन आदेशवादिनं प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

अथ युक्तं यन्त्रित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः ? ॥

(प्र०) अथ युक्तमिति । तत्रापि स्थानिन-
मपनीयादेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यश्चो-
भयोर्दोषो न तमेकश्चोयः ॥

(ड०) नन्वेतावतापि स्वपक्षस्थापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य
स्यादत आह-यश्चेति ॥

[आदेशवादिनः समाधानभाष्यम्]

बाढं युक्तं । शब्दान्तरैरिह भवितव्यं । तत्र
शब्दान्तरे शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता ॥

(प्र०) बाढमिति । प्रसङ्गवाची 'स्थान'शब्दो
न निवृत्तिवाची, ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा
बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगम-
स्त्ववस्थिततस्याऽपूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि ॥

(ड०) प्रसङ्गवाचीति । 'पृष्ठी स्थान'इत्यत्रत्यः ।
प्रसङ्गश्च बुद्धेरिति भावः । सन्त एव प्रयोगे नित्या
इति । आदेशरूपा इत्यर्थः । बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जने-
यथाक्रममादेशस्य, स्थानिनश्च । भाष्ये-शब्दान्तरे इति ।
तद्बुद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तोपसंहारभाष्यम्]

आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्त्यनागमकानां
सागमकाः ॥ तत्कथम् ? ॥

'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य याणिनेः ।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' ॥

(प्र०) आदेशास्तर्हीमे इति । इङ्गवतीत्ये-
तद्वारेण तव्यस्येतव्यादेशः क्रियते ॥

सर्व इति । आगमा अपीत्यर्थः । सर्वपदा-
देशा इति । पदशब्देन न मुसिबन्तं गृह्यतेऽपि तु कार्यं
प्रतिपद्यमानं प्रतीयमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत्सर्वं
पदम् । एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारे-
ऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसः पाकादिषु,
तथापि विकाराऽभावप्रतिपा. नपरमेतत् । बुद्धि-

शास्त्रेणेत्यनेनेति भावः । ५ पुनरिति प्रश्ने । किमेषुक्तमिति
प्रश्नः । ६ स्वयमेव समाधत्ते-न नित्येष्विति । नैत्यस्य
युक्तमितिशेषः । ७ 'शब्दान्तराच्छ' । ८ 'त्यनेन द्वारेण' पा० ।

विपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियत इत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्य दाशब्द आदेशः क्रियत इति दाशब्दस्यानर्थक्यप्रसङ्गः । नैष दोषः । नित्यतासमर्थनायऽऽदेशपक्ष आश्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एव । अन्यथाऽऽगमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात् ॥

(उ०) आदेशास्तर्हीम इति । इमे-आगमत्वेन व्यवहियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि, आदेशास्तत्तम-इशा भविष्यन्तीत्यर्थः । आद्यन्तावित्याद्येकवाक्यतया आर्द्ध-धातुकस्याद्यावयव इलित्यर्थे वृत्ते नित्यत्वानुपपत्तिमूलक-वाक्यान्तरकल्पनेन केवलतन्व्युद्भौ प्रसक्त्यामिकारादिः साधुरिति बोधः । तेनाऽत्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहानिरिति भावः । यदागमा इति न्यायस्य चाऽत्रापि पक्षे सत्त्वात्प्रणिदोषयतोत्यादौ न दोषः । ये त्वत्र पक्षे आगमत्वं नास्त्येवेति वदन्ति, तेऽमान्याः । 'अनागमकाना'मित्यादिव्यवहाराऽऽसङ्गतेः । निरवयवकबुद्धिनिमज्जन-सावयवकबुद्ध्यन्मज्जनेनागमत्वव्यवहारस्याऽपि निर्बाधत्वात् । तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह-सर्वे सर्वपदेति । यथा एरुरित्यादाववयवयोः श्रौतस्थान्यादेशभावेऽपि नित्यत्वानुपपत्तिमूलकः समुदाययोरपि सकल्प्यते, एवमवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयवबुद्धयोर्विपरिणाममात्रेणादेशव्यवहारो गौणो नित्यत्व-रक्षणाय कल्प्यत इति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेशभावेन श्रौतावयवस्थान्यादेशभावस्य न त्यागः, अत एवाचः परस्मिन्निस्थादीनानुक्तिरसम्भवः, तथाऽत्रापि श्रौतावयववयव-विभावस्य न त्याग इति 'यदागमा' इत्येतत्प्रवृत्तिरन्याह-तैवेति ईदृशस्थान्यादेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः, स्थानिवदिति श्रुतेः श्रौतस्थान्यादेशभावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके एरुरित्यादावेव तत्प्रवृत्तेः । नत्वत्र केवलानुमानिके । अत एव 'लावस्थायाम'डिति पक्षेऽडादिविशिष्टस्याऽपिबदित्यादौ न पिबाद्यादेशा इति दिक् । तदेतदाह-इह भवतीत्येतद्द्वारेणेति ॥ 'आगमा अपीत्यर्थ' इत्यस्य 'तथेत्यादिः । अत एवात्रे वक्ष्यति 'बुद्धि-विपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियते' इति । एतेनागमा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायामेकदेशविकारे हाति वाक्यशेषविरोधः । आदेशत्वोपपादिकाया विकारन्यापकी-भूताऽभावप्रतियोगिगिरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपक्षाऽवृत्ति-त्वादिपास्तम् । पद्यमानमिति । कार्यवत्तया प्रतीय-मानं प्रकृत्यादौत्यर्थः । 'सर्वपदे'त्यत्र षडर्थे कः । सर्व-शब्दश्चाऽत्रावयवकाल्पन्यवाची । यद्येवमिति । एवं चैतद-वयवस्यानर्थक्याज्ञा संज्ञा, पुनः पूर्व 'दा' इत्यस्य तु न संज्ञा,

१ कचिन्नेदम् ।

कार्यकालपक्षे संज्ञाया णत्वदेशस्थत्वेन पुनर्वृष्ट्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुंश्विशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणम्, 'यदागमा' इत्यस्याऽभावा । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्ते-श्चेति भावः । आदेशपक्ष इति । बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशार्था तु न कल्पितागमत्वादि-व्यवहारस्याग इति 'यदागमा' इत्यादेः सत्त्वेनाऽत्रापि पक्षे न दोष इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ दीडः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्वे ॥*॥

दीडः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्वे वक्तव्यः । उपादास्ताऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति । 'मीनातिमिनोती'त्यात्वे कृते 'स्थाध्वो-रित्त्वे'तीत्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) दीड इति । उपादी स त इति स्थिते 'मीनातिमिनोती'त्यात्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ।

[आशयजिज्ञासाभाष्यम्]

कुतः पुनरयं दोषो जायते-किं प्रकृति-ग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् ? ॥

(उ०) सन्निपातपरिभाषया दीड आत्वे दारूपाश्रय-धुत्वं न । प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न तन्निबन्धनमपीति गृहाशयः पृच्छति भाष्ये-कुत पुनरिति ॥

[आशयानभिज्ञस्य समाधानभाष्यम्]

रूपग्रहणादित्याह ॥

(उ०) आशयमविदुष उत्तर-रूपग्रहणादिति ।

[प्रकृतिग्रहणे दोषसूचकभाष्यम्]

इह खलु प्रकृतिग्रहणादोषो जायते-उपदिदीषते । 'सनि मीमाधुरभलभे'ति ॥

(प्र०) इह खल्विति । एचो विषये आत्व-विधानादीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः ॥

(उ०) इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । घुसञ्ज्ञास्ये प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो जायतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः ।

[एकदेशिनो दोषनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । 'दाप्रकृति'रित्युच्यते । न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः, एजन्तानामपीकारान्ताः, न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते ॥

(प्र०) न चेयमिति । एच एव स्थाने आत्व-विधानादित्यर्थः ॥

(३०) अथैकदेशो एनं दोषं परिहर्तुमाह—नचेय-
मिति । तच्चाचष्टे—एच एवेति । ‘मीनातो’त्यस्योपदेश-
काले प्रवृत्तिमसौ न जानाति । एवं च साक्षाद्वाप्रकृतिसंभवे
व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः । अतिफल्युत्पास्वेतन्मत
दूषणाऽनभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् । यत्त्विदं
वार्तिकमतम्—न चैतत्पक्षेऽवदान इत्यादावादनत्वनिबन्धन
युजायसिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव
तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद् चनप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वं
सिद्धान्तितमित्यन्यदिति । तत्र । तादृशवाचिकस्याऽनुप-
लम्भात् । विपरीतं ‘मिनातो’ति सूत्रे ‘उपदेशवचनं कर्तव्यं
कथम्युच्यते’ इति वार्तिकम् । तत्रोपदेशे एच इति
विरुद्धमित्याशङ्क्य एज्विषय इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।
न तु भवदुक्तवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते ।
एवं च प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां वार्तिककारोक्तं दृष्टमेव । ननु
तदनुरोधेन गुरुभूतवचनानन्तरकल्पनाभिनिवेशः कार्यः ।
नद्येकदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किञ्चित्फल-
मित्याहुः ।

[तटस्थस्य प्रश्ने सिद्धान्तिनः समाधानं]

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः ॥
घुसंज्ञा कस्मान्न भवति ? ॥ ‘सन्निपात-
लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये’त्येवं न
भविष्यति ॥

(प्र०) सन्निपातेति । अकिस्त्वमन्निपातेनाऽऽत्वं
क्रियते । यदि चाऽत्र घुसंज्ञा स्थातुं स्थाध्वोरिच्छेति
किञ्चं स्यादित्यकिस्त्वस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां
प्रति नैवाऽऽकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न
प्रवर्तते । अत्र केचिदाहुः—दीहस्तुजादावात्त्वे घुसंज्ञा
भवत्येवेति प्रणिदातेति णत्वं भवति । अत एव
वार्तिककारेण ‘स्थाध्वोरित्वे’ इति विशेषो निर्दिष्टः
अन्ये त्वाहुः—निर्देश एवैजन्तानामनुकरणाना-
मात्त्वे कृते दाण्डाब्धायां चैकशेषे द्वन्द्वे च ‘दाधा’
इति निर्देशादीदृशे नास्ति प्राप्तिः । नहि तदनुकरण-
स्याऽऽत्त्वमस्ति, अगुणविषयत्वात् ॥

(३०) अकिस्त्वेति । एचो विषयस्याऽन्यथाऽसंभवा-
दिति भावः । किस्त्वमिति । तदभावे संनियोगशिष्टत्वा-
दित्वमपि नेति कार्याऽभावादुत्पत्त्याऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥
प्रणिदातेतीति । ननु ‘प्रणिदीयते’ इत्यत्र नित्यणवप्रसङ्गो
णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न, इष्टापत्तेः । अन्ये

त्वाहुरिति । अत्राऽहचिबीजं तु वार्तिकभाष्यविरोधान्न
तथा सूत्रतात्पर्यमिति । अगुणेति । गुणनिमित्तप्रत्यय-
प्रसङ्गाऽभावादित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ दाप्प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥*॥

दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति—
‘अवदातं मुख्यम्’ ॥ ननु चाऽऽत्वे कृते
भविष्यति ॥ तद्व्यात्वं न प्राप्नोति ॥ किं
कारणम् ? ॥ ‘अनेजन्तत्वात्’ ॥

(प्र०) दाप्प्रतिषेध इति । ‘दाप्लवने’ इत्य-
स्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः । अवदातमिति । तत्त्व-
मत्र प्राप्नोति ॥

(३०) इत्यस्यैवेति । न तु दैप इत्यर्थः । तस्य
पकारे श्रूयमाणे आत्वाऽयोगादिति भावः ॥ ननु पकारे
लुप्तेऽपि कथमात्वमुपदेशकाले एजन्तत्वाभावात्, नानुबन्ध-
कृतमित्यायाश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष इति चेन्न । उपदेश
इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्याः सत्त्वेनोपदिश्यमानस्यैजन्तस्येत्यर्थेन
लुप्ते आत्वप्रवृत्तेः । सति तु तस्मिन्नात्वम्, एजन्तत्वाऽभा-
वात् । यस्मात्परो नारिते तत्रैवाऽन्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् ॥
तत्त्वमिति । ‘अच उपसर्गात्’ इत्यनेनेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ‘अनुबन्धस्या-
नेकान्तत्वात्’ । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

(३०) भाष्ये—अनेकान्ता इति । एवं च पकार-
सत्त्वेपि एजन्तत्वाऽनपत्त्यादास्त्वप्रवृत्तिरिति भावः ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ पिप्प्रतिषेधाद्वा ॥*॥

अथ वा ‘दाधा एवपि’ इति वक्ष्यामि ।
तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम् । ‘अदा’ इति वक्तव्य-
माने इहापि प्रसज्येत—‘प्रणिदापयती’ति ॥

[अवश्यव्यक्तव्यताविघटनभाष्यम्]

शक्यं तावनेनाऽदाबिति ब्रुवता
वान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम् ॥

(प्र०) शक्यं तावदिति । दाब्दौ च धातुषु
वान्तौ पठितव्यौ ।

१ स्यादिति । ‘तर्हि’तिशेषः । २ कृतइति ।
‘कृतात्वानां तेषां’मितिशेषः । ३ तदभावे—कित्वाऽभावे ।

४ दाबिति । दापः प्रतिषेधे स्वीक्रियमाणे सति दैष्वातोरपि
प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यर्थः । ५ कचिन्न ।

(उ०) 'तच्चावश्य'मित्यादि विघटयितुं भाष्ये-
शक्यं तावदिति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्ते-
ऽदाबिति निषेधो न शक्यो वारयितुं, गामादाग्रहणेऽविशे-
षात् । 'दा'वित्यपि पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भावः ।
बान्तपक्षेऽपि चत्वेन पस्य सिद्धत्वान्नाऽस्ति सूत्रभेदः ॥

[वादिप्रतिवादिनोरुक्तिप्रत्युक्तिभाष्यं]

सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥
ननु चोक्तं 'दा'प्रतिषेधे न दैपी'ति ॥ परि-
हृतमेतत्- 'सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वा'-
दिति ॥ अथैकान्तेषु दोष एव ॥ एकान्ते-
ष्वपि न दोषः । आत्वे कृते भविष्यति ॥
ननु चोक्तं- 'तद्ध्यात्वं न प्राप्नोति ॥ किं का-
रणम् ? ॥ अनेजन्तत्वात्'-इति ॥ पकारलोपे
कृते भविष्यति ॥ नह्ययं तदा दाभभवति ॥

(उ०) शङ्कते-नह्ययमिति ॥

[उत्तरभाष्यम्]

भूतपूर्वगत्या भविष्यति ॥

(उ०) उत्तरयति-भूतपूर्वति । दात्वं श्रुत्या, पकार-
वैशिष्ट्यं तु अनयेति भावः ॥

[समाधानोपपादकभाष्यम्]

एतच्चात्र युक्तं-यत्सर्वेष्वेव सानुब-
न्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ॥ अने-
मिसिक्तो ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति ॥

(प्र०) तावत्येवेति । इत्संज्ञायां सत्यामेव ।
प्रयोगे दाशब्द एवायं पितृकार्यं तु लभत इत्यर्थः ॥

(उ०) इत्संज्ञायामिति । उपदेशोत्तरकालं-
जात्रायामेवेत्यर्थः ॥

[शापकोपन्यासेन समाधानान्तरम्]

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- 'नानु-
बन्धकृतमनेजन्तत्वं'मिति, यद्यमुदीचां
माडो व्यतीहारे इति मेडः सानुबन्धक-
स्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

(प्र०) अथवेति । अनुबन्धानामेकान्तत्व-
प्रक्षे उपदेश एवैजन्तानामात्वमुच्यमानं दैपो न
प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः । माड इति । मेडो
ग्रहणं न माडः, मेडो व्यतिहारेण नित्ययोगात् ।
माडस्तु विवक्षावशाद्व्यतिमिमीत इति कादाचित्क-

१ 'विघटयितु' मित्यस्य 'आहे'तिशेषः

२ प्रथमोपस्थित्याऽन्तरङ्गत्वम् ।

त्वाद्यतिहारयोगस्य । प्रणिदानं व्यतिहार इत्ये-
कोऽर्थः । 'उदीचां मेड' इति तु न कृतम्, एवं हि
'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं'मिति न ज्ञापितं स्यात् ॥

(उ०) मेड इति । अन्तरङ्गत्वाद्व्यतीहारो नित्य-
संबद्ध एव गृह्यते; न तु पदान्तरसन्निधानेन बहिरङ्गव्यती-
हारवृत्तिरिति भावः । केचित्तु माडोऽनभिधानात् क्वा-
प्रत्ययानुपपत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः ॥ उदीचां मेड
इति । 'उदीचां म' इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । न चाऽनु-
बन्धसत्त्वे 'मे' इत्यस्य धातुत्वाऽभावाकथमावम्, अनुबन्ध-
लोपे एवं धातुत्वमित्यर्थस्य 'न धातुलोप' सूत्रे भाष्य-
कैयटयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यम्, आत्वविधायके धातोरित्य-
स्याऽसंबन्धात् । गवादिशब्दानामुपदेशाऽभावान्नात्वम् । इरे-
प्रभृतीनामुपदेशेपि तेषामशित्यत्वाऽभावान्नात्वम् । प्रसज्य-
प्रतिषेधेपि प्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरस्वयोग्यानामेजन्तानामेव
ग्रहणान्न दोष इति दिक् ॥

अथ वा दावेवायं न दैवस्ति ॥ कथं-
'अवदायती'ति ? ॥ इयन्विकरणो भवि-
ष्यति ॥ [दाधाध्वदाप] ।

(प्र०) अथवेति । दिवादिषु 'दाप्'शोधने'
इति पठिष्यत इत्यर्थः ।

(उ०) दिवादिष्विति । ननु ताच्छोल्लिके चानिधि
'दायमान'इत्यत्र स्वरे भेदः । इयनि धातोरुद्धात्तत्वं, शपि चान-
शोन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । सतिशिष्टादपि विकरणस्वरात्
सावंधातुक्तत्वरस्य बलीयस्त्वोक्तेरुभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वाऽन-
पायादिति दिक् ॥ [दाधाध्वदाप] ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १।१।२०॥

(प्र०) आद्यन्तवदेक ॥ एकशब्दोऽसहाय-
वाची, न संख्यावाची, बहुष्वपि व्यवस्थितस्यै-
कत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात् ।
'एकस्मि'न्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युप-
मानात्सप्तम्यन्ताद्वतिर्विज्ञायते । यथा 'मथुरावत्पा-
टलिपुत्रे प्राकार' इति । द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोरा-
धाराधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते । यदि
च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्यादुपमानोपमेयभाव एव
न गम्येत । सर्वातिदेशानां कार्यातिदेशस्य प्राधान्या-
त्तस्यैवेहाश्रयणम् ॥

(उ०) आद्यन्तव । बहुष्वपीति । यद्यप्युत्तरा

३ 'ग्नित्यादिनित्यमित्यनेन प्राप्नोती'तिशेषः ।

४ हभयथा-शपि इयनि वा ।

सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्याबाधिका, तथापीतरेषः बुद्धिविषय-
त्वाभावे बहुमध्यस्थेऽप्येकत्वाङ्गीकारात् दोषः । यथा 'शते
पञ्चाशदिति भावः । किमेकस्मिन्नित्यनेनेति । तद्धि
समासंनयने भव इत्यर्थे भाऽऽकारस्यादित्वे तस्य वृद्धत्वेन
प्रासङ्ग्यभावाच्च, दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणाऽचोऽभावाच्च ।
अत्र च स्वरे विशेषः । उपमेये सप्तमीसत्त्वे सप्तम्यन्तादौ मान-
माह-द्वयोरिति । उपमानोपमेययोरिति । 'प्राकार-
पदेवाच्येनेति शेषः ॥ आधाराधेयसंबन्धेति । आधा-
रत्वाधेयत्वरूपसंबन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः । न गम्येतेति । उप-
मानत्वंप्राकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य
तन्त्रत्वादिति भावः ॥ सर्वातिदेशानामिति । रूप-निमित्त
तादात्म्य-शास्त्र-व्यपदेश-कार्याऽतिदेशानां मध्ये इत्यर्थः ॥
प्राधान्यादिति । सर्वेषां कार्यार्थत्वादिति भावः ॥

[प्रथमाध्यम्]

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । व्यपदेशिवद्भावेनैव
सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

[सभाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादक-
स्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् ॥ * ॥

सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति पर-
मस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्
यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते
'सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावात्',-एतस्मात्
कारणादेकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि
न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति । तान्य-
न्तरेण यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्त-
वद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) इतरो मुख्ये संभवति गौणे न स्यादि-
त्याह-सत्यन्यस्मिन्निति । आद्यन्तौ विद्येते
यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत्, तस्य भावात्-प्रवर्तना-
दित्यर्थः । कचिदाद्यन्तभावादिति पाठः ।

(उ०) मुख्ये-व्यपदेशिनि । गौणे-व्यपदेशिस-
दृशे ॥ नन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वर्तितः, सत्यन्यस्मिन्मुल्या-
द्यन्तत्वात् । नापि मतुप्, आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसङ्गावस्य
परपूर्वसत्त्वानपेक्षत्वेन 'सत्यन्यस्मिन्नित्यस्याऽयोगादत
आह-आद्यन्ताविति । आद्यन्तशब्दानित्यर्थः । एवं

१ अत्रच दरिद्रातो च । २ वाच्येनेति । तेन
सहेत्यर्थः । ३ 'उपमानप्राकारक' । पा० ।

चाद्यन्तवद्भावादित्यस्याऽऽद्यन्तपदवच्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थः ।
कचिदिति । आद्यन्तव्यवहारादिति तदर्थः ।

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥

[आक्षेपवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् ॥*॥

तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । 'व्यप-
देशिवदेकस्मिन् कार्यं भवती'ति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ? ॥

(प्र०) तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति ।

सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र
निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्याऽस्ति स
व्यपदेशी, यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यप-
देशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति 'व्यपदेशि-
वद्ववती'त्युच्यते ॥

(उ०) सर्वकार्येति । आद्यन्ताऽपदिष्टाद्यन्ताऽनप-
दिष्टसर्वकार्यसिद्ध्यर्थं गुर्वपि 'व्यपदेशिव'दिति 'आद्यन्तव'-
दित्यस्य स्थाने कार्यमिति भावः । स तेनेति । 'तेन तुल्य'-
मिति नृतीयायां सर्वविभक्तयर्थान्तर्भावात्तृतीयान्तादितिरुक्त
इति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ एकाचां द्वे प्रथमाथम् ॥*॥

वक्ष्यति-'एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहु-
व्रीहिनिर्देश'-इति । तस्मिन् क्रियमाणे
इहैव स्यात्-पपाच पपाठः, इयाय आर
इत्यत्र न स्यात् । 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्
कार्यं भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

(उ०) भाष्ये-तस्मिन्क्रियमाण इति । तस्मि-
न्नाश्रीयमाण इत्यर्थः । पपाचेति । नन्वत्र धातुरेव प्रथम
एकाच्, न तु धातोः प्रथम एकाजिति कथमत्र व्यपदेशि-
वद्भावं विना प्राप्तिरिति चेन्न, आदित्वपर्यायप्रथमत्वस्य सूत्रे
णैवाऽतिदेशसिद्ध्यथा तत्र व्यपदेशिवद्भावारम्भस्य मुख्यं
प्रयोजनमिच्छायात् । 'इयाय'त्यादौ तु 'द्विवचनेऽची'ति
रूपस्थानिवत्त्वाज्ज्यतिरिक्ताऽभावेन नैकाच्चमिति बोध्यम् ।

[प्रयोजनवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ एते चाऽऽदेशसम्प्रत्ययार्थम् ॥*॥

वक्ष्यति-'आदेशप्रत्यययोरित्यवयव-

४ तत्र-वाप्तिकोक्तप्रयोजनसत्त्वे । ५ तत्र-वचने ।
६ गुर्वपि-मात्रागौरवपदगौरववदपि ।

षष्ठ्येषे'ति । एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्-करिष्यति हरिष्यति । इह न स्यात् 'इन्द्रो मा वक्षत्' 'स देवान्यर्क्षे'दिति । 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ।

(प्र०) वक्षदिति । वच् लेट् तिप् । 'इतश्च लोप' इतीकारलोपः । 'लेटोऽडाटो'वित्यडागमः, सिप् कुत्वम् । अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्याऽवयवः सकार इति पठ्यं न स्यात् ।

(उ०) भाष्ये-अवयवपष्ठ्येषेति । प्रत्ययांऽशे इति भावः ॥ [ए]तस्मिन्क्रियमाणे इति । अवयवपष्ठ्येषे आश्रयमाणे इत्यर्थः ॥

[आक्षेपोपसंहारभाष्यम्]

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यः ॥

[तस्यैव समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अवचनात्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥

अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् ॥

(प्र०) अवचनादिति । अवचनं-वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारदित्यर्थः । इह तावदियायेति इणधातुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः— एति, इतः, यन्ति, अयनम्, आयकः, अगात्, गमयतीति । तस्याऽयमेकोऽजवयव इव लक्ष्यते । अथवा-अर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति । एवं 'शिलापुत्रकस्य शरीर'मित्यनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः । एवं सिप्रत्यय इदसहितोऽपि दृष्टो 'जोषिष'-दित्यादौ, 'वक्ष'दित्यादौ केवलोऽपीति, तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते । लोकनिरुद्धायां व्यवहार इति लोकवच्छान्नेऽपि व्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति ॥

(उ०) 'विज्ञान'शब्दो व्यवहारवाचोऽप्यह—व्यवहारादिति । तत्कलितव्याख्यानं भाष्ये-अन्तरेणैवेति । यथा लोके

व्यवहारो वचनं विनैव सिध्यति तथा शास्त्रेऽपि वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः । अगादित्यादि । 'इणो गा लुङि' 'गौ गमिर-बोधने' इत्यादेशो । एकोऽच् । असहायोऽजित्यर्थः । नन्वेका-चोऽवयविनो द्विवचनमिति यस्याऽयमवयवस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह—अथवेति । कात्पानिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह—एवमिति । व्यपदेशो-भेदनिबन्धन-संबन्धव्यवहारः । शास्त्रेऽपीति । लोकाऽप्रसिद्धत्वमेव तस्यागे बीजं तच्च न प्रकृते इति भावः ॥

[एकदेशिनो दृष्टान्तभाष्यम्]

तद्यथा लोके-‘शालासमुदायो ग्रामः’ इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि-‘एक-शालो ग्रामः’-इति ॥

[दृष्टान्तविषटनभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । ग्रामशब्दोऽयं-बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा-‘ग्रामो दग्धः’ इति । अस्ति वाट-परिक्षेपे वर्तते । यद्यथा-ग्रामं प्रविष्ट’ इति । अस्ति च मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा-‘ग्रामो गतो’ ‘ग्राम आगतः’ इति । अस्ति सार-ण्यके ससीमके. सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा-‘ग्रामो लब्धः’ इति

तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते, तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते-‘एकशालो ग्रामः’ इति ॥

[एकदेशिनो दृष्टान्तान्तरभाष्यम्]

यथा तर्हि-‘वर्णसमुदायः पदं’ ‘पद-समुदाय ऋक्’ ‘ऋक्समुदायः सूक्त’मित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि-‘एकवर्ण पदम्,’ ‘एकपदा ऋक्’ ‘एकवर्ण सूक्त’मिति ॥

(प्र०) पदसमुदाय इति । पादपर्यायः पद-शब्दः । तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितो न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति ॥

(उ०) पादपर्याय इति । ‘वर्णसमुदायः पद’-मित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव ॥

[उक्तदृष्टान्तान्तरविषटनभाष्यम्]

अत्राऽप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामाऽर्थः, ऋक् नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति ।

(प्र०) अत्राप्यर्थेनेति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः । अमेदोपचाराच्चाऽर्थ एव पदादिभिरभिधीयते ॥

(उ०) पदादीनामिति । 'एकवर्णं पद'मित्यादौ । नन्वर्थस्य पदत्वं कथमत आह-अमेदेति । तदुपचारश्च शब्दा-र्थयोरेनादिरिति बोध्यम् । पदादिभिः-पदशब्दादिभिः ॥

[सिद्धान्तिनो दृष्टान्तभाष्यम्]

यथा तर्हि-बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति-‘अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीया’निति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि-‘अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीया’निति ॥

(प्र०) अयमेव मे ज्येष्ठ इति । प्रथमरूपतयाऽध्यवसायात् । मध्यमकार्यकरणाच्च ‘मध्यम’ इति व्यपदिश्यते । ‘अन्यो न जनिते’ति बुद्ध्या ‘कनीया’निति व्यपदिश्यते ॥

(उ०) प्रथमेति । तस्मात्पूर्वस्याऽभावादिति भावः । मध्यमकार्यं-तत्सम्बन्धजनसुखादिकम् ॥

[सिद्धान्तिनो दृष्टान्तान्तरभाष्यम्]

तथाऽसूतायामसोऽध्यमाणायां च भवति-‘प्रथमगर्भेण हते’ति ॥

(प्र०) असूतायामिति । बहुकृत्वोऽपि प्रसूता प्रथमपुत्रेण काचिद्वन्यते । तथा [च] या प्रसोष्यते साऽपि कदाचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण हन्यत इत्युभयोरुपादानम् । नापि प्रसूता नापि प्रसोष्यते, कुक्षिस्थितेनैव गर्भेण हता ‘प्रथमगर्भेण हते’त्युच्यते । अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसानेन भाविगर्भविवक्षया ‘प्रथमगर्भेण हते’त्युच्यते । स्यन्तरेषु वा बहुपुत्रत्वे सस्याद्यगर्भस्य प्रथमव्यपदेशदर्शनात्तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः ॥

(उ०) बहुकृत्वोऽपीति । यथा परशुरामेण रेणुका । तथा येति । संप्रति गर्भिणीत्यर्थः । गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथमव्यवहार इत्यर्थः । ननु या सूता सा न गर्भेण हता भवति किं त्वपत्येनेति गर्भेण हतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह-अपत्यपर्याय इति । तच्चोदरस्थं बहिर्भूतं वेत्यन्यत् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह-तस्या एवेति ।

स्यन्तरेषु-बहुप्रसववतीषु । तथाविधस्येति । अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः ।

• [सिद्धान्तिनस्तृतीयदृष्टान्तभाष्यम्]

तथाऽनेत्याऽनाजिगमिपुराह-‘इदं मे प्रथममागमन’मिति ॥

(प्र०) अनेत्येति । बहुकृत्वो ह्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव, आजिगमिषुश्च भावीन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारम् । यस्तु सङ्कदेवाऽऽगतः सोऽपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनेत्याऽनाजिगमिषुरित्युपात्तम् । तत्राऽन्यसंबन्धिषु बहुष्वप्यागमनेष्वाद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात्तथाविधत्वात्स्यादेकस्मिन्प्यागमने प्रथमव्यवहारः ॥

(उ०) न-वागमनं विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यवहाराऽसंभवादेत्येदं मे प्रथममागमनमित्यसङ्गतमत आह-बहुकृत्व इति । अनेत्येत्यस्य ‘इतः पूर्व’मिति शेष इति भावः । तथाविधत्वादिति । अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः ॥

[सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्]

आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तुं । कथम् ? ।

(उ०) परे तु पदश्रगादिपदानि अर्थशब्दसमुदायवृत्तानि, तस्य शब्दमात्ररूपवर्णपादश्रगाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः । न तु शुद्धोऽर्थोऽन्यपदार्थ इति, तथाऽप्रतीतेः, ‘एकचं सूक्तं पठे’त्यादिव्यवहारानापत्तेश्च । एवं चाऽर्थवतो धातोरयमेकोऽज् वर्णरूप इति अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजितीति कैयटोक्तं चिन्त्यम् । एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावोऽविषयत्वात् । कैयटरीत्या शुद्धार्थस्याऽन्यपदार्थत्वेऽत्रापि तथैवाऽस्तु, शुद्धार्थयोरभेदाच्च शब्देपि तत्त्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम् । किं चैकाजिति बहुव्रीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य विशेषणम् । तस्य चाऽनर्थकत्वमिति अर्थस्योपादानत्यागावस्यसंबन्धो । एतदेव ध्वनयता ‘पदं नामार्थ’ इति भाष्ये उक्तम् । भाववयवत्वं तु कैयटोक्तरीत्या वक्तुं शक्यम् । अत एव बहुव्रीहिनदेशाऽनुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याश्रयेण बीजमुक्तम् । ‘अत्राप्यर्थेने’ति भाष्यस्य पदादिशब्दार्थस्याऽर्थेन युक्तत्वादित्यर्थः । अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्वञ्चकृत्वादित्याशयः । ‘पदं नामार्थ’ इत्यादेरर्थोऽपीत्यर्थः । यथा तर्हीति । यथैकस्मिन्तत्त्वमोरोपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नारोपिताऽनेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वस्या-

प्यारोपेणैकाच्चादिव्यवहारोपपत्तिर्द्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि । तृतीये कदाचिच्चरममगमनमित्यपि व्यवहारात् । 'आद्यन्तवद्भावश्च शब्दोऽवस्तु'मित्यस्य 'प्रकारान्तरेणापी'ति शेष इत्याहुः । वस्तुतस्वीदृशेषु पात-अलोक्तं विकल्पात्मकं वस्तुशून्यमेव ज्ञानमित्यारोपानुपयोग एव । लोकव्यवहारवत्तेनापि शास्त्रोयो व्यवहार इति तत्त्वम् ।

[सूत्रप्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः

सिद्धमेकास्मिन् ॥ * ॥

अपूर्वलक्षण आदिः, अनुत्तरलक्षणो-
ऽन्तः । एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । 'अपू-
र्वानुत्तरलक्षणत्वात्' । एतस्मात्कारणादेक-
स्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्य-
न्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन ॥

(प्र०) इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह-अपू-
र्वेति । यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्वद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते
तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण ॥

[सूत्रस्थापनभाष्यम्]

गोनेर्दीयस्त्वाह—सत्यमेतत् 'सति
त्वन्यस्मि'न्निति ।

(प्र०) भार्ग्यकारस्त्वाह—सति त्वन्यस्मिन्निति ।
न ह्यनपेक्षितप्रतियोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
तस्मादेकस्मिन्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति
कर्तव्योऽयं योगः । यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिव-
द्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिद्ध्यति तथापि
गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिस्त्याज्यं
प्रति योगोऽयमारब्धः ॥

(उ०) 'गोनेर्दीय'पदं व्याचष्टे—भाष्यकार इति ॥
अनपेक्षितप्रतियोगिनोः—अनपेक्षितपरपूर्वयोः । आद्य-
न्तयोः—आद्यन्तरूपाथयोः । प्रवृत्तिः । आद्यन्तशब्दप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । तथापीति । वस्तुतो लोकनिरूढत्वाद् गौणस्व-
मेवाऽत्र नास्तीत्यर्थः ।

[सूत्रप्रयोजननिज्ञासाभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

१ गोनेर्दीयो वार्तिककार इति तु बृहच्छब्दरसे
श्रीहरिदीक्षिताः । २ सत्यमिति । एतत् त्वदुक्तं सत्यं,
तु-परन्तु सत्यस्मिन्नित्यपि बोध्यम् । तथा च त्वदुक्तं तद्वद्वर्तं,

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययज्जि-

दाद्यदात्तत्वं ॥ * ॥

['आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययज्जिदाद्यु-
दात्तत्वे'] । प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीती
हैव स्यात्—कर्तव्यं तैत्तिरीयः । औपगवः
कापट्टव इत्यत्र न स्यात् ॥ 'जित्यादिर्नित्य'
मितीहैव स्यात्—अहिचुम्बकायनिः आग्नि-
वेद्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) प्रत्ययज्जिदाद्युदात्तत्वं इति । प्रत्यय-
स्याद्युदात्तत्वं, जिति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । कथं
पुनर्भिन्नविभक्तयोर्द्वन्द्वः ? । उच्यते—प्रत्ययस्य यदा-
द्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि विषय इति प्रत्ययेऽपि
तदुच्यते । यद्वा जिति यदाद्युदात्तत्वं तत् जितो-
ऽपि संबन्धि भवतीति नास्ति भिन्नविभक्तित्वम् ।
ऋदोरबिल्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थोत्पत्तिर्वालिङ्गिकाचो-
ऽपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविष-
यमेव लिङ्गं स्याद्वितीकारोकारयोः प्रत्यययोरुदात्ता-
त्तत्वं न स्यात्, विशेषणार्थं वा तित्करणं स्यात्
थाधादिसूत्रे,—इत्यज्ञापकं स्यात् । गार्ग्यं इति ।
अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आदित्वाऽभावात्प्रकृते-
राद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ स्थानिवद्भाव-
प्रतिषेधाच्च नास्ति द्यच्चवम् । स्वरविधौ व्यञ्जन-
स्याऽविद्यमानत्वाज्जास्ति ह्रलपेक्षमप्यादित्वम् ।
कृतिरिति । किनो नित्वं 'तादौ च निति कृत्यता'-
वित्येवमर्थः स्यात् । 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य'
इत्येतदनाश्रित्येतदुक्तम् ॥

(उ०) कथमिति । भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रभा-
नत्वेन साहित्याऽप्रतीतेरित्यर्थः । इकारोकारयोरिति ।
उपाधिः, चिकीर्षुरित्यादौ ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेप्याह—
विशेषणार्थं वेति । अहिचुम्बकात्प्राचामृद्धादिति फिन् ।
अग्निवेशाद्गार्गादियञ् । स्वरविधाविति । नवस्य स्वरो-
द्देश्यके विधावित्यर्थो वा, ह्रलः स्वरप्राप्तावित्यर्थो वा ? उभ-
यथापि नेह प्राप्तिरिति चेत्, सत्यम्, अत्र सूत्रेऽजन्तरापेक्ष-
मेवादित्वं गृह्यते । अन्त्यस्याऽच एव तद्व्यावस्थान्वेनोपस्थित-

नतु तावन्मात्रम् । किं तु विशिष्टं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।
तदाह—नद्येति । ३ छुप्तं स्यात् ।

त्वादिति भाष्याशयात् । किं च 'सौण'मित्यादावाद्युदात्तत्वं न स्यादिति न दोषः । अित्त्वं तु वृद्धयर्थतया सावकाशं बोध्यम् । किन् इति । अनेकाज्भ्यस्तु चिरिजिर्वादिभ्योऽन-
भिधानास्तिकभाव इति भावः । ननु तदन्तसप्तमीत्वे-
गाग्योदी समुदाये मुख्य एवादिः संभवतीति न दोष
इत्यत आह-सौवर्थ इति ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ वलादेरार्द्धधातुकस्येत् ॥ * ॥

वलादेरार्द्धधातुकस्येत् प्रयोजनम् ॥
'आर्द्धधातुकस्येङ्गलादे'रितीहैव स्यात्-
करिष्यति हरिष्यति ।' जोषिषत् 'मन्दिष'-
दित्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) जोषिषदिति । लिङर्थे लेट् । 'इट इटी'ति
च ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादिति सिपङ्गन स्यात् ।

(उ०) लेडिति । 'सिब्वहुलं लेटी'ति सिप् । इटई-
टीति । न च 'यमरमनमाता'मित्यत्र वलादेरित्यस्य संबन्धे
फलाऽभावात्कथमेतज्ज्ञापकम् । 'रुदादिभ्य' इति सूत्रे वला-
देरित्यस्य संबन्धसत्त्वेन मध्येपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात् । अत
एव सप्तमे सूत्रे भाष्ये--'एकाजस्तां वलीति वेत्युक्तम् ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ यस्मिन्विधिस्तदादित्वे ॥*॥

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् ।
वक्ष्यति — 'यस्मिन्विधिस्तदादावलप्रहणे'
इति । तस्मिन् क्रियमाणे 'अचि श्रुधातु-
भ्रुवां खोरियडुवडौ' इहैव स्यात्-श्रियः
भ्रुवः । श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) यस्मिन्विधिरिति । 'स्वस्य च रूप-
स्ये'ति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ॥

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ अजाद्याट्त्वे ॥ * ॥

अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम् । 'आडजादी-
नाम्' । इहैव स्यात्—ऐहिष्ट । ऐक्षिष्ट ।
ऐष्टे अचैष्टेत्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) अजाद्याट्त्वे इति । सूत्रपाठापेक्षया
प्रयोजनोपन्यासः । वार्तिककारस्तु 'अजादीनामटा
सिद्ध'मित्याह ।

१ क्रियमाणे-आश्रीयमाणे । २ 'यत्' पा० ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथान्तवस्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥

[अन्तवस्वप्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे ॥ * ॥

अन्तवद्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोज-
नम् । 'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्'-इहैव
स्यात्-'पचेते इति' 'पचेथे इति' । 'खद्वे
इति' 'माले इती'त्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) अन्तवदिति । 'येन विधिस्तदन्तत्वे'
इत्यनेनैव गतार्थं प्रपञ्चाऽर्थायमुपन्यासः ।

(उ०) येनविधिरिति । तेनैव द्वीदूदेद्विवचनमि-
त्यत्र तदन्तविधिरिति भावः ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ * ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम् । ['नैपुं-
सकस्य झलचः'] इहैव स्यात्-कुण्डानि
वनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ अचोऽन्त्यादि टि ॥*॥

'अचोन्त्यादि टि' प्रयोजनम् । 'टित
आत्मनेपदानां टेरे', इहैव स्यात् कुर्वाते
कुर्वथे । कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) कुरुत इति । अर्थवता व्यपदेशिवद्भा-
वात्तशब्दाऽकारस्याऽनर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनो-
पन्यासः

(उ०) अर्थवतेति । तत्र ह्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां
भेदः सुकर इति भावः । इदं चिन्त्यम् । 'यद्यपि व्यपदेशि-
वद्भावेन सिध्यति, तथापि गौणत्वान्नेति यस्य भ्रान्तिस्तं
प्रति सूत्रारम्भः' इति पूर्वग्रन्थविरोधात्सूत्रकारेण तदज्ञानात्
तदुदाहरणसंभवाच्च । अर्थवतेति चाऽसहायत्वस्यैवोपलक्षणं,
ससहायस्य प्रायेणाऽनर्थकत्वात् । तशब्दाऽकारश्चाऽसहाय
एव । येन सहायेनाऽचामन्तत्वस्य बहुव्रीह्यर्थस्य चोपपत्ति-
स्तादृशसहायाऽभावात् । अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोपि न स्यात्,
विजातीयकन्यादिसहायमन्त्येकपुत्रस्याऽयमेव ज्येष्ठ इत्यादि-
भ्यवहारात् । ईदृशस्थलेपि लोकसिद्धत्वमित्याहुः ॥

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यस्य ॥*॥

३ लुतोऽर्थ पाठः स्यात् ।

‘अलोऽन्त्यस्य’ प्रयोजनम् । ‘अतो दीर्घो यञि’ ‘सुपि च’—इहैव स्यात्—पटाभ्यां घटाभ्यामिति । ‘आभ्या’मित्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) आभ्यामिति । अत्र द्वे अन्तवस्त्वे उपयुज्येते अकारान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ येन विधिस्तदन्तत्वे ॥ * ॥

येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् । ‘अचो यत्’, इहैव स्यात्—चेयम् जेयम् । एयमध्येयमित्यत्र न स्यात् । ‘आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ [आद्यन्तवदेकस्मिन्] ॥

(प्र०) एयमिति इङो रूपम् । इणस्तु इत्यमिति ॥

तरसमपौ घः ॥ १ । १ । २१ ॥

(प्र०) तरसमपौ॥ आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणे एव ‘तादी घः’ ‘पितौ घः’ इति वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं—‘स्वार्थेऽपि तरवस्ती’ ति सूचनार्थम् । तेनाऽल्पात्तरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः ॥

(उ०) तरस । प्रकरणोत्कर्षेणेति । प्रकरणे संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः । स्वार्थ इति । अनातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूत्रम् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थः । तस्य संज्ञाफलं चोच्चैरेवोच्चैस्तरमित्यादौ किमेतिङ्गव्यघादित्याभिसिद्धिरिति भावः । इत्याहुरिति । अत्राऽरुचिबीजं तु भाष्यानुक्तिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः ॥ * ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

नद्यास्तरौ नदीतरः ।

(प्र०) नदीतर इति । तरतेर्द्वोरित्यप् । सर्वत्र चोऽनुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्त इति घसंज्ञाप्राप्तिः । साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि द्वित्रिश्चतुरिति कृतवोर्ये इति कृतवोर्यग्रहणं चतुश्शब्दविशेषणार्थं कृतम् । अन्यथा द्वित्रिश्शब्दसाहचर्याच्चतुश्शब्दोऽपि

कृतवोर्ये एव ग्रहीष्यत इति किं कृतवोर्यग्रहणेन ? ॥

(उ०) ननु नाऽयं तरमित्यत आह—सर्वत्र चेति ॥

ननु तमसाहचर्यात्तद्धित एव तरो ग्रहीष्यते इति नास्त्य वन्ते तरे प्रसक्तिरत आह—साहचर्यमिति । ‘प्रत्ययाऽप्रत्ययोरिति परिभाषाऽपि नाश्रितेति बोध्यम् ॥ इह—शाले ।

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः ॥ * ॥

घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ घसंज्ञा कस्माच्च भवति ? ॥

(प्र०) अप्रतिषेध इति । ‘नै प्रतिषेध’ इति प्रतिषेधनक्रिया नञा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे—अनर्थकः प्रतिषेध इति ॥

(उ०) वस्त्वर्थमिति । तात्पर्यार्थमित्यर्थः । ‘असंदेह’ इतिवत् प्रतिषेधस्याऽभाव इत्यर्थको नञ्समासः ॥ एवं चाऽनर्थक इति भाष्योक्तेर्मध्यमपदलोपी समास इति न अमितव्यमिति भावः ॥

[समाधानहेतुवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ तरव्यग्रहणं ह्यौपदेशिकम् ॥ * ॥

औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणं, न चैष उपदेशो तरपशब्दः ॥

(प्र०) औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य, तत्र वा भवमौपदेशिकम् ॥

(उ०) तरव्यग्रहणं—तरपशब्दः, औपदेशिकम्—उपदेशप्रयोजनक इत्यर्थो भाष्यस्य । तदाह—उपदेशः प्रयोजनमिति । प्रयोजक इत्यर्थः । ‘न चैष उपदेशो तरपशब्द’ इति भाष्यस्वरसादाह—तत्र वा भवमिति ॥ उपदेशो इति भाष्ये—‘भव’ इति शेषः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

[सिद्धान्तिनःसमाधानभाष्यम्]

इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते—यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिन् लौकिके

प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति
कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ॥

कोऽसौ ? ॥ उपदेशो नाम । न चैष
उपदेशो तरच्छब्दः ॥

(प्र०) यत्रास्येति । अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः ।
न चैष इति । काल्पनिकमस्य तरप्त्वं, न तु साक्षा-
न्निर्दिष्टम् ॥

(उ०) 'सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणे'ष्विति गार्थं
प्रकृताभिप्रायं, शब्दमात्रग्रहणेऽपि 'स्वं रूप'मित्यनेन रूपा-
श्रयणादिति बोध्यम् । यत्रास्येति । यत्रास्येतद्रूपं तत्र
वसंश्लेष्यर्थः ॥ एवं चोपदेश एव वसंज्ञा । प्रयोगे तु स्थानिव-
द्भावेन सेति बोध्यम् ॥ काल्पनिकमिति । 'ऋदोर' इति
सूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः ॥

[अभ्युपगम्य दोषाऽभावप्रदर्शकमाध्यम्]

अथ वाऽस्त्वस्य वसंज्ञा को दोषः ? ॥

[वसंज्ञाया दोषदर्शनमाध्यम्]

'घादिषु नद्या ह्रस्वो भवती'ति ह्रस्वत्वं
प्रसज्येत ॥

[दोषनिरासमाध्यम्]

'समानाधिकरणेषु घादिष्वि'त्येवं तत् ॥

(प्र०) समानाधिकरणेष्विति । आतिशायनि-
कश्च स्वार्थिकत्वात्समानाधिकरणः ॥

(उ०) स्वार्थिकत्वात्-प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात् ॥
समानाधिकरणः-प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः । सामा-
नाधिकरण्यं चैकविशेष्यकबोधजनकत्वमिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

यदा तर्हि सैव नदी, स एव तरस्तदा
प्राप्नोति ॥

(प्र०) यदा तर्हीति । ननु तीर्णिरिति भवि-
तव्यम्, एवं तर्हि तीर्यत इति तर इति सामान्येन
पदं संस्क्रियते, पश्चात्तया विशेष्यते इति न दोषः ॥

(उ०) ननु तीर्णिरिति । ऋतः परस्य क्तिनो निष्ठा-
वदचनान्नत्वम् । सामान्येनेति । अनिर्धारितकर्मविशेषणे-
त्यर्थः । अत एव पुंस्त्वम् । 'घञजपः पुंसी'त्युक्तेः ॥

[समाधानमाध्यम्]

'स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वि'त्येवं तत् ॥

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । 'समानाधिकर-
णेषु घादिष्वि'त्युच्यमाने इह प्रसज्येत-

१ इत्युच्यमान इति । एतावन्मात्र उच्यमान

महिषी रूपमिव, ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥

(प्र०) स्त्रीलिङ्गेष्विति । स्वार्थिकश्च प्रकृति-
लिङ्गानुविधानात्स्त्रीलिङ्गः । महिषी रूपमिवेति । इव-
शब्दो भिन्नक्रमः । तेनाऽयमर्थः-महिषी इवेयमाकृति-
रिति । तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् ॥

(उ०) महिषी रूपमिवेति । नन्विदमसमस्तं समस्तं
वा । नायः । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चाऽतथात्वादप्राप्तेः ।
किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात्कस्याकृतिरिव महीपीति
साकाङ्क्षं स्यात् । नान्यः । षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्याद्भ्रूवा-
ऽप्राप्तेः । विशेषणसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिः, तस्मा-
दुपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदम् । स च समासो
नोपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेन, रूपशब्दस्थोपमेयवाचक-
त्वेऽपि साधारणधर्माऽवाचकत्वात् । साधारणधर्मो ह्यत्र विसं-
प्लुत्वादिः । नाभ्युपगमिनं व्याघ्रादिभिरिति, रूपशब्दस्थोपमेय-
वाचित्वेन पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः । तस्योपमानवाचित्वे तु
कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापेक्षत्वादिति न स्यादत आह-
इवशब्द इति । सुप्सुपेति च ॥ ह्रस्वत्वं स्यादिति ।
अप्रत्यययोरपि धत्वे तत्साहचर्याद्रूपादेरप्रत्ययवस्थाऽपि ग्रहणं
स्यादिति भावः ॥ यद्यपि 'रूप'मित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्या-
काङ्क्षा तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वात् दोषः ॥

बहुगणवतुडति सङ्ख्या ॥१॥१॥२॥

[आक्षेपव्यतिक्रमः]

॥*॥ सङ्ख्यासंज्ञायां सङ्ख्याग्रहणं सङ्ख्या-
सम्प्रत्ययार्थम् ॥*॥

सङ्ख्यासंज्ञायां सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम् ।
'बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यासंज्ञा भवन्ति,
सङ्ख्या च सङ्ख्यासंज्ञा भवती'ति वक्त-
व्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सङ्ख्यासंप्रत्य-
यार्थम्' । एकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्या-
प्रदेशेषु सङ्ख्येत्येषां सम्प्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्र०) बहुगणवतुडति । सङ्ख्यासंप्रत्ययार्थ-
मिति । सङ्ख्यायाः एकादिकायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु
संप्रत्ययार्थमित्यर्थः ॥

(उ०) बहुगण । सङ्ख्यात्वेन सम्प्रत्ययस्य लोकत एव
सिद्धेराह-एकादिकाया इति । 'सङ्ख्यासंप्रत्यये'ति
वार्तिके सङ्ख्येति सम्प्रत्यय इत्यर्थः । एकादिकायाः सङ्ख्यायाः
सङ्ख्याप्रदेशेष्विति शेषपूर्णं बोध्यम् । 'सङ्ख्येत्येष' इति
भाष्यस्य सङ्ख्येत्येतच्छब्दाऽभिन्न इत्यर्थः । 'शब्दार्थसम्प्र-
त्ययः । २ अयमंशः पृथग्वार्त्तिकतया पठ्यते क्वचित् ।

यानामितरेतराभ्यासात्सङ्कर' इति पातञ्जलसूत्रात् ।
एतच्च पातञ्जलसूत्रवृत्तादुपपादितमस्माभिः । 'नारद इत्य-
बोधि' इत्यादावप्येवमेव । एवं च कर्मत्वाऽप्रसक्तिरेव । 'सङ्ख्या-
शब्दजन्य' इत्यर्थे, सङ्ख्येत्याकारक इत्यर्थे च एषशब्दान्वया-
ऽनुपपत्तिरस्तदुपादानवैयर्थ्यं चेति बोध्यम् ॥

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

ननु चैकादिका सङ्ख्या लोके सङ्ख्येति
प्रतीता । तेनास्याः सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्या-
संप्रत्ययो भविष्यति ॥

(प्र०) ननु चेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकि-
कोऽर्थो गृह्यते, तथैकादिकापि सङ्ख्या प्रहीष्यत इत्यर्थः ।

(उ०) सङ्ख्या प्रहीष्यत इति । सूत्रं त्वधिक-
संग्रहार्थमिति भावः ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवमपि कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रि-

मत्वाद्यथा लोके ॥ * ॥

अक्रियमाणे हि सङ्ख्याग्रहणे एकादि-
कायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्येत्येव संप्रत्ययो
न स्यात् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अकृत्रिम-
त्वात्' ॥ बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रि-
माऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो
भवति । 'यथा लोके' । तद्यथा लोके—'गोपा-
लकमानय' 'कटजकमानये'ति यस्थेषा
संज्ञा भवति स आनीयते, न यो
गाः पालयति, यो वा कटे जातः ॥

(प्र०) कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति । न्यायोऽयम् ।
तथाहि सर्वार्थाऽभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा
विशिष्टेऽर्थे संव्यवहाराय नियम्यते, तदा तत्रैव
प्रतीतिं जनयति नाऽन्यत्र ॥

(उ०) न्यायोऽयमिति । अभ्यासाप्रेडितादिसंज्ञा-
विषये चैतन्न्यायोपयोगो द्रष्टव्यः । नियम्यते इति । सर्वार्थ-
बोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शक्त्यग्रहेण
च अधिकसङ्ख्याहर्थात्वादगृहीतशक्तिग्राहकत्वाच्चाऽस्य निय-
मत्वं चिन्त्यम् । न्यायबीजं तु प्रकरणमिति भाष्ये एव
स्पृष्टमविष्यति ॥

१ कृत्रिमा । २ प्रदीपं दूषयति—सर्वार्थेति ।

३ कैयटोक्तिं दूषयति—वस्तुतस्त्विति । विधिनियम-

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे
कार्यसंप्रत्ययो भवति, 'नदीपौर्णमास्या-
ग्रहायणीभ्यः' इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्र०) नदीपौर्णमासीति । 'यु ल्याख्यौ न-
दी'ति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु
स्वरूपस्या 'ऽशब्दसंज्ञे'ति निषेधात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न
भविष्यति ॥

(प्र०) पौर्णमासीति । नियमार्थं पौर्णमास्याग्र-
हायणीग्रहणमीकारान्तानां स्यादिति चेत् । एवमपि—
'ऊपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः' इति वक्तव्यं स्यात् ।
ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्या-
ग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्ब्रहीष्यते ॥

(उ०) नियमार्थमिति । नियमश्च सामान्यविषय
एव, न कालवाचिविषयो, व्याख्यानादतो गौर्याद्यन्तेऽपि न
दोषः । नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलुत्वादिभ्य ऊकारान्तेभ्यः
स्यादत आह—ऊकारग्रहणेनेति । वस्तुतस्तु दोषग्रस्तनिय-
मापेक्षया नदीशब्देन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधज्ञापनमेव ज्यायः ।

[प्रसङ्गाच्छङ्कान्तरभाष्यम्]

तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति ॥

(प्र०) तद्विशेषेभ्य इति । गङ्गादिभ्यः ॥

(उ०) भाष्ये तद्विशेषेभ्यस्तर्हीति प्राप्तज्ञिकी शङ्का ।
तां व्याचष्टे—गङ्गादिभ्य इति । 'अपगङ्ग' 'परियमुन'मित्यु-
दाहरणे । अत्र हि टच्यन्तोदात्तत्वम् । तदभावे 'परिप्रत्युपापा-
वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्च'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमित्याहुः ।

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्यार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न तद्वि-
शेषेभ्यो भवती'ति, यद्यं विपाट्छब्दं शर-
त्प्रभृतिषु पठति ॥

(प्र०) यदयमिति । नित्याऽर्थः पाठः स्या-
दिति चेद्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यष्ट-
जभविष्यतीत्यदोषः ॥

(उ०) नित्यार्थ इति । 'नदीपौर्णमासी'त्यत्राऽन्यत-
रस्याग्रहणाऽनुवृत्तेरिति भावः । व्यवस्थितेति । अत्र
च ज्ञापकपरिमदमेव भाष्यं मानम् । केचिदस्माद्भाष्यान्नदीति
सूत्रेऽन्यतरस्याङ्गग्रहणं-निवर्तयन्ति ॥

संभवे विशिरेव ज्यायानितिन्यायोऽप्यनुगृहीतो भवतीत्याह—
ज्याय इति ॥

[शङ्कातत्समाधानभाष्यम्]

इह तर्हि प्राप्नोति-‘नदीभिश्चे’ति ॥

बहुवचननिर्देशाच्च भविष्यति ॥

(प्र०) बहुवचनेति । अन्यथाऽऽणनया इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् ॥

[शङ्कातत्समाधानभाष्यम्]

स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति ॥

बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ॥

(उ०) बहुवचननिर्देशादेवेति । तस्मादपीत्यर्थः । ‘अशब्दसंज्ञे’ति निषेधादित्यपि बोध्यम् । तत्प्रत्याख्याने त्वयमेव हेतुः । अतोऽस्मान्निषेधात्तदौपौर्णमासीत्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्प्रत्याख्यानसामर्थ्येन तस्याऽत्राऽप्रवृत्तेः । ‘नदीभिश्चे’त्यादौ तु लक्ष्यानुसारादेवाऽर्थग्रहणेन तद्वचनानां ग्रहणमिति दिक् ॥

[उपसंहारभाष्यम्]

एवं (च) न चेदमकृतं भवति-‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः’ इति । न च कश्चिद्दोषो भवति ॥

(प्र०) न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः ।

(उ०) अस्य न्यायत्वादकृतमित्युक्तमत आह-अनाश्रितमिति ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ उत्तरार्थं च ॥ * ॥

उत्तरार्थं च सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम् । ‘ष्णान्ता षट्’ । षकारनकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह माभूत्-पामानो विप्रुष इति ॥

(प्र०) उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः सङ्ख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् ॥

(उ०) स्वरूपेति । न चैवं बह्नादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । शब्दार्थयोरेकारोपेण तदुपपत्तेरिति भावः । संज्ञिनिर्देशेनेति । सङ्ख्याशब्दबोधपक्षादिशब्दपरेण सङ्ख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

इहार्थेन तावन्नार्थः सङ्ख्याग्रहणेन ॥

(प्र०) इहार्थेनेति । इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावाच्च पौनरुक्त्यम् ।

(उ०) सामान्येति । अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति इहाऽर्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यर्थः ।

[वादिन आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-‘इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके’ इति ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे [कार्य]संप्रत्ययो भवति । अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति, प्रकृतं वा तत्र भवति-‘इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्य’मिति । आतश्चाऽर्थात्प्रकरणाद्वा । अङ्ग ! हि भवान् प्राभ्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु-‘गोपालकमानय’ ‘कटजकमानये’ति, उभयगतिस्तस्य भवति । साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति ।

(प्र०) आतश्चेति । इतश्चेत्यर्थः । अर्थः-सामर्थ्यम् । यथा ‘गोपालकमानय’ ‘माणवकमध्यापयिष्यती’ति यष्टिहस्तस्याध्यापनाऽसंभवात्संज्ञिनो ग्रहणम् । प्रकरणं-प्रस्तावः । यथा भोजनप्रकरणे ‘मैन्भवमानये’ति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वष्टे । ग्राम्यमिति । ऊहितुमसमर्थम् । पांशुलपादमिति । अचिरोषितम् । अत एवाऽप्रकरणज्ञम् । उभयगतिरिति । किं संज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति सन्देहवान् भवतीत्यर्थः । साधीयो वेति । यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो, न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते । लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संश्यन्तरं निवर्तयति, क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति, तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति ॥

(उ०) भाष्ये-अर्थादित्यादि । लोके कृत्रिमग्रहणे न कृत्रिमत्वं कारणं किं त्वन्यदेवेति भावः । अर्थः-सामर्थ्यम् । तदेव दर्शयति-अर्थोऽवास्येति । अस्य नाम्नस्याऽर्थाऽध्यापनादिरूपं प्रयोजनमेवंसंज्ञकेन भवति तत्राऽस्यैव सामर्थ्यमित्यर्थः । प्रकृतं वेति । ‘इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्य’मिति तत्र प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिस्थं भवति । संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । इदमेवैवामपि पदार्थनियामकानामुपलक्षणम् । यद्यपि

१ एवं च-एवं च सति । २ स्वरूपेति । यत उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनमतः स्वरूपपदार्थकः सङ्ख्या-

शब्दो नानुवर्तते इत्याशयः । ३ यथाश्रुताऽसङ्गतेराह-संख्याशब्देति । ४ न च-नैव हि । ५ अन्येषां-संयोगविप्रयोगादौनाम् ।

‘रुद्धिर्योगापहारिणी’त्यप्यत्र संभवति, तथापि ‘प्रकरणादिसह-
कृतो योगोऽपि बलवा’नित्यभिप्रेत्येदमेवोक्तम् । अन्यमुक्त्वा
व्यतिरेकेणाप्यर्थादेहेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये-आतश्चेति ।
उभयगतिः-उभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशये-
नाह-किंसंज्ञेयमिति । वैकृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यर्थः ।
ननु रूढेयौगार्थापहारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पु-
रुषं प्रति प्रसिद्धरूढ्यर्थस्यैव योगोऽपहारत्वं नान्यस्येति
भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह-साधीय इति । क्रियाविशे-
षणमव्ययं वा साम्यगर्थकम् । यष्टिहस्तं गमिष्यति । तद्वि-
षयमेव तात्पर्यं प्रदीप्यतीत्यर्थः । ननु संज्ञाकरणस्य नियमा-
धत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्भ्रम इत्यत आह-एवंमन्यते
लोके इति । इदमपि स्वरीत्या ।

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रि-
माकृत्रिमयोः कृत्रिमे [कार्य]संप्रत्ययो
भवति, एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति
ह्यसौ ब्रह्मादीनामियं संज्ञा कृतेति ।

(प्र०) एवमिहापीति । ब्रह्मादय एवाऽत्र
संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः ।

(उ०) अत्र-शास्त्रे । प्रकृताः-बुद्धौ संनिहिताः ।
अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तौक्तं भवति । बुद्धिसंनिधिरेव-
प्रकरणम् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभय-
गतिः पुनरिह भवति ।

(प्र०) न यथा लोक इति । संख्याशब्दो हि
ब्रह्मादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो, न त्वेकादि-
संख्यानिरासाय, अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञा-
करणस्य ।

(उ०) संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । शापिताऽज्ञात-
शक्तिरित्यर्थः । अत एव न नियमाथंतेत्याह-नत्विति ।
तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाऽभावः सूचितः ।
इह-संख्याप्रदेशे । ‘अधिकार्थ’त्वादिनाऽन्वेति । भाष्ये-
न यथेत्यादि । व्याख्यातुपरम्परावगतवैकृतात्पर्यानुपपत्त्या
प्रकरणायनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ।

[उभयगल्युदाहरणभाष्यम्]

अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव । तद्यथा
‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ति कृत्रिमा कर्म-
संज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति ।

१ वक्रिति । ‘इती’त्यादिः ।

‘कर्मणि द्वितीये’ति कृत्रिमस्य ग्रहणं,
‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इत्यत्राऽकृत्रिमस्य ।

(प्र०) कर्मणि द्वितीयेति । ङ्याप्रतिपदिका-
दनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते ।
न च क्रियायाः संख्या संभवतीति सामर्थ्यात्कार-
कस्य ग्रहणम् । ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इत्यत्र तु
धातोः साक्षात्क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम् ॥

(उ०) कर्मणि संख्यायामिति । ‘कर्मगतसंख्या-
या’मित्यर्थः । नचेति । तस्या अब्रह्मत्वेन द्रव्यधर्मलिङ्गाद्य-
योगादिति भावः । यद्यपि रूपवादिसूत्रस्य भाष्यादेकत्वं क्रिया-
यामस्ति तथापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्यम् । कारकम्-
शक्तिमद्रव्यम् । ‘साक्षात्क्रियाया’मित्यस्य क्रियायामेव न तु
कर्मकारके इत्यर्थः । अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्त्यं
स्यात् । न हि धातोः परंपरयापि कारके वृत्तिरस्ति येन
तद्व्यावृत्त्या चारितार्थं स्यादित्याहुः ॥

[उभयगल्युदाहरणान्तरभाष्यम्]

तथा ‘साधकतमं करण’मिति कृत्रिमा
करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भ-
वति-‘कर्तृकरणयोस्तृतीये’ति कृत्रिमस्य
ग्रहणं, ‘शब्दवैरकलहभ्रकण्वमेधेभ्यः
करणे’ इत्यत्राऽकृत्रिमस्य ॥

तथा-‘आधारोऽधिकरणमिति कृत्रि-
माऽधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु
चोभयगतिर्भवति-‘सप्तम्यधिकरणे चे’ति
कृत्रिमस्य ग्रहणं, ‘विप्रतिषिद्धं चानधि-
करणवाची’त्य[त्रां]ऽकृत्रिमस्य ।

(प्र०) कण्वमेधेभ्यः करण इति । तव्यादि-
प्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते । क्रियावाचिनश्च
तव्यादयः साधने उत्पद्यन्त इति सामर्थ्यात्क्रिया-
ग्रहणम् । विप्रतिषिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानां
शक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते ॥

(उ०) धातुसंज्ञा-न्यङन्तस्य ‘सनाधन्ता’ इत्यनेन ।
साधने-कारके । तव्याद्योऽतः कारकापेक्षितक्रिया-
वाचिन एवोत्पद्यन्त इत्यन्वयः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा-नेदं संज्ञाकरणम् । तद्वद्वति-
देशोऽयम्-‘बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यावद्भ-
वन्ती’ति ।

२ कचिन्न । ३ ‘अन्ताः’ ।

(प्र०) तद्वदतिदेशोऽयमिति । संख्याकार्या-
तिदेशोऽयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याद्विधुभादिसंज्ञा-
वदेकाक्षरा क्रियेत । तस्माल्लौकिकार्थमिधायी संख्या-
शब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति ॥

(उ०) एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधानान्तराण्याह--
अथवेति ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः ? ॥

न कर्तव्यः । न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो
गम्यते ॥ अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते ।
तद्यथा-‘एष ब्रह्मदत्तः’ । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त
इत्याह । ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवती-
ति । एवमिहाप्यसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह,
सङ्ख्यावदिति गम्यते ॥

(उ०) ‘ब्रह्मदत्त’ इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तत्वं रफोर-
यितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं निर्दिशति-एष ब्रह्मदत्त इति ॥
असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेति । नियतविषयपरिच्छेदहेतुर्हि
सङ्ख्या । एवं च बहुत्वादेरसङ्ख्यात्वमिति भावः ॥ बहुत्वं-
हि व्यादिसङ्ख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-भव-
त्येकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु
सङ्ख्यासंप्रत्यय इति, यदयं ‘सङ्ख्याया अति-
शदन्तायाः क’न्निति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं
शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि
कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा सङ्ख्याऽस्ति ॥

(प्र०) अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः
सङ्ख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गनाऽ-
प्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

(उ०) गुर्विति । नन्वतिशदन्ताया इति लिङ्गात्कन्विधौ
कृत्रिमा न गृह्येतेति चेन्न । शास्त्रभाषापेक्षया उभयग्रहण-
ज्ञापकत्वस्यैवोचित्यादिति भावः ॥

[समाधानविषयनभाष्यम्]

ननु चेयमस्ति उतिः ॥

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

यसर्हि शब्दन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

१ ‘क्रियेतेति लौकिक’ । २ कचिन्न । ३ प्रदीपं दूषयति-

[संपूर्णसूत्रज्ञापकताभ्युपगमनभाष्यम्]

यच्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं-‘उत्थर्थमेतत्स्या’दिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये’त्यर्थवतस्ति-
शब्दस्य ग्रहणं न च उतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ।

(प्र०) अर्थवत इति । ननुभयसंभवे इयं परि-
भाषोपतिष्ठते । उत्पन्ता च कृत्रिमाऽस्ति, उतेश्च
तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्य-
ज्ञापकस्यत्यन्तायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः, ‘अति-
शदन्ताया’ इत्युच्चारणकाल एवाऽर्थवतस्तिशब्दस्य
ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य ॥

(उ०) नैष इति । ‘अतिशदन्ताया’ इत्यस्य बहुव्रीह-
गर्भतत्पुरुषत्वेन सङ्ख्याविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योपस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोः
संभवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे निर्णयते पश्चात्संज्ञापदार्थान्वय-
वेलायां जायमानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यत
इति भावः । एतत्पक्षद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं वक्तुम-
युक्तं, तन्मूलकपश्चान्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यन्ये ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा
च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥
लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः
संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्-‘अन्वर्थ-
संज्ञा यथा विज्ञायेत-संख्यायतेऽनया
संख्येति । एकादिकया चापि संख्यायते ॥

(प्र०) अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः करणा-
त्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा,
यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा, न त्वधिकानाम् ।
तेन बहुगणशब्दयोः सङ्ख्यैपुल्यवचनयोः संज्ञा मा
भूत्, एकादीनां तु कथं स्यात् ? नैष दोषः, इहा-
न्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदुत्तरः संज्ञी सर्व आक्षि-
प्यते । तेनैकादीनां तावद्ग्रहणं भवति, पश्चाद्बहुगण-
वतुडतीति भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते ।
अतएवसङ्ख्यैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति
तद्वदतिदेशपक्षेऽपि परस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनौ-

एतदिति । व्याख्यानादुक्तहेतोश्चेत्तार्थसिद्धेरिति भावः ।

रेव भूर्यादिनिवृत्तये नियमायाऽतिदेशः क्रियत इत्यतिप्रसङ्गो न भवति ॥

(उ०) भाष्ये-संज्ञा च नामेति । नाम-प्रसिद्धमे-
तत्, यतोऽन्यल्लघ्वीयो न भवति सा संज्ञेति । तदर्थ-
जुगतानामिति । सङ्ख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसङ्ख्या-
शब्दवदभिज्ञा बह्मादय इत्यर्थोदिति भावः । कथं स्यादिति ।
महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया कृत्रिमन्यायबाधे मानाऽभा-
वादिति भावः । सर्व इति । नियताऽनियतसङ्ख्यावाची-
त्यर्थः । आक्षिप्यत इति । 'सङ्ख्येति विभक्तसूत्रे' इति शेषः ।
एवं च सङ्ख्यानकरणीभूताः सङ्ख्यासंज्ञका इत्यर्थः । संज्ञायाः
संख्याकांक्षतया तद्वाचकं पदमुपस्थितान्वयवाचकमेव कल्प्यत
इत्ययमेवात्राक्षेप इति भावः । नियमार्थमिति । बहुग-
णेति द्वितीयसूत्रे सङ्ख्येति वृत्तं । अनियतसङ्ख्यावाचिनां
चेद्बह्मादीनामेवेति भावः । अतएवेति । अन्वयत्वाश्रयणादे-
वेत्यर्थः । संज्ञा न भवतीति । प्राप्तेरेवाऽभावादिति
भावः । सङ्ख्यावाचिनोरेवेति । बहुगणयोरित्यर्थः । निय-
मायेति । नियमफलक इत्यर्थः । परे तु परस्परसाहचर्यात्स-
ङ्ख्याव्यापकार्थवाचिनोरेव बहुगणयोर्ग्रहणं न तु सङ्ख्यैपुल्य-
वचनयोरिति व्यर्थोऽन्वयसंज्ञा । तस्मात्प्रदेशेपु लोकप्रसिद्ध-
केवलयोगार्थस्यापि ग्रहणार्थं महती संज्ञेति भाष्याशयः ।
'असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहे'ति भाष्येण बह्मादिषु सङ्ख्यायुत इति
योगाऽर्थाभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थः । 'एकादिकया
चापि सङ्ख्यायते' इत्यस्य एकादिकया सङ्ख्यायते सापि
सङ्ख्याप्रदेशेपु यथा गृह्येतेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः । चस्तु
वाक्यालङ्कारे । उभौर्वापि वा वाक्यालङ्कार एव । यदौ बह्मादि-
कयाऽपि सङ्ख्यायते स्वव्याप्यत्वादिद्वारेत्यर्थः । वर्वन्तड-
त्यन्तयोर्वावदादिशब्दकतिशब्दयोर्वापि साक्षात्सङ्ख्यानकर-
णोभूताऽप्रतिपादकत्वमुपादयितुमशक्यं तथापि कतीत्यत्र
सङ्ख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्रयकत्वेन तत्त्वम् । एवं वत्त्वं
न्तेऽप्युल्लमित्याहुः ॥

[सिद्धान्तिनो द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्]

उत्तरार्थेन चापि नाऽर्थः संख्याग्रह-
णेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते ॥

[वादिनः शङ्काभाष्यम्]

इदं वै संज्ञार्थम् । उत्तरत्र च संज्ञिविशि-
ष्टेणार्थः । न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं
भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनाद-

१ वर्त्तते-अनुवर्तते । २ तादर्थ्यं चतुर्थात्याशयेनाह-
नियमेति । ३ प्रदीपं दूषयति-परेत्वेति । ४ उभौ=
चाऽपीति । ५ अपि सफलयति-यद्वेति । ६ शङ्कते-वत्त्व-
न्तेति । साक्षादित्यस्य प्रतिपादकत्वेऽन्वयः ॥

न्यद्भवति । न हि गोर्धा सर्पन्ती सर्पणा-
दहिर्भवति ॥

(प्र०) संज्ञिविशेषणेनार्थ इति । 'णान्ते'त्य-
नेन विशिष्टं संज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः ।
न चान्यार्थमिति । एकशब्दत्वदर्शन इति भावः ।
भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह-न खल्व-
पीति । यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं
न जहात्येवं शब्दोऽपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये संज्ञार्थमिति । णान्तेति । संज्ञा-
शब्दस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः । संज्ञिनिरूपितसङ्ख्याशब्दनिष्ठ-
शक्त्यवगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः । ननु 'णान्ते'त्यनेन
सङ्ख्या विशेष्यत इति संज्ञिविशेषणं सङ्ख्याग्रहणमित्युक्त-
मत आह-णान्तेति । भाष्ये-संज्ञी-पट्संज्ञासंज्ञी
विशेष्यते-स्वेतरव्यावृत्ततया प्रतिपाद्यते येनेत्यर्थः । ननु
स्वरितत्वबलेनाऽनुमीयमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदेनाऽ-
र्थभेदस्य सत्त्वेन 'न चान्यार्थ'मित्युक्तमत आह-एकेति ।
यस्य स्वरितत्वं प्रतिपाद्यतं तदेवाऽनुवर्तते न तु तज्जातीयं
शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव चाभ्याहितस्तदर्थस्य
चाऽयोग्यत्वादिहाऽसंबन्ध इति भावः । इत्याहेति । इत्या-
शङ्क्याहेत्यर्थः । भाष्ये-न खल्वपीति । 'प्रकृतमनुवर्तना-
द्वेशान्तरगमनादन्यद्भवतीति न खलु' इत्यन्वयः । यथेति ।
सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्वं गोधाया नार्थत इति
भाष्यार्थः, सर्पणस्याऽहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽभावात्, किं
तु देशान्तरगमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः । रूपा-
न्तरम्-अर्थभेदम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

यत्तावदुच्यते- 'न चान्यार्थं प्रकृतम-
न्यार्थं भवती'ति । अन्यार्थमपि प्रकृतम-
न्यार्थं भवति । तद्यथा-शाल्यार्थं कुल्याः
प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उप-
स्पृश्यते च, शालयश्च भाव्यन्ते ॥

(प्र०) अन्यार्थमपीति । पदार्थानां शक्ति-
वैचित्र्यात् ॥

(उ०) पदार्थानामिति द्वन्द्वः । शक्तिवैचित्र्यात् ।
अनेकशक्तिवादित्यर्थः । एवं पूर्वत्र तथा शक्त्या स्वरूपपर-
स्यापि उत्तरत्रान्यथा शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाऽ-

७ न च-नहि । ८ गोधा-'गोह' इति प्रसिद्धा ।
९ एवं कैयटतात्पर्यमुक्त्वा भाष्याशयान्तरमाह-अर्थेति ।
भाव इति । भाष्यस्येति भावः ।

१० उपस्पृश्यते-आचम्यते ।

भावः। शब्दाऽधिकारोऽत्र लक्ष्यानुरोधादाश्रीयत इति भावः॥

[समाधानभाष्यम्]

यदप्युच्यते—‘न खल्वप्यन्यत्प्रकृतम-
नुवर्तनादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्पन्ती
सर्पणादहिर्भवती’ति । भवेद्-द्रव्येष्वेतदेवं
स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणा-
भिसंबध्यते, तस्य तस्य विशेषको भवति॥

(प्र०) शब्दस्त्विति । स्वरितत्वेन वाक्यान्तरे
शब्दान्तरं वाक्यार्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनु-
मीयते । सादृश्यानु तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यादिति ।
‘स्या’दिति संभवानायां लिङ् । भवेदिति प्रार्थनायाम् । द्रव्ये
विषये पूर्वोक्तार्थकर्तृका संभाविता सत्ता भवत्वित्यर्थः ।
शब्दभेदेनयेऽपि न क्षतिरित्याह—शब्दस्त्विति । येनयेन
विशेषेणेति । विशेष्यत इति विशेषः—परिच्छेद्यम् ।
विशेषकः—परिच्छेदकः । तत्परिच्छेदकाऽर्थवानन्य एव
शब्दो भवतीत्यर्थः । तदुपपादयति—स्वरितत्वेनेति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा—सापेक्षोऽयं [‘ष्णान्ते’ति] नि-
र्देशः क्रियते । न चाऽन्यत्किञ्चिदपेक्ष्यम-
स्ति । ते सङ्ख्यामेवापेक्षिष्यामहे ॥

(प्र०) सापेक्षोऽयमिति । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः
कृतः । तत्र प्रकृतत्वादन्त्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरित-
त्वेन विनाऽप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अध्यर्द्धग्रहणं च समास-

कान्विध्यर्थम् ॥ * ॥

अध्यर्द्धग्रहणं च कर्तव्यम् ॥ किं प्रयो-
जनम्? ‘समासकान्विध्यर्थम् । समासवि-
ध्यर्थं कान्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्-
अध्यर्द्धशूर्पम् । कान्विध्यर्थम्—अध्यर्द्धकम् ।

(प्र०) अध्यर्द्धग्रहणं चेति । वार्तिके संख्या-
ग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितन्तदपेक्षया समुच्चयार्थ
श्चशब्दः विध्यर्थं चेदं ग्रहणम्, अध्यर्द्धशब्दस्य
त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्द्ध-

शब्दश्चैकदेशवाची, न सङ्ख्यावाची, एकदेशादिशब्द-
वत् । तस्याऽधिशब्देन समासे कृते यौगिकोऽर्थः
प्रतीयते, न सङ्ख्या । अध्यर्द्धशूर्पमिति । अध्यर्द्धेन
शूर्पेण क्रीतमिति ‘दिक्सङ्ख्ये’ इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थे-
ति समासः । ततः ‘शूर्पादजन्यतरस्या’मिति अत्रष्टो
वाऽध्यर्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धकमिति । ‘सङ्ख्याया
अतिशदन्तायाः क’मिति कन् ॥

(उ०) अध्यर्द्धस्याऽसङ्ख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयति—
अर्द्धशब्दश्चेति ॥

[सङ्ख्याप्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ लुकि चाऽग्रहणम् ॥ * ॥

लुकि चाध्यर्द्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति—
‘अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञाया’मिति । ‘द्वि-
गो’रित्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समासवि-
ध्यर्थमिति चैवं संबन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासे विधी-
यमाने समासनिमित्तं वाऽन्यस्मिन् कार्ये विधीयमान
इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । अन्ये
त्वाहुः—अध्यर्द्धशब्दः सङ्ख्यावाच्येव । तथाहि गण्य-
ते—एकोऽध्यर्द्धं द्वावर्द्धत्रय इति । तन्मते नियमार्थ-
मध्यर्द्धशब्दस्यैव सङ्ख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात्सा-
र्द्धादीनां मा भूदिति । वाक्यभेदेन च द्वितीयो
नियमस्तस्य च समासकान्विध्यर्थं सङ्ख्यात्वं न कार्या-
न्तरार्थमित्यर्थः ॥

(उ०) ननु समासकान्विध्यर्थे विधीयमाना संज्ञा कथं
लुको निमित्तमत आह—समासेति । ‘समास’पदेन द्विगु-
समास एव, तस्यैव सङ्ख्यानिमित्तकत्वात् । तन्निमित्तकमपि
द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह—तेन द्विग्विति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥*॥

‘अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः सङ्ख्या-
संज्ञो भवती’ति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम्? ॥

‘समासकान्विध्यर्थमेव’ समासविध्यर्थं
कान्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्-

१. स्त्रीचतुक्तेः समासिमाह—शब्दाधीति । २. एतदेवमित्य-
स्यार्थमाह—पूर्वोक्तेति । ३. कचिन्न । ४. ते—ते वयं भाष्यकृतः॥

‘तेन’ पा० । ५. ‘अध्यर्द्धपूर्वात्’ पा० । ६. ‘कान्य’ । ७. ‘तृतीय’ ।
८. पूरणप्रत्ययान्तः—पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमाष्टत्तरपदकः ।

अर्धपञ्चमशर्पम् । कन्विध्यर्थम्—अर्ध-
पञ्चमकम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अधिकग्रहणं चाऽलुकि, समासो-
त्तरपदवृद्धयर्थम् ॥ * ॥

अधिकग्रहणं चाऽलुकि कर्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'समासोत्तरपदवृद्धय-
र्थम्' । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्धयर्थं
च । समासविध्यर्थं तावत्-अधिक-
षाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः ॥ उत्तरपद-
वृद्धयर्थम्-अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्त-
तिकः ॥ अलुकीति किमर्थम् ? ॥ अधिक-
षाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः

(प्र०) अधिकषाष्टिक इति । अधिकया षष्ठ्या
क्रीत इति सङ्ख्याविशेषणमधिकशब्दो, न सङ्ख्येति
वचनम् । 'तद्धितार्थे'ति समासः । प्राग्वतेष्टञ् ।
अलुकीति वचनालुकि कर्तव्ये सङ्ख्यासंज्ञा नास्ती-
त्यध्यर्थपूर्वेति लुङ् न भवति । ततः 'सङ्ख्यायाः
संवत्सरसङ्ख्यस्य चे'त्युत्तरपदवृद्धिः । ननूत्तरपदवृद्ध-
यर्थमिति वचनालुङ् न भविष्यति, किमलुकीत्यनेन ? ॥
नैतदस्ति, अहंल्यार्थात्परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य
लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् ॥

(६०) भाष्ये-अधिकग्रहणं चेति । लुग्भिन्नसङ्ख्या-
कार्षिसिद्धयर्थमधिकग्रहणं सङ्ख्यासंज्ञायां कर्तव्यमित्यर्थः ॥
नन्विति । णिदादिषु तद्धितानादिति भावः । परेष्वर्थे-
ष्विति । 'तमधीष्ट' इत्यादिष्वित्यर्थः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ बहुव्रीहौ चाऽग्रहणम् ॥ * ॥

बहुव्रीहौ चाऽधिकशब्दस्य ग्रहणं न
कर्तव्यं भवति । 'सङ्ख्यायाऽव्ययासङ्गाद-
राधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये' इति । 'सङ्ख्ये-
त्येव सिद्धम् ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥ * ॥ बह्वादीनामग्रहणम् ॥ * ॥

बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । २ अयं पाठः क्वचिन्न ।
३ यथाश्रुताऽसङ्गतेराह-नियतविषयेति ।

[वार्त्तिकावतरणाय प्रश्नभाष्यम्]

केनेदानीं सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्यासंप्र-
त्ययो भविष्यति ? ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ ज्ञापकात्सिद्धम् ॥ * ॥

[ज्ञापकात्सिद्धमेतत्] ॥ किं ज्ञापकं ? ॥
यदयं- 'वतोरिद्धे'ति सङ्ख्याया विहितस्य
कनो वत्वन्तादिदं शास्ति ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात् ॥ नेत्याह ।
योगापेक्षं ज्ञापकम् । [बहुगण] ॥

(प्र०) ज्ञापकात्सिद्धमिति । एकादिवज्जित-
सङ्ख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः ॥
योगापेक्षमिति । अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेत-
द्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यं, किंतु योगानपेक्षत इति
योगापेक्षम् । यदयं 'बहुपूगगणसङ्ख्यस्य तिथुक्',
'वतोरिथुक्' 'षट्कृती'ति उटि परत आगमं शास्ति,
तज्ज्ञापयति- 'भवति सङ्ख्याकार्य'मिति ॥

(उ०) नियतसङ्ख्यावाचित्वमिति । नियतविप-
यपरिच्छेदहेतुत्वरूपसङ्ख्यावाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये-यदय-
मिति । न च वैपुल्यादिवाचिनामपि सङ्ख्याकार्यापत्तिः,
सङ्ख्यापदार्थसंबन्धिवह्वादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा
तदसंबन्धिवैपुल्यादिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याऽभावात् ।
पूगादिभ्यो ङडर्थं बहुगणेति सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यक-
त्वमिति भावः । केचित्तु 'वतोरिद्धे'त्यनेन सङ्ख्यानकरण-
त्वाऽभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसङ्ख्याकार्याणां
सङ्ख्याकार्यं ज्ञाप्यते । तेनाऽधिकदादीनामपि सिद्धं, तदाह-
योगापेक्षेति । प्रयोगापेक्षमित्यर्थः । एतेन पूगादिभ्यः
शसादिप्रसङ्गोऽपि वारित इत्याहुः ॥ [बहुगणवत्] ॥

ऽणान्ता षट् ॥ १ । १ । २३ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् ॥ * ॥

षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् ।
'उपदेशो प्रकारनकारान्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा
भवती'ति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

४ ननुज्ञापकेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानं न युक्तमत आह-
पूगादिभ्य इति ।

॥ * ॥ शताद्यष्टनोर्नुमुडर्थम् ॥ * ॥

शतानि सहस्राणि । नुमि कृते 'ष्णा-
न्ता ष'डिति षट्संज्ञा प्राप्नोति । उपदेशग्रह-
णाच्च भवति ॥ अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते
षट्संज्ञा न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्भवति ॥

(प्र०) ष्णान्ता । षट्संज्ञायामिति । प्रकृतिप्र-
त्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः ।
तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे षकारनकारान्ताया
सङ्ख्यायाः षट्संज्ञेत्यर्थः । नुमुडर्थमिति । अर्थ-
शब्दः प्रयोजनवाची । तत्र नुमि 'शतानी'त्यादौ
षट्संज्ञानिश्चितः प्रयोजनं, नुमि तु विधीयमाने
षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । अष्टानामिति । परत्वा-
न्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नुटोऽप्राप्तिः । कार्यकालत्वा-
त्संज्ञायाः प्रवृत्तनांस्त्यन्तरङ्गत्वम् ॥

(उ०) ष्णान्ता षट् । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थोच्चारण-
स्याप्यत्रोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे पश्चादिषु न स्यादत
आह—प्रकृतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनरूपं यद्
गुणैः प्रापणं तदुपदेशपदेनाऽत्र गृह्यत इत्यर्थः । एतदभिप्राये-
णैवोपदेशेऽजिति सूत्रे वक्ष्यति—'संकीर्णानुद्देशोपदेशा-
विति' । प्रत्ययाद्युपदेश इति । आदिनाऽऽगमः । यथा
सप्तनादौ सप्तशृङ्गां तुट्चेति प्रकृत्यादिभिरुपदेशे
प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या ष्णान्ता सङ्ख्या निष्पन्ना भवति
सेत्यर्थः । यद्यपि शतानीत्यादावपि नुमागमोपदेशेन नान्त-
सङ्ख्यानिष्पत्तिरस्ति, तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्राति-
पदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणम्, न तु विभक्ति-
निमित्तकानामपि, बहिरङ्गत्वादिति भावः । तत्रेति ।
नुमुटोरर्थः प्रयोजनं यस्येति बहुव्रीहिरिति भावः । नन्वन्त-
रङ्गत्वात्पूर्वमेव षट्त्वं प्रवृत्तमात्वेऽपि बहिरङ्गतया आत्वस्या-
ऽसिद्धत्वाच्च निवर्त्यतीत्यत आह—कार्यकालेति ।

१ 'षट्नोतु' पा० । २ 'त्ययवि' । ३ 'तत्र'—तयोर्मध्ये ।
४ 'सुप्तं' स्यात् । ५ 'तथाहि—त्रः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तत्वं
बाधित्वा घृतादिपाठादन्तोदात्तोऽष्टशब्दः साधितः । तस्मा-
द्विसि अष्टभिरष्टाभिरिति च रूपद्वयमुक्तं । तत्र आत्वाऽभावे
मध्योदात्तम्, आत्वपक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः । तत्र
'षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः' इति सूत्रेणाऽष्टस्वित्यत्र षण्णां षडभि-
रित्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तम् । तद्धाधित्वा 'शल्युपो-
त्तमम्' इति प्राप्तम् । षट्त्रिचतुर्भ्यां या हलादिविभक्तिस्त-
दन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः । तद्धाधनाय
च 'अष्टनोदीर्घात्' इत्याख्यते । दीर्घादष्टनः पराऽसर्वनामस्था-
नविभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः । तत्र यच्चात्वपक्षे षट्संज्ञा

[प्रत्याख्यानवासिकम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ इह ताव-
च्छतानि सहस्राणीति,—'सन्निपातलक्षणी
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति ॥ अष्टनो-
प्युक्तम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अष्टनो दीर्घग्रहणं
षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थ'मिति ॥

(प्र०) अष्टनो दीर्घेति । अत्र हि दीर्घग्रहणम-
मष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि च
कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाऽष्टस्विति परत्वात्
षट्स्वरो 'शल्युपोत्तम'मिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रह-
णेन ? कृतं च तत् कृतात्वस्यापि षट्संज्ञा ज्ञापयति ।
ततश्चाऽपवादत्वात्षट्स्वरोऽनेन बाध्यत इति दीर्घ-
पक्ष इवाऽदीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यं
दीर्घग्रहणम् ॥

(उ०) सुप उदात्तत्वेति । 'अष्टन' इति प्राप्तेत्यर्थः ।

'आद्युदात्तत्वे'ति काचित्कोऽपपाठः । यद्वा—दीर्घग्रहणं षट्त्वे
यथोद्देशपक्षाभ्यणस्यैव ज्ञापकम् । तद्वारेव च षट्संज्ञाज्ञाप-
कत्वम् । तत्पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन नान्तत्व-
बुद्ध्या षट्त्वमस्येव । स्पष्टं—'अष्टमष्टनो दीर्घादित्यत्र कैयटे ।
किं च यथोद्देशपक्षे षट्त्वं स्थानिवद्भावेनाऽपि सुलभं, नका-
रान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्व-
स्य समुदायधर्मत्वेन तन्निमित्तकनुडादेरत्वविधित्वाऽभावादिति
बोध्यम् । न चाऽऽत्वस्य नित्यत्वादष्टस्विति प्रयोग एवाऽ-
सङ्गत इति वाच्यम् । तदैकाल्पिकत्वस्याऽपि ज्ञापनात् । 'यावता
विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं ज्ञाप्यते' इति सिद्धान्तात् । परत्वादिति ।
अष्टस्वर आत्वपक्षे चरितार्थः । न च तत्प्रवृत्त्युत्तरमष्ट-
स्वित्यादावष्टस्वरः स्यादेवेति वाच्यम् । सकृद्वृत्तित्यायाभ्य-
णात् । अपवादत्वादिति । न च स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्ग-

न स्यात्तर्हि तत्र सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे
'शल्युपोत्तमम्' इति षट्स्वरेण बाधित्येति इति किं तत्र दीर्घ-
ग्रहणेन । कृतात्वस्यापि षट्संज्ञायां तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरूप-
वादः संपद्यते । नचाऽष्टनः स्वरः शसि सावकाश इति
वाच्यम् । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इति सूत्रेणैव गतार्थत्वात् ।
अष्टशब्दोऽन्तोदात्त इति समनन्तरमेवोक्तत्वात् । तेन दीर्घ-
पक्ष इव तदभावपक्षेऽपि विभक्तेरुदात्तना स्यादिति तस्यावृ-
त्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमेव । तस्माद्दीर्घग्रहणेना-
त्वपक्षेऽपि षट्संज्ञा ज्ञाप्यते इति स्थितमिति शब्दकौस्तुभे
श्रीभट्टोजिदीक्षिताः ।

६ लघवादाह—यद्वेति ॥

स्याप्येकादेशस्याप्रवृत्त्येव हि तु परमित्यादि सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वे-
नाऽष्टावित्यादावष्टस्वरश्चरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टनो
घृतादित्वादनोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनेत्येव तत्राऽनोदात्त-
त्वसिद्धेः । घृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं मानम् । गौणे
'प्रियाष्टाभि'रित्यादौ षट्स्वराऽष्टस्वरयोः प्रवृत्तिरस्त्येव ।
तेषामनभिधानाच्च । एतेन 'कदष्टशब्दोऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरेणाद्युदात्त इति कदष्टावित्यस्यैकादेशस्वरेणासिद्धेरतत्राष्ट-
स्वरः सावकाश' इति परास्तम् । तस्याऽप्यनभिधानात् ।

[एकदेशिनः समाधानवाचिकभाष्यम्]

॥*॥ [आकारनिर्देशाद्वा] ॥*॥

अथवाऽऽकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते-पका-
रान्ता नकारान्ता आकारान्ता च सङ्ख्या
पट्संज्ञा भवतीति ॥

[पूर्वपक्षिणस्तन्निरासभाष्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति,—'सधमादो
द्युम्न एकास्ताः' । एका इति ॥

(प्र०) एकास्ता इति । सङ्ख्यावाचित्वाभ्युप-
गमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते ।

(उ०) ननु सङ्ख्यावाचिन्वे 'एका' इति बहुवचनम-
नुपपन्नमन्यतु न पट्संज्ञायाः प्राप्तिरेव नेत्यत आह—
सङ्ख्येति ॥

[एकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बहुर्थः । अस्त्येव
सङ्ख्यापदम् । तद्यथा,—एको द्वौ बहव इति ।
अस्त्यसहायवाची । तद्यथा,—एकाग्रयः,
एकहलानि, एकाकिभिः श्रुद्रकैर्जितमिति ।
असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वृत्तंते ।
तद्यथा—'प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेके'ति । अन्ये-
त्यर्थः । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या
इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वृत्तंते तस्यैव प्रयोगः ।

(प्र०) अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम् ॥

[पूर्वपक्षिणो दोषदर्शनभाष्यम्]

इह तर्हि प्राप्नोति—'द्वाभ्यामिष्ट्ये विंश-
त्या चे'ति ॥

(प्र०) इह तर्हीति । द्वाभ्यामिति । षट्स्वरः
स्यात् ।

१ छतं स्यात् । २ 'द्युम्नः' । ३ तद्विघातकविधेः—
नलोपविधेः । अनया—संनिपातपरिभाषया । ४ अतएव—
असिद्धस्थले प्रवृत्तेरेव ।

(उ०) षट्स्वर इति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रित्य-
नेन । न च घान्तान्तसाहचर्यादाकारान्तो बहुवचनान्त
एव गृह्यते इति नाऽयं दोषः । साहचर्यस्य सर्वत्राऽप्यव-
स्थापकत्वमित्याशयात् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवाचिकभाष्यम्]

॥*॥ [योगविभागाद्वा] ॥*॥

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करि-
ष्यते 'अ ऽभ्य औश्' । ततः 'षड्भ्यः' ।
षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्भवति ॥
ततो 'लुक्' । लुक् च भवति षड्भ्य इति ॥

(प्र०) सप्तम इति । 'अष्टाभ्य' इति कृताऽऽ-
लानुकरणादौर्लब्धविधानसामर्थ्याच्च लुक् विधीयते ॥

(उ०) कृतावेति । ततश्च कृतात्वरय कार्यकालपक्षे-
ऽसत्यापि षट्स्वऽन्तिदेशान्नट् सिद्धिरित्यर्थः । औश्स्वेति ।
अन एव विभक्ते जश्शसोरनुवृत्तिर्न । तथा हि सति लुगेवा-
तिदिश्येतेति तद्व्यर्थं स्पष्टमेव । विरीतं तु न, व्याख्यानात् ।

[वाचिकव्याख्याभेदेन समाधानभाष्यम्]

अथ वा—उपरिष्ठाद्योगविभागः करि-
ष्यते,—'अष्टन आ विभक्तौ' । ततो 'रायः' ।
रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । 'हली'-
त्युभयोः शेषः ॥

(प्र०) हलीति । ततश्चाऽष्टनामिति नुटि
कृते आत्वं भवति । जश्शसोस्त्वष्टाभ्य इति कृताल-
निर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति । कृतालस्य हि निर्दे-
शस्य प्रयोजनं,—'यत्रात्वं तत्रौश्च' यथा स्या'दिति ।
यदि ह्येतत्कृतालनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवा-
र्थमष्टभ्य औशिति ब्रूयात् ।

(उ०) ततश्चेति । न च संनिपातपरिभाषयाऽऽत्वं न
स्यात् । अष्टानामिति रूपं तु नुटि 'नोपधाया' इति दीर्घे
न लोपे च सिद्धमिति वाच्यम् । असिद्धस्यापि तद्विधौतक-
विधेरनयाऽप्रवृत्तिर्बोधनेन नलोपस्याऽप्यनापत्तेः । अर्त एव
'पुत्रस्त्वत्वरयाऽनिमित्तं स्याददीदप दित्यत्रेति भाष्ये 'कृन्मे-
जन्त' सूत्रे उक्तम् । 'जानातेर्मित्वेन शापकेन हस्त्वविषये तदप्रवृ-
त्ति'रिति कैयटो वक्ष्यति । अन्यथा पुगपेक्षया हस्त्वस्य बहिरङ्गा-
सिद्धतया तस्यो अप्राप्तौ भाष्याद्यसद्गतिः स्पष्टैव । किं चाति-
देशिकनिमित्तविधौताऽभावमादाय नाऽस्या अप्रवृत्तिः । एव

५ तस्याः—संनिपातपरिभाषयाः । 'त्वस्याः' पा० ।

६ निमित्तेति । संनिपातविधाताऽभावेत्यर्थः ।

७ एवं हि—तदप्रवृत्तौ इत्यर्थः ।

हि 'लक्ष्मी'त्यादौ संबुद्धिहस्वे कृते संबुद्धिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविधाताऽभावात्तत्राऽस्या अतिन्यासिपर-
तत्त्वप्रत्ययभावविरोधः । किं च 'गव्यिते'त्यादौ संनिपातपरि-
भाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्गः । यलोपस्य वहिर्भूतवृजि-
मित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु षट्त्व-
संनिपातनिमित्तको नुट् । न च तस्य सन्निपातस्याऽऽत्वं विधा-
तकं, नापि नलोपः, स्थानिवद्भावेन तयोः कृतयोरपि षट्त्व-
सत्त्वात् । अत्र पक्षे दीर्घग्रहणं, पुनःप्रसङ्गपक्षे अष्टभिरित्यत्र
षट्स्वर कृतेऽष्टन्स्वरव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पसौपनार्थमिति
बोध्यम् । अतिदेशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धं न दृष्टम् ।
अजाद्योर्जदशसोर्स्तद्धात्वं न स्यादत आह-जदशसोरिति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवं 'प्रियाष्टौ' 'प्रियाष्टा' इति न
सिध्यति, 'प्रियाष्टानौ' 'प्रियाष्टान' इति
च प्राप्नोति ॥

(प्र०) यद्येवमिति । हलादावुच्यमानमात्वमौ-
जसोर्न प्राप्नोतीति यत्राऽष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौ-
श्वेन भवितव्यं, तत्रैव चौश्वेनात्वमनुमीयत इति
जस्यप्यात्वमत्र ज्ञापकाच्च प्राप्नोति । विभक्तिमात्रे
त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति । अष्टन आ
विभक्तावित्यत्र 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चे'ति तदन्तविधिसद्भावाद्वहुवचननिर्देशाऽभावा
द्गुणभूतेऽप्यष्टार्थ आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिद्ध्य-
तीति प्रश्नः ॥

(उ०) भाष्ये-प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । श्येव
प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथाऽपकर्षाभावेऽपि आचरस्य वैकल्पिक
तया तस्य दुर्वात्वेन भाष्याऽसङ्गतैः । ननु जसि ज्ञापकसि-
द्धाऽऽत्वप्राप्तेरीश्वश्च प्राप्तेराह-यत्रेति । बहुवचननिर्देशा-
दिति भावः । 'षट्भ्य' इत्येतत्साहचर्यादस्य प्राधान्ये एव
प्रवृत्तिरिति भावः । तस्यै च यथाप्रकारान्तरेण गौणेऽप्रवृत्ति-
स्तथा सर्वाद्विभुत्रे उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैकचक्षुष्क-
स्याऽत्र पूर्वपक्षित्वमिति तात्पर्यम् । औश्वेनेति । औश्वे-
त्यर्थः । 'त्व'प्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकार्यरूपे भावे
इति बोध्यम्, 'औत्वे' इत्यादिभाष्यप्रयोगात् । औश्वे-
नेति । तद्विधायकसूत्रस्थाऽऽत्वंनिर्देशेनेत्यर्थः । अत्र-गौणे ।
ज्ञापकादिति । अस्य 'प्राप्तियोग्यमपी'ति शेषः । कचित्तु

१ तद्विति । कृमेजन्तसूत्रस्ये इत्यर्थः । २ लोप
इति । 'यस्य हल' इत्येनेनेति भावः । ३ विकल्पेति ।
तन्मात्रेणार्थः । ४ तद्वि-इलोपस्योभयशेषत्वे ॥

५ अन्यथा-सावधारणाऽन्याख्याने । तस्य-प्रयोगस्तु ।

ज्ञापकादिति न दृश्यते । नन्वनपकर्षपक्षेऽपि अष्टनो विहित-
मात्वं कथं तदन्ते स्यादत आह-पदाङ्गेति । बहुवचन-
निर्देशाभावादिति । साहचर्याऽभावादित्यपि बोध्यम् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

'यथालक्षणमप्रयुक्ते' ॥ [प्लान्ता षट्] ॥

(प्र०) यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः
प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिस्तद्यथा-
लक्षणमनुगन्तव्यम् । तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः । नैव
वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते, प्रयुक्तानामेव लक्षणेना-
न्वाख्यानात् । [प्लान्ता षट्] ।

(उ०) लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तरमिति मत्वा व्याचष्टे-
तत्र माभूदात्वमिति । पक्षान्तरेऽपि अनभिधानादा-
त्वाऽभाव एव बोध्यः । यत्तु भव्येवाऽत्राऽऽत्वमित्यर्थ इति ।
तत्र । अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाऽभावेन फलभेदापत्तेः ।
नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तः, तथा हि सतीत्यत एवेतदित्येव
ब्रूयात् । किं चाऽप्रयुक्ते' इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः, प्रयुक्तेऽपि
लक्षणाऽनतिवृत्तमस्त्वत्वात् । 'प्रयुक्तानां ह्योदमन्वाख्याना'मिति
भाष्योक्तेश्चेत्यन्वेराह-नैव येति । लक्षणाभ्यामात्रोऽलक्षणं,
तस्य योग्यता यथाऽलक्षणमित्यवयवीभावः । अप्रयुक्ते लक्ष-
णाभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः । एवं च तादृश-
प्रयोगोऽसाधुरिति भावः । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकच-
क्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी । एवं च हरदत्तादीनां
प्रियाष्टन्शब्दादिषु आत्वादिवृत्तिविचारोऽन्यश्च तत्प्रयोग-
विचारः प्रामादिक एतत्प्रवचयम् । एतेन 'पूर्वव्याख्यानेऽस्य
साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्व'मिति विरुद्धार्थकव्याख्यान-
द्वयमयुक्तं, किं च 'अष्टाभ्य' इति निर्देशात्कृताकारादेवा-
ऽष्टनो जदशसोरीति तद्विषयेऽप्यात्वम् । अन्यथाऽष्टन
इत्येव ब्रूयादिति सामानिकभाष्ये एकवचननिर्देशात् प्रधान
एवौशात्वं इति प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य' इत्यपास्तम् । गौणे
प्रियाष्टादीनामनभिधानमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्भाष्य-
स्य सत्त्वात् । अरुच्यैव व्याख्यानाऽन्तरप्रवृत्तेश्च ॥

इति च ॥ १ । १ । २४ ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

इदं इतिग्रहणं द्विःक्रियते-संख्यासं-
ज्ञायां, षट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् ।
कथम् ? ॥ यदि तावत्संख्यासंज्ञायां क्रियते

इतस्यचेति । 'षट्भ्य' इत्यस्येत्यर्थः । ७ आत्वेत्यादीति ।
कृतात्वेत्यर्थः । ८ अस्येति । ज्ञापकादित्यस्येत्यर्थः । ९ पक्षा-
न्तरेऽपि-अपकर्षान्यपक्षेऽपि । १० तादृशेति । आत्व-
वदित्येत्यर्थः ।

षट्संज्ञायां न करिष्यते ॥ कथम् ? ॥ 'ष्णा-
न्ता षडित्यत्र 'डती'त्यनुवर्तिष्यते ।

(प्र०) इति च । यदि तावदिति । तत्र वतु-
साहचर्यात्तद्विद एव इति गृह्यते न तु पातेर्इतिः
कृत ।

(उ०) इति च । भाष्ये-यदि तावदिति । ष्णान्ता-
च षडिति सूत्रं पाठ्यं, तत्र चकाराद्यन्तात्स्वरितलङ्गसंज्ञा-
दनुवर्तमानं इति ग्रहणं संभवन्त्यत इति भावः । न तु
पातेरिति । एवं चाऽर्थाधिकारादिहापि तद्वित्तस्यैव ग्रहण-
मिति भावः । सङ्ख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात्तत्र सङ्ख्याप्रश्न-
विषयइतेरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥

अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां
न करिष्यते ॥ [कथम्] ॥ 'इतिचे'त्यत्र
संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते । [इति च] ॥

(प्र०) अथेति । तत्र संख्यासंज्ञाया अनुवर्त-
नादन्वर्थत्वाच्च तस्याः संख्याप्रश्नविषय एव इति-
गृह्यते, न त्वौणादिकः ॥ [इति च]

(उ०) भाष्ये-इतिचेत्यत्रेति । चकारात्षट्संज्ञाऽन-
न्तरं करणाच्चाऽनेन संज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः । अन्वर्थ-
त्वाच्चेति । सङ्ख्यायतेऽनयेति हि सः । न च तस्याऽर्थस्य
उच्यन्ते संभवः । सङ्ख्याप्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थ इति
चिन्त्यमेतत् । तस्मादुणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्च तत्र इतिरिति
तस्याऽग्रहणमित्युचितम् । व्युत्पत्त्यावपि पातेः कतिनाऽपि
सिध्यतीति न तत्र इति नियम इति बोध्यम् । सङ्ख्या-
प्रभेति । संनियोगशिष्टन्यायाच्च षट्संज्ञापि तस्यैवेति भावः ॥

क्तवत् निष्ठा ॥ १ । १ । २५ ॥

(प्र०) क्तवत् । इहाऽनुबन्धाः कार्यार्थमुपा-
दीयन्ते । प्रयोगश्चैषां लुप्तवान्नास्ति । यत्र च सारूप्यं
तत्रै सन्देहः-कथमस्याऽनुबन्धकार्यं कृतमस्य तु
न कृतमिति पूर्वपक्षमिप्रायः । सिद्धान्तवादी तु
मन्यते-अध्रुवेणाऽनुबन्धेन नियतसंज्ञिधाना अर्थाः
कारककालादयो लक्ष्यन्ते, तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च
तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते । तत्र यदा
'देवदत्तेन लूनः शालि'रिति कश्चित्प्रयुक्ते तदा
लक्षणज्ञः कर्मभूतकालावगमात्कप्रत्ययं मन्यते ।
यदा तु 'लोतमालमेते'ति प्रयोगस्तदा मेषवाची

'लोत'शब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते ॥

(उ०) क्तवत् । अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विशेष-
पणत्वासंभवादुपलक्षणत्वे च तद्वत्त्वमात्रस्योपलक्ष्यत्वं मन्य-
मानो वार्तिकमारभत इत्याह-इहेति । सारूप्यं । 'प्रयोगे'
इति शेषः । मन्यत इति । निश्चिनोतीत्यर्थः । नियतं
संनिधानं येषामिति विग्रहः । कारकेति । न 'त'शब्दमात्रं
लक्ष्यं, किं त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः । तद्दर्शना-
दिति । कालादिशानादित्यर्थः । तन्प्रत्ययान्त इति ।
चकारानुपलक्षितः प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्द-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । लोतो गर्त इति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाऽग्र-

तिषेधः ॥ * ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रति-
षेधः । अनर्थकः प्रतिषेधेऽप्रतिषेधः ॥

निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति ? ॥

[समाधानहेतुवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुबन्धोऽन्यत्वकरः ॥ * ॥

अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति ॥

[समाधानहेतुनिराकरणवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न

लोपात् ॥ *

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत् । तन्न ॥
किं कारणम् ? ॥ 'लोपात्' । लुप्यतेऽत्रानु-
बन्धः । लुप्ते चानुबन्धे नान्यत्वं भवति ।
तद्यथा-'कतरद्देवदत्तस्य गृहम्' ? । 'अदो
यत्रासौ काकः' इति । [काकं उत्पतति] ।
उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एव-
मिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टो प्रत्ययो भवति ॥

(उ०) भाष्ये-नष्टं गृहमिति । अज्ञातमित्यर्थः । नष्टः
प्रत्ययइति । अज्ञातोऽनुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

१ कश्चिन्न । २ 'तत्र च' । ३ चाक्षुषाऽसंभवादाह-
कालादीति ॥ ४ इदं भाष्यमित्यन्ये । ५ 'लुप्तेऽत्रानु' ।

६ 'भविष्यति' । ७ कश्चिन्न । ८ प्रत्ययस्य नाशा-
ऽभावादाह-अज्ञातेति ।

[समाधानसाधकभाष्यम्]

यद्यपि लुप्यते, जानाति त्वसौ-‘सानु-
बन्धकस्येयं संज्ञा कृते’ति । तद्यथा-‘इत-
रत्रापि कतरहेवदत्तस्य गृहम् ?’ । ‘अदो
यत्रासौ काकः’ इति । उत्पतिते काके
यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति, अन्ततस्तमु-
द्देशं जानातीति

(उ०) सानुबन्धकस्येति । पूर्वं यः ककारवां-
स्तस्येत्यर्थः । उद्देशम् । ऊर्ध्वदेशम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धविपर्यासश्च [यथोऽन्यत्र] ॥*॥

सिद्धश्च विपर्यासः । यद्यपि जानाति
सन्देहस्तु तस्य भवति-‘अयं स तशब्दो
लोतो गर्त’ इति, अयं स तशब्दो लूनो
गीर्ण इति ? । [‘यथोऽन्यत्र’] तद्यथा
इतरत्रापि ‘कतरहेवदत्तस्य गृहम् ?’, ‘अदो
यत्रासौ काकः’ इति । उत्पतिते काके
यद्यपि तमुद्देशं जानाति सन्देहस्तु तस्य
भवति-‘इदं तद् गृहमिदं तद् गृह’मिति ।

(प्र०) सिद्धविपर्यास इति । सिद्धो विप-
र्यासः संशय इत्यर्थः । इदं तद्गृह[मिदं तद्गृह]
मिति । बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते, न
त्वेतद्विचनं, वीप्सायथाऽभावात् ॥

(उ०) सिद्धविपर्यासश्चेति । चरत्वं । सिद्धस्तु
विपर्यास इत्यर्थः । यद्यपि विपर्यासो भ्रमात्मकनिश्चयस्तथाप्य-
यथार्थत्वसाम्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह-संशयइति ।
बुद्धेरनवस्थितत्वमिति । सन्देहाऽभिनय इत्यर्थः । वीप्सा-
दीति । पदार्थविषयव्याप्तिच्छाप्रयोक्तृभर्मा हि वीप्सेति भावः ॥

[समाधानवार्तिकवतरणभाष्यम्]

एवं तर्हि—

[समाधानवार्तिकम् ॥]

॥*॥ कारककालविशेषात् सिद्धं यथान्यत्र ॥*॥

[कारककालविशेषात्सिद्धम्] । कार-
ककालविशेषादुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः
कर्तरि कर्मणि भावे चेति । तद्यथा-इतर-

त्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति
सोऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते-
वेदिकां पुण्डरीकं वा ॥

(उ०) भाष्ये-कारकेति कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् ।
वेदिकां पुण्डरीकं चेति भाष्ये । एवं च साक्षादितर-
व्यावर्तकं विशेषणम् । स्वोपस्थाध्याऽर्थद्वारा इतरव्यावर्त-
कम्-उपलक्षणमिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

एवमपि ‘प्राकीर्ण’त्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) प्राकीर्ण इति । अत्र भूतकालोऽस्तीति

भावः ।

(उ०) प्राकीर्ण इति । यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेर्न निष्ठा-
त्वकृतो विशेषस्तथापि ‘यन्मा प्राकीर्ण’त्यस्योपलक्षणमिदम् ।
अत्र हि ‘निघातैर्यद्यदी’ति निघाते निषिद्धे ‘निष्ठा च द्रव्यज-
ना’दिति नित्यमाद्युदात्तत्वं स्यात् । असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं
मन्यते । ‘आदिः सिच’ इति विकल्पस्तिव्यति इति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ लुङि सिजादिदर्शनात् ॥*॥

लुङि सिजादिदर्शनान्न भविष्यति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते-
प्राप्नोति ? ।

[समाधानभाष्यम्]

दृश्यन्तेऽत्रापि सिजादयः ॥ किं वक्त-
व्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं
गंस्यते ? ॥ यथैवायममुपदिष्टान् कारक-
कालविशेषानवगच्छति एवमेतदप्यवगन्तु-
मर्हति-‘यत्र सिजादयो ने’ति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा-
भाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥

(प्र०) दृश्यन्तेऽत्रेति । सिजादी’त्यादिशब्दः

प्रकारे । तत्र ‘प्राप्ति घटं देवदत्त’ इति प्रयोगे
कर्त्रेकत्वाद्यवगमाद्बुद्धन्तस्यायं प्रयोगो, न निष्ठान्त-
स्येति प्रतिपाद्यते । ‘अजिघृषिभ्यः क’ इत्यस्य निष्ठा-
संज्ञा न भवति, उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बहुलकाद्वा ।

१ अन्ततः-तथापि । २ इतिः कचिन्न । ३ ऊर्ध्व ।

४ कचिन्न । ५ इदं लुप्तं स्यात् । ६ ‘सन्देहस्तस्य’ ।

६ अपिः कचिन्न । ‘प्राकाष्ट’ पा० ।

अन्यथा 'निष्ठा च ब्रजना'दित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥
इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमपादे
पञ्चममाहिकम् ॥

(उ०) सिचोऽत्र लुप्तत्वेनाऽदर्शनादाह—आदिशब्द
इति । अञ्जिघषीति । यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाय-
भावस्तथापि गुणाऽभावदर्शनात् कोऽयमित्यवगतिः । एवं
च सनादिविधावित्संशकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी
इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः । अनुवादे 'सन्त्यत' इत्यादौ
तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः । अत एवातश्चेत्यादेः
सार्यक्यम्, अन्यथा यत्र सूत्रे आट्, न तत्र वृद्धिरिष्यते,
यत्र चेभ्यते प्रयोगे, न तत्राऽऽङिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति
सर्वमवदातम् ॥ इति श्रीनागोजीभट्टविरचिते भाष्य-
प्रदीपोद्देशेते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२६॥

[प्रश्नभाष्यम्]

सर्वादीनीति कोऽयं समासः ? ॥

(प्र०) सर्वादीनि सर्व । कोयमिति । ननु
नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात्समासा-
न्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः । एवं तर्हि
किमयं बहुव्रीहरेवाऽहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेक-
शेषः, यथा 'कन्तन्तेभ्यः' 'कप्वादिभ्य' इतिचात
प्रश्नः । तत्रै सारूप्यार्थ—सर्वश्चासावादिश्च सर्वादि-
रित्यत्रादिशब्द उपादीयते, न त्वस्य प्रयोजनान्तर-
मस्तीति तैत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा, 'स्वर्भञ्जानां
यस्योत्तरस्वरविधिः' इति वा बहुव्रीहेः शेषः ।

(उ०) सर्वादी । नन्विति । आदिशब्दस्य नित्य-
पुंस्त्वेन, एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे नपुंसकत्व-
बहुत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः । प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधारयः ।
दृष्टान्ते षष्ठातपुरुषः । न त्वस्येति । कर्मधारयषष्ठकार्ये-
त्यर्थः । बहुव्रीहेरेव शेषे युक्तिमाह—तत्र नपुंसकमिति ।
तत्पुरुषस्तु पुंलिङ्ग इति भावः । स्वरभञ्जानामिति ।
स्वरेण विलक्षणानां सरूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वर-
विधिरित्यर्थः । कर्मधारयः समासस्येत्यन्तोदात्तः । परस्तु-

१ कोयमिति । 'सर्वादीनीत्ययं कः समास' इत्य-
न्वयः । २ एवं तर्हि । भाष्यस्थसमासपदमन्यथानुपप-
त्त्या समासविशेषपरमिति भावः । एकवचन्यवच्छेद्यस्तत्पु-
रुषः । एकशेष इति । एकस्य बहुव्रीहेः शेषः इत्यर्थः ।
३ तत्र—तयोर्मध्ये । ४ सूत्रप्रत्याख्यान आह—स्वरेति ।
५ समासान्तरेति । 'सर्वशब्देन सह' इति शेषः ।

बहुव्रीहौ प्रकृत्येति परशास्त्रेणाऽन्तोदात्तपूर्वपद इति
बोध्यम् । तत्रैषे सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति, अन्ये तु
सिध्यतीति विशेषः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'बहुव्रीहि'रित्याह ॥

(प्र०) वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण
सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह—बहुव्रीहिरिति ॥

(उ०) वक्ष्यमाणेन—तद्गुणसंविज्ञानेन ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कोऽस्य विग्रहः ? ॥

(प्र०) एवमपि सन्देहः, किं प्राथमकल्पिको
बहुव्रीहिरथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहि-
रिति पृच्छति—कोऽस्य विग्रह इति ॥

(उ०) प्राथमकल्पिकः—एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथम-
प्रतीतः । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य प्रश्न इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति ॥

(प्रदीपः) तानीमानीति—अन्यपदार्थस्य प्रा-
धान्यं प्रदर्शयते । अन्यर्था यथा चित्रा गावोऽस्येति
गवां विशेष्यत्वं तद्वत्तश्च विशेषणत्वमवगम्यते,
तथेहाऽप्यवगम्येत । अत्र चाऽर्थे बहुव्रीहिर्नैष्यते ।
यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं, गवां विशेषणभाव-
स्तदा (तु) बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य
स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्शयते । ता-
नीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वा-
दिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्याऽन्तर्भावात्त-
द्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्य—अन्यपदार्थस्य गुणाः
उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं—तद्गुणसंवि-
ज्ञानम् । तत्र 'चित्रगुरानीयता'मिति स्वस्वामिभाव-
संबन्धः पष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन
एवानयनं न गवाम् । 'दण्डी विषाणी चानीयता'-
मित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धि-

६ इत्यर्थः—इत्याद्यर्थः । ७ तत्रेति । आद्ये—तयोर्मध्ये ।
शुद्धबहुव्रीहवित्यर्थः । अन्ये—बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेक-
शेषे । ८ अन्यथा—तानीत्यस्यानुपादाने । ९ अत्र
चार्थ—अस्मिन्तत्वे । यदा तु—यदाहि । गवां—गवाच ।
१० अत एव—तत्रैव बहुव्रीहेरिष्टत्वादेव ।

११ तत्र—तयोर्मध्ये ।

नि कार्ये विज्ञायमान उपलक्षणस्याऽप्यन्तर्भावो भवति । इहाप्यादिशब्दस्याऽवयववाचित्वाद्ब्रूतावयवभेदसमुदायः समासाऽर्थः । तस्य च समुदायस्य युगपलक्ष्ये प्रयोगोऽभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वात्कार्यार्थया संज्ञया प्रवर्तितव्यमिति सर्वशब्दस्याऽपि सा सिध्यति । यथा 'देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता'मित्युक्ते देवदत्तोऽपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोऽप्यानीयत एव ।

(उद्ध्योतः) विग्रहप्रश्नोचरे 'तानी'त्याद्यधिककथनमयुक्तमत आह—अन्यपदार्थस्येति । नेष्यत इति । प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भावः । नन्वेवमपि तानीत्येव मिद्धे इमानांति व्यर्थमन आह—सर्वनामद्वयेति । 'सर्वनामद्वयोपदानेन तद्गुणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः । प्रत्यक्षेति । उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायरथेदमा परामर्शात् । तत्र च सर्वशब्दस्याऽन्तर्भावादिति भावः ॥ गुणत्वं दर्शयति—उपलक्षणा नीति । प्रकारतयाऽन्वयिनीत्यर्थः । कार्ये संविज्ञानमिति । तच्च द्वेधा; कचिद्विशिष्टस्य क्रियायां मन्निधानमात्रेण, यथा—क्रियायोगाभावेऽपि 'शुकवाससं भोजये'ति । कचिच्च विशेषणस्यापि क्रियायोगेन, यथा—'शुकवाससं पश्ये'ति । कार्ये यत्र तद्भावभावि तत्र तद्गुणत्वमात्यर्थः फलितः । एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्येतरान्वयः, अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः । अयं शब्दशक्तिरवभावगम्योऽन्तर्भावः—कार्यत्वं कार्यसंनिहितत्वं वा । एवं च यत्र संयोगसमवायाऽन्यतरसम्बन्धेन संबन्धन्यपदार्थरतत्र तद्गुणः । अन्यत्राऽतद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः । ननु प्रकृते न संयोगो नापि समवाय इत्यत आह—इहापीति । एवं च समवायेन संबन्धिरोऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः ॥ बहुवचनोपपत्त्य आह—उद्भूतावयवभेद इति । अवयवगतसंख्यारोपेण बहुवचनमिति भावः । नन्वेवं समुदायरथैव संज्ञा स्यादत आह—तस्यचेति । 'युगप्रयोगोऽभावात् पृथक्प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्तितव्यमित्यन्वयः । 'पृथक्प्रयोगत्वा'दिति पाठे बहुव्रीहेस्त्वो बोध्यः । सिध्यतीति । विनिगमनाविरहादिति भावः । नन्वेवं सर्वशब्दस्य संबन्धविशेष्यत्वाऽभावात्कथं

१ विग्रहेति । अस्य नवित्यादिः । २ व्यर्थ—व्यर्थमेव ३ तच्चेति । कार्ये संविज्ञानं चेत्यर्थः । ४ तद्गुणत्वं—तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । ५ एवमिति । अवन्तरभेदवदित्यर्थः । अन्यत्र—अतद्गुणसंविज्ञाने । ६ एवंचेति । उक्तरीत्या तयोर्विक्लिषयत्वे चेत्यर्थः । 'दण्डी भोजयता' मित्यत्र व्यभिचारादाह—उत्सर्ग इति । गोलार्थः—प्रवृत्त्यर्थः । ७ अन्यत्पदम्—अन्यपदं, तस्यायोऽन्यपदार्थ इत्यर्थभ्रमं निराकरोति—

तस्य सर्वनामत्वमत आह—यथेति । स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया संबन्धविशेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः । अन्यपदार्थत्वादिति भाष्यस्य—अन्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः ॥ बहुव्रीहिरन्यमन्यपदार्थे वर्तते, तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा—'चित्रगुरानीयता'मित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स आनीयते, न गावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैपं दोषः, भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा—'चित्रवाससमानय' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'ति तद्गुण आनीयते' तद्गुणोश्च प्रचरन्ति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इह सर्वनामानीति 'पूर्ववदात्संज्ञायागमः' इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) णत्वं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वाऽवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्त इति णत्वप्रसङ्गः । प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दाः । तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराणत्वं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थमिधानयोग्यस्य च शब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमितिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वस्याऽपि न विरोधः ॥

(उ०) ननु 'सर्वनाम'शब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवाचिकारम्भानुपपत्तिः । नो चेत्पूर्वोत्तरपदविभागाऽभावात् पूर्वपदादिति णत्वाऽप्राप्तिरत आह—

अन्यइति । पदार्थः—विशेष्यभूतः । ८ किङ्कारणमिति । कर्माकारणादित्यर्थः । ९ न गाव इति । न ता गाव इत्यर्थः । १० एषः—सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञानुपपत्तिरूपो दोषः । हि—यतः । अपिना—अतद्गुणसंविज्ञानमपि । ११ तद्गुणः—चित्रवस्त्रसहितो देवदत्तः । १२ लोहितशिरोवेष्टनवस्त्रधारिणः । १३ इह शङ्कायाम् । सर्वेति । सर्वनामानोत्यन्त्येत्यर्थः । इति । इत्यनेन । तस्य—णत्वस्य । १४ यौगिकः । १५ रुद्धमेदित्यर्थः

राजेति । सन्तम्—अन्वर्थसंज्ञायाम् ॥ असन्तं—शुद्ध-
रुदे रथन्तरादौ । आश्रित्येति द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थ-
कम् । सामविशेषे रथकरणकतरणकर्तृत्वमारोप्य साधुत्वा-
न्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थमारोप्य तत्प्रकृते-
ऽपीति न वात्तिकानुपपत्तिः, नापि णत्वाऽप्राप्तिरिति भावः ।
ननु शब्दनित्यताविरोधात्कथमसतो णत्वस्याऽऽपादनमत
आह—प्रयोगे चेति । ननु संज्ञा चेत्कुत्रिमा तदा शब्दार्थ-
संबन्धनित्यताहानिरसंज्ञा चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह—सर्वार्-
थेति । शक्तिनियमनं—शक्तिसंबन्धबोधनमेवेत्याहुः । न
नु 'भृञोऽसंज्ञाया'मिति सूत्रे भाष्ये 'यदेतत्संज्ञायां विधीयते
तत्र न संज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः, किं तर्हि, तत्तत्कार्यवि-
शिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यते इत्यर्थः' इति वक्ष्यते । ततश्चाऽत्र
कथं णत्वप्राप्तिः ? न हि कृतणत्वेन संज्ञाऽवगतिः । अत
एव रघुनाथादिशब्दे न णत्वमिति वाच्यम् । आधुनिकवि-
नियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् ।
अत एव महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमिति वक्ष्य
माणं सङ्गच्छते ॥ अनादिविनिगुक्तसंज्ञास्थले तु यथाविनियु-
क्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ णत्वाभावः । अध्वपरिमा-
णसंज्ञाभूतगव्यूतिशब्दे च न वलोपः । संज्ञात्वभङ्गापत्ते
रिति दिक् ॥

[समाधानवात्तिकम्]

॥*।सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाऽभावः।*॥

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न
भविष्यति ।

(प्रदीपः) निपातनादिति । लोकेऽप्ययं णत्व-
रहित एव प्रयुज्यते, तस्याऽत्र प्रसङ्गेन साधुत्वं
प्रतिपाद्यते ॥

(उद्धोतः) 'सौत्रत्वा'दित्येव कुतो नोक्तमत आह—
लोक इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमेतन्निपातं नाम ? ॥

(प्रदीपः) किमेतदिति । भवत्वस्य साधुत्वं,
णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याऽभावाद्विकल्पः प्राप्नो-
तीति भावः ॥

[प्रतिबन्दीभाष्यम्]

अथ कः प्रतिषेधो नाम ? ॥

(प्रदीपः) इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं
पर्यनुयुक्ते—अथ क इति ॥

१ 'भाष्ये'इत्यस्य 'वक्ष्यते'इत्यनेनान्वयः । २ सर्वेति
सर्वनामेतिसंज्ञायामित्यर्थः ।

[प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्]

अविशेषेण किंचिदुक्ता विशेषेण 'ने'-
त्युच्यते, तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो
गम्यते—'इदं न भवती'ति ॥

[समाधानभाष्यम्]

निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अवि-
शेषेण णत्वमुक्ता विशेषेण निपातं क्रियते,
तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यते—
'इदं न भवती'ति ॥

(प्र०) सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः ।
निपातनं चापि णत्वाऽप्राप्त्यनुमानमिति भावः ॥

(उ०) साम्यं दर्शयति—सर्वत्रैवेति ॥ निपातनं
चेति । भावाऽभावयोरेकत्र विरोधादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु च—निपातनाच्चाऽणत्वं स्यात्,
यथाप्राप्तं च णत्वम् ॥

(प्र०) ननु चेति । प्रतिषेधस्य हि निवृत्तावेव
तात्पर्यं निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने, न तु
रूपान्तरनिवृत्ताविति भावः ॥

(उ०) नत्विति । प्रयोगभेदेन च भावाऽभावविरोध-
परिहार इति भावः ॥

[प्रतिबन्दीभाष्यम्]

किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति ? ॥

(उ०) भाष्ये—किमन्येऽपीति । अन्येऽपि विधयोः
किमेवम्—एवंजातीया इति वक्ष्यमाणामिप्रायेण प्रश्नः ॥

[प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्]

[भवन्ति] ॥

(उ०) आशयानभिज्ञ उत्तरयति—भवन्तीति । यथा
'स्थानिवदादेश' इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति, यथा-
प्राप्तस्यादेशप्रत्युक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः ।

[शङ्काभाष्यम्]

इह—'इको यणचो'ति वचनाच्चयण-
स्यात् । यथाप्राप्तश्चेत् ध्रूयेत ॥

(प्र०) इकोयणचीति । यणो हि साधुत्वं प्रति-
पाद्यते, न त्विमिवृत्तिरित्यर्थः ॥

३ शब्दतः प्रतीयते इत्यर्थः । ४ गम्यते—अनुमीयते ।

५ अयं पाठो दुस्तः स्यात् । ६ 'अयते' ।

(उ०) शङ्कते-इको यणिति । अस्य 'यदि भवन्ती' त्यादिः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । अस्यत्र विशेषः । षष्ठ्याऽत्र निर्देशः क्रियते, षष्ठी च पुनः स्थानिन् निर्वर्तयति ॥

(प्र०) षष्ठ्याऽत्रेति । ततश्च संहिताविषये स्वाभाविकोऽपयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते । यथा 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य'मिति, न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते ॥

(उ०) ततश्च संहितेति । स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुस्त्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहितायां शाकलाऽभाव इति भावः । प्रस्तीर्यन्त इति । 'किंतु तत्प्रसङ्गे शराः प्रस्तीर्यन्ते' इति शेषः । तथा च स्थानषष्ठीनिर्देशे उभयत्रापि तात्पर्यमिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

इह तर्हि 'कर्तरि शप्' 'दिवादिभ्यः इयञि'ति । घचनाच्च इयन् स्यात् । यथा-प्राप्तश्च शप् श्रूयेत ॥

(प्र०) इह तर्हि । विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । समुच्चयस्तु न भवति, एकेन परदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्वातुसार्वधातुकयोश्चाऽर्थाभिधाने एकैनेव साहायकस्य संपादनात् ॥

(उ०) विकल्प इति । स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्याऽभावादिति भावः । परदेशस्येति । विकरणविधौ 'धातोः' 'परश्चेत्यधिकारेण धातोः परो विकरणः प्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भावः । ननु धातोः परो विधातव्य इत्यर्थे पूर्वं इयनि विहिते पश्चाच्छ्रवणं स्यात्, तिङ्विकरणवत्, - 'सार्वधातुक' इति च विषयसप्तमी स्यादत आह-धात्विति । साहायक-सहायकार्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । शब्दादेशाः इयञाद्यः

१ अस्तीति । 'यत्' इत्यादिः । २ षष्ठी च पुनः-षष्ठी तु । ३ चो वाक्यालङ्कारे । ४ 'निर्वर्तयति' । ५ 'प्राप्तं च' पा० । ६ धातोरित्यस्य परश्चेत्यस्य चाधिकारेणेत्यर्थः । ७ 'शब्दादेशा' इत्यस्य 'यत्' इत्यादिः । ८ इयनश्च-इयनोहि । ९ 'निकरण' पा० । १० अपिः कचिन्न । ११ सार्वेति । न तु धात्वादित्वरापेक्षयेत्याशयः । १२ शिस्तेनातिदेश-बाधस्यैवोचित्यादित्यर्थः । १३ अत्र चः किञ्चेत्यर्थः ।

करिष्यन्ते ॥

(प्र०) शब्दादेशा इति । इयनश्च शिक्करणं ज्ञापकं-स्थानिवद्भावाऽभावस्य । तेन करोतीत्युपलब्ध-यस्याऽपित्त्वादनुदात्तत्वं न भवति, 'कुर्वती'त्यत्र 'शप्स्यनोमि'त्य'मिति नुमार्गमोऽपि न भवति, आदित्यधिकाराद्वा । 'रुधादिभ्यःश्च' मित्यत्र रुधादीनां श्रुतत्वास्तेषामेवाऽन्यादचः परः श्रम्भवति न तु शपः परः । यथा च 'भ्रस्जो रोपयोरमन्यतरस्या'-मितिरमागमो रोपधयोर्निवर्तकः, एवं शपः श्रम् ॥

(उ०) ननु इयञादीनामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्पित्त्वे करोतीत्यादौ विकरणस्याऽनुदात्तत्वं स्यात् । न च सतिशिष्ट-स्वरवलीयस्वरस्य विकरणाऽन्यविषयावेनोपस्यस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेऽपीति वाच्यं, सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनादत आह-इयनश्च शिक्करणमिति । न च शित्वं नियमार्थं स्यात्-'शिदेव न पि'-दिति । शित्वस्य नियमार्थत्वकरुपनापेक्षयाऽतिदेशोर्बाधस्यैवोचित्यात् । अतिदेशबाधश्च तवाऽप्यावश्यक एव । कचित्तु 'निकरण'मिति पाठः । तद्धि प्राय्याद्युदात्तत्वाधेन क्तिनीत्यनेन निदन्तस्याद्युदात्तत्वाय । स्थानिवत्त्वात्पित्त्वेनाऽनुदात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्यापि अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातो-रुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तदर्थं सत्तज्ज्ञापकमिति भावः । परत्वं पाठः स्थानिवत्सूत्ररथकैयटविरुद्धः । आदित्यधिकाराद्धेति । 'तुदती'त्यादौ 'त्यनुमु'व्यावृत्त्ये पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकः । 'शप्स्यनो' रिति सूत्रस्थं इयन्प्रहणमप्युक्तैर्ज्ञापकमिति बाध्यम् । नन्वेवं शपः परः श्रम् स्यादत आह-रुधादिभ्य इति । 'सार्वधातुक' इति सप्तम्या 'रुधादिभ्य' इति षष्ठीकरुपनात्तेषामेवाऽन्यादचः परः श्रमिति भावः । 'तुणह' इति निर्देशश्च रुधादीनामागमित्वे लिङ्गम् । नन्वेवं शपः श्रवणं स्यादत आह-यथाचेति । 'शप' इत्यस्य षष्ठीकरुपनसामर्थ्यादिति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[उत्तरभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

तत्त्व-शित्वं नियमार्थमिति वादिनस्तत्त्व । अन्यथा इयनः शित्वं व्यर्थमेव । कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्वधाविति निषेकप्रवृत्तैवाऽपिस्वरस्य सिद्धत्वात् ।

१४ विरुद्ध इति । तत्र हि-ताच्छीत्यादिविषये चानशि इत्यनो निवर्त प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यात् । इति कैयटे नोक्तम् । १५ समाधिः । अतिदेशावरुपः समाधिः । १६ सूत्र-स्थस्यम् । १७ उक्तार्थ-अतिदेशाभावे ।

क प्रकृतम् ? ॥ कर्तरि शबिति ॥

[शङ्काभाष्यम्]

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहऽर्थः ॥

[उत्तरभाष्यम्]

‘दिवादिभ्य’ इत्येषा पञ्चमी ‘श’बिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति ॥

[शङ्काभाष्यम्]

प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पका भवन्ति

[उत्तरभाष्यम्]

नाऽयं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः । प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

(उ०) भाष्ये-विहितः प्रत्यय इति । शब्दरूपः प्रायय इत्यर्थः ॥

[दोषदिशिभाष्यम्]

इह तर्हि-‘अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे’रिति वचनाच्चाऽकच्स्याद्यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत ॥

(प्र०) इह तर्हि । देशभेदाद्विरोधाऽभावेऽपि काऽकचोरेकार्थत्वाद्विकल्प एव चोद्यते, न तु समुच्चयः ॥

(उ०) एकार्थत्वादिति । अज्ञातादेरेकेन चोतितत्वाच्च द्वयोः समुच्चय इति भावः ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः, नाऽप्राप्ते हि केऽकजारभ्यते स बाधको भविष्यति ॥

[सिद्धान्तिनस्तेनैव न्यायेन समाधानभाष्यम्]

निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति ॥

(उ०) येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽकजादीनां बाधकत्वे परे णोक्ते सिद्धान्ती तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह-निपातनमपीति ॥

१ ‘निर्देशेन’पा । २ अकेन-अकचा । ३ ‘रेकेन’ पा० । ४ इह-शङ्कायाम् । ५ तते-ततशब्दे परतः । ६ इह पुन-पाणिनीयेतु । ७ ‘नालोप’ । ‘नाच्च लोप’ । ८ लुम्पेद-वश्यम् । कृत्वे तुम् काममनसोरपि । समो वा

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति, समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा[म] लोपमारभन्ते-‘समो हितततयोर्वे’ति । सततं, संततं, सहितं, संहितमिति ॥ इह पुनर्भाष्यनिपातनाच्च लोपमिच्छति-‘अपरस्पराः क्रियासातत्ये’इति, यथाप्राप्तं चाऽलोपं-संततमिति । एतन्न सिध्यति ॥

(उ०) भाष्ये-एतदिति । सततं सन्ततमित्युभयमित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

कर्तव्योऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ॥

(प्र०) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । लुम्पेदवश्यम् इत्ययं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यः । तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति, न तु निपातनेनेत्यर्थः । सान्तस्यमिति चाऽनभिधानात् प्यजन्तस्य प्रयोगाऽभावः । ‘पुराण’शब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः पृषोदरादित्वाच्च भवति ॥

(उ०) श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति । एकदेशानुमतिद्वारा ‘सातत्य’ इति निर्देशेन स एव श्लोको ह्याप्यते इत्यर्थः । नत्विति । निपातनेन ‘सतत’मिति न साध्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सन्ततात्यञ्चि सान्तत्यमित्यपि स्यादत इति चानभिधानादिति । अत एव भगवता ‘सन्ततमिति न सिध्यति’ इत्येवोक्तं न तु सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम् । पुराणशब्देनेति । ‘पुराण-प्रोक्तेष्वि’त्यत्र निपातितेनेत्यर्थः । पृषोदरादित्वादिति । ‘एवं’ च तेनैवोभयोरपि साधुत्वं, न तु निपातनेनेति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः ॥*॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्स्मै सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ॥

हितततयोर्मांसस्य पचि युहुजोः ॥” इति श्लोकः । इति च-इति । १ अतएव-तदनभिधानादेव । २ एवञ्च-पृषोदरादित्वावश्यकत्वे च । उभयोः-पुराणपुरातनशब्दयोः । ३ ‘पुराणशब्दस्ये’ति शेषः ।

(प्र०) संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति । ये विषया-
न्तरे दृष्टास्त एवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया
चि्वप्रत्ययनिर्देशः । सर्वाय देहीति । पदकार्येषु
गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति 'शब्दा-
श्रये च वृद्ध्यात्वे' इत्यत्रोक्तमिति प्रसिद्धप्रसिद्धि-
वशात्संभवन्नपीह स नोक्तः । समासकृतद्विताव्ययसर्व-
नामाऽसर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्ये-
तदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः । तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा
संज्ञा बाध्यत इति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाध-
नात्प्रसङ्गाऽभावः । अतिसर्वायेति । प्रादिसमासो-
ऽयं, बहुमीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । 'प्रयोजनं सर्वनामा-
व्ययसंज्ञाया'मिति तदन्तविधिः 'परमसर्वस्मै
इत्याद्यर्थ आश्रितः ॥

(उ०) चि्वप्रत्ययेति । गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्ज-
नानां भेदात्संज्ञाया अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्का-
न्युदासाय भाष्ये चि्वरूपात्त इति भावः । तत्तत्पदत्वारोपवत्
तदर्थे उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति चि्वरूपप्राप्तिरिति तात्प-
र्यम् । पदकार्येष्विति । न च संज्ञा तथैति भावः । इद-
मेव वार्तिकं तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्प-
र्यम् । अत एवाऽभिव्यक्तपदार्था ये० इति न्यायस्याऽप्यत्रा-
ऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुणयोगेन लाक्षणिकात्वरूपं
गौणत्वमत आह—प्रसिद्धीति । तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिक-
मत्रापि तुल्यमित्यर्थः । समासेति । अनेन क्रमेणैताः
संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति वक्ष्यत्याकङ्कारसूत्रे, तद-
नपेक्ष्याऽयं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । एकद्रव्योपनिवेशि-
नोति लौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेक-
विषयास्त्विदमन्यासमिति परास्तम् । नन्वतिसर्वस्य गणे
पाठाऽभावात्संज्ञासूत्रे विशेष्याऽसंज्ञिधानेन तदन्तविधेरभा-
वाच्च कथमत्र प्राप्तिरत आह—प्रयोजनमिति । शब्दरूप
विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । एतत्तदन्तविधिफल-
त्वेन 'परमस' इत्यस्योपन्यासः कचिद्दृश्यते स चिन्त्यः,
'त्यदादीनाम' इत्यादावङ्गविशेषणवमूलकतदन्तविधिना सि-
द्धत्वात् । स्मैभावे तु 'विहितविशेषण'मिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

सं कथं कर्तव्यः ? ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ 'येतु विषया' । २ गणस्थेपु संज्ञाशब्दत्वोपसर्जन-
शब्दत्वारोपवदित्यर्थः । ३ तदर्थे—गणपठितार्थे ।
४ सङ्ज्ञा—सर्वनामसङ्ज्ञा । सा पदकार्यं नेत्याशयः ।
५ 'प्रसिद्धयेति पा० । ६ 'सर्वनाम्न' इति विहितविशेषण-

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ पाठात्पर्युदासः, पठितानां संज्ञा-
करणम् ॥*॥

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां
पठितानां संज्ञाकर्तव्या 'सर्वादीनि सर्व-
नामसंज्ञानि भवन्ति, संज्ञोपसर्जनीभूतानि
न सर्वादीनि' ॥

(प्र०) पाठादिति । यथा 'तिष्ठो गोत्रादीनी'-
त्यत्र कृतसनाभीक्षण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथे-
हापि सर्वादिसंज्ञिवेशो विशेष्यते—'असंज्ञोपसर्जनी-
भूतानि गणसंज्ञिविधानि, नान्यानी'त्यर्थः ॥

(उ०) यथेति । यथा तत्सूत्रं निघातविधायकं वाक्य-
भेदेन पाठविशेषणं च, तथेहापीत्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमविशेषेण ? ॥

(प्र०) किमविशेषेणेति । किं यत् सर्वेषां
सर्वादीनां सर्वनामकार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः ॥

(उ०) यदि—'अविशेषेणे'त्यस्य सर्वकार्यार्थमित्यर्थस्त-
हि'नेत्याह विशेषेण चे'त्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतितरत आह—कि-
यत्सर्वेषामिति । यद्यपि स्मायाद्यपि न सर्वेषां कार्यम्,
उभभवदादावसंभवात्, तथाप्यन्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमानं-
कार्यमिति तदर्थो बोध्यः ॥

[समाधानमाध्यम्]

'ने'त्याह । विशेषेण च ॥

(प्र०) विशेषेण चेति । 'च'शब्दादविशेषेण-
त्यर्थः । यद्गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं 'त्यदा-
दीनामः' 'अदृष्टतरादिभ्य' इत्यादि, तदर्थमपि
पाठविशेषणमित्यर्थः । यत्तु कार्यं 'युष्मदस्मद्भ्यां
ऽसोऽ'शित्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न संज्ञिवेशापेक्षं,
तदविशेषेण भवति । तत्र हि न गणपठितोर्थयुष्मद-
स्मदोर्निर्देशोऽपि त्वौणादिकयोः ॥

(उ०) न संनिवेशेति । न सौ मौन्यविशेषसंनिवेशा-

मित्यर्थः । ७ सः—प्रतिषेधः । ८ 'वक्तव्य' इति पाठात्तरम् ।
९ पठ्यतेऽस्मिन्नसौ पाठः—सर्वादोगणः । 'पठिताना'-
मित्यस्य 'यत्' इत्यादिः । १२ तदर्थः—कैयदार्थः ।
११ विशेषेति । एतदुभयसंनिवेशेत्यर्थः । न गणेति ।
सामान्यविशेषगणेत्यर्थः ॥

पेक्षमित्यर्थः । अविशेषेणेति । संक्षोपसर्जनयोरपीत्यर्थः ।
न गणेति । न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः ॥

[वार्त्तिकवतरणभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

[प्रयोजनवार्त्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् ॥ * ॥

सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं
तदपि संक्षोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति ॥

(उ०) भाष्ये—सर्वादीनाम्—तदन्तर्भूतानां त्यादादि-
प्रभृतीनाम् । आनन्तर्येण । आनन्तर्योपलक्षितत्यादीना-
मित्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥

[प्रथमभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

(उ०) किं प्रयोजनमिति । क प्रयोजनमित्यर्थः ॥

[प्रयोजनवार्त्तिकम्]

॥ * ॥ प्रयोजनं उत्तरादीनामदुर्भावे ॥ * ॥

उत्तरादीनामदुर्भावे प्रयोजनम् ।
अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरत्—अति-
कतरं ब्राह्मणकुलमिति ॥

[प्रयोजनवार्त्तिकम्]

॥ * ॥ त्यादादिविधौ च ॥ * ॥

त्यादादिविधौ च प्रयोजनम् । अति-
क्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्तम्—अतितद्ब्राह्मण इति ।

[संज्ञाप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम्]

संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उप-
रिष्टाद्योगविभागः करिष्यते—‘पूर्वपरावर-
दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्’ ।
ततः—‘असंज्ञायाम्’ इति । ‘सर्वादीनीत्येवं
यान्यनुक्रान्तान्यसंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि ।’

(उ०) ‘असंज्ञायामिति’ योगविभागो गणसूत्रे,
नाऽष्टाध्यायोस्थे, तस्य जसि विभाषाविधायकत्वादिति
बोध्यम् । ‘स्वमज्ञातां’ त्यादावपीदमनुवर्तत इति न दोषः ।
सर्वादीनीत्येवं अनीति । सर्वादीनि—शब्दरूपाणि
इत्येवं सर्वविश्वेत्यादिक्रमेण यानि पञ्चविंशदनुक्रान्तानि
तानीत्यर्थः ॥

१‘नेति शेषः’ । २‘मद्भावे’ । ३‘क्रान्तानोत्यर्थः’ । ४‘चोपर्थे’ ।
५‘तमेवमिति’ । तं योगमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण संभ्रमत्यामः—

[उपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम्]

उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः । अनु-
पसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेव-
मभिसंभेन्स्यामः—अनुपसर्जन-अ-अदिति ।

किमिदम्—अ-अदिति ? ॥ अकाराऽत्का-
रौशिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ॥

(प्र०) अनुपसर्जनादिति । ननु प्रधानेन तदन्त-
विध्यर्थो योग आरब्धव्यः, कौम्भकारेय इति
यथा स्यादिति, न चाऽणिति कृद्ग्रहणम्, तद्धितो-
ऽप्यणरतीति । नैतदस्ति, ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ज-
नेने’ति तदादिनियमाऽभावात्कारशब्दादपि ङीपि
कुम्भकारीशब्दात्स्त्रीभ्यो ढगिति ढम्भविष्यति ।
अनुपसर्जन अ-अदिति । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

(उ०) प्रत्याख्यायते इति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थमपि
सूत्रं तत्रानुपयुज्यमानं कार्यान्तरार्थं परिभाषारूपं ज्ञातव्य-
मिति भावः । नन्विति । अयं यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्त-
विधिप्रतिषेधाद् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकात्स्यात् । प्रत्यय-
ग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यान्न तु
तदन्तादिति भावः । अनेन चोत्तरत्र तदन्तविधौ ज्ञापिते
उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति ‘प्रधानेने’
युक्तम् । कौम्भकारेय इति । अणन्तत्वेन कारशब्दादेव
ङीपि कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत एव स्त्रीभ्यो ढङ्कि
तरयैव ढव्यङ्गवाद्बुद्धिः स्यान्न कुम्भस्येति भावः । तदन्त-
विधौ तु समुदायान्ङीपि तत एव ढङ्कि समुदायस्या-
ऽऽङ्गत्वात्कुम्भशब्दे बुद्धिः सिध्यति । ननु कृद्ग्रहे गतिकार-
कपूर्वस्यापि ग्रहणात्तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेयः
सिद्धोऽत आह—नचेति । कृत एव ग्रहणे सो, न तु कृद-
कृद्ग्रहण इति भावः । नैतदस्तीति । न च कदाचित्कारी-
शब्दादपि स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्याऽपर्ययेनाऽ-
न्वयाऽभावात् । नन्वेवं ‘कुम्भकारी’त्यत्र ङीवेव न स्यात्
कुम्भेनैकार्थीभूताऽणन्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनाऽयोगात् । अत
एव सूत्रारम्भे न कदाचिदपि कारशब्दान्ङीप् । यस्य च
विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो, न तदणन्तमिति चेन्न, अमहत्पूर्व-
ग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । नचैवं ‘बहुकुरुचरे’ स्यादा-
वतिप्रसङ्गवारणायऽयं निषेधोऽपि सार्थक इति बाध्यं, टिड्ढा-
णजित्यादौ उपात्तस्य टिडादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनाऽदोषात् ।
पूर्वत्रोपात्तं तदन्तं च स्त्रीत्वेन विशेष्यते, उत्तरत्र चोपात्तमे-
वेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति वदन्ति । परे तु—‘प्रत्याख्यायते’
इत्यस्य ‘वार्त्तिककृते’ति शेषः । ‘अनुपसर्जनग्रहणम-

व्याख्यास्याम इत्यर्थः । ६ ‘प्रारब्धव्यः’ । ७ अन्यथा तत्सूत्राऽ-
भावे । ८ स्त्रीभ्योढगितिढकीत्यर्थः । ९ सा—कृद्ग्रहणपरिभाषा ।

नर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्तिकम् । तद्विधौऽस्यैवचनस्य तेन सिद्धिरित्याशयः । 'अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा । तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति—अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनाऽप्रत्ययभाष्येण च तस्य वार्तिककृतिसिद्धान्तत्वप्रतीतिः । यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं—'ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधस्य, अतिधीवरी । 'पूर्वसूत्रनिर्देशोवा आपिशला ब्राह्मणोति, तत्त्वाचार्यदेशीयस्य । तत्राद्यस्य पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधेऽपि उत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तत्वेम् । अन्त्यं तु स्त्रिया-मित्यस्याऽऽणशेषणत्वात् 'स्त्रियां योऽऽण्वहित' इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाऽऽद्यस्यैव वार्तिककृतिसिद्धान्तत्वं बोधितम् ॥ 'इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रधानेन तदन्तविध्यर्थ-मिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः । अयं हि तत्र भाष्याशयः—अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावेऽपि कदाचित् कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे 'कुम्भकारेय' इत्यस्यापत्तिः । यदुक्तं 'कुम्भेने'त्यादि, तत्तच्छम् । निष्कृष्याऽपर्येनैकार्थभावाऽभावेऽपि समुदाये-नैकार्थभावेऽवयवेनाऽपि तस्यैव सत्त्वात्सामर्थ्याऽक्षतेः । विशिष्टसंबन्धपक्षे विशेष्यसंबन्धस्याऽव्याहृतेश्च । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारि । अत एव परम-गात्र्यस्यापत्यमित्यर्थे तदंकेदेशगात्र्यशब्दात्प्रत्यये परम-गात्र्यायण इति येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि डीढुर्नारः । अनुपसर्जनादित्येतत्सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्तेः, मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदति-देशप्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाऽभावेन कारी-शब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽनपायात्सामादपि कदादिदुक् स्यादेवेति वाच्यं, यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाऽधिकार्यैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य । अस्यापत्यमिः परपत्यमित्यर्थे यज्-ओश्चेति फलोऽनापत्तेः । 'देव' तन्निषेधेनाऽनेन तस्यैव संग्रहो नत्यतद्व्यावर्त्यस्य न्यूनस्य । अयमधिकारोऽप्यत्रार्थं ज्ञापक इत्याहुः । एकपदत्वे तूद्देश्यविषय'भोवाऽनुपपत्तेराह—
सुपामिति ॥

१ अस्य—प्रकृतार्थस्य । तेन—सूत्रेण । २ तदुत्तरम्—'अनुपसर्जनग्रहणमनर्थक'मिति । ३ तत्र—तयोर्मध्ये । तद-न्ताऽप्रतिषेधेऽपि—तदन्ताऽप्रतिषेधे ज्ञापितेऽपि । ४ तदु-क्त्वम्—आचार्यदेशीयोक्तिवम् । दूषितमिति । तत एव तस्य तत्त्वमिति भावः । तेन—तेनापि । ५ आद्यस्य—'अनुपसर्जनग्रहणमनर्थक'मिति वार्तिकस्य । तदन्त-विध्यर्थमिति । 'विधिर्यथा स्यादिति तु भाष्ये पाठः ॥ ६ स्यादिति । दगिति शेषः । ७ 'कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणन्तस्ये

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवम्-अतियुष्मदस्यस्मदितिन सिध्यति ।

[समाधानभाष्यम्]

प्रशिष्टनिर्देशोऽयम्—'अनुपसर्जन अंश'-दिति । अकारान्तादकाराऽत्कारी शिष्य-माणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ..

(प्र०) अ अ अदिति । अकारेणाऽकारात्कारी विशेष्यते । अकारात्परी यावकाराऽत्कारी तावनुपस-र्जनस्येत्यर्थः । 'पञ्चम्या अ'दित्ययं तु युष्मदस्मज्जा-मनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषाऽनुपस्थाना-दुपसर्जनाभ्यामपि भवति । 'त्यदादीनाम' इत्यय-मकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारा-न्तात्परोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितदित्यत्र न भवति । एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽ-कारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति । 'तदोः सः सा'विति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जन-स्यापि प्राप्नोति । तत्रायं सैर्माधिः—'त्यदादीनाम' इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते । सत्वविधौ च तथाविधानाभेवाऽनुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः । अतिसर्वायेत्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव ॥

(उ०) अ—आदित्यत्र 'अ' इति लुप्तपञ्चम्यन्तं तदाह—अकारादिति । 'अकारान्तौ'दिति भाष्येऽन्तग्रहणं तु फलिताधरं यथाकथंचित् तत्र तदन्तविधिरिति भ्रमित-व्यम् । विशेष्याऽसंनिधानात् । प्रायेण भाष्येऽपि, 'अकारा-दकारात्कारा'वित्येव पाठः । शेषे लोपस्याऽन्यलोपवपक्षे विधानोत्तरमकारात्परत्वसंभवादाह—विधीयत इति । तदुक्तं भाष्ये—शिष्यमाणाविति । अपरिहृतमेवेति । एवं चैतदपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमिति भाव इति केचित् । परे तु 'इदं समाधानं सर्वाधानन्तर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो

त्यादि पूर्वोक्तम् । ८ 'चमत्कारकारि' ९ अतएव उक्तार्थद्वय-सत्त्वादेव । १० अस्य युवापत्यमिः । ११ एवञ्च अधिकृत्यैव नियमेन व्यावृत्तेश्च । तन्निषेधेन—तदन्तविधिविनिषेधेन । अनेन—अनुपसर्जनप्रत्यये तदादिनियमोन्त्यनेन । १२ तुः कचित्र । १३ 'अकारादका' । १४ तत्रायामिति तयोर्मध्ये आद्ये बक्ष्यमाणः समाधिरित्यर्थः । द्वितीये आह—सत्येति । १५ कचित्र । १६ एवं चेति । सर्वथा तदपरिहारे चेत्यर्थः ॥ १७ इदं—तस्य परिभाषात्वमिति समाधानम् । एवञ्च

वक्तव्य' इत्यस्यैवाऽर्थस्य । उतरादिविषये तस्य प्रधानेपि तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयन् तद्वारकयुक्त्यैवोपसर्जनेपि व्यावृत्तिरित्येवंरीत्या तत्फलकत्वाऽभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशं पक्षान्तरमाह—अथवेति । अन्त्यं समाधानद्वयं तु साधारणमित्याहुः ॥

[एकदेशिनः समाधानान्तरमाभ्यम्]

**अथवा-अङ्गाधिकारे यदुच्यते, गृह-
माणविभक्तेस्तद्भवति ॥**

(प्र०) गृहमाणविभक्तेरिति । गृहमाणानां स्वदादीनां उतरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकमादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः ।

(उ०) 'स्वार्थद्वारेणेत्यादेर्विवरणं—'तदर्थगतं'त्यादि । 'गृहमाणविभक्ते'रिति संबन्धसामान्ये पक्षः । तेन विभक्तौ विधीयमानत्यदाद्यत्वस्याऽपि संग्रह इति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

**यद्येवं-परमपञ्च परमसप्त-पङ्क्त्यो
लु'गिति लुङ् प्राप्नोति ॥**

(प्र०) यद्येवमिति । 'गृहमाणद्विहिता या विभक्ति'रित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः ॥

(उ०) 'पङ्क्त्य' इति पष्ठयर्थे पथमीति मन्वानः शङ्कते-यद्येवमिति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैप दोषः । षट्प्रधान एव समासः ॥

(प्र०) आर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरे-ऽभिप्रायः । यद्येवं 'पञ्चकाः शकुनय' इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति । उच्यते—कनि कृते शब्दान्तत्वाच्चान्तरत्वाऽभावाच्चाऽयं षट्संज्ञक इत्यदोषः । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽ'शित्यत्र त्वङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति ॥

(उ०) कनः । 'संख्यायाः संज्ञासंघे'त्यनेन विहितस्य । कनीति । कनि कृते कन्नन्त एव सङ्ख्यावाची, न प्रकृतिः । स च न नान्त इति षट्त्वाऽभावात्ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः ॥ षड्भ्य इति पञ्चम्येव । षड्भ्यः पर्योः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतसङ्ख्याविधायिनोर्लुगित्यर्थ इति भावः । युष्मदित्यादि सिध्यतीत्यन्तग्रन्थोऽत्र पुनश्चकतः ।

सर्वाऽनिर्वाहकतया इयमेकदेश्युक्तिरेवेति भावः ।

१) तस्य—अद्भुतदेः । तद्वारकेति । प्रधानद्वारकेत्यर्थः । तत्फलकत्वाऽभाव—गणकायफलकत्वाऽभावम् ।

२) सप्त—सप्त ।

अनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । परे तु 'गृहमाणविभक्ते'रित्यस्य गृहमाणद्विहितविभक्तेरित्येवार्थः । अद्भुतविषयमेतत् । कतरान्तस्याऽनभिधानमभिप्रेत्य यत्राऽद्भुतभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वा ॥ तुल्यन्यायात्—'पङ्क्त्य' इत्यत्रापि विहित-विशेषणमेवेति तत्राऽतिप्रसङ्गं शङ्कते—यद्येवमिति । 'परमपञ्चे'त्यादेर्लोकं गणनायां व्यवहाराऽभावेन षट्त्वाऽभाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्नः । संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यक-बोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्येव । गणनायां प्रसिद्धानामेवैव संख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरम् । पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसंबन्धेन विभक्त्याऽन्वयो दुरुपपादः । आशुत्तौ मानाऽभावश्च । 'षट्प्रधान' इत्यस्य त्वदभिमत-पठ्यप्रधानोऽतः समुदायोपि षट्संज्ञ इत्यर्थः । पष्ठयन्त-स्थलेपि विहितत्वसंबन्धेनाऽन्वय इत्याशयेन शङ्कते—इह तर्हीति । वैपथ्यमुपपादन्स्वाशयमाह—इह तावदित्यादिनेति भाष्यार्थमाहुः ।

[शङ्काभाष्यम्]

**इह तर्हि—'प्रियसक्थना ब्राह्मणेन'-
अनङ् न प्राप्नोति ॥**

(प्र०) प्रियसक्थनेति । सविथशब्दः शकटा-वयववचनोऽत्रेति 'बहुम्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रिति समासान्तो न कृतः ॥

(उ०) शकटेति । स च न स्वाङ्गमिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

**सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ
तद्भवति**

(प्र०) प्रकृतविभक्ताविति । अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः ॥

(उ०) अङ्गार्थेति । प्रकृतशब्देनाऽङ्गम् ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

**यद्येवम्-अतितत् अतितदौ अतितद्
इति, -अत्वं प्राप्नोति ॥ [सप्तमीनिर्दिष्टे
यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति] ॥
तच्चोपि वक्तव्यम् ॥**

(प्र०) तच्चापीति । 'गृहमाणविभक्ते'रिति 'सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते' इति च ।

(उ०) एतच्चाऽपीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशा-

३ गणनायां—सङ्ख्यागणनायाम् ।

४ ग्रहणं—षट्संज्ञासूत्रे ग्रहणम् । ५ 'ब्राह्मणकुलेन' पा० ।

६ अर्थ पाठः क्वचित् । ७ अत्र पक्षे दोषान्तरमाह—तच्चापीति । चो वाक्यालंकारे ।

अवहितपरामर्शः, अपिनाऽप्यवहितस्य चेत्याह-गृह्यमाणे-
स्यादि ।

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । इह तावत्—‘अद्भुत-
रादिभ्यः पञ्चभ्यः’ इति पञ्चमी, ‘अङ्गस्ये’-
ति [स्थाने] षष्ठी, तत्राऽशक्यं विवि-
भक्तित्वाद्भुतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं
विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशे-
षयितुमन्यदतो विहितताप्रत्ययात्—‘उत-
रादिभ्यो यो विहित’ इति ॥

(प्र०) उतरादिभ्यो यो विहित इति ।
अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन परमकतरदि-
त्यत्रापि भवति । ‘युष्मदस्मज्जां हसोऽ’शित्यत्र तु
प्रकारणेऽङ्गेन विभक्तिविशेष्यतेऽर्थद्वारेण, युष्म-
दस्मद्व्यां तु परत्वमात्रेणेत्यतियुष्मदित्यादावपि
कार्यं भवति ॥

(उ०) अर्थद्वारकमिति । ‘उतरादिभ्यो विहितो
योऽर्थस्तत्प्रतिपादकस्त्वमो’रित्यर्थः । तदर्थकप्रत्ययविधानेऽ-
र्थस्यापि विधानमस्तौत्यभिमानः । ‘उतरादिभ्यः’ इत्यस्य
षष्ठ्यर्थत्वे तु ‘विविभक्तिर्वा’दिति भाष्यविरोधः । परे तु
विधानस्य सर्वथाऽनाश्रयणेन अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्य-
मिति स्वग्रन्थविरोधः, तस्माद्विहितविशेषणमिति—यथाश्रुतमेव
भाष्यम् । ‘परमकतर’दित्यत्राऽद्भुतादेशे न भाष्यान्तरं मान-
मस्ति । प्रकृतभाष्यं तु विपरीतं तदभावबोधकमेवेति
प्रामाणिकाः । त्यदादिप्रकृतिकविभक्तावित्यर्थं मत्वा शङ्कते-
यद्येवमिति । उक्ताशयेनाह—त्यदादिप्रधान इति ।
अङ्गस्येति सूत्रेऽतो भिस् पेशित्यादौ विविभक्तित्वादसंबन्ध-
माशङ्क्याऽङ्गनिमित्तं यो भिसिति संबन्धं वक्ष्यति । तेन
न्यायेनाऽत्रापि संबन्धसंभवादियमेकदेश्युक्तिः । तस्माल्लक्ष्या-
नुसारात् ‘पठभ्यो’ ‘उतरादिभ्यः’ इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं
भाष्यसमतम्, तस्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता दूषणाऽ-
करणादिष्यादुः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इहेदानीम्—‘अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णा-
मनङ्कुदात्तः’ इति, ‘त्यदादीनामो भवती’ति ।
अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि ।
त्यदादीनामित्यपि षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि ।
तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वा विभक्तिं

विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचारः,
इह तावत्—‘अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्कु-
दात्तः’ इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामोऽ-
स्थ्यादिभिरनङ्गम्—‘अङ्गस्य विभक्तावनङ्-
भवति, अस्थ्यादीनामिति ॥ इहेदानीं
त्यदादीनामो भवतीति, गृह्यमाणेन विभक्तिं
विशेषयिष्यामः, अङ्गेनाकारं—‘त्यदादीनां
विभक्तावो भवति अङ्गस्ये’ति ॥

(उ०) भाष्ये अकारविषयेपि समाधानं वक्तुमाह—
इहेति । इह तावदिति । लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा
तथा व्याख्याने बीजम् । ‘अङ्गस्य विभक्तावित्यादेशाङ्गार्थ-
गतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्याद्यर्थः । पठ्यन्तत्वेन तथान्व-
यस्य मूपपादत्वादिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यद्येवम्—‘अतिसः—अत्वं न प्राप्नोति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः, त्यदादिप्रधान एष समासः ।

(प्र०) अतिस इति । शोभनः स इति
प्रादिसमासः । नञ्समासेऽप्यसः अपद् अकतरा-
दिति भवति ॥

(उ०) नञ्समासेपीति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वा-
दिति भावः । अतिकतरदित्युत्तरीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि
पक्षेऽतिसर्वायेत्यादौ दोष एव । ‘परमसर्वत’ इत्यादिसिद्धये
तदन्तरस्यापि सर्वनामावावश्यकत्वेन ‘सर्वनाम्नो विहितस्य
ङैः स्मै’ इत्यर्थेपि स्मैभावस्य दुर्वारत्वात् । अतोप्येकदेश्युक्ति-
रिदं पक्षद्वयम् ।

[सिद्धान्तिनः सर्वसाधारणं समाधानम्]

अथवा—नेदं संज्ञाकरणं, पाठविशेषण-
मिदम्—‘सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वा-
दीनि’ । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

(प्र०) सर्वेषां यानीति । स्वविषयापेक्षया
सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं
सर्वगतत्वं, न त्वेतानि सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां
यान्ति, भिन्नार्थत्वात् ॥

(उ०) अतः सर्वसाधारणं समाधिमाह भाष्ये—
अथवा नेदमिति । द्वन्द्वे चेत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव
निषेधस्तत्प्रयुक्तकार्याऽभावे पथं वक्ष्यति । एवं विकल्पोऽ-

१ कचिन्न । २ अपिनाऽस्थ्यादिसमुच्चयः । ३ वक्तुम्—
अग्रे ‘इहावदस्थिदधी’त्यादिना वक्तुम् ।

४ न तु—न हि । ‘परस्परपर्याय’ । ५ ‘न तु सर्वा’ ।
६ अतः—पूर्वयोः पक्षयोरैकदेश्युक्तितया ।

पीत्यभिमानः । ननु सर्वार्थवाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्य-
सङ्गतमेतदत आह—स्वविषयेति । लोकनिरुद्धप्रवृत्तिनिमि-
त्तेन या अभिधेया व्यक्तयस्ताः स्वविषयः ॥ ननु सर्वोदि-
गणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वाद्वाऽयं
व्याख्यानच्छेदोऽत आह—नन्विति ॥ नन्वेवं घटादिशब्दा-
नामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद्घटायेत्यादौ स्मैभावाद्या-
पत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहणसामर्थ्येन सकृ-
द्ब्रूहीतशक्त्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धाऽनेकजातीयाऽर्थ-
बोधकानामेव 'सर्वनाम'पदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं—
'सर्वेषां नामानां'ति बहुवचनान्तपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो
भाष्ये । भाष्ये—संज्ञोपसर्जने चेति । संज्ञा त्वेकद्रव्य-
निष्ठत्वाच्च सर्वेषां नाम । उपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंसृष्टार्थ-
वृत्तिवाच्यं प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकम् , नामपदस्वारस्येन
तथैव लाभादित्यर्थः । उपसर्जनंश्च विशेषे इत्यस्य विशेषणे
इत्यर्थः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति
'सर्वनामः स्मै' 'आमि सर्वनाम सु'डिति ।

[समाधानभाष्यम्]

अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां
यन्नाम तत्सर्वनाम । सर्वनाम उत्तरस्य
छेः स्मै भवति । सर्वनाम उत्तरस्याऽऽमः
सुङ् भवति ।

[शङ्काभाष्यम्]

यद्येवं, सकलं कृत्वा जगदित्यत्रापि
प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य
स स विषयस्तस्मिन्तस्मिन्विषये यो
यः शब्दो वर्तते, तस्य तस्य तस्मिन्तस्मि-
न्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ॥

(प्र०) एतेषां चापीति । ततश्च सर्वस्मिन्नो-
दन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ,
सामानाधिकरण्यादनयोः । ननु प्रतिनियतवस्तुभागा-
ऽभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभि-
हितम् , ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं
प्रसङ्गः ? ॥ तत्रेदं दर्शनं—सर्वशब्दोऽपि ओदनार्था-
वग्रहेण प्रवृत्तः, ओदनशब्दोऽपि सर्वार्थावग्रहेण ।
प्रतिपत्ता तु केवलासर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते,
रूपसादृश्यात् । नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्य-

र्थमुभयोरुपादानम् । तस्यैकस्य सर्वनामकार्यं भवति
नाऽपरस्येति प्रमाणाऽभावादिति प्रसङ्ग उद्भावितः ॥

(उ०) भाष्ये—एतेषां चापीति दूषणान्तरम् । एतेषां
चापि—घटादिशब्दानामपि । एकैकस्य—तस्य तस्यापि ।
स स विषयः—सर्वार्थो विषयः ॥ तस्मिन्तस्मिन्विषये
सर्वार्थरूपे विषये । यो यः शब्दो—घटादिशब्दो वर्तते
तस्य तस्य—घटादिशब्दस्य सर्वार्थं वर्तमानस्येत्यक्षरार्थः ।
तद्व्याचष्टे—तत्तश्चेति । पदैः पदार्थानभिधायकाङ्गादिमूलक-
शक्तिवशात्संसृष्टवाक्यार्थप्रतीतिर्जन्यत इत्यभिहितान्वयवादे
शङ्कते—नन्विति । गुणद्रव्यादिममुदायारम्भे वस्तुनि प्रति-
नियता ये भागाः प्रवृत्तिनिमित्ताख्यास्तदभिनिवेशित्वा-
च्छब्दानामित्यर्थः ॥ 'योग्येतरान्विते पदानां शक्तेः स्वार्थवत्प-
दान्तरार्थोऽपि स्ववाच्य' इत्यन्विताभिधानमाश्रित्य परिहरति—
तत्रेति ॥ अवग्रहः—क्रोडीकारः ॥ न प्रतिपद्यते । 'निश्चि-
ततये'ति शेषः ॥ रूपसादृश्यादिति । ओदनव्यतिरिक्ता-
र्थान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । तत्प्रतिपत्त्य-
र्थम्—निर्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । अपरे तु—पदे पदैकदेशप्र-
योगवत्तदा सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये 'ओदने' इति
वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते, प्रकरणाच्च तत एव पदात्तादृश-
वाक्यार्थबोधरतत दोष इति भाष्याशयः । यथा च पदशक्ति-
ग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्रैव शक्तिग्रह इति पस्पशायां
कैयटेनोक्तम् , तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे
वाक्यस्य शक्त्यङ्गीकारेण तत्रैव तत्तत्पदार्थालङ्घिते समुदितस्य
शक्तिग्रहकालेऽवयवभूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहणैकैक
पदादपि तादृशविशिष्टार्थबोध इति 'इत्यण' इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितम् । आकाङ्क्षावादान्ते च मञ्जुपार्था निरूपितमित्याहुः ।
अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति । न च 'सर्वनामः स्मै'
इत्यादौ 'सर्वादेः स्मै' इत्याद्येव सूत्राणि सन्तिवति न कृत्वा-
दिषु दोषः । अशाणिनीयत्वापत्तेः ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते—पाठश्चैव
विशेष्यते, संज्ञा च ॥ कथं पुनरेकेन यत्ने-
नोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह ॥ कथम् ? ॥

(उ०)—भाष्ये—एवं तर्ह्युभयमिति ॥

॥*॥ एकशेषनिर्देशात् ॥*॥

एकशेषनिर्देशोऽयम् । सर्वादीनि च
सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च
सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां यानि

१ एवं—तथा तत्सादृशीकारे । २ तदिति स्मैभावादि-
विधायकेष्वित्यर्थः । ३ प्रकरणाच्च—प्रकरणात् । ४ तत्र—

पदार्थे । ५ तत्र—विशेषणविशेष्यभावे । ६ इदं क्वचित् ।
७ 'भवन्तीति' पा० ।

च नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

(प्र०) एकशेषनिर्देश इति । सहविवक्षाया अभावान् कथमेकशेषः ? । एकशेषफलत्वात्तन्त्र-
न्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते । अथवा—आकृ-
त्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेक-
शेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं
भवतीति सहविवक्षामन्तरेणाऽपि भवत्येकशेषः ।

संज्ञोपसर्जने चेति । यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन
विनियुज्यते, तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन
स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवाऽवति-
ष्ठेते । उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वाऽतिक्रान्तार्थ-
विशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्ति भवत्यतिसर्वाये-
त्यत्र । वाक्ये त्वसंस्पृष्टार्थत्वात्स्वार्थमात्रं प्रतिपाद-
यतो न विशेषेऽवस्थानम् ॥

(उ०) सहेति । एकैकस्योद्देश्यत्वं विधेयत्वं भवत्यासह-
विवक्षाऽभावे इत्यर्थः । अर्थद्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदु-
च्चारणमिह तन्त्रम् । अत्रोच्चारणं तन्त्रम्, बोद्धव्यं तत्तु पुन-
रनुसन्धानेनैवाशयेनाह—आवृत्तिर्वेति । आवृत्तिश्चैवार्थः ।
प्रत्याख्यातमिति । लौकिकप्रयोगाद्भवेन निर्गुणमिदमर्थः
प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । तच्च सर्वशब्दस्य यावत्त्वम् ।
इदमुपलक्षणम्, अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहमहकारेण स्ववि-
पण्यां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमि-
त्यस्याऽर्थस्य । स्वरूपमात्रोपकारीति । स्वरूपमात्रप्रवृत्ति-
निमित्तक इत्यर्थः । अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति ।
एवं च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । जह-
त्स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा—महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा
च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥
लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ॥ तत्र महत्याः
संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा
यथा विज्ञायेत—‘सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि
भवन्ति, सर्वेषां नामानीति चाऽतः सर्वना-

मानि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते’ ॥

(प्र०) यतो न लघीय इति । शब्दव्यवहारो
लघुस्ततोऽपि लघीयो—नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकरणा-
त्सर्वादीनां विशिष्टो धर्माऽनुमीयते—‘नूनमेतानि
संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि, यतस्त-
दनुरूपा तेषां संज्ञा कृते’ति । सर्वनामकार्यमन्तर्गण-
कार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति, न संज्ञोप-
सर्जनानाम् ॥

(उ०) अथवा महतीति । अयं भावः—अनेकार्थ-
साधारणशक्तिग्रहमहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोप-
स्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहा-
संज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणऽनुकरणम् । तत्रैवं संज्ञायास्त-
त्त्वाऽभावेः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदु-
पस्थापकत्वं, नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं
हि इतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । ‘सर्वादीनि तद-
न्तानि च सर्वार्थवान्कत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्ती’-
त्यर्थः सूत्रस्य । तदन्ते च तत्प्रधानसमासेऽवयवीयतादृश-
शक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयाऽस्त्येवेति
दिक् ॥ ततोऽपि लघीयो नामेति । संज्ञेत्यर्थः । ‘तन्नाम
संज्ञा यतोऽन्यऽनुतरं नारतो’त्यन्वयो भाष्ये । यदा ‘संज्ञा च
नाम’ति पर्यायप्रदर्शनम् । तच्च यतो नान्यलघीयस्तत् । एवं
च संज्ञायां गतः शब्दव्यवहारोऽस्मात्प्रसक्तः सिद्धम् ।
‘लघ्वर्थः’मत्यस्य लघ्वेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नन्वन्वर्थ-
संज्ञात्वं नामयोगवदवत् । तत्र योगार्थस्य वदव्यर्थेनैवाऽन्वय-
नियमात् पृथगुद्देश्येनाऽनन्वयात् कथं सर्वार्थवाचकानामेव
संज्ञेत्यत आह अनुमीयत इति । नूनमेतानीति ।
गणपठितानीत्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथोभस्य सर्वनामत्वं कोऽर्थः ? ॥

(उ०) भाष्ये—अथोभस्येति । ‘उभयतः’ इत्यादेरुभय-
शब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः ॥ * ॥

उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः
क्रियते । उभकौ ॥

१ उभयोरेकत्राऽन्वयाऽभावेनाऽनुत्यक्तत्वादिति भावः ।
२ एवं चेति । तस्य विशेषणत्वे चेत्यर्थः । ३ एतानीति
पक्षः । युक्तानीत्यन्तेन साध्यम् । यतः—इत्यादिना हेतुः ।
व्यतिरेक्यनुमानेचाऽत्र षडादिदृष्टान्तः । तथाच नायं शाब्दो
ऽपि त्वनुमानगम्यः । स तूक्त एव । अत्र व्यञ्जना वक्तुमु-

चित्तेति परे । ४ तत्र—तयोर्मध्ये । ५ तत्त्वाभावः—द्वेन
बोधकत्वाऽभावः । ६ नामपदार्थमाह—सञ्ज्ञेति । तन्ना-
मेति । सुवन्तमित्यर्थः । ७ तच्च—नाम च । एवञ्च—एवं
व्याख्याने च । ८ तत्र—तयोर्मध्ये । नियमादिति ।
पङ्कजादौ तथैव दर्शनादित्याशयः ।

[वार्त्तिकवतारणभाष्यम्]

किमुच्यते 'ऽकजर्थ' इति' न पुनर-
न्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ? ॥

॥ * ॥ अन्याऽभावो द्विवचनटाव्विषय-

त्वात् ॥ * ॥

अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः ॥
किं कारणम् ? ॥ 'द्विवचनटाव्विषयत्वात्' ।
उभशब्दोऽयं द्विवचनटाव्विषयः । अन्या-
नि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचने-
षूच्यन्ते ॥

(प्र०) अन्याभाव इति । टाव्विषयत्वमपि
न द्विवचनादन्यत्र बोध्यम् । तत्रोभादुदात्तो नित्य-
मित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं—'वृत्तिविषये उभ-
शब्दप्रयोगो माभूदुभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभय-
पुत्र इत्यादि भवति । 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च'त्यत्र तु
निपातनादुभावाह्नित्यादयः साधवः ॥

(उ०) ननु टावने 'सर्वनामः स्यादित्याद्यन्यसर्वनाम-
कार्यसंभवोऽस्त्येवेत्यत आह—टाव्विषयत्वमपीति ।
'अन्याभाव' इत्यत्र हेतुत्वेनोपादानादिति भावः । एवं चोभ-
शब्दः केवलद्विवचनविषयग्राह्यतद्विवचनविषयो वेत्यर्थं
इति टाव्वग्रहणमनुवादमात्रं नाऽपूर्वमिति तात्पर्यम् । द्वि-
वचनटाव्विषयत्वे उपपत्तिमाह—तत्रेति । 'द्वित्रिभ्या'मिति
मृत्रस्थ'वेत्यस्याऽस्वरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तयप्रथानिकत्वेना
ऽयच्चः तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाऽभावेन महाविभा-
पाया अप्यसंबन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तन्निवृत्तौ दोषाच्च
नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वार्थिकाऽनादेशभूताऽयच्चप्रत्यया-
न्तरविधायकमिति भावः । अत्र च 'नित्य'शब्दस्य वाच्यार्थ-
विरोधाद्विकल्पाननुवृत्तिः । अयमप्याद्यदात्त एव, प्रत्यय-
सम्बद्धाद्यदात्तग्रहणानुवृत्तेः । वृत्तिविषये इति । अत एवो
भौ साभ्यासस्येति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं च सूत्रं योग-
विभागेत्येष्टसिद्धयर्थत्वादुभाविति निर्देशाच्च, 'उभयोऽन्य-
त्रे'ति वार्त्तिकेण द्विवचनाऽश्रवणं यत्र तत्रैव प्रवर्तते, नान्यत्र,
तेन नाऽतिप्रसङ्गः । 'द्विवचनविषयत्वा'दिति भाष्यस्य
द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः । द्विवचनाऽसत्ता च
वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटे 'वृत्तिविषये' इत्युक्तम् ।

१ 'उभयशब्दो' २ 'द्विवचनविषयेषू' पा० ३ 'हेतुत्वेति' । 'द्विवचन
टाव्विषयत्वा'दित्यस्यान्याभावे हेतुत्वेनोपादानादयमर्थो लभ्यते
इत्यर्थः । ४ केवळेति । 'पुनर्पुंसकयो'रित्यादिः । स्त्रियां
विशेषमाह—टाव्विति । ५ 'सम्बन्धोदात्ते'ति 'सम्बद्धोदात्ते'

[प्रश्नभाष्यम्]

यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाव्वि-
षयः, क इदानीमस्यान्यत्र भवति ? ॥

(उ०) क इदानीमिति । अस्योभशब्दस्यार्थप्रति-
पादकः कः शब्दोऽन्यत्र तसिलादिविषये द्विवचनाऽभावे
भवतीत्यर्थः ॥

[समाधानवार्त्तिकम्]

॥ * ॥ उभयोऽन्यत्र ॥ * ॥

उभयशब्दोऽस्याऽन्यत्र भवति । उभये
देवमनुष्याः, उभयो मणिरिति ।

(उ०) उभयोन्यत्रेति । द्विवचनविषयत्वाऽभाव-
संभावनायैमित्यर्थः । लुग्विषये लुका विषयस्यैवाऽपहारात्त
दोषः । संभावनानिवेशाच्चोभशब्दस्य पाठाऽभावेऽप्युभयत इ-
त्यादिसिद्धिः । अन्यथोभात्तसिलादेः कर्तुमशक्यतया द्विवच-
नस्य लुगभावेन तद्विषयस्यैव सत्त्वेनाऽयजनापत्तौ 'उभयत'
इत्याद्यसिद्धिः । ममतु यद्यत्र तसिलादि स्यात्तर्हि लुगपि स्या-
दिति संभावनया विषयाऽभावसंभावनाऽस्त्येवेति न दोषः ।
इदमेव धनयितुं 'विषय'पदमुपात्तम् । 'उभय'इति । वार्त्तिके
'उभय'शब्देन स्वार्थिकाऽयजन्तस्याऽवयव्यर्थकाऽयजन्तस्य
च ग्रहणमिति भावः ॥

[प्रश्नोत्तरभाष्यम्]

किंच स्याद्यद्यत्राऽकज्ज स्यात् ? ॥

कः प्रसज्येत ॥

[चोदनाभाष्यम्]

कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ? ॥

(प्र०) कश्चेदानीमिति । रूपे स्वरे च नास्ति
विशेषः । अवग्रहे च नास्त्यादरो, न हि लक्षणेन
पदकारा अनुवर्त्याः । [उभकाभ्यां हेतुभ्याम् उभ-
कयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीये सिद्धे, 'निमित्तकारणहेतुषु
सर्वासं प्रायदर्शन'मिति वचनात्] ।

(उ०) रूपे इति । नन्वकचि उभशब्देन तद्विशि-
ष्टस्य ग्रहणादुभकावयवौ यस्येत्यर्थे 'उभकयो मणि'रिति
प्रयोगः सिध्यति, के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञा-
तोभयोर्वेद इत्यर्थेऽकचि 'उभकघट' इति रूपम् । केऽयचि
'उभयकघट' इति स्यादिति रूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न;

तिवा पाठान्तरम् । ६ 'उभशब्दोऽन्यत्र' इति पाठान्तरम् ।
७ 'मितिभावः' पाठो । ८ 'उभस्य पाठाभावे' पा० ।
९ अन्वया—संभवानाया अनिवेशे । कर्तुमिति ।
अपाठादित्याशयः । १० उपात्त—पूर्वत्र भाष्य उक्तम् ।

भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानात् । अत एव हरिणा 'उभयो-
ऽन्यत्रे'ति वार्तिकमूलभूतम् 'उभयस्य द्विवचनं टापच लोपश्च
यस्ये'ति व्याकरणाऽन्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते शेषां प्रयोगा-
णामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम् । स्वरेचेति । चित्स्वर-
प्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धेरिति भावः ।
उभकाभ्यामित्यादिवचनादित्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः,
पुनरग्रे दर्शनात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

'उभशब्दोऽयं द्विवचनटाद्विवचनः'

इत्युक्तम् । तत्राऽकचि सत्यकचस्तन्मध्य-
पतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं-**'द्विवचनपरो-
ऽय'मिति'** । के पुनः सति नाऽयं द्विवचन-
परः स्यात् । तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या ।

(प्र०) उभयशब्दोऽयमिति । द्विवचनेऽन-
न्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं, न लुप्ते,
न व्यवहिते । के पुनः सतीति । पूर्वस्य द्विवचनस्य
लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात् । तत्र कविषये व्यव-
हितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम् ।

(उ०) श्रूयमाण इति । विषयशब्दलभ्योऽयमर्थः ।
श्रूयमाणत्वं च साक्षाद्भावरूपादेशद्वारा केव्यन्यत् । व्यव-
धानादिति । द्विवचनविषयत्वस्याऽव्यवहितपरस्यैव निवेश-
दित्यर्थः । 'उभयषटा'दित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य
साधुत्ववारणाय-कविषये इति । एवं चैतद्वचनाऽकरण-
लाघवायुमुभशब्दपाठ इति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचन-
पर एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः
स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या ॥

(प्र०) यथैव तर्हीति । ननु 'द्विवचनटाद्विव-
चनत्वा'दित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्याऽनुपपत्तिः । एवं
तर्हि टाद्विवचनत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येत-
दैर्यमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम् ॥

(उ०) भाष्ये-एवमाप्यपीति । टापा व्यवधाना-
दिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अवचनादापि तत्परविज्ञानम् ॥*॥

१ 'उभयशब्दो' । २ अयमर्थः-श्रूयमाणे' इत्यर्थः ।
३ 'दिव्येवमर्थ' । ४ इदं भाष्यमित्यर्थः । ५ 'दापि' । ६
'मूलको वा' । ७ तस्य-कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य । तस्या

अन्तरेणाऽपि वचनमापि द्विवचन-
परोऽयं भविष्यति ॥

(प्र०) अवचनादिति । स्वार्थिकत्वाद्वाप उभा-
र्थस्याऽहानादपि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये-अन्तरेणापीति । दीर्घं तद्विशिष्टस्या-
ऽन्तवद्भावेनोभशब्दत्वमिति भावः । आवन्तादेकवचनाधा-
पत्तिरतु नेत्याह-स्वार्थिकत्वादिति । एवं च तत एकवच-
नादौ द्विवचनविषयत्वं कथमिति न वक्तव्यमिति भावः ॥

[प्रश्नतत्समाधानभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनु-
च्यमानं गंस्यते ? ॥ एकादेशे कृते द्विवचन-
परोऽयमन्तादिवद्भावेन ॥

(उ०) 'किं वक्तव्यमेत'दित्यादिरन्तावद्भावेने-
त्यन्तोऽपाठः । 'अवचनादापीत्यस्य वक्तव्यत्वाद्भावेन 'किं
वक्तव्य'मिति प्रश्नाऽसङ्गतेः । तथा अर्भफलको वा प्रश्न इति
बोध्यम् ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपितुल्यम्

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽ-
प्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति ॥
कथम् ? ॥ 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृति-
तोऽविशिष्टा भवन्ती'ति प्रकृतिप्रहणेन
स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति ॥

(प्र०) केऽपितुल्यमिति । 'द्विवचनविषयत्वा'-
दित्यत्र 'द्विवचन' शब्देन प्रत्ययो न गृह्यते । किं
तर्हि ? । धर्माभिधानसमर्थ इत्यर्थः । 'उभयत' 'उभय-
त्रे'ति त्रतसोरव्ययत्वाद्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यं
नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न
तूभशब्दः । एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभशब्दस्य
पाठः । 'सर्वनामस्तृतीया चे'ति षष्ठीतृतीयार्थः
पाठ इति केचित् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां
प्रायदशन'मिति वचनात्तदर्थोपि पाठो न
कर्तव्य इत्यन्ये ।

(उ०) अर्थेति । 'कृत्रिमाकृत्रिम'न्यायस्य तु नेह
प्रवृत्तिः, तस्यैह शास्त्रेऽनाश्रयणस्य संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये
उक्तेः । अस्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाऽ-

इति पाठे-कृत्रिमेत्यादिपरिभाषाया इत्यर्थः । ८ अस्य-
उक्तवार्तिकस्य । तत्र-द्विवचनांशे । न्यायेति । कृत्रि-
मेतिन्यायेत्यर्थः ।

प्रवृत्तेश्चेति भावः । ननु भकाविति बहुमत इत्याद्यपि प्रस-
ज्येतेत्यत आह—उभयत इत्यादि । तयोरव्ययत्वेन
विभक्त्यन्तयस्वार्थिकत्वेन चाऽधिकरणाऽपदानशक्तिविशे-
ष्यकबोधजनकत्वात् । दिवचनत्वं च संख्योपकारकसंख्येय
विशेष्यकबोधजनकत्वम् ॥ अभेदविषयः—वृत्तिविषयः ।
उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति—भाष्ये—कथं, स्वार्थिका
इति । यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टाः—अन्यार्थवि-
शेष्यकबोधाऽजनकाः—अनेः [प्रकृतिग्रहणेन]—प्रकृतिगृह्यते
अनेनेति प्रकृतिग्रहणं, तेन प्रकृतिभूतोभशब्दग्राहकेण
'दिवचन'शब्देन—तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि
ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्यादिव्यवृत्तिः 'प्रकृतिग्रहणे
ने'त्यनेन कृत्रिमाकृत्रिगम्यायाऽप्रवृत्तिर्ध्वनिता । दिवचनं च
टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाप्सग्रहणम् ।
तेनोभयोरुभाभयोरभाविष्यत् समामे भवत्येवाऽयजित्याहुः ।
एवं प्रत्याख्यात इति । किं चाऽकस्मात्त्रात्ये 'उभाव्य-
यसर्वनाम्नामक'जित्येव पाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजकं गणे
पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च संज्ञादिव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि
प्रयोजनानि ? ॥

(प्र०) अथ भवत इति । अनकारान्तत्वात्
स्मायाद्यभावात्प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ भवतोऽकच्छेपाऽऽत्वानि ॥ * ॥

भवतोऽकच्छेपाऽऽत्वानि प्रयोजनानि ॥

भकच्-भवकान् ॥ शेषः—स च भवांश्च
भवन्तौ ॥ भात्वं-भवाद्गति ।

(प्र०) शेष इति । पाठे सति त्यदादित्वा-
च्छेषो भवति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरिदं परिगणनमाहो सिद्धुदा-
हरणमात्रम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'उदाहरणमात्र'मित्याह । तृतीयादयो-
ऽपि हीष्यन्ते सर्वनाम्नस्तृतीया च । भवता
हेतुना, भवतो हेतोरिति ॥ [उभस्याप्येपा
उभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरिति] ॥

१ द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकत्वार्थः । 'द्विरुद्ध'येति पाठान्तरम् ।

२ अतः—अस्माकारणात् । ३ 'तृतीयाऽपीहेष्यते' । 'दयोऽ
पि वृद्धन्ते' 'याऽपिही' पा० । ४ कचिन्न । ५ 'सर्वनाम्न-
स्तृतीया चेति सूत्रमात्रमपेक्ष्येति यावत् । ६ एक-

(प्र०) तृतीयादयोपीति । 'निमित्तकारण-
हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मित्येनपेक्ष्यैतदुक्तम् । इदं
तु प्रयोजनं—भावतायनिः, भवद्वाङ्, भवन्मयः ।
पूर्वनिपातश्च—भवन्मित्रः । 'भवतष्टकछसा'विति
वृद्धत्वाद्वाङ्छसौ । गुणवचनसंज्ञावाधनं च,
भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत् ॥ [सर्वादीनि]

(उ०) इदं त्विति ॥ भाष्ये आदिपदसंग्राहमित्यर्थः ।
भावतायनिरिति । सति पाठे 'त्यदादीनि चे'ति वृद्धत्वे
'उदोचां वृद्धा'दिति फिञ् ॥ भवद्वाङ्गिति । 'विश्वदेवयोश्च
दे'रिति चेन सर्वनाम्नोऽनुकर्षणाददथादेशः ॥ भवन्मये-
'नित्यं वृद्धे'ति मयट् ॥ भवन्मित्रे—'बहुव्रीही सर्वनाम-
संख्ययो'रिति पूर्वनिपातः ॥ भवतष्टगिति । शत्रन्तनिवृत्तये
वृद्धग्रहणं तत्रानुवर्तत इत्यर्थः ॥ गुणवचनेति । एक
संज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञातः परा
सर्वनामसंज्ञेति भावः ॥ [सर्वादीनि] ॥

विभाषादिकसमासेबहुव्रीहौ १।१।२७

[प्रश्नभाष्यम्]

दिग्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) विभाषा दिकसमासे ॥ दिग्ग्रहण-
मिति । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवा-
त्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः ॥

(उ०) विभाषा दि ॥ एकस्मिन्निति । सर्वत्र
परत्वात्प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यम् । सर्वत्र वा विकल्पे भावाऽ-
भावयोस्तनैव सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषय-
त्वाऽसंभव इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'न बहुव्रीहा'विति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तत्र
न ज्ञायते—'क विभाषा, क प्रतिषेध' इति ।
दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति—
'दिगुपदिष्टे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेधः' ॥

(प्र०) वचनमन्तरेणाऽभिमतो विषयभेदो न
लभ्यत इत्युत्तरम् ॥

(उ०) भाष्ये दिगुपदिष्टे इति । दिक्शब्दोच्चारणेन
विहित इत्यर्थः । 'बहुव्रीहा'विति शेषः ॥

स्मिन्विषये बहुव्रीहौ न बहुव्रीहाविति निषेधस्यानेन विक-
ल्पस्य चाऽसम्भवादित्यर्थः । ७ विकल्पे—पूर्वविप्रतिषे-
धनाऽनेन संज्ञाविकल्पे । तेन—विकल्पेनैव । ८ सत्र-
प्रतिषेधे सति । ९ वचनं—दिग्ग्रहणम् ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ समासग्रहणं किमर्थम् ?

[समाधानभाष्यम्]

‘समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा
स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र
मा भू’दिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहीति

(प्र०) समासएवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु
तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं लभत इत्यमुख्यः ॥

(उ०) व्याप्यर्षमातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशा-
त्समासोऽप्ययमत आह-मुख्य इति । दक्षिणदक्षिणस्यै
इति । ‘आवाधेचे’ति द्विवचनबहुव्रीहिवद्भावो ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

द्वन्द्वे मा भूत्-दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ।

(प्र०) दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । ‘द्वन्द्वे चे’-
त्यनेन सर्वाद्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो
नाऽवयवानामिति ‘सर्वनामो वृत्तिमात्र’ इति पुंवद्भावः ॥

(उ०) नावयवानामिति । ‘न बहुव्रीहा’वितिबद्ध
‘द्वन्द्वे चिकीर्षिते ने’त्यर्थो न । यद्यपि द्वन्द्वेऽपि उद्भूतावयव-
भेदसमुदायस्य प्राधान्येन तं प्रति बहुव्रीहेरिव द्वन्द्वस्य
गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्यदादीनां द्वन्द्वाऽभा-
वेनाऽदन्ते काऽकचोरविशेषण फलाऽभावात् । अन्यपथाय-
‘त्वच्छब्दस्य सर्वनामत्वे न मानम्, बहुसंमतत्वाद्गणे
तत्पाठस्य । ‘विभाषा जसी’त्यस्याऽसङ्गतेश्चेति भावः । एवं
चेदं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव । सूत्रकृता तदनभ्यु-
पगमाद्वा कृतं तत् । अत एव कुक्कुटमयूरावित्यादावुपसर्जन-
ह्रस्ववारणाय ‘द्वन्द्वे ने’ति वचनमारब्धं ‘गोस्त्रियो’रिति
सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् । पुंवद्भाव इति । इदं चिन्त्यं,
मात्रग्रहणेन सिद्धे ॥

[प्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । ‘द्वन्द्वे चे’ति
प्रतिषेधे भविष्यति ॥

१ शङ्कतेऽप्येति । नन्वित्यादिः । २ गुणत्वेनेति । उपसर्ज-
नत्वेन सर्वनामसंज्ञाया अप्राप्तेरित्यर्थः । ३ अयमेव-‘द्वन्द्वे
चिकीर्षिते ने’त्यर्थं यव । ४ ननु त्वच्छब्दे तान्ते काकचो-
विशेषोऽस्त्येवात आह-अन्येति । ५ सिद्धेरिति । मात्र-

[प्रयोजनस्थापनभाष्यम्]

नाऽप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषाऽऽर-
भ्यते, ‘सा यथैव ‘न बहुव्रीहा’वित्येतं प्रति-
षेधं बाधते एवं ‘द्वन्द्वे चे’त्येतमपि बाधेत ॥

[प्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन
नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाऽप्राप्ते
‘न बहुव्रीहा’त्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा-
ऽऽरभ्यते । ‘द्वन्द्वे चे’त्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते
चाऽप्राप्ते च ।

(प्र०) येन नाप्राप्त इति । अयमत्रार्थः-‘न
बहुव्रीहा’वित्यनेन सर्वः स्वविषयो व्याप्तः । ‘द्वन्द्वे
चे’त्यनेन तु न व्याप्तः, ‘विभाषा जसी’ति जसि
विकल्पविधानात् । यदि चाऽनेन द्वन्द्वे विभाषा
स्याज्जस्यनुवाददोषः प्रसज्येत । बहुव्रीहौ लघुवाद-
दोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा
‘द्वन्द्वे चे’त्यनेन बाध्यते ॥

(उ०) ननु यथा बहुव्रीहा ‘द्वन्द्वे चे’त्यप्राप्तापकीर्य
प्रवर्तते, तथा द्वन्द्वे ‘न बहुव्रीहा’वित्यप्राप्तेऽपीति, किमुच्यते
‘नचाप्राप्ते’ इतीत्यत आह-अयमत्रार्थ इति । एवं च ‘न
चाप्राप्ते’ इत्यस्य भाष्ये ‘बहुव्रीहा’वित्यादिः । ‘द्वन्द्वे चे’त्यस्य तु
‘द्वन्द्वे’ इत्यादिः । एवं च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्द्वन्द्वे तु
तु ‘द्वन्द्वे चे’त्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जसि विभाषया बाधादिति
भावः । सर्वः स्वविषय इति । सर्वो दिग्बहुव्रीहादिरित्यर्थः ।
न व्याप्त इति । ‘सर्वो दिग्द्वन्द्वे’ इति शेषः । युक्त्यन्तरम-
प्याह-यदि चेति ॥

[अभ्युपेत्य प्रयोजननिरासभाष्यम्]

अथ वा ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरा-
न्विधीन् बाधन्ते, नोत्तरा’नित्येवमियं
विभाषा ‘न बहुव्रीहा’वित्येतं प्रतिषेधं
बाधिष्यते ‘द्वन्द्वे चे’त्येतं प्रतिषेधं न
बाधिष्यते ॥

[प्रयोजननिरामान्तरभाष्यम्]

अथ वेदं तावदयं प्रष्टव्यः, ‘इह कस्मान्न

ग्रहणं हि कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रत्यसर्वनामत्वेपि
पुंवद्भावार्थम् । अतएव दक्षिणपूर्वाये इत्यत्र संज्ञाऽभावेपि
पुंवद्भावः ॥

६ इयं-विभाषा । ७ एवं च-तदर्थस्येष्टत्वे च ।

भवति-या पूर्वा सोत्तराऽस्योन्मुग्धस्य
सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धस्तस्मै-पूर्वोत्तराय
देहीति ? ॥

‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे’ति ॥

(प्र०) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । ‘दिकसमास’

इति व्यपदेशो ‘दिक्कामानी’ति विहितस्य न्याय्यः,
तत्र हि दिक्शब्दोऽस्ति ॥

(उ०) भाष्ये-या पूर्वा सोत्तरेति । यद्यपि वाक्ये
यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते, ‘या पूर्वा’त्प्रकारक-
ज्ञानविशेषा सा प्रसिद्धोत्तरा यस्येत्यर्थात् । एवं चोत्तरा
शब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तथापि समासे तदप्रतीता-
वपि पूर्वापदस्य ज्ञानविशेषपर्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वा-
द्विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् । तत्र हि दिक्श-
ब्दोऽस्तीति । न च ‘शेष’ग्रहणेनाऽनेकग्रहणेन वा सिद्धे
उभयोपादानेन पुनर्विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वा-
त्सोऽपि प्रतिपदोक्तः, स्पष्टं चेदमान्महत इत्यत्र भाष्ये इति
वाच्यम् । ‘पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते’ इत्येवं विधान-
कल्पनेऽपि ‘दिकशब्दः समस्यते’ इत्येवं विधानकल्पने माना
ऽभावेन तत्र दिक्शब्दाऽभावादिति भावः ॥

[बहुव्रीहिग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्]

यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन ॥

इदं कस्मान्न भवति ? ॥ ‘लक्षण-
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे’ति ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव-‘न बहु-
व्रीहा’विति ॥

[तत्स्थापनभाष्यम्]

द्वितीयं कर्तव्यं । बहुव्रीहिरेव यो बहु-
व्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन
यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत्-एकैकस्मै देहि ।

[उक्तप्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास
इति वर्तते । तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः-
‘समासो यो बहुव्रीहि’रिति ॥

१ उद्देश्यत्वं विधेयत्वचेत्यर्थः । २ तत्र कल्पिते वाक्ये

३ इह-‘वृत्तान्तरवसनान्तरा’ इत्यत्र । मा भूत्-सर्व
नामसंज्ञा मा भूत् । ४ प्रधानेति । ‘अन्यथेत्यादिः ।

[सूत्रमतेन एकदेशिनः प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-अवयवभूयतस्या-
ऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्, इह
मा भूत्-वृत्तान्तरमेषां त इमे वृत्तान्तराः,
वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः, वृत्ता-
न्तराश्च वसनान्तराश्च वृत्तान्तरवसना-
न्तराः ॥ [विभाषा दिक्समासे] ॥

(प्र०) वृत्तान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्ति-
ककारस्य, न सूत्रकारस्य, न बहुव्रीहावित्यारम्भादिति
तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् ॥ [विभाषादिक्स] ॥

(उ०) भाष्ये अवयवभूतस्यापीति । प्रधार्जन्याये-
नाऽस्य न स्यात्, अस्य समुहं प्रति गुणत्वादिति भावः ।
तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समुहावयवत्वाद्वास्तिपदार्थस्येति
बोध्यम् । ‘वसन’शब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तर-
शब्दस्य सर्वनामत्वेऽपि परनिपातो राजन्तादित्वाद्बोध्यः ।
तन्मतेनेति । किं चाऽवयवयोः सर्वनामत्वेऽपि द्वन्द्वस्यै
तत्त्वाऽभावेन सर्वनाम्नोऽविहितत्वाज्ज्ञसो न दोष इत्येक-
देशयुक्तिरिदं भाष्यम् ॥ [विभाषा दिक्स] ॥

न बहुव्रीहौ ॥ १११२८ ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रियविश्वायेति ॥

(प्र०) न बहुव्रीहौ । प्रियविश्वायेति । प्रिय-
शब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते ॥

[समाधानावधकभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य
बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति
चैतत्-बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्या-
नमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् ।

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-अन्याय इयन्याय ॥

(प्र०) अन्यायेति । सङ्ख्यायाः सङ्ख्येयपरतश्च-
त्वाद्विशेषणत्वम् ॥

अस्य-तादृशबहुव्रीहेः । ५ द्वन्द्वस्येति । ‘द्वन्द्वेचेति निवे-
धेने’ति शेषः । ६ दोषः-शीभावरूपो दोषः । ६ ‘नि
सर्वाय’ पा० । ७ विशेषणत्वम्-अन्यार्थविशेषणत्वमपि ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपा-
तेन भवितव्यम् ॥

(प्र०) सर्वनाम्न एवेति । नियमः कथमिति
चेत् । उच्यते । विशेषणत्वात्सङ्ख्यायाः पूर्वनिपाते
प्राप्ते एवमर्थमुपसङ्ख्यानं स्यात्—‘सर्वनामसङ्ख्ययोः
संनिपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्या’दिति ॥

(उ०) न बहुव्रीहौ । नियमः कथमिति । सङ्ख्याया
अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः । प्राप्ते इति ।
‘सप्तमीविशेषणे’ इत्यनेन ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्—‘सङ्ख्यासर्व-
नाम्नोर्यां बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः
पूर्वनिपातो भवती’ति ॥

(प्र०) वक्ष्यत्येतदिति । नैष वाक्यार्थो
यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः ॥

(उ०) नैष इति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । न
नैवं वार्तिके सङ्ख्याग्रहणं व्यर्थं, विशेषणत्वादेव तस्य पूर्व-
निपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकत्वरूपविशेषणताया
अन्यत्राऽपि संभवात् ॥

[प्रथमप्रयोजनाभ्युपगमभाष्यम्]

इदं चाप्युदाहरणम्—प्रियविश्वाय ॥

[बाधकरमारणम्]

ननु चोक्तं—‘विश्वप्रियायेति भवितव्य’-
मिति ॥

[बाधकनिरासभाष्यम्]

वक्ष्यत्येतत्—‘वा प्रियस्ये’ति ॥

[वृत्तिकृदुक्तसुत्रार्थप्रदर्शनाभाष्यम्]

न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहु-
व्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् ॥ किं तर्हि ?
असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ अकञ् मा भूदिति ॥ किञ्च
स्याद्यद्यत्राऽकच्छ्यात् ? ॥ को न स्यात् ॥

कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ? ॥ व्यञ्जना-
न्तेषु विशेषः—अहकं पिता यस्य मत्कपि-
तुकः, त्वकं पिता अस्य त्वकपितुक इति

प्राप्नोति । मत्कपितुकः त्वकपितुक इति
चेष्यते

(उ०) माथ्ये वृत्तिकारोक्तं सुत्रार्थमाह—न खल्व-
पीति । अत्यार्थस्य यथा लाभरतथा वक्ष्यते ॥

(प्र०) व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् ।
‘द्विकपुत्रो’ ‘द्विकपुत्र’ इत्यत्रापि विशेषदर्शनात् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण
प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधि-
तुम् ? ॥

(प्र०) कथं पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञा-
निमित्तेनाऽकच्चा तावद्भाष्यं, पश्चात्पदान्तरसंनिधाने
वर्तिपदार्थविशेषणाऽन्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण
बहुव्रीहिणेत्यर्थः ।

(उ०) बहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय—पदान्तरेत्यादि । ‘वर्ति-
पदार्थविशेषणे’ति बहुव्रीहिः ॥ बहुव्रीहिणेति । ‘ततो
बहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेने’ति शेषः ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधि-
र्बाध्यते’ गोमत्प्रिय इति यथा ॥

(प्र०) अन्तरङ्गानपीति । ‘प्रत्ययोत्तरपदयो-
श्चे’ति सामान्येन ज्ञापकं ‘बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो
विधिरन्तरङ्गं बाध्यते’ इत्यस्यार्थस्येति भावः ॥

(उ०) सामान्येनेति । न लुग्विषयमेवेति भावः ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

क्रियते तत्र यत्नः—‘प्रत्ययोत्तरपद-
योश्चे’ति ॥

(प्र०) क्रियते तत्रेति । लुग्विषयमेव त-
ज्ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(उ०) उत्तरपदग्रहणं चाऽत्र ज्ञापकम्—‘अन्तर्वर्तिसुपा
प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः ॥ ‘गो-
मत्प्रिय’ इत्यत्र लुका हल्ङादिलोपे बाध्यते, तेन नुम्दीर्घो
नेति भावः ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

ननु चेहाऽपि क्रियते—‘न बहुव्रीहां’
विति ॥

१ परत्वात् । शब्दपरविप्रतिषेधात् । तत्र—तयोर्मध्ये ।

२ एवम्—उभयत्रापि सङ्ख्याया एव पूर्वनिपाते ।

३ बहुव्रीहेर्बहिरङ्गत्वव्युत्पादनायेत्यर्थः ।

(ड०) भाष्ये—ननुषेहापीति । वैयधिकरण्येन संबन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ प्रियविश्वाय ॥

(प्र०) अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ, कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते ॥

(ड०) प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरण्येनैव संबन्धो न तु विद्यत्यध्याहारेणेत्याशयेनाह—अस्त्यन्यदिति । अत्र हीनि । बहुव्रीहैर्निभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्यस्मायादिप्राप्तेरिति भावः । तत्राऽवयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्याऽपि बाध इति तात्पर्यम् ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

[एतदर्थस्य मूत्राहृताप्रदर्शनमतान्तरभाष्यम्]

अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकलिपको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं, तस्येदं ग्रहणम् ॥

(प्र०) अयं खल्वपीति । सूत्रोपासुद् एवायमर्थ इति प्रतिपादयति । अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्राऽयं प्रतिषेधो, न लौकिके वाक्ये प्रयोगो नाहं, तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याऽभावात् ।

(ड०) ननु एतत्प्रकरणस्थसप्तमिनिर्देशः प्रथमार्थाः, अत एव 'द्वन्द्वे'ति निषेधः समुदायस्यैव, एवं च वाच्यवृत्त्याऽसंबोध्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह भाष्ये—अयं खल्वपीति । एतेनै 'बहुव्रीहावित्यत्र 'चिकोर्पित' इत्याध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहपदस्य लक्षणा व्यर्थे'ति परास्तम् । तद्व्याचष्टे—सूत्रेति । भाष्ये ऐकपद्यम्—एकार्थाभावः ।

१ वयधिकरण्येनेति । बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनोत्येवं वैयधिकरण्येनेत्यर्थः । २ अन्तरङ्गस्यापि—अन्तरङ्गस्याप्यकचः । ३ प्रथमकल्पे भवः—प्राथमकलिपकः—सर्वप्रसिद्धः । मुख्य इति यावत् । भवार्थेऽध्यात्मादिवाङ्मन् । ४ अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमित्यर्थः । तस्य—लौकिकप्रक्रियावाक्यस्य । पृथगेव—समाप्ति विनैव । ५ एतेनेति । उत्तार्थसाधनस्य भाष्ये एवं प्रकारेण करणेनेत्यर्थः । अन्यथा तथैव सिद्धे लक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्यादिति भावः । ६ विनिगमनाविरहादाह—एकैकेति । यदित्यस्य व्याख्या—य इति । ताव-

एककारकैशक्तियोगो वा एकविभक्तित्वं बोध्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं यत्—यो लभते तस्येदं ग्रहणमित्यन्वयः । 'तद्यत्र तादर्थ्या'दिति पाठः क्वचित् । तत्र बहुव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अप्राप्या तत्स्थपदपर्यन्तं लक्षणा बोध्या । तदेद्वुव्रीह्यर्थानि पदानीत्यनेन सूचितम् । ननु वाक्ये निषेधश्चेदहं पितेति प्रयोगो न स्यात्, किं च सुपरत्वाऽभावाच्चाहो न स्यातामह आह—अप्रयोगेति ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

गोनर्दीय आह—'अकच्छ्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुकसंशयौ' । त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति ॥

(प्र०) गोनर्दीय आहिति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतत् । यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् । स्वरः—'स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना'मित्याद्युदात्तलम् ॥

(ड०) तदेतद्वृत्तिकारोक्तं दृश्यति—अकच्छ्वरौ त्विति । एषा स्मृतिरविशेषास्वर्गप्रकरणविषया । सूत्रप्रत्याख्यानेति । समुदाये निषेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः । एवं च महासंज्ञासिद्धार्थाऽनुवादकं प्रपञ्चार्थं सूत्रम् । एवं 'द्वन्द्वे चे'त्यपि सूत्रमिति सूत्रकृतो हृदयम् । यथोत्तरमिति । उत्तरोत्तरस्य बहुलक्ष्यदर्शित्वात् । स्पष्टं चेदं 'ध्विन्विक्कुण्ठ्यो'रिति सूत्रे भाष्ये । एतेन सूत्रसार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्यानमेव प्रबलमित्यपास्तम् । शिङ्घितं सर्वनाम स्वरोदाहरणं विश्वप्रियायेति ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ *॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्याम् । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः, आढ्यपूर्वाय देहीति ॥

(प्र०) आढ्यपूर्वायेति । अबहुव्रीह्यर्थं वचनम् ॥

(ड०) भाष्ये—भूतपूर्वस्येति । भूतपूर्वार्थकपूर्वाचन्तस्य समामस्येत्यर्थः ॥

ताऽप्यनिर्वाहादाह—तत्रेति । उभयत्रेत्यर्थः । भाष्यस्थस्य प्रथमतदित्यस्य तु तस्मादित्यर्थः । तयोर्मध्य इत्यर्थो वा । सूचितमिति । अन्यथा पदानोति न वदेत् । ७ गोनर्दीय इति । 'स्वाहे'ति पा० । 'संशय'मिति पा० । गावो नर्दन्ति यस्मिन्पर्वतविशेषे तत्र भवो भाष्यकृतः । वास्तिककृदिति तु बृहच्छब्दरत्नकृतो हरिदोक्षिताः । गहादित्वाच्छः । ८ ननु प्रत्ययवयं निःसंशयाऽकजादिकरणेन बहुव्रीहाविति सूत्रस्य निर्विषयता स्यादत आह—सूत्रप्रत्येति । तत्परमेतदित्यर्थः । एतेन—तद्भाष्यविरोधेन ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं
पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् ॥*॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थ-
कम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्वादीनां व्यवस्था-
यामिति वचनात्' । पूर्वादीनां व्यवस्थायां
सर्वनामसंज्ञोच्यते । न चात्र व्यवस्था
गम्यते ॥ [न बहुव्रीहौ] ॥

(प्र०) न चात्रेति । प्राधान्येनेति भावः ।
अत्र हि पूर्वत्वमात्रस्य विशेषणम् । यथाऽतिपूर्वा-
येति । पूर्वार्थोऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न
भवति संज्ञा । गम्यत्वस्यैकदिव्यात्समासः ॥

(उ०) प्राधान्येनेति । प्रयोगकालरूपस्याऽवधे-
र्ज्ञेदिति बोधेन व्यवस्थायामसत्त्वेऽपि पूर्वार्थरूपोपसर्जनत्वात्
भवतीति भावः ॥ [न बहुव्रीहौ] ॥

तृतीयासमासे ॥११॥२९॥

[प्रश्नभाष्यम्]

समास इति वर्तमाने पुनः समास-
ग्रहणं किंर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अयं तृतीयासमासोऽस्येव प्राथम-
कल्पिको यस्मिन्नैकपदमैकस्वर्यमेक-
विभक्तित्वं चेति । अस्ति च तादर्थ्या-
त्ताच्छब्दं—तृतीयासमासार्थानि पदानि
तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छ-
ब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥

(प्र०) तृतीयासमासे । अत्र तादर्थ्यात्ता-
च्छब्दालाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य
ग्रहणे सति 'मासेन पूर्वाये'ति प्रयोगः साधुः । वाक्य-
भेदेन च मुख्ये समासे निषेधः ॥

(उ०) तृतीया । अयमपि समुदायनिषेध एव, 'सर्वा-
ण्यन्ततृतीयासमासः सर्वनाम नेत्यर्थः । प्रयोगार्हस्येति ।
'मासेन पूर्वाये देही'ति भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये-
तादर्थ्यादिति च लोकवृष्ट्योक्तम् । लोको हि तस्मादेव

१ 'त्वाच्चात्र समासः' । २ 'तद्यत्र ताद' पा० ।

३ 'विज्ञायेत' पा० । ४ कश्चित् । ५ अभ्यर्थेति । तदनङ्गीकार
इत्यर्थः । ६ तद्वीजम्—असमासग्रहणेन तादृशवाक्यग्रहणे

वाक्यात्तां वृत्तिं निष्पन्नां मन्यते । नन्वेवं सति समुदायस्य
निषेधो न लभ्यतेऽत आह—वाक्यभेदेन चेति ।
आवृत्त्येति भावः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा समास इति वर्तमाने पुनः
समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—'योगाङ्गं यथो-
पजायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः
करिष्यते—'तृतीया' । तृतीयासमासे सर्वा-
दीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मास-
पूर्वाय देहि । संवत्सरे पूर्वाय देहि । ततः—
'असमासे' । असमासे च तृतीयायाः
सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति ।
मासेन पूर्वाय देहि, 'संवत्सरेण पूर्वाय
देहीति ॥ [तृतीयासमासे]

(प्र०) अथवेति । पर्युदासाश्रयणात्समास-
ग्रहणस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । 'पूर्वसदृशे'ति च प्रति-
पदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते ॥ [तृतीयासमासे] ॥

(उ०) भाष्ये—अथवेति । योगाङ्गमिति । योगरूप-
मङ्गग्राह्याया इत्यर्थः । तृतीयासमासे सर्वादीनीति ।
तृतीयासमासरूपाणि सर्वोद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वसदृ-
श्य निषेधेऽपि समासस्य तदननिषेधादुदाहरणे स्मै स्यात् ।
अवयवस्य तत्त्वेऽपि ततो विभक्तेरविहितत्वाच्च दोषः । समर्थ-
चारणं तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् । तृतीयायाः सर्वा-
दीनीति । तृतीयान्तात्परिणात्यर्थः । तद्वीजं दर्शयति—पर्यु-
दासेति । भाष्ये पञ्चम्युपादानात्पूर्वपदभूते नाऽस्य प्रवृत्तिः ।
सदृशस्येति । प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च
सादृश्यम् । प्रतिपदोक्त इति । तेन 'मासेन कृताय पूर्व-
स्मै'इत्यत्र, तदर्थकं 'मासपूर्वस्मै' इत्यत्र च न दोषः । अत
एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान्सर्वादीन्विहाय पूर्वपदोदाहृत
इति बोध्यम् ॥ [तृतीयासमासे]

विभाषा जसि ॥११॥३१॥

जसः कार्यं प्रति विभाषा । अकज्जि
न भवति । ['द्वन्द्वे चे'ति प्रतिषेधात्] ॥

(प्र०) विभाषा जसः कार्यं प्रतीति । जम इ
जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः ।

बीजम् । ७ पदार्थकत्वेन—पदार्थकत्वोभयत्वेन । ८ अत-
एव—प्रतिपदोक्तग्रहणस्येष्टत्वादेव । ९ इदं वार्तिकमित्यने
१० अयं पाठः काचित्कः ।

अन्येतु कार्यकालत्वासंज्ञाया 'जसः शी'त्यत्रैवोप-
स्थानं मन्यन्ते ॥

(उ०) विभाषा ज । इकारेणेति । तद्वृत्तस्य सर्वना-
मकार्यस्याऽभावादिति भावः । मूत्रे जसीति च लुप्तसप्त
मीकं, लुप्तद्वितीयान्तं वा । अन्येस्त्विति । 'जैसी'त्यस्य च-
'अस्त्वदिते सर्वनामकार्यविधायकमूत्रे 'द्वन्द्वे विभाषे'ति संज्ञा
विकल्पायोपपत्तिष्ठते' इत्यर्थे इत्यभिमानः । भाष्ये—'अकञ्चि
न भवती'त्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकञ्च भवतीत्यर्थः ।
कृताऽकचा समासस्तु भवत्येव, तत्र सर्वोच्यन्तत्वादानेन
विकल्पो भवत्येव, समुदायकुत्साविवक्षायां केनाऽर्थं विकल्पः,
द्वन्द्वस्य सर्वोच्यन्तत्वाऽभावादिति बोध्यम् ॥

**पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥१॥१३३॥**

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रह-
णानर्थक्यं, गणे पठितत्वात् ॥ * ॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणम-
नर्थकम् ॥ किं कारणम् ? 'गणे पठित-
त्वात्' ॥ गणे ह्येतानि पठ्यन्ते ॥

(प्र०) पूर्वपरा । अवरादीनां चेति । किमर्थं
प्रतिपदं पूर्वादीनां जसि विभाषार्थं पठितानि, यावता
गण एवाऽर्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं
पठ्यन्ते । तत्र 'पूर्वादीनि नवे'त्येवं मूत्रं पठितव्यम् ।
प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति । तेषामेवाऽत्र प्रत्यभि-
ज्ञानाद्वग एवाऽर्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति ।
यथा 'तिष्ठो गोत्रादीनी'त्यत्र कुरसनाभीक्ष्ण्यग्रहणं
गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराभिप्रायः ।
'अवरादीना'मित्यत्र प्रकारार्थं आदिशब्दस्तेन पूर्व-
परशब्दावपि गृह्येते ॥

(उ०) पूर्वपरा । भाष्ये-पुनः सूत्रपाठे इति ।
गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः । ननु 'पूर्वादीनि नवे'
त्येतावत्युक्ते गणरथग्रहणेन प्राप्तविभाषात्वेऽभावतात्पर्यक-
त्वेन गौरवादर्थान्तरे एवाऽप्राप्तविभाषा स्यादत आह-तेषा-
मेवात्रेति । नन्वेवमर्थविशेषकाभो न स्यादत आह-

१ अस्त्यर्थः । लुप्तसप्तमीपक्षे जस ईकारे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।
लुप्तद्वितीयान्तमितिपक्षे-जस्सम्बन्धिनमीकारं प्रतीत्यर्थो बो-
ध्यः । २ विभाषा जसीत्यस्येत्यर्थः । ३ सर्वनामसंज्ञा-

गणे एवेति । प्रकारार्थं इति । वस्तुतो लघ्वक्षरत्वाद्
जाघन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात उचित इत्या-
शयेनाऽवरादीनामित्युक्तिर्वार्तिककृत इति बोध्यम् ॥

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

**कथं पुनर्ज्ञायते - स पूर्वः पाठोऽयं पुनः
पाठ इति ? ॥**

(प्र०) कथं पुनरिति । पूर्व गणपाठो नियत-
सन्निवेशो व्यवस्थितः । पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र
प्रमाणाऽभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो,
व्यवस्थावाची च । तत्र सर्वादीनी'त्यत्रादिशब्दस्य
प्रकारार्थताऽपि सम्भवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय
पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तं—'श्रेण्यादयः
पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण' इति । कृतादयश्च श्रुति-
कारैर्निर्दर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे 'मध्यमस्याम्'
'अवमस्या'मिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थताऽऽदि-
शब्दस्य 'सर्वादीनी'त्यत्र सम्भाव्यत इति प्रश्नः ॥

(उ०) ननु 'सर्वादीनी'ति व्यवहाराद्वगणपाठस्य पूर्वता
निश्चीयतेऽत आह-आदिशब्द इति । ननु गणपाठस्य
निर्दर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात्, तदेव कुत
इत्यत आह-तत्र वेदे इति । प्रकारेति । सर्वनाम-
कार्यवत्त्वमेव मादृश्यमिति भावः ॥

[आक्षेपस्थापकभाष्यम्]

तानि हि पूर्वादीनि, इमान्यवरादीनि ।

(प्र०) तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठि-
तत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते । तेनायमर्थः—
'सर्वादीनी'त्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः । प्रकारवाचित्वे
हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । 'मध्यमस्या'मिति
तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादी-
नीति । अवरकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देनोच्यते ।
तेन पूर्व गणपाठः, पश्चात्सूत्रपाठः इत्यर्थः ।

(उ०) छान्दसः प्रयोग इति । एवं च 'सर्वादीनी'
ति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय इति भावः ।
अत्र वदन्ति—'तानि पूर्वादीनी'त्यनेनैव गणपाठस्य पूर्वत्वे
सिद्धे 'इमान्यवरादीनी'ति व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वादीनीत्यर्थः
कैयटालभ्यते । नचाऽयं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे साधकः ।
किं चेमान्यपि पूर्वादीनीति शङ्काऽप्यनुपपन्ना, त्वदुक्तरीत्या

विकल्पाद्येत्यर्थः । ४ तत्र-कृताऽकचा समासे । ५ 'गोत्रा-
दी'ति कश्चिन्न । ६ 'पूर्वपाठः' । ७ 'प्रकारार्थप्रद' ।

८ कैयटोक्तं खण्डयति-अत्रेत्यादिना ।

हेतोरेभिधानात् । एवं च 'हेत्वभिधानमन्तरेणे'त्याद्यपि
चिन्त्यमेव । तस्मादत्राऽऽदिशब्द आश्रयवाची, 'भीष्मादिश्च
भुयोधन' इतिवत् । तानि-गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि,
इमानि-अष्टाध्यायीपठितानि अवरकालाश्रयाणीत्यर्थः ।
एवं च तत्तत्कालकृतत्वात्पूर्वादिव्यवहार इति भावः ॥

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

इमान्यपि पूर्वादीनि ॥

(प्र०) हेत्वभिधानमन्तरेणाऽशक्योऽयमर्थः

प्रतिपत्तुमित्याह-इमान्यपीति ।

(उ०) तत्र मानाऽभावमूलकं शङ्कते-इमान्यपि ।
अष्टाध्यायीपठितान्यपि पूर्वादीनि पूर्वकालाश्रयणीत्यर्थः ।
अत्राऽपिरेवायं । अन्यथोभयोः परस्परापेक्षया पूर्वकालत्वा
ऽसंभवेनाऽपिरनर्थक एव स्यात् । 'सर्वादीनी'त्यादौ सर्वत्रा
दिशब्दः प्रकार एव । तत्तत्कार्मवस्त्वेन च सादृश्यम् ।
अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशयः । ध्वनितं चेदं कस्ये-
दिति सूत्रे भाष्ये इति ।

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- 'स
पूर्वः पाठोऽयं पुनः पाठः' इति, यद्यं
'पूर्वादिभ्यो नवग्रहो वे'ति नवग्रहणं
करोति । नवैव हि पूर्वादीनि ॥

(प्र०) नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्रहणं
त्यदादिनिरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंनि-
वेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं
कर्तव्यम् ।

(उ०) नवैवेति भाष्ये । अष्टाध्याय्या पूर्वेत्यादिमुत्र-
पठितानीत्यर्थः । अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे पूर्वादीनीति-
सूत्रेऽष्टाध्यायीमुत्रपठितानामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्- 'व्यवस्थायाम-
संज्ञायामिति वक्ष्यामी'ति ॥

(प्र०) इदं तर्हीति ॥ प्रतिनियतविशेषणाऽ-
भिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः ।

(उ०) प्रतिनियतेति । पूर्वादिसप्तकस्यैव 'व्यवस्था-
या'मित्यादि, स्वशब्दस्यैवा'ऽज्ञाती'त्यादि, अन्तरशब्दस्यैव
'बहियोगे'त्यादि विशेषणाभिधानायेत्यर्थः ॥

१ हेतोः-पूर्वकालपठितत्वमूलकस्य सर्वादीनीति व्य-
वहारस्य । २ भाष्यं योजयति-तस्मादिति । ३ 'पूर्वादी-
नी'ति शेषः । ४ भाष्ये पूर्वशब्दः कालवाचीत्याशयेन

[आक्षेपभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवं-
विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते ॥

(प्र०) एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणाय
गणेऽर्थनिर्देश इत्यर्थः ।

[समाधानभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं- 'द्वयादिपर्युदासेन
पर्युदासो मा भू'दिति ॥

(प्र०) द्वयादिपर्युदासेनेति । त्यदाक्षीनि
पठित्वा गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्रा-
ऽद्यादिभ्य इति तत्सिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तत्सिलादिविधानार्थं विधी-
यते । येन द्यादिपर्युदासो बाध्यते । यथा 'अनु-
लक्षणे' इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते ।
वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथा 'ऽमि
पूर्वः' 'संप्रसारणाच्चे'त्यत्र वाक्यभेदेन 'बाछन्दसी'-
ति संबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः ।

(उ०) अष्टाध्यायीपाठेन यथा द्वादिपर्युदासाऽभाव-
स्तथा दर्शयति-तत्र पुनरिति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनः-
कार्यविधानद्वारा द्वादिपर्युदासो बाध्यत इत्यर्थः । इति
पुनर्विधानेनेति । एतत्संज्ञाकल्पितेन द्वितीयापुनर्विधाने
नेत्यर्थः । नन्वेवं जसि विकल्पो न स्यादत आह-वाक्य-
भेदेन चेति । 'विभाषा जसी'त्यनुष्ठेयस्येत्यर्थः ॥

[समाधानबाधकभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति- 'नैपां द्यादिपर्युदासेन
पर्युदासो भवती'ति यद्यं 'पूर्वत्रासिद्ध'-
मिति निपातनं करोति । वार्तिककारश्च
पठति- 'जशभावादिति चेदुत्तरत्राऽभावाद-
पवादप्रसङ्गः'-इति ॥

(उ०) जशभावादिति चेदुत्तरत्रेति । 'ढोढे लोप'
इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । एतैश्च सूत्रवार्तिकप्रयोगैस्तत्पदादितः
पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यत इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं- 'जसि विभाषां

पूर्वकालेति । ५ 'पूर्वपाठः' पा० । ६ 'यत्पूर्वादिभ्यो नव
ग्रहणं' पा० । ७ 'सूत्री' । ८ पाठेन-अष्टाध्याय्यां प्रतिपद-
पाठेन । ९ निपातनमिति । निर्देशमित्यर्थः ।

वक्ष्यामी'ति ॥ [पूर्वपरावर]

(प्र०) इदंतर्हीति । यदि 'पूर्वादीनि नवे'त्यु-
च्येत, तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान-
एवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाऽभावादप्राप्त-
विभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञातये, प्राप्त-
विभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपू-
र्वविधानात् ॥ विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः ।
प्रतिपदपाठं चाऽन्तरेणाऽयंकरेणार्थनिर्देशोऽशक्यः
कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः ॥

(उ०) पाठविशेषणे प्रमाणाऽभावादिति ।
व्याख्यानात्तिरिक्तप्रमाणाऽभावादिति भावः । तैथा-
व्याख्याने बाधकमाह—उक्तानुवादेति । भावांशे इत्यर्थः ।
अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् । नन्व-
प्राप्तविभाषात्ववारणायार्थमात्रनिर्देशः क्रियतां, किं प्रतिपद-
पाठेनेत्यत आह—प्रतिपदेति । असंकरेणेति । भस्त्वेव
व्यवस्थासंबन्धः, स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे बहिर्योगादेरित्येवं-
रूप इत्यर्थः । एवमप्याद्यमुत्रे 'पूर्वादीनि व्यवस्थायामसंज्ञा-
या'मित्येव कुतो न सूत्रितम्, सप्तानामेव व्यवस्थायां
वृत्तेरिति चिन्त्यम् ॥ [पूर्वपरावर]

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १।१।३४।

[प्रश्नभाष्यम्]

आख्याग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) स्वमज्ञा । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः
स्वशब्दः । आमिनिज्विषयस्त्वेत्यर्थवाची । आख्या-
ग्रहणमिति । 'स्वे पुत्राः' 'स्वे गावः' इत्यत्र स्व-
शब्द आत्मीयत्वेमेवाह । पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञाति-
धनयोर्वर्तते, न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भवि-
ष्यतीति प्रश्नः ॥

(उ०) स्वमज्ञाति । आत्मीयत्वमेवाहेति ।
आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्द-
स्तस्य यथा स्याद्विह मा भूत्—स्वे पुत्राः,
स्वाः पुत्राः, स्वे गावः, स्वा गावः ॥

(प्र०) तस्य यथा स्यादिति । 'प्रतिषेध'

१ वक्ष्यामि—ब्रवामि । छान्दसत्वादत्तमाने लट् ।
२ 'दोषादप्राप्त' पा० । ३ व्याख्यानचाऽगतिकगतिरिति न
तत्साधकमित्याशयः । ४ तथेति । प्राप्तविभाषेत्यर्थः ।

इति शेषः । इह मा भूदिति । असत्याख्याग्रहणे
'स्वे पुत्रा' इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः, अत्राप्यात्मी-
यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयो-
र्वर्तते, पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्यात् । आख्या-
ग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यत्रात्मीय-
स्याऽऽख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः

(उ०) ईदृशविशेषलाभार्थमेवाऽऽख्याग्रहणम्,
तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्या-
दित्युत्तरम् । प्रतिषेध इति शेष इति । 'अज्ञातो'त्यादि-
प्रतिषेध इत्यर्थः । न तु ज्ञातिधनयोरिति । ज्ञातिधन-
स्वयोरित्यर्थः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्या-

नयोः ॥ १ । १ । ३५ ॥

[प्रत्याख्यातृभाष्यम् ॥ १ ॥]

॥*॥ उपसंव्यानग्रहणानर्थक्यं बहिर्योगेण

कृतत्वात् ॥*॥

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कार-
णम् ? ॥ 'बहिर्योगेण कृतत्वात्' । बहि-
योग इत्येव सिद्धम्

(प्र०) अन्तरम् । बहिरित्यनावृत्तो देश उच्यते,
तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भवति ।
'अन्तरे गृहा' इति नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्य-
न्ते । यदा तु बहिदशब्देन बाह्य उच्यते, बाह्येन
योगो बहिर्योग इति, तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त
उच्यन्ते । उभयथाऽपि स्मर्यते । उपसंव्यानशब्दो-
ऽपि कर्मकरणार्थमेदाद्विज्ञार्थः । ततः सर्वथा बहि-
र्योगात्सिद्धिं मत्वाह—उपसंव्यानेति ।

(उ०) अन्तरं । भिन्नार्थ इति । नानार्थ इत्यर्थः ।
ततः सर्वथेति । कर्मणि द्वितीयव्याख्यानेन, करणे आद्य-
व्याख्यानेनेति बोध्यम् ॥

[स्थापनवार्तिकम्]

॥*॥ न वा शाटकयुगाद्यर्थम् ॥*॥

न वाऽनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥
'शाटकयुगाद्यर्थम्' । शाटकयुगाद्यर्थ

५ आत्मीयत्वमिति । प्रकारतयाऽऽत्मीयत्वमेवाहेत्यर्थः ।

६ 'ग्रहणमनर्थकं' पा० ।

७ 'चण्डाला' पा० ।

तर्हीदं वक्तव्यम्, यत्रैतन्न ज्ञायते-किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति ॥

(प्र०) न वेति । समानप्रमाणे शाटकयुगे परिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः ॥

(उ०) नन्वल्पमहत्परिमाणेभ्यामन्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत आह-समाने इति । पदत्रयमापि सप्तम्यन्तम् । भाष्ये 'किमुत्तरीयं किमन्तरीयमित्येतन्न ज्ञायत' इत्यन्वयः

[प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्]

अत्रापि य एष मनुष्यः प्रक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति-इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति ॥

(प्र०) अत्रापीति । यथोपसंख्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगोऽपीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः-आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तः । तत्र शाटकानां त्रये वा चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बाह्यांगाऽभावादुपसंख्यानग्रहणं कर्तव्यम् ।

(उ०) तृतीयचतुर्थयोरिति । शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः । भाष्यस्य त्वर्थं भावः-‘बहिर्योग इति रमयते । तेन परम्परया बाह्यसंबद्धस्यापि सिद्धिरिति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

[॥*॥ अपुरि ॥*॥]

अपुरीति वक्तव्यम् । इह मा भूत-अन्तरायां पुरि वसतीति ॥

(प्र०) अपुरीति । गणसूत्र एतत्कर्तव्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात् । इह त्वनेन नार्थः, ‘अत’ इति जसः शीविधानादृर्बन्तात्प्राप्त्यभावात् । पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते, कचित्प्राकाराद्बहिरित्यस्ति पुरो बहिर्योगः ॥ ३५ ॥

(उ०) ननु जसि विकल्पविधायकसूत्रस्थवासिकोदाहरणं सप्तम्यन्तमयुक्तमत आह-गणेति । पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः । स च स्त्रियामेव । तदाह-इहत्विति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वार्प्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् ॥*॥

१ सप्तम्यन्तम्-सप्तसप्तम्यन्तम् । ‘हस्तेन धृत’ इति शेषः । २ ‘प्रेक्ष्यपूर्व’ पा० । ३ कचिन्न । ४ लुप्तस्यात् । ५ ‘प्रसङ्गः’ । ६ ‘दाबन्ता’ पा० । ७ अस्तीति । तथा चान्तराया-

वाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै, द्वितीयस्यै । तृतीयायै, तृतीयस्यै । “विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्या”त्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

[आक्षेपसमाधानभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ?

उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति-द्वितीयाय द्वितीयस्मै । तृतीयाय तृतीयस्मै ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥१॥३६॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन् ? ॥

(प्र०) स्वरादिनि । किमर्थमिति । स्वरादिषु किंचित्क्रियाप्रधानं, किञ्चिन्माधनप्रधानमिति, असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः ।

(उ०) स्वरादि । क्रियाप्रधानमिति । क्रियायामेव विशेषणमायुक्तं । यथा-हिरणादि । पतञ्जोत्तरसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । किञ्चिदिति । यथोच्चैरादि ॥

[समाधानभाष्यम्]

चादीनां वा असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा, स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च ॥

(प्र०) स्वरादीनां पुनरिति । ‘स्वस्ति वाचयति’, ‘स्वः पश्ये’ति क्रियासम्बन्धेऽनेकशक्त्यदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः, ‘लोहितगङ्गा’मित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्यक्तमेव सत्त्ववाचित्वम् ।

(उ०) अनेकशक्तीति । ‘स्वस्तिष्ठ’ ‘स्वरागत’ इत्यादावित्यर्थः । अनेककारकशक्तियोग एव च सत्त्वमिति भावः । भाष्ये ‘सत्त्ववचनानां चेत्यस्याऽव्ययसंज्ञे’ इति शेषः । लोहितेति । अव्ययाभावश्चेति स्वरादिषु पठ्यत इति मते इदम् ॥

मित्यस्य प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां चेत्यर्थः । ८ कचिन्न । ९ वै प्रवार्थे, व्युत्क्रमेणाऽन्वयः । असत्त्ववचनानामेवेत्यर्थः । पुनश्चद्वयर्थः । १० ‘सत्त्वत्व’मित्यन्ये पठन्ति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते, न निपात-
संज्ञैव स्यात् ? ॥

(प्र०) न निपातसंज्ञैवेति । 'प्राप्तीश्वराग्नि-
पाताः' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्रन्यासः
कार्य इत्यर्थः ।

(उ०) नन्वसत्त्ववाचित्वाऽभावाच्चादिषु पाठाऽभावाच्च
कथं निपातत्वमत आह—प्राप्तीति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । 'निपात एकाजना'ङि-
ति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता, सा स्वरादीनामप्ये-
काचां प्रसज्येत [—कं इव केव] ॥

(प्र०) स्वरादीनामिति । 'किमोऽ'दित्यतःप्रत्ययो
'दक्षिणादा'जित्याच् । केनप्रभृतयस्तु कृत एकाचः
सन्तीति भावः ॥

(उ०) किमोदिति । तद्धितश्चेति सूत्रमपि तत्संज्ञा-
विधायकमेव । एतत्प्रयोजनसत्त्वादेव क्वलानामपि तेषां
संज्ञा स्यादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवं तद्व्ययसंज्ञैवास्तु ॥

(उ०) भाष्ये—एवंतद्व्ययेति । 'प्राप्तीश्वराद्व्य-
यम्' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति पाठ्यमित्यर्थः

[समाधानभाष्यम्]

तच्चाऽशक्यम् । वक्ष्यत्येतत्—'अव्यये
नञ्कुनिपाताना'मिति, तद्वरीयसा न्या-
सेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात्पृथ-
ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥

(प्र०) तच्चाशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव च
सत्या'मव्ययमेकाजना'ङिति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्-
श्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति ।
अथ 'चादय एकाजनाङि'ति क्रियते तदा चादीना-
मसत्त्ववचनलविशेषणमलभ्यम् ॥

(उ०) तदा चादीनामिति । यदि तु 'चादयः'
'असत्त्वे' इति योगविभागेनाऽसत्त्वे इति पाठविशेषणं
क्रियते तदा नाऽयं दोषः । तस्माद्भाष्योक्त एव दोषः । न च
तत्र प्रादीनामिति वाच्यम्, ऊर्वादीनामसंग्रहापत्तेः । एवं
'निपाता आधुदात्ता' इत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥

१ कचित्र । २ 'अ इव एव' पा० । ३ 'एतच्चा'पा० ।
४ 'नाना विना' । ५ इह—प्रकृतसूत्रे । ६ 'तद्धितस्या' ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥१॥१॥३७॥

[आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम्]

॥*॥ असर्वविभक्तावविभाक्तीनिमि-

त्तस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योप-
संख्यानं कर्तव्यम् । विना नाना ॥

(प्र०) तद्धितश्चासर्व । इह संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद्यद्यपि केवलस्य
प्रत्ययस्य ग्रहणं, तथापि 'प्रयोजनं सर्वनामाव्यय-
संज्ञाया'मिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्त-
स्याऽव्ययसंज्ञा विज्ञायते । तत्र वृत्तिकारेण व्याख्या
तम्—'असर्वा विभक्तिर्यस्य सोऽसर्वविभक्ति'रिति ।
तत्र यदाऽयमर्थः—'यस्य तद्धितान्तस्यैऽसर्वा विभक्तिः
कार्या'—यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इत्यर्थस्तदा न
दोषः । यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वे-
नाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः, यथा
'सर्वकान्येति' दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्त-
मिति । अस्मिन् सूत्रार्थे विना नानेत्यस्याऽव्ययसंज्ञा
न सिध्यति । नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता
काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह—असर्वविभक्ताविति
अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन् सूत्रार्थे, दाक्षिरितीजः षष्ठ्येव
निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् । अविभक्तिनिमित्तस्येति ।
अश्रूयमाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते, तन्नि-
मित्तस्य यस्येप्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं
कर्तव्यं, न तु सामान्येनाऽविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा
विधेया, विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् ॥

(उ०) तद्धितश्चा । यद्यपि केवलस्येति । एवं च
केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनाऽसर्वविभक्तिरिति
विशेषणमव्ययवक्तव्यमिति भावः । वाचनिक इति ।
शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । किंच
केवलानां संज्ञायां प्रयोजनाऽभावः, प्रयोजनाऽभावश्चा अन्वर्थं
संज्ञालभ्योऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम् । वार्तिकोत्था-
नाय सूत्रार्थं दर्शयति—वृत्त वृत्तिकारेणेति । सर्वाविभ-
क्तिरिति । सर्वावयविकेत्यर्थः । प्रतिनियतेति । एवं च
विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनानाश्रयणात्सर्वविभक्ति-
निमित्तकोऽयमिति भावः । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्ति-

७ 'इतितदा' पा० । ८ अभ्येति । श्रयमाणविभक्तिवात्यन्ता
ऽभाववदित्यर्थः । अव्ययं व्यादिः । यस्य नादेः नच—नहि ।

निमित्तस्तद्वितोऽप्रसिद्धोऽत आह-अश्रयमणेति । 'तन्नि-
मित्तस्ये'ति बहुव्रीहिः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । 'एकवचनमुत्सर्गत'

इति वचनात्क्रमव्यतिक्रमे कारणाऽभावाद्विनानानेत्य-
त्राप्यसर्वा विभक्तिरूपतौ निमित्तमिति प्रश्नः ॥

(उ०) ननुत्सर्गत एकवचनमपि सर्वासां रयादिति
बहुवचनान्नविग्रहे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहतमत आह-
क्रमव्यतिक्रम इति । प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावेन प्रथ-
माया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थः ॥

[आक्षेपहेतुवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ सर्वाविभक्तिर्ह्यविशेषात् ॥*॥

सर्वविभक्तिर्ह्येव भवति ॥ किं कार-
णम् ? ॥ ['अविशेषात्'] । अविशेषेण विहि-
तत्वात् ॥

(प्र०) सर्वविभक्तिरिति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते,
उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्ययात् सर्वा विभ-
क्तय उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अविशेषादिति । विशेष
स्याऽनाश्रयणादित्यर्थः ॥

(उ०) अवशेषेणेति । व्यक्त्योरित्याद्येकवाक्यता-
मनपेक्षेत्यर्थः । उत्पन्नानां नियम इति । उत्पन्नानां
शास्त्रबलान्नियमेन लोपेनेव निवृत्तिः क्रियत इत्यर्थः ।
इदमप्यर्थनियमे सजातीयातेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम् ।
विशेषस्येति । 'द्वयेकयो'रित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः
ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षे-इयमेवेति विशेषस्येत्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥

त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।

तत्र यत्र । ततः यतः ॥

(प्र०) त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य
प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते ॥

(उ०) ननु त्रलादीनामित्युक्त्वा त्रलः प्राक् पठितस्य
तसिलः कथमुदाहरणदानमत आह-आदिशब्दस्येति ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

ननु च विशेषेणैते विधीयन्ते 'पञ्च-

१ 'सर्वाविभक्तिर्ह्येषां भव' पा० ।

२ कुतं स्यात् । ३ इयमेवेति । या काचिद्विभक्ति-

भ्यास्तसिल' 'सप्तम्यास्त्र'लिति ॥ वक्ष्य-
त्येतत्-'इतराभ्योऽपि दृश्यन्त' इति ।

(प्र०) वक्ष्यत्येतदिति । भवदादिप्रयोग एव
प्राप्तिश्चोद्यत इत्यर्थः ॥

[न्यासान्तरभाष्यम्]

यदि पुनरविभक्तिर्दशब्दोऽव्ययसंज्ञो
भवतीत्युच्यते ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । प्रयोगे योऽश्रयमाण-
विभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । न च दधि मध्वित्यत्रा-
तिप्रसङ्गो, दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात् ॥

(उ०) ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिरा-
वश्यकेत्यत आह-प्रयोगे इति । दध्नीत्यादाविति ।
प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अविभक्तावितरेतराऽऽश्रय-

त्वादप्रसिद्धिः ॥*॥

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः
संज्ञायाः ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ सत्यविभ-
क्तित्वे संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चाऽवि-
भक्तित्वं भाव्यते, तदेतदितरेतराश्रयं
भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि
न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) अविभक्ताविति । अव्ययत्वादविभक्ति-
त्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः ॥

(उ०) अव्ययत्वादिति । अविभक्तित्वस्य स्वाभा-
विकत्वेऽव्ययादाप्सुप इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥

[न्यासान्तरदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अलिङ्गमसङ्ख्यमिति वा ॥*॥

अथवाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भव-
तीति वक्तव्यम् ॥ एवमपीतरेतराश्रयमेव
भवति ॥

केतरेतराश्रयता ? ॥ सत्यलिङ्गाऽ-
संख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चा-
लिङ्गाऽसंख्यत्वं भाव्यते, तदेतदितरेत-

रित्यर्थः । ४ 'विशेष एते' । ५ 'रविभक्तिशब्दो' ।

६ नः कचिन्न । ७ कचिन्न ।

राश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) अलिङ्गमसङ्गमिति । 'अविभक्ति-
रव्यय'मित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वाद्यापि तदेव
दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः । अलिङ्गाऽमङ्गल्यत्वस्य
लौकिकत्वाच्चेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवम-
पीति । अर्थमपि कश्चित्कचिच्छास्त्रादेव प्रति-
पद्यत इति भावः ॥

(उ०) ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोऽसङ्गतोऽ-
स्त आह-अविभक्तिरिति । वाशब्द इति । 'प्रयुक्त'इति
शेषः । एवंचाप्यर्था वाशब्द इत्यर्थः । 'अलिङ्ग'मित्यपि
यद्युच्यते एवमपि अन्योन्याश्रय इत्यर्थः । शास्त्रादेवेति ।
तद्योतकविभक्तिलुक्शास्त्रादेवेति भावः ॥

[दूषणपरिहारमाध्यम्]

नेदं वाचनिकम्-अलिङ्गताऽसंख्यता
च ॥ किं तर्हि ? ॥ स्वाभाविकमेतत् ।
तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां
च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । तत्र किम-
स्माभिः कर्तुं शक्यं ! स्वाभाविकमेतत् ॥

[प्रथमतःसमाधानमाध्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम्-'अलिङ्गमसंख्य'-
मिति ? ॥ न वक्तव्यम् ॥

[समाधानहेतुवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु पाठात् ॥*॥

पाँठाद्वा सिद्धमेतत् ॥ कथं पाठः कर्तव्यः ? ॥

॥*॥ तासिलादयः प्राक् पाशपः ।

अस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । मान्तैः ।

तसिवती । कृत्वोऽर्थः । नानाजाविति ॥*॥

(प्र०) सिद्धं स्विति । वार्तिककारस्येतरेतरा-
श्रयदोषः स्थित एवेति 'तु'शब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः ।
भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति 'वा'-
शब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः य एव 'प्रकारवचने
थाल्' स एव प्रज्ञादिभ्यो विधीयते इति
नाऽव्याप्तिः । मान्त इति । अम् आम् । तसिः-

१ 'वा' । २ कचिन्नेदं वाक्यम् । ३ "सिद्धमेतत् ।

कथं । पाठात् । पाठः कर्तव्यः । कथं पाठः ।

४ 'कृत्वोऽर्थः' तसिवती नानाजाविति पा० । इदं भाष्य-

'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'तेनैकदिक्' । 'तसिश्चे'ति ॥
कृत्वोऽर्थः-कृतसुच्, सुच्, धा ॥

(उ०) वाशब्दार्थ इति । वाशब्दस्यार्थ इवाथो
यस्येति बहुव्रीहिः । अयं च पाठः खरादिषु कार्य इति
बोध्यम् । स च पञ्चतकल्पादिव्यावृत्तये तद्वित्तश्चेति सूत्रा-
रम्भेऽप्यावश्यक इति भावः । प्रल्लेत्यादि थाल् न परिग-
णितमाध्यवर्त्तयत आह-स एवेति । 'प्रकारवचन' इत्यत्र
प्रकारः मादृश्यं, विशेषश्च । तत्र शब्दशक्तिमाहात्म्यात्
प्रज्ञादिभ्य उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते, किमादिभ्यस्थाला तु
विशेषः, एवं च 'प्रलपूर्वे'ति सूत्रं व्यर्थमेव । लोकेऽप्रयोग-
स्त्वनभिधानादिति भावः । 'अमु च छन्दसी'त्यम् । 'किमेति'
दित्याम् ॥ 'प्रतियोगे' इति तसिः शस्प्रभृतिध्वस्तोति तद्व-
हणं चिन्त्यम् । दृष्टान्तार्थमित्यन्ये । भाष्ये वतिस्तेन तुल्य-
मिति विहितो न तूपसर्गोच्छन्दसीति विहितः, उद्यतो निश्च-
इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्याधन्यदर्शनादित्याहुः ॥

[प्रथमन्यासाभ्युपगममाध्यम्]

अथवा पुनरस्तु-'अविभक्तिश्शब्दोऽ-
व्ययसंज्ञो भवती'त्येष ॥

(प्र०) अथवेति । वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थ-
सम्बन्धभावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गाऽसङ्गल्यत्व-
माध्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः ॥

(उ०) एकत्वादिव्यवहारवदिति । 'पदादिपदाना'-
मिति शेषः । अलिङ्गाऽसङ्गल्यत्वमपीति । तथा च
संख्याऽभावादेव विभक्तयनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासो-
ऽप्यदुष्ट इति भावः ॥ 'अव्ययादाप्सु' इति सूत्रं तु न्याय-
सिद्धाया अनुत्पत्तेरेवान्वाख्यायकं प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिगारा पद-
त्वादिसंपादनार्थमिति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपस्मारणमाध्यम्]

ननु चोक्तम्--'अविभक्तावितरेतराश्रय-
त्वादप्रसिद्धि'रिति ॥

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः--
'यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमार-
भमाणा अविभक्तिकाऽच्छब्दान्प्रयुज्यते । ये
'त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽ-
विभक्तिकाऽच्छब्दानान्प्रयुज्यते' इति ? ॥
अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्था-

मित्यन्ये । वार्तिकानां मानोतिदीक्षिताः ।

५ प्रल्लेत्येति । अस्य नन्वित्यादिः ॥

६ 'त्वेतेभ्यो' । ७ कचिन्न ।

नाम् ॥ आतश्चाभिज्ञाः । अन्येन हि वस्ने-
नैकं गां क्रीणन्ति, अन्येन द्वावग्येन त्रीन् ।
अभिज्ञाश्च, न च प्रयुज्यते । तदेतदेवं
संदृश्यताम्— 'अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं
येनात्र विभक्तिर्न भवती'ति ।

(उ०) नन्ववैयाकरणैः सङ्गथाया अज्ञानादेव तद्वाचकं
विभक्तिर्न प्रयुज्यते इत्यत आह भाष्ये—अभिज्ञाश्चेति ।
'षट्' इत्यादौ नैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भावः ।
युक्त्यन्तरमप्याह—आतश्चाभिज्ञा इति । वस्नो—मूल्यम् ॥
[उपपत्तिर्भाष्यम्]

तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् ।
किंचिद्व्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं, किंचित्
क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नचैरिति विभक्त्यर्थ-
प्रधानम्, हिरूक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् ।
तद्विदित्वापि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः, क-
श्चित् क्रियाप्रधानः । तत्र 'यत्रे'ति विभ-
क्त्यर्थप्रधानो, नाना विनेति क्रियाप्रधानः ।
न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥

(प्र०) अग्रवोपपत्तिमाह—तच्चापीति । किंचि-
दिति । अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यतेऽलि-
ङ्गाऽसङ्ख्यत्वप्रतिपादनाय । अन्ये त्वाहुः—किंचिद-
व्ययं क्रियाप्रधानं, किंचित्साधनप्रधानम् । अन्यत्तु
नापि क्रियाप्रधानं, नापि साधनप्रधानम्, यथा
'स्वः पश्य' 'लोहितगङ्गम्' 'उन्मत्तगङ्गं देश' इति ।
तथा चाऽत्र नपुंसकत्वमव्ययीभावश्चेत्यन्वाख्यायते ।
पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं 'स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचना-
नामसत्त्ववचनानां चे'ति । तस्माद्वाहुल्याभिप्रा-
येणाऽलिङ्गसङ्ख्यमव्ययमित्युच्यते । उच्चैर्नचैरिति ।
सप्तम्यर्थे वर्तते इति साधनप्रधानता । हिरूक्
पृथगिति । क्रियाविशेषणत्वाद्देशां क्रियाप्राधान्यम् ।
क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि 'पृथग् देवदत्त' इत्यादि-
प्रयोगः क्रियाक्षेपादुपपद्यते । शब्दशक्तिस्वाभाव्या-
च्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तैकैकदिक् तसिश्चेत्यण-
तसोभिन्नधर्मत्वम् । तत्र 'पीलुमूल'मिति द्वयं प्राधा-
न्येनाऽभिधीयते । 'पीलुमूलत' इति तु द्वयोपमर्जन-

स्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता ।

(उ०) अत्रैवेति । अलिङ्गाऽसंख्यत्व एवेत्यर्थः । उप-
पत्तिर्युक्तिः—क्रियाप्रधानत्वादिरूपा । एवमनुगम्यमान-
मित्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः । नापि साधनप्रधानमिति ।
'किं तु द्व्यप्रधान'मिति शेषः । तस्माद्वाहुल्येति । एवं च
तादृशबहुमध्यपाठेन स्वरादीनामप्यलिङ्गाऽसंख्यत्वमनुमीयते ।
अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः ।
उन्मत्तगङ्गादीनां तु वाचनिकमव्ययत्वमव्ययीभाव इति महा-
संज्ञया सूच्यते । सत्त्वप्रधानता तु 'इदं स्व'रिति सर्वनाम्ना
परामर्शात् । ग्लान्याद्यर्थकं प्रता'मित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्य-
न्ये । ननु तदर्थं कारकान्वयाऽभावात् तस्य क्रियात्वमन्त आह
क्रियाविशेषणत्वादिति । क्रियायामेव विशेषणत्वादि-
त्यर्थः । कवान्तनुमुनन्तादिवदिति भावः । स्वरादीनां षट्-
दीनां च स्वःपतिषोडशकमित्यादौ नामार्थेऽप्यव्ययः । एतेन
तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात्क्रियाप्राधान्यं दुर्वारमित्यपास्तम् ।
अत एवेतदर्थं न कारकाणामव्ययः । तदन्वययोग्यस्य साध्य-
त्वरूपक्रियात्वस्य तत्राऽभावात् । क्रियाक्षेपादिति । स्थित्या-
दिक्रियाक्षेपादित्यर्थः । द्वयं प्राधान्येनेति । पीलुमूल-
समानादिकस्यमिति हि तत्र बोधः । द्वयोपसर्जन इति ।
तस्मात्प्रायस्यभिधेयद्वयोपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ
इत्यर्थः । तृतीयार्थश्च तत्र साहित्यम् । पीलुमूलैकैकदिक्
पीलुमूलतः । एकैकदिक्पीलुमूलसाहित्यमित्यर्थः । अन्ये
तु-पीलुमूलतः समानादिशतार्थैकमधिकरणशक्तिप्रधानं
'पीलुमूलत' इत्याहुः । भाष्ये—नचैतयोरर्थयोरिति ।
यद्यपि क्रियायामेकत्वमव्यया रूपमुत्पन्ने भाष्ये उक्तं, 'पचिति-
रूप'मित्यादिवाच्यायाश्च भपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि अव्यय-
वाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थात् दोष इति दिक् ।
[मूत्रममर्जनभाष्यम्]

अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते एव-
मपि न दोषः ॥ कथम् ?

इदं चाऽप्यद्यत्वेऽतिबहु क्रियते—
एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु
बहुवचनमिति ॥ कथं तर्हि ? एकवचन-
मुत्सर्गः करिष्यते । तस्य द्विबहोरर्थयो-
र्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः ॥

(प्र०) अद्यत्वं इति । सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः ।
पूर्वं हि न्यासान्तराश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अति

३ आतश्चेति । इतोऽपि वक्ष्यमाणाद्धेतोरित्यर्थः । अत एव
'चकारसंगतिः ॥ अन्यत्वं—परस्परसाधनापेक्षया । क्रय-
विषयतया वचनरथेति बोध्यम् । ४ 'विनानेति' ।
५ तादृशैकैकदिक्स्वरूपद्वयोपसर्जनः, तसिप्रकृतिः—पीलुमूल-
नेति, तदभिधेय इत्यर्थः ।

१ 'अतश्चा' । २ एकमित्याद्युक्तमुपसंहरति—अभिज्ञा-
श्चेति । तदिति । त्रतस्यादेरविभक्तिकप्रयोगकरणम् ।
एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेण, संदृश्यतां—ज्ञायतामित्यर्थः । तं
प्रकारमेवाह—अर्थेति । एतत्—अर्थस्वरूपम् । एवंजाती-
यकम्—एवंस्वभावकं । येनात्राथ विभक्तिर्न भवतीत्यर्थः ।

बद्धिः । एकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम्, ततो 'द्विवह्वोर्द्विवचनबहुवचने' इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्विवचनबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यत्यलिङ्गाऽसङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च । ननु 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् ? । नैष दोषः । एतदर्थमेकवचनमित्येतत्क्रियतेऽप्राप्तप्रापणार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्विवचनबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनार्थं बाध्यते ।

(३०) सूत्रारम्भकाले इति । यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति बह्वेव, तथापि एकग्रहणे सति शापकादितः सर्वविभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यान्वयमिति एतत्सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितं एकस्मिन्नित्यतिबहुव्यर्थं क्रियत इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्यं वक्तुं योग्यमित्यर्थं इति भावः । न्यासान्तरेति । पाठाश्रयेणाऽलिङ्गासंख्यमित्यनेन वेत्यर्थः । भाष्ये-अतिबद्धिः । बहुशब्दो वैपुल्यवाची । अतिबहुशास्त्रं व्यर्थं क्रियत इत्यर्थः । अलिङ्गाऽसंख्येभ्य इति । द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विवह्वग्रहणसामर्थ्या-महासंज्ञाबोधैकत्वाऽभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः । कथमेकवचनमिति । प्रथमाऽपि मात्रग्रहणाद्यत्वातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाधाधिक्यसम्भावना तत्रैवेति भावः । अप्राप्तेति । द्विवचनबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्याऽर्थात्तादभावं कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भावः । अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभावाप्रयुक्तैव, न तु प्रातिपदिकत्वाऽभावाप्रयुक्तापि, सुबिम्ब्येकवाक्यत्वात् । तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम् । किं च सर्वथाऽप्राप्तेवाऽस्य विधायकत्वमिति 'पचत्तिकल्प'मित्यादौ न सर्वैकवचनापत्तिरिति बोध्यम् । यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थं विधीयमानस्याऽस्य न दिवादौ प्राप्तिस्तथापि पचत्प्रतिपदिकाऽर्थपक्षे एकत्व इव दिवादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह-बाध्यत इति । अत्र पक्षे द्व्येकयोरिति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः । यद्यपि अव्ययात्सर्वविभक्त्युत्पत्त्याऽयं न्यासो दूषितस्तथापि सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अव्यप्राप्येदं विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसार्थक्योपपादनमिदम् । एवं चैतदेव तयोरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपदे वाक्यार्थानिन्वयित्वस्य च शापकमिति बोध्यम् । एतत्सर्वमुत्सर्गपदेन भाष्ये सूचितम् ॥

[मतान्तरमाध्यम्]

न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते-न सर्वा असर्वाः, असर्वा विभक्तयो यस्मादिति ॥ कथं तर्हि ? । न सर्वा असर्वा असर्वा वि-

भक्तिरस्मादिति । प्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् ।

(प्र०) 'न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्ये'ति येन श्रुतिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् । इदानीं श्रुतिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते-न चाप्येवमिति । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकात्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताऽव्ययेभ्य उत्पद्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् । कथं तर्हि ? । द्रव्यकात्स्न्यश्रुतिः सर्वशब्दः । एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा त्वयं न्यायः- 'प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत' इति, तदाऽसर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रहे आश्रितेन दोषः । यदा तु खलेकपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तर्देतदुक्तम् । अन्ययीमाधादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते, तावत्तत्र तृतीयासप्तम्योर्वहुलमित्यस्योपपादनात् ।

(३०) तन्मतमिति । दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तेरितराभ्योऽपि दृश्यन्त इत्येतद्विहितत्रलादिविषयेऽन्याप्तेः श्रेति भावः । वृत्तिकारान्तरेति । तद्विग्रहे यस्येति अपादानस्यैव संयन्धत्वविवक्षया पष्ठोति ध्वनयितुं भाष्ये-यस्मादित्युक्तम् । विशेषेति । एकवचनान्तविग्रहकरणरूपो विशेषः । नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहाऽसङ्गतिरतो भाष्ये-न चापीति । तदथाचष्टे-प्रकारेति । 'सर्वा विभक्तय' इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थः । अवयवकात्स्न्यं तु बहुवचनं व्यर्थमिति भावः । एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकात्स्न्यं एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाऽन्याप्तिर्नाऽपि दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । भवे, 'पचत्तिकल्प'मित्यादौ च क्रियायाः स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव । तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव, लान्तसमानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादिति रूपप्युत्तरे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययेभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह-यदातिवति । प्रथमेति । अनेकनियमभावे गौरवाच्चेत्यापि बोध्यम् । ननु भाष्योक्तपक्षेऽव्ययेभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानां कर्तुमशक्यत्वम्, 'परक्षे'त्युक्तेः । किंतु यत्किंचिदेव, तस्य लुकि तावतैव पदत्वसंपादनात् । विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ मानाऽभावेन बहुवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह-खलेकपोतेति । वाचः क्रमवृत्तिव्याद्युपदुष्टारणाऽसम्भवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति भावः । विनिगमनाविरहोऽत्र बीजम् । प्रक्रियादशायां च बुद्धिरेव मुख्यं, असाधूच्चारणाऽयोगात् । यदा

प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेस्तावत्यः प्रकृतयः स्युरिति भावः । परे तु प्राथम्यं स्वादिसूत्रे प्रथमाया, नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया इति न तन्निधामकमिति 'प्रथमातिक्रम' इत्याद्य-सङ्गतम् । तद्व्यायाश्रयणे 'निजां त्रयाणा'मित्यत्र 'त्रयाणा'-मित्यस्य 'आधुदात्तश्चे'त्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः । तावतैवेति । 'टाड्यो'रिति वक्तव्ये तृतीयादिग्रहणं तु वैचित्र्यार्थमिति भावः ॥

[पञ्चमूत्रीप्रत्याख्यानश्लोकवार्तिकम्]

'एवं गते कृत्यपि तुल्यमेत-
न्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।
ततः परे चाऽभिमतता न कार्या-
ख्यः कृद्गतां ग्रहणेन योगाः' ॥ १ ॥

(प्र०) एवंगत इति । यदा असर्वा विभक्ति-
रस्मादिति विग्रह आश्रीयते, तदेवं विज्ञाते सत्ये-
तावलक्षणमस्तु 'असर्वविभक्त्यव्यय'मिति, पञ्चमूत्री-
न कर्तव्या । एतत्-असर्वविभक्तित्वं, कृत्यपि तुल्यम्,
यस्य कृन्मेजन्त इत्येनाव्ययसंज्ञेयते । मान्तस्येति
सूत्रोपलक्षणम् । ततः पर इति । 'कृन्मेजन्त'
इत्यस्मान् सूत्रात्परे कृद्गताः कृन्संज्ञाविषयाः 'क्तातो-
सुन्कसुन' इत्यर्थः । ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः ।
योगाश्च न कर्तव्याः 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्येव-
मादयः पक्षेत्युपसंहारः ॥

(उ०) इदमेव ध्वनयितुं पञ्चयोगा-प्रत्याख्ये-एवंगते
इति भाष्ये । प्रतिपदमितीति । 'असर्वविभक्ती'ति न्यासे
नेव सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्यश्लोके-तत्रेति । अव्ययसंज्ञाविधा-
वित्यर्थः । पञ्चेति । 'स्वरादी'त्यादीर'व्ययाभावश्चे'त्यन्ताः ।

[गौरवप्रदर्शकश्लोकवार्तिकम्]

'कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं
संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ।
तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—एको द्वौ बहव इति ।

[गणपाठाश्रयणवार्तिकखण्ड]

'तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं
कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥ २ ॥'

(प्र०) इदानीमतिव्याप्तिपरिहार्थं तद्धितग्रहणं
कर्तव्यम्, तस्मिन्कृते 'कृन्मेजन्त'इत्याद्यपि कर्तव्य-
मिति दर्शयति — कृत्तद्धितानामिति । संख्याविशे-
षमिति । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तेषामिति । असति
तद्धितग्रहणे एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभ-

क्तिवात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं
कर्तव्यम् । तस्मिन्कृते स्वरादिग्रहणं कर्तव्यं, स्वरा-
दिनामतद्धितान्तत्वात् । ननूभयशब्दस्य द्विवचनानु-
त्पादादसर्वविभक्तित्वं, तथा 'गोदौ' 'वरणा' इति, तत
एषामपि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग
इत्याह—कृत्तद्धितानामिति । प्रतिपदं तद्धिताः
पठितव्या येषामव्ययसंज्ञेयते इत्यर्थः । तस्माद्गणपाठ
एवाश्रयितव्यः । प्रपञ्चायस्तु सूत्रारम्भः ॥

(उ०) ये इति यच्छब्दस्य तच्छब्दसाकाङ्क्षात्वाद्-
तन्निवृत्त्यर्थमिति । तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वार्तिकोक्तं ।
'सिद्धं तु पाठा'दित्यप्यनाश्रितं स्यात् । एवं 'नोभयशब्दादौ
दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति—ननूभयेति ।
अतः पक्षोभयोऽन्यत्रेत्यस्योदाहरणम् 'उभये उभयः' इति
भाष्ये सर्वादिसूत्रे दत्तम् । गोदावित्यादौ वरणादिभ्यश्चेति
चातुरथिकलुपि युक्तवद्भावात्प्रत्ययार्थस्य द्विवादीति बोध्यम् ।
इत्याहेति । इत्याद्यङ्क्यामाहेत्यर्थः । भाष्ये—खस्तव्ये ।
'कृत्तद्धिताना'मित्यत्र कृद्ग्रहणेन कृतमव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे
अपि गणे पाठ्ये इति सूचितम् । कृदित्युपलक्षणमव्ययीभा-
वश्चेत्यस्यापि । तदाह—तस्मादिति । तदेवं गणपाठमा-
श्रित्य 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यष्टाध्यायीपाठः प्रत्या-
ख्यातः । तदाह—प्रपञ्चायस्त्विति ॥

[शङ्कातस्समाधानभाष्यम्]

पाठनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते, सेह न
प्राप्नोति—परमोच्चैः । परमनीचैरिति ॥
तदन्तविधिना भविष्यति ॥

(प्र०) तदन्तविधिनेति । 'प्रयोजनं सर्वनामा-
व्ययसंज्ञाया'मिति वचनेनेति भावः ॥

(उ०) शङ्कते भाष्ये—पाठनेयमिति । 'स्वरादि-
निपात'मितीत्यर्थः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति—अत्युच्चैः अत्यु-
च्चैसौ अत्युच्चैस इति ।

(प्र०) अत्युच्चैसाविति । शक्तिप्रधानान्यव्य-
यानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति ।
यथा—'दोषामन्यमहः' 'दोषाभूतमह'रिति । तत
उच्चैः—शब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः ॥

(उ०) नन्वत्यादयो द्वितीययेत्युक्तेः कथमुच्चैःशब्देना-
धिकरणशक्तिप्रधानेन द्वितीयान्तेन समास इत्यत आह—

शक्नोति । द्वितीयान्तस्येति । अतिक्रान्तार्थान्वययोग्य-
कर्मद्वितीयान्तस्येत्यर्थः । 'दोषामन्य'मित्यत्र कर्मणोत्यधिकार
आत्ममाने खड् । दिनं रात्रिं मन्यत इत्यर्थः ॥

[समाधानमाध्यम्]

'उपसर्जनस्य ने'ति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? । न
वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध
इहानुवर्तिष्यते । स वै तत्र प्रत्याख्यायते ॥

[उक्तिप्रत्युक्तिमाध्यम्]

यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि
तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम् ॥

कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते ? ॥

महतीयं संज्ञा क्रियत इति । इयमपि
च महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम
यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थ
हि संज्ञाकरणं । तत्र महत्याः संज्ञायाः
करण एतत्प्रयोजनम् 'अन्वर्था संज्ञा यथा
विज्ञायेत-न व्येतीत्यव्यय'मिति ॥

क पुनर्न व्येति ? ॥

(प्र०) क पुनरिति । श्लोके सप्तर्मानिर्देशान्
प्रश्नेऽपि सप्तमी निर्दिष्टा ॥

(उ०) प्रश्नेऽपीति । व्येतीत्यस्य विविधं प्रकारं
गच्छतीत्यर्थः । क्लेशस्य किंविषये इत्यर्थ इति भावः । अन्य
थोत्तराऽनुसारेण कौनोति प्रश्न उचितः । अत एवाग्रे उक्तम्-
'एतानार्थान् केचिद्विद्यन्तीत्यादि । विपूर्वरूपेण रूपम् ॥

[समाधानमाध्यम्]

स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः, एकत्व-
द्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् केचिद्वि-
यन्ति केचिन्न वियन्ति ।

ये न वियन्ति तदव्ययम् ॥

"सहस्रं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" ॥१॥

(प्र०) सहस्रमिति । लिङ्गविशेषप्रतिपादने
सामर्थ्याऽभावात् ॥ विभक्तिष्विति । कौरेकेषु ।
तत्र यानि साधनप्रधानान्यव्ययानि तेषां शक्त्य-

१ 'कानिति' । २ अतएवेति । कर्माकाङ्क्षाया अन्त
रङ्गस्वादेवेत्यर्थः । ३ कारकेष्विति । कारकादिविभक्ति-
त्यर्थः । आदिपदेन चात्र संबन्धपरिग्रहः । प्रसिद्धत्वात्
कारकमात्रोक्तिः । ४ व्यवस्थामाह-तत्रेति । अव्ययेषु

न्तराऽनावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसम्बन्धा-
ऽभावात् 'सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम् । वचने-
ष्विति । एकत्वादियु । अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्ग-
विशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम् । यथा स्वस्यादीनां
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थामिधायी-
न्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिमिरयोगः, तेषां द्वैव्यधर्म
त्वात् । सत्त्ववाचिनाऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद-
योगो, यथा युग्मदस्मदोलिङ्गाऽयोगः । केचित्तु
लिङ्गादिविशेषेणाऽयोगात्, तत्सामान्येन तु योग-
मव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् । लिङ्गादिसामान्यसद्भावं
प्रमाणाऽभावात् । यन्न व्येतीति । नानात्वं न
गच्छतीति सत्त्वधर्माच्च गृह्णातीत्यर्थः ॥

(उ०) ये न वियन्ति-एतानर्थान्येऽर्था न वियन्ति
विविधप्रकारप्रापकान् प्राप्तुवन्ति, तत्-तद्वाचकमव्ययमि-
त्यर्थः । इत्वादिरर्थधर्मत्वादिति बोध्यम् । ननु विभक्तिवचन-
शब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह-कारकेष्विति ।
विषयसम्बन्ध एताः । सादृश्यं तत्तल्लिङ्गावभावानुयोगित्वेन ।
नैवेवं स्वरादिवाच्यानां कर्मत्वादियोगसत्त्वेन सकलकारक-
विषये न कारकाऽभावानुयोगित्वरूपं सादृश्यमत आह-
तत्र यानाति । साधनं-शक्तिः । तादृशान्युच्चरादीनि ।
तेषु च कारकशक्त्यन्तराऽयोगात्सर्वकारकविषये कारकाऽ-
भावानुयोगित्वमस्त्येवेत्यर्थः । शक्तिः-कर्मत्वादि । वच-
नादिति । 'अव्ययीभावश्चेति वचनादित्यर्थः । सङ्ख्याऽ-
भावादिति वार्थः । 'मशकार्थ' इत्यादावभावस्य फलत्ववदत्र
तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यम् । यथेति । क्रियाहेतुक
संबन्धविशेषोक्तका हि अन्वर्थबलात्कर्मप्रवचनीयाः ।
स्वत्योस्तत्त्वाऽभावेऽपि क्रियापदसंनिधिं क्रियागतविशेष
द्योतकयोरपि यथा संज्ञा, तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामि-
त्यर्थः । सत्त्ववचनानामपीति । 'स्वरादीनामिति शेषः ।
तद्योगः । लिङ्गसङ्ख्याऽयोग इत्यर्थः । सहस्रमित्यत्रोक्तं
सादृश्यं निरूपयितुं-यन्न व्येतीत्यादि । अत्रापि लिङ्गे
ष्वित्याद्यावृत्त्या संबध्यते । नानात्वमिति । एतेषु यन्न
व्येति एतद्विषये यन्नानात्वं न प्राप्नोति तदव्ययमित्यर्थः ।
केचित्तु 'नाना न गच्छतीति पाठः, तदा एतद्विषयमनेक-
प्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ [तद्विस्तृता]

कृन्मेजन्तः ॥ १ । १ । ३८ ॥

[चोद्यमाध्यम्]

कथमिदं विज्ञायते-कृद्यो मान्त इति,

मध्ये इत्यर्थः । भाविना-संख्याकारके । ५ तेषां-लिङ्गा-
दानाम् । द्रव्यधर्मत्वादित्यर्थः । ६ 'नाना न गच्छति' ।
७ एवम्-उत्तरूपेण सादृश्याङ्गीकारे । ८ तेषु च-तेषु तु ।
९ एतेषु-लिङ्गादियु ।

आहोस्विन्-कृदन्तं यन्मान्तमिति ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते-‘कृद्यो मान्त’ इति, ‘कारयांचकार’ ‘हारयांचकारे’त्यत्र न प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते-‘कृदन्तं यन्मान्त’ मिति ‘प्रतामौ’ ‘प्रतामः’-अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) कृन्मेजन्तः । कथमिति । किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं, पश्चात् कृता तदन्तविधिः, आहोस्विन्पूर्वं कृता तदन्तविधिः, पश्चात् कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यते इति प्रश्नः । ‘प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया’मिति वचनान् तदन्तविधिः । अथवाऽन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । नहि केवलस्य प्रत्ययस्याऽप्रयोगार्हस्य नानागमनमगमनं वा संभवति । कारयांचकारेति । लिङ्ग्र कृन् , स च मान्तो न भवति । प्रतामाविति । क्विप् लुप् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति, थुत्या च मान्तम् ॥

(उ०) कृन्मेजन्तः । किं मेजन्तेति । कृता मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा, उत कृदन्तस्येति न शङ्क्यार्थः । ‘प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया’मिति तदन्तविधेरित्याशयः । पश्चाद्विवृतिः । मेजन्तो यः कृत्तदन्तमव्ययमित्यर्थे इति भावः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादाह-प्रयोजनमिति । ननु तद्वचनमप्रत्ययांशं चरितार्थमत आह-अथवाऽन्वर्थेति । एवं चाऽव्ययत्वप्रयोजकरय महासंज्ञालम्भार्थस्य केवलप्रत्ययेष्वभावात्तदन्तविधिरिति भावः । अनयैव रीत्या सर्वोदिगणे उत्तरत्तमाभ्यां तदन्तविधिबोधः । नानागमनमिवाऽनानागमनपि न संभवति, संभावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जननात् । संभावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाऽन्नाहण इत्यादिना भेदबुद्धिर्वादिताशयः । लिङ्ग्र कृदिति । तिङ्भावित्वाऽभावेनाऽतिङ्गिति न कुत्त्वप्रतिषेध इति भावः । प्रतामाविति । तमेः क्विप् । ‘अनुनासिकस्येति’ दोषः । अत्र्या चेति । तथा चाऽव्ययत्वाल्लुक् स्यादिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्-‘कृद्यो मान्त’ इति ।

[दोषोपन्यासभाष्यम्]

कथं कारयांचकार हारयांचकारेति ? ॥

१ शङ्कते-अकजर्थमिति । २ ‘लिङ्ग्र तत्र’ । तर्हि-पूर्वोक्तफलाभावेऽपि । ३ एतत्-अनुप्रशब्दवलेनाऽऽमन्तादव्यव-

[चोषभाष्यम्]

किं पुनरत्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते ? ॥

‘अव्यया’दिति लुभ्यथा स्यात् [इति] ।

(प्र०) अव्यादिति लुगिति । ननु ‘हृत्त्व्यादि’लोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनम् । यदा तर्ह्यनुप्रयोगवशाद्विष्वबहुत्वावगतिस्तदाऽस्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेषितव्यः । अकच् तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाऽभावात् [च] ।

(उ०) द्विवचनेत्यादि । ननु सङ्ख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङ्वाऽभिव्यक्तत्वात्कथं द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षणमिदम् । सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः । ‘अव्ययात् सुपो लु’गिति शापकात्सर्वविभक्त्यतिरिक्त पक्षे च अकजर्थे तस्मान्मेजन्तस्याऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह-अकच्चिवति । अपरिसमाप्तार्थत्वं च-सङ्ख्याकारकादिविषयकोत्थिताकाङ्क्षत्वम् । अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते । स्वार्थे परिपूर्णस्यैव चार्थान्तरेण संबन्ध इति भावः ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवम् ‘आमः’ इत्येवं भविष्यति ॥

न सिध्यति । लिङ्ग्रहणं तत्रानुवर्तते ॥

लिङ्ग्रहणं निवर्तिष्यते ॥

यदि निवर्तते, प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति ॥

इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेत्यते । एवं ह्याह-‘कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी’ति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति

(प्र०) इष्यते चेति । पूर्वोक्ताद्वातोस्तरबाधनुत्पादादनुप्रयोग एव तरबाधुत्पत्तिः, समाप्तार्थस्य प्रकर्षादियोगादित्यर्थः । अत्रैवार्थे ज्ञापकमाह-आतश्चेति । तत्र ह्युक्तं ‘व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चे’ति ।

(उ०) ननु तरबाधनुत्पत्तावमन्तार्थं प्रकषोदितप्रतीतिः कथमत आह-अनुप्रयोग एवेति । तदुत्पन्नतरपैवैतद्गतप्रकर्षप्रतीतिः, कारकादिर्वदित्यर्थः । भाष्ये लुक् पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः ॥

[पक्षान्तरस्वीकारभाष्यम्]

अथवा पुनरस्तु-‘कृदन्तं यन्मान्त’-

षानेनाऽनुप्रयोगविधायकं ‘कृञ्चानुप्रे’त्येतत् । उपपन्नं-सफलम् । ४ कारकादीति । तदुत्तरप्रत्ययेन कारकादिवदित्यर्थः ।

मिति ॥ कथं प्रतामौ-प्रताम इति ? ॥
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘न प्रत्ययलक्षणे-
नाऽव्ययसंज्ञा भवती’ति, यद्यं प्रशान्शब्दं
स्वरादिषु पठति ॥

(प्र०) प्रशान्शब्दमिति । तस्य ‘मो नो
धातो’रिति नलस्याऽसिद्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमिति भावः ।
तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः कियते
इति ‘कारयांचकारे’ति भवत्येव मान्तस्याव्ययमंज्ञा ।
‘शान तेजने’ इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति,
तस्य क्तिवन्तस्य प्रयोगाऽदर्शनान् । लावयतेर्लो-
रित्यस्याऽपि न भवति, अस्मादेव ज्ञापकाद्व्याख्यानक-
त्वादौकारस्य ॥

(उ०) धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह-धातोरिति ।
तस्य क्तिवन्तस्येति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । प्रशा-
माविति तु शान्तिमहाचक्रस्य । शान्त्यर्थकस्यैव च गणे
पाठः, तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात् । वस्तुतो गणे मा-
न्तपाठः, प्रयोगे एव तु नस्तम् । यथा स्वरादीनां गणे रेफा-
न्तपाठः, प्रयोगे तु विसर्ग इति भाष्याशयः । अस्मादेवेति ।
धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । लाक्षणिकत्वादिति ।
वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवातिकम्]

॥*॥ कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः ॥*॥

कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति
वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आधये आधेः,
चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति ।

॥*॥ अनन्यप्रकृतिरिति वा ॥*॥

अथवाऽनन्यप्रकृतिः कृद्व्ययसंज्ञो भव-
तोति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) अनिकारोकारेति । एव एतद्विशेषणं, न
मकारस्य, व्यवच्छेद्याऽसम्भवात् । आधय इति ।
गुणे कृतेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा
स्यास्तत्त्वाद्ययः । अन्तरङ्गवादेव[च]मुल्लङ्घ्य स्यात् ।
परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयो’
रित्येतदनाश्रितम् । लाक्षणिकं ह्यनुमेयं, प्रतिपदोक्तं

१ इदमेव-ज्ञापकपरं भाष्यमेव । २ ‘अन्तरङ्गबहिरङ्ग-
योरन्तरङ्गं बलवदिति परिभाषान्तरमिदम् । ३ लाक्षणिक-
मिति । अस्य ‘अन्यथेत्यादिः । तथाच नैवातिप्रसङ्ग इति
भावः । ४ तदाशयात्-वार्तिककृदाशयात् । ५ अनेनैव-
उक्त्यायेनैव । तत्प्रयोजकत्वस्य गुणादौ सत्त्वात् । एवमे-

तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् ॥

(उ०) भाष्ये-अनिकारोकारेति । यत्कृन्तग्रहणा-
श्रित्ययोगबहुवीहिणोपदेशे एजन्तमित्यर्थादत्र न दोष इति,
तत्र । परिभाषयैव सिद्धेऽन्तग्रहणं न कार्यमिति तर्दाशयात् ।
गुणे कृत इति । तत्र कृते सुवनपेक्षत्वेनान्तरङ्गाऽव्यय-
संज्ञा । सुसंवाच्यपेक्षत्वाद्यादयो बहिरङ्गाः । अन्तरङ्गवा-
देवेति । ननु वर्णमात्रापेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गाः । एवं
तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनान्तरङ्गानपीतिन्या-
येन लुगिति बोध्यम् । तेन च लुक् इव तत्प्रयोजकानामपि
प्रावच्यबोधनेनाऽनेनैव गुणेऽयादांन्वाधित्वाऽव्ययत्वं बोध्यम् ।
[चोषसमाधानभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

‘अनन्यप्रकृति’रिति वचनमेव ज्यायः ।
इदमपि सिद्धं भवति—कुम्भकारेभ्यो
नगरकारेभ्य इति ॥

[तदस्थाक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वा, संनिपातलक्षणो विधि-
रनिमित्तं तद्विधातस्येति ॥*॥

न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥

[‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं
तद्विधातस्येति’] ॥

‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्वि-
धातस्ये’त्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(प्र०) संनिपातलक्षण इति । संनिपातः
संश्लेषस्तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विधातस्याऽनिमि-
त्तम् । तं संनिपातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः ॥

(उ०) तद्विधातस्येति कर्मण्यणित्याह-तमिति ।
नचाऽनया लुको बाधेऽपि संज्ञाबाधे मानाऽभावः । साक्षा-
त्परस्परया वा तद्विधातकमात्रस्याऽनया प्रतिबन्धात् । अत
एवोपादास्तेत्यत्र किञ्च न । अन्यथाऽनया साक्षादेज्विषय-
सन्निपातविधातकाङ्क्षिति चेति निषेधाऽप्रवृत्तिः स्यात् । किञ्च
तु स्यादेव । तत्फलं तु सन्निधयोगशिष्टत्वसिद्धिरैव । एवं
चोपादेस्तेति रूपं स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्यातिदेशः,

तदर्थं परिभाषान्तरस्वीकारो मुधैवेत्याशयः । ६ लुप्तं स्यात् ।
७ सञ्ज्ञेति । सञ्ज्ञायाः सन्निपातविधातकत्वाऽभावादित्या-
शयः । तदेवाह-साक्षादिति । ८ सामान्यतः सर्वप्रति-
बन्धादेव । अन्यथा-साक्षात्सन्निपातविधातकमात्रप्रति-
बन्धे तु । ९ स्थावोरित्यत्रेत्यर्थः ।

इत्त्वकाले तत्कार्याऽसंभवात् । तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव । तस्मात्सन्निपातविधातकशस्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अप्यनेनाऽप्रवृत्तिः । अकजावर्षसंज्ञा तु न, अन्तरङ्गायां तस्यां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् ॥

[आश्लेषतत्समाधानभाष्यम्]

कः पुनरत्र विशेषः—एषा वा परिभाषा क्रियेत, 'अनन्यप्रकृति'रिति वोच्येत ? ॥

अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या ।

बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥

[परिभाषाप्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्]

कानि पुनस्तानि ? ॥

[प्रयोजनप्रदर्शनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं,—ह्रस्वत्वं तुग्विधेरप्रामिणि-

कुलम् ॥*॥

[ह्रस्वत्वं तुग्विधेरनिमित्तम् ॥ क ? ॥

'प्रामणिकुलम्' ॥ प्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वस्य पितृ कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्ये'ति न दोषो भवति ।

(प्र०) प्रामणिकुलमिति । 'इको ह्रस्व'इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरान्तर्यविधातः । यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तर्य, अवयवावयवश्च समुदायावयवो न भवति तदैतत्प्रयोजनं, न त्वन्यथा ॥

(उ०) पूर्वोत्तरेति । अधिकृतनेोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपादिति भावः । अवयवेति । तथा ऽप्रतीतेरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इगतपूर्वपदस्योत्तरपदसन्निपातविधातः पूर्वपदस्येगन्तर्यसंनिपातविधातश्चेति भाः-यः । एवं 'वृत्रहमि'रित्यत्र नान्तर्य स्वादिमन्निपातविधातः । नान्तर्यवादि-सन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति । लोको षोडशवयवास्तुत्यादेर्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात् कैयटोक्तं चिन्त्यम् । किं च भवितेत्यादौ तासवयवेदो लघूपधाङ्गावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य 'दोधावेवीट'मिति निषेधो व्यर्थः स्यात् । न च ह्रस्वावयवे तुको 'यदागमा'इति न्यायेनेगम-

हणेन तुग्विशिष्टस्य ग्रहणाच्च सन्निपातविधातः । 'आने'मु-गिति ङापकेन तदनङ्गीकारात् । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावयवेऽपि अवयविनः समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वेनाऽप्रत्यक्षसमवेततया बायु-वृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्यादिति परास्तम् । भूयोवयवसंनि-कर्षयैव फलबलात् कारणत्वेनाऽक्षतेः । संयोगऽस्थक्षे तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतुः, फलबलादिति दिक् ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्व-त्वमन्तरङ्गस्तुक् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।

(प्र०) बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदकस्ये'ति ह्रस्वत्वं, तदपि अर्थाश्रयत्वाद्वहिरङ्गम्, तुक्तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः । यदि तु 'सन्निपातलक्षण' इत्याश्रीयते तदा 'प्रामणि-च्छत्र'मित्यत्राऽपि तुम्भ स्यात् । ह्रस्वत्वतुगागमयो-स्त्वत्र साम्यादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति छलंक्षणस्तुक् सिद्धो भवति ॥

(उ०) असिद्धत्वेन समाधानं चावश्यकमित्याह—यदपीति । अर्थाश्रयत्वादिति । इदं 'त्रयादेशे सन्तरय प्रतिषेधो वक्तव्य' इति स्थानिवत्सूत्रस्थेन वार्तिकेन, तत्प्रत्याख्यानापरेण भाष्येण च विरुद्धम् । प्रातिपदिकरूपसमुदाया-श्रयत्वादिति वक्तुं युक्तम् । तदेवाह—वर्णाश्रयत्वादिति । स्थानं बहिरङ्गत्वेन सिद्धिनोजानन्तर्य इति निषेधमनाश्रित्य । 'कुलं प्राप्नोति'इत्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वेन संनिपातपरिभाषयैव न तुक् । प्रातिपदिकरथाऽजन्तत्वं संनिपातेन जातहरवस्य तदविधातकत्वात् । एतेन परनिमित्तकत्वेन कृत्वपितृज्ञान-सापेक्षत्वेन च तुगपि ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे तुग्दुर्बल इत्यपास्तमिति अनुपदमेव वक्ष्यामः । तुकि संनिपात-परिभाषाश्रयणे दोषमप्याह—यदित्विति । अत्रापि वर्णमा-त्राश्रयत्वेन तुगन्तरङ्गः, पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो ह्रस्वो बहिरङ्गस्त-दोषेभ्यस्याऽगणनाच्च । तस्मादत्र तुम्भ भवेत्येत्थन्ये ॥

॥ * ॥ नलोपो वृत्रहमिः ॥ * ॥

[नलोपस्तुग्विधेरनिमित्तम् ॥ क ? ॥

'वृत्रहमिः' ।] वृत्रहमिभ्रूणहमिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पितृ कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिर-निमित्तं तद्विधातस्ये'ति न दोषो भवति

शेषः । ४ कैयटं दूषयति—लोक इति । ५ किञ्चित्तरय-अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वाभावे इति शेषः । ६ अत्रा-पीति । प्रामणिच्छत्रमित्यत्रापीत्यर्थः ॥

१ प्रयोजनमिति । प्रामणिकुलमित्यादौ हरवत्वं तुग्वि-धेरनिमित्तमिति संनिपातपरिभाषाप्रयोजनमित्यर्थः । एवम-प्रेऽपि बोध्यम् । २ कुम्भं स्यात् । ३ इतीत्यस्य 'बोध्य'मिति

(उ०) 'बृत्रहमि'रित्यादौ पदसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम्

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपस्तस्याऽसिद्धत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्र०) असिद्धो नलोप इति । 'नलोपः सुप्स्वरे'ति, 'असिद्धं बहिरङ्गमिति वा ॥

(उ०) असिद्धमिति । सुक्विनरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो बहिरङ्ग इति भावः ॥

॥*॥ उदुपधत्वमकित्वस्य निकुचिते ॥*॥

उदुपधत्वमकित्वस्याऽनिमित्तम् ॥ क?॥ 'निकुचिते' । निकुचितं इत्यत्र नलोपे कृते 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्या'मित्यकित्वं प्राप्नोति । "संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) निकुचित इति । कुम्भेर्भावे कप्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । तत्र कित्वनिमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादित्यकित्वस्याऽनिमित्तमिति गुणो न भवति ॥

[प्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राऽकित्वं, 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना ॥*॥

नाभावो यञि दीर्घत्वस्याऽनिमित्तम् । क?॥ 'अमुना' । नाभावे कृते 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं प्राप्नोति ।

'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) अमुनेति । न मु न इत्यस्यायमर्थः—ने कर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति, नतु ने परतो यदीर्घत्वं प्राप्नोति । तत्रैव मुभावस्याऽसिद्धत्वादकारा-

न्तत्वादीर्घप्रसङ्गः । तस्मिन्कृते 'अदसोऽसे'रिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति । ततश्चाऽमूनेति स्यात् । उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति ॥

(उ०) 'यदीर्घत्वं प्राप्नोती'यस्य 'तत्रापि मुभावः सिद्ध इत्यर्थ' इति शेषः ॥ तत्रेति । अस्य च 'एवं चे'त्यादिः । क्वचित्तु—'प्राप्नोति तत्र । तथा च तत्रे'ति पाठः । असिद्धत्वादिति । शास्त्राऽसिद्धत्वादिति भावः । कृतेदसोसेरिति । ननु मुत्वाऽसिद्धया उकार एवाऽकारबुद्धौ सुपिचेत्यन्तरतमे दीर्घे आकारे मस्य स्वत एव सत्त्वाद्वात्परत्वाऽभावेन कथमनेन दीर्घोकारप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकसिद्धसंनिधोगशिष्टन्यायेन मुत्वस्यापि निवृत्तेर्दात्परत्वसत्त्वात् । नचाऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । 'पूर्वत्रामिदं न स्थानिवदिति निषेधात् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्तु न, लक्ष्यभेदादित्यभिमानः । केचित्तु 'अमाना' 'अदाना' इति वापत्तिरित्याहुः । दीर्घत्वस्येति । उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येत्येतत्—'न मु टादेशे' इति ॥

(प्र०) न मुटादेश इति । अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः—टाय आदेशः, टायामादेश इति ॥

(उ०) नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्यादत आह—अनेकेति । अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थः । संबन्धसामान्यपष्ठया ममास इति तात्पर्यम् ॥

॥*॥ आत्वं कित्वस्योपादास्त ॥*॥

आत्वं कित्वस्याऽनिमित्तम् ॥ क?॥ उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते 'स्थाध्वोरिच्चे'तीत्वं प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) उपादास्तेति । एज्विषय आत्वविधानादकित्वसन्निपातनिमित्तमात्वं 'स्थाध्वोरिच्चे'ति कित्वस्याऽनिमित्तम् । कित्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्वाऽभावे न भवति ॥

(उ०) कित्वस्येति । भाष्येऽपि 'स्थाध्वोरिच्चे'ति उपादान्त स्वरः' इत्यादि तु गौडः पठन्ति ।

किञ्च प्राप्नोतीति पाठः । 'इत्थ'मिति पाठे किञ्चसहितमित्थ-
मित्यर्थः । किञ्चवारणेपीत्वं स्यादत आह-किञ्चेति ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमे-
तत्--'दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्त्वे' इति ।

॥*॥ तिसृचतसृत्वं डीव्विधेः ॥*॥

तिसृचतसृत्वं डीव्विधेरनिमित्तम् ॥
क ? ॥ 'तिसृस्तिष्ठन्ति चतसृस्तिष्ठन्ती'-
ति । तिसृचतसृभावे कृते 'ऋन्नेभ्यो डी'बिति
डीप् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

[वार्तिकोक्तप्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति--'न तिसृचतसृभावे कृते
डीभभवतीति यद्यं 'न तिसृचतसृ'नामि
दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्र०) यद्यमिति । ननु समस्तार्थमेतस्यात्
'प्रियतिसृणां ब्राह्मणानां'मिति । अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत
इति नास्ति डीपः प्राप्तिरिति केचित् । तदयुक्तम् ।
न हि डीव्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति । तत्राऽवयवस्य
स्त्रीत्ववृत्तित्वान्डीपः प्राप्तिः केन वार्यत इति ज्ञापक-
मेव । ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात्स्वसादिष्वनयोः
पाठो न कर्तव्यो भवति ॥

(उ०) नास्ति डीप इति । यत्त्वन्तरङ्गत्वात्समासा-
त्पूर्वमेव डीबिति । तत्र । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेनान्तर्वर्ति-
विभक्त्याश्रयतिस्रादेशस्याऽप्रवृत्तेः । ज्ञापकमेवेति । उच्यते
तु नास्य प्रवृत्तिः, विभक्तौ लिङ्गविशेषाऽग्रहणात् । नन्वेवं
स्वसादिपाठो व्यर्थः स्यादत आह-ज्ञापकादेवेति । एवं-
चैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्स पाठोऽप्रामाणिक इति भावः ॥

इमानि तर्हि प्रयोजनानि—

[प्रयोजनान्तरवार्तिकानि]

॥ * ॥ 'शर्तानि सहस्राणि' ॥ * ॥

नुमि कृते 'ष्णान्ता षड्'ति पदसंज्ञा
प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं

तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) शतानीति । विभक्तिसंनिपातनिमित्तो
नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमि-
त्तम् । ष्णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थ-
मित्यत्र न भवतीति चेत्, संख्यासंप्रत्ययार्थं
बहुव्रीह्यर्थं तत्स्यादित्यदोषः ॥

(उ०) विभक्तिलुक् इति । तन्निमित्तसंज्ञायाश्चे-
त्यपि बोध्यम् । अन्तग्रहणमिति । तत्सामर्थ्यादिति
मन्यते । सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः--संख्येति । बहु-
व्रीहेः फलं संख्यासंप्रत्ययः ॥

[प्रयोजनवार्तिकभाष्यम्]

॥*॥ शर्कटौ पृथगौ ॥*॥

अत्वे कृते 'अत' इति टाप् प्राप्नोति ॥
'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघात-
स्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) शकटाविति । विभक्तिसंनिपातकृतमत्वं
यदि टापो निमित्तं स्यादानन्तर्यं विहन्येत ।
शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावो नाऽनन्तर्ये लौकिके ।
टापि च सति 'शकटाया'मिति स्यात् । 'अच्च घे'-
रिति तपरकरणेनाऽयत्र टाब्जिनवर्तयितुं शक्यते ।
इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाऽकारो भविष्यति, भाव्य-
मानत्वाद्वा सवर्णस्याऽकारो ग्राहको न भविष्यतीति
लक्षणान्तरेणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं
तपरकरणं संपद्यते ॥

(उ०) विभक्तीति । 'घेः परस्य डेरौद्धरेन्तादेश-
श्चाकार' इति सूत्रार्थान्ङादेशोत्वसन्नियोगेन विधीयमान-
मत्वमङ्गप्रत्ययसंनिपातकृतमित्यर्थः । नन्वेकादेशेऽन्तवद्भावा-
न्नटाव् व्यवधायकोऽत आह-शास्त्रीये चेति । ननु टापि
वृद्धेरैकादेशं शकटाविति सिद्धयेदेवाऽत आह-टापि चेति ।
वृद्धेः परत्वादाङ्गत्वाच्च यादामाविति भावः । संपद्यत इति ।
तपरत्वादि सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् । टाप् स्यादेव । किं च
शकटावित्यादौ वृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिन्त्यमिदम् ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ इयेष उवोष ॥*॥

१ शकृते-किञ्चेति । अस्य 'न'न्वित्यादिः । २ अत्र
तिसृचतसृत्वं डीव्विधेस्तिष्ठ [स्तिष्ठन्ति चतसृ-
स्तिष्ठन्ति] इत्येवं वार्तिकपाठ इत्यन्ये ॥ ३ इतिः क्वचित् ।
४ न तिसृचतसृत्वि । 'इत्यनेने'ति शेषः । ५ तत्रेति ।

समस्ते इत्यर्थः । ६ इदं भाष्यमित्यन्ये ॥ वार्तिकमि-
त्यन्ये । ७ 'भविष्यतीति' पा० । ८ इदं भाष्यमित्यन्ये ।
प्रयोजनवार्तिकमित्यन्ये । ९ 'सिद्धयेदत आह' पा० ।
१० इदं भाष्यं वार्तिकं वेति सन्दिग्धम् ।

गुणे कृते 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः'
इत्याम् प्राप्नोति ॥ 'संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विधातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) इयेषेति । आसि सति लुक् स्यादिति
प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विधातः स्यात् । 'उषवि-
दे'ति विकल्प ओषांचक्रतुः ऊषतुरित्यादौ सावकाश
इत्युबोषेति नित्य आम् प्रसज्येत । प्रतिपदविधेस्तु
बलवत्त्वात्परत्वाच्चाऽत्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनु-
दाहरणमेतत् । 'गुरुमत' इति नित्ययोगे मतुबाश्र-
यणादपि शक्योऽत्राऽऽसभावः प्रतिपादयितुम् ॥

(उ०) लुक् स्यादिति । लुगभावेऽपि शक्यवि-
तिवत्संनिपातेन गुणो जातस्तदानन्तर्यविधातस्य सत्त्वेनैत-
त्कथनव्योपयोगश्चिन्त्यः । ननृषविदेत्याम्बिधानादुबोषेत्यसङ्ग-
तमत आह-उषविदेति । तत्र न दिवंचनात्प्राग् गुरुमत्वमिति
मात्रः । प्रतिपदविधेरिति । कचिद्गुणे कचिद्विधे एकादेशे
गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमिति भावः । परस्वादिति ।
तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ।
'उबोषे'ति कवर्गाद्वितीयांतो वा भाष्ये पाठः । उषेर्विकल्पेन
पक्षे आमभावेऽपि कृतद्वित्वादुबोषादुबोर एवम् । रूपे
चास्येव विशेष उबोषाश्चकारेति । उपेस्त्वामि ओषांचकारे-
तीति परे । नित्ययोगेति । 'इजादेश्च'रित्युक्तावपि 'अनृच्छ'
इति प्रतिषेधादिजादेर्गुरुमत इत्यर्थलाभे मतुम्ब्रह्णादिति
भावः । परेत्वेवं सत्यनृच्छ इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः । तुगुपत्तेः
प्राग् गुरुमत्त्वाऽभावात् । उम्भादीनां गुरुमताममनापत्तेश्च ।
तेषामाशीर्लिङि गुरुमत्त्वाऽभावादिति भाष्याशयमाहुः ॥

[परिभाषाप्रयोजनदूषणवार्तिकानि]

॥*॥ तस्य दोषो-वर्णाश्रयः प्रत्ययो
वर्णविचालस्य ॥*

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो-वर्णाश्रयः
प्रत्ययो वर्णविचालस्याऽनिमित्तं स्यात् ॥
क ? ॥ 'अत इज्' । दाक्षिः प्लाक्षिः ॥

(प्र०) दाक्षिरिति । प्रयोगे व्यवस्थितस्यैव-
कारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति संनिपात-
लक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्यते ॥

(उ०) नन्विप्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसंबन्धलक्षण
संनिपाताश्रय इत्यत आह-प्रयोग इति । अन्वाख्यानं-

१ इति-इत्यतोऽपि । २ आम्बिधानादिति ।
आम्बिकल्पविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । उबोषेति । इमुदाहर-
णमित्यर्थः । ३ तदुक्तस्येति । उदाहरणववादिनोक्तस्येत्यर्थः ।

साधुत्वेन । प्रत्ययस्य-साधुत्वावच्छिन्नस्य ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः ॥

(प्र०) न प्रत्यय इति । कल्पितप्रकृतिप्रत्यय-
विभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय
उत्पाद्यत इत्याशयः ॥

(उ०) अविद्यमान एवेति । मन्दमध्यानां तथैव
प्रतीतेः । साधुत्वान्वाख्यानेऽपि साधुत्वस्य सन्निपातनिमि-
त्तत्वं, न प्रत्ययस्येति भावः ॥

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात् ॥

(प्र०) अङ्गसंज्ञेति । सत्यामङ्गसंज्ञायामकार-
लोप इति स्यादानन्तर्यविधातः । तत्र-'वर्णविचाल-
स्याऽनिमित्तं स्या'दिति अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः । अत्र
केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते तेषामात्रेयाद्यप्यु-
दाहरणम् । अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः ।

(उ०) सत्यामिति । 'यस्मा'दित्यस्य प्रत्ययविधातु-
द्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिष्वि तदङ्गसंज्ञ-
मिति सूत्रार्थ इति भावः । यत्रङ्गसंज्ञाऽनिमित्तम्, कथं तर्हि
वार्तिके 'प्रत्यय' इत्युक्तमत आह-तत्रेति । आश्रये-
इतश्चानिज इति ढक् । परे तु वार्तिकस्यामाशयः-निमित्तनि-
मित्तिनोः संबन्धवद्दिशेषणविशेष्ययोः संबन्धोऽपि सन्निपातः ।
एवं च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वंसंबन्धनिमित्तः प्रत्ययरतद्विधा-
तस्याऽनिमित्तमिति । इममाशयमजानानः शङ्कते-न प्रत्यय
इति । एकदेयुत्तरयति-अङ्गसंज्ञा तर्हीति । युक्तं
चेतत् । उपजीव्यविरोधस्याऽन्यायत्वं हि एतन्न्यायमूलम् ।
तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु त्वयैव मया-
प्यनित्यत्वेन भुशकवारणः । अत एव 'ग्रामणि कुल'मित्यादौ
नपुंसकह्रस्वत्वे तुङ् । उपजीव्यस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वसम्ब-
न्धस्य विधातात् । बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं तु न, तस्य
तत्त्वाऽभावात् । 'शौबो' 'गाङ्गेय' इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोप-
निमित्तत्वानापत्त्या 'वर्णाश्रय' इत्यंशस्य वार्तिके वैयर्थ्यापत्ते-
श्चेत्याहुः ॥

॥*॥ आत्वं पुग्विधेः क्रापयति ॥*

आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात् ॥

क ? ॥ क्रापयतीति ॥

४ लक्षणस्य-'संनिपाते'ति परिभाषारूपस्य लक्षणस्य,
दोषः-अतिव्याप्तिः । विचालो-नाशः । ५ 'तेनात्रेया' पा० ।
६ इति-इत्यन्तमुक्तम् ।

(प्र०) क्रापयतीति । णिचि वृद्धौ कृताया-
मात्वं पुको न निमित्तं स्यादङ्गस्य य आकारस्तस्य
पुगित्यवयवभक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः ॥

(७०) आत्वम्—‘कीडजीनां गौ’विति । स्वाङ्गस्या-
ऽप्यवधायकत्वादाह—आकार इति । श्रुतत्वात्तस्यैव
पुगिति भावः ॥ परं तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न क्षतिः, यादृशयोः
सञ्ज्ञिपातः पुङ्क्तिमित्तं तस्य निघातसत्त्वात् । ‘यदागमा’ इति
परिभाषया तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसञ्ज्ञिपातस्याऽभा-
वात् । अत्रचेदमेव माध्यं मानम्, ‘ह्रस्वं तुगिवधे’रित्यादि
च । सिद्धान्ताशयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयणीयमि-
त्येवेत्याहुः ॥

॥*॥ पुग्नस्वत्वस्याऽदीदपत् ॥*॥

पुग्नस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात् ॥
क ? ॥ अदीदपदिति ॥

(७०) माध्ये—पुग् ह्रस्वत्वस्येति । ण्याकारसञ्ज्ञि-
पातनिमित्तः पुक् । ह्रस्वे हि तद्विघातः स्पष्ट एव । न च
ह्रस्वरय चङ्परिणिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया बहिरङ्ग-
त्वेनाऽसिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्ये-
नाऽनयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किं च तथा
शास्त्रोक्त्याऽसिद्धत्वंऽपि लौकिके सञ्ज्ञिपातेऽसिद्धत्वाभावात्

॥*॥ त्यदाद्यकारष्टाच्चिधेः [या सां] ॥*॥

त्यदाद्यकारष्टाच्चिधेरनिमित्तं स्यात् ।
क ? ॥ यां सेति ॥

॥*॥ इड्विधिराकारलोपस्य [ययिवान्] ॥*॥

इड्विधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात् ॥
क ? ॥ ययिवान् तस्थिवा’निति ।

(७०) इड्विधिरिति । वस्वेकाजदित्याकारान्तलक्षण
इड् । नियमशास्त्राणां च विधिसुखेनैव प्रवृत्तिरिति भावः

॥ * ॥ मतुच्चिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य
[अग्निमान्] ॥ * ॥

मनुच्चिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्या-
ऽनिमित्तं स्यात् ॥ क ? ॥ अग्निमान् वायु-
मान् । परमवाचा परमवाचे इति ॥

(प्र०) अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य
मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य मिघातं न कुर्यात् ।
परमवाचेति । ‘अन्तोदात्तादुत्तरपदा’दिति विभक्त्यु

दात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात् ॥

(७०) पूर्वमिति । ‘ह्रस्वनुद्भूत्या’मित्यत्रान्तोदात्ता-
दित्यनुद्भूतेरिति भावः ॥

॥*॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य [नदि] ॥*॥

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं
स्यात् ॥ क ? ॥ नदि कुमारि किशोरि
ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति । नदीह्रस्वत्वे कृते
“पङ्क्तस्वारासम्बुद्धेरिति”ति संबुद्धिलोपो न
प्राप्नोति ॥

(७०) ह्रस्वत्वम्—अम्बायैत्यनेन ॥

[दूषणनिरासमाध्यम्]

मा भूदेवं ङ्यन्तादित्येवं भविष्यति ।

(प्र०) माभूदिति । ‘हल्ङ्घादिसूत्रे दीर्घग्रह-
णमद्वेष्टे’मुच्यते । तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भा-
वाद्विधिष्यतीति भावः । ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया च
नैतदुच्यते, तस्याऽङ्ग्याबन्तत्वात् ॥

[दूषणस्थापकमाध्यम्]

न सिध्यति । ‘दीर्घा’दित्युच्यते,
ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति । इदमिह संप्र-
धार्य—ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति ।
किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाद्भ्रस्वत्वम् ॥

[दूषणस्थापकमाध्यम्]

नित्यः संबुद्धिलोपः, कृते ह्रस्वत्वे
प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्र०) नित्य इति । कार्यं तावन्नित्यं, तद्येन
केनचिन्नक्षणेन भवत्विति भावः । संबुद्धिलोपस्या-
वकाशो हे देवदत्तेति ॥

(७०) ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाशत्वेन सञ्ज्ञिपाते-
परिभाषावापकं स्यादत आह—संबुद्धिलोपस्येति ॥

[दूषणस्थापकमाध्यम्]

अनित्यः संबुद्धिलोपः । नहि कृते
ह्रस्वत्वे प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ संनि-
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ।

[आक्षेपोपसंहारमाध्यम्]

एते दोषाः समा भूयांसो वा ।
तस्मान्मार्थोऽनया परिभाषया ॥

१ इति—इत्यनेन । स्वाङ्गस्येति । अङ्गस्य
पुकोत्यादिः ।

२ लुप्तं स्यात् । ३ क्वचित् ४ अद्वेष्टेति । तद्विशेषणत्वे-
नाऽद्वेष्टेत्यर्थः ।

(प्र०) भूषांसो वेति । दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोऽत्र 'समा' इति प्रयोगः । अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा 'समराज्यं वर्तते' । सर्वेषां राज्यं वर्तते इत्यर्थः । वेदेऽपि—'मा नः समस्य दूष्य' इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मा न इत्यर्थः । तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः ॥

(६०) भाष्ये—एते दोषाः समा इति । वाक्तिककारोक्तसकलप्रयोजनपेक्षामदम् । यद्यपि प्रयोजनानि नव, दोषा अष्टौ, तथापि अल्पान्तरत्वात्समत्वोक्तिः । यद्वाऽन्यत्रापि दोषः संभाव्यत इत्यभिमानः, ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोक्त-आह—दुष्टत्वेति । अन्ये तृक्तेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयपेक्षया भूयस्त्वोक्तिरित्याहुः । ध्यायतेर्विचिषद्येकवचने 'आतो धातो'रिति लोपे 'दुरोदाशनाशदमध्ये'ष्विति उक्ते उत्तरपदादेः ण्वे 'दूष्य' इति । तदाह—दुर्धिय इति । सर्वस्य दुर्बुद्धेरहितरूपद्रवो नोऽस्मान्मा वधीदित्यर्थः । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वकत्वाभावाऽद्यण न । तस्मान्माथ इति । पूर्वपक्षाशयमाह—तत्रेति ॥

[सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्]

नहि—'दोषाः सन्ती'ति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न प्रणेत्यम् । नहि—भिधुकाः सन्तीति स्थाव्यो नाधिधीयन्ते न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते ।

[सिद्धान्तिनो युक्त्यन्तरभाष्यम्]

दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् ॥ कुत एतत् ? ॥ नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु ।

(प्र०) प्रतिविधेयमिति । तत्र विधानसामर्थ्याद्वाक्को वर्णविचालो भविष्यति । 'कष्टाये'ति । ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति । 'न यासयो'रिति लिङ्गादाभविष्यति । यथिवानिति । वस्वेकाजादिस्यं नियम इतो, न त्वपूर्वोऽयं विधिरित्याकारस्य लोपः । 'क्रापयती'त्याकारान्तभक्तः पुत्र व्यवधायकः । 'अदीदप'इति लिङ्गाद्धस्वः, यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्वमुपधाहस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति—

१ तत्रेवीति । दोषप्रयोजनयोर्मध्य इत्यर्थः

२ तत्रेति । दोषाणां मध्य इत्यर्थः । ३ 'भविष्यति'पा० ।

'पुकि कृते उपधाहस्वत्वं भवती'ति । नहि जानाते-रकृते पुकि हस्वभाविन्युपधा भवति । अभिमानिति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संज्ञिपातपरिभाषां बाधते । 'एवहस्वा'दित्यत्रापि 'गुणात्संबुद्धे'रिति वक्तव्ये हस्वग्रहणसामर्थ्यात्संज्ञिपातपरिभाषाऽभावः । दधीत्यत्र च्छन्दसि गुणाऽभावपक्षे छान्दसो लुभैवति ॥

(७०) सिद्धान्ती समाधत्ते भाष्ये—नहीति । परिभाषायाः कर्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्ती—दोषाः खल्वपीति । लक्षणमिति । उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः । तत्र विधानेति । यादृशप्रकृतिप्रत्ययसंज्ञिपातनिमित्ताङ्गसंज्ञा तादृशसंज्ञिपातविधार्तं विना यस्येति लोपस्य चरितार्थऽभावादिति भावः । कष्टायेति । आर्कारसंज्ञिपातनिमित्तो डेयं यन्नादिनिमित्तदीर्घस्याऽनिमित्तं स्यादिति भावः । 'नैचैव' 'दोषाः साकल्येने'ति भाष्यविरोधः, 'कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्ये'ति ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु नष्टोऽतो न दोषः । एवं च 'समा' इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहुः । लिङ्गादिति । श्वनिपेक्षवैयर्थ्यादिति भावः । नस्वपूर्व इति । क्रादिनियमादार्धधातुकस्येडित्येवेत्सिद्ध इति नेडाकारान्तसंज्ञिपातनिमित्त इति भावः ॥

परे तु नियमज्ञात्वाणां विधित्वमेव, आर्थी त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेनाऽऽकारान्तसंज्ञिपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः । आकारान्तेति । अङ्गस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् । तज्ज्ञापयतीति । अतएव 'भरन्नी'ति निर्देशः सङ्गच्छते । मितो हस्वे चोपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । 'हस्वभाविनीति । 'अचक्षे'त्युपस्थितेरिति भावः । 'अचक्षे'त्यस्य श्रुतिस्त्वेन तदाधिकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य वाचकत्वनोचितेति तात्पर्यम् । बाधते इति । हस्वनुद्भवा'मित्यत्रोपस्थितयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः । गुणाभावेति । 'जसादिषु छन्दसि वाचचन'मिति वचनादिति भावः ।

अव्ययीभावश्च ॥ १ । १ । ४० ॥

[प्रयोजनवातिकम्]

॥*॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं

लुङ्मुखस्वरोपचाराः ॥*॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं ॥

किम् ? ॥ 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः' ॥

लुङ्—उपाग्नि प्रत्यग्नि । 'अव्यया'दिति

४ अस्य 'अन्ये'त्यादिः । ५ एवम्—अत्र दोषसङ्गावे ।

६ समाधत्ते—कष्टेति । 'यत'इत्यादिः ।

लुक्सिद्धो भवति ॥ मुखस्वरः—उपाग्न-
मुखः । प्रत्यग्निमुखः । 'नाव्यविक्षब्दगो-
महत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः' इत्येष प्रतिषेधः
सिद्धो भवति ॥ उपचारः—उपपयःकारः
उपपयःकाम इति । 'अतः कृकमिकंस-
कुम्भपात्रकुशाकर्णोऽध्वन्ययस्ये'तिप्रतिषेधः
सिद्धो भवति ।

(प्र०) अव्ययीभावश्च । प्रयोजनमिति ।
मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम् । यथा
'मशकार्थो धूम' इति ॥

(उ०) अव्ययीभावश्च । उपचारो नाम 'अतः
कृ' इति विहितविसर्गस्थानिकसत्त्वम् । यथा मशकार्थ
इति । एतदेव 'निवृत्तिकारण'मिति पातञ्जलैर्व्यवहियते ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदा-
हरणमात्रम् ?

[ममाधानभाष्यम्]

परिगणनमित्याह ॥ अपि खल्व्वाहुः
'यदन्यदव्ययीभावस्याऽव्ययकृतं प्राप्नोति
तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति ॥

(प्र०) अपि खल्विति । एवं खल्वित्यर्थः ।
परिगणनमनेन दृढीक्रियते ॥

(उ०) अनेनेति । ऋष्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र
वक्तव्य इत्यन्तं तत् । तत्र यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिन-
स्य उक्ता इत्याहुः ॥

[अनुयोगभाष्यम्]

किं पुनस्तत् ? ॥

[परिगणनाऽभावे दूषणभाष्यम्]

पराङ्गवद्भावः । पराङ्गवद्भावेऽव्य-
यप्रतिषेधश्चोदित उच्चैरधीयान नीचैरधी-
यानेत्येवमर्थम्, स इहापि प्राप्नोति—उपा-
ध्यधीयान प्रत्यग्यधीयान ॥

अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीच-
कैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति,—
उपाग्निकं प्रत्यग्निकम् ॥

मुम्यन्ययप्रतिषेधश्चोदते—दोषामन्य-

महर्दिषामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स
इहापि प्राप्नोति,—उपकुम्भमन्य उप-
मणिकमन्य इति ॥

अस्य च्वाधव्ययप्रतिषेधोऽव्ययते-
दोषाभूतमहर्दिषाभूता रात्रिरित्येवमर्थम्,
स इहापि प्राप्नोति,—उपकुम्भीभूतम् उप-
मणिकीभूतम् ॥

(प्र०) उपाध्यधीयानेति । अग्निसमीपे
अधीयानेत्यर्थः । तत्र 'षष्ठ्यामन्त्रितकारकवच-
न'मिति पराङ्गवद्भावो भवति ॥

(उ०) किं पुनस्तत्पराङ्गवदित्यादिना तस्यैवोदाह-
रणप्रदर्शनम् । षष्ठ्येति । अत्र च कारकत्वम् । तेन समु-
दायस्य षाष्ठ्यामन्त्रितस्य चेत्याहुः तात्त्वम् ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

यदि परिगणनं क्रियते, नाथोऽव्ययी-
भावस्याव्ययसंज्ञया ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयो-
जनानि ? ॥

[प्रत्याख्यानसाधकप्रथमप्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते—लुगि-
ति । आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यव्ययी-
भावाल्लुगिति यदयं—'नाव्ययीभावादतः'
इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(उ०) भाष्ये—यदयं नाव्ययीभावादिति । स
ह्यन्तरत्वादव्ययादाप्सु इत्यस्यैव निषेधो, न तु सुपो
धात्वित्यरयेति 'उपमणिकमुख' इत्यादौ तन्निषेधेन चरि-
तार्थमिति न प्रमितव्यम् ॥

[तृतीयप्रयोजननिरासभाष्यम्]

उपचार इति । अनुत्तरपदस्थस्येति
वर्तते

[द्वितीयप्रयोजननिरासभाष्यम्]

तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति ।
न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति ।
यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्—
'नाव्ययादव्ययीभावाच्चे'ति ॥

१ 'निषेधः' । २ 'अपि खल्वप्याहुः' । ३ तत्र—संवादे ।
तत्—वचनम् । तत्र—वचने । ४ कचिन्न । ५ 'क्षोद्यते' ।

६ तन्निषेधेन—सुप इत्यस्य निषेधेन । ७ 'चरितार्थमिति'
पा० । ८ तत्र—उभयोरन्यथासिद्धौ सत्याम् ।

(प्र०) न चैकमिति । सामान्यलक्षणमेक-
प्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रैवायमिति । न
चोक्तम्, तस्मान्मुखस्वरेणाऽत्र भवितव्यमित्याहुः ।
अन्ये तु वर्णयन्ति—अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थ-
संज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति नार्थः सूत्रे-
णेति । केचित्तु—स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्यय-
संज्ञायां पुनर्वचनमनित्यलक्षणपनार्थम् । तेन कतिप-
यान्येवाऽव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेने-
त्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाऽभावः ।

(उ०) न चोक्तमिति । भाष्ये यदीत्यसन्दिग्धे
संदिग्धवचनं वेदाः प्रमाणं चेदिति वक्तुं । तस्मात्तत्र ग्रहणं
कर्त्तव्यम् । सूत्रं च न कार्यमिति भाष्याशय इति वयम् ।
अन्येति वक्ति । चिन्ना ह्यारोपितमव्ययत्वं, वारतवमनव्य-
यत्वं च प्रतीयते इति यथालक्ष्यं किञ्चिदव्ययकार्यं भवति
किञ्चित्त्रेतीष्टं सिद्धमिति भावः । विशेषे—कार्यविशेषे । किञ्च
'द्विर्बद्धं सुबद्ध'मिति न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकत्वमेव
स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं चैव्ययीभावस्याव्ययत्वात्कथमेति
हरदत्ताद्युक्तं चिन्त्यम् । भाष्यविरोधात् । अन्ये तु—मुख-
स्वरे नाव्ययीभावादिति नोक्तम् । सूत्रं च कृतम् । तस्मा-
दन्यदपि प्रयोजनम्—नचा उपकूलमित्यादौ बद्धीसमासप्रति-
षेधादीत्याहुरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टम् । तदपि खल्व-
प्याहुरित्यादिभाष्याननुगुणम् ॥ [क्रुन्मेजन्तः]

शि सर्वनामस्थानम् ॥१११४१॥

सुडनपुंसकस्य ॥१ । १ । ४२॥

॥*॥ शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति
चेज्जसि शिप्रतिषेधः ॥*॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति
चेज्जसि शोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि
तिष्ठन्ति वनानि तिष्ठन्ति ॥

(प्र०) शि सर्व । सुडनपुंसकस्येति
चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः, सुट् स्त्रीपुंसयो-
रित्यस्मिन्त्यासे न दोष इत्यर्थः ॥

[॥*॥ असमर्थसमासश्च ॥*॥]

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंस-
कस्येति । नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् ।

१ नहि च तथोक्तमाचार्येणेत्यर्थः । २ दोषान्तरमाह-
किञ्चेति । ३ एवं च—परिगणनस्यावश्यकत्वे च ।

केन तर्हि ? ॥ भवतिना । न भवति,
नपुंसकस्येति ॥

(प्र०) प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वपक्षः,
पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः ॥

(उ०) शि सर्वना । भाष्येऽसमर्थसमासश्चेति
दृष्टान्तरम् । तत्राऽसामर्थ्यमसंबन्धात् । चेन वाक्यभेदस्यापि
संग्रहः । पर्युदासेति । एवं हि समर्थसमासैकवाक्यते
लभ्यते । यद्यपि पर्युदासेऽपि लक्षणा, तथापि दोषद्वययुक्त-
प्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भावः । वस्तुतो नञो
निपातत्वेनाऽनेकार्थत्वात्पर्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्तं वचनः ।
पर्युदासपक्षे सुहित्यनेनैकवाक्यतया तस्याऽप्राप्तावपि आश-
स्याऽप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

यत्तावदुच्यते—'शि सर्वनामस्थानं सुड-
नपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः'—इति ॥

॥*॥ नाऽप्रतिषेधात् ॥*॥

नायं प्रसज्यप्रतिषेधो—नपुंसकस्य
नेति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयं—यदन्य-
न्नपुंसकादिति । नपुंसके न व्यापारः ।
यदि केनचित्प्राप्नोति, तेन भविष्यति ।
पूर्वेण च प्राप्नोति ।

(उ०) नपुंसके न व्यापार इति । निषेधस्येति शेषः

[समाधानवार्तिकम्]

अथवा—अन्तरा या प्राप्तिः सा निषि-
ध्यते ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रति-
षिद्धा, तथा भविष्यति

(प्र०) अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्य-
दोषः । तत्र 'सु'डित्यनेन या प्राप्तिः, सा निषिध्यते ।
न तु 'शि सर्वनामस्थान'मिति प्राप्तिः । अन्यथा 'शि
सर्वनामस्थान'मिति निरवकाशः स्यात् । नपुंसकस्यैव
हि शिः संभवति ॥

(उ०) अप्राप्तेरिति वार्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितसंज्ञायाः
प्रतिषेधाऽप्राप्तेरिति अक्षरार्थः । भाष्ये तु वैस्वर्यं उच्यते ।

४ अञ्चः शोः संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । ५ कुतं स्यात् ।
६ 'व्यापारः' । ७ वस्त्वर्थः—परमार्थः ।

अन्यथेति । शुद्धित्यनपेक्ष्य नपुंसकसंबन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः । सुट्संबन्धे तु इदं चिन्त्यं, शसः शौ चरितार्थत्वात् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते ॥

(प्र०) ननु चेयमिति । परत्वादित्यर्थः । प्रतिषेध-युक्ताऽयुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः । तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः ॥

(उ०) ननु संज्ञाया एकत्वेन कार्यैक्ये विरोधाऽभावात्कथं परत्वमत आह-प्रतिषेधेति । शसि सावकाशत्वात् । एवं चोभयोर्योगपद्याऽसंभवरूपो विरोधोऽस्तीति भावः । पूर्वा प्राप्तिमिति । एवं च सकृद्वृत्तिन्यायेन पुनर्न प्रवर्तत इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नोत्सहते प्रतिपिद्धा सती बाधितुम् ।

(प्र०) नोत्सहत इति । अपवादविषयपरिहारेणाऽस्याः प्रवर्तनादित्यर्थः ॥

(उ०) अपवादेति । एवं च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यथाधिकंति तन्म्यायावसरो नेति भावः ।

[दूषणांतरसमाधानभाष्यम्]

यद्युच्यते-‘असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यः’-इति । यद्यपि वक्तव्योऽथवैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि ॥ कानि ? ॥

असूर्यपश्यानि मुखानि, अपुनर्गयाः श्लोकाः, अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति । [सुड] ।

(प्र०) अथवैतर्हीति । इदानीमित्यर्थः । तत्र ‘स्त्रीपुंसयो’रिति वक्तव्ये ‘अनपुंसकस्ये’ति वचनं ज्ञापकम्-‘प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोऽस्ती’ति ॥

(उ०) इदानीमित्यर्थ इति । तथापीत्यर्थ इत्युचितम् । ‘यद्यपि वक्तव्य’ इत्युपक्रमात् । स्त्रीपुंसयो-रिति । मात्राधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । ‘पुंस्त्रियो’रिति तु वक्तुमशक्यम्, तस्याऽसाधुत्वादिति बोध्यम् । अत्र पशुंदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः समफलत्वेऽप्यत्राश्रयपितृस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मीमांसकोक्तं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवोचित्यात् । स्वाभावे संभा-

१ शसीति । अस्य ‘पूर्वस्येतिशेषः । २ एवञ्च-उभयोः सावकाशत्वे च । ३ ‘नृकरणस्य चानु’ पा० । ४ द्वितीयपक्षे समस्तमसमस्तं वा ? तत्रात्र आह-समासेति । असमस्तं वेति द्वितीयपक्षेऽप्याह-अस-

वितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूपायां विस्तरः ॥

नवेति विभाषा ॥ १ । १ । ४३ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ नवेतिविभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् ॥*॥

नवेतिविभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) नवेति । नवेतिविभाषायामिति । समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्यानुकार्येण चाऽर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः । स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाऽभावाद्याद्यामौ भवतः । अथ वा नवे-त्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या । तत्र लोके क्रियापदसंनिधाने नवाशब्दयोर्योऽर्थो द्योत्यो विकल्पप्रतिषेधलक्षणः स संज्ञीत्यर्थः । अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दाविवादेशौ स्याताम् ॥

(उ०) नवेतिविभा । ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनाऽप्रातिपदिकत्वात् ‘नवेतिविभाषाया’मित्यनुपपन्नमत आह-समुदायस्येति । बान्निक्कोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि समुदायस्यानाऽवन्तत्वात् कथं याद्यादित्यन आह-स्त्रीप्रत्यये चेति । ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपमर्जनं नेति’ ‘भ्यः संप्रसारण’मित्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः । यत्सु ह्रस्ववाविति दीर्घग्रहणादिति । तत्र । बहुश्रेय-सांत्वादौ लोपार्थं ‘प्रत्ययग्रहण’ इति तदन्तविधिना ङ्यन्तेत्यर्थे, तस्य स्वादिप्रत्ययलब्धयस्याद्विधिरत्तादेरित्येन द्विशेषण-तया ङ्यन्तान्तेत्यर्थेन निष्कौशाभिव्यावृत्तये दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् । अनुकरणस्यावन्तत्वं तु प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात् । तस्याऽनित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम् । अथवेति । कृता उच्चारिता । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वम्, असमासेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भावः । नामपदसंनिधाने ‘नवा शार्दा’यादौ प्रत्यग्रौर्भावगतेराह-क्रियापदेति । अन्यथेति । प्रकरणादिवशाच्चार्थविशेषावसायै इति भावः ॥

[वार्त्तिकवतरणभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥शब्दसंज्ञायां ह्यर्थाऽसंप्रत्ययो यथाऽन्यत्र॥*॥

मासेपीति । प्रत्ययप्रेति । नवीनेत्यर्थः । ६ अन्यथे-तीति । तयोरेव संज्ञाया करणे इत्यर्थः । अस्मैवाद्याद्य-माह-प्रकरणादीति । ७ अर्थविशेषावसायः-अर्थविशेषनिश्चयः ।

शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्याऽसंप्रत्ययः स्यात् । 'यथान्यत्र' । अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दस्य संप्रत्ययो भवति, नार्थस्य ॥ कान्यत्र ? ॥ 'दाधा च्चदाप्' 'तरसमपौ घः' इति । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति, नार्थस्य ॥

(प्र०) घुग्रहणेष्विति । शब्दस्य संज्ञाकरणा-
प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु दाधा घित्यादी न घृशब्दादिना
दाधादीनां प्रत्ययः, किंतु दाधाशब्देरेवेत्यत आह-प्रदेशे-
ष्विति । भाष्ये घुग्रहणेष्वित्यादेवुं प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥

॥*॥ इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः ॥*॥

इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो
भविष्यति ॥

(प्र०) इतिकरण इति । क्रियत इति करणः ।
कर्मणि ल्युट् । इतिऽश्वासी करणश्चेति समासः ।
क्रियत इति । सामान्यविशेषभावेन निर्देशः ॥

(उ०) करणल्युटि अर्थाऽसङ्गतेराह-कर्मणोति । बाहु-
ल्लादिति भावः । सामान्येति । 'पाकं पचती'तिवत् ।

[चोदनाभाष्यम्]

किं गतमेतदितिना, आहोस्विच्छब्दा-
धिक्यादार्थाधिक्यम् ? ॥

(प्र०) शब्दाधिक्यादिति । उपहासपरमे-
तच्चोदकस्य वचनम् । अर्शब्दार्थस्याऽल्लाभादिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

गतमित्याह ॥ कुतः ? ॥

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ लोकेतः ॥ * ॥

१ हिःकचित्र । २ 'शब्दस्यैव' पा० । ३ शब्द-
स्येति । धादिशब्दैर्दादेः शब्दस्य संप्रत्यय इत्यर्थः ।
४ शब्दस्य-दाधादेः । सम्ज्ञेति । धादिसम्ज्ञेत्यर्थः ।
प्रदेशेषु-स्थाधोरिच्छेत्यादौ । तस्यैव-दाधाशब्दस्यैव ।
५ इत्यादौ-इत्यादिसंज्ञासूत्रेषु । इत्यर्थः-इत्याद्यर्थः ।
६ क्रियमाण इतिरित्यर्थः । ७ गतं-प्राप्तम् । ज्ञातमिति
यावत् । ८ उपहासे बीजमाह-अशब्देति । ९ इदं भाष्य-

तद्यथा लोके 'गौरित्ययमाहे'ति गो-
शब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो, गोशब्दं स्व-
स्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सोऽसौ स्वस्मा-
त्पदार्थात्प्रच्युतो याऽसावर्थपदार्थकता
तस्याः,-शब्दपदार्थकः संपद्यते । एवमिहा-
ऽपि नवाशब्दादितिकरणः परःप्रयुज्यमानो,
नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति ।
सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो-यासौ
शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं संप्रत्या-
ययति-नवेति यद्गम्यते नवेतियत्प्रतीयतइति ।

(प्र०) गौरित्ययमाहेति । यद्यपि नित्ये
शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्याऽर्थस्य त्यागो नीस्ति,
तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते-अर्थपदार्थक-
तायाः प्रच्युत इति । तत्त्वतस्त्वादावेव स्वरूप-
पदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः । सादृश्यात्तु तमर्थमनभि-
व्यक्तमिति शब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्ययासकृदिति-
रुच्यते । अर्थपदार्थकतेति । संबन्धे भौवप्रत्ययः ।
संबन्धात्प्रच्युतोऽर्थादपि प्रच्युतो भवति ॥

(उ०) भाष्ये 'स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतः शब्दपदार्थकः
संपद्यत' इत्यन्वयः । स्वस्मात्पदार्थादित्यस्य विवरणम्-
यासाविति । दार्ष्टान्तिकं च-शब्दपदार्थकता-स्वं रूप-
मिति वचनात् । 'तस्या' इत्यस्य 'प्रच्युत' इति शेषः ।
कोऽसौ लौकिकोऽर्थस्तत्राह-नवेति यद्गम्यत इति ।
तद्विष्टोति-नवेति यत्प्रतीयत इति । 'म लौकिकोऽर्थ'
इति शेषः । यद्यपीति । एवं च 'स्वस्मात्पदार्था'दित्यनु-
पपन्नं, सर्वरथापि स्वपदार्थत्वात्, प्रच्युतिश्चानुपपन्नेति भावः ।
त्यागो नास्तीति । चाऽर्थाऽन्तरग्रहणाऽभावस्याप्युपलक्ष-
णम् । प्रसिद्धिवशादिति । लोकप्रसिद्धयैव तत्र स्वपदा-
र्थत्वव्यवहारः । तेषामेव-अस्यायं प्रसिद्धोऽर्थस्त्यक्तोऽप्रसि-
द्धश्च गृहीतो इति प्रसिद्ध्या भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकाराज्जुक्ताविति
भावः । वस्तुतो न प्रच्युत्यादिकमित्याह-तस्त्वत इति ।
साहचर्यादिति । 'अर्थभेदाच्छब्दभेद' इति पक्षे इदम् ।
एकशब्दत्वे त्वभेदादिति बोध्यम् । वस्तुतः प्रच्युत्यङ्गीकारो

मित्यन्ये । १० 'प्रत्यायय' । ११ यद्यपीति । 'गौरित्यय-
माहेत्यादा'विति शेषः । १२ नास्ति इतिनाऽपि न
संभवति । १३ ननु पदार्थादित्युक्तत्वात्तस्या इत्युक्तमत
आह-सम्बन्धे इति । वाच्यवाचकभावरूपशब्दार्थ सम्ब-
न्धाभिधाने त्व प्रत्यय इत्यर्थः । 'कृतद्वितसमासैः सम्बन्धा-
भिधान'मित्युक्तत्वात् । १४ कचित्र ।

तयोर्थयोर्बोधाऽविषयत्व-बोधविषयत्वे एव, न तु मुख्यविधि बोध्यम् । पदार्थविपर्यासकृदिति । लोके शब्दविशेषण काऽर्थप्रतीतिः, शास्त्रेऽर्थविशेषणकशब्दस्य । इतिशब्द ममभिव्याहारे विपरीतमिति विपर्यासः । भाष्येऽपि—‘स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युत’ इत्यस्य—विशेष्यभूता’ इति शेषः । अन्यथा-ऽर्थप्रतीतिः शब्दाऽनालङ्घिताया अभावेन एतदसङ्गतिः स्यादिति दिक् ॥

॥ * ॥ समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

नवा कुण्डिका, नवा घटिकेति ॥

(प्र०) समानशब्दप्रतिषेध इति । समानैः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः ॥

(उ०) ‘इतिकरणस्याऽर्थनिर्देशार्थत्वं स्थिते नैव समानानां शब्दानां प्राप्तिरित आह—समान इति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किंच स्याद्यद्येतेषामपि विभाषासंज्ञा स्यात् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘विभाषा दिक्प्रमासे बहुव्रीह्या’ । दक्षिण-पूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्र०) विभाषा दिक्समास इति । विभाषा-शब्देनाऽभिनवलक्षणोऽर्थः प्रत्याख्यते । तत्र प्रत्यग्र-वाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वाऽसंभावात्तन्निमित्तो यदा शाला-यां व्यपदेशः—दक्षिणपूर्वा शाला, सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञाकार्यव्यङ्ग्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात् ।

१ विपरीतमिति । ‘वेदे लोके चेत्यादिः । २ समा-नेति । प्रत्यग्रादीनामित्यर्थः । ३ नवा—नूतना । ४ समानः—नवादिशब्दैस्तुल्यः, शब्दः—नवाशब्दः । येषां—नूतना-वर्णानाम् । ५ शङ्कते—इतीति । ‘नन्वि’त्यादिः । ६ एतेषां—नवाशब्दादीनाम् । ७ संप्रत्ययः—संज्ञासंप्रत्ययः । ८ तत्र तेन तत्प्रतीतो । तत्र—बहुव्रीहौ समासे । अस्य संश्लेष्येऽन्वयः । दक्षिणपूर्वाशब्दस्याग्रेस्थां शक्तिस्तत्रस्थितत्वाच्चाालाप्युच्यते । तदाह—तन्निमित्त इति । दिग्नमित्तः । ९ संज्ञा—सर्व-नामसंज्ञा । भाष्यपर्यालोचनया—उत्तरभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया । सर्वादीति । ‘शङ्काग्रन्थे’ इत्यादिः । अर्थस्य सर्वनाम्नः । तद्वदितेति । सर्वादिवदितेत्यर्थः । नित्यार्थ-मिति । शब्दानां विभाषाशब्देन विकल्पार्थाऽपतीतेरित्याशयः ।

(उ०) प्रत्यग्रेति । यद्यपि ‘न चेह वयं विभाषाग्रह-णेन सर्वादीन्त्यभिसम्बन्धोम’ इति भाष्यपर्यालोचनया सर्वादि-विशेषणत्वलाभाप्यग्रत्वं ममामविशेषणमयुक्तं, तथापि दिग्वाचकमर्वादीनामर्थस्य दिशो, नवपुराणत्वाऽसंभवादु-दाहरणपरभाष्याच्च तत्र ‘सर्वादीना’त्यनेन तद्वदितसमामो लक्षणीय इति भावः । तन्निमित्त इति । लक्षणयेत्यर्थः । तदा संज्ञेति । ‘न बहुव्रीह्या’ इति निषेधे प्राप्ते इदं नित्यार्थ स्यादिति भावः । भाष्ये—अचिरकृतायामिति । तस्यां बोध्या यामित्यर्थः । ‘संप्रत्ययः स्या’ इत्यस्य ‘संज्ञाया’ इति शेषः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेध-

सप्रत्ययो यथा लोके ॥*॥

न वैप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘विधिपूर्वकत्वात् ।’ विधाय किञ्चिन्नवे-त्युच्यते, तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा—लोके ‘ग्रामो भवता गन्तव्यो नवा’ ? । नेति गम्यते ॥

(प्र०) न वा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेश-वाक्यार्थ पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदेशेषु च कार्याणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवाऽर्थ गमयति । तत्र लोकवाञ्छपानार्थाऽवगतिर्भवति न तु प्रत्यग्रार्थाऽवगतिरित्यर्थः ॥

(उ०) ननु प्रदेशे विभाषा दिगित्यादौ न नवा-शब्द उच्चारितः ‘नवेति विभाषे’ति सूत्रे तु न किञ्चिद्विधायो-क्तम्, पूर्वोत्तरमाहचर्येणाऽस्य संशामुत्रत्वादित्यत आह—प्रदेशेति । इयं संज्ञेति । ‘नवेति विभाषे’त्येतत्संशामुत्रार्थ इत्यर्थः । कार्याणि—सर्वनामसंज्ञादीनि । नवार्थ—नवा-शब्दार्थम् । विभाषाशब्दस्याऽर्थसंज्ञात्वात् । किञ्चित्तु तथैव

१० प्रदेशेति । विभाषादिगित्यादिप्रदेशेत्यर्थः । संज्ञा-विभाषासंज्ञासूत्रार्थः । कार्याणि—सर्वादिनांसर्वनामानातीत्या-दीनि । तत्र—प्रदेशे । तस्मिन्सतिवा । लोकवत्—भाष्योक्त लोकदृष्टान्तवत् । नत्विति । विधायोक्तत्वादिति भावः । ११ प्रदेश इति । ‘यत्र किञ्चिद्विधायोक्तं तत्रेत्यादिः ॥ नवेतीति । ‘यत्रोच्चारितस्तत्रे’त्यादिः । उक्तमिति । नवेति शब्दस्वरूपमित्यर्थः । ननु पूर्व सर्वनामग्रन्थानमंशां विधाय तदुक्तमेवेति तत्प्रतिषेधप्रतीतिः स्यादन आह—पूर्वोत्तरेति । तथाच तत्रैवाऽस्य नात्पर्यं न प्रतिषेध इति कथं प्रतिषेधवा-चिनः संप्रत्यय इति भावः । ननु संशामुत्रत्वमस्य पूर्वोत्तर-साहचर्याभिधानं तम आह—इयं संज्ञेतीति ।

पाठः । भाष्ये-नवेत्युच्यते इत्यस्य-तदर्थबोधको विभाषा-
शब्द उच्यते इत्यर्थः । प्रतिषेधवाचिन इति ।
'प्रतिषेधवाच्यं शब्द' इति प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।
नस्त्विति । एवं च प्रदेशाऽऽनुगुण्येन प्रकृतमृषेऽपि न
प्रत्यग्रवाचिनो ग्रहणमित्यर्थः ॥

[समाधाननिराकरणभाष्यम्]

अस्ति कारणं-येन 'नवे'ति लोके
प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति ॥

किं कारणम् ? ॥

विलिङ्गं हि भवाँल्लोके निर्देशं करोति ।
अङ्ग ! हि समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतां,
प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति ।
तद्यथा-'ग्रामो भवता गन्तव्यो नवः' ।
प्रत्यग्र इति गम्यते ॥

(प्र०) विलिङ्गमिति । भिन्नलिङ्गं । व्यधिकरण-
मित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन व्यधिकरणं लक्ष्यते, न
तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगोऽस्ति ॥

(उ०) भिन्नेति । अग्रे 'समानलिङ्ग' इति दर्शनाद्विशब्दो
भिन्नार्थ इति भावः । नस्त्विति । अन्यत्वादिति भावः ।

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

एतच्चैव न जानीमः-कचिद्याकरणे
समानलिङ्गो निर्देशः क्रियत इति ॥

(प्र०) एतच्चैवेति । नैव कचिद्याकरणे समान-
लिङ्गो निर्देशः क्रियते इत्यर्थः । 'विभाषा सेनासुरे'ति
यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशस्तथापि भिन्नविभक्तित्वा-
त्सामानाधिकरण्याऽभावः ॥

(उ०) नैवेति । भाष्ये कचिच्छ्रियत इत्येत-
च्चैव न जानीमः इत्यन्वयः । 'नवा विधी'त्युक्तवतोऽयं
ग्रन्थः । एवं च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य काऽप्यभावात्
कापि प्रत्यग्राध्यावगतिरित्याशयः ॥

[युक्त्यन्तरेण समाधानस्थापनभाष्यम्]

अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दा-

१ विलिङ्गं-विधेयगतलिङ्गविरुद्धम् । २ न तु-नहि ।

३ 'नवाविधी'त्यस्य यत् 'अस्ति'-इत्यादिना दृष्टान्तवि-
षयेन पूर्वं खण्डनं कृतं तत्खण्डनमित्याह-नवाविधीति ।

४ समानलिङ्गनिर्देशेन त्वदुक्तरीत्या प्रत्याग्राध्यावबोधः स्था-
प्यत तथा निर्देशोऽस्तीति सर्वत्र निषेधस्यैव संप्रत्यय इत्युत्त-

राशयः । ५ अत्र-वाक्ये । अत्रेतिक चित्र । अभिसम्बन्धे-
अन्वये । ६ नचेहेति । 'येन प्रत्यग्राध्यावगतिः स्या'दिति शेषः

७ तेन निषेधार्थसंप्रत्ययो भवति, यवागूर्भवता भोक्तव्या

नामभिसंबन्धे । तद्यथा-'यवागूर्भवता
भोक्तव्या नवा' । यदा यवागूर्शब्दो भुजिना
संबध्यते, भुजिर्नवाशब्देन, तदा प्रतिषेध-
वाचिनः संप्रत्ययो भवति-'यवागूर्भवता
भोक्तव्या नवा' । नेति गम्यते ॥ यदा [तु]
यवागूर्शब्दो नवाशब्देनाऽभिसंबध्यते, न
भुजिना, तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो
भवति । [यथै०]-'यवागूर्नवा भवता भोक्त-
व्या' । प्रत्यग्रेति गम्यते ॥ न चेह वयं
विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबन्धीमः-
'दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनिविभाषा
भवन्ती'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ भवतिरभिसं-
बध्यते-'दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि
भवन्ति विभाषे'ति ॥

(प्र०) अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषा-
वगतिः । यदाऽप्राप्तं यवागूर्भोजने वाक्यमुदीर्यते
तदा प्रत्यग्राध्यावगतिः । यदा त्वानुरं प्रति गुरुभोजन-
निषेधार्थमुच्यते, तदा निषेधाऽवगतिः । न चेहेति ।
क्रियायाः प्राधान्यात्सर्व विभाषाग्रहणेन संबध्यते,
ननु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत्-'नवा विधि-
पूर्वकत्वा'दिति ॥

(उ०) ननुभयविधाऽन्वयसंभवे कथमन्यतरनिर्णय
इत्यत आह-तत्रेति । अप्राप्ते यवागूर्भोजन इति ।
अकर्तव्यत्वेनाऽवगते इत्यर्थः । 'प्रगे ननाये'ति शेषः । न तु
तदङ्गमिति । भवेति क्रियाकर्तृदेश्यरूपं तदङ्गमित्यर्थः । भाष्ये
विभाषा भवन्तीत्यत्र 'विभाषे'त्यग्रे 'सर्वनामाना'ति
शेषः । 'भवन्ति विभाषे'त्यस्य 'सर्वनामाना'त्यादिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं, प्रतिषेध-

संज्ञाकरणात् ॥ * ॥

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव

वेतिवत् । ८ तत्रेत्यस्य-'अन्वये कामचारे सिद्धे'इत्यादिः ।

९ प्रकरणवशाद्विशेषान्वयावगतिरित्यर्थः । तदाह-यदेति
सैव-भवतिक्रियैव । १० विधाय-सर्वनामसंज्ञा स्यादित्यु-

क्ता-किंचित् नवेत्युक्तेः क्रियान्वयस्य विशेष्यता नवाशब्दे
इति निषेधार्थसंप्रत्यय इति प्रतिपादितम् ॥ ११ नूतनत्व-

मुदीपकमित्याशयः । १२ भवतिक्रियाकर्तृसर्वनामसंज्ञो-
द्देश्यसर्वादि रूपं क्रियाङ्गमित्यर्थः । १३ कचिन्न ।

शुशुवतुः शुशुबुः । शिश्वाय शिश्वियतुः
शिश्वयुः ॥ किं कारणम् ? ॥ ['प्रतिषेधे-
सञ्ज्ञाकरणात्'] 'प्रतिषेधस्यैयं संज्ञा
क्रियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव
संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्र०) विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प
इत्यर्थः । नवाशब्द एव निपातः प्रतिषेधवानी,
तस्येहोपादानादिति भावः । परिहारान्तराभिधा-
नाय तु 'न बहुव्रीह्यावित्यसंबद्धं स्या'दिति नोक्तम् ॥

(उ०) ननु दिक्मभासेऽपि नित्यानपेधे 'न बहुव्री-
हा'विति सामान्यमृत्वेणैव सिद्धे 'विभाषा दि'गिति मृत्त्वस्य
वैयर्थ्योपपत्तिरत आह—परिहारान्तरेति । इति सिद्धे
'विभाषा दि'गित्यसंबद्धं स्यादित्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु प्रसज्य प्रतिषेधात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रसज्य
प्रतिषेधात्' । प्रसज्य किञ्चिन्नवेत्युच्यते
तेनोभयं भविष्यति ॥

(प्र०) सिद्धं खिति । प्रतिषेधाद्विधिरनु-
मास्यते, ततो विकल्पः संस्त्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) ननु प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो न
तु विकल्पोऽत आह—प्रतिषेधादिति । 'विभाषा श्वं'ग-
त्यादौ पिद्विषये विधेरनुमानं करिष्यते इत्यर्थः । निषेधानु-
पपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्त्तिकार्थ इति भावः ।
एवं च षोडशग्रहणाऽग्रहणवद्वेकविषयत्वाद्विकल्पसिद्धि-
रिति तात्पर्यम् । तत इति । अन्यथा कल्पितं शास्त्रं व्यर्थं
स्यात् । प्रक्षालनाद्धीति न्यायविरोधान्न निषेधार्थमेव
तदिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ विप्रतिषिद्धं तु ॥*॥

विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न विज्ञा

१ लुप्तं स्यात् । २ कश्चित् । ३ प्रसज्य—विधाय ।
४ प्रतिषेधात्—'विभाषादि'गितिप्रतिषेधात् । ५ प्रसक्त-
स्य—सामान्यतो यथाकर्तृविप्राप्तस्य शब्दत्वात्कथमनुमान-
मत आह—पिद्विषयेइति । पिद्विषयेपीत्यर्थः । शास्त्रेण—
तेनापि । ६ विभाषाश्वेरितिनिषेधानुपपत्तिकल्पितपिद्विषय-
शास्त्रेण, प्रसज्य—सम्प्रसारणं विधाय इत्यर्थः । ७ सामान्य
शास्त्रेण प्राप्तस्य विशेषशास्त्रेण निषेधे नित्यमभाव एव भवति,
यथा,—सर्वादीनोत्पत्त्य न बहुव्रीहाविति निषेधे सर्वदेवा
ऽभावः । अत्रतु विभाषाश्वेरिति निषेधानुपपत्तिकल्पित

यते—'केनाभिप्रायेण प्रसजति, केन निवृत्ति
करोती'ति ? ॥

(प्र०) विप्रतिषिद्धं खिति । एकविषययो-
र्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः ॥

(उ०) ननु विकल्पो विरुद्धविषय एवेति किमुच्यते
विप्रतिषिद्धं खिति, अत आह—एकेति । 'युगप'दिति
दोषः । विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम्—अत्र नेति ।
प्रसजति । 'भाव'मिति शेषः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वा, प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र

प्रतिषेधाविषयात् ॥*॥

नवैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रसङ्ग-
सामर्थ्यात्' । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधि-
र्भविष्यति—अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् ॥
प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति,
अन्यत्र विधिविषयात् ॥

(प्र०) नवा प्रसङ्गेति । सामर्थ्याद्विधिप्रति-
षेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) प्रसज्यते इति प्रसङ्गो—विधिः । प्रतिषेध-
विषयादित्यस्य कालविशेषविशिष्टात्ततोऽन्यत्र तत्रैव
कालान्तरविशिष्टे इत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः ।
सामर्थ्यात्प्रतिषेधविषयादन्यत्र विधिरित्युक्तं यत्कल्पितं तदाह
प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेति । इदमपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।
तद्धन्यन्नाह—पर्याय इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तदेतत्क सिद्धं भवति—याऽप्राप्ते वि-
भाषा' या हि प्राप्ते [विभाषा] कृतसामर्थ्य-
स्तत्र पूर्वेण विधिरिति कृत्वा प्रतिषेध-
स्यैव संप्रत्ययः स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये—या हि प्राप्ते इति । केवलोभयत्र-
विभाषारूपा भेदार्थः । कृतसामर्थ्य इति । पूर्वैर्गैव कृत

शास्त्रेण श्रूयतेः [पति सम्प्रसारणमिति विशिष्य विधाय श्रूय-
तावेव निषेधे समानविषयकत्वादुभयोः षोडशग्रहतुल्यत्वा-
द्विकल्प इत्याशयः । अन्यथा—विकल्पोऽभावः । कल्पितं—
पतिकल्पितम् । ८ भाव इति । एवं च विकल्पः सिद्ध
इति भावः । ९ निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण विधाय निषेधे
विरुद्धमित्यर्थः । १० 'वशायते' पा० । ११ भावाऽभावस्य
विरुद्धत्वात् । १२ विधिप्रतिषेधाभिप्रायकमाहेत्यर्थः ।
१३ प्रसङ्गेति । विधिप्रसङ्गेत्यर्थः । १४ कश्चित् ।
१५ 'तत्र पूर्वैर्गैव' पा० ।

शास्त्रेणैव, विधिः कृतसामर्थ्यो-विहृतविकल्पकनिषे-
धायशक्ति इत्यर्थः । एवं च तत्र विकल्पनाऽभावात्प्रति-
षेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः । एतद्वाध्यादपि सामान्य-
शास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्पं वदन्तो मीमांसकाः परस्ताः ॥
[समाधानभाष्यम्]

एतदपि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ विभा-
षेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम
यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥

लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र
महत्याः संज्ञायाः करणं एतत्प्रयोजनम्—
उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत-नेति च,
वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा,
तत्र 'प्रतिषेध्यं नास्ती'ति कृत्वा 'वे'त्यनेन
विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा
तत्रोभयमुपस्थितं भवति-नेति च, वेति
च । तत्र 'ने'त्यनेन प्रतिषिद्धे 'वे'त्यनेन
विकल्पो भविष्यति ॥

एवमपि-

(प्र०) महती संज्ञेति । तेन द्वावत्र
संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदि हि केवलः
प्रतिषेधः संज्ञी स्यात्, संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात्,
विभाषाप्रदेशेषु 'ने'त्येव ब्रूयात् । तत्र समुदायस्येयं
संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधानुपतिष्ठेते ॥
अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याऽव्या-
पाराद्विकल्प एवोपतिष्ठेते ॥

(उद्ध्योतः) महत्याः संज्ञाया इति भाष्येण संज्ञैव
न कर्तव्येति विवक्षितम्, न तु लघ्वो कर्तव्येति इत्याह-
यदि हीति । समुदायस्येति । प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्यो-
भयस्येत्यर्थः । विकल्पप्रतिषेधाविति । प्राप्तविभाषावि-
षये इत्यर्थः । विकल्पएवोपेति । उभयोः संज्ञाकरणेऽपि
निषेधस्यान्वयाऽप्योक्त्याद्वितीयरयैवोपस्थितिरिति भावः ॥
अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाऽप्राप्तविभाषोच्यते ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः॥*॥

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते ।

१ एवञ्च-तेन प्रतिबन्धे च । २ उभयोः संज्ञाऽस्तु
परमेकत्र युगपदेककालं विरुद्धौ भावाऽभावौ न विधातुं
शक्यावित्यर्थः । ३ वैकल्पिकं रूपमत्र न स्तरयतीत्यर्थः ।

शुभाव शुश्रुतः शुश्रुः । शिश्वाय
शिश्विश्रुतः शिश्विश्रुः ॥ किं कारणम् ? ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ भवतीति चेन्न प्रतिषेधः ।*॥

भवतीति चेत्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ नेति चेन्न विधिः ॥*॥

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका
संज्ञा क्रियते, तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावा-
ऽभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः ॥

(उ०) युगपदिति । अनन्वयगतसंज्ञिद्वयक्रमो-
पगन्धनस्य चोद्यमेतदित्यभिप्रायः । भावाऽभावाविति ।
इमावेव भाव्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात्॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['पूर्वस्योत्त-
रेण बाधितत्वात्'] पूर्वविधिमुत्तरो विधि-
र्बाधते । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम् ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । उभयत्र विभाषासु प्रति-
षेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते इत्यर्थः ।
यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो
विकल्पप्रवृत्तिरनर्थकैव स्यात् । आनुपूर्वा च यैवं
संज्ञाविधावाश्रिता संव प्रदेशवाक्येष्वभाषीयते ।
उभयत्रविभाषासु चैवं संज्ञा, प्राप्तविभाषायाम-
प्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्याऽनुपयोगात् । तथाहि
प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते, पक्षे तु प्रवृत्तिः
स्थितैव । अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः
क्रियते, पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र
संज्ञाफलम् । 'विभाषा श्वे'रित्यत्र तु यदि विधि-
मुखेन विभाषाभ्रुतिः प्रवर्तते, पितृत्वेव संप्रसारणं
विभाषा स्यात्, किन्तु यजादित्वाजितमेव स्यात् ।

४ प्रतिषेधः-अभावः । ५ विधिः-भावः । ६ अनवगतेति
बहुव्रीहिः । तस्यैव व्याख्यानमिदमिति सूचयन्नाह-इमावे-
वेति । ७ लुप्तं । ८ एवः कचिन्न । ९ 'यौत्थियं' । १० कचिन्न ।

अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा किंत्वेव विकल्प इति, पित्तु न स्यात् । संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे किंत्सु प्रवृत्ते, पश्चाद्विधमुखेन सर्वत्र पक्षे संप्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति । यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन 'विभाषा श्वे'रित्यस्य व्यापारः क्वचिद्विधमुखेन, क्वचित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यतीत्यशिष्योऽयं योग इति वक्ष्यते—'अशिष्यो वा विदितत्वा'दिति ॥

(७०) भाष्ये-पूर्वस्थोत्तरेणेति । पूर्वस्थ-प्रतिषेधस्य, उत्तरेण-विकल्पेन । बाधश्चाऽत्र न निषेधप्रवृत्तिप्रतिषेधः, किंतु तत्फलस्याऽभावनिष्ठसार्वाकालिकत्वस्य प्रतिषेध इति बोध्यम् । नन्वेवमपि पूर्वोक्त्येन 'न'शब्द एवादशः स्यात्, तत्रार्थपरत्वं मानोऽभावादत आह-इतिकरण इति । एवं चोभयत्रापीतिशब्दान्वय इति भावः । एवं चाऽर्थद्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भावः ॥ एवं च केवलप्राप्तविभाषायामुभयत्रविभाषायां च क्रमेण निषेधविकल्पयोरुपस्थितिः, शुद्धाऽप्राप्तविभाषायां तु निषेधस्याऽन्वयाऽयोग्यत्वाच्चरुद्ध विकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यम् ॥ पूर्वविकल्पाऽप्रवृत्तौ हेतुन्तरमाह-आनुपूर्वीचेति । अनुप्रयोगादिति । उभयगततिरिहेत्युक्तलोकगृहीतविकल्पे शक्त्यैव सिद्धेरिति भावः ॥ पक्षे निवृत्तिरिति । एवं च तत्र निषेधतात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥ अप्राप्तेति । तत्र विधितात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः । विस्त्वेवेति । तत्राऽप्राप्तेरिति भावः । एकस्थोभयत्र तात्पर्यं तु न संभवतोक्त्याशयः । भावैतात्पर्यकतालांभेन पिद्विषयतैव स्यादिति तत्त्वम् ॥ अस्थोभयत्रविभाषाविषयत्वं भाष्ये 'विभाषा श्वे'रित्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधितम् । एवं च तदर्थमावश्यकोऽस्मिन्, अन्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीतसङ्केतेनैव बोधात् 'या हि प्राप्तेविभाषा तत्रोभयमुपस्थित'मित्याद्युक्तभाष्यविरोध इति दिक् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ साध्वनुशासनेऽस्मिन् [शास्त्रे] यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् ॥*॥

१-एवमपि वाशब्देन तदर्थपरत्वस्येतिशब्दमहिम्ना लभेति । २ 'वाक्ये' पा० ३ मानाऽभावेति । इतस्तत्राऽसम्बन्धादिति भावः । ४ भाष्यस्येति भावः । एवञ्च न पूर्वोक्तदोषलेशः । ५ विभाषापदशक्त्येत्यर्थः । ६ कैयटोक्तिं खण्डयति-भावेति । ७ लामेति केचित्पठन्ति । ८ उभय-नेति वेति च । ९ साध्विति । शब्दानां निर्यातादिति भावः । १० कश्चिन् । ११ यस्य-यस्सम्बन्धेन । क्रियते-

साध्वनुशासनेऽस्मिच्छास्त्रे य'स्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् । समासश्चैव हि विभाषा [क्रियते], तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् ॥

(प्र०) साध्वनुशासन इति । साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य, साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन सबन्धः स्यान्न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः । ततश्च 'विभाषा श्वे'रित्यस्याऽयमर्थः स्यात्—'विभाषा श्वयतेः साधु संप्रसारणं भवति, पक्षे त्वसाध्विति ॥

(७०) 'साधुत्वप्रतिपादनाच्छास्त्रस्ये'ति पाठः । शास्त्रस्येति कर्तुः शेषत्वे 'पेष्ठा । क्वचित्तु 'साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वा'दिति पाठः । प्राधान्यादिति । 'यदिह परिनिष्ठं तत्साध्विति अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः । तदङ्गभूतानामिति । तदुद्देश्यैर्भूतानामित्यर्थः । भाष्ये-यस्य विभाषा क्रियत इति । यस्सम्बन्धेन विभाषोच्यत इत्यर्थः । समासश्चैव हीति । हि-यतः समासो विभाषा क्रियते, समासो विभाषेत्युच्यते, तत्रैव समासोद्देशेन साधुत्वविधानात्तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वं च जातिविशेषः । समासप्रकरणोयविभाषाऽधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानोदाह-विभाषा श्वेरिति ॥

[आक्षेपनिरामभाष्यम्]

अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते । असाधुर्न प्रयोक्ष्यते

(प्र०) अस्तु यः यः साधुरिति । यथा भक्ष्याऽभक्ष्यसंनिधौ भक्ष्यमेवोपादीयते ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

न चैव हि कदाचिद्राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते ॥ अपि च-

(प्र०) नचैव हीति । सर्वदा त्वस्य साधुत्वं, नोभयरूपत्वमित्यर्थः ॥

'अयं विभाषाऽस्त्वित्युच्यते । हि-यतः । १२ शास्त्रेण-तिचाश्रयः । १३ तर्दिति । साधुत्वमुद्दिश्येत्यर्थः । १४ तत्र-तथा सति । एवमेत्यर्थः । १५ एवञ्च शुश्रूषेति-साधु, कदाचिच्च (पक्षे) संप्रसारणवदितमसाध्विति शिष्यायेत्येवसाधु, तदेव प्रयोक्ष्यत इत्याशयः । १६ साधुत्वविकल्पेन वदतस्त्व तु पक्षे समासघटितस्याऽसाधुत्वमनिष्ठमप्यापद्यतेत्यर्थः ।

(ड०) साधुत्वविकल्पे दूषणमाह भाष्ये-नचैवेत्यादिना । तदथाचष्टे-सर्वदास्त्विति । सादृश्यादसाधुत्यागपुरःसरं साधुपादानं दुष्करमित्यपि बोध्यम् ॥

[आश्रयवार्तिकम्]

॥*॥ द्वेधाऽप्रतिपत्तिः ॥*॥

द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः [स्यात्] । इच्छामश्च-‘पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या’दिति । तच्च न सिध्यति, यस्य पुनः कार्याः शब्दाः, विभाषाऽसौ समासं निर्वर्त्तयति ॥

(प्र०) द्वेधाऽप्रतिपत्तिरिति । साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वाच्छिष्यतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः । यस्य पुनरिति । एवं मन्यते—व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते, तन्मते विभाषाग्रहणेनाऽपूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति ।

(उ०) तत्र साध्वनुशासन इत्युक्त्या-शब्दनिवृत्त्यवपक्ष एवायं दोषः, न तु कार्यत्वपक्षे-इत्युक्तम् । तदुपपादकं-‘यस्य पुन’रित्यादिभाष्यम् ॥

[आश्रयनिरासभाष्यम्]

यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष न दोषः ॥ कथम् ? ॥ न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते ॥

किं तर्हि ? ॥ समाससंज्ञाऽभिसंबध्यते-‘समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवती’ति । तद्यथा-‘मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनड्डान्विभाषित’ [इति] । नैतद्विचार्यते-अनड्डान्नानड्डानिति ॥ किं तर्हि ? ॥ आलब्धव्यो नालब्धव्य इति

(प्र०) यस्यापीति । साधुत्वस्याऽपौरुषेयत्वादविकल्प्यत्वात्तदज्ञानमेव विकल्पः । तद्यथेति । पशुत्वाऽनड्डत्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते । नन्वन्यत्रोक्तं-‘न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते’-इति, इह तूक्तं-संज्ञोऽभिसंबध्यते-इति, ततश्च विरोधः । नैष दोषः । इह वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थाभेदादभिज्ञार्थत्वमाश्रित्योक्तम् । अन्यत्र तु व्यपेक्षै-

कार्याभावमेदाद्विज्ञार्थत्वमाश्रित्यैकार्थ्यभावे एव संज्ञाया भावाऽभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः ॥

(ड०) प्राधान्यात्साधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति यदुक्तं, तत्राह-साधुत्वस्येति । ‘संज्ञायाः श्रुतत्वेन, साधुत्वस्याऽश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेनैव संबन्धस्य न्याय्यत्वात्प्रयोगाऽसमवायिलडादिस्थले श्रुते विधेयत्वस्यावश्यकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । पशुत्वेति । साक्षाच्छ्रूयमाणेऽप्ययोग्यत्वाद्यदा न संबन्धस्तदा, किं वक्तव्यमश्रूयमाणेऽप्योग्ये संबन्धो नेतीत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । समर्थपूत्रे ॥ मुख्यः-प्रधानः ॥ अभिज्ञार्थत्वमिति । एवं च तदर्थे कश्चित्साधुत्वेनान्वाख्यायमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्याऽन्यस्य निवर्त्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषाधिकार आवश्यक इति भावः । वाक्ये-व्यपेक्षा परस्परकाङ्क्षारूपा, पदार्थानामपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थ्यभावो-वृत्तिविषयः । एवं च वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वात् वाक्यानुज्ञानाय विभाषाग्रहणम् । किंतु वृत्तिविषये एव संज्ञाविकल्पार्थं वाच्यम् । न च वृत्तौ संज्ञायाः स इत्येते । तस्मादेकार्थ्यभावस्यैव मन्दमत्यनुग्रहाय स विशेषणमिति तत्रोक्ततात्पर्यमित्यविरोध इति भावः । भाष्ये-समाससंज्ञेत्यस्य तद्विषयैकार्थ्यभाव इत्यर्थः ।

[आश्रयवार्तिकम्]

॥*॥ कार्येषु युगपदन्वाचययोगपद्यम् ॥*॥

कार्येषु शब्देषु, युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते, तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । ‘तव्यत्तव्यानीयरः’ ‘ढक् च मण्डका’दिति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः, प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे ॥

(प्र०) नित्यवाची कार्ये पक्षे दूषणमाह-कार्येष्विति । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तते इति द्वन्द्वकृतः । अन्वाचयः समुच्चयोऽभिमतो, यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

(ड०) ननु युगपच्छब्दस्यैककाल इत्यर्थकस्य सप्तम्यर्थवृत्तेरन्वाचयशब्देनाऽतादृशेन कथं द्वन्द्व इत्यत आह-युगपद्भावे इति । ‘कार्येषु शब्देषु युगपदान्वाचयविषये तेषां युगपत्प्रयोगः प्राप्नोती’ति वार्तिकाक्षरार्थः । भाष्ये-‘युगपद्वचनते’ति बहुव्रीहेस्तत् । अन्वाचयेनेत्युक्तत्वा

इकचेति समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह-समुच्चय इति । स्वरितत्वेन वेति । यथा काश्यादिभ्यश्च-
जिघृठावेति वर्तमाने वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र । नित्य-
शब्दवादे तु प्रयोगवृष्टानामेवं शास्त्रे काल्पनिकविधेयत्वेनेष्ट-
प्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवयन्यायस्याघन्तावेति सूत्रे
भाष्य एव बक्ष्यमाणत्वात् ॥

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष
न दोषः ॥ कथम् ? ॥ 'प्रत्ययः परो भव-
तो'त्युच्यते । न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य
प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति ॥

(प्र०) नचैकस्या इति । ननु व्यवहितेऽपि
परशब्दः प्रवर्तते । सत्यम् । अन्तरालस्थमनपेक्ष्या-
नन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगः । निर्दिष्टग्रहणं
त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं
तर्ह्युक्तम्-‘एका प्रकृतिर्बहवश्च यज’ इति ? तत्र
यथाकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चाऽदोषः ।
तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति ।

(उ०) व्यवहितेऽपीति । लोके तथा दर्शनादिति
भावः । आनन्तर्यमारोप्येति । अनेन परादिशब्दानाम-
मव्यवहित एव प्रवृत्तिः, अत एव व्यवहितान्नेति सूत्रं माथ-
कमिति भावः । शास्त्रे तु सर्वथा न व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह
निर्दिष्टग्रहणं त्विति । तुश्चाऽयं । छन्दसि परेऽपि
परश्चेत्यादावपि उत्तराङ्गविकलतस्मादिति परिभाषायाः
प्रवृत्तिरिति भावः । कथं तर्हीति । सरूपसूत्रे इति भावः ।
एकाकृतीति । एकानुपूर्वा हि एकाकृतिरत्र ॥

[आक्षेपाभिप्रायप्रकाशनेन तत्स्थापनभाष्यम्]

नापि ब्रूमः-प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति ॥
किं तर्हि ? ॥ 'कर्तव्य'मिति प्रयोक्तव्ये युग-
पद्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति ।

(प्र०) नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः
सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः । किं तर्हि ? । प्रत्ययान्त-
रेण प्रकृत्यन्तरस्याऽऽक्षेपात्कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते
करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति ।

(उ०) भाष्ये-नापि ब्रूम इत्यस्य नैव ब्रूम इत्यर्थः ।

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैव दोषः । 'अर्थगत्यर्थः-शब्दप्रयोगः' ।

१ इदं वास्तविकमित्यन्ये । २ 'द्वितीयस्य च' । ३ 'त'दिति
कचिन्न । ४ चै-यस्मात् । अवाद्यत्-अगृहात्, पञ्चावस्यम्-

अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते ।
तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम्, 'उक्तार्थानामप्र-
योगः' इति ॥

(प्र०) अर्थगत्यर्थ इति । 'तव्यत्तव्यानीयर'
इत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते तत्प्रतिपादकानि-
'धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणो'रित्यादीनि । तत्र
कर्तव्यशब्देन तस्याऽर्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीय-
शब्दो न प्रयुज्यते ॥

(उ०) अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमानं प्रत्याह-तव्य-
दिति । प्रत्यादिंसंज्ञास्तव्यत्तव्यानीयर इति बहुवचन-
निर्देशात्प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यर्थकत्वमिति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता ॥*॥

आचार्यशीलनेन देशशीलनेन च
यदुच्यते, तस्य तद्विषयता प्राप्नोति ।
'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' 'प्राचाम-
वृद्धात्फिन्बहुल'मिति गालवा एव ह्रस्वा-
न्प्रयुञ्जीरन्, प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात् ।
तद्यथा-‘जर्मदग्निर्वा एनत्पञ्चममवदानम-
वाद्यत् । तस्मान्नाऽजामदग्न्यः पञ्चावस्यं
जुहोति’ ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दा,
गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं, देशग्रहणं च
कीर्त्यर्थम् ॥

(प्र०) आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च
पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं, तत्र तस्य
शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् । सर्वप्रयोक्तृत्वं प्रसङ्गे
गालवस्येति नियमार्थं स्यात् ॥ यस्य पुनरिति ।
अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति
प्रयोक्तृत्वनियमः । केवलं गालवः स्मृतृत्वेन स्मृतो-
ऽस्यै शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थ-
माचार्यग्रहणम् । शास्त्रस्य ह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वपूजा
[शास्त्रस्यै]भवति । कीर्त्यर्थमिति । कीर्तौ सत्यां तेषां
स्वर्गाद्यवस्थानं स्थिरं भवति यथा इन्द्रमुन्नादीनाम् ।

(उ०) पुनः पुनः संकीर्तनमिति । अत्र पुनः
उपस्तरणशिवरदानाऽभिधारणानि । ५ तत्र-तत्संकीर्तन-
विषये । ६ 'प्रयोक्तृ' । ७ कचिन्न ।

पुनरित्यस्योपयोगश्चिन्तयः । एवैकस्मिन् शास्त्रे तदभावाच्च । तस्मात्संकीर्तनमात्रमेवाऽत्र शीलनमिति बोध्यम् । तेन यस्कार्यमुच्यते इति वार्त्तिकाश्वरार्थः ॥ अत एवाग्रे भाष्ये तस्कीर्तने चेत्येवोक्तम् । तद्विषयत्वमुपपादयति—सर्वप्रयो-
क्तिरिति । 'इको हस्वो भवति, तत्प्रयोक्तृत्वं च गालवरस्ये'त्यादिक्रमेण सूत्रार्थः । भाष्ये—प्राक्षु चैवेति । प्राग्देश एव फिन्प्रयोगः स्यादित्यर्थः । अनादिस्वादिति । एवं च गालवाऽतिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वात्त्रियमाऽसंभवः ॥ किंचैतत्पक्षे शास्त्रं रेखागवयन्यायेन कल्पितशब्दविषयमिति कल्पितशब्दे प्रयोक्तनियमाऽसंभव इति भावः । शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । एवं च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति भावः ॥ तदेवाह—शास्त्रस्य हीति । भाष्ये—देशग्रहणं चेति चेनाऽऽचार्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजार्थत्वं तु वक्तुमशक्यम् । देशस्य स्मर्तृत्वा-
द्यभावादिति भावः । स्थिरं भवतीति । ततश्च देशकीर्तौ तद्देशीयानां स्वरवरधानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तदिति भावः । ननु नित्यशब्दवादे गालवादिग्रहणस्य पूजार्थत्वे हस्वाऽभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात्, तत्पक्षे सलघूप्रायेण साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न । 'गालवः स्मृतो नान्य' इति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्प-
सिद्धेः । वाग्रहणे एव कर्त्तव्ये गालवग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कानिरासार्थं तु भाष्ये पूजार्थमित्युक्तम् ॥ ।

[आक्षेपनिराकरणमाध्यम्]

ननु च—यस्यापि कार्याः शब्दाऽस्त-
स्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्याद्देशग्रहणं
च कीर्त्यर्थम् ॥

(प्र०) ननु च यस्यापीति । कार्यपक्षेऽपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं—'यस्माद्गालवेन हस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुक्ते'ति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्त्तिकम्]

॥*॥ तत्कीर्तने च द्वेधाऽप्रतिपत्तिः ॥*॥

तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः
स्यात् । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देश-
ग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या-
दिति, तच्च न सिध्यति ॥

(प्र०) इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह—तत्कीर्तनं
इति । कार्यपक्षेऽयमर्थः स्यात्—'यस्माद्गालवेन

१ कचिन्न । २ द्वैधं च—कार्यशब्दवादे बोध्यम् ।
३ अन्येन—गालवेन । ४ तादृशस्यैव—अकृतस्यैव ।

हस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्य'मिति । ततश्च हस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात् । नित्यत्वपक्षे तु गालवो हस्वस्य स्मर्तोऽन्यो वीर्यस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धान-
द्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः ॥

(उ०) भाष्ये—तत्कीर्तनेचेति आचार्यदेशकीर्तने
चेत्यर्थः । 'यस्य कार्याः शब्दास्तस्ये'ति शेषः । तदेवाह—
इदानीमिति ॥ प्रयुक्तमिति । कृतमित्यर्थः । नित्य-
पक्षेत्विति । कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यं,—यतो गालवेन कृतोऽतः कर्त्तव्यः, नान्येन कृतोऽतो न कर्त्तव्य'—इति । अन्येन कृतस्य पुनः करणवैयर्थ्यात् । नह्यन्यकृतस्य पुनः करणमस्ति । नाप्यन्येनाऽकृतस्याऽकरणम् । तादृशस्यैव करणात् । एतेनोऽन्येन कृतस्याऽनुवादेऽन्याऽकृतत्वबोधन-
द्वारा विकल्पबोधक इति परास्तम् । पाणिनिकृतानामपि 'पचो व' इत्यादीनामन्याऽकृतत्वेन तेषामपि विकल्पापत्तेश्च । तस्मात्कार्यवादेऽसङ्गत इति दिक् ।

[सिद्धान्तनः सूत्रप्रत्याख्यानवार्त्तिकम्]

॥*॥ आशङ्क्यो वा विदितत्वात् ॥*॥

अशिष्यो वा पुनरयं योगः ॥ किं कार-
णम्? ॥ 'विदितत्वात्' । यदनेन योगेन प्रार्थ्य-
ते तस्याऽर्थस्य विदितत्वात् ॥ येऽपि ह्येतां
संज्ञां नारभन्ते तेऽपि 'विभाषे'त्युक्तेऽनित्य-
त्वमवगच्छन्ति ॥ याज्ञिकाः खल्वपि
संज्ञामनारभमाणा 'विभाषे'त्युक्तेऽनित्यत्व-
मवगच्छन्ति । तद्यथा—'मेध्यः पशुर्विभा-
षितो मेध्योऽनडान्विभाषितः' इति ।
आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते ॥
आचार्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयि-
ष्ठमन्यैरपि शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति—
बहुलमन्यतरस्मानुभयथा, वा, एकेषामिति ॥

(प्र०) अशिष्यो वेति । 'वा'शब्दो विकल्पे ।
तेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्त्तव्यम् ।
व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यमेदेन लक्षणमेदात्कचिर्त्तिक-
लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते, कचिन्निषेधमुखेन प्रवर्तते
इतीष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

(उ०) ननु लोकतोऽनित्यत्वार्थलभापि निषेधविक-
ल्पयोरलभ इत्यत आह भाष्ये—आचार्यः खल्वपीति ।
५ एतेन—वैयर्थ्येन । ६ अनित्येति । अस्य 'विभाषा-
पदस्ये'त्यादिः ।

एवं च ह्रस्वोरित्याद्युभयत्र विभाषायां यथा तव तयोर्लाम-
स्तथा विभाषापदघटितेऽपि भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति
भावः । वाञ्छब्दो विकल्पे इति । यत्तु अर्थस्य संज्ञित्व-
वद्विभाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वं, तत्राऽपीतेः संबन्धात् । न च
पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनाऽन्वयाऽसंभवः । विकल्प-
वाचिपदस्य तदर्थे लक्षणाऽभ्युपगमात् । एवं च
लक्षणातात्पर्यग्राहकमिदं सूत्रम् । अर्थे न संज्ञात्वमिति
चेत् । तदर्थाक्षिप्तशब्दमात्रस्य संज्ञात्वमस्तु, इतिशब्दसंबन्ध-
सामर्थ्यादिति, तत्र । एकस्याऽनेकसंज्ञायाः शास्त्रेऽदर्शनात्,
'अनाकृतिः संज्ञे'ति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । तेनाकृ-
तीति । तत्पक्षे लिट्त्वजातौ विधिसमुनेन प्रवृत्तौ पितृत्व-
स्यात्, निषेधमुनेन प्रवृत्तौ कित्येव स्यात्, न तु सर्वत्रेति
सूत्रं कर्त्तव्यम् । सति च मूत्रे लिट्त्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे
तस्यामेव विकल्पो विधीयमानः सर्वत्र सिध्यतीति भावः ।
प्रत्याख्यानाशयमाह-व्यक्तिपक्षेति । क्वचिद्विधिसु-
खेनेत्यन्वयः । किंचिल्लक्षणम्-उभयत्रविभाषारूपम् । उत्तर-
त्र तु 'क्वचित्प्रतिषेधमुनेने'त्येव पाठः । परे तु-आकृतिपक्षे
किं तज्ज्ञात्यश्रयसकलव्यक्तिविषयं लक्षणम्, उत-तज्ज्ञात्याश्रय-
यत्किंचिद्विषयम् ? । नायः । सूत्रारम्भेऽपि 'न'पदघटित-
वाक्यस्य तद्विषयताया नृक्तमशङ्क्यत्वात् । तस्य यत्किंचि-
द्विषयता, 'वा'घटितस्य सर्वविषयतेन तु दुर्लभम् ।
नान्त्योऽपि । 'न' ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जातिपक्षे सर्व-
व्यक्तिविषयताया एव दृष्टत्वात् । किञ्च तत्र किं विधिसुख-
प्रवृत्त्या विद्विषयत्वं, निषेधसुखप्रवृत्त्या किद्विषयत्वं
वेत्यत्र विनिगमनाविरहान्मूत्रं विनाप्युभयमुनेन प्रवृत्ताविष्ट-
सिद्धेः । न च भावतात्पर्यकता विद्विषयत्वे विनिगमिका ।
'विभाषोपयमने' इत्यादौ त्रिसंशयत्वाऽनुपपत्तेः । भावतात्प-
र्यकतालोभेनाऽप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवात् । विप्रतिषेध-
शास्त्रबलत्वेन भावतात्पर्यकताऽपि स्यादिति चेत्, प्रकृतेऽपि
तुल्यम् । तस्मात्पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रस्थाख्याने भाष्यतात्पर्यम् ।
किं च सूत्रे कृते त्रिसंशयप्राप्तविभाषास्वपि तत्प्रवृत्तिः
स्यादिति सोच्छिद्यते । लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं
व्यर्थमेवेति भाष्याशयः । एतदेव ध्वनयन्त्रिसंशयाप्राप्त-
विभाषां दर्शयति । त्रिसंशयास्वप्राप्तविभाषात्वमेवेति अम-
निरासायेतरयोरपि कथनमित्याहुः ॥

[अधिकारवार्तिकम्]

||*|| 'अप्राप्ते', त्रिसंशयाः ||*||

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमि-
ष्यामोऽप्राप्ते ता द्रष्टव्याः ॥ त्रिसंशयास्तु

भवन्ति-प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

(प्र०) अप्राप्ते इति । अधिकारोऽयम् । त्रि-
संशयां इति । त्रिष्वर्थेषु संशयो यामु तात्रिसंशयाः ॥

(उ०) इत उत्तरमित्यस्य लोभे युक्तिमाह-अधि-
कार इति । संशयत्रयस्य काव्यभावादाह-त्रिष्विति ।

[अप्राप्तविभाषोदाहरणवार्तिकम्]

||*|| इन्द्रे च विभाषा जसि ||*||

['इन्द्रे च विभाषा जसि']प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति सन्देहः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
उभयत्र ? ॥

[सन्देहोपपादकभाष्यम्]

उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते । तयपश्चाऽ-
यजादेशः कथितः । तेन वा नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प०) इन्द्रे चेति । प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदु-
पात्तम् । 'प्रथमचरमतये'त्यत्र तयप्रहणे संशयः ।
तत्र 'तय'शब्देन 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति
वाऽन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाऽभावात्तद-
न्तस्यैव भवनामत्वसम्भवात्प्रत्ययप्रहणे इति परि-
भाषया तदन्तविधिः । तत्र यदि सर्वादिप्रहणेन
तयाऽन्तं विशेष्यते । नेमशब्दोऽव्यभिचारात्, प्रथमाद-
यस्त्वसंभवाच्च विशेष्यन्ते, तदोभयशब्दस्य जसि
नित्या संज्ञा विभाष्यत इति प्राप्तविभाषा स्यात् ।
अथ 'सर्वादीनां'ति निवृत्तं, पूर्वविप्रतिषेधश्च, तदाऽ-
प्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा ।

(उ०) 'इन्द्रे च विभाषा जसि'युक्त्वोभयशब्दोदाह-
रणमसङ्गतमत आह-उपलक्षणेति । 'विभाषा जसि'त्यस्य
इन्द्रविषयतया, इन्द्रे च संज्ञानिषेधेन सर्वनामसंज्ञायाऽप्राप्त-
विभाषात्वनिश्चयेन, निषेधीयप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन वा त्रिसं-
शयत्वाऽभावादिति भावः । 'इन्द्रे' इत्यस्याऽसंबन्धे पूर्वादीनां
जसि विकल्पराम्भो व्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । ननु
तयशब्देऽपि कथं संशयः, प्रथमादिसूत्रेण प्रत्ययमात्रस्य
संज्ञा, सर्वादिसूत्रेण तृतीयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविष-
यत्वेनाऽप्राप्तविभाषात्वनिर्णयादत आह-तत्रेति । तयशब्दे-
ने'त्यस्य 'तदन्तविधि'रित्यनेनावयः । अन्यर्थत्वेन कथं तदन्त-

१ विषयमिति । तादृशव्यक्तिविषयकमित्यर्थः ।

२ तुप्तं स्यात् ।

३ 'कथं वा' ।

४ तत्र-नथा सति । एवमेति यावत् ।

विधिरत आह-केवलस्येति । सर्वनामत्वसंभवात्-
सर्वार्थबोधकत्वसंभवात् । तथा च तस्य सर्वार्थबोधकत्वाऽ
भावात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त
विधिरिति भावः । पूर्वविप्रतिषेधश्चेति । सर्वादित्वनिब
न्धना संज्ञा जस्मिन्ने सावकाशा, दितयादिषु च विकल्पः,
उभयशब्दे जस्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधः । न च नित्या
संज्ञाऽन्तरङ्गा, अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथाहि-न
'अन्तरङ्गं बलीय' इत्यस्या अत्र विषयः, युगपत्प्राप्त्यभा-
वात् । जसादेः सर्वनाम्नो विहितत्वसंपत्तये तस्याः पूर्वमेव
प्रवृत्तिः, अस्यास्तु जसुत्पत्त्यनन्तरमिति स्पष्टमेव । नाप्य-
सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यस्याः, अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेर-
नया तत्प्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् । बहुशस्तथा सत्त्वात् ।
तदुत्तरमध्येतत्प्रवृत्त्या पक्षे तदभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं
पूर्वादिष्विव त्रिसंशयत्वस्य भाष्योक्तस्याऽसङ्गत्यापत्तेश्चेति
दिक् ॥ भाष्ये-तेन-वेत्यादि । तेन नित्ये प्राप्ते वा,
अन्यत्राऽप्राप्ते वेत्यन्वयः

[सिद्धान्तभाष्यम्]

'अप्राप्ते' । अयच् प्रत्ययान्तरम् ॥

(प्र०) प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपक्षे पूर्व-
विप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः ।
'उभादुदात्तो नित्य'मित्यत्र 'तयस्ये'ति नानुवर्तते,
तदा प्रत्ययान्तरमयजभवति ॥

(उ०) प्रत्ययान्तरेति । एवं चोभयशब्देऽस्याऽप्राप्ते-
रप्राप्तविभाषात्वमेवेति भावः ।

[शङ्कान्तरतत्समाधानभाष्यम्]

यदि प्रत्ययान्तरम्, - 'उभयी'ति
ईकारो न प्राप्नोति ? ॥ माभूदेवं, 'मात्रच'
इत्येवं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'मात्र'जिति
नेवं प्रत्ययग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहार-
ग्रहणम् ॥ क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥
'मात्र'शब्दात्प्रभृत्याऽयच्चञ्चकारात् ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यदि प्रत्याहारग्रहणं- 'कति तिष्ठन्ति'-
अत्रापि प्राप्नोति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'अत' इति वर्तते ॥

१ 'नित्य'मिति कचिन्न । २ 'मात्रजित्येवं' पा० ।
३ 'ऊणोतेति' इत्युक्तः पाठः, प्रायोऽदर्शनात् ।
४ लुप्तं स्यात् । ५ 'कथंवा' । ६ ननुतो वृद्धिरिति नित्य-

[समाधानवाचकभाष्यम्]

एवमपि- 'तैलमात्रा घृतमात्रा'-अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(प्र०) तैलमात्रेति । प्रत्याहारे सति चकारेण
मात्रशब्दो न विशेषित इति 'हुयामाश्रुभसिवसिभ्य-
ल्लान्ति'ति व्रजन्तादपि मात्रशब्दान्वीप्ससङ्गः ॥

(उ०) न विशेषित इति । न प्रत्याहारघटक
इतरव्यावर्तकः, समुदायानुबन्धस्याऽवयवानुबन्धत्वाऽभावा-
दिति भावः

[समाधानसाधकभाष्यम्]

सदृशस्याऽप्यसंनिविष्टस्य न भवि-
ष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम् ॥

(प्र०) सदृशस्यापीति । प्रमाणे वर्तमाना-
श्रमेये यो मात्रज्वहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः ।

(उ०) प्रमाणे इति । तादृशस्यैव तत्संनिवेशे
सत्त्वादिति भावः ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ ऊर्णोर्विभाषा ॥*॥

[ऊर्णोर्विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते,
कथं वोभयत्र ? ॥

[सन्देहोपपादकभाष्यम्]

'असंयोगाल्लिङ् कि'दिति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) ऊर्णोर्विभाषेति । 'विभाषोर्णो'रिति
सूत्रं यद्यसंयोगाल्लिङ् किदित्यत्राऽनुवर्तते ऊर्णश्चाऽ-
संयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः पर-
स्येडादेर्लिङो नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते, ततः प्राप्ति-
विभाषा । इदुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम् ।
अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते, परविप्रतिषेधश्च, ततोऽप्राप्ति-
विभाषा । अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेति संशयः ।

(उ०) भाष्ये-ऊर्णोर्विभाषेति । ऊर्णोर्धातोः
किस्त्वनिषयविभाषेत्यर्थः । 'वाक्यभेदेनेत्यस्य 'विकल्प्यते'
वृद्धौ प्राप्तायां तदपवादत्वेनोर्णोर्तेर्विभाषेत्यस्यारम्भेण प्राप्त-
विभाषात्वनिर्णयादप्राप्ताधिकारे कथमुपन्यासोऽत आह-
ऊर्णोरिति । ७ कचिन्न ।

इत्यनेनान्वयः । इदं सर्वं डिक्त्वित्त्वयोरैक्याऽभिमानेन
किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृतमत आह—इदुपेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते

[सन्देहनिरासभाष्यम्]

अन्यद्धि कित्त्वम्, अन्यन्डित्त्वम् ॥

(प्र०) अन्यद्धीति । व्यपदेशातिदेशोऽयमिति
कित्त्वडित्त्वयोर्भेदः ॥

(उ०) शङ्कते—भाष्ये—अन्यद्धीति । तद्याख्या-
भेद इति । तथा च त्रिसंशयत्वाऽनुपपत्तिरिति भावः ॥

[सन्देहोपपादकवाक्तिकम्]

॥ * ॥ एकं चेन्डित्कितौ ॥ * ॥

यद्येकं डित्कितौ, ततोऽस्ति सन्देहः ॥

(प्र०) एकं चेदिति । कार्याऽतिदेशपक्षे गुण-
निषेधस्य कार्यस्यैकत्वादिकत्वमनयोरित्यर्थः ॥

(उ०) गुणनिषेधस्येति । यद्यपि डित्किकार्याणि
भिन्नानि बहूनि सन्ति, तथाप्युक्ततावत्याऽसम्भवं इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ हि नाना, नास्ति सन्देहः ॥

[समाधानभाष्यम्]

यद्यपि नाना, एवमपि सन्देहः ॥

कथं ? ॥ प्रौण्वीति ।

(प्र०) प्रौण्वीतीति । लङ् उत्तमैकवचनम् ।

[सन्देहोपपादनभाष्यम्]

‘सर्वधातुकमपि’दिति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) ‘सर्वधातुकमपि’दित्यत्र यदि ‘विभाषो-
र्णो’रित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा ॥
अथाऽसम्बन्धः, पूर्वविप्रतिषेधश्च, तर्त उभयत्र
विभाषा, परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते ॥

(उ०) इत्यत्रेति । इत्यत्रैवेत्यर्थः । वाक्यभेदेनेति ।
पृथक्पाठसामर्थ्यादिति भावः । परविप्रतिषेधेत्विति ॥
‘विज इ’दित्यतोऽर्थाधिकारादन्नेडागम एव गृह्यत इति पक्षे
त्वित्यपि बोध्यम् ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते ॥

१ किमर्थमेति । अस्य ‘नन्वि’यादिः । २ कचिन्न ।
३ ‘मन्यद्धि’ । ४ ‘लङ्’ । ५ ‘तर्त’ । ६ लुप्तं स्यात् ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषोपयमने ॥*॥

[विभाषोपर्यमने] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[सन्देहोपपादकभाष्यम्]

गन्धन इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) विभाषोपयमने इति । यदा गन्धना-
ङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते, तदा प्राप्ते । पूर्वविप्रति-
षेधेऽप्राप्ते । परविप्रतिषेधे त्वोभयत्र वेति सन्देहः ॥

(उ०) ‘यमो गन्धने’ विभाषोपयमने’ इत्येते सिचः
कित्त्वविधायके । यदेति । गन्धनं—सूचनम् । उपयमनं—
स्वीकारः । गन्धनाङ्गमिति बहुव्रीहिः । तत्र गन्धनपूर्वक-
स्वीकरणे यदि कित्त्वविकल्पः, ततः प्राप्तविभाषेत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । गन्धन इति निवृत्तम् ॥

(उ०) परमतासु ‘दीपजने’ति भिन्नासु अप्राप्तविभा-
षासु पूर्वविधयनिवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधास्वीकारश्चाऽप्राप्तविभा-
षास्वे बीजमिति बोध्यम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ अनुपसर्गाद्वा ॥*॥

[अनुपसर्गाद्वा] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥ कथं वा प्राप्ते कथं
वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ ‘वृत्तिसर्ग-
तायनेषु क्रमः’ इति च नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(उ०) ‘वृत्तिसर्ग’ेत्यात्मनेपदविधायकम् ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषा वृक्षमृगादीनाम् ॥*॥

[विभाषा वृक्षमृगादीनाम्] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ॥

७ ‘कथं वा’ । ८ ‘त्वप्राप्ते’ । ९ ‘ये उभय’ ।

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ 'जातिरप्राणिना'मिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) जातिरिति । चर्मादिमयास्तदा मृगा-
दयो प्राणाः ।

(४०) ननु मृगादीनां प्राणिन्त्वा'दप्राणिनामिति नित्ये-
प्राप्ते इत्युक्तम्, मृगादिविषये एव च त्रिसंशयत्वादत
आह-चर्मादीति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'जातिरप्राणिना'मिति निवृत्तम् ॥

(प्र०) निवृत्तमिति । तन्निवृत्तौ च गौणत्वा-
चर्मादिमयानामप्रहणम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्॥*॥

[उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च
प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥
प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) प्रत्ययान्तादिति वेति । कथं पुनः
प्रत्ययान्ताः शब्दा रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं
लभन्ते ? ॥ उच्यते—'सनाद्यन्ता धातव' इत्यस्य
यदाऽयमर्थो व्याख्यायते—'धातवः सनाद्यवयवा
भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति,
यथा समासान्ताष्टजादयः', तदा पूर्वोक्तचोद्याऽभावः ॥

(४०) प्रत्ययान्ता इति । प्रत्ययः सनादि-
न्तावयो येषामित्यर्थः । उषाद्यश्च तदेकदेशा, न प्रत्यया-
न्तरूपा इति भावः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि ॥

(प्र०) प्रत्ययान्ता इति । 'सनाद्यन्ता धातव'
इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थ इति भावः ॥

(४०) संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति । अत एव
व्यजाद्यन्तानां संज्ञासिद्धिः । आवृत्तौ तु गौरवमिति भावः ॥

१ 'कथं वा' । २ एवचेति । प्राणिविषय एव चेत्यर्थः ।
अन्यथा नदनुपपत्तिरैवेति भावः । ३ लुप्तं स्यात् । ४ क्वचित् ।

केचित्तु-प्रत्ययान्ता'दित्यनुवृत्तौ उपादिभ्यः कर्तृकिबन्त
प्रकृतिकाचारकिबन्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्ते विभाषा, तन्नि-
वृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधेऽप्राप्तविभाषा । निवृत्तौ परविप्रतिषेधे
उभयत्रेति भाष्याशयः । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति ।
अस्यायं भावः—हलन्तेभ्य आचारकिपोऽनभिधानमेव । इतर
प्रत्ययान्तास्तु नोपादय इत्यप्राप्तविभाषात्वमेवेति वदन्ति ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ दीपादीनां विभाषा ॥*॥

[दीपादीनां विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं
वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ 'भाव-
कर्मणो'रिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) भावकर्मणोरिति वेति । 'चिणभावकर्मणो'-
रित्यत्र सूत्रे यदि दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्य-
भेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्त-
विभाषा । अथ नाऽनुवर्तते परविप्रतिषेधश्च, तदाऽप्रा-
प्तविभाषा । पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्र विभाषेति संशयः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । कर्तरीति हि वर्तते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवमपि सन्देहः—'न्याय्ये वा कर्तरि,
कर्मकर्तरि वे'ति ? ॥

[ममाधानभाष्यम्]

नास्ति सन्देहः । सकर्मकस्य कर्ता
कर्मवद्भवत्यकर्मकाश्च दीपादयः ॥

(प्र०) अकर्मकाश्चेति । यद्यपि बुद्धिः सक-
र्मकस्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तम् ॥

(४०) एकपरिहारः—कर्मस्थभावकत्वोऽभावरूपः ॥
ननु कर्तरीत्यनुसिद्ध्यर्थं, कर्मणि, भावे, कर्मकर्तरि च
परत्वाक्षिणभावकर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न, बिप्रतिषेध-
लभ्यार्थस्यैव स्फुटत्वाय अनुवृत्त्या प्रदर्शनादिति दिक् ॥

[समाधाननिरासभाष्यम्]

अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका
भवन्ति ॥

५ कर्मस्थभावेति । अपरिस्पन्दसाधनसाध्यो भावः ।
सपरिस्पन्दसाधनमाध्या तु क्रिया ।

(प्र०) सोपसर्गा इति । अर्थान्तरवृत्तित्वात्,
अनुभवतिवदिति भावः ।

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां
कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थ-
भावकाश्च दीपादयः ॥

(प्र०) कर्तृस्थभावकाश्चेति । 'अचः कर्तृयकी'-
त्यत्र 'जायते स्वयमेवे'त्युदाहृतं, तस्य ण्यर्थवृत्तित्वा-
त्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनाऽस्य विरोधः ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*। विभाषाऽप्रेप्रथमपूर्वेषु ॥*॥

[विभाषाऽप्रेप्रथमपूर्वेषु] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं
वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥

'आभीक्ष्ण्ये' इति वा नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'आभीक्ष्ण्ये' इति निवृत्तम् ।

(प्र०) आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तमिति । पूर्व-
विप्रतिषेधश्चेति भावः ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ तृन्नादीनां विभाषा ॥*॥

[तृन्नादीनां विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते
कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ 'आक्रोशे'
इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते,
उभयत्र वेति ॥

(प्र०) तृन्नादीनामिति । 'आक्रोशे' इत्यत्र
यद्यत्कौ नानुवर्तेते, ततोऽयं संशयः ॥

(उ) तृन्नादीनामिति । 'आक्रोशे च' 'संज्ञायां'
'विभाषा तृन्नादीनां विभाषा' इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ यद्य-
त्काविति । 'अच्चावशक्ता'वित्यतः । तदनुवृत्तौ तु
निःसन्देहमप्राप्तविभाषेति भावः । एतद्व्याख्यविरोधाच्च तत्रा-
भ्यावित्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अयुक्ता एवेति तात्पर्यम् ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'आक्रोशे' इति निवृत्तम् ।

१ लुप्तं स्यात् । २ 'कथं च' ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥*॥

[एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्]
प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं
च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥
'उदकस्योदः संज्ञाया'मिति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

(प्र०) एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चैस्ति
संज्ञा- 'उदपान'मिति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'संज्ञाया'मिति निवृत्तम् ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ श्वादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥*॥

[श्वादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम्]
प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं
च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते
कथं वोभयत्र ? ॥ 'इञी'ति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'इञी'ति निवृत्तम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥*॥

[सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥ 'चादिभिर्योग' इति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) चादिभिरिति । प्रतिषेधस्याऽप्राप्तविभा-
षा स्थाप्यते, विधेस्तु प्राप्तविभाषैव ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'चादिभिर्योग' इति निवृत्तम् ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ प्रो यड्यचि विभाषा ॥*॥

[प्रो यड्यचि विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति सन्देहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं

३ 'स्यास्ति संज्ञा' ।

वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥

'यङीति' वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) यङीति वेति । यङ्लुकि कृतेऽजादिः परः संभवति—जेगिलै इति । अत्र च पचाद्यचि कृते 'यङोऽचि चे'ति यङ्लुक् ॥

(उ०) यङ्लुकीति । 'अचि विभाषेत्यत्र 'यङी'ति वृत्तं । तत्रोभयोर्यङ्जाघोरव्यवहितपरस्वाऽसंभवात् श्रुतस्याचोत्यस्य परविशेषणत्वं 'यङी'ति विषयसप्तमी । अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः । यत्र विभाषारम्भसामर्थ्या यङ्लुक् पूर्वं 'प्रो यङी'ति न भवति । 'नलुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वेन पृथगलोपेन स्थानिवद्भावेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषावोपपत्तिः । 'यङी'त्येतन्निरुद्धो विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वम् । समुदायलुक्चपि 'न लुमते'ति निषेधात् तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तविभाषावोपपत्तिः ॥ उभयत्र विभाषात्वं त्वयमनुपपत्तिः—'प्रो यङी'त्येतत्प्रातिप्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाऽभावः । लुक्ः पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः, 'अन्तरङ्गानप्य'ति न्यायेन लुक्स्तत्प्रयोजकाऽप्रत्ययस्य च पूर्वं प्रवृत्तेः ॥ न च लुकि 'न लुमते'ति निषेधेन यङ्परत्वाऽभावात् 'प्रो यङी'त्यस्याऽप्राप्तेः कथमुभयत्रविभाषात्वमिति वाच्यं, दत्तोत्तरत्वादिति दिक् ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'यङी'ति निवृत्तम् ॥

[अधिकारवार्तिकम्]

॥*॥ प्राप्ते च ॥*॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) प्राप्ते चेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषा विप्रलये ॥*॥

[विभाषाविप्रलये]प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ 'व्यक्तवाचा'मिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

(प्र०) अन्यत्र वेति । 'विप्रवदन्ति शकुनय' इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः ।

१ 'निजेगिल इति' पा० । २ कचित्र ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । 'व्यक्तवाचा'मिति हि वर्तते ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ * ॥

[विभाषोपपदेन प्रतीयमाने] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ॥ कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥ 'स्वरितञितः' इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । स्वरितञितः इति हि वर्तते ॥

(प्र०) विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं कियते, तदोपपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्तविभाषा स्यात् ॥

(उ०) अथत्वेति । तथा च स पक्ष एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः । वस्तुतो द्योतकत्वपक्षेऽपि 'व्यतिलुनीते' 'गार्ग्यायणा'त्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य, 'द्वा'वित्यादौ द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाऽत्राप्यात्मनेपदप्राप्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा सूपपादेति निन्यमेतत् ।

॥*॥ तिरोऽन्तर्धौ, विभाषा कृञि ॥*॥

[संदेहभाष्यम्]

[तिरोऽन्तर्धौ विभाषा कृञि] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

'अन्तर्धा'विति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

॥*॥ अधिरीश्वरे, विभाषा कृञि ॥*॥

[अधिरीश्वरे विभाषा कृञि] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥

३ लुप्तं स्यात् । ४ 'कथं वा' । ५ 'फलविषये' ।

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । 'ईश्वरे' इति हि वर्तते ॥

॥*॥ दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे ॥*॥

[दिवस्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे] प्राप्ते-
ऽप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते कथं, वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । 'तदर्थस्येति' हि वर्तते ॥

॥*॥ उभयत्र च ॥*॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्या-
ष्यामः, उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशया-
स्तु भवन्ति-प्राप्ते, अप्राप्ते उभयत्र वेति ।

॥*॥ हक्रोरन्यतरस्याम् ॥*॥

[हक्रोरन्यतरस्यां] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

'गतिबुद्धिप्रत्ययसामर्थ्याद्व्यवहारकर्म-
काणामणि कर्ता स णा'विति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-अभ्यवहार-
यति सैन्धवान्, अभ्यवहारयति सैन्धवैः ।
विकारयति सैन्धवान्, विकारयति सैन्धवैः ।
अप्राप्ते-हरति भारं देवदत्तः, हारयति

भारं देवदत्तम्, हारयति भारं देवदत्तेन ।
करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देव-
दत्तम्, कारयति कटं देवदत्तेन ॥

(प्र०) गतिबुद्धीति । तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थो-
ऽभ्यवपूर्वः प्रत्ययसामर्थ्यः । करोतिः क्वचिदकर्मकः
यथा-विकुर्वते सैन्धवा' इति ॥

(उ०) भाष्ये-गतिबुद्धीति नित्ये प्राप्ते इति ।
नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति भावः ॥ तत्र
विपूर्वं इति । 'विहरति ग्राम'मित्यादौ गच्छतीत्यर्थोऽव-
गमादिति भावः । भाष्ये-अप्राप्ते हरति भारमिति ।
ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरस्येवेति चेन्न । प्राप-
णार्थत्वेऽपि गत्यर्थत्वाऽभावस्य 'न गती'ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ न यदि, विभाषा साकाङ्क्षे ॥*॥

[न यदि विभाषा साकाङ्क्षे] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते कथं, वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

'यदी'ति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽ
प्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) यदीति वेति । प्रतिषेधे प्राप्तं इत्यर्थः ।
लट् तु यदि प्रतिषिद्धः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-अभिजानासि
देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः । यत्कश्मीरे-
ष्ववसाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौ-
दनमभुञ्जमहि । अप्राप्ते-अभिजानासि
देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरा-
नगच्छाम । तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनं-
मभुञ्जमहि ।

॥ * ॥ विभाषा श्वेः ॥ * ॥

[विभाषा श्वेः] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'कथं वा' ।

३ 'सन्देहः' इत्यधिकं कचित् ।

४ तत्र-हक्रोर्मध्ये । ५ यदि-ययोगे । 'न यदी'ति
प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । ६ 'काश्मी' पा० । ७ 'तत्रौदनम्' ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते, कथं
बोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

कितोति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽ-
प्राप्ते, उभयत्र वेति ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-शुश्रुयतुः
शुश्रुवुः, शिष्यवतुः शिष्यव्युः । अप्राप्ते-
शुशाव शुशविथ, शिष्याय शिष्यविथ ॥

॥ * ॥ विभाषा संघुपास्वनाम् ॥ * ॥

संपूर्वाद्धयेः-प्राप्ते ऽप्राप्ते, उभयत्र
वेति संदेहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
बोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

‘घुपिरविशब्दने’ इति वा नित्ये प्राप्ते-
ऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-संघुष्टा
रज्जुः, संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते-संघुष्टं
वाक्यमाह, संघुषितं वाक्यमाह ॥

आङ्पूर्वास्वनेः-प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति संदेहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
बोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

‘मनसी’ति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वा
अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-आस्वान्तं मनः,
आस्वनितं मनः । अप्राप्ते-आस्वान्तोदेवदत्त,
आस्वनितो देवदत्तः-इति ॥ इति श्रीम-

ङ्गवत्पतञ्जलिऋतौ व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाहिकम् ॥

(प्र०) दैवयज्ञीत्यादि न विचारितं, तस्माद्दि-
ङ्मात्रप्रदर्शनार्थं कृतम् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्र-
कैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
षष्ठमाहिकम् ॥

(उ०) दैवयज्ञीत्यादीति । ‘अनापयो’रित्यनुवृत्त्या-
दिनाऽत्रापि सन्देहसंभव इति भावः ॥ आदिना ‘विभाषा
पुरुषे’ इति ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजी-
भट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे षष्ठमाहिकम् ।

इग्यणः संप्रसारणम् १।१।४४

[प्रथमभाष्यम्]

किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा
क्रियते-‘इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं
भवती’ति, आहोस्विद्वर्णस्य-‘इग्यो यणः
स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवती’ति? ॥

(प्र०) इग्यणः संप्रसारणम् ॥ पक्षद्वयस्यापि
लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येऽ-
नुत्पादादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्याऽसिद्धिप्रसङ्गात्
प्रश्नः-किमियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते ।
‘इग्यण’ इत्यत्र ‘भवती’त्यध्याहारादिग्यणो भवतीति
योऽयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अथवा वाक्य-
स्यैवेयं संज्ञा, तत्प्रेतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि
प्रतिपादयति । ‘यणः स्थाने य इव वर्णः स संप्रसारण-
संज्ञो भवती’ति वर्णसंज्ञापक्षः ॥

(उ०) इग्यणः । लिङ्गिति । प्रदेशेषु प्रवर्तमानदेशो
वाक्यसंज्ञायामन्यविभक्तिनिर्देशश्च वर्णसंज्ञायां लिङ्गमिति
भावः । ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि संज्ञित्वमस्त्वित्यत आह-
युगपच्चेति । अनेकस्याऽर्थस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितिरिति
भावः । ननु वाक्यस्य संज्ञायां प्रदेशेषु तस्यैव विधानं
स्यादत आह-वाक्यार्थ इति । पूर्वसूत्रादित्यनुवर्त्य
‘इग्यण इति संप्रसारणसंज्ञा’मित्यर्थोदिति भावः । ‘स्वं रूपमि-
त्युक्तेः शब्दे शब्दपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति समभिव्याहारं
विनाऽर्थपरत्वाऽसंभव इति बोध्यम् । ननु यणस्थानिक-
त्वोपलक्षित इग्यो वाक्यार्थ इति वर्णपक्षादस्य को भेद इत्यत

आह-भवतीति । एवं चेगम्वनं वाक्यार्थ इति भावः । तत्प्रतिपादितमिति । संज्ञयोपस्थितस्याऽनर्थकत्वे तदर्थानुपयोगे वा संज्ञोपस्थितस्वरूपस्यैवोपादानम् । न चैतदुभयमप्यत्रेति भावः ॥ प्रतिपादयतीति । 'ध्यङः संप्रसारण'मित्यादौ ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वमित्यणुदितिसूत्ररथभाष्यविरुद्धमिदम् ॥

[विशेषजिज्ञासाभाष्यम्]

कञ्चात्र विशेषः ? ॥

[वाक्यसंज्ञापक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा

चेद्वर्णविधिः ॥*॥

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति, 'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति'ति, 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति'ति । नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते । नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति ॥

(प्र०) वर्णविधिरिति । वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः ॥ नहीति । वाक्यार्थेन पौर्वापर्याऽभावात्तस्य चाऽसत्त्वभूतस्य स्थानित्वाऽसंभवादित्यर्थः ॥

(उ०) 'वर्णविधि'रित्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थेऽसिद्धेरभावाद्वाह-वर्णाश्रय इति । सम्बन्धसामान्यपष्ठया ममासः ॥ 'विधिरिति कर्मणि किरिति भावः । आदिना-पकादेशः । वाक्यार्थेनेति । क्रियां रूपेणेत्यर्थः । नाप्येतयोरिति भाष्यं व्याचष्टे-तस्य चेति । चोऽसंभवादित्युत्तरं योज्यः । भाष्ये-एतयोः कार्ययोरिति । पूर्वरूपदीर्घयोरित्यर्थः ॥

[द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्हि वर्णस्य ॥

[वर्णसंज्ञापक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ वर्णसंज्ञा चेन्निरुतिः ॥*॥

१ इगम्वनं वाक्यार्थः संप्रसारणसञ्ज्ञमित्यर्थः । २ उपादानम्—उपादानं भवति । ३ नच-नहि । एतत्—पूर्वोक्तं युक्तिद्वयम् । ४ अनुवादेऽसंभवाद्विधावाह-‘ध्यङ्ग इति । ५ 'वाक्यस्य' ६ कञिच । ७ वाक्यार्थेनेति । एतेन पूर्वरूपाऽसंभवो दर्शितः । तस्य चेत्यादिना च दीर्घाऽसंभव उपपादित इत्यवधेयम् । ८ अभावादिति । अत्र पक्षे हि ध्यङः संप्रसारणमित्यादाविको वर्णस्य विधिसंभवादित्यर्थः । उभयोस्तयोः संग्रहायाह-संबन्धेति । वर्णसंबन्धी विधीयमान इत्यर्थः । सच प्रकृत-

वर्ण[स्य] संज्ञा चेन्निरुतिर्न सिध्यति-
'ध्यङ्गः संप्रसारण'मिति । स एव हि तावद्विदुर्लभो यस्य संज्ञा क्रियते ॥ अथापि कथंचिद्वर्ण्येत, केनाऽसौ यणः स्थाने स्यात् ? । अनेन हासौ व्यवस्थाप्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) दुर्लभ इति । कार्यपक्षे न लभ्यते, नित्यपक्षे तु लभ्येत इति दुर्लभत्वमुक्तम् । केनासाविति । लोके इगेव नित्यं प्रयोगेऽस्ति, तस्य तु यणस्थानिकत्वं शास्त्रमधिगम्यमित्यर्थः । भाविसंज्ञा विज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावदत्रोक्तम् ॥

(उ०) 'स एव तावन्नास्तीति वक्तव्ये दुर्लभत्वोक्तिरनुनितेत्यत आह-कार्यपक्षे इति । अनेन भाष्येणाऽतीतानागतयोरविव्यमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्तिग्रहदौर्लभ्यमुक्तम् । निरूपितं चेदं मञ्जूपायां नामार्थावादे । नित्यपक्षे त्विति । अनेनाऽथापि कथंचिदित्यपि भाष्यं व्याख्यातम् ॥ शास्त्रेति । मितैमित्यादौ यणस्थानिकत्वाऽभावेन, शास्त्रमात्रेणगम्यं तदित्यर्थः । शास्त्रगम्यत्वे नेतरेतराश्रयमेवेति भावः ॥ भाष्ये-केनासाविति । केन-मानेन यणः स्थाने इति ज्ञातः स्यात् ॥ अनेन-संप्रसारणसंज्ञाविधायः येन शास्त्रेण, असौ-इग यणः स्थाने स्थाप्यत इत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक

उभयसंज्ञात्वस्य ॥ * ॥

['विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसञ्ज्ञात्वस्य'] । यदयं विभक्तिविशेषनिर्देशं करोति 'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति, 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति'ति, 'ध्यङ्गः संप्रसारणं भवतीति'ति, तेन ज्ञायते-‘उभयोः संज्ञा भवतीति'ति ॥ यत्तावदाह-“संप्रसा-

त्वात्संप्रसारणनिमित्तक एव । सत एव दीर्घपदेन संप्रसारणस्य 'हल' इति दीर्घः । तदेतद्धनयज्ञाह-एकेति । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमित्यर्थः । १ क्रियेति । भवनक्रियेत्यर्थः । १० लभ्येतेति । 'इष्टम्'उत्'मित्यादौ लभ्येतेत्यर्थ इत्याशयः । ११ 'पितृवन्धने'धातोः क्तं सितमित्यादौ यस्था-निकत्वाऽभावेन, इष्टमुत्तमित्यादौ च तथा सत्त्वेन क यणस्थानिकत्वेनेत्यस्य शास्त्रिकसमधिगम्यत्वमित्यर्थः । १२ ननु-नोत्पत्तिर्भाष्यार्थः, नित्यत्वपक्षे तद्वाधादत आह-केनेति । १३ ज्ञातः-इष्टादिशब्दककारादियणस्थानिक इति ज्ञातः स्यात् ।

रणात्परः पूर्वो भव[ती]ति, 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति, तेन ज्ञायते—'वर्णस्य भवती'ति । यदप्याह—'व्यङ्गः संप्रसारण'-मिति, तेन ज्ञायते—'वाक्यस्याऽपि संज्ञा भवती'ति ॥

(प्र०) उभयसंज्ञात्वस्येति । उभयोः संज्ञा, उभयसंज्ञा, तस्या भाव उभयसंज्ञात्वम् । तत्र तन्त्रा-वृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रणेनोभयोः संज्ञा सिध्यतीति ।

(उ०) उभयोः संज्ञात्वमित्यर्थोऽसंभवी, एकस्यैव संज्ञात्वादत आह—उभयोः संज्ञेति । एकशेषश्च प्रति-पदम् । अनेकमर्थमुद्दिश्यैकस्याः संज्ञाया एकवाक्यतयैव विधातुं शक्यत्वादत्रावृत्तेः क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥

[प्रथमपक्षभ्युपगमभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव ॥

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं—'संप्रसारणसंज्ञायां वाक्य-संज्ञा चेद्वर्णविधि'रिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । यथा काकाज्जातः काकः, श्येनाज्जातः श्येनः । एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणम् । [यत्तत्संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं] तस्मात्परः पूर्वो भवति, तस्य दीर्घो भवतीति ॥

(प्र०) यथा काकादिति । ननु काकत्वाभिसं-बन्धात्काकः । अन्यत्र चोक्तं—'येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैवापरोऽपी'ति । नैष दोषः, यदानुऽपजात-जात्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः कौको भवति, निर्ज्ञातं च तस्य काकाजन्म भवति तदैतदुक्तम् । एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोऽपि ताच्छब्दं लभते इति भावः ॥

(उ०) भाष्ये—यथा काकादिति । अज्ञात एव काक-त्वे तज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदत्रापीत्यर्थः । तत्र शङ्कते-नन्विति । अन्यत्र—'एको गोत्र' इत्यत्र । यदानुपेति । ने उपजातो जात्यभिव्यञ्जकः संस्थानविशेष आकारविशेषो यस्येत्यर्थः । किं तर्हि तथा व्यवहार इत्यत आह—निर्ज्ञात-

मिति । एवं च तस्माज्जातत्वेनाऽवगते तच्छब्दप्रयोग उभ-यत्रापीति, दृष्टान्तत्वोपपत्तिः । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काक-त्वाभिसंबन्धात्काक एवं संप्रसारणाज्जातोऽपि संप्रसारणत्वा-गेपात् संप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः ॥

[समाधानान्त(रवार्तिक)भाष्यम्]

॥[*] वाक्यैकदेशप्रयोगाद्वा ॥[*]॥

अथ वा दृश्यन्ते हि,—वाक्येषु वाक्यै-कदेशान् प्रयुज्जानाः, पदेषु च पदैक-देशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान्,—प्रविश, पिण्डीम्, प्रविश, तर्पणमिति । पदेषु पदैकदेशान्—देवदत्तो, दत्तः, सत्य-भामा, भामेति । एवमिहापि,—संप्रसारण-निर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्य-स्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वा-क्यैकदेशः प्रयुज्यते । ते^१ निर्वृत्तस्य विधि-विज्ञास्यामः—'संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारण-निर्वृत्तस्ये'ति ।

(प्र०) प्रविशेति । प्रवेशनक्रिया, कर्म योग्यमाक्षि-पति, तत्र पिण्ड्यां^२ प्रवेशाऽसंभवादृहप्रतिपत्तिः । एवं पिण्डीमिति कर्म योग्यां क्रियामाक्षिपद्भक्षण-क्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति । एवं संप्रसारणा-दित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षेप्स्यतीत्यर्थः । यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

(उ०) वाक्येऽपि । स्वार्थबोधनाय वाक्येषु प्रयो-क्तव्येष्वेत्यर्थः ॥ योग्या क्रिया दर्शनादिरपीत्यत आह—प्रक-रणेति । तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिर्भूतकाले तत्तदेक-देशस्यापि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहः, पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्त्यैव बोधः ॥ पूर्वपरिहारे संप्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्णे उपचारात्प्रयोगः । अत्र त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रति-पत्तिरिति भेदः । तदाह—आक्षेप्स्यतीति । आक्षेपोऽत्र बोधनमेव ॥ भाष्ये—इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति । अत्र 'वाक्य'पदं पदसमुदायपरम् । इत्येतस्य—इत्येतदर्थकस्य—संप्रसारणादुत्पन्नो यस्मिन्मादित्यस्येति, संप्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च—वाक्यस्यार्थे इत्यर्थः ॥

७ तज्जातत्वेति । तज्जातत्वज्ञानमात्रेणेत्यर्थः ।

८ शङ्कते—कथमिति । नन्वित्यादिः । ९ लुप्तं रयात् ।

१० गङ्गां प्रविश, तर्पणं कुर्वित्यर्थः । ११ 'ते' पाठा० ।

१२ 'प्रवेशन' । १३ 'ग्रहण' ।

१ कचित्र । २ तत्र—तेषां शापकत्वे सति । ३ अनेकं—वर्णवाक्यरूपमनेकम् । ४ 'वाक्यस्य' । काकः—काकशावकः । ६ जातत्वात्—संप्रसारणं भवतीति वाक्याज्जातत्वात् । ताच्छब्दं—संप्रसारणशब्दस्यपदेशम् ।

[समाधानान्तर (वार्त्तिक) भाष्यम्]

[||*|| वचनप्रामाण्याद्वा ||*||]

अथवाऽऽहायं 'संप्रसारणात्परः पूर्वं भवती'ति, 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति, न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्या-
मेष निर्देश उपपन्नो, नाप्येतयोः कार्ययोः
संभवोऽस्तीति, तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

(प्र०) अथवेति । 'यथा ब्राह्मणशतं भोज्यता'
मित्युक्ते सामर्थ्यासंख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते, तथे-
हापि 'संप्रसारणा'दित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्या
ऽभावात्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः ॥

(उ०) पूर्वेभ्यः पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह—यथा ब्राह्म-
णेति । एवं च यथा तत्र सङ्ख्यानवयः सङ्ख्येयद्वारा,
तथा प्रकृते स्वनिर्युत्तद्वारेति भावः । तदेवाह—तत्फलस्येति ।
यथा पितृनाम्ना सङ्कल्पितं द्रव्यं तस्याऽयोग्यत्वे तत्पुत्राय
समर्प्यते तद्वदिति भावः

[द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अथवा पुनरस्तु वर्णस्य ॥

[आक्षेपरमार्णभाष्यम्]

ननु चोक्तं 'वर्णसंज्ञा चेन्निर्युत्ति'रिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैप दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चो-
दितं । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन
परिहृतानि—'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दिति ।

(उ०) भाष्ये—एकत्वेनेति । साजात्यादेकत्वेन विशि-
ष्टानि बुद्ध्या कृतेत्यर्थः । सर्वेषामेकत्वेनैकजातीयत्वेनैकपरि-
हारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः ॥

[समाधाननिरासभाष्यम्]

नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि
तत्र किं चिदुच्यते—'अस्य स्थाने ये
आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा
भवन्ती'ति । इह [हि] पुनरुच्यते—'इग्यो
यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो
भवतीति ॥

(उ०) नेदं तुल्यमिति । नित्यशब्दत्वादेऽपि यण-
स्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति भावः ॥

१ कुतस्यात् । २ नच नहि । ३ तत्र—तथासति ।
४ कचिन्न । ५ पद्यसि—विचारयति । ६ अस्य 'अत'

[समाधानस्थापन(वार्त्तिक)भाष्यम्]

[||*|| भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा ||*||]

एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञाविज्ञास्यते।
यद्यथा—कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह—
'अस्य सूत्रस्य शाटकं वये'ति। स पश्यति—
'यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न
शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषि-
द्धम्, भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता,
स मन्ये वातव्यो—'यस्मिन्नुते शाटक
इत्येतद्भवती'ति । एवमिहापि—स यणः
स्थाने भवति यस्याऽभिनिर्वृत्तस्य संप्रसा-
रणमित्येता संज्ञा भविष्यति ॥

(प्र०) भाविनीति ॥ 'प्यङ् संप्रसारण'मि-
तिविधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः ॥

(उ०) भविसंज्ञेति । संप्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन
व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेतिभावः । अयं समाधिर्वृत्त्यादि-
विषयेऽपि बोध्यः ॥

[समाधानान्तर(वार्त्तिक)भाष्यम्]

[||*|| इजादियजादिप्रवृत्तेश्च ||*||]

अथवा—इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि
लोके लक्ष्यते । यजाद्युपदेशात्तु इजादिनि-
वृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुज्यते च पुनर्लोका-इष्टम्
उत्तमिति । ते मन्यामहे—'अस्य यणः
स्थाने इममिकं प्रयुज्यते' इति । तत्र तस्या-
ऽसाध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमव-
स्थाप्यते—किति साधुर्भवति, किति साधु-
र्भवतीति ॥ [इंग्रयणः संप्रसारणम्] ॥

(प्र०) 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दित्येतत्समर्थ-
नार्थमाह—अथवेति । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्या-
देशभाव इत्यर्थः ॥ असाध्वभिमतस्येति । प्राक्
संप्रसारणशास्त्रादिति भावः । यथासंख्यसंबन्धा-
ददुहितरामितीकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति ।
'दिव उ'दित्युत्त्वे यणादेशे कृते 'हल'इति दीर्घत्वं
तत्परकरणाच्च भवति-बुद्ध्यामिति । अक्षयुवावित्यत्र
इत्यादिः । ७ अस्य-वक्तुः । मन्ये—निश्चिनोमि ।
८ 'मित्यत्र' । मित्यादौ । ९ 'वाक्यायते' ।

‘संप्रसारणाच्चे’ति पूर्वकादेशो न भवत्यत्रः पश्चात्सन्निधानात्, अथवा वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥

(उ०) बुद्धीति । तदर्थं सूत्रार्थः—‘यणप्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः संप्रसारणसंज्ञकः’ इति ॥ तज्ज्ञानं च यजान्प्रदेशज्ञानमात्रेण ‘वचीस्वपी’त्येतज्ज्ञानं विनापि जातमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । ‘वचीस्वपी’त्यादेशाश्रयमर्थः—‘एतत्संबन्धियणप्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः साधुरिति’नि भावः । असाधोः साधुत्वं ब्रह्मणाऽप्युपपादयितुमशक्यमत आह—प्रागिति । एतदेव [च] ध्वनयितुमभिमत्स्ये’त्युक्तम् । ननु दुहेर्लङि उत्तमपुरुषे लस्येति तस्य संप्रसारणत्वेऽदुहितरामित्यादौ ‘हळ’ इति दीर्घः स्यादत आह—यथासंख्येति । एवं हि यथासंख्यार्थम् लुकारोपदेशस्यावश्यकत्वं ‘लुकारोपदेशः किमर्थ’ इति ऋलृक्सूत्रस्थभाष्याऽसंज्ञतिरिति चिन्तयामिदम् । तस्मात् ‘संप्रसारणस्य’त्यादौ तद्भावितपरत्वाश्रयणात्र दोषः । ध्वनितं चेद् वाक्यसंज्ञापक्षस्थापने वाक्यैकदेशन्यायं वदता भगवता । एतेन ‘युभ्याम्’ ‘अक्षयुवा’वित्यपि सिद्धम् । अत्र पश्चादिति । समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वादौकारस्य चाऽनङ्गत्वादित्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानेऽप्याह—वार्णेति । आङ्गम्—उवङ् । [हर्यणः] ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥११११४५॥

[आक्षेपभाष्यम्]

समासनिर्देशोऽयं, तत्र न ज्ञायते-क आदिः कोऽन्त इति । तद्यथा—‘अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ता’वित्युक्ते तत्र न ज्ञायते-कस्याजाधनं, कस्याऽवयः—इति ॥

(प्र०) आद्यन्तौ । लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति, अपि तु शास्त्रेणैवैति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः—समासनिर्देशोऽयमिति । अभिन्नस्याऽर्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः । यद्यपि ‘देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयश्च धन’मिति वाक्येपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं ‘समासनिर्देश’ इत्युक्तम् ॥

(उ०) आद्यन्तौ । अपिस्त्विति । एतदर्थमेव स्थानाख्य प्रमाणेन सिद्धेऽपि यथासङ्गयसूत्रमावश्यकमिति भावः । अभिन्नस्य—अपृथग्भूतस्य । सुतरामिति । यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः, पृथगुपस्थितिश्च, तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था, किमु वक्तव्यं साहित्यप्रतीतावपृथगुपस्थितौ

१ ‘संज्ञ’ । २ कचिन्न । ३ तत्र—समासनिर्देशे ॥

४ ‘वेह’ । ५ नेति । ‘ने’त्यत्र ‘युक्त’मित्यस्यानुपङ्गः ।

चेत्यर्थः । तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितित्वमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः, दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति ।

(प्र०) यद्यपीति । दर्शनं—दृष्टं, तस्याऽन्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः ।

(उ०) अन्तो निश्चय इति । दर्शनस्याऽवसानं निश्चये सत्याकाङ्क्षाऽभावाद्भवतीति ‘दृष्टान्त’शब्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थः । एतद्दर्शनमिति । निश्चय इत्यर्थः । एवं च यथासंख्यान्वयाभिप्रायेणैदृशप्रयोगो लोकेऽसाधुरिति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति वेह कश्चित्पुरुषारम्भः ? ॥

(उ०) भाष्ये-अस्तिवेति प्रश्नः । ‘च’पाठस्त्वयुक्ततरय प्रश्नेऽयुक्तत्वात् ।

[समाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह ॥

कः ? ॥ संख्यातानुदेशो नाम ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः ? ॥

(उ०) कौ पुनरिति । यौ टकितावाद्यन्तौ तौ किमागमौ उतादेशौ इति प्रश्नः ॥

[समाधानभाष्यम्]

आगमावित्याह ॥

(उ०) आगमावित्याहेति । आद्यन्तपदसत्त्वादिति भावः ..

[आदेशवादिन आक्षेपभाष्यम्]

युक्तं पुनर्यन्त्रित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् । नै । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः ॥

(उ०) नित्येष्विति । वर्णास्तद्वद्विताः प्रयोगेषु श्रूयमाणाः शब्दाश्च व्याकरणाऽकार्या आकाशवज्रित्या इति मते इदम् ॥

[आगमवादिनः प्रतिबन्दीभाष्यम्]

अथ युक्तं यन्त्रित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः ? ॥

[आदेशवादिनः समाधानभाष्यम्]

बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवित-

तत्र हेतुमाह—नित्येष्विति । आगमश्चेति । चो अर्थ इत्येकेभाष्यार्थमाहुः । ६ इह—आदेशविधाने ।

व्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता ॥

(उ०) तत्र शब्दान्तरादिति । प्रसक्तं शब्दान्तर-
बुद्धिं विहायेत्यर्थः ॥

[इष्टापत्तिभाष्यम्]

आदेशास्तर्हिमे भविष्यन्त्यनागमकानां
सागमकाः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्कथम् ? ॥

[एकदेशिसमाधानभाष्यम्]

संज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तौ चेह
संकीर्त्यन्ते, टकारककारावितावुदाह्रियेते ।
तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भवि-
ष्यतः । तत्र 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः'
इत्युपस्थितमिदं भवति—आदिरिति ।
तेनेकारादिरादेशो भविष्यति ॥

(प्र०) संज्ञाधिकारोऽयमिति । यद्येवं संज्ञा-
संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्तत
इति किमिद्वहणेन, टकावित्येवास्तु । नैप दोषः ।
इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते । तेनेत्संज्ञकस्य
यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ मंत्रं भवत इति
'आलजाटचा'वित्याटच्प्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति ।
तत्रेड्वहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते । स्थानेऽन्तर-
तमश्चादेशो भवतीति तव्यस्य इत्वयो भवतीति
सिद्धमिष्टम् ॥

(उ०) 'अनागमकाना'मित्यादर्थेयपि 'पुसंज्ञा'मुत्रे
आशय उक्त एव, तथापि तं विस्मृत्य 'तत्कथ'मिति प्रश्ने
एकदेशी साहचर्यादयं संज्ञासुत्रत्वेन तदुपपत्तिमाह—संज्ञा-
धिकारोऽयमिति । तत्र शङ्कते—यद्येवमिति । उपल-
क्ष्यत इति । एवंचाऽनयोरित्वमेव नेति भावः । आट-
जिति । यद्यपि प्रत्ययविधौ नाऽस्य प्रवृत्तिः, षष्ठीत्यपकर्ष-
णात् । अत एव टा—टिठन्—एङ्कारादिकटित्यादौ नारय
प्रवृत्तिः । तथापि टुकः पर्यायेणाद्यन्तता स्यादिति दोष इति
बोध्यम् । 'आटश्चेत्यादिभिस्तु टकारार्थादित्वोपलक्षिताकारा
णनुवादेन वृद्ध्यादिविधानम् । भाष्ये—सङ्कीर्त्यन्ते । प्रथमत
उच्चार्येते । उदाह्रियेते । पश्चादुच्चार्येते इत्यर्थः । अन्तर

१ तत्र—शब्दान्तरभवने । २ तत्र—तथासति । ३ तत्र—
संज्ञासंज्ञिभावे सति । ४ कश्चिन् । ५ इह—'आर्द्धधातुक
स्येड्वलादेरित्यत्र, अष्टाध्यायां वा । सूत्रमिति त्ववयवे
समुदायारोपाद्बोध्यम् । ६ लुप्तं स्यात् । ७ 'इकारआदिरस्येति'

तम इति । अर्थतः, श्रुतितश्चेति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

पतावविहं सूत्रम् 'इट्'—इति । कथं
पुनरियता सूत्रेणेकारादिरादेशो लभ्यः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

लभ्य इत्याह ॥ कथम् ?

[॥*॥ "बहुव्रीहिनिर्देशात्" ॥*॥]

बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । इकारः 'ट्'—
आदिरस्येति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुमिह तु
कथं—'लुङ्लङ्लृङ्ङुदात्तः' इति, यत्रा-
शक्यमुदात्तग्रहणेनाऽकारो विशेषयितुम् ॥

[दोषजिज्ञासाभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[दोषदर्शनभाष्यम्]

अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत

(प्र०) अङ्गस्योदात्तत्वमिति । तच्चाऽलं-
न्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् ॥

(उ०) ननु प्रथमाऽतिक्रमे कारणाऽभावादाद्युदात्त
त्वेनेष्टसिद्धिरन आह—तच्चेति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैप दोषः । त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः ।
तत्र वाक्य एवोदात्तग्रहणेनाऽकारो विशेष-
य्यते—अकार उदात्त आदिरस्येति ॥

(प्र०) त्रिपदोऽयमिति । विशेषणस्याप्यु-
दात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः ॥

(उ०) भाष्ये—तत्र वाक्ये एवेति । त्रिपदे वाक्य
एवेत्यर्थः । एवः—प्रसिद्धौ । एवं च तत्समानार्थकवृत्ताद्य-
प्यकारविशेषणत्वं सुलभमिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यत्र तर्ह्यनुवृत्त्येतद्भवति—'आडंजादी-
ना'मिति ॥

पा० । ८ यत्राशक्यमिति । अकारः ट् आदिरस्येति द्विपद-
बहुव्रीहिणाऽङ्गोपरिस्थितः । उदात्त इति च भिन्नं पद-
मिति भावः । ९ 'तत्राऽशक्यमुदात्तग्रहणेनाऽकारो
विशेषयितु'मितिशेषः ।

(प्र०) यत्र तर्हीति । तत्र सुदात्तग्रहण-
मेवाऽनुवर्तत इत्यशक्यं बहुव्रीहिराश्रयितुमिति
भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

वक्ष्यत्येतत्-‘अज्ञादीनामटा सिद्ध’मिति ॥

(प्र०) वक्ष्यत्येतदिति । सूत्ररयैव प्रत्या-
ख्यानाददोष इत्यर्थः ॥

(उ०) प्रत्याख्यानादिति । यामुद्धिधायकं च
‘यामुद्धिधायकं परस्मैपदेष्विति पाठ्यमिति न दोषः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अथवा-यत्तावदयं सामान्येन शक्तो-
त्युपदेष्टुं तत्तावदुपदिशति-प्रकृतिम् ।
ततो वलाद्याध्यातुकं, ततः पश्चादिका-
रम् । तेनाऽयं विशेषेण शब्दान्तरं समु-
दायं प्रतिपद्यते । तद्यथा-‘खदिरैर्बुधुर्योः-
‘खदिरैर्बुधुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपणौ’ ।
ततः पश्चादाह-‘कङ्कटवान्खदिर’-इति ।
तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं
प्रतिपद्यते ॥

(प्र०) अथवेति । परिभाषापक्षेऽपि न
दोष इत्यर्थः । नहि व्यवस्थितस्य तद्व्यस्य पश्चा-
दिकारोऽवयव आगच्छति, येनाऽनित्यत्वं स्यात् ।
किं तर्हि, नित्यं पदमनेनोपायेनान्वाख्यायते ।
खदिरैर्बुधुर्योरिति निर्धारणे पक्षी । ‘तयोः कङ्कट-
वान् खदिर’इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते,
न तत्र कङ्कटास्तदानीमारोप्यन्ते, प्रतिपादनोपाय
एवाऽयमित्यर्थः ॥

(उ०) ‘अज्ञादीना’मिति कुर्वतः सूत्रकृतो नायं
पक्षस्तात्पर्यविषयीभूत इत्यनेन ‘यु’संज्ञासूत्रोपादितमेव पक्षं
सिद्धान्त्याह भाष्ये-अथवेति । परिभाषापक्षेऽपीति ।
परिभाषात्वे नागमत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । भाष्ये-तेनायं विशेषे-
णेति । ‘ततः पश्चादिकार’मित्येतैनेत्यर्थः । शब्दा-
न्तरम् । तव्याद्यपेक्षया भिन्नं समुदायमित्यव्यादिरूपमित्यर्थः ।
प्रतिपद्यते । तद्व्यवृद्धिनिवर्त्तनेनेत्यर्थः । नित्यं पदमिति ।
व्याकरणाऽनिष्पाद्यमित्यर्थः । अन्वाख्यायत इति । क्रमेण
सिद्धतत्तदवयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकबुद्धिविपरि-

णामद्वारा प्रत्याख्यत इति आदेशस्थल इवाऽत्रापि बुद्धिविप-
रिणामात्र नित्यत्वहानिः । तदेव दर्शयति-न तत्र कङ्कटा
इति । कङ्कटः-सन्नाहः । उपरितनशुभ्रत्वचः । भाष्ये-
खदिरैर्बुधुर्योरिति । ‘सामान्यमुपदिशतीत्यव्याहृतसामा-
न्यापेक्षया पक्षी । सामान्यमेव दर्शयति-खदिरैर्बुधुरौ
गौरकाण्डाविति । द्रव्यान्तरं । कङ्कटाङ्गिन्नं तदवय-
वकम् । समुदायमिति । एतज्जलिमते गुणसमुदायरयैव
द्रव्यत्वादिति भावः । तत्र यथा ‘गौरकाण्डावि’त्यादिना खदि-
रेऽपि प्रसक्तं बुधुरैर्बुद्धिं ‘कङ्कटवान्’नित्यनेन निवर्त्य खदिर-
बुद्धिः स्थाप्यते, तथेहापि सामान्योपदेशात्सर्वत्र तद्व्यवृद्धौ
प्रसक्त्यामिद्विबोधकविशेषेणागमत्वबोधनद्वारेण इत्यव्यवृद्धिः
स्थाप्यते इत्यर्थः । निरूपितं चेद्व्यसंज्ञामुत्रे । अत्र पक्षे वाच-
कस्यैवाऽनया प्रणाल्या व्युत्पादनम् । उत्तरपक्षे तु कल्पित-
स्याऽनेन साक्षाद्बोधनम् । तेन च बोधकस्याऽल्लण्डस्य
बोधनमिति भेदः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवैतयाऽनुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुप-
दिशति-प्रकृतिम्, ततो वलाद्याध्यातु-
कम्, ततः पश्चादिकारं, यस्मिन्स्तस्या-
गमबुद्धिर्भवति

(प्र०) अथवेति । एतदाह-अस्ति स्त
एधीति तत्त्वतो रूपाऽर्थान्वयाऽभावात्कल्पिताभ्यामे-
वान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाश्रित्याऽसत्यप्रकृति-
प्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते
रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य ॥

(उ०) रूपार्थान्वयाऽभावादिति । व्याकरणेन
यस्य ‘अ’सितिरूपरयणौ दक्षितरेनेन रूपेण तस्यार्थस्य
प्रयोगेष्वन्वयाऽभावः, स्त एधीत्यादौ व्यभिचारदित्यर्थः ।
असत्येति । शास्त्रप्रक्रिया कल्पिता असत्या इत्यर्थः ।
यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव, अत्रैककल्पिताव-
यवसदृशावयवानां तत्रोऽन्वयात् । तथापि मयं पदमल्लण्ड-
मेव, एधीत्यादौ शास्त्रकल्पितावयवसदृशानामनुपलम्भा-
दित्येतत्पक्षनिष्कर्षः । सत्यस्य पदस्येति । एवं च रेखा-
गवयवत्कल्पिताऽनित्यपदविषयकं शास्त्रम् । तत्रैगमेवैषि न
क्षतिर्न चैतल्लोके प्रयुज्यमानं, किं तु तत्प्रत्याथमेव पदं
तथेति भावः । एतदेत्यादिभाष्यस्यायमर्थः-एतया-वक्ष्य-
माणयाऽऽनुपूर्व्या, अयं-पाणिनिः, शब्दान्तरं-बोधकशब्दापे-
क्षया भिन्नं रेखागवयवस्थानीयम्, उपदिशति-प्रतिपादयति ।
तत्रैगमबुद्धावपि न शुब्दनिश्चयान्निरिति ॥

१ यामुद्धिधो दोषं निरस्यति-यामुद्धिति ।

२ ‘सामान्येनोपदेष्टुं’ । ३ ‘बुधुर’ ।

४ तत्र-रेखागवये । ५ तत्र-सत्यगवये । ६ तत्र
एवं सति । ७ न च-नापि ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्यय-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रति-
षेधो वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा
भूदिति । 'चरेष्टः' 'आतोऽनुपसर्गे कः'
इति ॥

(प्र०) प्रत्ययप्रतिषेध इति । प्रत्ययपरत्व-
स्थाप्यमपवादः प्राप्नोतीति भावः ॥

(उ०) ननु टकितोराद्यन्तविधाने कस्यापि प्रत्ययस्या
ऽप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह-प्रत्ययपरत्व
स्थापीति । अपिना-स्थानेयोगत्वस्य ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ परवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

[परवचनात्सिद्धम्] । परवचनात्प्रत्यय
आदिरन्तो वा न भविष्यति ॥

(प्र०) परवचनादिति । पुरस्तादपवाद-
न्यायेन स्थानेयोगत्वमेवानेन बाध्यते, न प्रत्ययपर-
त्वमिति भावः ॥

[समाधानवाचकैकदेशवार्तिकम्]

॥ * ॥ परवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽपवाद-

त्वात् ॥ * ॥

परवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न ॥ किं
कारणम् ? 'अपवादत्वात्' । अपवादोऽ-
यं योगः ॥ तद्यथा-'मिदचोन्त्यात्परः'
इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य, प्रत्ययपरत्व-
स्य चाऽपवादः ॥

(प्र०) नापवादत्वादिति । बाध्यमात्रा-
पेक्षायां पुरस्तादपवादस्यायो नास्तीति भावः ॥

[दृष्टान्तवैषम्यभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनव-
काशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं, प्रत्ययपरत्वं
च बाधते । इह तु पुनरुभयं सावकाशम् ।
कोऽवकाशः ॥ टित्करणस्याऽवकाशः-'टितः'

१ कचिन्न । २ कुप्तं स्यात् । ३ 'कित्वस्यच तत्रेत्यस्य फलि-

इति ईकारो यथा स्यात् । कित्करणस्याव-
काशः-'कित्'त्याकारलोपो यथा स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये-युक्तं तत्रेति । नुश्चभादीनां मि-
त्रमनवकाशम् । उभयं-प्रत्ययसंबन्धित्वं, कित्वं च । एवं
चागमटित्वकित्वयोरनवकाशत्वात्प्रत्ययसंबन्धिनश्च सावकाश-
त्वाद्येन नाऽप्राप्तिन्यायेनेदं स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भावः ॥

[सर्वोपवादवादिनः समाधानवाचकभाष्यम्]

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः
स्यात् । यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत
एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत्-
टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादि-
रिति, कित्करणाच्च परो भविष्यति न
पुनरन्त इति ? ॥

(प्र०) सर्वोपवादवाद्याह-प्रयोजनमिति ।
सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् । परत्वमेव त्वलम्ब्य-
मित्यर्थः । टित्करणादिति । टीवर्थादित्यर्थः । कित्कर-
णादिति । आकारलोपार्थात् ॥

(उ०) सति परत्व इति । टित्का-डीबिधाना-
त्, किति परो आलोपविधानाच्चेति भावः । 'टित्परो भवती'-
ति वचनाऽभावाद्याह- डीवर्थादिति । यद्यप्युभयथा
टित्स्य सावकाशत्वं परत्वात्परश्चेत्यस्य प्रकृत्या पर एव
भविष्यति, तथापि 'मिदचोन्त्या'दिति साठचार्याद्वाध्यसामा-
न्यचिन्तामेव न्यायार्था मन्यते ॥

[किदंशेऽपवादत्ववाचकभाष्यम्]

टितः खल्वप्येष परिहारो यत्र
नास्ति संभवो यत्परश्च स्यादादिश्च ।
कितस्त्वपरिहारः, अस्ति हि संभवो
यत्परश्च स्यादन्तश्च ॥

(प्र०) प्रयोजनमभ्युपेत्याह-टित इति ।
कितस्त्विति । ननु परत्वाऽवयवत्वयोर्विरोधात्कथ-
मुच्यते-परश्च स्यादन्तश्चेति नैप दोषः, परस्य सतोऽ-
न्तवत्कार्यप्राप्त्यान्तत्वमुच्यते, यथा समासान्तानाम् ॥

(उ०) अभ्युपगम्य [अपि] परश्चेत्यस्य परत्वात्प्रवृत्ति-
माह-टितः खल्वपीति । एष परिहारः । 'युक्तं तत्रेत्या-
दिनोक्तः । टितो यथाकथंचिद्वेदपीत्यर्थः । तत्राऽसंभवरूप-
विरोधमद्वावात् । किति तु तदभावात्समावेशः स्यादिति

तामर्थमाह-नुमिति । ४ प्रत्येति । तत्सम्बन्धिनः टित्वस्य ।

भावः॥ [अवयवत्विति । अन्तैशब्दोऽवयववाचीति भावः] ।

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘उपसर्गे घोः किः’ । आध्योः प्रध्योः ।

‘नोङ्धात्वो’ति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(४०) तत्र दोषमाह—नोङित्यादि ॥

[टिडशेऽप्यपवादत्वबाधकभाष्यम्]

टितश्चाऽप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं
टित्करणादादिर्न पुनः परः ॥

(प्र०) टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेव समर्थयते-
ऽधिकं वक्तुम् ॥

(उ०) पूर्वोक्तम् । ‘कुतो नु खल्वित्यादिनोक्तम् ।
अधिकम्—ङीपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् । भाष्ये-
स्यादेव हीति । बाध्यमामाग्यान्तामेव न्याय्यां मन्यते ।

[आक्षेपभाष्यम्]

क तर्हि इदानीमिदं स्यात्—‘टित
ईकारो भवती’ति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

य उभयवान्—‘गापोष्ट’गिति ॥

(प्र०) गापोष्टगित्यत्र कित्वात्परत्वा-
दन्तत्वमिति टिडन्तमेतद्भवतीति ङीपोऽयमव-
काशः । ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात् ॥

(उ०) परत्वादिति । शब्दपरविवृतिषेधात् ।
आद्यन्ताविति मूत्रे च किदन्त इत्यस्य परत्वादित्यर्थः
भाष्ये गापोष्टगित्युपलक्षणं, नदत्तचोरट्यादीर्नाम् ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु षष्ठ्याधिकारे

वचनात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [षष्ठ्याधिकारे-
वचनात्] । षष्ठ्याधिकारेऽयं योगः कर्त-
व्यः—‘आद्यन्तौ टकितौ’ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥

(प्र०) षष्ठ्याधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठीप्राप्ता
तत्रोपस्थानमस्याः, न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय ॥

१ अयं पाठो नोङित्यादीत्यनन्तरमेवोपलभ्यते ।

२ विरोधबीजमूलमाह—अन्तेति । ३ लुप्तस्यात् । ४ चोर

(उ०) बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽपि दोषाऽभाव-
माह—सिद्धं त्विति । षष्ठ्याधिकारे इति । तत्राऽनुवर्त्येदं
व्याख्येयम् । तत्रत्यषष्ठीपदं वाऽत्राऽपक्रष्टव्यमिति भावः ।
प्राप्तेति । ‘एतदुपस्थितेः प्रा’गिति शेषः । नत्विति ।
प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावादित्यर्थः ॥

[तस्यैव समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्त-

दभावेऽसंप्रत्ययः ॥*॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे-
पष्ठ्या अभावे—असंप्रत्ययः स्यात् । आदि-
रन्तो वा न भविष्यति ॥

(प्र०) आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयोजकावा-
द्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताऽभावावगतिरित्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये षष्ठीपदार्थबन्धेऽपि समाधानमाह—
आद्यन्तयोर्वेति । ‘अर्थ’शब्दः प्रयोजनवाची । ‘षष्ठ्यर्थ-
त्वा’दिति बहुवाहिरित्याह—पष्ठ्याः प्रयोजकाविति ।
षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावित्यर्थः । षष्ठ्यन्तार्थस्यावयवभूताद्यन्त-
निरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बाध्यम् । यथैत्रानवयवभूता-
द्यन्तरूपोऽर्थः स्यात्तदा तस्य निरूपकाऽऽकाङ्क्षात्वात् स्यादेव
षष्ठ्यर्थस्तद्वोधनाय च षष्ठीप्रयोगः । न च सोऽस्ति ।
तस्मादाद्यन्ताऽभावाऽवगतिरिति भावः । भाष्ये ‘षष्ठ्यभावे’-
इत्यस्य तदर्थोऽभाव इत्यर्थः

[शङ्काभाष्यम्]

युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्या-
न्नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् ॥

(प्र०) युक्तं पुनरिति । शब्दभावाऽभावा-
भ्यामर्थभावाऽभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य
प्राप्तं, तच्च पुनर्न युक्तम् । शापको हि
शब्दोऽर्थस्य, न तु कारकः, सर्वेण सर्वस्यार्थस्य
क्रियाप्रसङ्गादिति भावः ॥

(उ०) षष्ठीरूपशब्दाऽभावात्तदार्थाऽभावस्तदभावा-
च्चाद्यन्ताऽभाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का भाष्ये—युक्तं
पुनरिति । ‘नार्थे’त्यत्र काकुः । शब्दभावेति । षष्ठी-
सत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थितिः, षष्ठ्यभावे तदार्थाऽभावादा-
द्यन्ताऽभाव इत्युक्तेरिति भावः । कारकत्वे बाधकमाह—सर्वेण
रत्नादिशब्देन । सर्वस्य—रत्नादिरूपस्य ॥

हादीनामिति । समुदायस्य तत्र टित्वमिति भावः ॥

५ पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति यदीति । ६ शङ्कामुपपादति—षष्ठीति

किं तर्हि ? ॥ लौकिकोऽयं दृष्टान्तः ।
लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति ।
तद्यथा—‘दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं
कौण्डिन्याये’ति, सत्यपि संभवे दधि-
दानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमि-
हापि सत्यपि संभवेऽचामन्त्यात्परत्वं
षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते ॥

(प्र०) दृष्टान्त इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र
वृद्धव्यवहारादीदृश एव वाक्याय व्युत्पत्तिर्यत्सामा-
न्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते, न समुच्चीयते
नापि विकल्प्यते ॥

(उ०) भाष्ये—नैवेद्य इति । ईश्वरो—वेदः ।
धर्मसूत्रं—धर्मशास्त्रम् । भाष्ये—‘अपवादै’रित्यस्या-
‘संभवे’ इत्यादिः । क्वचित्तथैव पाठः । बाध्यन्तामिति लोट् ॥
[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयो-
गादिलोपार्थम् ॥*॥

[अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादि-
लोपार्थमिति वक्तव्यम्] ॥

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः ॥ किं
प्रयोजनम् ? ॥ ‘अनुषङ्गसंयोगादिलोपा-
र्थम्’ । अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं
च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत्—मग्नः मग्न-
वान् । संयोगादिलोपार्थं—मङ्गा, मङ्गम्,
मङ्गव्यम् ॥

(उ०) मग्न—मस्जेर्जात्पूर्वं नुमि ‘अनिदिता मिति
लोपे सस्य संयोगादिलोपे कुत्वे निष्ठानत्वे रूपम् । अन्त्याचः
परे तु सति अविशेषेण संयोगत्वे संयोगादिलोपसिद्धावपि
तैरयाऽसिद्धत्वात्तस्योपभावाऽऽभावात्तलोपो न स्यादिति
भावः । संयोगादिलोपस्तु बहूनां समवधाने बहूनामेव
संयोगसंज्ञेति पक्षे फलत्वेन बोध्यः । मङ्गुक्तेत्यादि त्वनुषङ्ग-
लोपाऽभावेऽपि उदाहरणमुक्तम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ भर्जिमर्च्योश्च ॥*॥

भर्जिमर्च्योश्चाऽन्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः ।
भरुजा मरीचय इति ।

(प्र०) भर्जिमर्च्योश्चेति । भृजी भर्जन
इत्यस्यौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे च जकारा-
त्पूर्वं ऊमागमः । ‘मर्च’ शब्दार्थ इत्यस्य चौरादि-
कस्य णिच्चच इरिति इप्रत्यये णिलोपे च चकारात्
पूर्वं ईमागमः ॥

(उ०) भाष्ये—ऊमीमावौणादिकौ ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

स तर्हि वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः ॥

॥*॥ निपातनात्सिद्धम् ॥*॥

किं निपातनम् ? ॥ ‘भरुजा’ शब्दोऽकुल्या-
दिषु पठ्यते । ‘मरीचि’ शब्दो बाह्यादिषु ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादि-
राहोस्विदभक्तः ? ॥

[प्रतिप्रश्नभाष्यम्]

कथं चाऽऽयं पूर्वान्तः स्यात्कथं वा
परादिः कथं वाऽभक्तः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

यद्यन्त इति वर्तते, ततः पूर्वान्तः ।
अथाऽऽदिरिति वर्तते ततः परादिः ।
अथोभयं निवृत्तं, ततोऽभक्तः ॥

(प्र०) पूर्वान्त इति । सङ्घातस्य पूर्वस्य
भक्तो न तदेकदेशस्य । अथादिरिति । नहि संभवो-
ऽस्ति यदचोन्यात्परश्च स्यात्, पूर्वस्य चाऽऽदिरिति
सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते ॥

(उ०) नन्वन्यादचः परत्वं, तस्य च वर्णान्तरावय-
वत्वमिति विरुद्धमत आह—सङ्घातेति । ‘अन्त्या’दित्यनेन
समुदायाक्षेपेण समुदायस्योपस्थितत्वात्समुदायावयवसन्निधौ
समुदायग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावयवत्वाऽसम्भवा-
च्चेत्याशयः । नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वदित्वं कुतो नेत्यत
आह—नहीति । परादित्वमिति । वाचनिकमेव वर्णस्य
वर्णाऽवयवत्वं ‘डः सी’ति धुडादेरिति भावः ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वाऽनु-
स्वारसंभावाः ॥*॥

१ तत्र—लोके । २ ईश्वरेयं । ३ ‘मस्जेरनुषङ्ग’ पा० ।

४ क्वचित् । ५ आत्—जकारात् ।

६ सकारस्य संयोगादिलोपसिद्धावपीत्यर्थः

७ तस्व—संयोगादिलोपस्य । ८ ‘बाऽयं’ ।

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । कुण्डा-
नि वनानि । 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्थाने
चाऽसंबुद्धा' विति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ दीर्घ ॥

(प्र०) कुण्डानीति । नान्तमङ्गं न भवतीति
दीर्घत्वाऽप्राप्तिः । ननु 'तदादिबचनं स्यादिनुमर्थ'-
मित्युक्तम् । एवं तर्हि तस्मैर्तव्यं भवतीति
गौरवापत्तिः ॥

(उ०) 'अभक्त' इति वार्तिकस्य 'एते न सिध्सन्ती' ति
शेषः । अभक्तत्वेऽपि नान्तत्वमस्येवेत्यत आह—नान्तमङ्ग-
मिति । दीर्घविधावङ्गाधिकारादिनि भावः । गौरवापत्ति
रिति । प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

नलोप—नलोपश्च न सिध्यति । 'अग्ने
त्री ते वाजिना त्री पधस्था ता ता पिण्डा-
नाम्' 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति
नलोपो न प्राप्नोति ॥ नलोप ॥

(उ०) त्री ते इति । 'शेषेच्छन्दसि बहुल'मिति
शेलेपः । त्रीणि वाजिनानि तानि तानोत्यर्थः ॥

स्वर—स्वरश्च न सिध्यति । 'सर्वाणि
ज्योतीषि' । 'सर्वस्य सुपी'त्याद्युदात्तत्वं
न प्राप्नोति । स्वर ॥

(प्र०) सर्वाणीति । नुमा सुपो व्यवधानात्
स्वरो न सिध्यति ॥

(उ०) नुमेति । व्यञ्जनाऽविद्यमानवद्भावस्तु ह्रस्व-
प्राप्तौ, स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तौ वा, नाऽन्यत्रेति भावः ।
'सुपी'ति न तदन्तसप्तमीत्यभिमानेनेदम् ॥

णत्व—णत्वं च न सिध्यति । माषवा-
पाणि, व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते 'प्रातिपदि-
कान्तनकारस्ये'ति सिद्धं, परादौ विभक्ति-
नकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[णत्वोदाहरणनिरासभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव-
'प्रातिपदिकान्तनुविभक्तिषु चे'ति । णत्व ॥

(प्र०) क्रियते न्यास एवेति । उत्तर-

पदस्य प्रातिपदिकस्याऽन्तस्तत्र नकारो गृह्यते,
गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदि-
त्यवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । स हि समुदायभक्तत्वा-
दुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति ॥

(उ०) उत्तरपदस्येति । एवं च सर्वपक्षेष्वपीद-
मावश्यकमिति भावः । 'भग'शब्दादिनो तत्रकारः प्राति-
दिकान्तो भवतीति 'भगिनी'त्यत्राऽनुच्यमाने 'उत्तरपद-
स्येत्यस्मिन्' णत्वप्रसङ्गः । 'भगिनी'त्यत्र च उच्यन्तमुत्तर-
पदं न नान्तम् । सूत्रं तु 'माषवापाणि'वित्यादौ चरितार्थ-
मिति भावः । स हीति । नुम्विधावङ्गस्येत्यधिकारा-
दित्यर्थः । एवं (३) 'माषवापाणि'त्यादिसिद्धयर्थं नुमग्रहणमिति
भावः । समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थेन गर्भभगिनीत्यस्य
व्यावृत्तौ माषवापाणोत्यस्य सिद्धौ च प्रहिण्वन्नित्याद्यर्थं
नुमग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् ॥

[अनुस्वारोदाहरणभाष्यम्]

अनुस्वार—अनुस्वारश्च न सिध्यति ।
द्विपंतपः परंतपः । 'मोऽनुस्वारो हली'-
त्यनुस्वारो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) द्विपंतप इति । प्रसङ्गोच्चारितमेतत् ।
अत्र हि 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति नुमो
द्विपद्ग्रहणेन ग्रहणमस्ति ॥

(उ०) द्विपंतपादौ 'द्विषत्परयोस्तापे'रिति खच् ।
'खचि ह्रस्वः' । 'अर्कद्विप'दिति मुम् । प्रसङ्गेति । द्विषद्ग्र-
हणेन मुविशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात्तकारस्य संयोगान्त-
लोपे 'एकदेशविकृत'न्यायेन 'द्विप'मित्यस्य मान्तस्य पदत्वा-
त्सिद्धोऽनुस्वार इत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य न्यायस्याध्याप्यज्ञाना-
त्तदनाश्रयेणेदम् । बहिरङ्गाऽसिद्धत्वं त्रिपाद्यां नेति तन्नोक्तम् ।

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवं, 'नश्चाऽपदान्तस्य हली'त्येवं-
भविष्यति ॥

[उदाहरणान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

यस्तर्हि न ह्रस्वपरः—वहंलिहो गौः,
अभ्रंलिहो वायुः ॥ अनुस्वार ॥

(उ०) वहंलिहो 'वहाभ्रे लिह'इति खच् ॥

[शीभावोदाहरणभाष्यम्]

शीभाव—शीभावश्च न सिध्यति ।

१ 'क्रियते एतद्व्यासे' । २ कैयटाशयमाह—एवञ्चेति ।
३ कचिच् । ४ 'नित्यर्थः' ।

५ कैयटाशयमाह—द्विषदिति । ६ तस्य न्यायस्य-
तन्मध्यपतितन्यायस्य । ७ 'हलीत्यनुस्वारो भविष्यति' ।

ऋणुणी जतुनी तुम्बुरुणी । 'नपुंसकादुत्तर-
स्वीकृः शीभावो भवती'ति शीभावो न
प्राप्नोति ॥ [शीभाव] ॥

(प्र०) ऋणुणी इति । नित्यत्वात्परत्वाच्च
मुमि कृते व्यवधानमिति भावः ॥

[परादिपक्षास्त्रीकारभाष्यम्]

एषं तर्हि परादिः करिष्यते

[परादिपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ परादौ गुणवृद्धयौत्वदीर्घनलोपा-
नुस्वारशीभावेनकारप्रतिषेधाः ॥ * ॥

[परादौ गुणवृद्धयौत्वदीर्घनलोपानुस्वार-
शीभावेनकारप्रतिषेधाः] ।

यदि परादिगुणः प्रतिषेधः-ऋणुणे जतुने
तुम्बुरुणे । 'घेर्ङिती'ति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥

(उ०) परादाविति वार्तिके 'शीभावे नकारप्रतिषेधः' इति
पाठः । शीभावे इत्यलुगार्थः । 'पते दोषस्थानानी'ति शेषः ॥

[वृद्धशुदाहरणभाष्यम्]

वृद्धि-वृद्धिः, प्रतिषेध्या-अतिसखीनि
ब्राह्मणकुलानि । 'सख्युरसम्बुद्धा'विति णिस्वे
'अचो ञ्णिती'ति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि ॥

(प्र०) अतिसखीनीति बहुव्रीहिः ॥

(उ०) उजभावाय नपुंसकत्वाय चाह-बहुव्रीहिरिति

[औत्तोदाहरणभाष्यम्]

औत्त्व-औत्त्वं च प्रतिषेधम् । ऋणुणि
जतुनि तुम्बुरुणि । 'इदुद्भयामौदश्च घे'रि-
स्यौत्त्वं प्राप्नोति ॥ औत्त्व ॥

[दीर्घोदाहरणभाष्यम्]

दीर्घ-दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि
वनानि । 'नोपधायाः सर्वनामस्थाने चा-
संबुद्धा'विति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवम् 'अतो दीर्घो यञि सुपि चे'-
स्येव भविष्यति ॥

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

इह तर्हि-अस्थीनि दधीनि प्रियस-

१ 'प्रतिषेधः' इति मुद्रितः पाठः । २ लुप्तं । ३ 'प्रतिषेधः'
इत्ययमपाठ इत्यर्थः । ४ णिस्वातिदेशः । ५ 'स्थान इति दीर्घः' ।

खीनि ब्राह्मणकुलानि ॥ दीर्घ ॥

[नलोपोदाहरणभाष्यम्]

नलोप-नलोपश्च न सिध्यति । 'अग्ने
त्री ते वाजिना त्री षधस्था ता ता पिण्डा
नाम्' । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति
नलोपो न प्राप्नोति ॥ नलोप ॥

(उ०) भाष्ये-अग्ने त्री त इति । ननु परादिपक्षे
'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यस्याप्राप्तावपि 'शेदछन्दसिबहुल'
मित्यनेन नलोपः सिद्ध इति चेन्न, 'निर्दिश्यमान'परिभाषया-
ऽलोऽन्त्यपरिभाषया च इकारस्येव लोपापत्तेरित्याशयात् ॥

[अनुस्वारोदाहरणभाष्यम्]

अनुस्वार-अनुस्वारश्च न सिध्यति, -द्विष-
न्तपः परन्तपः । 'मोऽनुस्वारो हली'त्यनु-
स्वारो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) द्विषन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य
मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि
तद्भक्तत्वात्पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः ।
अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं भवतु
न तु पदान्तत्वम् । नहि द्वयोर्मकारस्तकारयोः
पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः ॥

(उ०) तद्भक्तत्वात्पदान्त इति । 'यदागमा'
इत्यस्य तद्ग्राहकेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यप्यर्थ इति भावः ।
नहि द्वयोरिति । ननु संयोगान्तलोपे उक्तरीत्याऽस्येव
मस्य पदान्तत्वमिति चेदुक्तमेवैतत् ॥

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'नश्चाऽपदान्तस्य हली'-
त्यनुस्वारो भविष्यति ॥

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

यस्तर्हि न झलपरः वहंलिहो गौः,
अभंलिहो वायुः ॥ अनुस्वार ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

'शीभावे नकारप्रतिषेधः' । शीभावे मका-
रस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ऋणुणी जतुनी
तुम्बुरुणी । सनुस्करस्य शीभावः प्राप्नोति ॥

(प्र०) शीभावे नकारप्रतिषेध इति । शीभावे वि-
धीयमाने नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

६ अपिना विशिष्टस्यापि ग्रहणमिति बोध्यम् । 'मित्यर्थः' पा० ।
७ संयोगान्तलोपे-दान्तभक्ततयासंयोगान्तलोपे । ८ 'झलीत्येव' ।

[उक्तोदाहरणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येवं न भविष्यति ॥

(प्र०) निर्दिश्यमानस्येति । यथा 'पादः प'दिति पद्मावः पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य ॥

(प्र०) न तदन्तस्येति । पादन्तस्यानुच्चारणादिति भावः ॥

[उदाहरणसाधकभाष्यम्]

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति ॥ कस्मात् ? ॥ नुमा व्यवहितत्वात् ॥

(प्र०) यस्तर्हीति । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति, श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति, तन्नकारेण भक्तेनाऽपि तत्त्वतो व्यवहितमित्यर्थः ॥

(उ०) श्रुतिसंनिपातीति । उच्चारितमिति यावत् ॥

[पूर्वान्तपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

[पूर्वान्तपक्षे दूषणवार्तिकम्]

* ॥ पूर्वान्त नपुंसकोपसर्जन-

ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ * ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते, नपुंसकोपसर्जन-ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्-आरा-शस्त्रिणी धानाशकुलिनी निष्कौशाश्विनी निर्वाणसिनी ॥ द्विगुस्वर-पञ्चारत्निनी दशारत्निनी । नुमि कृतेऽनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) धानाशकुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते । तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्वत्त्वाऽप्राप्तिः । निष्कौशाश्विनी इति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जन-ह्रस्वत्वेन परत्वाद्वाध्यते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति ॥

(उ०) धानाशकुलिनीति । सैमाहारद्वन्द्वे तद्विवक्षार्थां दिवचनम् । तत्र पूर्वं ह्रस्वः । ततो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह-नित्यत्वादिति । 'इदं' च पदस्य

विभज्याऽन्वाख्यानपक्षे बोध्यम् । अनजन्तत्वादिति । 'अच' इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादित्यर्थः । परत्वादिति । यद्यपि कार्यवये यौगपद्याऽसम्भवेन विरोधाऽभावेन 'परत्वा'दित्यसङ्गतम् । तथापि नुमि कृते उभयोरप्यप्राप्त्योभयोः सम्भवसत्त्वेन च भाष्ये न काचिदनुपपत्तिः । अत एव भाष्ये 'नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्व'मिति संश्लिष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । तथैवेति । अनजन्तत्वादिति भावः ।

[दूषणनिरासवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गो नुमः, अन्तरङ्गाप्येते विधयः ॥

'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।

द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः-सङ्घात-भक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विह-न्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति ॥

(प्र०) नवेति । 'नित्यादप्यन्तरङ्गो बली-या'निति । स्वरह्रस्वौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादान्तरङ्गौ । तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वान्तपक्षः स्थितः ॥

(उ०) अन्तरङ्गो बलीयानिति । 'असिद्धं बहिरङ्ग'मित्येव समानकालप्राप्तिकबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकं, पूर्व-जातबहिरङ्गाऽसिद्धत्वबोधकं चेति भावः । अत एव भाष्येणा-ऽविरोधः । 'अकृतव्यूह'परिभाषा तु नारत्येवेति भावः । 'पञ्चारत्नि'शब्दे समाहारे द्विगुः, प्रमाणे मात्रायां लुग्वत्वा ॥

एच इगघ्रस्वादेशो ॥१॥१४७॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) एच इक् । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैष्टसिद्धिरिति प्रश्नः ॥

(उ०) एच इक् । विनापीति । वक्ष्यमाणमूत्र-प्रत्याख्यानप्रकारेणेति भावः ।

[प्रयोजनप्रदर्शनवार्तिकम्]

॥*॥ एच इग्वचनं सवर्णाऽकार-

निवृत्त्यर्थम् ॥*॥

'एच इगभवती'त्युच्यते । 'सवर्णनिवृ-

१) समाहारद्वन्द्व इति । धानाश्च शकुल्यश्चेति कृतकशेषेणेत्यर्थः । २) एते विधयः-द्वौ ह्रस्वौ, एकः स्वर

इति विधयः । ३) भाष्याऽसंगतिं परिहरति-अकृतेति । ४) 'वचन'मिति क्वचित् ।

त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थञ्च । सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत्-एङो ह्रस्वादेशशासनेषु अर्द्धे एकारोऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति ॥ अकार-निवृत्त्यर्थं च-इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रा-ऽवर्णस्य, मात्रेवर्णोवर्णयोः । तयोर्ह्रस्व-शासनेषु कदाचिद्वर्णं स्यात् कदाचिद्वर्णोवर्णौ । मा कदाचिद्वर्णं भूदित्येवमर्थ-मिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

(प्र०) एङ इति । एङः प्रस्त्रिष्टाऽवर्णत्वा-त्प्रस्त्रिष्टावर्णोवर्णकाराद्धोकारौ प्राप्तौ, न तु वि-स्त्रिष्टावर्णयोरेचोरिति भावः । समाहारवर्णविति । समाह्रियमाणायवयवत्वात् । मात्राऽवर्णस्येति । अष्टादशभेदभिन्नस्याऽवर्णस्य मात्राऽवयव इति भेदमुद्भावात् पष्ठत्या निर्देशः ॥

(उ०) 'एच' इति वक्तव्ये एङ इति अनुचितमत आह-एङ इति । प्रस्त्रिष्टेति । पांमुदकवदित्यर्थः । प्रस्त्रिष्टाऽवर्णत्वादिनाऽप्यान्तरम्यं गृह्यत इति भावः । ऐचो-स्तदप्राप्तौ हेतुमाह-नस्त्विति । ऐचो त्वद्धौ न स्त एवेति भावः । 'सर्वेणोकारनिवृत्त्यर्थ'मित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् । कर्मष्वन्तसमाहारशब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्रीहिवर्णकदेशस्य वर्णत्वाऽभावादत आह-समाह्रिय-माणविति । मध्यमपदलोपी समास इति भावः । मात्रा-ऽवर्णस्येति भाष्यस्य मात्राकालाऽवर्णादिसदृश ऐचोरवयव इति तात्पर्यम् । मात्रावयव इति । तत्सदृशश्चैतयो-रवयव इत्यर्थः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ दीर्घप्रसङ्गस्तु ॥*॥

दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति ॥ किं कार-रणम् ? ॥ स्थानेऽन्तरतमो भवतीति ॥

(प्र०) दीर्घास्त्विति । स्वतन्त्रमिदं निर्व-र्तकमिति भावः । भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यतेऽमृभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः ॥

(उ०) नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविधेकवाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह-स्वतन्त्रमिति । नियमत्वेऽनुवादा-दिदोषादिविषयमेव न्याय्यमित्यभिमानः । भाष्यमान-स्येति । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥

[आक्षेपवार्तिकमाध्यम्]

ननु च 'ह्रस्वादेश' इत्युच्यते, तेन दीर्घा न भविष्यन्ति

(प्र०) ननु चेति । अयं हि वाक्यार्थः 'एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगोव ह्रस्व' इति ॥

[आक्षेपस्यापकमाध्यम्]

विषयार्थमेतत्स्यात्-एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगभवतीति ॥

(प्र०) विषयार्थमिति । यत्र ह्रस्वो विधी-यते तत्रैवाऽस्योपस्थानं यथा स्यात्, देवदत्तेति प्लुतादिविधायुपस्थानं मा भूत् । अस्मिन्धोपस्थिते वाक्यभेदेनैव इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति । ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाऽप्रसङ्गः ॥

(उ०) देवेति । देवदत्तेत्येतद्विषयकगुरोरनुत्' इत्ये-तत्प्लुतविधावित्यर्थः । आदिनोदात्तादिस्वरसंग्रहः । नन्वेनेन दीर्घं पुनस्तेन लक्षणेन ह्रस्वः स्यादत आह-ह्रस्व-स्येति । अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः ॥

सामाधानवार्तिकम्]

॥*॥ दीर्घाऽप्रसङ्गस्तु निर्वर्तकत्वात् ॥*॥

दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः ॥ किं कार-णम् ? ॥ 'निर्वर्तकत्वात्' ॥ नाऽनेनेको निर्व-र्त्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ अनिको निर्वर्त्यन्ते ॥ सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चाऽनिकश्च । तत्रा-नेनाऽनिको निर्वर्त्यन्ते

(प्र०) निर्वर्तकत्वादिति । एकवाक्यभावेनै-च इगोव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते । यद्धि तर्ह्येकवाक्यता, एज्यतिरेकेणा-न्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । नैष दोषः । पूर्वं ह्रस्वश्रुत्याऽच उपस्थानाद्भस्वत्वं क्रियते । तत्रै-चोऽप्यन्तर्भावाद्भस्वे क्रियमाणे 'एच इ' गित्य-स्योपस्थानम् ॥

(उ०) एकवाक्यभावेनैव इति । एकवाक्यभावे-नाम 'एच इ' गित्यस्य ह्रस्वे शेषभावः । न तु परस्परविषो-गाऽभावः । अन्वयस्तु 'वाक्यभेदेनैवेति । एतदज्ञानानो नोद-

यति-यदीति । उक्ताभिप्रायेणैवोत्तरयति-पूर्वं ह्रस्वेति ।
एवं हि परिभाषादयस्याप्यनुग्रहो भवतीति भावः ॥

[प्रथमप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्]
सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

॥ * ॥ सिद्धमेडः सस्थानत्वात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['एडः
सस्थानत्वात्'] एडः सस्थानत्वादिकारो-
कारौ भविष्यतः, अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो
वा न भविष्यति ॥

(प्र०) सिद्धमेड इति । एकारस्य तालव्य-
स्य तालव्य इकारः, ओकारस्य चौष्ठ्यस्य ओष्ठ्य
उकारो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) एकारस्येति । यत् कण्ठताल्वादिस्थान-
त्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो न स्वान्तरतमादेशप्रयोजकः,
किन्तु परावयव एवेति न दोष इति । तत्र । लक्ष्यगतपरस्व-
मादाय विप्रतिषेधशालाऽप्रवृत्तेः स्थानिवत्प्रकरणभाष्ये
स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथेति बोध्यम् ॥
भाष्ये-अर्द्ध एकार ओकारो वा न भविष्यतीति ।
तयोरसत्त्वादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चैडः सस्थानतरावर्द्धकाराद्धैकारौ ॥

(उ०) इतरस्तु सस्थानत्वाऽभावादिति हेतुरनेनोक्त
इति मत्वा नोदयति-ननुचेति । सस्थानतराविति ।
कण्ठतालुस्थानमिति पक्षेऽपि स्थानसाम्यसत्त्वमिति बोध-
यितुं तरनिर्देशः ॥

[समाधानभाष्यम्]

न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावे-
वाऽयमुपविशेत् ॥

(उ०) स्वाश्रयं प्रकटयति-न तौ स्त इति । तावे-
वेति । प्रत्याहारसूत्रे इति भावः । एतच्च एभोऽसुत्रे
निरूपितम् ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

ननु च भोऽह्छन्दोगानां सात्यमुग्रि-
राणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधी-
यते-सुजाते एअर्ध्वसुनृते 'अध्वर्यो ओ-
अग्रिभिः सुतं' 'शुक्रन्ते एअन्यत्' 'यजतं
ते एअन्यदिति' ।

१ पूर्वहीति । क्रमेण तत्सर्वे श्रव्यः । २ सुतं स्यात् ।
३ कचिन्न । ४ 'बर्द्धकारोकारौ' । ५ सात्यमुग्रो राणा-
यनीयाश्च सामशाखाविशेषाऽध्येतारः ।

[समाधानसाधकभाष्यम्]

पार्श्वदृष्टिरेषा तत्रभवताम् । नैव लोके
नाऽन्यस्मिन्वेदे-अर्ध एकारः, अर्ध ओकारो
वास्ति ॥

(उ०) पार्श्वेति । तत्रभवतां या पार्श्व-समा, तत्र
भवेत्यर्थः । भाष्यप्रयोगादेव गमकत्वात्साधुत्वं बोध्यम् ॥

[द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्]

अकारनिवृत्त्यर्थेनाऽपि नार्थः ।

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥*॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ॥*॥

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भवि-
ष्यति । भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोः, अल्पीय-
स्यवर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भवि-
ष्यन्ति । तद्यथा 'ब्राह्मणग्राम आनीयता'
मित्युच्यते । तत्र चाऽवरतः पञ्चकारुकी
भवति ॥ [एच एग्रस्वादेशे] ॥ -

(प्र०) ऐचोश्चेति । ऐकारः कण्ठ्यतालव्य,
औकारः कण्ठ्योष्ठ्यः । न च तथाविधो ह्रस्वोऽ-
स्तीति अवयवान्तरतमेन भाष्यम् । भूयसा चाऽ-
वयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक एव हि
समुदागो लक्ष्यत इतीदृतावेव भविष्यतः । ब्राह्मण-
ग्राम इति । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणम् ।
न तु स्वामित्वे ॥ [एच एग्रस्वादेशे] ।

(उ०) भूयस एवेति । भूयसाऽश्रयान्तरतम्यप्रति-
योगितया ग्रहणमित्यर्थः । ब्राह्मणम्वात्मिकग्रामस्य भूयसा
व्यपदेशो दृष्टान्त्वाऽसङ्गतेराह-वास्तव्यत्वे इति । वास्तव्यः
कर्त्तरि तन्त्यान्तः । कुलालकर्मारवर्धकिनापितरजकाः
पञ्चकारुकी ॥ [एच एग्रस्वादेशे] ।

षष्ठी स्थानेयोगा ॥१११४८॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमिदम्-स्थानेयोगेति ? ॥

(प्र०) षष्ठीस्था । किमिदमिति । समासे
विभक्तेः श्रवणाऽप्रसङ्गोऽसमासेऽपि युक्तिरिति
प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः ॥

(उ०) षष्ठीस्था । युक्तिरिति । षष्ठीति क्लृप्ति-
विशेषणत्वादिति भावः ॥

६ 'पञ्च' । ७ 'पन्यत्' पा० । ८ तत्रेति-पूयानां
तेषामेव या समा, तत्र भवा चासौ कृतिः-अध्ययनादि-
क्रियेत्यर्थः । ९ कचिन्न ।

[समाधानभाष्यम्]

स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा ।
सप्तम्यलोपो निपातनात् । तृतीयाया
वैत्वम् । स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थाने-
योगेति' ॥

(प्र०) स्थानेयोगोऽस्या इति । स्थाननिमित्त-
सम्बन्धेत्यर्थः । तृतीयाया वेति । निपातनादिति
योज्यम् । यथा 'देवदत्तस्य यज्ञदत्त' इति पुत्रत्वादि-
द्वारकः संबन्धोऽवगम्यते, एवमस्तेभूरित्यत्रा-
प्यस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽ-
वसीयते । स्थानमर्थ इति केचिदाहुः । तिष्ठन्त्य-
स्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दस्ति
ष्ठेति । तेनाऽस्तेरर्थे भूरित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—
'अस्ते रोपधयो रमन्त्यतरस्या'मित्यादौ रोपधादी-
नामानर्थक्यान्नावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द
आश्रीयते । तेनाऽस्तेः प्रसङ्गेऽस्तेः प्राप्तौ भूः
प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते । स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग,
आर्षधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणा-
न्वाख्यायते ॥

(उ०) निपातनादिति । तृतीयान्तस्य समासे तृती-
याया लुङ्यस्यैत्वमित्यर्थः । तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु
अन्तरङ्गवाचे मानाऽभावादिनादंशेऽन्त्यस्य स्यात्, लुङ्वाचे
मानाऽभावौ च । वृद्धर्यापत्तेश्च । अत एवेत्वं नोक्तमिति
बोध्यम् । अत्र स्थानसामोप्यादयः पष्ठयर्थसम्बन्धनिरूपकाः,
न तु पष्ठयर्था इति न मनुष्यस्य भाष्यविरोधः । अत एवात्र
भगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दक्षितः, न तु
समानाधिकरणबहुव्रीहिः । तद्धनयतोक्तम्—स्थाननिमित्त
संबन्धेऽर्थ इति । नन्वादेशविधौ स्थानशब्दाऽभावेन कथं
स्थाननिमित्तः संबन्धोऽत आह—यथेति । तथा च 'देवदत्त-
स्य यज्ञदत्त' इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो
यथा, तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण, वाक्यैकदेशान्यायेन
वा बोध इति भावः । अर्थे चेति । वाचकत्वसंबन्धेनेति
भावः । 'अस्तेः प्रसङ्ग' इत्यस्य व्याख्या—अस्तेः प्राप्ता-
विति । प्रयोग इति । स्वाभाविक इत्यनुपपद्यते । शब्द-
नित्यत्वमङ्गपत्त्या स्थानशब्दो निवृत्तिवाची नोपपद्यत इति
भावः । रविधौ रोपधटितस्याऽर्थे रम्बटित इत्यर्थेन क्षति-
रित्यत्राऽऽचिः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

१ इतिः क्वचित् । २ 'शब्दास्तिष्ठति' । ३ 'भावश्चे'ति
पाठः । ४ अतोऽनेन वापादयमपपाठ इति प्राचः ।

(प्र०) किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति,
आरब्धे चाऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥

(उ०) आरब्धेचेति । तत्राऽतिप्रसङ्गवारणाय व्या-
ख्यानत इत्येतदाश्रयणे तथैव सिद्धौ परिभाषेयं व्यर्थेति भावः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ पंष्टीस्थानेयोगवचनं नियमार्थम् ॥*॥

[पंष्टीस्थानेयोगवचनं क्रियते, नियमार्थं] ।
नियमार्थोऽयमारम्भः । एकशतं पष्ठ्यर्थाः,
यावन्तो वा [सन्ति] ते सर्वे पष्ठ्या-
मुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च—व्या-
करणे या पंष्टी सा स्थानेयोगैव स्यादिति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति पष्ठ्याः
स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिद-
मुच्यते ॥

[काकुभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति

(प्र०) एकशतमिति । पंष्टीदण्डकपाठाश्र-
येणैतदुक्तम् । यावन्तो वेति । शब्दे यावतां
सम्भव इत्यर्थः ॥

(उ०) पंष्टीदण्डकपाठो—ग्रन्थविशेषः । भाष्ये
पष्ठ्यर्था इति । पंष्टीप्रयोजनकास्तदर्थान्वयिनः शब्दाः
शतमित्यर्थः । यदा पष्ठ्यर्थानां शतत्वे तेषां शतत्वमर्थसिद्धं
बोध्यम् । 'एकशत मिति निर्णयेनाऽभिधाय पुनः संदिग्धा-
भिधानमयुक्तमत आह—शब्द इति । 'वा'शब्दो वाक्या-
लङ्कारे । भाष्ये—प्राप्नुवन्तीति । तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नो-
तोत्यर्थः ।

॥ * ॥ अवयवपष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः

शासो गोह ईति ॥ * ॥

अवयवपष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति ॥
तत्र को दोषः ? ॥ ['शासो गोह इति' ।]
'शास इदङ्गुहलो' इति शासेऽन्यस्य
स्यादुपधामात्रस्य च । 'ऊदुपधाया गोहः'
इति गोहेऽन्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ॥

(प्र०) अवयवेति । नियमेन संबन्धान्त-
राणां निवर्तनादिति भावः । उपधामात्रस्य चेति
शासिना संबन्धाऽभावात् पचादिसम्बन्धिनोऽपी-

१ 'पष्ठस्थान' । २ लुप्तं स्यात् । ३ क्वचित् ।

४-८ पतन्मध्यस्थः पाठः क्वचित् ।

त्यर्थः । तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते ॥

(उ०) नियमेन-प्रकृतपूत्रेण । शासिनेति । तस्य स्थानपद्योत्वेनोपधाविशेषणे सामर्थ्याऽभावादिति भावः ॥

[आक्षेपबाधकसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्ति-
योगस्याऽसन्दिग्धत्वात् ॥ * ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याऽ-
प्राप्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'योगस्याऽसं-
दिग्धत्वात्' । संदेहे नियमो न चावयव-
षष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

(प्र०) असंदिग्धत्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवाऽवस्थिते नियमे ॥

(उ०) भाष्ये-अवयवषष्ठ्यादीनामिति । अवयव-
षष्ठ्यादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाऽप्राप्तिरिति वार्तिकार्थः ।

[तत्समाधाने आक्षेपभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा लोके-
कश्चित् कंचित् पृच्छति-प्रामान्तरं गमि-
ष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति ।
स तस्मायाचष्टे-अमुष्मिन्नवकाशे हस्त-
दक्षिणो ग्रहीतव्यः, अमुष्मिन्नवकाशे हस्त-
वाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति,
न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदि-
श्यते । एवमिहापि संदेहे नियमो, न
चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

(प्र०) हस्तदक्षिण इति । हस्तो दक्षिणो
यस्येति बहुव्रीहिः । भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नो-
ऽपि परनिपातः ॥

(उ०) दक्षिणो यस्येति । दक्षिणो हस्तो यस्य
सन्निहित इत्यर्थः । तिर्यक्पथः । अनुजुमार्ग इत्यर्थः ।
पूर्वपश्चिमान्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणोत्तरमार्ग इति यावत् ॥

[समाधानतरभाष्यम्]

[॥ * ॥ स्थानेऽयोगा स्थानेऽयोगा वा ॥ * ॥]

अथवा स्थानेऽयोगा स्थानेऽयोगा ॥

१ लुप्तस्यात् । २ भाष्ये-मनुचित्यस्य मनुवादिरेत्यर्थः ।
तदाह-मत्स्वर्थाय इति ।

किमिदमयोगेति ? ॥ अव्यक्तयोगा भयोगा ।

(प्र०) भयोगेति । योगमन्तरेण पृष्ठ्या एवा-
ऽभावाद्दिशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्या-
त्प्रतीयते ॥

(उ०) विशिष्ट इति । निर्णयविशिष्ट इत्यर्थः ।
अयमेव भाष्ये व्यक्तशब्दस्याऽर्थः । अत्र पक्षे योगशब्दः
कर्मव्युत्पत्त्या संबन्धिपरः । योगवतीति पक्षेऽप्येवमेव
स्थानरूपसंबन्धिनियमार्थत्वादस्य ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

[॥ * ॥ योगवती वा योगा ॥ * ॥]

अथवा-योगवती योगा ॥

का पुनर्योगवती ? ॥

यस्या बहवो योगाः ॥ कुत एतत् ? ॥

भूम्नि हि मनुष्यं भवति ॥

(प्र०) योगवतीति । पृष्ठ्या अवश्यभावी
योग इति सामर्थ्याद्भूम्नि मत्स्वर्थायोऽकारः ३ ॥

[आक्षेपबाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा ॥ * ॥

अथ वा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि-
इत्थंलिङ्गा पृष्ठो स्थानेयोगा भवतीति ॥
न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते ॥

(प्र०) किंचिल्लिङ्गमिति । कलादिकम् ॥

(उ०) 'विशिष्टा वेति वार्तिकं व्याचष्टे-अथवा
किंचिदिति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवं 'शास इदं हलोः' शा हौ'
शासिग्रहणं कर्तव्यम्-स्थानेयोगार्थं लिङ्ग-
मासङ्गयामीति ॥

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । यदेवाऽऽः पुरस्तादवयव-
षष्ठ्यर्थं प्रकृतमेतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत्
स्थानेयोगार्थं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥
'अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदे-
शस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदीपः
सुप्रज्वलितः सर्वं वेदमभिज्वलयति' ॥

अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वाऽयस्या

३ 'कारो भवतीति' । ४ इदं वार्तिकमिति परे ।

५ 'ज्वालति' ।

वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते
चकारेण ॥ अपरोऽधिकारः प्रतियोगं
तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते ॥
तद्यदैष पक्षः-अधिकारः प्रतियोगं तस्या-
निर्देशार्थ इति, तदा हि यदेवाऽऽः पुर-
स्तादवयवषष्ठ्यर्थमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत्
स्थानेयोगार्थं भविष्यति ॥

(प्र०) अधिकारो नामेति । पारार्थ्यसाम्या-
त्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते । कश्चिदिति । परि-
भाषारूप इत्यर्थः । चकारेणेति । यथा 'सहस्य स'
इत्यविशेषेण 'ग्रन्थान्ताधिके चे'त्यादावनुकृष्यते ॥

(उ०) कश्चिदेकदेशस्थ इति । इदं च यथोद्देशपक्षे
स्पष्टमेव । कार्यकालेऽपि स्वविषयसर्वशास्त्रैकवाक्यत्वादेव-
मुक्तिः, पठितदेशस्थेनैव तत्र तत्र तद्वद्विजननात् । दीपो
यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्तद्विजिननद्वारा
सर्वशास्त्रोपकारकम् । न तु तैत्त्वक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य
स्वदेशं विहाय तद्देशे गमनमस्तीति बोध्यम् । पठितदेश-
स्थत्वमेव सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्थ इत्युक्तम् । तस्यानि-
र्देशार्थ इति । अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणार्थ इत्यर्थः ।
यदेवाऽऽ इति । शब्दाधिकार आश्रयिष्यन् इत्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्] .

संप्रत्ययमात्रमेतद्वदति । नह्यनुच्चार्य
शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्कुम् ॥

(प्र०) संप्रत्ययमात्रमिति । स्वरितत्वप्रति-
शानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु,
लिङ्गासङ्गत्स्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः ॥

(उ०) अनुमानमिति । उच्चरित एव प्रत्यायक इत्य-
णुक्तिस्तत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदम् । तस्माद्बोद्धुमनुमानपूर्वक-
मुच्चारणं नत्वाचार्यस्येत्यर्थः । शास्त्रप्रणयनकालिकतत्कृत-
लिङ्गासङ्ग एवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी नान्यकृतोऽतिप्रसङ्गात् ।
पाणिनिना त्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले लिङ्गासङ्गः कर्तु-
मशक्य इति भावः । भाष्ये-संप्रत्ययमात्रमिति ।
स्वरितत्वबलात्स एवोत्तरत्रेति शानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थः ।
आसङ्गमित्यस्य-आचार्येणेति शेषः ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

एवं तद्यादेशे तद्विङ्गं करिष्यते तत्प्र-

कृतिमास्कन्स्यति ॥

(प्र०) एवंतर्हीति । आदेशे लिङ्गासङ्गात्तस्य
च षष्ठ्यभावात्तत्सम्बद्धस्थानिनो लिङ्गकार्यं
फलित्यतीत्यर्थः ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

यदि नियमः क्रियते यत्रैका षष्ठी
अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति ।
अङ्गस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति
हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः, संप्रसारण-
मपि विशेष्यम् ॥ असति पुनर्नियमे काम-
चार-एकया षष्ठ्याऽनेकं विशेषयितुम् ।
तद्यथा-देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल
इति । तस्मान्नाथो नियमेन

(प्र०) यदीति । अङ्गस्येति । स्थानषष्ठीत्वा-
द्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्पत इत्यर्थः । देव-
दत्तस्येति । संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तर-
सन्निधानाद्विशेषावसायः ॥

(उ०) यदिनियम इति । स्थाननिमित्तसंबन्धार्थ-
कत्वनियम इत्यर्थः । अनेकं विशेष्यं-प्रसङ्गरूपमवयवरूपं
च । तत्राद्यं 'शा हा' वित्यादौ, अन्त्यं तु भाष्ये एव
वक्ष्यति । तत्र न सिध्यतीति । अवयवादिनिमित्तसंब-
न्धार्थकत्वं न सिध्यतीत्यर्थः । अणपीति । हल इति सूत्रे
तृतीये दीर्घव्याहृत्यर्थमणग्रहणस्याऽपि संबन्धादिति भावः ।
तत्रालोऽन्त्यस्येत्येकवाक्यतयाऽङ्गावयवाद्बलः परं यदङ्गा-
न्त्यावयवाणुरूपसंप्रसारणं तस्य दीर्घ इति सूत्रार्थः । तत्राङ्ग-
स्येत्यस्य 'शा हा' वित्यादौ स्थानषष्ठीत्वे हलादिनिरूपितमव-
यवषष्ठीत्वं न सिध्येदित्यर्थः । स्थानेति । तत्त्वाद्बल
इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न स्यादि-
त्यर्थः । विशेषावसाय इति । तत्तदन्वयार्थकपदकल्प-
नयेति भावः ॥

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-एकशतं षष्ठ्यर्थ्या याव-
न्तो वा [सन्ति] ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारि-
रितायां प्राप्नुवन्तीति ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

नैष दोषः, यद्यपि लोके बहवोऽभि-
संबन्धा आर्या यौना मौखाः और्वाग्नेति ।

शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो
भवितुमर्हति-अन्यदतः स्थानात् ॥

(४०) आर्थाः-स्वस्वामित्वादयः । यौनाः-पितृ-
त्वादयः । मौखः-गुरुशिष्यभावः । स्त्रीवाः । ऋत्विक्त्वादयः

[आक्षेपस्थापकभाष्यम्]

शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभि-
संबन्धाः । अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने
ऽनन्तरे समीपे इति ॥

(३०) स्थानेऽनन्तरे इत्यादि । स्थानादिरूपसंबन्धि-
सन्देह इत्यर्थः । आनन्तर्यमव्यवधानम् । सामीप्यं-साधा-
रणम् ॥

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

सन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु
चेदमुपपत्तिष्ठते-‘व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण’मिति । स्थान
इति व्याख्यास्यामः ॥

(प्र०) स्थान इति । अन्तरङ्गत्वाल्लक्ष्यापेक्ष-
णाच्चेति भावः ॥

(३०) अन्तरङ्गत्वादिति । स्थानशब्दोऽर्थवाची
प्रसङ्गवाची बोधयथाप्यन्तरङ्गत्वम् । ‘स्थानिवदादेश’
इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

न तर्ह्यिदानीमयं योगो वक्तव्यः?

[समाधानभाष्यम्]

वक्तव्यञ्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः
षष्ठ्युच्चारिता ॥ किं कृतं भवति ? ॥ ‘नि-
र्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती’त्येषा परिभाषा
न कर्तव्या भवति । [षष्ठी स्थानेयोगा] ।

(प्र०) यतः षष्ठीति । तेन ‘पादः प’दित्य-
स्याऽयमर्थः-पादन्तस्याङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः
सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य पच्छब्द आदेशो भवति,
न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य । अस्यैव सूत्रस्य
‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती’त्ययमर्थः । षष्ठीति
षष्ठ्यन्तं गृह्यते । तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं

१ संबन्धि-संबन्धनिरूपकम् । २ द्वेति । ३
षष्ठ्यन्तमिति । तदित्यादिः । ४ नेति । अपूर्वा नेत्यर्थः ॥

स्थानेन युज्यते, न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अलो-
ऽन्त्यस्याऽऽदेः परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्यान्न
बाध्यते ॥

(३०) निर्दिश्यमानमिति । उच्चार्यमाणमित्यर्थः ।
निर्दिश्यमानं षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वयः । निर्दिश्यमानपदस्य
चाऽध्याहार इति भावः । न बाध्यते इति । किंतु स्वव्य-
वस्थापकत्वेनाश्रयित इत्यर्थः । एवमनेकालसूत्रे सर्वोऽप्ये-
तत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । पदञ्च इत्यादावपि आदेशैः
पाणिनिवृत्तस्थान्युच्चारणानुमानादयवस्थार्थत्वाद्वा न दोषः ।
यत्स्वलोन्यस्यादेः परस्येत्यमू एतद्वाचकाविति । तत्तु
उदस्थादिति पादः पदिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । व्य-
वस्थापकत्वे संभवति बाधकत्वकल्पनानौचित्यप्रसक्तं च ॥

[षष्ठीस्थाने]

स्थानेऽन्तरतमः ॥ १ । १ । ४९ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्र०) स्थाने । किमुदाहरणमिति । क्वचि-
ल्लक्षणान्तरेणैष्टं सिद्धमिति प्रश्नः ॥

(३०) स्थानेन्त । इतिप्रश्नइति । एवं च परोक्तोदा-
हरणदूषणायाऽयं प्रश्नो, नतूदाहरणाऽसंभवकृत इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘इको यणचि’ । दध्यत्र मध्वत्र । तालु-
स्थानस्य तालुस्थानः, ओष्ठस्थानस्य ओष्ठ-
स्थानो यथा स्यादिति ॥

(प्र०) इको यणचि । दध्यत्रेति । अस्य सूत्र-
स्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः ।
इको ह्रस्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्या-
त्संख्यातानुदेशो न सिद्धयतीत्यर्थः ॥

(३०) उदाहरणप्रश्ने इकोमचोत्तस्योलेखो व्यर्थाऽत
आह-अस्य सूत्रस्येति । सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषा-
कारेण यत्र प्रतिपत्तिस्तदुदाहरणमिति भावः । षट्-
षष्टिरिति । लुवर्णस्य दीर्घाऽभावात् । दीर्घलुतक्कारस्य
प्लुतलुकारस्य चाऽनुनासिकस्याऽदृशेर्नादिदं चिन्त्यम् ।
सप्तेति । रेफस्य सानुनासिकस्याऽभावादिति भावः । इदं
चिन्त्यम् । अणुदित्सूत्रेऽणप्रहणसामर्थ्येन यणशे गुणभेदक-
त्वस्यैव न्याय्यत्वेन विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् ।
तत्प्रत्याख्यानेऽपि आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलाऽभेदाय भेद-

५ एवं च-क्वचिदप्येष्टसिद्धौ च । ६ इतिः क्वचिन्न ।
७ ‘तीति भावः’ । ८ इदम्-इदमपि ।

कल्पस्यैवाभ्युपेन तेषामग्रहणम् । अत एव मतोर्मस्य नाशु-
नासिको बकार इति ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

नैतदस्ति ।

संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

(प्र०) नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठे शब्दतः
साम्यमस्तीति भावः । 'घस्लादेश' इत्यादौ लका-
रोऽपि लृकारस्यादेशो दृश्यत इति लृकारस्य
स्थानित्वाऽभावो नाशङ्कनीयः ॥

(उ०) सङ्ख्यातानुदेशः—क्रमेणान्वयः । शब्दत
इति । अयं भावः—यथा'स्यतासी लृलुटो'रित्यत्रार्थवैपश्येऽपि
बोधकशब्दसाम्याद्यथासङ्ख्यम्, तथा इक्ष्पदयण्पदाभ्याम-
नेकोपस्थितावपि बोधकशब्दसाम्यमन्येवेति न दोष इति ।
न च ऋकारे लृकारस्य लृकारे रेफस्य चापत्तिः, ऋदिस्लु-
दितोभेदेन निर्देशात् सावर्ण्याऽनित्यत्वेनात्र ऋलृभ्यां न
लृकारोर्लृरयोर्ग्रहणमिति नोक्तदोष इति तदाशयात् । ननु
लृकारोदाहरणऽभावात्कथं यथासङ्ख्यमत आह—घरलेति ।
वस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं सङ्ख्यासाम्यमेव यथासङ्ख्यप्रवृत्तिं
नियामकम्, न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहारा-
ह्निके भाष्ये स्पष्टत्वाच्चायं दोष इति बोध्यम् । अनुनासि-
कस्थाने सानुनासिकार्यमपि न तत्रैतदुपयोगः । विधेयेऽपि
गुणभेदकपक्षस्यैव सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेः ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

इदं तर्हि—'तस्यस्थमिपां तांतंतामः'
इति । एकार्थस्यैकार्थो अर्थस्य अर्थो,
बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यादिति ॥

(प्र०) एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षण-
मेतत् । तेन प्रत्यक्त्वादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते ॥

(उ०) आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वेन न तदर्थत्वम्, किंतु
स्वभावत एव, शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन
भाष्ये—एकार्थ इति । तावन्मात्रेणैव तत्समतमपि प्राप्नोति,
यसस्तामपीत्यत आह—सादृश्येति । उक्तमे प्रत्यक्त्वकपो-
ऽहंकारास्पदचेतनधर्मः, मध्यमे अहंकारानास्पदचेतनधर्मः
पराक्त्वम् । प्रथमे त्वनियतम् ॥

[उदाहरणवाचकभाष्यम्]

ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव

१ बोधकेति । एतदुपलब्धवाच्यवर्णबोधकेत्यर्थः ।
२ अत एवाह—नचेति । निर्देशात् । अस्य 'वापितेने'ति
शेषोबोध्यः । ३ इतिः कचिन्न । ४ मधूष्णः । ५ एवः
कचिन्न । ७ एकम्—आयम् । अपरं—द्वितीयम् ।

सिद्धम् ॥

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—'अकः सवर्णे दीर्घः' इति ।
दण्डाग्रम्, ध्रुपाग्रम्, दधीन्द्रः, मधूष्णः ।
कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयो-
स्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा
स्यादिति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थान-
ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

यत्राऽनेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत
एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् ॥ किं पुन-
स्तत् ? ॥ चेता स्तोता । प्रमाणतोऽकारो
गुणः प्राप्नोति, स्थानत एकारौकारौ । पुनः-
स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः ॥

(प्र०) यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने
वाक्यभेदः क्रियते, स्थानेऽन्तरतमो भवति, यत्र
चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्री-
यत इति । वाक्यभेदस्य च तमग्रहणमेव लिङ्गम् ।
स्थानकृत एव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तर-
परित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये—अनुवर्तमाने इति । एकदेशे स्वरि-
तत्वप्रतिष्ठानादिति भावः । वाक्यभेद इति । अनुवृत्त-
प्रसङ्गवाचित्स्थानशब्देनैकं वाक्यम्, तात्वादिवाचीहृत्यस्थान-
शब्देनाऽपरम् । अत्रैव च 'स्थाने' इति तृतीयाधे सप्तमीति
भावः । तमग्रहणमनर्थकमिति । प्रसङ्गे स्थानकृतान्तर्य-
वानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानेग्रहणं न वाक्यभेदे मानमिती-
दमुक्तम् । तथैकवाक्यतायां तु स्थानकृतान्तर्याऽभावे 'तद्वसती'-
त्यादावव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय
तत्र व्यवस्थेति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ तमग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'ज्ञयो होऽन्यतरस्या'मित्यत्र 'सोष्मणः

७ ननु स्थानकृतमित्यर्थः कथमत आह—अग्रचेति ।
द्वितीय इत्यर्थः । ८ नन्वेवं वाक्यभेदः किमर्थोऽत आह—तथे-
कवाक्येति । उक्त्यर्थः ।

९ 'तमग्रहणं' ।

सोष्माणः' इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, 'नाद-
वतो नादवन्तः' इति तृतीयाः [प्रसक्ताः] ॥
'तमग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते
भवन्ति चतुर्थाः-वाग्धसति त्रिष्टुभ्सतीति ।

(प्र०) सोष्मण इति । ऊष्मत्वगुणयुक्तस्ये-
त्यर्थः । तमग्रहणादिति । ईषत्सदृशेऽपि लोके
सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतम् ॥

(उ०) ऊष्मत्वेति । सदृशब्दप्रयोगोपपत्तये धर्मपर
ऊष्मशब्द इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा
किं स्यादिति प्रश्नः ॥

(उ०) नन्वनन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तेः पुनः
प्रश्नानुपपत्तिरत आह-यदीति । सुत्राऽभावे किमनिष्टमिति
प्रश्नात्तात्पर्यमिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेश-
निर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात्स्थानेऽ-
न्तरतमवचनं [नियमार्थम्] ॥*॥

स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते-अक इति ।
अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते-दीर्घ
इति । 'स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेश-
निर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः' । सर्वे सर्वत्र प्रामुवन्ति ।
इष्यते चान्तरतमा एव स्युरिति । तच्चा-
न्तरेण यत्नं न सिध्यति । 'तस्मात्स्थानेऽ-
न्तरतम इति वचनं नियमार्थम्' ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) स्थानिन इति । यद्यपि 'अकः' इत्य-
नेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः
स्थानी, तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः
प्रामुवन्तीत्यर्थः ॥

(उ०) बहव इति । एवंचैकत्वनिर्देशादित्यनुपपन्न-
मिति भावः । प्रयोग इति । 'अकः' इत्येतद्विध्यः स्थानी
प्रयोगे एकविवशिष्ट उच्चार्यत इति भाष्याक्षरार्थः । यद्यपि

'पूर्वपरयो'रित्युक्तेरेकः स्थानी'त्युक्तम्, तथापि तत्समुदा-
याभिप्रायेणेदम् । युगपदेककर्तृकं सर्वोच्चारणमश्वयमत
आह-पर्यायेणेति ॥

[काकाऽभ्युपगमभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः, सा
किं प्रकृतितो भवति-स्थानिन्यन्तरतमे
षष्ठीति । आहोस्विदादेशतः-स्थाने प्राप्य-
माणानामन्तरतम आदेशो भवतीति ॥

कुतः पुनरियं विचरणा ? ॥ उभयैथा
पि तुल्या संहिता 'स्थानेऽन्तरतम उरण्
रपरः' इति ॥

(प्र०) यथा पुनरिति । येन प्रकारेण-संहिता-
पाठलक्षणेनेत्यर्थः । प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे
संशयाऽभावः । 'पदप्रकृतिः संहिते'ति संहि-
ताया एव नित्यत्वात्ततः पदाऽपोद्धारे क्रियमाणेऽ-
न्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियते अथ प्रथ-
मान्त इति प्रश्नः । तत्र सप्तम्यन्तपक्षे 'षष्ठी'ति वर्तते,
अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी,
यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिनियम्यते । प्रथमा-
न्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशोनियम्यते ।

(उ०) येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेति ।
अनेन संहितापाठ एव पूर्व स्थित इत्युक्तम् । अस्तु तर्हि
विच्छिद्य पाठोऽत आह-पदप्रकृतिरिति । षष्ठीतःपुरुषः ।
बहुव्रीहिरित्यन्ये, तत्प्रकृतग्रन्थाननुगुणम् । भाष्ये-सा किं
प्रकृतित इति । 'सेती'यमित्यस्य प्रतिनिर्देशः । 'इदं'शब्दो-
ऽपि यच्छब्दार्थः कचिर । केचित्तु 'यथापुन'रिति येत्यर्थेऽ-
व्ययसमुदाय इत्याहुः । अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन
या प्रतिपत्तिः सा किं सौत्रस्थानशब्दस्य तिष्ठन्त्यस्मिन्नादेशा
इत्यधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानिनीत्यर्थात् स्थानिनं प्रति
उताऽऽदेशं प्रतीत्यर्थः । षष्ठीति वर्तते इति । अन्तरतमेऽ-
थादेशस्य स्थानिनं षष्ठी उपसंहर्तभ्येत्यर्थः । 'यत्रैव षष्ठी'-
त्यादि तु पर्यवसितार्थकथनम् ॥

[भाष्यम्]

किं चातः ? ॥

[सप्तम्यन्तपाठदूषणभाष्यम्]

यदि प्रकृतितः—‘इको यणचि’ । यणां येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी, तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—दध्यत्र मध्वत्र । कुमार्यर्थे । ब्रह्मबन्ध्वर्यमित्यत्र न स्यात् ॥ आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

(प्र०) इहैवेति । यणामर्धमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः । आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितम् । प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम् ॥

(उ०) ननु भाष्ये सङ्ख्यातानुदेशेनेतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासोऽयुक्तोऽत आह—आदेशेति । भवत्येतदिति । दीर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः ॥

[दूषणान्तरभाष्यम्]

तथा—इको गुणवृद्धी, गुणवृद्धोर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—नेता लघिता नायको लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति ॥

(प्र०) चायक इति । ‘अचो ङ्णित्’त्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः ।

(उ०) भाष्ये—इको गुणवृद्धी इति विध्येकवाक्यतापन्नस्य खण्ड इति बोध्यम् । नन्विको गुणवृद्धी इत्युत्तवा ‘चायक’ इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह—अचइति । केचित्तु—‘इको यत्र गुणवृद्धी इष्टे, तत्रे’ति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहुः ॥

[दूषणान्तरभाष्यम्]

तथा—ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे—गुणवृद्धोर्येऽन्तरतममृवर्णे तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—कर्ता, हर्ता, आस्तारकः निपारकः [इति] । आस्तरिता निपरिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात् ।

आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां

१ ‘यणचीति’ । २ ‘यणो ये’ । ३ ‘कुमार्यत्र’ ।

४ ‘भवतीति’ । ५ ‘भवति’ । ६ कचिन्न ।

सर्वत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति ॥

(प्र०) ऋवर्णस्येति । ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद्दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः ।

(उ०) ननु ऋकारस्येगचोरन्तर्भावात्पुनरुपन्यासो वृथेत्यत आह—ऋकारस्येति । एवं च सप्तम्यन्तच्छेदो लक्ष्यः । सिद्धथा दुष्ट इति भूयः ॥

[प्रथमान्तपाठदूषणभाष्यम्]

अथादेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः—‘वान्तो यि प्रत्यये’ । स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्, एकारौकारयोर्माभूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एष्टु याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति ॥

(प्र०) वान्तो यीति । ‘एच’ इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः । यदा त्वेवं व्याख्यायते—‘यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टतादृशो यि प्रत्यये भवति, ओकारस्थानिकोऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चाऽऽवादेश’ इति, तदा न दोषः ॥

(उ०) यादृश इति । ‘अची’त्यनुवर्त्त्याऽपि परतो यस्य यो वान्तो दृष्टस्तस्य यि प्रत्यये स इति व्याख्येयमित्यर्थः । अन्ये तु वाच्यवृत्त्येदृशांस्याऽलाभाधि प्रत्यये इति दृष्ट्वाऽचीत्यरयाऽसंबन्धाच्च भाष्योक्तं वचनमेव ज्याय इत्याहुः ।

[दूषणोद्धारभाष्यम्]

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः ॥ कथम् ? ॥ वान्तग्रहणं न करिष्यते—‘यि प्रत्यये’ । [यिप्रत्यये] एचोऽयादयो भवन्तीत्येव ॥

[दोषदर्शिभाष्यम्]

यदि न क्रियते, चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

[उक्तदोषनिरासभाष्यम्]

‘क्षम्यज्जयौ शक्यार्थे’ इत्येतन्निय-

७ एवंचेति । बहुदोषसत्त्वेत्यर्थः । ८ कुप्तं स्यात् ।

९ ‘यै—एतच्च’ ।

मार्थं भविष्यति—‘क्षिज्योरेवैच’ इति ॥

(३०) भाष्ये—क्षिज्योरेवेति । हस्वनिर्देशात्क्षीइति दोर्बान्तस्य, जैजय इत्यस्य च नेदं निपातनमिति बोध्यम् ॥

[दोषस्थापकभाष्यम्]

तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति-क्षेयं पापं जेयो वृषल इति ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

उभयतो नियमो विज्ञास्यते—‘क्षिज्योरेवैच’ ‘अनेयोश्च शक्यार्थ एवे’ति ॥

(प्र०) उभयत इति । योगविभागेनेति भावः ॥

(३०) योगविभागेनेति । विनिगमनाविरहाद्ब्रह्मभूणेत्यादाविबोभयतो नियम इत्यन्ये ॥

[इष्टानुपपत्तिप्रदर्शनभाष्यम्]

इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति-लव्यं पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति ॥

(प्र०) इहारीति । सामान्येन नियम इति प्रश्नः ॥

[इष्टानुपपत्तिभाष्यम्]

तुल्यजातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्यजातीयः ? ॥ यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् ॥ कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् ? ॥ एकारः ॥

(प्र०) तुल्यजातीयस्येति । कण्ठतालव्यस्येत्यर्थः ।

(३०) भाष्ये—तुल्यजातीयस्येति । अन्यथा ‘यि प्रत्यये’ इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । तैत्त्वं च ययेत्वेन, तर्हि ऐकारे आधादेशः स्यादन आह—कण्ठ्येति । भाष्ये एकारग्रहणमुपलक्षणमिति भावः ॥

[अनिष्टापत्तिभाष्यम्]

एवमपि रायमिच्छति रैयति । अत्रापि प्राप्नोति ।

(प्र०) रायमिच्छतीति । एकारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः ॥

(३०) एतदनभिष्टः शङ्कते—भाष्ये-रायमिच्छतीति । तदाह—एकारस्यैवेति । एकारस्य तालव्यत्वमेवेति भाष्याशयः ॥

[अनिष्टापत्तिवारणभाष्यम्]

रायिच्छान्दसः । दृष्टानुविधिदृच्छन्दसि भवति ॥

१ ‘तयोश्च’ । २ शङ्कते—तत्त्वं चेति । तत्त्वमपीत्यर्थः । ३ केचिदिदं नेच्छन्ति । ४ ‘इत्यत्र’ । ५ ‘वैयर्थ्यं चेति पा’ । पश्चन्तपाठे ‘नेदं युक्तमिति शेषो बोध्यः ।

(प्र०) छान्दस इति । क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगोऽन्यत्र तु विद्यत एवेति व्याचक्षते । क्यच् त्वैकारान्ताच्चास्ति, गोसमानाक्षरनाम्नात् इति वचनात् । अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः ॥

(३०) क्यजन्तेति । राः—रैशब्दो, चि यकारादिप्रत्यये इति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये विसर्गैरहित एव पाठः । एतेन रायिरित्युक्तम्, आत्वस्य दुर्लभत्वात्, रैशब्दात्त्विकं दुर्लभ इत्यपास्तम् । नास्तिप्रयोग इति । अनभिधानादिति भावः । क्यच्चत्वित्यादिवचनादित्युक्तोऽग्रन्थः, तस्यैकीयमतत्वात् । अत एव नः क्ये इति सूत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तम् । अन्येत्यिति । अत्राऽश्चिबीजं तु रायमिच्छतीति भाष्यप्रयोगविरोधः । न हि विग्रहदृष्टन्द इति बोध्यम् । भाष्ये यीःयस्य वैयर्थ्याच्च ॥

[प्रथमान्तपाठे दृग्णान्तरभाष्यम्]

‘ऊदुपधायौ गोहः’ । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति ।

(प्र०) गोह इति । एतत्परिभाष्योपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंह्रियते ॥

(३०) भाष्ये गोहः—संवन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः । स्थानिन्युपसंह्रियत इति । एवं च ‘गोह’ इति गोहवयवे लाक्षणिकम्—ऊकारान्तरतमस्य गोहवयवस्योदित्यर्थ इति भावः ॥

[दृग्णोद्धारभाष्यम्]

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव ॥

(प्र०) क्रियते न्यास एवेति । अन्यथा परत्वादलोऽप्यस्येत्यनेन ‘गोह’ इति षष्ठ्यन्त्येऽल्युपसंह्रियेतेति भावः ॥

(३०) ननूपधाग्रहणाऽकारणलाघवे दक्षिते क्रियत इत्युत्तरमसङ्गतमत आह—अन्यथेति । परत्वादलोऽप्यस्येत्येत्येव व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः । एवं च पक्षद्वयेऽप्यावश्यकं तदिति भावः ॥

६ प्रथमान्तपाठे उक्तस्य पूर्वदोषस्य परिहृतत्वादोषान्तरमाह—ऊदिति । ७ इत्यादेशतः ।

८ एतदितिकचित्र ।

[प्रथमान्तपाठे दूषणान्तरभाष्यम्]

‘रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च दः’ ।
आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकार-
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ प्रकृतितः पुनरन्तरतम-
निर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां याऽन्तर-
तमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा
भवन्तीत्यन्तरेणा[उपि] तकारग्रहणं सिद्धं
भवति ।

(प्र०) रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यव-
धानात् भवति । ‘निष्ठाया’ इति षष्ठ्यास्तकार
एवोपसंहारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वविधानात् ।

(उ०) ननु ‘त’ग्रहणाऽभावे चरितमित्यादावपि रेफाने-
न्तरा निष्ठेति नत्वं स्यादत आह - चरितमिति । ‘रदाभ्या’
मित्यस्य प्रधानविशेषणताया न्याय्यतया परिभाषासंस्कृते
लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठासंबन्धिनो-
ऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थे इति भावः । आदेः पर-
स्य स्थानेऽन्तरतम इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य न इत्यर्थं
इकारस्याऽन्तरतमत्वादभावेन तकारस्य चादित्वाभावेना
प्राप्तिरिति परे ॥

[दूषणपरिहारभाष्यम्]

आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न
दोषः । क्रियत एतद्व्यास एव ॥

(प्र०) क्रियत एतद्व्यास एवेति । अन्यथा
हि ‘भिन्नवद्भ्या’मित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् । स
हि नकारस्य सुसदृशः, ‘यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा’
इति वचनात् ॥

(उ०) पक्षान्तरेपि तुल्यत्वाच्च गौरवमित्याह—अन्य-
थेति । दकारस्य नत्वं स्यादिति । अनया परिभाषये-
ति भावः । वस्तुतस्तु ‘आदेः परस्ये’त्यनेनाऽन्त्यस्याऽप्राप्तिः ।
मूर्त्तुं तु उभयाऽविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र
प्रयोगे न स्यादेव नत्वमिति उभाभ्यामपि तत्रग्रहणं कर्त्तव्य-
मिति भाष्यतात्पर्यम् । एवं च प्रथमान्तच्छेदो निर्दोषः सप्त
म्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव । अत एव ‘न भूतुधियो’ रित्यादि
चरितार्थम् । ‘नृनरयोर्वृद्धिश्चे’ति शार्ङ्गरवाचन्तर्गणसूत्रं यथा-
र्थं तदा नरः—अ इति व्याख्यानादाद्याकारस्यैव वृद्धिरिति न
तत्र दोषः । तत्र ‘नृनरयो’ रित्यावर्त्तते, एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।
पृथगपि वा तौ गणे पठ्यते इति बोध्यम् ॥

१ कचिन्न । २ तत्र—द्वितीयतृतीययोर्मध्ये ।

३ ‘तमे’ । ४ विनिगमकेति । ‘अयं स्थान्ययमादेश

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरिदं निर्वर्तकम्—अन्तरतमा
अनेन निर्वर्त्यन्ते । आहोस्वित्यप्रतिपादकम्—
अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ? ॥

(प्र०) किंपुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्ष-
णम्, आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाऽभिनिर्वृत्तानामनेन
नियमः क्रियते । अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः ।

(उ०) अथेति । वाक्यभेदाऽभेदाभ्यां पक्षद्वयभेद इति
बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भविष्यति ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्व-

स्थानानिन्वात्तः ॥ * ॥

स्थानेऽन्तरतमे निर्वर्तके सर्व-
स्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नो-
ति—दधि मधु ॥

(प्र०) स्थानिनिवृत्तिरिति । दधिशब्दस्य
यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते, तदा प्रयोजना-
ऽभावः । भिन्नरूपस्त्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक
इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः ॥

(उ०) भिन्नरूप इति । पर्यायो यद्यपि भिन्नरूपस्त-
दर्थप्रत्यायकश्च, तथापि विनिगमकाऽभावादुभयोः स्थानि-
त्वमादेशत्वं च वाच्यम् । तथा च सूत्रमनारम्भसमं
स्थादिति भावः ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

अस्तु, न कश्चिदन्य आदेशः प्रति-
निर्दिश्यते । तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधि-
शब्द एव, मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो
भविष्यति ॥

(प्र०) अस्त्विति । वचनसामर्थ्याच्छब्द-
व्यवहारस्य चाऽनादित्वादिति भावः ॥

(उ०) शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुवच्चनसामर्थ्यम् । सदृश-
देशे हेतुः—शब्देति ॥

[आक्षेपस्थापकभाष्यम्]

यदि चैवं, कचिद्वैरूप्यं, तत्र दोषः

इत्यत्रे’स्यादिः ।

५ यदि चैवं—यद्यपि तत्रैवं निर्वाहस्तथापि

स्यात्-विसं विसम् । मुसलं मुसलमिति
'इण्कोरदेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) कचिद्वैरूप्यमिति । यदा विसशब्दस्य
विसशब्द आदेशस्तदा पत्वं नास्ति, नहि तदा
सकार आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार
आदेशस्तदा पत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः । 'अस्ते-
र्भू'रित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः ।

(उ०) भाष्ये-यदिचैवमिति । स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे
यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्र दोष इत्यर्थः । नहि तदेति । आदे-
शरूपसंस्थैव तेन प-वविधानादिति भावः । यदात्विति ।
तद्धनयन् भाष्येऽदक्ष्यति-इमे वर्णा इत्यादि । नन्वस्य
निर्वर्तकत्वे आर्धधातुकेष्वस्यस्यादानामस्त्याद्यादेशा स्युरिति
कुतो नोक्तम् । किं चाऽनेन सिद्धे तद्व्यर्थं नेत्यत आह-
अस्तेरिति । विद्यतिनिवृत्तिस्तत्फलमिति भावः ॥

[आक्षेपान्तरभाष्यम्]

अपि चेष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत ।
तद्यथा-तप्ते आप्ते तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्त-
मपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्त-
मपि नावतिष्ठेरन् ॥

(प्र०) अपिचेति । पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन
भवितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ
सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् । ततश्च सर्वस्य
निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वव्यवस्था नोपपद्यते ॥

(उ०) सदृशदेशविषयेऽपि दोषमाह भाष्ये-अपि-
चेष्टेति । ननु सदृशदेशे कथमिष्टव्यवस्थासिद्धिरत आह-
पुनरिति । ननु 'लक्ष्ये लक्षणस्येति' न्यायविरोधोऽत
आह-प्रयोजनमिति । सप्रयोजनं शास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथम-
प्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्वीजम् ।
नचेदं प्रकृते इति भावः । भाष्ये व्यवस्थेत्यस्य सापेक्षत्वा
दाह-साधुत्वस्येति । परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात्साधुत्व-
स्येति भावः । एवं च दोषान्तरमेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

[द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि प्रतिपादकम्-अन्येन निर्वृ-
त्तानामनेन प्रतिपत्तिः ॥

(प्र०) अस्तु तर्हि । निर्वृत्तेषु लक्षणान्तरेणा-

देशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधु-
नान्य इत्यर्थः ॥

(उ०) निर्वृत्तेष्विति । अन्येन निर्वृत्तानां मध्येऽने-
नाऽन्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः ॥

[दोषदर्शिवार्तिकम्]

॥ * ॥ निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः ॥ * ॥

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति ।
सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) निर्वृत्तिरिति । अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः ॥

(उ०) अभिमतस्येति । शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि
पाक्षिकसाधुत्वापत्त्येति भावः ॥

[दोषदर्शितात्पर्यजिज्ञासाभाष्यम्]

किं तर्ह्युच्यते-निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ? ।
न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति ॥

[तोष्यवर्णनभाष्यम्]

न ब्रूमो-निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ॥
किं तर्हि ? । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत ।
न सर्वे सर्वत्रेष्ट्यन्ते ॥

(प्र०) इष्टा व्यवस्थेति । 'अकः सर्वे दीर्घा'
इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां
साधुत्वं विज्ञातम् । न चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं
शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः ॥

(उ०) दीर्घादिरिष्टा व्यवस्थाऽनेन भविष्यतीत्यत आह-
अक इति । एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाऽभावेन
प्रमाणीन्तरेण आत्यन्तिको निरासोऽशक्यः कर्तुमिति भावः ॥

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

इदमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

(उ०) ननु शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इदं
व्यर्थं स्यादिति पृच्छति-इदमिदानीमिति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनर्थकं च ॥ * ॥

अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तवन्तं
ब्रूयान्मो' भुक्ताः' इति, किं तेन कृतं स्यात् ।

८ 'सिद्धा न' । ९ एकेति । अक इत्येतद्वोधितसाधु-
त्वस्येत्यर्थः । १० प्रमाणान्तरेणेति । अनेनेत्यर्थः ।
११ भुक्ताः ।

१ कचिन्न । २ 'इण्कोरितिषत्वं' । ३ 'रूपस्यैव' ।

४ 'क्षिप्ताः' । ५ 'साधुत्वस्य' । ६ सप्रयोजना या शास्त्रप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । ७ एवम्-पुनः पुनः प्रवृत्तौ च ।

(उ०) उत्तरयति-अनर्थकमिति । भुक्त्वा इति
निरनुस्वारः पाठः ॥

[ममाधानमाध्यम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सिद्धं तु
पष्ठयधिकारे वचना'दिति । पष्ठयधिका-
रेऽयं योगः कर्तव्यः 'स्थानेऽन्तरतमः
पष्ठीनिर्दिष्टस्ये'ति ॥

(प्र०) उक्तं वेति । 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र ।
यत्र पष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते, तेनैकवाक्यतानेन सूत्रेण
विधिववाक्यानामिति विधानकाल एवाऽन्तरतम
आदेशां विधीयते ॥

(उ०) आनर्थक्यं परिहरति-उक्तं वेति । द्वितीय-
पक्षाद्देदमुपादयति-एकवाक्यतेति । एवं चेतस्याऽवि-
धान्येति इष्टव्यस्यासिद्धिरिति भावः । परे तु उत्पन्नानमनेन
निवृत्तिर्नूनादिनेवेति भावः । एतदाशयमज्ञानान आह-निवृ-
त्तिर्न सिध्यतीति । तदभ्युपेत्य समाधत्ते-उक्तंवेति ।
भुक्तवतो भोजनफलगुप्तेर्जातत्वाभिप्रेक्ष्य वैयर्थ्येऽपि शास्त्रं
बुद्धिरादैर्भूतभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्यालुगादिनेव ज्ञातनिवृ-
त्तिरिति वाशब्देन सूचितमित्याहुः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रत्यात्मवचनं च ॥ * ॥

प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ यो यस्यान्तरतमः
स तस्य स्थाने यथा स्यात् । अन्यस्याऽन्त-
रतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति ॥

(प्र०) प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं
प्रतीति समासः । स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः ॥

(उ०) आत्मानमिति । अनश्चेति टच् ।
स्थान्यात्मन इति । स्थानिर्पदार्थस्येत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रत्यात्मवचनमशिष्यं, स्वभाव-
सिद्धत्वात् ॥ * ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् ॥ किं कार-

णम् ? ॥ 'स्वभावसिद्धत्वात्' । स्वभावत
एतत्सिद्धम् । तद्यथा-'समाजेषु समाशेषु
समवायेषु चाऽऽस्यता'मित्युक्तेन चोच्यते
प्रत्यात्ममिति, प्रत्यात्मं चाऽऽसते ॥

(प्र०) स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्याय-
तया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु संबन्धिशब्द-
त्वादिति । समाजेष्विति । समाज उत्सवेषु सङ्घातः ।
समाशः-सहभोजनम् । समवायः-कस्यांचि-
त्क्रियायां मेलनम् ॥

(उ०) नन्वन्तरतमशब्दस्य सदृशार्थकत्वेन 'तुल्या-
स्यप्रत्यय'मित्यत्रैव संबन्धिशब्दत्वादिति कुतो नोक्तमत
आह-तुल्येति । प्रत्यात्मं चासत इति । स्वस्वसमाजे
ध्वंवाऽऽसत इत्यर्थः । कस्यांचिदिति । धर्मनिर्णयादि-
क्रियायामित्यर्थः ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अन्तरतमवचनं च ॥ * ॥

अन्तरतमवचनं चाऽशिष्यं । योगश्चा-
प्ययमशिष्यः ॥ कुतः ? ॥ 'स्वभावसिद्धत्वा-
देव' । तद्यथा-'समाजेषु समाशेषु समवा-
येषु चास्यता'मित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः
सहासते, न पाण्डवः पाण्डुभिः । येपामेव
किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते ॥
तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः
प्रसवो भवति, तेन सह शेरते । तथा-
यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भव-
न्ति तान्यन्योन्यं पश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ॥

(प्र०) नैव कृशा इति । गुणप्रमाणकृत-
सादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्री-
यत इत्यर्थः । एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति
वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति । गाव इति ।
तिरश्चामप्ययं व्यवहारः सङ्कीर्णानामसङ्करलक्षणः ।
एवं चोदनायां सङ्कीर्णा अप्यादेशा असङ्करेण प्रव-
र्त्यन्ति । तथा यानीति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गी-
भवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्या-

१ लुप्त । २ षष्ठ्यधीति । षष्ठ्यधिकारे वर्तमानोऽयं योगो
बक्ष्यमाणप्रकारेण व्याख्येय इत्यर्थः । तत्प्रकारमेवाह-स्थाने
इति । स्थानस्य प्रसङ्गे विहितानामन्तरम पदेत्यर्थः ।

३ 'स्थानिरुपदार्थः' । ४ प्रत्याख्यानाय-प्रत्याख्यानमग्रे
प्रतिपादयितुम् । ५ स्वस्वसमाजेष्वेवेति । तादृशसमा-
जादिष्वेवेत्यर्थः । ६ 'तद्यथा' । ७ 'मपश्यन्ति' ।

देशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गाभवनमित्यर्थः ।

(३०) अर्थकृतान्तर्धे सति तदेव प्रयोजकमित्याह-
गुणेत्यादि । पाण्डुत्वं-गुणः । कुशास्वादि-प्रमाणम् ।
विद्यादीति । आदिनोत्सावनाद्यर्थित्वमाहणः वादिजाति-
धनादिसङ्ग्रहः । एवं च 'अन्तरतमो भवती'ति 'यत्रानेकविध'
मिति च न्यायसिद्धमिति भावः । दृष्टान्ते विवक्षितार्थमाह-
सङ्कीर्णानामिति । भाष्ये प्रसवो-वत्सः । तेन सह-
स्वप्नप्रसवेन सह । शेरत इति । शेतिः स्थिती । एवं
चोदनायामिति । अनया रीत्या विविधशस्त्रेऽपीत्यर्थः ।
'युक्तक'शब्दो गुग्मवाची । 'संघुष्टक'शब्दस्तत्तद्युगवहना
दिनाऽत्यन्तपरिचितवाची । अनेनापि ग्रन्थेन 'यत्रानेकविध'-
मित्यर्थः साधित इत्याहुः । सादृश्यमिति । तत्तद्युगवहना-
द्यत्र सादृश्यम् ॥

[दृष्टान्तबाधकभाष्यम्]

एवं तावच्चतनवात्सु ॥

[दृष्टान्ताऽन्तरभाष्यम्]

अचेतनेष्वपि । तद्यथा-लोष्टः क्षिप्तो
बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमा-
रोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छ-
त्यान्तर्यतः ॥ तथा-या पता आन्तरिक्ष्यः
सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः । स
आकाशदेशे निवाते नैव तिर्यग्गच्छति
नाऽवागं वरोहति, अध्विकारोऽप्येव
गच्छत्यान्तर्यतः ॥ तथा ज्योतिषो विका-
रोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो
नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति । ज्यो-
तिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः ॥

(प्र०) अचेतनेष्वपीति । न्यायस्य व्याप्ति-
प्रतिपादनपरमेतत् । अन्विकार इति । अन्तरिक्षे
सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति
काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद्भूमौ विकारः ।
सूर्यविकारोऽग्निः सूर्यमेव गच्छति ।

(३०) अन्तरिक्षे इति । अन्तरिक्षं भवा आन्तरिक्ष्यः ।
अत एव निदाधे निशि निरावरणे शयानानां शैत्योपलम्भः ।
तस्यैव च रविकिरणसंपर्केण मेघरूपतया वायुयोगाद्दृष्टः ।
आन्तरिक्ष्याणामपि परम्परया धूमो विकार इति दर्शयति-

१ 'बाहुवेगं' । २ 'आकाशे' । ३ 'नावागं' । ४ प्रज्व-
लत' । ५ तस्यैव च-सूक्ष्मसमुद्रस्यैव च । ६ 'सधूमः' ।

तद्विकारः सर्वा इति । सूर्यविकार इति । अत एव
दावाग्नेर्मध्याह्नादौ सूर्यकरसंपर्कात् कौपीतिशयो दृश्यते ॥

[दूषणवार्तिः १]

॥*॥ व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च

तत्कालप्रसङ्गः ॥*॥

व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च
तत्कालता प्राप्नोति ॥ व्यञ्जनव्यतिक्रमे-
इष्टम् उक्तम् । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य
व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति ॥

(प्र०) लोकव्यवहारश्रयणेन प्रत्याख्याते
सूत्रे तदनाश्रयणेन योगारम्भे दोषमाह-व्यञ्जनेति ।
व्यतिक्रमः-स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं
निर्वर्तकमिति भावः ॥

(३०) तदनाश्रयणेनेति । मन्दमध्यबुद्धयर्थः । ननु
नाऽर्धमात्रिक इगित्यत आह-इदमेवेति कार्याः शब्दा
इति दर्शने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतमवर्णनिर्वर्तकमित्यर्थः ।
एवं च लोकवेदयोरभावेऽपि एतच्छास्त्रसिद्ध एव स इति
भावः ॥

[दूषणबाधकभाष्यम्]

नैव लोके न च वेदेऽर्धमात्रिक इगस्ति ॥
कस्तर्हि ? ॥

मात्रिकः ॥ योऽस्ति स भविष्यति ।

(प्र०) नैव लोक इति । नित्याः शब्दा अन्वा-
ख्यायन्ते, निवृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणस्याऽशक्यत्वादिति
भावः ॥

(३०) यदुक्तम्-इदमेवेति, तत्राह-नित्या इति ।
निवृत्तिपक्षेऽपीति । 'शास्त्रकार्याः शब्दा' इति दर्शनेऽ-
पीत्यर्थः । उच्चारणस्येति । तस्य लोकाधीनत्वादिति भावः ॥

[दूषणान्तरभाष्यम्]

स्वरव्यतिक्रमे-दध्यत्र मध्वत्र कुमा
यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति । आन्तर्यतो मात्रि-
कं द्विमात्रिकस्येको मात्रिको द्विमा-
त्रिको वा यण् प्राप्नोति ॥

[दूषणबाधकभाष्यम्]

नैव लोके न च वेदे मात्रिको वा यणस्ति ॥

७ 'श्रयेण' । ८ 'श्रयणेन' । ९ 'कुमार्यत्र' ।

१० 'मात्रिकस्य' । ११ कश्चित् । १२ 'नैव वेदे' ।

कस्तर्हि ? ॥ अर्धमात्रिकः ॥

योऽस्ति स भविष्यति ।

(प्र०) नैव लोक इति । कुकुटादिषु द्वे व्यञ्जने,
न त्वेकं मात्रिकमिति भावः ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ अक्षु चानेकवर्णादेशेषु ॥ * ॥

अक्षु चाऽनेकवर्णादेशेषु तत्कालता
प्राप्नोति । 'इदम् इह' । आन्तर्यतोऽर्धं
तृतीयमात्रिकस्येदम् स्थानेऽर्धतृतीयमात्र
मिवर्णं प्राप्नोति ॥

(प्र०) अर्धतृतीयमात्रमिति । अत्वैकादेशयोः
कृतयोरिरभाव इति यदा प्रक्रियेति भावः ॥

(उ०) इदमस्त्रिमात्रिकत्वेनाऽर्धतृतीयमात्रिक इत्यनु-
क्तमत आह—अत्वेति । परत्वादत्वेऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे
इति भावः ॥

[दूषणवाचकभाष्यम्]

नैष दोषः । 'भाव्यमानेन सवर्णानां
ग्रहणं न' त्वेवं न भविष्यति ॥

(प्र०) भाव्यमानेनेति । 'नैव लोक' इत्ययं
परिहारो नोक्तः । यदा विशेषविहितत्वादत्वमिह
भावेन बाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्र-
संभवात्स्यादेव श्रुतः । श्रुताऽश्रुतप्रसङ्गे च 'श्रुतश्च
विषये स्मृत' इत्युच्यते । अत्र तु श्रुतस्यैव प्राप्तिः ॥

(उ०) श्रुताश्रुतेति । तादृशस्थले हि सपादसमा-
ध्यायीस्थेन श्रुतविधौ त्रिपादीस्थश्रुतस्याऽसिद्धत्वात्तद्विषयेऽ-
प्यनेनैव श्रुतविधौ तदंशेऽनुवादत्वमन्यांशे विधित्वमिति
शास्त्रस्य वैरूप्यापत्तिस्तद्बीजं । शास्त्रं त्वश्रुतविधानेन चरि-
तौऽर्थमिति । श्रुतमात्रविधाने तु तद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्त्यां-
शेऽनुवादत्वकल्पना सोढव्यैव । सामर्थ्येनान्तरतमपरि-
भाषावाचकत्वनोपेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भावः ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ गुणवृद्धयेज्भावेषु च ॥ * ॥

गुणवृद्धयेज्भावेषु च तत्कालता
प्राप्नोति । खट्वा-इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा-
उक्कम् । खट्वोक्कम् । खट्वा-ईषा खट्वेषा ।
खट्वा-ऊढा खट्वोढा । खट्वा-पलका खट्वै-

लका । खट्वा-ओदनः । खट्वोदनः । खट्वा-
पेतिकायनः, खट्वेतिकायनः । खट्वा-औप-
गवः खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्र-
चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
आदेशाः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) खट्वेन्द्र इति । संज्ञयाऽत्र गुणवृद्धयो-
र्भावनम् । संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति
'भाव्यमानेने'ति परिहारस्यात्राऽसंभवः ॥

(उ०) संज्ञा चेति । कार्यकालपक्षेऽपि यथा
भाव्यमानत्वाऽभावस्तथोपपादितं वृद्धिसंज्ञासूत्रे ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी ।

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ॥

[दूषणवाचकभाष्यम्]

नेत्याह । तादपि परस्तपर इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तादपि परस्तपरः, 'लुद्धोर'बिती-
हैव स्यात्-यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र
न स्यात् ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

नैष तकारः ॥ कस्तर्हि ? ॥ दकारः ॥

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

किं दकारे प्रयोजनम् ? ॥

[प्रतिबन्धा समाधानभाष्यम्]

अथ किं तकारे ? ॥ यद्यसन्देहार्थस्त-
कारो, दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थ-
स्तकारः, दकारोऽपि ॥

[दूषणवार्तिकव्याख्याशेषभाष्यम्]

एज्भावे—कुर्वति कुर्वथि । आन्तर्यतो-
ऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीय-
मात्र एः प्राप्नोति ॥

(प्र०) एज्भाव इति । प्रत्याहारः 'पूतक्रतोरै
च' 'मनोरौ वा' इत्यादिसंग्रहार्थः । तत्र हि
मात्रिक एवैकार औकारश्च स्यात् ॥

(उ०) प्रत्याहार इति । 'वार्तिके गुणवृद्धयेज्मा-
वेपु' इति द्वन्द्वो, न तु कर्मधारयः, भाष्यविरोधादिति भावः ।
तत्र हीति । प्रमाणत आन्तर्यादिति भावः ॥

[दृपणोद्धारभाष्यम्]

नैव लोके न च वेदेऽर्धतृतीयमात्र
परस्ति

[शङ्कावार्तिकम्]

॥ * ॥ ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे

सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः ।
[सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः] सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका
ऋवर्णस्य स्थाने प्राप्नुवन्ति ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अविशेषात्' । नहि
कश्चिद्विशेष उपादीयते-एवंजातीयको
गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति ।
अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(प्र०) ऋवर्णस्येति । अत्र ह्रस्वस्याऽकार
एव गुणः स्यात्स चेप्यत एव । दीर्घस्य त्वेङो
स्यातां, तुल्यप्रमाणत्वात् । तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य
च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति । समुदायापेक्षया
तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते ॥

(उ०) नन्वेवं ह्रस्वे सर्वगुणप्रसङ्गरथाऽनुपपादनाद्वर्ण-
मात्रे सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह-समुदायापेक्षयेति ।
ऋवर्णोयह्रस्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा ऋवर्णस्य स्थान रपर-

प्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम् ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'ऋ-
वर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्' । उः स्थानेऽ-
ण्प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते ।
तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफवतो रेफवान-
कार एवान्तरतमो भवति ॥

(प्र०) नवेति । 'उरण्पर' इत्यनेन गुणवृद्धि-
शास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाऽण् रपरो

१ 'पञ्चस्ति' । २ कचिन्न । ३ अत्र-एषां गुणादीनां
मध्ये । ४ 'रश्चतिस्थाने' । ५ यथास्मृतेऽन्यत्रानिष्ठापत्तेराह-

भवतीति रश्चतेरुः स्थानेऽरारौ क्रियमाणौ गुणवृद्धौ
भवत इत्यर्थः ॥

(उ०) गुणवृद्धिशास्त्रस्येति । प्रतिर्लक्ष्यं लक्षण-
भेदाद्वर्णविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः । अङ्गाऽन्त्यस्येक ऋव-
र्णस्य रपरोऽण्प्रसङ्गो गुण इति वाक्यार्थ इति भावः ।
'रश्चते' इत्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥

[शङ्कावार्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात् ॥ * ॥

सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य
प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनेकाल्त्वात्' ।
'अनेकाल्तिशत्सर्वस्ये'ति ॥

(प्र०) सर्वादेश इति । ऋवर्णस्य स्थानेऽरा-
रौ क्रियमाणौवलोऽन्त्यस्येत्येतद्वाधेनाऽनेकाल्त्वा-
त्सर्वादेशो प्राप्तः

(उ०) ऋवर्णस्येति । ऋवर्णान्ताङ्गस्येत्यर्थः । सर्वा
देशाविति । तैस्त्वेऽपि समुदायान्तर्बलित्वाद्वर्णस्य तदैदे-
शत्वमपि खट्वर्थ इत्यादाविव वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वाऽनकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वा-

दृवर्णादेशस्याऽविधातः ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अनेकाल्त्वस्य तदा-
श्रयत्वात्' । यदायमुः स्थाने[ऽण्] तदायम-
नेकाल्, अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्णा-
देशस्य विधातो न भविष्यति ॥

(प्र०) नवेति । 'अङ्गस्ये'ति पठौ पूर्वमेवा-
ऽन्त्यमिकमनुसंहियते । ततश्च ऋवर्णस्य स्था-
नित्वे विशातेरपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्त-
मलोऽन्त्यस्येत्येत्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः ॥

(उ०) पूर्वमेवेति । अन्यथा ऋवर्णस्थानिकत्वाऽभावा-
द्परत्वमेव न स्यात् । न च समुदायान्तःपातिश्रकारा-
श्रयेण परत्वम् । प्रत्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे चरितार्थस्यानु-
मानिके प्रवृत्त्ययोगात् । खट्वर्थ इत्यादौ तु 'पूर्वपरयो'-
रित्यधिकारात् प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः । पूर्व-

प्रतीति । रश्चतेरिति बहुव्रीहिः । ६ सर्वादेशत्वेपीत्यर्थः ।
७ तदादेशत्वम्-ऋवर्णादेशत्वम् । ८ उपसंग । ९ 'त्यनुसंहार' ।

प्रकृतमिति । उपजीव्यं केचपि बोध्यम् । न बाधत
इत्यत्रऽनेकार्थसर्वस्येति सूत्रं कर्तुं ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

॥[*॥ अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् ॥*॥

अथवाऽनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्या-
प्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति, अपरस्याप्यन्त-
रतम आदेशो नास्ति, एतदेवैतयोरान्तर्यम् ।

(प्र०) अधवेति । निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्व-
विधानेऽपि न दोष इत्यर्थः । अनान्तर्यमेवेति ।
नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं,
रूपान्तरेणापि सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः ॥
ऋवर्णस्य मात्रिकस्य मृत्रिकोऽकारो गुणोऽन्तर-
तमोऽस्येवेति चेत् । तदर्थस्य प्रयत्नस्योऽकरणाद-
दोष एव । दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारौकाराव-
न्तररूपौ स्त इति चेत् । भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा
क्रियते । ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवन्तरभेदानपेक्षायां
स्थानकृतमान्तर्यं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवे-
त्याद्युक्तम् ॥

(उ०) रेफवतो रेफानन्तरतम एवेति अधवेत्युक्त-
मत आह-निर्वृत्तस्येति । परिग्रहाच्चेति । 'पाददन्ते'
त्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति भावः । सद्दृश-
संबन्ध्यभाववत्त्वमुभयोः साधारणधर्मरूपं सादृश्यमिति
तात्पर्यम् । यत्नस्येति । परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यर्थः ।
स्थानकृतमिति । अनान्तर्यमिति भाष्यस्य स्थानकृता-
न्तरतमाऽभाव इत्यर्थः ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥[*॥ संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् ॥*॥

अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयो-
गो भवति । तद्यथा-‘तवाऽश्वो नष्टो ममा-
पि रथो दग्धः, उभौ संप्रयुज्यावहै’ इति ।
एषमिहापि—‘तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्ना-
स्ति, ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति,
अस्तु नौ संप्रयोगः’ इति ॥

(प्र०) संप्रयोगो वेति । यदा ‘स्थानेऽन्तर-
तम’ इत्येतत्प्रत्याख्यातमित्यर्थः ॥

(उ०) नष्टाश्वदग्धरथवदिति-बहुव्रीहिरभेदवद्भाषति ।
पूर्वोक्तेनाऽधवेत्यनेन पौनस्त्यं परिहरति-यदेति ॥
केचित्तु—‘तत्प्रत्याख्यानेऽपि लोकन्यायेन सद्दृश एवादेश-
इत्यर्थः साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्यानयोः को
विशेषरतस्मादनान्तर्यस्याऽभावरूपस्य सादृश्यत्वाऽनङ्गीकारेऽ-
प्याह-नष्टाश्चेति । ऋवर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेश-
त्वेन ग्रहणसामर्थ्यादसादृश्येऽपि स्थान्यादेशभावः । यथा
नष्टाश्वदग्धरथयोरन्यन्तभिन्नयोरपि असद्दृशयोरपि संप्रयोग
इति तात्पर्यं’मित्याहुः ॥

[एतत्समाधानबाधकभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । चेतनावत्स्ववर्थात्प्र-
करणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति । वर्णाश्च
पुनरचेतनाः, तत्र किंकृतः संप्रयोगः ? ॥

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

यद्यपि वर्णा अचेतना यस्त्वसौ
प्रयुक्ते स चेतनावान् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥[*॥ एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं, स्थानिनोऽवर्ण-
प्रधानत्वात् ॥*॥

एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं प्राप्नोति ।
खट्वैलका मालौपगवः ॥
किं कारणम् ? ॥ “स्थानिनोऽवर्ण-
प्रधानत्वात्” । स्थानो ह्यत्राऽवर्णप्रधानः ॥

(प्र०) अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि
न्यायमाश्रित्योक्तमैचोक्षोत्तरभूयस्त्वादिति ।

(उ०) प्रधानत्वं-भूयस्त्वेन ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥[*॥ सिद्धं तूभयान्तर्यात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ॥ उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन
भवितव्यम् । न चावर्णमुभयोरन्तरतमम् ।

(प्र०) उभयान्तर्यादिति । ह्रस्वशासने ह्यैचः
समुदायान्तरतमाभावादौचोश्चेत्युक्तम् । इह तु संभ-
वत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ।

१ इदं वार्तिकं लुप्तं स्यादिति मन्मथे । व्याख्याभागस्य
दर्शनात् । २ अपिः कवित्र । ३ ‘यत्न’ । ४ वर्णसाम्य-
कृतस्य = वर्णसाम्यकृतस्यान्तरतमस्य ।

५ सादृश्यम् = आन्तर्यम् । इदं च प्राचं मते
इत्यवश्यम् ।

६ कवित्र । ७ न्यायं = दृष्टान्तम् ।

(३०) भ्यस्त्वेन्यायस्तद्धि कोत्यत आह-ह्रस्वेति ॥

उरण् रपरः ॥ १ । १ । ५० ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमिदमुरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्-
'उः स्थानेऽणेव भवति रपरश्चे'ति । आहो-
स्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते- 'उः स्थाने-
ऽण् चाऽनण् च । अण् तु रपरः' इति ? ॥

(प्र०) उरण् । किमिदमिति । षष्ठीप्रकरणा-
द्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते । तत्र किमादेशान्तराणां
बाधकमणं निर्वर्तयति, तस्य च वाक्यभेदेन रप-
रत्वम् । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते- 'उः
स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो योऽण् स रपरः' इति
प्रश्नः । तत्र केषांचित्पाठो 'ऽण् भवति रपरश्चे'ति ।
तत्रोऽपूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां बाधकः ।
अन्येषां तु पाठो 'ऽणेव भवती'ति । तत्र सामर्थ्या-
च्चाऽन्यनिवृत्तिः । सैवैवकारेण प्रदर्श्यते ॥

(३०) उरण् । भाष्ये-उरण् रपरवचनमिति भूत्र-
स्थविसर्गप्राग्भागानुकरणेन षष्ठीसमासः । नन्वन्यशब्देन न
स्थानी, आदेशस्य स्थानिनिवर्त्तकत्वरवभावत्वात् । न स्थानि-
व्यतिरिक्तः, 'उर'णिस्थेतावतः स्थानिव्यतिरिक्तनिवृत्तने
सामर्थ्याऽभावादत् आह-षष्ठीति । यत्र षष्ठ्या ऋवर्णस्या-
देशप्रसक्तिस्तत्रेत्यर्थः । स्वातन्त्र्येणाऽस्य विधायकत्वं तु-
'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् । तत्र यद्यन्य-
निवृत्त्यर्थत्वं नियमाकत्वेन, तदा 'अथ मतमेत'दिति वक्ष्य
माणस्य विशेषो न स्यादत् आनुषङ्गिकं तदित्याह-तत्रेति ।
अपूर्वं इति । वाक्यभेदेन-जित्यादिहृदात्तो भवति,
ऋवर्णस्य त्वण् भवति, स च रपरः' इत्यर्थ इति भावः ।
तत्र सामर्थ्यादिति । विशेषविधेः सामान्यविधिबाधक-
त्वेनेत्यर्थः । न तु बाधवृत्त्याऽस्य नियमपरत्वमिति भावः ॥

कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥

॥ * ॥ उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदा-
त्तादिषु दोषः ॥ * ॥

उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदा-
त्तादिषु दोषो भवति ॥ के पुनरुदात्तादयः ? ॥
उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः

हृतिः, कृतं हृतम्, प्रकृतं प्रहृतम्,
नूँ पाहि ॥

(प्र०) उदात्तादिष्विति । अन्तरतमस्य बाध-
कोऽण् प्रसज्येतेति भावः । स चोदात्तादिगुणो
न वेति सर्वथा दोषः । नूँः पाहीति । यद्यप्यस्मिन्
पक्षे पूर्वसवर्ण ऋकारो न लभ्यते, तथापि 'नून् वे'
इति निपातनाद्भवति । नकारस्य तु रुत्वे कृतेऽ-
नुनासिको विधीयमानोऽण्वेव स्यान्न तु ऋकार इति
दोषः । प्रतिपदविहितैरिस्त्वोत्वादिभिरयं हि बाध्यत
इति तेषां रपरत्वं न स्यात्

(३०) स चोदात्तादिगुण इति । अत्र पक्षेऽनन्तर
स्थेति न्यायेनाऽन्तरतमपरिभाषाया अनेन बाध इति भावः ।
नवेति । यत्रोपरिधितस्तद्विधेयस्य बाध इत्यभिमानः । भाष्ये
कृतिनिस्त्वरणाद्युदात्तः । कृतमित्यत्र प्रत्ययरवरेणान्तोदा-
त्तत्वे शेषनिषातेन ऋकारोऽनुदात्तः । प्रकृते- 'गतिरनन्तर'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिषाते 'उदात्तादनुदात्तस्यै'ति
स्वरितत्वम् । उच्चैरुदात्त इत्यादिषु षष्ठ्यन्तमच इत्यनुवर्त्तत
इति पक्षे 'जित्यादि'रित्यादावच इत्युपस्थितेः षष्ठीसङ्गावा-
दुरणित्यस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यम् । नियमपक्षे वक्ष्यमाण-
दोषमत्राप्याकृत्य दर्शयति-प्रतिपदेति । तेषामिति । प्रत्या-
सस्योरणित्यनेन विधीयमानस्याऽणो विधीयमानमितिशेषः ॥

[द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चाऽनण् च ।
अण् तु रपर इति ।

[द्वितीयपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ य उः स्थानेऽण् स रपर इति चेद्
गुणवृद्धयोरवर्णाऽप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

य उः स्थाने अण् स रपर इति
चेद्गुणवृद्धयोरवर्णस्याऽप्रतिपत्तिः । कर्ता
हर्ता वार्पण्यः ॥

(प्र०) गुणवृद्धयोरिति । भूतस्य चेदणो रप-
रत्वं क्रियते, तदा तु गुणवृद्धिविधावणवे दुर्लभ
इति दोषः ॥

(३०) दुर्लभ इति । ह्रस्वस्य गुणाऽकारलाभेऽपि
दीर्घस्याकारगुणाऽलाभः, वृद्धिस्तु नियमेनाऽण् न लभ्यते

७ 'मितिचेत्' पा० । ८ 'प्रसज्यते इति' । ९ वार्पेति ।
वृषगणस्यापत्यं वार्पण्यः । ८ स्वरितत्वम्-ऋकारस्य
स्वरितत्वम् ।

१ कचिन्न । २ एकत्र विधेयद्वयाऽसंभवादाह वाक्येति ।

३ तत्र-अन्यनिवृत्त्यर्थं । ४-तत्र=तत्रोपस्थितौ सत्याम् ।

५ तत्र-तथा सति । ६ शेषपूरेण बोजनामाह-वाक्येति ।

इत्यर्थः । कर्तेत्याषुदाहरणं भाष्ये दीर्घान्तस्याप्युपलक्षणम् ॥

[द्वितीयपक्षदूषणभाष्यम्]

किं हि साधीयः-ऋवर्णस्याऽसवर्णे यद्वर्णं स्यान्न पुनरेडैची ? ॥

(प्र०) किं हि साधीय इति । किं साधुतरं कारणमित्यर्थः । न पुनरिति । ततश्चाऽवर्णस्यैव नियमेनाऽप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् ॥

(उ०) किमित्यस्य विशेष्यमाह-कारणमिति । भाष्यं असवर्णे । सदृशाऽभावे इत्यर्थः । ननु नियामकाऽभावे कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाऽप्रतिपत्तिरत आह-ततश्चेति ॥

[द्वितीयपक्षवादिभाष्यम्]

पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । किं हि साधीयस्तत्रापि ऋवर्णस्याऽसवर्णे यद्वर्णं स्यान्न पुनरिवर्णावर्णौ ॥

[आद्यपक्षवादिभाष्यम्]

अथ मतमेतत्-‘उः स्थानेऽणश्चान-
णश्च प्रसङ्गेऽणैव भवति रपरश्चे’ति,
सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षेऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः ॥

(प्र०) अथ मतमिति । स एव पक्षाक्षेपवा-
द्याह । नानेनाऽन्येषां बाधकोऽपूर्वाऽणं विधीयते,
किंत्वणनणोः प्रसङ्गेऽणैव भवतीति नियमः क्रियते,
स च रपरः । न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः
प्राप्तिः ॥

(उ०) दोषपरिहरायाऽऽक्षेपवाचेवान्यनिवृत्त्यर्थमि-
त्यस्य नियमपरतया व्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति भाष्ये-
अथ मतमिति । एतत्-वक्ष्यमाणं नियमरूपस्वमन्यनिवृ-
त्त्यर्थमिति वदतो, मतं-समतं विवक्षितमित्यर्थः । सिद्धा
पूर्वस्मिन्निति । अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थः । स
चेति । वाक्यभेदेनेत्यर्थः । नन्वेवमिकारोकारावपि स्याता-
मत आह-नच गुणेति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यत्तु तदुक्तम्-‘उदात्तादिषु दोषः’ इति,
स इह दोषो जायते, न जायते ? ॥

(प्र०) यत्तु तदुक्तमिति । किं भवान्मन्यत
इति विचारयति ॥

१ अस्य ‘तदक्षे साकाङ्क्षा’दिति शेषः । २ ‘रिकारोकारौ’
३ ‘इकारोकारप्रसङ्गः’ । ४ इत्यस्य-आद्यवार्तिकोक्तस्य ।

(उ०) भवानिति । नियमपक्षवादीत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

जायते स दोषः ॥ कथम् ? ॥ उदात्त-
इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते, अनणोऽपि ॥

(प्र०) स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति-जायत
इति ॥

(उ०) स एवेति । विचारक एवेत्यर्थः ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

यद्यपि-[अणोऽपि] प्रतिनिर्दिश्यन्ते न
तु प्राप्नुवन्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ स्थानेऽ-
न्तरतमो भवतीति ॥

(उ०) शङ्कते भाष्ये-यद्यप्यणोपीति ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

कुतो नु खल्वेतत्-द्वयोः परिभाषयोः
सावकाशयोः समवस्थितयोः ‘स्थानेऽन्त-
रतमः’ इति ‘उरण् रपरः’ इति च, ‘स्थाने-
न्तरतमः’ इत्यनया परिभाषया व्यवस्था
भविष्यति, न पुररुण् रपर इति ? ॥

अतः किम् ? ॥

अत एव दोषो जायते-‘उदात्तादिषु
दोषः’ इति ॥

(प्र०) कुतो नु खल्विति । अन्तरतमपरि-
भाषाया अवकाशो-‘उकः सवर्णे दीर्घो’, ‘क्षयो होऽन्य-
तरस्या’मिति । ‘उरण् रपरः’ इत्यस्यावकाशः-कर्ता
हर्त्तेति । इहोभयं प्राप्नोति-कृतिरिति । परत्वा-
दियमेव प्राप्नोतीति दोषः ॥

(उ) परिहरति-कुतो न्विति । तमग्रहणसहित-
स्याप्यवकाशप्रदर्शनाय ‘क्षयो ह’ इत्युक्तम् । उरण् रपर
इत्यस्यावकाश इति । गुणविधौ ‘स्थानेन्तरतम’परि-
भाषानुपस्थितिः ऋवर्णसमुदायान्तरतमगुणाऽभावादिति भावः ।
यद्यपि भाष्यादिनिगमनाऽभावो लभ्यते, तथापि ‘एष दोषो
जायत’ इत्युत्तरप्रत्यासङ्गतेर्विनिगमकं प्रदर्शयाम्तरतमपरि-
भाषाऽवृत्तिमुपपादयति-परत्वादिति ॥

[दोषान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

ये चाप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपद-

५ इतिपक्षे-इत्यभिमतनियमपक्षे । ६ तदुक्तमिति-
तरिमपक्ष उक्तमित्यर्थः । ७ कचिन्न ।

मादेशा उच्यन्ते, तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति-
'ऋत इच्छातोः' 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'ति ।

(प्र०) ये चाप्येत इति । यत्र ह्यनियमप्रसङ्ग-
स्तत्राऽनेन नियोगः क्रियते, तत्र तच्छेषभूतं रप-
रत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः ॥

(उ०) ननु प्रतिपदविहिता अप्यण एवेति कुतो रप-
रत्वाऽप्राप्तिरत आह-यत्रहीति । 'प्रो यल्ली'ति लत्वविधा-
नादावृत्त्या तेषामपि रपरत्वमिति चेत्, ऋकारान्तगंतरेफस्य
लत्वार्थं तस्यादिति न दोषः । भाष्ये-येचाप्येत इति
बहुवचनेनाऽऽप्यधामिति ईत्वसङ्गहः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रसङ्गे रपर-
त्वात्' । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव
रपरो भवतीति ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । विधियाक्यैरस्यैकवाक्य-
तायां विधानकाल एवाऽणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः ॥

(उ०) विधीति । ऋवर्णस्थानिकाऽण्विधाक्यैरित्य-
र्थः । एकवाक्यतायामिति । वाक्यैकवाक्यतायामित्यर्थः ।

[आक्षेपतत्समाधानमाध्यम्]

किं चकव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनु-
च्यमानं गंस्यते ? ॥ स्थान इति वर्तते ।
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति ॥

(प्र०) यद्येवमिति । नह्यनेनोः स्थानेऽण्
विधीयतेऽपि तु लक्षणान्तरेण । तत्र विध्यङ्गभूता
'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषा नोपतिष्ठते । तथा
चोदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इत्यत्र स्थानग्रहणं
कृतम् । तत उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग
इति स्थानग्रहणाऽनुवृत्त्या 'उः स्थाने य आदेशो-
ऽणित्येतावलभ्यते, न तु प्रसज्यमान इति । आदेश
इति । प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः । अथ वा स्थानग्रहणा-

नुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते, नतः स्थान
इति । ततश्चाऽण आदेशरूपतानियमेन न लभ्यत
इति सामीप्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्येतेत्यर्थः ।

(उ०) ननु 'उ'रिति षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वस्य लाभः
स्यादत आह-नहीति । एवं चाऽयमनुवाद इति भावः ।
विध्यङ्गेति । विधेयेन साक्षाद्यत्र संबन्धस्तत्र सा परिभाषे-
त्यर्थः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणो' 'लः परस्मैपद'मित्यादावनु-
वादेऽप्यस्याः प्रवृत्त्यर्थेवमित्यादिमाध्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति
बोध्यम् । उः समीप इति । तथा च तृतीया इत्यादावप्यणो
रपरत्वप्राप्तिरित्यर्थः । सामीप्यं चेष्टव्यवहितेऽपीति भावः ।

स्थाने य आदेशोऽणिति । अनुवर्तमानस्थानेग्रहणमु-
रित्यस्य संबन्धिऽशब्दत्वात्तत्रैव संबध्येतेत्यर्थः । नन्वेवमादेशः
स्थानेन विशेषित एवेति 'आदेशोऽविशेषित' इति
भाष्याऽसङ्गतिरित्यत आह-प्रसज्यमानत्वेनेति । अथवा
स्थानेति । 'स्थान'शब्दस्य प्राधान्यादपर इत्यनेन संबन्ध
इति भावः । तत इति । अणः स्थाने-पदार्थेनाऽविशेषणा-
दित्यर्थः । एवं च नादेऽऽशान्तराणां बाधकोऽपि न भवति,
नापि नियमः, नापि विहितस्य रपरत्वं, प्रसज्यमानत्वेन
विशेषणात् । किं तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतैवाऽप्येति
बोध्यत इति बोध्यम् । अथवेति । स्थानपदेन प्रसङ्गकालो
लक्ष्यत इति भावः ॥

[समाधानमाध्यम्]

आदेशश्च विशेषितः ॥ कथम् ? ॥
द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रै-
वमभिसंबन्धः करिष्यते-उः स्थाने अण्
स्थान इति । उः प्रसङ्गेऽण् प्रसज्यमान
एव रपरो भवति

(प्र०) द्वितीयमिति । तच्चाऽर्थात् प्रथमान्तं
संपद्यते । अथ वा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो
भवति-प्रसङ्ग एवाऽत्राऽण् रपरो भवतीति । इदा-
नीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति, 'स्थानेन्तरतम' इत्य-
नया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकारएव
प्रवर्तत इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । गुणवृद्धी च
ऋकारस्य विधीयमाने अरारावेवान्तरतम्याद्भवत
इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति ॥

(उ०) ऋकार एवेति । स्थानतः प्रमाणतः स्वरूप-
तश्च सदृशत्वादिति भावः ॥

१ दोषः-रपरत्वादिप्राप्तिरूपो दोषः । २ न दोषः-न
भाष्यासङ्गतिः । ३ इतिः कचिच्च । ४ रपरत्वं-रपरत्वमात्रम् ।

५ कचिच्च । ६ 'समीप' । ७ तत इति । तदनुपस्थि-
तेरित्यर्थः । ८ एवं चेति । तथाऽर्थलाभे चेत्यर्थः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथाऽणग्रहणं किमर्थं, न ऊ रपरं
इत्येवोच्येत ? ॥

[जिज्ञासाभाष्यम्]

‘ऊ रपर’ इतीयत्युच्यमाने क इदानीं
रपरः स्यात् ? ॥

[जिज्ञासासमाधानभाष्यम्]

य ऊः स्थाने भवति ? ॥

कश्च ऊः स्थाने भवति ? ॥ आदेशः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु
रपरप्रतिषेधः ॥ * ॥

‘आदेशो रपर’ इति चेद्रीरिविधिषु
रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ के पुना
रीरिविधयः ? ॥ अकङ्लोपाऽऽनङनङ्-
रीङ् रिङादेशाः ॥

अकङ्-सौधातकिः । अकङ् ॥

लोप-पैतृष्वसेयः । लोपे ॥ आनङ्-होता-
पोतारी । आनङ् ॥ अनङ्-कर्ता इर्ता ।
अनङ् ॥ रीङ्-मात्रीयति पित्रीयति ।
रीङ् ॥ रिङ्-क्रियते ह्रियते । रिङ् ॥

(प्र०) रीरिविधिष्विति बहुवचननिर्देशा-
द्रीरिशब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति-के पुनरिति ।
पैतृष्वसेय इति । लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात् ।
होतापोतारविति । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते
तस्याऽसिद्धत्वाज्जलोपो न स्यात् ॥

(उ०) ननु वार्तिकोक्तरीरिविध्योक्तात्वात्तस्य चोप-
लक्षणत्वे प्रमाणाऽभावात् ‘के पुनरिति प्रश्नानुपपत्तिरत
आह-बहुवचनेति । सौधातकौ-सुधातुरकङ्चेति
इत् । पैतृष्वसेये-दकि लोपस्तत एव ढक्च । ननु लोपरय
रपरत्वे तं विनाऽपि यणादेशेन तत्साध्यरूपसिद्धिरत आह-
लोपेति । रपरत्वाऽभिधानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्या-
ऽभिधित्तमित्येति भावः । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उः
स्थाने नेति कथं रपत्वमितीदं चिन्त्यम् । तस्माद्विधिविधि-

वैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम् । आनङ्कनङ्-‘आनङ्-
कृतोदन्दे’ ऋदुशनेति विहितौ । रेफस्येति । झलग्रहणा-
पकर्षाद्यणः प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्माद्रेफग्रवण-
मेव दोषोऽत्रेति बोध्यम् ॥

[आक्षेपसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ उदात्तादिषु च ॥ * ॥

उदात्तादिषु च ॥ ॥ किम् ? ॥

रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ कृतिः
हृतिः । कृतं हृतम् । प्रकृतम् प्रहृतम् । नः
पाहि । तस्मादणग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । ख-
ट्टिर्यः मालिर्यः ॥ किं पुनः कारणं न
सिध्यति ? ॥ उः स्थाने अण् प्रसज्यमान
एव रपरो भवतीत्युच्यते, न चायमुरेव
स्थानेऽण् शिष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥
उश्चाऽन्यस्य च ॥

(प्र०) एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति
समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च
ऋवर्णरूपत्वाऽभावादिति भावः ।

(उ०) समुदायस्येति । द्वन्द्वस्य सत्त्वादिति
भावः ।

॥ * ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

यदत्र ऋवर्णं तदाश्रयं रपरत्वं भवि-
ष्यति । तद्यथा ‘माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते-
मिश्रा अपि न भुज्यन्ते ।

(प्र) अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यननो-
द्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते । अवयवावेव-
चोऽपेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययमृवर्णस्थान
इति भावः ।

(उ०) उद्भूतेति । अतएव द्विवचननिर्देशः । तस्या-
मर्थ्यादेव प्रत्येकं स्थानित्वमुद्भिरिति भावः । न चावयवभेद-

श्योद्धूतत्वविवक्षा नाम तद्वत्संख्यायाः समुदाये आरोपो, नैतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभोऽत आह—अवयवावेव चेति । 'इतरेतरयोग' इति शेषः । एवं च तत्र समुदायस्यावयवाऽभेदेन बोधनाद्विवक्षेनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभः । अयमेव चोद्धूतावयवभेदः समुदाय इत्यस्यार्थ इति भावः ॥

[समाधाननिरासवार्तिकम्]

॥*॥ अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदा-
देशे रान्तप्रतिषेधः ॥*॥

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे
रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ ।
यथैवोश्चाऽन्यस्य च स्थानेऽण् रपरो भव-
['ती']ति, एवं य उः स्थानेऽण् चाऽनण् च
सोऽपि रपरः स्यात् ॥

(प्र०) रान्तप्रतिषेध इति । आनङ्गि विधी-
यमाने आकारस्याऽणो भावादित्यर्थः । तस्मादव-
यवग्रहणादित्यस्याऽतिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षाद्वर्ण-
स्याऽण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेश-
स्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यमेव ॥

(उ०) भाष्येऽगृहीताभिप्रायः समुदायस्यातिरिक्तस्य
स्थानित्वेपि तदन्तर्गतावयवरस्यापि स्थानित्वमादाय ऋस्था
निकत्वमनेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह—अवयवग्रहणात्सिद्ध-
मिति चेदिति । रान्तस्येति । रान्तत्वस्येत्यर्थः ॥

[व्याख्यानान्तरे दूषणभाष्यम्]

यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रप-
रत्वमुच्येत । खट्वर्थः माल्वर्थः—नैवं
शक्यम् । इह हि दीर्घः स्यात्—कर्ता हर्ता
किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते, न
चैतद्वर्णान्तम् ॥

(प्र) यदि पुनरिति । 'उ'रिति वर्णग्रहणाद्वर्ण-
ग्रहणं च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायाद्व-
र्णान्तस्य ग्रहणम् । 'खट्वर्थः' इत्यत्र च समुदाय
ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् । कर्तेति ।
'अङ्गस्येति' षष्ठी अन्यमलमुपसङ्गतेति ऋवर्ण-
स्य गुणेन भाव्यम् । न च ऋवर्णमृवर्णान्तो

भवतीति दोषः । न चेह तदन्तविधिरस्ति, 'उर'-
णिति भूतानुवादात् । न च प्रदेशेषु तदन्तस्य
कार्यम्, अन्यस्यैवाऽनुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादना-
दिति भावः ॥

(उ०) ऋवर्णान्तेति । शब्दशास्त्रप्रस्तावाच्छब्द-
रूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । नन्विकाऽङ्गे
विशेष्यमाणे तदन्तविधेरवर्णान्तस्य गुणेन भाष्यमत आह—
अङ्गस्येति । षष्ठीति । 'इगन्ताङ्गान्त्यस्य गुण' इति वाक्यार्थ
इति भावः । भाष्ये लक्ष्याऽसिद्धिदोषो ऋवर्णान्तस्येत्यर्थे
उक्तः । स्वयं तदर्थाऽसम्भवमप्याह—न चेहेति । भूतानु-
वादादिति । एवं चाऽनुवादे परिभाषाया इव संज्ञाया
अप्यप्रवृत्तिः । यद्वा समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहिताभूतानु-
वादादित्यर्थः । यत्र हि साक्षादर्थान्ता विशेषणसमानाधिकरणं
विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्तविधिः । गमकं
विना शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु न तदन्तविधिरिति भावः ॥
न च प्रदेशेष्विति । इह तदन्तविध्यभावेपि यदि प्रदेशेषु
ऋवर्णान्तस्य षष्ठो निर्देशेन स्थानित्वं स्यात्तत्तदनुसंहारेणानु-
वादेपि एकदेशद्वारा ऋवर्णान्तं ग्राह्यं, तदपि नास्तीति भावः ।
इदं चिन्त्यम् । वृद्धिर्यस्येयादावीदृष्टवचनमित्यादौ चानुवादे
पि संज्ञाप्रवृत्तेः । सर्वत्रेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय
तदन्तविधौ गमकम् । अतो भाष्योक्त एव दोषः ।

[उक्तदूषणनिरासभाष्यम्]

ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन
ऋवर्णान्तम् ।

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

अर्थवता व्यपदेशिवद्भावो, न चैषोऽर्थ-
वान् । तस्माच्चैवं शक्यम् ॥ न चेदेवमुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । इह च रपरत्वस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः—मातुः पितुरिति ॥

(प्र) अर्थवतेति । यथैवेयायेत्यत्रैकाक्ष्वम् ।
अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूप-
ता च व्यवस्थाप्यते । इह चेति । उपसंख्यान-
स्याऽतिव्याप्येत्यर्थः । मातुरिति । रपत्वे कृते
विभक्तिसकारस्य रूपम् । पूर्वस्य 'रोरी'तिलोपः ।
'दूलोप' इति दीर्घत्वम् । तत्र 'मातू' रिति
प्राप्नोतीति भावः ।

१ कच्चिन् । २ 'न प्रसज्येत' । ३ तदन्तविधि-
रिति । 'स्वीक्रियत' इति शेषः ।

४ भाष्यमिति । तथा च 'भाष्याऽसङ्गतिरिति भावः ।
५ इदम्—नैवदोषम् ।

(उ०) भाष्ये—अर्थवतेति । इदमसहायत्वोपलक्षणम् । अत एव 'कुरुते' इत्यादावनर्थकेनाऽपि सः । तत्र हि स टिसंज्ञोपयोगिसहायरहित एवेति दिक् । भाष्ये—इह चेति । 'एकादेशस्योपसङ्गान'मित्योपसङ्गानां नकारपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इत्यर्थः । मातुरित्यादौ तदुपसङ्गानांऽतिव्याप्ते रिति भावः । मातुरिति । 'ऊ रपर' इति पूर्वोक्त-भाष्यप्रयोगविरोधात् 'ऋत उ' इति तपरत्वान्मातुरित्यादौ न दीर्घ इत्यपास्तं वेदितव्यम् ।

[समाधानभाष्यम्]

उभयं न वक्तव्यम् ॥ कथम् ? ॥ यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽ-साधन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा—देव-वृत्तस्य पुत्रः, देववृत्तायाः पुत्र इति ॥

(प्र) द्वयोरिति । अवयववेवान्नाऽपेक्षितपर-स्परौ स्थानिनौ । अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादा-देन्द्रेदनिवृत्त्यर्थं कृतम् । अन्यतरत इति—तृती-यान्तादाद्यादित्वात्तसिः । तद्यथेति । एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते, तद्यथापि पूर्वपरा-भ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः । अकला-वेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाऽण इति रपरत्वाऽभावः ।

(उ) उक्तेऽर्थे गमकमाह—अतएवेति । पञ्चम्यन्तात् स्थित्यर्थोऽसङ्गतेराह—तृतीयान्तादिति । समुदायस्येति । प्रत्येकमादेशत्वे प्रमाणऽभावादित्यर्थः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं मातुः पितुरिति ? ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

अस्त्यत्र रपरत्वम् ॥

[आक्षेपस्थापनपरभाष्यम्]

का रूपसिद्धिः ?

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

'रात्सस्ये'ति सकारस्य लोपो,

रेफस्य विसर्जनीयः ॥

(उ) भाष्ये—रात्सस्येति । सलोपे क्वस्याऽसिद्ध-त्वादिति भावः ।

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इह हि—मातुः करोति

पितुः करोतीति, 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'ति षत्त्वं प्रसज्येत ॥

(प्र) अप्रत्ययेति । 'अ'सित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः ।

(उ) असित्ययमिति । प्रत्ययरूपविसर्गमिन्नस्येत्यर्थ इति भावः ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् ॥

(प्र) प्रत्ययेति । प्रत्ययावयवत्वादकारोऽपि प्रत्ययः । अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः ॥

(उ) अकारोपीति । सूत्रस्थप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लक्षणिक इति भावः ।

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो 'रात्सस्ये'ति ।

(प्र) लुप्यते इति । सकारसन्निधिकां लोपः नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा, समुदायसन्निवेशिनीत्वा-त्तस्या इति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते । उक्ते च कृतेऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः, स च लुप्त इति भावः ।

(उ) उक्ते च कृत इति । न चैकादेशस्य परादि-त्वेनोसित्यस्य प्रत्ययतया लोपे 'एकादेशविकृत'भ्यायेनो-रित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययाऽवयवत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तादिवद्भावाऽप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाऽभावात् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेन तु 'मातु'असित्यस्य स्थानित्वेऽपि असित्यस्य स्थानित्वाऽभावात् । भाष्ये 'लुप्यतेऽत्र प्रत्यय विसर्जनीय'इति पाठे योऽत्र प्रत्ययरथानिकत्वेन तवामितो विसर्जनीयः, स लुप्यते न वृश्यते, स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादित्यर्थः ।

एवं तर्हि—

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ आतुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेश-निमित्तात्त्वप्रतिषेधस्य ॥*॥

१ 'प्राप्नोति' । २ 'लक्षणिक इति' । एवञ्च प्रत्ययावयव-भिन्नविसर्गस्येत्यर्थः । अतएव कविभिः कृतमित्यादौ न षत्वम् । अग्निः करोतीत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययावयवभाऽभिन्नत्वं

नोप्यम् । ३ तदादेशः । अकारादेश उक् । तथाच विसर्गस्य तत्संबन्धित्वाऽभावात्त्वं रयादेवेति भावः । ४ लोप इति । रूपस्याऽसिद्ध्या रात्सस्येति सूत्रेण सलोप इत्यर्थः । ५ तत्र—तत्र कर्तव्ये । सूत्राऽप्रवृत्तेरित्यर्थः ।

यद्यं कस्कादिषु धातुषुत्रशब्दं पठति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो-नैकादेशनिमित्तात् पठ्यं भवतीति ॥

(प्र०) एकादेशनिमित्तादिति । एकादेश-शास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः ।

(उ०) एवं तर्हि धातुषुत्रेति । त्रिपाठाम्यन्तादिवद्भाष्यप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति गूढोऽभिसन्धिः । कर्मधारये निमित्तपदवैयर्थ्यमिति बहुव्रीहिमेकादेशपदे लक्षणां च दर्शयति-एकादेशशास्त्रमिति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरयं पूर्वान्तः, अहोस्वित्परादिः, आहोस्विदभक्तः ? ॥

[जिज्ञासामाध्यम्]

कथं चोऽयं पूर्वान्तः स्यात् ? कथं वा परादिः ?, कथं वा अभक्तः ? ॥

[जिज्ञासामाधानभाष्यम्]

यद्यन्त इति वर्तते, ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते, ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं, ततोऽभक्तः ॥

(प्र०) यद्यन्त इति । यद्यपि रपर इत्यत्रान्यपदार्थस्य प्राधान्यम्, तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवाऽन्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि प्रसज्यमान एवाऽण् रपरो विधीयते, तथाप्यानङ् इव साक्षादत्राऽर् आर् इत्येवमविधानात्तात्पर्य-पर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः ।

(उ०) यद्यपीति । तथा च तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः । प्राधान्यादिति । रपरशब्दतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वान्तावयवभूतरपरोऽणित्यर्थः । सूत्रे 'रपर' इति समासश्च सौत्रत्वात्साधुः । [रः परो यस्येति बहुव्रीहिः । अत्यवत्वमेव षष्ठ्यर्थः । वर्णं वर्णान्तरावयवत्वं तु गौणम् । यथा 'हन्वस्य तु' गित्यादाविति तात्पर्यम्] । नन्वरादादिरेणे विधानात्कथमभक्तत्वादिसङ्केत्यत आह-यद्यपीति । अविधानादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । तात्पर्यमिति । प्राप्तोऽप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थः । केवलेति । रेफमात्रविधौ सूत्रतात्पर्यादिति भावः । यत्तु अयमपि विचारो 'भूतस्याऽणो रपरत्व'मिदं पक्षे 'नष्टाश्चरय-

न्यायेन । अनान्तर्गमेवान्तर्यमिति श्रकारस्याकारावेव गुणवृद्धौ भविष्यतः । अरादादिरेणे विधानमिति पक्षे तु आनङ्गादौ नकारविषयो यथा न विचाररतथाप्रीति तत्त्वमिति । तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य पक्षस्याऽस्थितत्वादयुक्तम् ॥

कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥

[अभक्तत्वपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥*॥अभक्ते दीर्घत्वयगभ्यस्तस्वर-

हलादिशेषाविसर्जनीयप्रतिषेधः

प्रत्ययाऽव्यवस्था च ॥*॥

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति-गीः पूः । 'रेफवकारान्तस्य धातो'रिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

(उ०) वार्तिके प्रतिषेधः-अभावो निवर्त्तनं च । आद्ये 'स्या'दिति शेषः, द्वितीये 'वक्तव्य'मिति । गृध्रोः किपि गीः पूः । ऋत इत्, उदोष्ठ्येतीत्त्वोत्त्वे ।

[अनुपपत्तिभाष्यम्]

किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते, न पुनः पदं विशेष्यते-रेफवकारान्तस्य पदस्येति ? ।

(उ०) भाष्ये-पदमिति । पदस्येत्यनुवर्त्तमानमित्यर्थः

[उपपत्तिभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत-अग्निर्वायुरिति ॥

[अनुपपत्तिभाष्यम्]

एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकं-रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातो'रिति ॥

[उपपादनभाष्यम्]

एवमपि-प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः, प्रियसेनानिः-अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति-गीः पूः । दीर्घं ॥

[लवोदाहरणभाष्यम्]

लत्वं-लत्वं च न सिध्यति । निजे-

१ 'वाऽयं' । २ कचिच्च । ३ प्राप्तेति । दक्षा जुहोतीत्यादिवाप्राप्ताप्राप्तवादेनेत्यर्थः । ४ न्यायेनेति पूर्वान्वयी ।

'अनान्तर्ग'मित्यस्य तदाहीत्यादिः । ५ व्युत्क्रमेण दोषमाह-अभक्ते इति । ६ व्याख्या कुता स्यात् ।

गिल्यते । 'प्रो यङी'ति लृत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्र०) लृत्वं चेति । 'प्र' इत्यवयवषष्ठीति चोद्यम् ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'प्र' इत्यनन्तरयोगैषा पृष्ठी ॥

(उ०) अनन्तरयोगेति । अनन्तरशब्दोऽव्यवहित-
वाची ।

[दोषसाधकभाष्यम्]

एवमपि स्वर्जं गिल्यते इत्यत्राऽपि
प्राप्नोति ॥

[दोषवाधकभाष्यम्]

एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयि-
ष्यामः । अथ वा 'प्र' इति पञ्चमी ॥ लृत्वं ॥

[यक्स्वरोदाहरणभाष्यम्]

यक्स्वरः । यक्स्वरश्च न सिध्यति ।
गीर्यते स्वयमेव । पूर्यते स्वयमेव । 'अचः
कर्तृयकी'त्येष स्वरो न प्राप्नोति, रेफेण
व्यवहितत्वात् ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमवि-
द्यमानव'दिति नास्ति व्यवधानम् ॥
यक्स्वरः ॥

(उ०) स्वरविधाविति । यद्यपि ह्रस्वप्रामी
स्वरोद्देश्यकविधौ चेदम् । अत एवाऽचः कर्त्तृ-इति सूत्रेऽच
इति चरितार्थः, तथापि तदनाभयेणैकदेश्युक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् ।

[अभ्यस्तस्वरोदाहरणभाष्यम्]

अभ्यस्तस्वरः— अभ्यस्तस्वरश्च न
सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि
स्म ते बिभरुः । 'अभ्यस्तानामादिख्यात्तो
भवति अजादौ लसार्वधातुके' इत्येष
स्वरो न प्राप्नोति, रेफेण व्यवहितत्वात् ।

(प्र०) पिपरुरिति । पृ लङ् क्षि शपः श्लुद्धि-
र्वचनम् । अस्तिपिपरुर्लोभेतीत्वम् । 'सिजभ्यस्ते'ति
जुस् । 'श्लुप्ति चे'ति गुणः ।

(उ०) भाष्ये माहप्रयोगोऽहभावाय, तस्मिन् हि

१ 'बद्धवतीति' ।

अदस्वरः स्यात् । हिप्रयोगो 'हि चे'ति निषातनिषेधाय,
'स्म'शब्दो लङ्सिद्धये ।

नैष दोषः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानव'दिति नारित व्यवधानम् ॥
अभ्यस्तस्वरः ॥

[हलादिशेषोदाहरणभाष्यम्]

हलादिशेषः— हलादिशेषश्च न सिध्यति ।
ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिशेषो
न प्राप्नोति । हलादिशेषः ॥

(प्र०) ववृत इति । अभ्यासावयवस्याऽनादे-
र्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः ।

(उ०) अभ्यासावयवस्येति । गर्भवदनवयवस्यापि
तद्ग्रहणेन ग्रहणं 'तन्मध्यपतित'न्यायेन, नत्वेतावताऽवयव-
त्वमिति अमितव्यमिति भावः । यद्वा ऋवर्णान्ताभ्यासस्ये-
त्यर्थे पूर्वं तकारस्य हलादिःशेषेण निवृत्ताबुदत्वम्, ततः
पुनर्हलादिः शेषो न स्यात्, अनवयवत्वादिति भावः । नचैवं
'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनर्हलादिःशेषोऽनापत्तिरिति
वाच्यम् । लक्ष्यभेदात् ॥

[विसर्जनीयोदाहरणभाष्यम्]

विसर्जनीय [प्रतिषेधे] । विसर्जनीयस्य
च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्यः ।
'स्वरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः
प्राप्नोति । विसर्जनीय [प्रतिषेधे] ॥

(प्र०) नार्कुट इति । यस्मात्सुप्तिङ्विधि-
स्तदादि सुबन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वा-
द्विसर्जनीयप्रसङ्गः ॥

(उ०) नृकुटीशब्दाद्भवादावण् । नृपतेर्दित्यदित्येति
ण्यः । ननु रेफान्ताच्च सुप्तिङ्विधिरिति कथं तदन्तस्य प्रत्यय-
लक्षणेन पदत्वमत आह—यस्मादिति । यस्माद्विधिरित्यद्वि-
नृशब्दत्वं नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेन, तदादित्वं च रेफान्तस्य
मुख्यम्, सुबन्तत्वं च प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥

[प्रत्ययाऽव्यवस्थोदाहरणभाष्यम्]

प्रत्ययाऽव्यवस्था च । प्रत्यये च
व्यवस्था न प्रकल्पते—किरतः गिरतः ।
रेफोऽप्यभक्तः, प्रत्ययोऽपि । तत्र व्यवस्था
न प्रकल्पते ॥

२ कुप्ति स्यात् । ३ कश्चिन् ।

(प्र०) किरत इति । एकवचने किरतीति नित्यत्वात्पूर्वं विकरणः । आङ्ग तु कार्यमनित्यम् । अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति, कृते चित्त्वमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादि-त्वं, तत्र रेफोऽभक्तत्वात् भवत्ववयव इति विकरणो न स्यात् । स हि धातोः परो विधीयते । अथ विकरणात्परो रेफस्तदाऽध्यणः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते । अथ व्यवहितेऽपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पत इति प्रत्ययाऽव्यवस्थोक्ता ॥

(उ०) एकवचनान्तानुदाहरणे बीजमाह—एकेति । नित्यत्वादिति । विकरणविधौ 'सावंधातुके' इति विषयसप्तमी । अन्यथाऽभक्तत्वेऽनन्तरसावंधातुकाऽभावेन विकरणाप्राप्तेर्नित्यत्वं व्याहृतं स्यादिति भावः । नित्यत्वादिति । ततो ङित्वादिस्वस्यैव प्रवृत्तेः । न प्रकल्पत इति । नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न सिध्येदिति भावः ।

[पूर्वान्तपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

[पूर्वान्तपक्षे दूषणपक्षेपार्तिकम्]

॥*॥ पूर्वान्ते ववधारणं विसर्जनीयप्रति-

षेधो यक्स्वरश्च ॥*॥

यदि पूर्वान्तो रोरवधारणं कर्तव्यं—
'रोः सुपि' । रोरेव सुपि नान्यस्य रेफस्य ।
सर्पिषु घनुषु । इह माभूत्-गीर्षु-पूर्यु ।

(प्र०) गीर्ष्विति । परादौ मुन्ग्रहणेन गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः । अभक्तपक्षेऽपि तदादिर्वात्प्राप्तिरिति कर्तव्यं ववधारणम् ॥

[पक्षान्तरेऽपि लाघवाऽभावभाष्यम्]

परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं—चतुर्विधेत्येवमर्थम् । [ववधारणम्] ॥

[विसर्जनीयप्रतिषेधोदाहरणभाष्यम्]

विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः । नार्पत्यः । 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥

[इतरपक्षेऽपि लाघवाऽभावभाष्यम्]

परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कलिपरित्येधमर्थम् । कल्पिपद-सङ्घातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति कृत्वा विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ [विसर्जनीयप्रतिषेधः] ॥

(प्र०) कल्पिपदेति । नृकल्पशब्दादिभिः वृद्धौ च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य । ततश्च [नृशब्दस्य] कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः । पदशब्देन च पद्यतेऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते । तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्याऽवयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेत्यवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहते इत्यर्थः । क्वचित् 'कल्पपद-संघातभक्त' इति पाठः । तत्रायमर्थः—कल्पशब्दस्य संबन्धि यत्पदं 'नार्कलि'रिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसङ्घातः कल्पिशब्दस्तद्वक्त इत्यर्थः ॥

(उ०) नृकल्पेति । नृशब्दात्कल्पप्रत्ययः । पदसंज्ञेति । स्वादिष्वित्यनेन । यद्यसौ कल्पशब्दावयवः स्यात्तदा स्वावयवभूतरेफान्तरस्य 'नार्कलित्यस्य न स प्रत्ययः परः स्यादिति भावः । परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्याप्त्यधिकरणो यार्वान् स सर्वोऽपि गृह्यते, न तदवयवोऽपीति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययस्य कथं पदत्वमत आह—पदशब्देनेति । कल्पिरूपः पदसङ्घातः पदसमुदाय इति भाष्यार्थः । तस्मात्पक्षत्रयेऽपि विसर्जनीयप्रतिषेधस्य वक्तव्यतया नायं दोष इति भावः । वृद्धेर्वहिरङ्गाऽसिद्धत्वं तु नोक्तम्, त्रिपादोऽस्येऽन्तरङ्गे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥

[यक्स्वरोदाहरणभाष्यम्]

यक्स्वरः । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव, पूर्यते स्वयमेव । 'अच्चः कर्तृयकी'त्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

[दूषणवाचकभाष्यम्]

नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते ॥ [यक्स्वरः] ॥

(उ०) भाष्ये उपदेश इति वर्तते इति । अच्चः कर्तृयकी तास्यनुदासोदित्यत इत्यर्थः ॥

१ क्वचित् । २ 'तदादिवचनात् । ३ लुप्तं स्यात् । ४ यावान्—यावान् पदप्रत्ययः संबन्धि ।

५ अच्चः कर्तृयकी । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकी परे आदिशब्दाचो वेति सूत्रार्थः ।

[परादिपञ्चाश्वपुगमभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्तु परादिः ॥

[परादिपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ परादावकारलोपोत्वपुक्प्रतिषेधश्च-
ङ्युपधाह्रस्वत्वामिटो व्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽ-
भ्यस्ततादिस्वरो दीर्घत्वं च ॥ * ॥

यदि परादिः । अकारलोपः प्रतिषेध्यः ।
कर्ता हर्ता । 'अतो लोप आर्द्धधातुके'
इत्यकारलोपः प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये-अथवा पुनरस्तु परादिरिति ।
वंधारणविसर्जनीयप्रतिषेधयोः कर्तृभ्यतायाः पूर्वान्तपरादि-
पक्षयोः समत्वात् परादिपक्षो वा वक्तव्यः, पूर्वान्तो वेत्यत्र न
विशेष इति चेत् कश्चिद्भ्यात्तत्राह वार्तिककारः-परादा-
वितृप्त्यर्थः । 'परादा'विति वार्तिके पुगन्तद्वन्द्वस्य प्रतिषेध-
पदेन पष्ठोत्तरपुरुषः । 'वक्तव्य' इति शेषः । चङ्युपधाह-
स्वत्वं वक्तव्यम् । अग्रे सर्वत्राऽयमेव शेषो बोध्यः ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः, उपदेश इति वर्तते ॥

(ड०) उपदेश इति वर्तते इति । अतो लोप
इत्यत्रानुदात्तोपदेशोत्पत्ति इत्यर्थः ॥

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

यद्युपदेश इति वर्तते-धिनृतः, कृणुतः ।
अत्र लोपो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) धिनृतइति । एकवचनेऽसत्यप्यकार-
लोपे आद्गुणेन वा, विकरणस्य वा गुणेपररूपेण वा
धिनोतीति सिद्ध्यतीति द्विवचनमुदाहृतम् ॥

(उ०) पररूपेण-अतोऽगुण इत्यनेन ॥

[दूषणबाधकभाष्यम्]

नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते ॥
किं तर्हि ? ॥ आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते-
आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति ॥
अकारलोप ॥

(प्र०) आर्द्धधातुकोपदेश इति । संनियोगेन

चाऽकारस्य विधानादार्द्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारा-
न्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः ॥

[औत्वादहारणभाष्यम्]

औत्त्व-औत्वं च प्रतिषेध्यम् । चकार
अहार । 'आत औ णलः' इत्यौत्वं प्राप्नोति ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवन्ती'त्येवं न भविष्यति ॥

(प्र०) निर्दिश्यमानस्येति । नन्वादेः परस्येति
रेफस्यौत्वेन भाव्यम् । नैष दोषः, 'णल' इत्यनेन
यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं, तस्याऽकाऽरा-
न्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते, सरेफस्य त्वनुमीय-
मानत्वादादेशाऽभावः । प्रत्याय्यप्रत्यायकाऽभेदविव-
क्षायां षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते ॥

(उ०) नन्विति । 'आदेः परस्येति' 'निर्दिश्यमान'-
परिभाषाबाधकमित्यभिमानः । 'तस्यैवायमनुसंहार'
इत्युत्तरम् । ननु सूत्रे उच्चारितस्य णलो नादेशः, किंतु तत्प्र-
त्यायिताऽकारस्येति पष्ठोनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युक्तं स्यादत आ-
ह-प्रत्याय्येति । निर्दिश्यमानस्येत्यस्य प्रतिपादितस्येत्यर्थे
तुपादन्तस्यापि पदादेशावतिरिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

रेफेण व्यवहितत्वात् ॥ औत्त्व ॥

(प्र०) रेफेणेति । यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं
तद्व्यवहितमित्यर्थः । यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट्
इति च तदा व्यवधानाऽभावात् स्यादेवादेशः ॥

(ड०) यदि त्विति । तथा तु वैकुंमशक्यं, सर्वत्रा-
देशापत्तेरिति भावः ॥

[पुक्प्रतिषेधोदाहरणभाष्यम्]

पुक्प्रतिषेधः । पुक् च प्रतिषेध्यः । कार-
यति हारयति । 'आतां पु'गिति पुक्
प्राप्नोति ॥ पुक्प्रतिषेधः ॥

[चङ्युपधाह्रस्वत्वोदाहरणभाष्यम्]

चङ्युपधाह्रस्वत्वम्-चङ्युपधाह्रस्वत्वं

१ 'इदमेव व्याख्या लुप्ता स्यात् । २ कश्चिद् ।

३ 'वचनं समुदाहृतं' । ४ संनियोगेनेति । अकारस्य

संनियोगेनार्द्धधातुकस्य विधानादित्यर्थः । ५ 'व्यन्ते ।

६ वक्तुं-वक्तव्यशक्यम् ।

च न सिध्यति । अचीकरत् अजीहरत् ।
'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं न
न प्राप्नोति ॥ चङ्युपधाह्रस्वत्वम् ॥

[इटोऽव्यवरथोदाहरणभाष्यम्]

इटोऽव्यवस्था । इटश्च व्यवस्था न
प्रकल्पते । आस्तरिता निपरिता । इडपि
परादी, रेफोऽपि । तत्र व्यवस्था न प्रक-
ल्पते ॥ इटोऽव्यवस्था ॥

(प्र०) आस्तरितेति । नित्यत्वाद्गुणे रपरत्वे
च कृते 'नेड्वशि कृती'ति प्रतिषेधादप्रवृत्ति-
लक्षणेऽटोऽव्यवस्था । प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्व इडि-
त्यनिष्ठा व्यवस्था प्राप्नोति ॥

(उ०) कथं तर्हीडपीत्यादिभाष्यमत आह-प्रवृत्तौ
वेति । नेड्वशीत्यथोपदेश इत्यपकृष्योपदेशे वशादेरेव
निषेध इति भावः ॥

[अभ्यासलोपोदाहरणभाष्यम्]

अभ्यासलोपः । अभ्यासलोपश्च वक्त-
व्यः । ववृते ववृधे । 'अभ्यासस्ये'ति हला-
दिशेषो न प्राप्नोति ॥ अभ्यासलोपः ॥

(उ०) भाष्ये-ववृत्त इति । ऋवर्णान्ताभ्यासस्था-
ऽदित्यर्थं पूर्व तलोपे पश्चाद्रेफः, तरय लोप इति पक्ष इदम् ।
'ववृते' इत्यप्युदाहार्यम् ॥

[अभ्यस्तस्वरोदाहरणभाष्यम्]

अभ्यस्तस्वः । अभ्यस्तस्वरश्च न सि-
ध्यति । मा हि स्म ते पिपेरुः, मा हि स्त
ते बिभ्रुः । 'अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भव-
त्यजादौ लसार्धधातुके' इत्येष स्वरो न
प्राप्नोति ॥ अभ्यस्तस्वर ॥

[तादित्वस्वरोदाहरणभाष्यम्]

तादित्वस्वः-तादित्वस्वरश्च न सिध्यति ।
प्रकर्ता प्रकर्तुम् । 'तादौ च निति कृत्यता'-
वित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

(उ०) प्रकर्तेति । तुन् । एषस्वरः-पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

[उक्तदूषणवाचकभाष्यम्]

नैष दोषः । उक्तमेतत्-"कृदुपदेशो वा

ताद्यर्थमिदर्थम्" इति ॥ तादित्वस्वरः ॥

(उ०) कृदुपदेशकालिकतादिप्रत्ययप्रतात्पर्यं तादाविति
सूत्रे कृद्वहणमिति भाष्योदाहृतवाचिकार्थः । तादावितिसूत्रेण
गतेः स्वरो विधीयते । क्रियायोगे च गतित्वम् । क्रियावाची
च धातुः । तत्र तिङ्गते पूर्वपदाऽभावेन कृदन्त एव सिद्ध-
मिति कृद्वहणमुक्तार्थम् । न च कृद्वहणाऽभावे तादित्वमु-
त्तरपदस्य विशेषणं स्यात् । तथा च प्रतरित्यादावेव
स्यादिति तस्य कृद्विशेषणत्वाय तदिति वाच्यम् । भुतनित-
प्रत्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादिति दिक् ॥

[दीर्घोदाहरणभाष्यम्]

'दीर्घत्वं । दीर्घत्वं [च] न सिध्यति । गीः
पूः । 'रेफवकारान्तस्य धातो'रिति दीर्घ-
त्वं न प्राप्नोति ॥ 'दीर्घत्व ॥ [उरणपरः] ।

(प्र०) गीरिति । अन्तरङ्गत्वादिलोपे कृते
इत्त्वे रपरत्वे च सुपोऽयमादी रेफ इति कल्पनायां
रास्सस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्त-
पक्षोऽत्र स्थितः ॥

(उ०) ननु रेफस्य परादित्वेऽपृक्तत्वाऽभावादिलोपे
न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह-अन्तरङ्गत्वादिति ।
तदानीं सुपोऽभावादाह-कल्पनायामिति । पदस्य विभ-
ज्यान्वाख्यानमिति भावः । पूर्वान्तेति । नाकुटादौ वचने-
नैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । एवं च 'रपर' इति
अवयववाचिपरशब्देन पष्ठार्थे बहुव्रीहिरिति ध्वनितम् ।
अवयवत्वं चाऽवयवसादृश्ये पर्यवस्यति । न हि वर्णस्य वर्णा-
न्तरमवयवो भवति । अत एव प्रसङ्गावस्थायां रपरत्वेपि
गुणादिशब्देन विधानम् । 'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्य
गुणादित्वात् । एवं च ऋवर्णोदात्तं पूर्वपरयोरन्तरतमो
रर्षरोऽण् भवतात्पर्यं इति बोध्यम् । गुणादिशब्देनारारोर्ग्रह-
णाभावे तु 'ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवे'ति नियमो न स्यात् ।
यतो गुणादिशब्देन अकारादे रेफः परो यरमात्तादृशस्य
विधानम् । गुणत्वादिकं चाऽकारादिनिष्ठमेव । तेन च नान्त-
र्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य रदाभ्यामिति सूत्रं भाष्ये 'गुणो
भवति वृद्धिर्भवती'ति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वाच्यते
इति वक्ष्यति । अत एव 'यद्यन्त इति वचंते ततः पूर्वान्त'
इत्युपक्रमस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिः । तथा हि सति यथा
परादिपक्षे नाकैलिरित्यादौ रेफस्य कल्पीति समुदायावय-
वत्वोपपत्तये परत्वपर्याप्त्यधिकरणादिरित्यर्थस्तथा पूर्वान्त
इत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणाऽन्त इत्यर्थापत्तौ उक्तदोषो,

५ 'दीर्घः' । क्वचिन्न । ६ अन्तरङ्गत्वादिति । अनैमिति-
कत्वादिति भावः । ७ एवंचेति । विशिष्टे तस्ये चेत्यर्थः ।
८ रपर इति । गुण इत्यपि बोध्यम् । ९ उक्तेति । तन्निय-
माऽसिद्धिरूप इत्यर्थः ।

१ अचीकरदिति । अत्र हि णिनिमित्तायां वृद्धावा-
कारस्यानुपधात्वाण्यौचकीत्यनेन ह्रस्वत्वं न स्यात् ।
२ 'वाकृते' । ३ 'स्वर' । ४ तादाविति । तुशब्दवर्जितेनिति
तकारादौ कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्येति हि तदर्थः ।

'रदाभ्या'मिति सूत्रस्थभाष्यविरोधक्षेत्वाहुः ॥ ५० ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ १ । १ । ५१ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमिदमलप्रहणमन्त्यविशेषणमाहो-
स्त्रिदादेशविशेषणम् ? ॥

(प्र०) अलोऽन्त्यस्य । किमिदमिति । षष्ठी-
प्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं चातः ? ॥

[अन्त्यविशेषणत्वे दूषणभाष्यम्]

यद्यन्त्यविशेषणम्, आदेशोऽविशेषि-
तो भवति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ अनेकाल-
प्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

.. (४०) अलोन्त्य । भाष्ये—'प्रसज्येते'त्यनन्तरं
'तन्निवृत्तयेऽनेकाल् सर्वस्ये'ति वाच्यं स्यादिति शेषः ॥

[आदेशविशेषणपक्षे लाघवदर्शनभाष्यम्]

यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रायम-
प्यर्थः—'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'त्येतन्न वक्तव्यं
भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति—'अलेवा-
न्त्यस्य भवति, नान्य' इति ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । प्रथमाबाहुवचनमल
इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे—'रहो-
रजसां लोपश्चे'ति लोपः सर्वोद्देशः प्राप्नोति—विरजी-
करोतीति । इदं नियमार्थमिति । अन्त्यस्यादेशा
भवन्तीत्यलोऽप्याक्षेपादलप्रहणमनल्यवृत्त्यर्थमिति
भावः ॥

(४०) नन्व'लन्त्यस्येत्युक्तमाने सूत्रभेदः स्यादत आह
प्रथमेति । बहुत्वस्याऽविवक्षितत्वं दर्शयितुमेवमुक्तमिति
भावः । प्राप्नोतीति । लोपस्याऽभावरूपत्वेनालरूपत्वा-
ऽभावादिति भावः । एवं चायं पक्षो दुष्ट एव । 'कसस्याची'
ति लोपे प्रकृते 'लुग्वा दुहे'ति लुग्ग्रहणस्य—प्रथमान्त-
पक्षेऽलप्रहणमनेकाल्भिन्नलक्षकमित्यर्थज्ञापकत्वमिति नायं
दोष इति भाष्याशयमन्ये । भाष्ये—इदं नियमार्थमिति-
दमा सूत्रं तु न परामृश्यते, अप्राप्ताऽन्त्यादेशविध्यर्थत्वा-
त्तस्य, किंत्वप्यदमिति तस्य नियमार्थत्वमुपपादयति—अन्त्य-
स्येति । अलोऽपीति । अलात्मकादेशस्यापीत्यर्थः ।
अपिनाऽनेकालोऽपि ।

[आदेशविशेषणत्वपक्षे प्रश्नभाष्यम्]

एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति ॥

तत्र को दोषः ? ॥ वाक्यस्यापि पदस्या-
प्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

(प्र०) वाक्यस्याऽपीति । दोषपरत्वादेवमुक्तम्,
न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति । पदस्य तु परमान-
दुद्घयमित्यत्रानदुच्छब्दस्यान्त्यस्य सर्वस्य दत्त्वं
प्राप्नोति ।

(४०) नत्विति । षष्ठीस्थाने इत्यनुवर्त्य स्थानषष्ठी-
बोधिताऽन्त्यस्येति व्याख्यानादित्यर्थः । यत्तु 'यथातथापु-
रयो' रिति सूत्रे 'न यथातथा अयथातथाऽयथातथाभावोऽ-
याथातथ्य'मिति भाष्यदर्शनात्तत्प्रामाण्येन निपातसमुदा-
यान् प्रत्ययो, निपातसमुदायेन नन्वमास इत्यङ्गीकार्यम् ।
तत्राऽयथातथाशब्दात्पञ्च यस्येति लोपोऽवर्णान्ताङ्गस्य
भस्मशकस्य जायमानरतदन्त्यस्य यथातथेति पदसमुदायस्य
स्यादिनि, तन्न, 'निर्दिश्यमान'परिभाषया सिद्धेः । तदना-
श्रयेण वा तदुक्तिः । पदस्य त्विति । अधिकृतपदस्येत्यस्य
वत्त्वादिभिविशेषणादित्यर्थः ॥

[अन्त्यविशेषणत्वेऽपि गौरवनिराकरणभाष्यम्]

यदि खल्वप्येपोऽभिप्रायस्तन्न क्रिये-
तेति, अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करि-
ष्यते ॥ कथम् ? ॥ 'डिञ्च, अलोऽन्त्यस्ये'-
त्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'डिदेवानेकाल-
न्त्यस्य भवति नान्य' इति ॥

(प्र०) यदि खल्वपीति । अवश्यकर्तव्योऽसौ
योगोऽपवादप्रतिषेधार्थः । अथ लाघवमात्रे
आदरस्तत्राप्युच्यते—अन्त्यविशेषणेऽपीति ।

(४०) यदि खल्विति पराभिप्रायं वदता सूचितमन्या-
दृशं स्वाभिप्रायं प्रकटयति—अवश्येति । असौ योगः—
'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति योगः । 'अतो मिस'इत्यादावादेः परस्ये-
त्यादिवाधानार्थं इति भावः । नन्वस्यावश्यकत्वेऽन्त्यविशे-
षणेऽपीत्यादिग्रन्थोऽसङ्गतोऽत आह—अथेति । अलिति
प्रथमान्तं मण्डूकानुवृत्त्या 'ऽऽदेः परस्ये'त्यत्र संबध्यत इति
ऐसादौ न दोषः । तातड्यपि ज्ञापकात्सर्वादेशत्वं भविष्य-
तीति भावः ॥ भाष्ये—डिदेवानेकालन्त्येति । अलरूप-
क्षित्यस्य फलाऽभावादनेकालिति लब्धम् । एवं चास्य
सूत्रस्यानेकालादेशेऽप्रवृत्त्येतत्साहचर्यादादेः परस्येत्यस्या-
प्यनेकाल्यादेशेऽप्रवृत्तिरिति दिक् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(उ०) किमर्थं पुनरिति । किं स्थानषष्ठीनिर्देश-
विषयमुत षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञात-

स्याऽनुसंहारः ॥*॥

अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते, स्थाने विज्ञात-
स्यानुसंहारः क्रियते-स्थाने प्रसक्तस्येति ॥(प्र०) स्थाने विज्ञातस्येति । 'षष्ठी स्थानेयो-
गे'त्यनुवर्तते । तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता
साऽन्त्यमलमनुसंहियते । आदेशो वा यो निश्चितः
सोऽन्त्यस्याऽलः स्थाने इत्यनुसंहियते ।(उ०) स्थाने विज्ञातस्य कस्येत्यपेक्षायामाह-षष्ठीति ।
स्थाननिरूपितसंबन्धार्थकत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्य-
त्यर्थः । नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह-
आदेश इति । स्थानषष्ठीसंबन्धादादेशत्वेन यो विज्ञात
इत्यर्थः । अन्ये तु अलोऽन्त्यस्येति यदुच्यते, तेन स्थाने
विज्ञातस्य समुदायस्थाने प्रसक्तस्यान्त्येऽप्यनुसंहार उप-
संहारः, तत्स्थाननिकत्वमात्रं क्रियते बोध्यत इति भाष्याक्ष-
रार्थः । स्थाने विज्ञातस्येत्यस्य-व्याख्या स्थाने प्रस-
क्तस्येति । कैयटव्याख्याने एतद्वैयर्थ्यं भातीत्याहुः ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टिक्कि-
न्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥(प्र०) इतरथेति । यदि षष्ठीमात्रमनुसंहियेते-
त्यर्थः । तत्र लवितेति तृच ऋकारात्पूर्वमिदं
प्राप्नोतीति दोषः । दापयतीति पुगाकारस्य स्यात् ।
ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति, तन्न युज्यते ॥(उ०) षष्ठीमात्रमिति । उपलक्षणमेतत्, षष्ठीमात्रोच्चारणेन
विधीयमानं चेत्यपि बोध्यम् । ततो यदुक्तमिति । आका-
रावयवत्वे प्रणिदापयतीत्यादौ ण्वं न स्यादित्यर्थः । नचा-
वयवावयवः समुदायावयव इति निर्वाहः, यस्याऽवयवरत
द्विशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिर्धर्मबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्य
समुदायाऽवयवत्वबुद्धिर्दि लोकसिद्धा, यथा भुजावयवाङ्ग-

१ इतिःकचिन्न ।

२ 'इत्येवं विज्ञायते ।

ल्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्त्वात्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धि-
रङ्गुल्यादौ । न चैवमत्राऽऽकारावयवपकारादिविशिष्टेऽवर्ण-
त्वादिवुद्धिः । अर्धवत आगमे तु तद्विशिष्टे तदर्थवत्त्वबुद्ध्या
तद्वुद्धिसत्त्वेन भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादा-
वङ्गावयवत्वं सम्भवतीतीतो गुणनिषेधचारितार्थमपि । वर्णस्य
वर्णावयवत्वं तु वाचनिकं गौणम् । तत्र 'यावद्वचनं वाच-
निक'मिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाऽभाव इत्याशयः ॥

[दूषणाऽप्राप्तिसंभावनाभाष्यम्]

यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत ? ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । 'षष्ठी स्थानयोगे'त्य-
नेनास्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं 'हिन्ने'-
त्यादेः सम्बन्धार्थम् । तत्रायमर्थो भवति-शास्त्रे
या षष्ठी साऽन्त्येऽलि, सा च स्थानेयोगैवेति, न तु
स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः, प्रतिपत्तिगौरव-
प्रसङ्गादिति भावः ॥(उ०) संबन्धार्थमिति । अन्त्यस्येत्यनेनेति भावः ।
शास्त्रे वेति । या षष्ठी सा स्थानेयोगैव सा, चान्येऽलीति
तु नाथः । स्थानेयोगेति पदावृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्ति-
गौरवम् । तस्माच्छास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगैवान्त्येऽप्येव
चेति वाक्यार्थ इति भावः । सा चेति । सा षष्ठी स्थाने-
योगैव चेत्यन्वयः ॥

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ योगशेषे च ॥*॥

योगशेषे च । किम् ? अनिष्टं प्रसज्येत ।
टिक्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः । तस्मात्सु-
ष्टूच्यते-अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञात-
स्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ।(प्र०) अनिष्टमिति । 'आयन्तौ टिकितौ मिदचो-
ऽन्त्यात्पर'इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते, तुल्य-
जातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या ।
षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्य एवाऽल्यवस्थितमिति पूर्वव-
द्दोषप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः
परस्थानेकाल् शिस्तसर्वस्येत्यनेन बाध्यते ।(उ०) स्थानेयोगत्वमेव बाध्यत इति । अत्र
हेतुः-तुल्येत्यादिरुपपत्त्येत्यन्तः । संबन्धस्येत्यादि ।

३-तत्र गौणत्वे सति ।

४ योगशेषः- 'सर्वभातुके'त्यादिविशिष्टशेषः ।

संबन्धनिरूपकस्य संबन्धनिरूपकान्तरेणेत्यर्थः । 'सन्निभोग-
क्षिप्त'न्यावस्तु न परिभाषाविषये, तस्मिन्निश्यादेशत्तराङ्गविक-
लायास्तत्रतत्रोपस्थितस्वीकारादित्याशयः । इत्यनेन, बाध्यत
इति । नत्वाद्यन्तौ टकित्तावित्यनेनेति भावः [अलोन्यस्य]

किञ्च ॥ १ । १ । ५२ ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

तातडुन्यस्य स्थाने कस्माच्च भवति ।

'किञ्चालोऽन्यस्ये'ति प्राप्नोति ? ॥

(उ०) किञ्च । भाष्ये-कस्माच्च भवतीति ।

येन नाप्राप्तिर्यायेनाऽस्याऽनेकाक्षित्यपवादत्वादिति भावः ।

उत्तरस्य स्वयं भावः—नेदमपूर्वविधायकम्, किंतु तत्र
तत्र डिक्करणसामर्थ्यसिद्धान्तेकालित्येत्तद्व्यानुवादकम् ।
अनुवादफलं तु डिक्त्वसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिवृत्तिः ।
एवं च प्रकृते नास्य प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्याऽपूर्व-
विधायकतापरया गौरवापत्तिः । एवं च यत्र सर्वादेशे
डिक्त्वस्य वैयर्थ्यं तत्र तद्वाधः । यत्र तु न, तत्र न तद्वाध
इति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तातडि डिक्करणस्य सावकाशत्वा-
द्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥*॥

तातडि डिक्करणं सावकाशम् ॥ को-
ऽवकाशः ? ॥ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः ।
तातडि डिक्करणस्य सावकाशत्वा-
द्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति ॥

(प्र०) किञ्च । विप्रतिषेधादिति । नन्वयमप-
वादः, 'अनेकाल्शि'दित्युसर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चा-
ऽयुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । डिक्त्वस्याऽन्या-
र्थत्वसंभवे सति दौर्बल्यात् । सन्दिग्धोपस्थानोऽयं
योग इत्यपवादत्वमेवाऽत्र विषयेऽस्य नास्ति ॥

(उ०) विप्रतिषेधादिति । परिभाषात्वविरोधादि-
त्यर्थः । यदि सावकाशं डिक्त्वेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्तदाऽनुवा-
दत्वाऽसंभवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः । यथा
चैतत्तथानुपदमेव स्पष्टीभविव्यति । 'विप्रतिषेधे पर'मिति
शास्त्रपरत्वे तु डिक्त्वस्य सावकाशत्वोक्तिरसङ्गता स्यात्, सूत्र
सावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजम् । नकारस्य सूत्रस्य

१ एवं च-अस्य अनुवादकत्वे च । विपक्षे बाधकमाह-प्रवृ-
त्ताविति । हि-यतः । २ तद्वाधः-अनेकाक्षित्यस्य बाधः ।

सर्वादेशाऽप्राप्तिविषये कचिच्चारितार्थ्यम् । अवश्यप्राप्तिरेव च
बाध्यत्वे बीजं दृष्टम् । किंच विप्रतिषेधशास्त्रपरवाप्तिक-
न्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैली भाष्यकारस्य
दृश्यते, न चात्र तथोक्तं भगवता । यद्यप्यन्यत्रानुवादत्वं
शास्त्रस्य दोष उक्तः, तथापि परिभाषाणां नियमरूपत्वेन
तासु गुण एव । तत्र हि प्राप्तानुवादादेवेतरनिवृत्तिरथात् ।
यथा 'त्रीहीनवहन्तो'त्यादौ प्राप्तावघातानुवादेन नखविद-
लनादिनिवृत्तिः । यथा च 'तस्मिन्नि'त्यादौ प्राप्तपूर्वस्येत्या-
द्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः । किंच ठप्, यप्, अवादिष्वनन्यार्थ-
वित्त्वेषु चरितार्थस्या'ऽनुदासौ सुप्पिता'वित्यस्य जित्वरीत्यादौ
तुक्संपादनेन चरितार्थपित्वे करपि अन्तरङ्गेण प्रथयाद्युदा-
त्तत्वेन बाधापत्तिस्तदाह-दौर्बल्यादिति । परिभाषात्व-
भङ्गकृतं तदिति भावः । सन्दिग्धेति । आपाततः सन्देहः,
पर्यालोचने त्वनुपस्थितिरिति भावः । तदाह-अपवादत्व-
मेवेत्यादि । डिक्त्वसामर्थ्यकृतं हि तत्त्वमिति भावः ॥

[समाधाननिरासभाष्यम्]

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं, यन्नियोगतः
स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः
स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो तु
खल्वेतत्-डिक्करणादयं सर्वादेशो भवि-
ष्यति, न पुनरन्यस्य स्यादिति ॥

(प्र०) प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे-
डिक्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् । तदेव तु सर्वा-
देशत्वमलभ्यं, डिक्त्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः ।
डिक्करणादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः ।

(उ०) ननु डिक्त्वं सर्वादेशत्वद्वारा गुणबाधनायर्थं वा,
उताऽन्यत्र लुप्तसर्वादेशत्वबाधफलकं वेति शङ्कते भाष्ये-
प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे इति । अन्या-
देशत्वे तु तत्संपादनेनैवावयवे डिक्त्वस्य चरितार्थ्येन समु-
दायोपकारकत्वे मानाऽभावात् प्रथयस्य डिक्त्वाऽभावेन न
न गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः । डिक्त्वादिति । गुणवृद्धिप्रति-
षेधार्थत्वे सिद्धे सर्वादेशत्वम्, तस्मिन् तत्त्वमित्यन्योन्याश्रयेण
सर्वादेशत्वस्याऽलाभेऽन्यस्यैव स्यादिति भावः ।

[समाधानरथापनभाष्यम्]

एवंतर्ह्येतदेव ज्ञापयति-न तातडुन्य-
स्य स्थाने भवतीति, यदेतं डितं करोति ।
इतरथा हि लोट एरुप्रकरण एव ब्रूयात्-

३ अत्रहि-सावकाशं डिक्त्वं यत्रेति बहुव्रीहिः । ४ सत्त्वम्-
अपवादत्वम् । ५ 'कुत पतत' । ६ 'देहे' ।

‘तिहोस्तादाशिष्यन्यतरस्याम्’ इति ॥

(प्र०) एवंहिति । अन्तरेणापि द्वित्वमेहरित्यत्र प्रकरणे ताति विधीयमानेऽन्यादेशत्वं सिद्धमिति द्वित्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं द्वित्वमिति विज्ञायते ॥ [छिन्न] ॥

(उ०) अन्तरेणापीति । तथाच तत्सामर्थ्यात्सर्वादेशत्वद्वारा गुणवृद्धिवाधनार्थत्वमेवास्येति भावः [छिन्न]

आदेः परस्य ॥ १ । १ । ५३ ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल्-

शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधा-

त्सर्वादेशः ॥ * ॥

‘अलोऽन्त्यस्ये’त्युत्सर्गः । तस्य ‘आदेः परस्य’ ‘अनेकाल् शित्सर्वस्ये’त्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधोक्तु सर्वादेशो भविष्यति । ‘आदेः परस्ये’त्यस्यावकाशः-‘द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्’ । द्वीपम् अन्तरीपम् । ‘अनेकाल् शित्सर्वस्ये’ त्यस्याऽवकाशः-‘अस्तेर्भूः’ भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति-‘अतो भिस ऐस्’ । ‘अनेकाल् सर्वस्ये’त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः-‘इदम् इश्’ इतः इह । ‘आदेः परस्ये’त्यस्यावकाशः-स एव । इहोभयं प्राप्नोति-‘अष्टाभ्य औश्’ । ‘शित्सर्वस्ये’त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ [आदेः परस्य] ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥१११५४॥

[उदाहरणप्रश्नभाष्यम्]

शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् ? ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

‘इदम् इश्’ । इतः इह ।

[उक्तप्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । शित्करणादेवाऽत्र सर्वादेशो भविष्यति ॥

१ तुः कचिन्न । २ एतदिति । शकारोच्चारणेत्यर्थः । फलं-लोपः ।

(प्र०) अनेकाल् । शित्करणादेवेति । सति शकारेऽनेकाल्त्वादिति भावः । अनेकाल्त्वसम्पादनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाद्भुष्यत एव ।

(उ०) अनेकाल् शित् । ननु शित्पदाऽभावे कथं शित्करणादेवेति माध्यमत आह-सतीति । शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः । यत्वेतत्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तरमेवेत्संज्ञादि-शास्त्रप्रवृत्तिलक्ष्ये इति भाव इति । तत्र । अणुदित्सूत्रे इति सवर्णग्रहणपतिपरभाष्येण सूत्रे पदेत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात् । नैवेवं शकारादित्येव वक्तुं युक्तं किमिष्यदेनेति चेत्, न, फलान्तराऽभावेऽपि शकारोच्चारणस्य सप्रयोजनत्वालोपपदेत्कार्यमिति शस्येत्त्वं प्रवर्तत इति सूचयितुं तथोक्तः । तदाह-अनेकाल्त्वेति ।

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-‘अष्टाभ्य औश्’ ॥

(प्र०) अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्ये-रभ्यदेः प्राप्त इति भावः ॥

[उक्तस्मारणभाष्यम्]

ननु चाऽत्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति ॥

(उ०) भाष्ये-ननु चात्रापिति । अपवादविप्रतिषेधादिति भावः ।

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-‘जसः शी’ ‘जदशसोः शिः’ ॥

[उक्तस्मारणभाष्यम्]

ननुचात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति

[प्रयोजनसाधकभाष्यम्]

अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ विशेषणार्थः शकारः ॥ क विशेषणार्थनार्थः ? ॥ ‘शि सर्वनामस्थानम्’ ‘विभाषा छिद्यो’रिति ॥

(उ०) अस्त्यन्यदिति । एवं च तस्य सप्रयोजनत्वेन भूतपूर्वगत्याश्रये मानाऽभावेन नानेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमपि तु शित्त्वादेवेति शिद्वरणं सूत्रे कार्यमिति भावः ॥

[शित्सर्वस्येत्यंशखण्डनभाष्यम्]

शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् ॥ कथम् ? ॥

३ प्रवृत्तेरिति । तथोः प्रवृत्तेरित्यर्थः । ४ एवम्-अनेकाल्त्वस्येष्टावे । ५ कचिन्न ।

अन्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् ।
असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् ।
असत्यामित्संज्ञायां छोपो न स्यात् । असति
लोपे ऽनेकाल् । यदा अनेकाल्, तदा सर्वा-
देशो यदा सर्वाददेशस्तदा प्रत्ययः । यदा
प्रत्ययः, तदेत्संज्ञा । यदेत्संज्ञा, तदा छोपः॥

[परिभाषाणापनभाष्यम्]

एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्ये-
त्याह तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्येषा परिभाषा
'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवती'ति ॥ किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । तत्राऽसरूपस-
र्वाददेशादप्रतिषेधेषु पृथग् निर्देशोऽनाका-
रान्तत्वा' दित्युक्तं, तन्न वक्तव्यं भवति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते
व्यक्करणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे-
पादे सप्तममाह्निकम् ॥

(प्र०) अन्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो
नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादे-
र्भाव्यं तत्किमुच्यतेऽन्यस्यायं भवज्जिति । एवं तर्हि
'सर्वनाम्न' इति षष्ठी मन्यते, 'नपुंसका'दिति च विहित-
विशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य । अथ
वाऽस्यपीह शिद्ग्रहणे अनेकात्त्वादादेः परस्येत्येत-
द्वाधित्वा सर्वाददेशो भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति
पुनरपि शिद्ग्रहणं ज्ञापकमेव । अनेकान्तेषु चानु-
बन्धेषु नास्त्येव 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं'मिति ।
एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम् । इति श्री
मदुपाध्यायजयटपुत्रकथटकृते महाभाष्यप्रदीपे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ।

(उ०) सर्वाददेशात्प्रत्ययादिवाऽभावेन नेत्त्वमिति
प्रतिपादयितुमन्यस्यायमित्यादि भाष्यम्, तदाश्लिपति—
नन्विति । ततश्च सर्वाददेशत्वं विनापि प्रत्ययादिबालभ्यत-
प्येत्त्वमिति भावः । षष्ठीमिति । सर्वनामसम्बन्धिनो जसः
शी, नपुंसकादिहित्योर्जङ्गसोः शिरिति चार्थः । एवं च
परशब्देन परस्य विधानाऽभावात् तत्प्रवृत्तिरिति भावः ।
तयोः परशब्दयोगे पञ्चमीत्वेऽप्याह—अथवेति । असत्यपि

सूत्रे शिद्ग्रहण इत्यर्थः । इयादयो यावन्नादेशास्तावन्नेत्व-
लोपो । आदेशाश्च परत्वात्सर्वस्यैवेति भावः । नानुब-
न्धकृतमिति । एवं च शीप्रभृतोनामपि शित्त्वादेव सर्वा-
देशत्वं, तस्याप्यनुबन्धत्वात् । न च विधानकाले उत्तरीत्या
तस्य तत्त्वज्ञानाऽभावः । तद्योग्यतयैव तत्त्वात् । अन्यथा
कप्रत्ययादीनां कादेर्वावयार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने श्रुतं ज्ञालो-
पाविति विधानकाले कस्यानुबन्धत्वज्ञानाऽभावेन नानुबन्ध-
कृतमसारूप्यमित्यस्याऽप्राप्तौ विकल्पापत्तेः । शिदित्यस्यापी-
त्संज्ञायोग्यककारान्वसर्वस्येत्यर्थ इति न दोष इति भाति ।
अस्त्येषा परिभाषेति । अनुबन्धानामल्यवहाराऽभावस्य
ज्ञापनादिति भावः । अत एवाऽनुबन्धकार्येभ्यस्त्विधाविति
स्थानिवत्त्वनिषेधो न । अन्यथा क्वो व्यपः कित्त्वं न स्यात् ।
न च पूर्वमनुबन्धलोपे तद्वहितस्यैव स्थानित्वात्तस्य न
स्थान्यवयवत्वम् । सूत्रे स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टस्यैव
स्थानिपदवाच्यतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्त्वात् । अन्यथाऽ-
ग्रहीदित्यादावित् इटीति दीर्घो न स्यादिति स्थानिवत्त्वसूत्रे
निरूपयिष्यामः । भाष्ये तत्रासरूपेति । असरूपे
कविषये णप्राप्तिर्दापः । सर्वाददेशे दिव औदिति सर्वा-
देशः स्यादिति दोषः । प्रतिषेधे दैवो भेदेन निर्देशः कार्यः ।
तृताये हेतुरनाकारान्तत्वादित्यर्थः । ज्ञापकमनावयवक-
मित्याह—अनेकान्तेष्विति । एकान्तेषु चेति । अयमेव
मुख्यः पक्ष इति तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।
इति श्रीशिवभट्टसुतसतीर्गभंजनगोजीभट्टविरचिते भाष्य-
प्रदीपोद्घोते प्रथमस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥७॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥१॥१५५॥

[प्रश्नभाष्यम्]

वत्करणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) स्थानिवत् । वत्करणमिति । विनापि
वतिना तदर्थलाभो, यथा क्तिदिदिति भावः । न च
'स्थान्यादेश' इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रति-
पद्यते इति कल्पनाऽऽश्रयितुं युक्ता, अस्तेर्भूरित्यादेश-
विधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वचनद्वयप्रामाण्या-
द्विकल्पः, 'वा लिटी'ति विकल्पाऽऽरम्भात् ॥

(उ०) स्थानिवदादेशः । स्थानिरूपमिति । न च
'सिद्धं धर्मिण'मित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योद्देश्यत्वबोधकेन
स्थान्यादेशरूपं प्रतिपद्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम् । प्रसि-

१ कचिन्न । २ एतदिति कचिन्न । ३ 'ज्ञापकमेव'शि ।
४ एवंचेति । उक्तार्थाश्रयणे चेत्यर्थः । ५ अत एवेति ।
तेषां तदभावज्ञापनादेवेत्यर्थः । ६ 'सिद्धं धर्मिण' पूर्वं कृत्वा-

ऽसिद्धस्य परस्य प्रतिपादन'मिति हि न्यायः । धर्मिणं—पदार्थं
सिद्धं पूर्वोच्चारितत्वेनोद्दिश्य असिद्धस्य परोच्चारितस्य प्रति-
पादनं—विषयतया प्रतिपादनं भवतीति न्यायार्थः ।

द्वस्थानिनां प्रसिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यत्र विधाने तु 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रोक्तन्यायेनाऽव्यवस्थापत्तेः । तरय न्यायस्य सूत्रकृतार्थेन त्यागाच्च । अत एव भाष्यकृता 'स्थानी संज्ञे'त्येवोक्तं नत्वादेशः संज्ञेतीति बोध्यम् । वा लिटीति । न च 'चक्षिष्ठः ख्या'मित्यनेनाऽनेन च सर्वत्रार्थधातुके ख्याजो विकल्पे सिद्धे लिट्येव वेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । दोषदुष्टनियमापेक्षयैतत्सूत्रे एतदतिरिक्तार्थकत्व-
ज्ञापकताया एतौचित्यात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

'स्थान्यादेशोऽनन्विधा' वित्तीयत्युच्यमाने-संज्ञाधिकारोऽयं । तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् ॥ तत्र को दोषः ? 'आडो यमहन आत्मनेपदं भवती'ति वधेरेव स्यादन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । स्थानिकार्यमादेशो अति-दिश्यते, 'गुरुवद्गुरुपुत्रे' इति यथा ॥

(प्र०) संज्ञाधिकार इति । संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः ॥ तत्र को दोष इति । आदेशो कार्यसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः तच्चादेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसन्धेनाऽपि सिद्ध्यतीति प्रश्नः । वधेरेवेति । संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते, न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः । 'बहुगणे'त्यत्र तु सङ्ख्येयन्वर्थताश्रयणाच्चौकिकार्थग्रहणाद्विनापि वतिनाऽतिदेशपक्ष उपपन्नस्तः । वत्करणात्त्वहाऽतिदेशेन स्थानिकार्या-र्थादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्यन्ते इत्यदोषः । ङित्कदिति तु संज्ञा न भवति, 'न क्ता से'ङिति प्रतिषेधान् । नहि क्तः कित्संज्ञा विहिता, या प्रतिषिध्येत । 'किकिनौ लिट् चे'त्यत्र तु संज्ञा-प्रकरणाऽभावात्तद्वदतिदेशः । 'स्थानिकार्य'मित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति । शास्त्राद्यतिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्, इतरेषां कार्यार्थ-दिति भावः ॥

(उ०) भाष्ये-स्थानी आदेशस्येति । नवेतीत्यत इति शब्दानुवृत्तेः स्थानिशाब्दार्था इनादय आदेशपदार्थस्य वधादेः संज्ञेत्यर्थः । स्थानिशब्दस्यादेशशब्दसंज्ञात्वे

वैयर्थ्यमिति भावः । ननु स्वरितलिङ्गकानुवृत्तिरूपाधिकारस्य संज्ञाविषयस्य शास्त्रेऽभावादाह—प्रस्ताव इति । प्रस्तावः प्रकरणं । बुद्धिसंनिधिरिति यावत् । पूर्वोत्तरत्र प्रायेण संज्ञाया दर्शनादिति भावः । परिभाषात्वं त्वनुक्तिसम्भवग्रस्तमिति तन्नोक्तम् । भाष्ये-वधेरेवेति । न चैवमाङ्गो वध्यम इत्येवाऽकारविवक्षणेन स्वतन्त्रवधिव्यावृत्तौ हन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । 'आजघ्ने'इत्यादिसकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थं तस्य सत्त्वात् । हन्तेर्न स्यादिति । 'आहनिष्यत' इत्यादौ । नन्वत्र पाँठे वतिं विनाऽतिदेशानवगतौ कथं 'बहु-गणे'त्यत्रातिदेशपक्ष उक्तोऽत आह-बह्विति । सङ्ख्येतीति । सङ्ख्यापदस्येत्यर्थः । लौकिकार्थग्रहणादिति । सङ्ख्यान-करणरूपेत्यर्थः । एवं च तद्वाधापत्त्या संज्ञात्वासंभवादतिदेश इति भावः । इदं च तत्रैव सूत्रे कैद्ये स्पष्टम् । संज्ञा नेति । उभयगतेरिह शास्त्रे सत्त्वेन संज्ञात्वेऽपि ङिदादि-ग्रहणेन चडादीनामपि ग्रहणम् । नहीति । अनुवृत्तकिट्-हणस्य संज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेध्या, नच सा क्त्यो विहि-तेत्यर्थः । किंच कितित्यादेः संज्ञात्वे किङिति चे'त्यत्रारय ग्रहणं न स्यात्, संज्ञास्वरूपानुच्चारणादिति बोध्यम् । तथा 'निग्राशीङि'त्यादिनिषेधोऽप्यसंबद्धः स्यात् । किंसाहचर्यान् ङिदित्यप्यतिदेशः । कार्यातिदेशोऽयमिति । एवं चाऽन-पेक्षितशास्त्रमनपेक्षिननिमित्तं च प्रत्ययत्वादिरूपं कार्यमने-नैव क्रियते इति भावः ।

[आदेशग्रहणप्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

अर्थादेशग्रहणं किमर्थम् ?

(प्र०) आदेशग्रहणमिति । स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव । यथा पितृवद-धीत इत्युक्ते पुत्र इति गम्यत इति भावः ।

(उ०) भाष्ये-यः स्थाने इति स्थानशब्दप्रयोगात् तदनुवृत्त्यादेशो लभ्यत इति भ्रमं व्युदस्यति-स्थानीति ॥

[प्रतिप्रश्नभाष्यम्]

'स्थानिवदनन्विधा' वित्तीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात् ? ॥

(प्र०) क इदानीमिति । द्विविध आदेशः, प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः । आनुमानिकश्चैरित्यादिः । अत्र हि इकारेणकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारे-णोकारान्तश्चादेशः । ततस्तेस्तुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यात्तानुमानिकस्येति भावः ।

१ अन्यत्र विधाने=अन्यस्य विधीयमाने । २ सूत्र-कृता=स्थानिवदादेश इति वदता पाणिनिना । ३ अनेन =आदेशः स्थानी'ति वचनेन । ४ नियमार्थम्=

इदं सूत्रं नियमार्थम् । ५ वित्तीयत्युच्यमाने' । ६ आदेशो=आदेशे सति । अदोषः-वधेरेव स्यादन्तेर्न स्यादिति प्रागुक्तो दोषो न । ७ 'पादे' । ८ अथेतिकचिन्न । ९ कचिन्न ।

(उ०) नन्वादेशलक्ष्मी 'क' इति प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह—द्विविध इति । केचित्तु^१ स्थानिशब्दस्य संबन्धित्वमनानतः प्रश्नः—क इति ।

[प्रतिप्रश्नसमाधानभाष्यम्]

यः स्थाने भवति ॥

कश्च स्थाने भवति ? ॥ आदेशः ॥

(उ०) संबन्धिशब्दत्वाभिप्रायमुत्तरं—यः स्थाने इति ।

[आदेशग्रहणप्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोद्ययिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति ।

(प्र०) आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्पर्यः । परस्परित्यज्य प्रत्यक्षमुक्तारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । न च किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुक्तारेऽतिदिश्यते । तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः ।

(उ०) समाधत्ते—आदेशमात्रमिति । अस्याशयः वैयर्थ्येन एव । कैयटोक्तव्याख्यानेऽपि 'यः स्थाने' इत्यादिग्रन्थस्याशयानभिज्ञवक्तृकतयेव योज्यमानत्वादित्याहुः । नन्वत्रापि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्तिवत्यत आह—नचेति । पदत्वेति । अन एव 'देवदत्तः पचत्वि' इत्यत्र 'पदस्ये' त्यधिकृत्य विधीयमानो निघातः सिध्यति । 'पचतु ते ओदन' इत्यत्र पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्तेमयादिश्च सिध्यति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ?

(उ०) भाष्ये—विधिग्रहणं किमर्थमिति । विधाविध्यव्याहारालप्स्यत इति प्रश्नः ॥

[विधिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्]

सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत—अलः परस्य विधिः—अलिविधिः । अलो विधिः—अलिविधिः—अलि विधिः—अलिविधिः । अला विधिः—अलिविधिरिति ॥

(प्र०) सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति मतवर्थायोऽकारः । बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नह्यत्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति । तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भा-

वात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता सभवति । अथ वाऽत्विधिशब्दवाच्योऽत्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात्सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधिशब्दे समासभावोदादेतद्वस्तुलाभः । केवलस्त्वल्शब्दउपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपक्षय एव स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः—द्यौः पन्थाः सैः । इल्लुब्ध्याविति सुलोपो न भवति ॥ अलि परतो विधिः—क इष्टः स इष्टः । इशि चेत्युत्वं न भवति ॥ अलो विधिः—युकाम इति । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवति ॥ उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादहर्विमलयु इति ॥ अला विधिः—महोरस्केनेति । अयोगवाहानामट्पदपदेशाण्णत्वं न भवति ॥

(उ०) ननु समासोत्तरं सप्तम्या एव श्रवणेन सर्वविभक्त्यन्तत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह—अवयव इति । पूर्वपदरूप इत्यर्थः । ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव विग्रहस्याग्रे प्रदर्शनेन सर्वेत्थानुपपन्नमत आह—बहुत्वेति । द्वितीयाचतुर्थीप्रथमाभिः स्थान्यलः सूत्रेऽनिर्देशादिति भावः ॥ ननु सकृच्छ्रुतेऽल्लविधिपदे कथमप्यपदस्यानेकविभक्त्यन्ततेऽत्यत आह—तत्रेति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । तेनालसंबन्धकार्ये इत्यर्थः । प्रौढ्या पक्षान्तरमाह—अथचेति । अलशब्दात्परो विधिशब्दोऽल्लविधिशब्दस्तेन च तद्वाच्योऽर्थो लक्ष्यत इति भावः । एवं च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्थाश्रयणात्सर्वविभक्त्यन्तत्वे यत्फलं तत्फलसिद्धिरिति तात्पर्यम् । समासभावादिति । उपदर्शितपक्षद्वयोक्तसमाससत्त्वादित्यर्थः । यद्विभक्तिरिति । षष्ठ्युपादानेऽपि स्थानसंबन्ध एव बुध्येतेति भावः । तदर्थोपक्षय एव स्यादिति । तदर्थमात्रान्वितार्थक एव स्यादित्यर्थः । इष्ट इति । यजेः क्तः । यद्यपि 'क इष्ट' इति रूपमुत्वेऽपि सिध्यति, तथापि कविष्ट इति पक्षे स्यात्कविष्ट इति न स्यादिति बोध्यम् । स इष्ट इत्यत्र एतत्तदोरिति नित्यो लोपः स्यादिति च बोध्यम् । दिवि कामोऽस्य युक्तामः । दिव उत् । यद्यपि बत्वं इल्ल्वावपेक्षया विशेषधर्मरतथापि पतद्वाक्योपप्लुतवकारवदुकार इति वाक्योपात्तधर्मोपेक्षया न तत्त्वम् । सूत्रकृत्स्थान्यादेशभावमादायैव हि एतत्कृतवाक्योपप्लुत इति दिक् । उपदेशादिति । सस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वादिसर्गस्य चाट्पदपदेशेनाट्त्वादिति भावः ।

[विधिग्रहणप्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाभ्यामर्थ-

तन्त्रा भवन्ति, न कांचित्प्राधान्येन विभक्ति-
माश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे
यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते
सा सा ऽऽश्रयितव्या ।

(प्र०) प्रातिपदिकनिर्देशाच्चेति । अनलित्येतावदे
वोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमा-
विभक्तिरुपादीयते, न तु तदर्थो विवक्ष्यते ।
यथा 'भाव' इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः ।

(उ०) केवलप्रकृतेः प्रयोगाऽभावादाह—अत्रेति । वि-
वक्ष्यते इति । तत्समभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्वरू-
पोऽर्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽयोग्यत्वादिति भावः ।
लिङ्गेति । अतएव भूतिरित्यादिसिद्धिः । सप्तम्यर्थरतु
तत्र विवक्षित एवेति लिङ्गसंख्ये इत्येवोक्तम् । भाष्ये-
अर्थतन्त्रा इति । स्वार्थमात्रबोधकविभक्त्यर्थानां इत्यर्थः ।
प्राधान्येन विभक्ति-विशिष्य प्रकृतान्वययोग्यविभक्त्यर्थं
नाश्रयन्ति । निर्दिष्ट-बोधिते । पश्चादन्वययोग्यविभक्त्य-
र्थोकादृक्षायां यद्यपि भक्त्यर्थमन्वयित्वेनाश्रयितुं लक्ष्यानुमारा
बुद्धिरुपजायते सा सा विभक्तिरध्याहार्या । साधुत्वार्थमु-
त्पन्नविभक्तेरतु लुगिति भावः । एतेन प्रत्ययाध्याहारो न
कापि दृष्ट इत्यपास्तम् । मा भेमा संविक्था इति पुरोडाशा
वदानमन्त्रस्य धानामुहे मा भैष्ट मा संविक्त्वमि-
त्यादी दशनाच्च । तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तत्र तत्र सा
आश्रयितव्येति तात्पर्यम् । नन्वनलित प्रथमानिर्देशेऽन-
लात्मक आदेश इत्यर्थे ल्यपोऽनलात्मकत्वेन प्रपञ्चोत्पादा
विट् स्यात् । उत्तमपुरुषैकवचने टेरेवस्य स्थानिवत्त्वाऽ
भावात्पदत्वं न स्यादिति चेन्न, अदो जग्धिरिति सूत्रे
ल्यभ्रग्रहणेनादेशविशेषणत्वाऽभावज्ञापनादित्यदोषः ।

[विधिग्रहणप्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उत्तरपदलोपो
यथा विज्ञायेत—अलमाश्रयते अलाश्रयः,
अलाश्रयो विधिः—अल्विधिरिति । यत्र
प्राधान्येनालाश्रीयते, तत्रैव प्रतिषेधः
स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनाऽलाश्रीयते, तत्र
प्रतिषेधो न स्यात् ॥

किं प्रयोजनम् ? प्रदीव्य प्रसीव्येति ।
वलादिलक्षण इण्मा भूदिति ॥

(प्र०) उत्तरपदलोप इति । 'अन'लित्युच्यमाने
यत्र कार्ये स्वातन्त्र्येणाऽलाश्रीयते, तत्रैव निषेधः

स्यात्—क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ
इष्टः प्रतिषेधो न स्यात् । नहीद्विधौ वलः स्वा-
तन्त्र्येणाश्रयणम्, वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्या-
दुणभावाद्बलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिद्विधेः
प्रतिषेधसिद्धिः । अलमाश्रयत इति । अर्थप्रदर्शन-
मेतत् । एवं ह्यलाश्राय इति स्यात् । तस्मादा-
श्रीयत इत्याश्रयः । एरच् । अल्—आश्रयो यस्येति
अलाश्रयः । अलाश्रयो विधिरल्विधिः । अलाश्रय-
त्वाद्विधरेवाऽलित्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोग एव
उत्तरपदस्य लोपः ॥

(उ०) स्वातन्त्र्येण—प्राधान्येन । सकलविधिपरि-
ग्रहार्थविधिशब्देन प्रधानान्यायो बाध्यत इति भावः ।
एवं हीति । कर्मण्यणा पञ्चम्येनो बाधादिति भावः ।
शब्दाऽनित्यत्ववारणाय वार्तिकप्रत्याख्यानाय चाऽऽह—
अप्रयोग एवेति । भाष्ये—यत्र प्राधान्येनेत्यस्य 'विधि-
ग्रहणाऽभावे' इत्यादिः । 'प्रतिषेधो न स्या' कित्यस्य
'तदर्थं विधिग्रहण'मिति शेषः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्म-
लाभात्स्थानिकार्याण्यादेशाः प्राप्स्यन्तीति भावः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्थान्यादेशपृथक्त्वादौदेशे स्थानि-
वदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा ॥ * ॥

अन्यः स्थानी, अन्य आदेशः । 'स्थान्या-
देशपृथक्त्वात्' । तस्मात्कारणात्स्थानि-
कार्यमादेशो न प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ।

'आडो यमहन आत्मनेपदं भवती'-
ति हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् । इष्यते
च—वधेरपि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं
नसिद्धय[ती^३]ति । तस्मात् 'स्थानिवदनु-
देशः' । एवमर्थमिदमुच्यते । 'गुरुवद्गुरुपुत्र
इति यथा' । तद्यथा—'गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे
वर्तितव्य' मिति गुतौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽति-
दिश्यते । एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशो-
ऽतिदिश्यते ॥

(प्र०) स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति । स्थानि-
स्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्विज्ञरूपत्वादादेशे न सिद्धय-
तीति भावः ॥

(उ०) ननु पृथक्त्वमङ्गाकृत्यैव तत्स्थानापत्त्या तद्धर्म-
लभेऽभिहिते स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति हेतुरसङ्गतोऽत
आह-स्थानिस्वरूपेति । स्वं रूपमित्युक्तं न तत्स्थाना-
पत्त्या शास्त्रे तत्कार्यलभ इति भावः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

॥*॥ लोकतः ॥*॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतत्सि-
द्धम् । तद्यथा-लोके यो यस्य प्रसङ्गे
भवति, लभतेऽसौ तत्कार्याणि । तद्यथा-
उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा-
ऽप्रासनादीनि लभते ॥

(प्र०) लोकत इति । लोके हि वननमन्तरेणा-
दि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलभो दृष्टः । उपा-
ध्यायस्येति । प्रगङ्गापेक्षेयं षष्ठी । न तु शिष्य-
विशेषणमेतत्, व्यभिचाराऽभावात् ॥

(उ०) व्यभिचाराऽभावादिति । तत्स्थानापत्त्या
तद्धर्मलभे दृष्टान्तोऽसङ्गतः स्यादिति च बोध्यम् । यद्य-
प्युपनाय सर्ववेदाध्यापकरूपाचार्यशिक्ष्यावृत्तये उपाध्या-
यस्येति तद्विशेषणमावश्यकम् । वेदैकदेशाध्यापको ह्युपा-
ध्यायः । तथापि तद्व्यावृत्तौ प्रयोजनाऽभाव इत्यभिप्रायेणद-
मिति बोध्यम् । अत्र भाष्ये लोकत एतत्सिद्धमित्युक्त्वा
स्वं रूपमिति शास्त्रादादेशे न स्यादिति सूत्रं कार्यमित्यु-
क्तम् । तेन स्वं रूपमिति शास्त्राद्विषये लोकन्यायेन सिद्ध-
मिति सूचितम् । अनल्विधाविति निषेधोऽपि शास्त्राय-
स्थानिवद्भाव एव, अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण कचिलोक-
न्यायानाश्रयणेन परिहरणीयः । एवं च लोलुव इत्यादावना-
दिष्टादयः पूर्वत्वं लोकन्यायेन भवत्येवेति कंचित् ॥

[सूत्रारम्भप्रयोजनसाधकभाष्यम्]

यद्यपि तावलोक एष दृष्टान्तः । दृष्टा-
न्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको
भवति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति चेहं कश्चित्पुरुषारम्भः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह ॥ कः ? स्वरूपविधि-
र्नाम । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव

स्याद्वधेन स्यात् ॥

[उक्तप्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

एवं तर्ह्युच्चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-
स्थानिवदादेशो भवतीति, यदयं 'युष्मद-
स्मदोरनादेशे' इत्यादेशप्रतिषेधं शास्ति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ युष्मदस्मदो-
र्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदा-
देशे [ऽपि] स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः-
'स्थानिवदादेशो भवती'ति अत आदेशे
प्रतिषेधं शास्ति

[प्रयोजनदर्शिभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-अनल्विधाविति
प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा भूत्-द्यौः
पन्था स इति ॥

(प्र०) प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । न ह्यप्रदर्शित-
विषयः प्रतिषेधः शक्यो विधानुमिति भावः ॥

(उ०) अप्रदर्शितविषयः-अप्रदर्शितप्रतिषेधः ।
ननु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र विभक्तिविषये स्वरूप-
मित्यस्य लोकन्यायबाधकस्याऽप्राप्त्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्त-
तद्धर्मलभप्रयुक्तकार्यनिवारणेन चरितार्थस्य अनादेशग्रह-
णस्य ज्ञापकत्वाऽसंभवाद्भवो वधेत्यादौ दोषवारणायेदं
सूत्रमावश्यकमिति चेन्न । स्वादिमूत्रे स्वं रूपमित्यस्य
प्रवृत्त्या तत्स्वरूपाणामेव लुप्तसंज्ञकत्वेन तेषामेव विभक्तिसंज्ञ-
कत्वेन तत्र 'तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलभ' इति लौकिकन्याया-
ऽपवृत्तेरित्याशयात् ।

उक्तप्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'अल्विधौ स्थानिवद्भावो
न भवती'ति, यदयम्-'अदो जगिधर्त्य-
सि किती'ति 'ति किती'त्येव सिद्धे ल्यग्र-
हणं करोति । तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥

(प्र०) एवं तावद्विज्ञेयानाऽभिमतोऽर्थः सिद्ध इति
प्रदर्शितम् ॥

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे —

[वैयर्थ्योक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ आल्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणे

ऽप्राप्तिस्तस्याऽदर्शनात् ॥ * ॥

अल्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि, विशेषणे
समाश्रीयमाणे, असति तस्मिन् विशेषणे
अप्रातिर्विधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य ॥

किं कारणम् ? ॥

'तस्याऽदर्शनात्' । बलादेरित्युच्यते ।
न चाऽत्र बलादि पश्यामः ॥

(प्र०) इदानीं क्रियमाणेऽपि सूत्रेऽनल्विधा-
विति न कर्तव्यमित्याह-अल्विधौ प्रतिषेध इति ।
प्रपञ्च्यतीतं भवति, इद्विधौ हि बलादेरिति विशेषण-
माश्रितम् । तच्च 'क्त्वो ल्य'विति वस्तुस्थित्या
संनिहितमपि बलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वाद्ना-
श्रितम् । तथा हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव, क्त्वा
केवलोऽपि, आकारान्तोऽपि, आत्वीतीकारान्तोऽपि,
दत्त्वायेति च यगन्तोपि, इङ्गानमिति मान्तोपि । तत्र
क्त्वामात्रप्रतिषेधं यत्कार्यं कृत्वप्रत्ययत्वाऽव्ययैत्वादि
तदादेशेऽतिदिश्यताम्, न तु बलादित्वमिति ल्यपो
न स्वतो, नापि स्थानितो बलादित्वमितीडभावः सिद्ध
एवेति भावः ॥

(उ०) क्रियमाणेऽपीति । मन्दमत्यनुग्रहायेत्या-
शयः । न पदान्तेत्यत्र निषेध्यसमर्पणाय चावश्यकं तदिति
बोध्यम् । 'अनल्विधाविति न कर्तव्य'मित्यस्य विधि-
पदघटितं न कर्तव्यमित्यर्थः । असत्यपीति भाष्ये च्छेदः ।
अल्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य चैनद्विशेषणम् । अप्राधान्ये-
नालाश्रयणेऽपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणेऽसत्यपो-
त्यर्थः । वार्तिके-अविशेषणे इति च्छेदः । लक्ष्ये विशेषणा-
ऽभावे इति तदर्थः । तदाह-विशेषणे समाश्रीयमाण
इति । विधाविति शेषः । असतीत्यादेः प्रयोग इति शेषः ।
सामान्यातिदेशे विशेषणानतिदेश इति हेतुं व्याचक्षाणो
बलादित्वस्य विशेषत्वं दर्शयति-तच्चेति । अविवक्षित-
त्वादिति । विवक्षाकारणयत्नविशेषविपर्ययाकृतत्वाऽभावादित्यर्थः ।
उपात्तरूपव्याप्यरूपविवक्षाऽपि यत्ने सत्येव भवति ।
अत एव सनि मीत्यत्र सः सीत्यतः सीत्यनुवर्तिर्लम् ।
न च तथा कश्चिन्नः प्रकृते । एवं च बलादेशो बलादि-
वदित्येवं वाक्यकल्पनाऽत्र नेति भावः । तत्र बलादित्वस्य
क्त्वाव्याप्यत्वं दर्शयितुमाह-तथाहीति । आकारान्तो
ऽपीत्यादि दृष्टान्तार्थम् । यत्कार्यमिति । यो धर्म इत्यर्थः ।
'क्त्वावस्य'वित्येव वाक्यकल्पनेति भावः ॥

[सार्धक्यदर्शिभाष्यम्]

ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते-
'अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा
स्या'दिति ॥

(उ०) सामान्यातिदेशे इत्यादिवार्तिकखण्डमव-
तारयति-ननु चेति । भाष्ये एवमर्थशब्दं व्याचष्टे-अन्य-
स्येति ॥

[पूर्वपक्षिणः वैयर्थ्यस्थापकभाष्यम्]

सत्यमेवमर्थो, न तु प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ?

॥*॥ सामान्यातिदेशे विशेषणानतिदेशः ॥*॥

सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो ना-
तिदिष्टो भवति । तद्यथा-ब्राह्मणवदस्मिन्
क्षत्रिये वतितव्य'मिति सामान्यं यद्वा-
ह्मणकार्यं, तत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते । युद्धि-
शिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा, न तदतिदि-
श्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्यय-
कार्यं तदतिदिश्यते, यद्विशिष्टं बलादे-
रिति न तदतिदिश्यते ॥

(प्र०) ब्राह्मणवदिति । सामान्यशब्दोपादा-
नेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र विशेषस्याऽशब्दा-
र्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः । यत्र तु विशेष-
शब्दोपादानेनाऽतिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव ॥

(उ०) अशब्दार्थत्वादिति । यद्यपि क्त्वावदित्यु-
क्तेऽशब्दार्थप्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति तथापि व्याप्येन
व्यापकानुमानाच्चदुपस्थितव्याप्योपस्थितौ मानाऽभाव इति
भावः । यत्र त्विति । गोतो णिदित्यादौ ॥

[सिद्धान्तिनः सार्धक्यभाष्यम्]

यद्येवम् अग्रहीत । 'इट ईटी'ति
सिचो लोपो न प्राप्नोति ॥ अनल्विधाविति
पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति-
प्रदीव्य प्रसीव्येति, विशिष्टं ह्येषोऽलमा-
श्रयते बलं नाम । इह च प्रतिषेधो न
भविष्यति-अग्रहीदिति, विशिष्टं ह्येषोऽन-
लमाश्रयते इदं नाम ॥

१ 'बलादि प' । २ 'प्रदीव्येती' । ३ कचिन्न ।
४ 'वर्तितः' ५ 'बलादेशो' इतिशेषितः कचिन्नः ६ सूत्रा-

रम्भरूपो यत्न इत्यर्थः । ७ यथेति । स्थानिवत्त्वेन वक्तुं
यथास्यादित्यर्थः । ८ 'देशेहि' ९ 'यत्सामान्यं प्र' १० इतिः कचिन्न ।

(प्र०) अग्रहीदिति । ग्रहोऽल्लिङ्गि दीर्घ इति दीर्घे कृत इति भावः । दीर्घविधौ ह्यपरिभाषोप-
स्थानादच एव स्थानित्वम् । इत् स्वजन्तराणां
व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वाच्च प्राप्नोति ।
तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्वे-
त्यादावक्तितोऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् । किंत्व-
स्यापि वलादित्ववच्च स्यादतिदेशः । तस्माद्विशेष-
कार्यातिदेशज्ञापनार्थमनन्विधाविति कर्तव्यमिति भावः
अनुबन्धकार्येषु चाऽनन्विधाविति प्रतिषेधो न प्रव-
र्तते, स्थानिन्यनुबन्धस्याऽसन्निधानात् । 'असन्त
एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका' इति सिद्धान्तव्यव-
स्थापनात् । विशिष्टं ह्येषोऽनलमिति । इट् ईदीति
सलोपे समुदायरूपेणाश्रयणाद्ग्रहोऽल्लिङ्गि दीर्घं
इत्यत्रापि इट् एव स्थानित्वं नाऽचः । अनियमाऽप्र-
सृज्जाजियमफलाया अचपरिभाषाया अनुपस्थानात् ॥

(उ०) अथ सिद्धान्ती विशेषानतिदेशे दूषणं वदन्
तज्ज्ञापनार्थमेवानन्विधावित्यावश्यकमित्याह-भाष्ये यद्ये-
वमिति । यदि विशेषानतिदेश इत्यर्थः । दीर्घे कृते
इति । दीर्घदृष्ट्या सिञ्जलोपस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । ननु
दीर्घस्य 'इट्' इति समुदायस्थानिकत्वेन तद्वृत्तीट्स्वाश्रयो
लोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादेव, स्थानी चादेशविधावुपात्त
एवेत्यत आह-दीर्घेति । नन्वच एव स्थानिवे
'ग्रहण'मित्यादावपि दीर्घः स्यादत आह-इट्स्विति ।
भाष्ये 'सिञ्जो लोपो न प्राप्नोतीत्यस्य 'तस्मादनन्विधाविति
वक्तव्य'मिति शेषः । विशेषानतिदेशे दूषणान्तरमाह-
सथेति । अक्तितोऽपीति । 'न क्त्वा से' इति किंत्व-
निषेधादिति भावः । तस्मादिति । न च क इट्, शुभ्या-
मित्यादिव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थार्थकं ज्ञापकत्वमिति
वाच्यम् । अप्राधान्येनाऽप्यलक्षणे 'अर्धधातुकस्ये' इत्यादौ
मिषेचप्रवृत्तये क्रियमाणं विधिग्रहणं प्रकृतार्थज्ञापकम् ।
विशेषानतिदेशे तेषामसङ्गहेण तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । वार्ति
केऽपि विधिपदघटिते प्रतिषेधेऽसत्यपीत्यर्थः । ज्ञापिते विश-
पातिदेशेऽनन्विधावित्यस्य चारितार्थ्यं दर्शयति भाष्ये-
इहापि प्रतिषेधेत्यादि । ननु किंत्वस्याऽल्वित्वेन
क्विति चेति निषेधे स्थानिवत्त्वाऽभावात्प्रतिदीव्येत्यादौ
गुणः स्यादत आह-अनुबन्धेति । स्थानिनीति । स्था-
न्यलाभ्ये विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः । 'न स्यपी'-
ति लिङ्गमप्यत्र बोध्यम् । नन्वेवमप्यग्रहीदिति दीर्घस्थानि-
भूताऽङ्गपेकाराश्रय एव सिञ्जलोपः, अनुबन्धस्तु उपदेश

एव कृत इति तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादतो भाष्ये
विशिष्टं ह्येष इति । एवं च दीर्घ इट्देवित्वेवातिदेश-
कल्पना, स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेव । तच्च
नाऽऽरूपमिति इट् इत्यादिन स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रयम् । एवं
च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्थानिभूतो
योऽल्वृत्तस्थानिसंबन्धी वा योऽल्वृत्तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणं
तादृशे विधौ हि निषेधः । अत्र च शब्दतो विशिष्टमनल
माश्रयते । वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमलमिति भावः ।

सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति । इदं निरनुबन्धकानुवा-
देन विहितदेशविषयम् । 'क्त्वो ल्व' इत्यादौ सानुबन्धकानु-
वादेनादेशविधौ तु यथाऽनुबन्धकार्यस्याल्वित्वाऽभावस्त-
थाऽनेकांशित्यत्र निरूपितम् । अत्रापि एव स्थानि-
त्वमिति । अन्यथा स्थान्यल्वृत्तीट्स्वाश्रयस्य लोपस्या-
ऽल्वित्वात्तत्र तत्स्थानिवत्त्वाऽनापत्तिर्विशेषातिदेशोऽपीति
भावः । एवं च तदुदाहरणे विशेषानतिदेशोऽपि
न दोषः । एतदेवाऽभिप्रेत्य स्वयं 'प्रदीव्ये'ति गुणापत्तिर्वि-
शेषानतिदेशे दूषणमुक्तम् । वस्तुतो भाष्योक्तदोषोऽपि दृढ
एव । तथा हि अनन्विधावित्यस्याऽभावे प्रायोगिकस्थानि-
मादायैव वाक्योपप्लवः स्यात् । तद्वद्वि निवर्त्यैवादेशशुद्धे-
र्जायमानत्वेन तस्यैव मुख्यस्थानित्वात् । यद्येवमित्यस्य
विशेषानतिदेशमाश्रित्य विधिग्रहणाऽकरणे इत्यर्थः ।
एवं च दीर्घस्थान्यल्वः परस्य कार्यं लोप इति स्थानिवत्त्वेन
तदप्राप्तिरिति पूर्वपक्षः । विधावित्युक्तौ तु न दोषः, शास्त्र
स्योपस्थित्या शास्त्रोपात्तस्थान्यादेशभावस्य, निमित्तस्य च
ग्रहणमिति न दीर्घोऽल्वित्वविरल्युत्तरम् । तदेतदेषोऽनलमि-
नेन दीर्घादिविधिरित्यर्थकेन ध्वनितमिति बोध्यम् । अत
एव 'भोभगोअघो' इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसंगस्य
स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रयं कार्यं नाऽल्वित्वादित्युक्तम् ॥

[वार्तिकावतरणभाष्यम्]

यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते,
विशेषश्च ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ सत्याश्रये विधिरिष्टः ॥*॥

सति च वलादित्वे इटा भवितव्यम् ।
अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित ॥

[उक्ताशयानभिध्भाष्यम्]

किमतो, -यत्सति भवितव्यम् ? ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्वित्वात् ॥*॥

कचिज्ज । १ तदिति । अग्रहीदित्यत्र । एतदिति ।
रमाभेवाऽल्वित्वमित्यर्थः । २ अत एव-अस्याङ्गीकारादेव ।

१ अस्य 'यत' इत्यादिः । २ एवमपि-प्रदीव्येत्यादि-
सिद्धावपि । ३ अत्र च-इट् ईदीत्यत्र च । ४ 'त'दिति

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ।
'अल्विधित्वात्' । अल्विधिरयं भवति ।
तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) सत्याश्रय इति । आश्रीयत इत्या-
श्रयः । यथा वलादित्वमिच्छिधौ । तत्रेडागमस्या-
ऽल्वधिलादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानाद-
रुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये यदि तर्हि सामान्यमिति । अन-
ल्विधाविति शापकात् । तज्ज्ञापनार्थं चाऽनल्विधाविति
यदि क्रियत इत्यर्थः । 'आश्रय'शब्दस्य भावसाधनत्वे वला-
दित्व इति तद्विवरणमसंगतं स्यादत आह-आश्रीयत इति ।
स्थानिकार्यमिति । सार्वधातुकत्वाऽभावादिति भावः ।
भाष्ये-प्रतिषेधस्त्विति । 'आदेशः स्थानिवत्, अलाश्रये
विधौ तु ने'ति सूत्रार्थ इति भावः ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽऽनुदेशिकस्य प्रतिषेधादि-
तरण भावः ॥*॥

न वैषः दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥

'आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात्' । अस्त्य-
त्राऽऽनुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः ।
स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति ।

[शङ्कितुमाप्यम्]

नैतद्विचदामहे वलादिर्न वलादिरिति ॥
किं तर्हि ? ॥ स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकत्व-
मेपितव्यम् ॥

(प्र०) न वेति । अतिदेश एवानुदेशः, स
प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम् । तत्र स्वाश्रयं वला-
दित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमि
[ती] द्विधास्यते ॥

(उ०) समापत्ते-नवेति । स प्रयोजनं प्रयोजको
यस्य वलादित्वस्येत्यर्थः । करणे ल्युट् । पदसंस्कारपक्षाश्र-
येण तु 'अतिदेशः प्रयोजन'मिति प्रयुक्तम् ।

शङ्किताऽऽह नैतद्विचदामहे इति ॥

[शङ्कितुमपसंहारभाष्यम्]

तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) तत्रानल्विधाविति । इडागमार्थ-
मत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते । इट् चाऽल्विधिरिति

अनल्विधाविति प्रतिषेधात्सार्वधातुकत्वस्यापीडर्थ-
त्वादित्थं प्राप्नोतीति ॥

(उ०) ननु सार्वधातुकत्वस्याऽस्थर्मत्वाऽभावात्कथं
प्रतिषेधप्राप्तिरत आह-इडागमेति ॥

[विचारभाष्यम्]

किं पुनरादेशिन्यत्याश्रीयमाणे प्रति-
षेधो भवत्याहो स्थिदविशेषेण-आदेशो,
आदेशिनि च ? ॥

(प्र०) इदानीं यथाऽत्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते
तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह-किं पुनरिति ।
आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशी-स्थानी । किं स्थान्यला-
श्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽथाऽल्मात्राश्रय इति
विचारः । किं प्रस्थासत्तिराश्रीयतेऽथ वा व्याप्ति-
रिति भावः ॥

(उ०) उक्तदोषमपरिहृत्य विचारान्तरारम्भोऽनु-
पपन्न इत्यत आह-इदानीमिति । प्रतिपादयितुमिति ।
वादिमुखेनैव प्रतिपादयितुमित्यर्थः । आदेशोऽस्येति ।
आदेशिनोत्यलोत्यनेन व्यधिकरणं, स्थानिसम्बन्ध्याश्रय
इत्यर्थः । सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । अल
एव स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वमिति बोध्यम् ।
सन्देहबीजं दर्शयति-किमिति ॥

कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥

[प्रथमपक्षाक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आदेश्याल्विधिप्रतिषेधे कुरुवध-

पिवां गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥*॥

आदेश्याल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिवां
गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा,
स्वाश्रयं च लघूपधत्वम्, तत्र लघूपध-
गुणः प्राप्नोति ॥

वधकमित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा,
स्वाश्रयं चाऽदुपधत्वन्तत्र वृद्धिः प्राप्नोति ॥

पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वा-
श्रयं च लघूपधत्वम्, तत्र [लघूपध]-
गुणः प्राप्नोति ॥

१ आतिदेशिकस्येत्यर्थः । २ नैतदर्थं स्थानिवत्त्वमेपि
तव्यमित्यर्थः । ३ किमर्थं स्थानिवद्भावस्तर्हीत्यर्थः ।

४ सार्वधातुकत्वार्थमित्युत्तराशयः । ५ अत्र 'सार्वधातुकत्वा-
नयनेऽपी'त्यादिः । ६ 'वधक' । ७ 'पधात्व' । ८ कश्चित् ।

(प्र०) बधक इति । हन्तेर्बुलि 'बहुलं संज्ञा-
छन्दसोरिति वक्तव्यमन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्य-
र्थ'मिति बधादेशः । स च हलन्तः इति
दोषोपन्यासः । अदन्तत्वे लल्लोपस्य स्थानिवद्भावा-
द्बुद्धभावः ॥

(उ०) स्थानिवद्भावादिति । 'अचः परस्मि'न्नि-
त्यनेन । एवं चोपधात्वाऽभावो ऽणस्परत्वाऽभावश्चेति
भावः ।

[द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्यविशेषेण-आदेश आदेशि-
नि च

[दोषदर्शितिकम्]

॥*॥ आदेश्यादेश इति चेत्सुसिद्धदति-
दिष्टेषूपसङ्ख्यानाम् ॥*॥

आदेश्यादेश इति चेत्सुसिद्धदति-
दिष्टेषूपसङ्ख्यानां कर्तव्यम् ॥

सुप्-वृक्षाय लक्षाय । स्थानिवद्भावा-
त्सुप्संज्ञा, स्वाश्रयं च यज्जादित्वं, तत्र
प्रतिषेधः प्राप्नोति । सुप् ॥

तिङ्-अरुदिताम् । अरुदितम् । अरु-
दित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा,
स्वाश्रयं च वलादित्वं, तत्र प्रतिषेधः
प्राप्नोति । तिङ् ॥

[कृत्] रुदतिदिष्टं-भुवनं सुवनं भुव-
नम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा, स्वाश्रयं
चाऽजादित्वं, तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) सुसिद्धदतिदिष्टेष्विति । आदिष्टे
एवातिदिष्टो विवक्षितः । उपलक्षणं चेत्तत् । तद्धिता-
देशेष्वपि न प्राप्नोति, लैगवायन इति । अत्र हि
स्वाश्रयमजादित्वं, स्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम् ॥

(उ०) अतिदेशोऽतिदिष्टं चेदर्थसङ्कलितरत ओह-
आदिष्ट एवेति । सुवादोनामादेशोऽस्त्वित्यर्थः । तेषु दीर्घत्वे
इति उवङि च स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । तद्धितत्व-
मिति । अस्य तद्धिते ओर्गुणविधानादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । न्यायापेक्षः प्रकर्षः ।

कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु पक्षद्वयेऽपि दोषोक्तेः कस्यापि प्रशस्यत्वा-
भावादातिशयिकोऽनुपपन्न इत्यत आह-न्यायेति । युक्ती-
त्यर्थः । का युक्तिः प्रकृष्टेत्यत्र प्रशतात्पर्यमिति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

आदेशिन्यल्पाधीयमाणे प्रतिषेध इत्य-
तदेवं ज्यायः ॥ कुत एतत् ? ॥ तथा ह्ययं
विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशोऽतिदिशति-‘गुरु-
वद्गुरुपुत्रे इति यथा’ । तद्यथा-‘गुरुवदस्मि-
न्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पा-
दोपसंप्रहणाच्चे’ति । यदि च गुरुपुत्रोऽपि
गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति ॥

(प्र०) आदेशिनीति । प्रत्यासत्त्येति भावः ।
यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते, तस्य तत्र स्यादति-
देशाकाङ्क्षा । तच्छेषश्च प्रतिषेधस्तद्वारक एवात्कार्यं
युक्तः । अरुदितामित्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादि-
त्वाच्च तत्रातिदेशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं तस्य
स्वतो नास्तीति तदेवाऽतिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरु-
पुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते, तथा वलादित्वं
प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशाऽपेक्षेत्येतावता दृष्टान्तः ।
सार्वधातुकत्वं प्रत्यस्त्येवाऽतिदेशापेक्षा ॥

(उ०) प्रत्यासत्त्येति । अत एव कष्टायेत्यादि-
निर्देशः सङ्गच्छते । एवं च प्रत्यासत्त्याश्रयणमेव न्यायमिति
भावः । भाष्ये-विशिष्टं स्थानिकार्यमिति । स्वरूपेणा-
लभ्यमानमित्यर्थस्तदाह-यत्कार्यमिति । तच्छेषः-
अतिदेशशेषः । तद्वारके-अतिदेशद्वारके । यथेति । एवं
च यथा तत्रातिदेशप्राप्नोच्छिष्टभोजनस्यैव वर्जनं, न तु
स्वाश्रयगुरुत्वप्राप्तस्य, एवमलंशोऽतिदेशप्राप्तात्त्विधेरेव वर्जन-
मिति भावः

[आक्षेपभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्यतिदेशिन्यल्पाधीयमाणे
प्रतिषेधः

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-आदेश्यलिखिप्रतिषेधे
कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधे’ इति ॥

[दोषनिराकरणमाप्यम्]

नैव दोषः । 'करोती तपर[करण]निर्देशा-
त्सिद्धम्' । पिबिरदन्तः । वधकमिति नायं
ण्वुल् । अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिकः,
रुचक इति यथा ॥

(प्र०) करोताविति । अकारस्य ह्यकारो
मात्रिक एव न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणाऽपि प्राप्तस्य
भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । अन्योयमिति
हनो वध चैति कुन्प्रत्ययः ॥

(उ०) भाष्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वस्वीकारेऽपि
तपरत्वं व्यर्थमित्याह—अकारस्येति । अन्तरतमात्वादिति
भावः । ऋकारस्थानिकावयविकारोऽप्रेति लक्ष्यभेदाद्भेद
बोद्धाविति वल्लभ्ये लक्षणस्येति न्यायेनात्र निर्वाह इत्याहुः ।
कुन्नौणादिकः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ एकदेशविकृतस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥
एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥

।*। पचतु पचन्तु ।*।

तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

(प्र०) एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन
विकृत इति नृतीयायमासः ॥

(उ०) बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः स्यादन
आह—नृतीयेति । आनुमानिकेऽपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्ति-
वृत्तव्येति तद्वार्तिकतात्पर्यम् ॥

समाधानवार्तिकम् ।

॥*॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वासिद्धम् ॥*॥

'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति तिङ्-
ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा—श्वा
कर्णे वा पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति, नाश्वो
न गर्दभ इति ॥

(प्र०) तद्यथेति । छिन्नेऽपि पुच्छे शिष्टा-
वयवसन्निवेशः श्वलजातेरभिव्यञ्जकः । एवं पच-
त्वित्यत्रेकारस्य विकारेऽपि तकारस्तत्त्वस्य व्यञ्ज-
कः । तथा चेकारलोपेऽप्यपचदिति तकारमात्रस्य
तिङ्स्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चाऽस्ति । नाऽश्च इति ।

१ कचिन्न । २ ऋकारेति । ऋकारस्थानिको य
उर्, तदवयवो य उकारस्तद्विकारः पुनर्गुण इत्यर्थः ।
३ इदं भाष्यमिति केचित् । ४ 'छिन्नः । ५ 'अवयवाऽपगमे'

अवयवापगमेऽपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं
तर्हि, श्वत्वेनैवेत्यर्थः ॥

(उ०) लोकन्यायाश्रयेणैतत्प्रत्याचष्टे—अनन्यत्वात्
सिद्धमिति भाष्ये । नन्ववयवविगमे जात्यभिव्यञ्जकाऽ-
भावात्कथं श्वेति व्यवहारोऽत आह—छिन्नेऽपीति । तथा-
चेति । लोपस्य विकारत्वाऽभावेनैकदेशविकृतोपसङ्ख्यानेऽपि
तत्रोक्तरीतिरेवावश्यकीति भावः । अथेत्यादि दृष्टान्तार्थम् ।
अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानाद्बोधो न स्यात् ।
एतदर्थं च तन्न्यायाङ्गीकार आवश्यक इति भावः ॥

[एकदेशेन आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुप-
सङ्ख्यानम् ॥*॥

अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः
शब्दाः । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरवि-
चालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविका-
रिभिः । तत्रैव स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नि-
त्येषु शब्देषु नोपपद्यते । तस्मादुपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥

(प्र०) अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते
तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नो-
तीति भावः । उपसंख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनि-
त्यत्वम् । पुरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां ति शब्दतु शब्दयो-
रनुमीयमानत्वात्तः प्रसङ्गोर्तोविधानात् । तत्रादेश-
ग्रहणाद्वा उपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य-
स्थानिवद्भावः सिद्धः ॥

(उ०) अवस्थिते इति । न च इप्रसङ्गे उरिति
वाच्यमिति नाऽनित्यत्वम् । अनर्थकत्वेनाऽर्थबोधाय प्रसङ्गस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गे त्ववयवान्तरप्रादुर्भाव-
पूर्वावयवापगमाभ्यामनित्यत्वं स्यादित्यर्थः । 'स एवाय'-
मिति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वमुपलक्षितम् । अत एव
'विकृत' इत्यनेन विरोधः । अनित्यत्वाऽभावे हेतुः तेः प्रसङ्गे
इत्यादि । अस्य अर्थवत्त्वात्तः प्रसङ्गे इत्युक्तिर्नासमञ्ज-
सेत्यर्थः । तदुपपादकम्—पुरुरित्यादि । एवं च कार्यशब्द-
वादे न्यायेन सिद्धम्, नित्यशब्दवादे तु नेति वचनारम्भ-
वादितात्पर्यम् । वस्तुनो वचनारम्भेऽपि विकृतत्वबुद्धि-
मात्रेण तत्प्रसङ्गनिरित्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा 'विकृतस्ये'-
त्यसंगतं स्यात् । तदा तयैव रीत्या लोकन्यायाप्रवृत्तिरपि
इति शुद्धः पाठ इति प्राचः । ६ लोकन्यायानाश्रयणे
इत्यर्थः । ७ तत्र—तस्मिन्सति । ८ इदं कचिदेव दृश्यते
न सर्वत्र ।

सूपपादेति । अनित्यविज्ञानं स्थित्याद्येकदेश्युक्तिः ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति-

॥*॥ एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥

एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ पचतु पचन्तु ॥*॥

तिङ्ग्रहद्वयेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

किञ्च कारणं न स्यात् ? ॥

[भारद्वाजीयवार्तिकम्]

॥*॥ अनादेशत्वात् ॥*॥

आदेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे
आदेशाः

[भारद्वाजीयवार्तिकम्]

॥ * ॥ रूपान्यत्वाच्च ॥ * ॥

अन्यत्त्वत्वपि रूपं-पचतीति, अन्य-
त्वत्विति ॥

(प्र०) न चेम इति । तुशब्दादयः । पुरुष-
त्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात् । रूपान्यत्वाच्चेति ।
यथयमवयवादेशो रूपं न भिन्नात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञा-
नात्तिङ्त्वम् । यतस्तु भेदको रूपस्य, तस्मान्नास्ति
तिङ्त्वमिति भावः ।

(उ०) कात्यायनीयाद्वारद्वाजीयपाठे हेत्वभिधानं बहु-
वचनं च विशेषः । पुरुषित्यत्रेति । प्रत्यक्षादेशत्वं चेह-
निषेध्यमिति भावः । लोकन्यायेन सिद्धिखण्डनाय रूपान्य-
त्वाच्चेति । तस्याच्चे-यदीति । इदमो म इत्यादिव-
दिति भावः । अर्थस्यान्यथाभावेन जात्यभिव्यञ्जकाभाव-
श्चेति तत्पर्यम् । 'एकदेशविकृतेष्विति' बहुवचनेन लोपस्यापि
सङ्ग्रहादपन्नदित्यादावपि स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

इमेऽप्यदेशाः ॥ कथम् ? ॥ आदि-
श्यते यः स आदेशः । इमे चार्प्यादिश्यन्ते ॥

(उ०) भाष्ये त्वचनं खण्डयति-इमेऽपीति । आनु-
मानिकादेशस्थाप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भावः ।
इममाश्रयमजानानः पृच्छति-कथमिति । उक्तैर्वाभि-
प्रायेणाह-आदिश्यते इति । इमेचेति । तुशब्दादयः ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ आदेशः स्थानिवदिति चेन्नाना-
श्रितत्वात् ॥ * ॥

आदेशः स्थानिवदिति चेत् । तन्न ॥
किं कारणम् ? ॥ 'अनाश्रितत्वात्' ।
योऽप्यदेशो नासावाश्रीयते । यश्चा-
श्रीयते नासावादेशः ॥

(प्र०) योऽप्यदेश इति । इकारस्य उकारः ।
नासावाश्रीयते-पदसंज्ञायाम् । सा हि तिशब्द-
निबन्धना नावयवनिबन्धना । यश्चेति । तुशब्दः ।
साक्षादविधानाच्चादेशः, पदसंज्ञानिमित्तभावेन चा-
श्रीयते इत्यर्थः ।

(उ०) आदेशपदसामर्थ्यमजानान आह-आदेश-
इत्यादि । प्रत्यक्षादेशस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिमानः ।
तदाह-योऽप्येति । ननु तामादेः पदसंज्ञायामनाश्रयणेऽ-
पि यथा स्थानिवत्त्वात्पदमेवमुकारस्यापीत्यत आह-
सा हीति । तेष्वनायमादेश इति भावः । तिङ्त्व-
समुदायपर्याप्तमिति तात्पर्यम् । स्थानिवत्त्वद्वारापि नायमु-
कारः पदत्वहेतुतयाऽऽश्रीयते इति भाष्यार्थः । आश्रीयते
इत्यर्थ इति । आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः ।

[एकदेशिन उत्तरभाष्यम्]

नैतन्मन्तव्यं-'समुदाये आश्रीयमाणे-
ऽवयवो नाश्रीयते' इति । अभ्यन्तरो हि
समुदायस्यावयवः । तद्यथा-वृक्षः प्रचल-
न्सहावयवैः प्रचलति ।

(प्र०) अत्रोत्तरमाह-नैतदिति । 'तिप्' 'तस्'
'क्षि' इति तिप्सन्निवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टा-
वितीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्व-
मिति सिद्धा पदसंज्ञा ।

(उ०) तत्रोत्तरमाहेति । 'एकदेशो'ति शेषः ।
भाष्ये-समुदाये इत्यादि 'सुसिद्धन्त' मित्यादौ 'ति' इति
समुदाये निमित्तत्वेनाश्रितेऽवयववतिरिक्तसमुदायाऽभावात्
तकारेकारान्तं पदमित्यर्थः । एवं चकारस्योकारादेशे स्थानि-
वद्भावेनेकारबुद्धौ निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात्पदत्वं सिद्ध-
मिति भावः । तिङ्त्वात्-तदवच्छिन्नावयवत्वात् । तिङ्त्व-
तदवच्छिन्नावयवकारत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते हि पचतीत्यादौ
तान्तस्यापि पदत्वापत्तौ जज्ञत्वापत्तिरिति बोध्यम् ।

[दोषदशिवार्तिकम्]

॥*॥ आश्रय इति चेदत्विधिप्रसङ्गः ॥*॥
आश्रय इति चेदत्विधिरयं भवति ।

तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) अल्विधिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पद-
संज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्विधिः
स्यात्, उच्यते चेदमनल्विधाविति । तत्र
प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते-साधीयो योऽल्विधि-
रिति ॥

कश्च साधीयः ? ॥ यत्र प्राधान्येना-
लाधीयते । यत्र नाऽन्तरीयकोऽलाधी-
यते नासावल्विधिरिति ।

(प्र०) यत्र प्राधान्येनेति । यत्र साक्षादल् नि-
र्दिष्टः, तत्र प्रतिषेधो, नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणाऽ
लीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् ।

(उ०) ननु प्राधान्येनेत्युक्तौ प्रदीन्येति न सिध्येदत
आह-यत्रेति । प्रत्यक्षेति । अनान्तरीयकेत्यर्थः ।

[सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्]

अथोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम्
'आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्या'दिति ॥

(प्र०) आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपी-
त्यर्थः ।

(उ०) इदानीं सिद्धान्ती एकदेश्युक्तमनुमन्यमान इव
पश्चान्तरत्वेन स्वाशयं प्रकाशयति-भाष्ये अथवेति ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्य-[शब्द]
त्वात् ॥*॥

स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु
नोपपद्यते ॥ किं कारणम् ? ॥ 'नित्यशब्द-
त्वात्' स्थानी हि नाम-यो भूत्वा न भवति ।
आदेशो हि नाम-योऽभूत्वा भवति । एतच्च
नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते-यत्सतो नाम
विनाशः स्यात्सतो वा प्रादुर्भाव इति ॥

(प्र०) अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेऽपि
यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम् ,

१ 'नित्यत्वात्' । २ क्लृप्तं स्यात् । ३ क्वचिन्न ।
४ कृष्टान्तेष्वित्यर्थः । ५ 'पूर्वे'पि स्थानशब्दप्रयोगो ।

यत्रान्वयोऽपि कस्यचिन्नास्तीत्यर्थः ।

(उ०) सर्वविकार इति । 'अस्तेभू'रित्याहौ ।
यो भूत्वेत्यादिभाष्यस्य प्रागभावाऽप्रतियोगित्वे सति
ध्वंसाऽप्रतियोगित्वं नित्यत्वमिति तात्पर्यम् ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूत-
पूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['यथा लौकिक-
वैदिकेष्वभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात्']
यथा लौकिकवैदिकेषु चैकतन्त्रेण अभूत-
पूर्वेऽपि स्थानशब्दो वर्तते । लोके तावत्-
'उपाध्यायस्य स्थाने शिष्यः' इत्युच्यते,
न च तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति ।
वेदेऽपि-'सोमस्य स्थाने पूतीकृत्या-
न्यभिषुणुया'दित्युच्यते । न चै तत्र सोमो
भूतपूर्वो भवति ॥

(प्र०) सोमस्येति । सोमस्तृणविशेषः । तद-
सन्निधौ पूतीकृत्यानि प्रतिनिधीयन्ते ।

(उ०) स्थानशब्दः प्रसङ्गवाचीत्युत्तरम् । तदसंनि-
धाविति । नित्यस्यावश्यकत्वं व्यवाहारस्य चावश्य-
समापनीयत्वादिति भावः ।

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् ॥*॥

अथ वा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् ॥
किमिदं कार्यविपरिणामादिति ?

कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते ॥

(प्र०) कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्याऽत्र विपरि-
णामाऽसम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु
कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः ।

[शब्दाऽसिद्धिशङ्काभाष्यम्]

ननु 'कार्याविपरिणामा'दिति भवितव्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

सन्ति चैव ह्यौत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि ॥

(प्र०) सन्तीति । उद्यापोरित्यत्र बहुल-
ग्रहणात् ।

६ पूतीकृत्यानि स्नुहीवण्डसदृशानि कण्टकशून्यानि
वैदिकप्रसिद्धानि ।

(उ०) संवाछन्दस्वयोरभावादाह-बहुलेति ।

[प्रयोगसाधकयुक्त्यन्तरभाष्यम्]

अपि च 'बुद्धिः संप्रत्यय' इत्यनर्थान्तरम् । कार्या हि बुद्धिः, कार्यः संप्रत्ययः । कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः-कार्यविपरिणामः, कार्यविपरिणामादिति ॥

[समाधानान्तरबाधकभाष्यम्]

परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितम् ।

[उपपत्तिप्रसङ्गभाष्यम्]

कथंचेदं परिहारान्तरं स्यात् ? ॥

[परिहारान्तरबाधकभाष्यम्]

यैदं भूतपूर्वं स्थानशब्दो वर्तते ॥

(उ०) भूतपूर्वं स्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्येदं परिहारान्तरम् । अन्यथानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च तत्र स्थानशब्दो दृश्यते 'सोमस्य स्थाने' इत्यादावभूतपूर्वं एव प्रयोगदर्शनादिति 'यदिभूतपूर्व'त्यादि भाष्यतात्पर्यम् ॥

[समाधानान्तरस्थापनभाष्यम्]

भूतपूर्वं चापि स्थानशब्दो वर्तते ॥

कथम् ? ॥ बुद्ध्या । तद्यथा कश्चित्कस्मै-विदुषदिशति-'प्राचीनं ग्रामादाम्ना' इति । तस्य सर्वत्राग्नबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह-'ये क्षीरिणोऽवरोहर्वन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधाः' इति । स तत्राऽऽग्नबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चोपधीयमानान् । नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्राः, नित्याश्च न्यग्रोधाः, बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्यस्तिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता । र्सः 'अस्तेभूर्भवती' त्यस्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति-बुद्ध्या अस्ति चापकृष्यमाणं, भवति चोपधीयमानम्, नित्य एव च स्वस्मिन्विषयेऽस्ति नित्यो भवतिश्चेत् । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते ॥

(प्र०) भूतपूर्वं चापीति । न च नित्यत्व-

१ क्वचित् । २ 'संप्रत्ययो' । ३ यदि यदा वर्तते वर्तते तदा । गुरवस्तु कथमिति वर्तते इत्यन्ता शङ्केत्याहुः । ४ इदमुत्तरमिति गुरवः । ५ 'स्थानि' ।

विरोधः । बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तवशादारोप्यन्ते, न तु तद्वशादर्थानां तथाऽवस्थानम् । प्राचीनमिति । प्राचि देशे प्राक् । 'ततो विभाषाश्चेरदिक् क्षिया'मिति स्वार्थे खः । तत्र सप्तम्यर्थस्यामिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता । आग्नबुद्ध्या इति । तस्या अनन्तरमित्यर्थः ॥

(उ०) न चेति । भूतपूर्वं हि स्थानशब्दो निवृत्तिवचनः स्यादिति भावः । तत्पक्षे नित्यत्वं कथमिति पृच्छति-भाष्ये-कथमिति । उत्तरमाह-बुद्धयेति । प्रतिपत्तवशादिति । प्रतिपत्तशब्देन तदोया प्रतिपत्तिर्लक्ष्यते, तद्वशात् प्रतिपत्तर्णां तथा ज्ञानव्यवहारार्थ्यां बुद्धिधर्मोपस्तत्रानुमीयते, स्वतस्तद्वचस्य तत्र बाधादिति भावः । क्वचित्तु प्रतिपत्तिवशादिति पाठः । तदाह-नस्त्विति । आरोपितभूतपूर्वत्वव्यवहारान्न नियतवहानिरिति भावः । ननु प्राचीनमित्यस्यात्राधिकरणप्रतिपादकत्वात् सप्तमो स्यादत आह-प्राचीति । सप्तम्यन्तादुपपन्नाऽस्तातेरञ्जेलुगिति लुक् । भाष्ये-तस्य सर्वत्रेति । प्राग्देशवृक्षत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । स तत्र-न्यग्रोधेषु । नन्वाग्नबुद्ध्या इति न तृतीया, अर्थासङ्गतेः, नापि षष्ठी, संबन्धिनोऽनुपपत्तिरेतत् आह-तस्या अनन्तरमिति । अनन्तरपदाध्याहारेण षष्ठीति भावः ॥ केचित्तु आग्नबुद्ध्या इत्यस्य तां विहायेत्यर्थ इत्याहुः । भाष्ये अपकृष्यमाणानिति । तत्र यथा बुद्धेरेवाऽपकर्ष उपधानं च आग्नेषु न्यग्रोधेषु चारोप्यते, तथाऽत्रापि बुद्धिगतोत्पादविनाशयोः स्थान्यादेशभावस्य च शब्देचारोप इति भावः ॥ उपधानमुत्पत्तिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात् ॥*॥

अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । 'कर्मण्यण्' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति । केऽपि अणिकृतं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्थानिवत्त्वात्' ॥

(प्र०) अपवादप्रसङ्गस्त्विति । बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः ॥ 'कर्मण्य'णिति सर्वत्राऽग्नबुद्धिः प्रसक्ता 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कबुद्ध्या निवर्तते इति केऽप्यपकृतप्रसङ्गः ॥

(उ०) ननु उत्सर्गपवादयोः स्थान्यादेशभावाभावात् कथं स्थानिवत्त्वमत आह-बुद्धीति । अणुकृतेति । अनित्यर्थः ॥

६ अवरोहः जया । ७ 'चाऽऽधीय' । ८ 'ततः पश्चादाह, आर्द्धपाहुकेऽस्तेभूर्भवतिबुद्ध्या' । ९ 'भूतित्यस्तिबुद्ध्या' । १० 'आधानं' ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥

‘विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्ध’मिति ॥

(प्र०) विषयेण स्थिति । तुशब्दः पुनरर्थे ।

यदयं गापोष्टमिति कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयति—‘नोत्सर्गकृतमपधादे भवती’ति ।

(उ०) भाष्ये ‘उक्तं वे’ति वार्तिकस्थमुक्तमित्यंशं व्याचष्टे—विषयेण स्थित्यादि । अइउण्स्त्रे एकोऽकार इति पक्षेऽनुबन्धसङ्करः प्राप्नोति केऽप्यण्कृतं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे ‘विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्ध’मित्युक्तम् । विषयेविषयेऽणकादौ भिन्नलिङ्गकरणात् ‘इह मुण्डो भव इह जटी भवे’ति लोकव्यवहारे यथा यदुणको यत्रोच्यते तत्र तदुण एव भवति तथा यल्लङ्गो यत्रोच्यते तत्र तल्लङ्गकार्यमेव नान्यानुबन्धकार्यमिति तदर्थेक्षोक्तः । एवं च सामान्यापेक्षत्वाज्जियमस्य स्थानिवत्त्वप्रयुक्तस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः । वार्तिकेऽधिकरणस्यैव करणत्वविवक्षया तृतीया । कैयटोक्तव्याख्याने तु अथवा यदयं इयन्नादीनां वक्ष्यमाणपक्षे एतत्पक्षाद्वैलक्षण्यं दुर्लभम् । शब्दमयां दथा वार्त्तिकात्तदर्थोऽलाभश्च । तुशब्दस्य पुनरर्थत्वोपपन्नानापदानन्वयस्तदवस्थश्च । किंच कैयटोक्तार्थकं विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धमिति भाष्ये तत्र पाठतं नत्वेवमिति दिक् ॥

अथ वा—

॥ * ॥ सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [‘षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात्’] । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । ‘नामि नभंचे’त्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी । विश्रवणरवणेति तु शब्दान्तरं प्रत्ययविषयं विज्ञेयम् । यथोक्तं—‘बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वे’ति । विश्रवःशब्दात्त्वनभिधानात् प्रत्ययाऽभावः ।

(उ०) तत्रत्यं वेत्यंशं व्याचष्टे—अथवा सिद्धं स्थिति । अनुवर्तमानं षष्ठीति पदं षष्ठीनिर्दिष्टलाक्षणिकं

षष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह—षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । नन्वेवं ‘नामि नभ’मित्यादौ षष्ठीनिर्देशाऽभावात्स्थानिवत्त्वाभावेन प्रत्ययसंनियुक्तनभस्य भत्वाङ्गत्वयोरभावाच्चस्येति लोपो न स्यादत आह—नामीति । विधानात्—करणत् । यत्र तर्हि स्थान्यनुमानं तत्र कथमत आह—विश्रवणेति । प्रत्ययविषयम्—शिवाषण्विषयम् । बालवेति । वैदूर्यस्य विदूरान्न प्रभवः किं बालवायादिति विदूरः स्थलस्य इत्यस्याऽसङ्गतौ इदं वार्त्तिकं । बालवायो विदूरमापणतेऽथास्मात्प्रत्ययः । यद्वा बालवायार्थवाचको विदूरोऽन्य एव व्यप्रत्ययविषय इति तदर्थः । ननु विश्रवणादेरनादेशस्य विश्रवःशब्दादपि प्रत्ययः स्यादत आह—विश्रव इति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

तत्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टप्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ॥ षष्ठी स्थानेन्योगे’ति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नापवादे उत्सर्गकृतं भवताति यदयं इयन्नादीन्कांश्चिच्छितः करोति । इयन् अम् आ शः श्रुरिति ॥

(प्र०) यदयमिति । न च पितृत्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शित्वम् । इयनो नित्वाज्ज्ञापकारिपितृत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात् । नह्यत्र पितृत्वस्य नित्वस्य वा विशेषोऽस्तीति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । ताच्छीत्यादौ विषये चैनंशि इयनो नित्वं प्रकृतेरायुदात्तार्थं स्यात् । तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं शित्वमाश्रीयते—अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति ॥

(उ०) विशेषोऽस्तीति । नित्वं हि प्रत्ययाणुदात्तत्वाधेनायुदात्तत्वाय । स्थानिवत्त्वात्पितृत्वेनानुदात्तत्वे तु लसावधातुकराण्युपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोर्दात्तत्वं सिद्धमेवेति भावः । आहुदात्तार्थमिति । इहमपि चित्त्वप्रयुक्तानुदात्तत्वं बाधित्वमर्थः । अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यपि नित्वसामर्थ्याद्वाध्यत इति भावः । किंच बाहुतु इत्यस्यानेकावो दिवादौ सत्त्वेन तत्रापि नित्वपितृत्वयोर्विशेषः । कैयटस्वरस्तु तस्य धातोर्दिवादावभाव एवेति बोध्यम् । इष्टसिद्धये इति । वैयर्थ्याज्जियमत्वं वा शापकत्वं वेत्यत्र विनिगमकाऽभावाज्जित्वसामर्थ्यादुन्मत्तं विक-

रणेभ्य इत्युपदेशवाधकल्पनापेक्षया स्थानिवदित्यतिदेश-
वाधकल्पनस्यैवौचित्याच्चेति भावः । सामान्येनेति । न
विकरणविषयमेव, नापि पित्रविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये वय-
जादीनि उत्सर्गसजातीयानुबन्धवदपवादानामुपलक्षणम् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ तस्य दोषस्तयादेशे उभयेप्रतिषेधः ॥*॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः तयादेशे
उभयेप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनु-
ष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि
विभाषा प्राप्नोति ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

नैष दोषः । अयच्च प्रत्ययान्तरम् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

यदि प्रत्ययान्तरम्, 'उभयी'ति ईकारो
न प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'मात्रच' इत्येवं भवि-
ष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'मात्र'जिति नेदं प्रत्यय-
ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहारग्रह-
णम् ॥ क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥
मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयच्चञ्कारात् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

यदि प्रत्याहारग्रहणं, 'कति तिष्ठन्ति'-
अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) कति तिष्ठन्तीति । परिहारान्तर-
सद्भावाच्च षट्स्वस्त्रादिभ्य इति प्रतिषेधोऽत्र नोक्तः ॥

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

'अत' इति वर्तते ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवमपि 'तैलमात्रा घृतमात्रा' अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(प्र०) तैलमात्रेति । चकारस्य प्रत्याहारार्थ-
स्योपादानात्स्याऽविशेषकत्वान्मात्रशब्दमात्रग्रहण-
प्रसङ्गः ।

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

सहस्रस्याऽप्यसंनिविष्टस्य न भवति

१ 'उभय' । २ पूर्व । तयकृततया माभूदोकारइत्यर्थः ।

३ 'वचनादेशे' ।

प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् ॥

(प्र०) सदृशस्येति । प्रत्ययाऽनुकरणं
मात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः ॥

(उ०) प्रत्ययानुकरणमिति । टिड्ढाणञ्सूत्रे साह-
चर्यादिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ जात्याख्यायां वचनातिदेशे स्थानि-
वद्भावप्रतिषेधः ॥*॥

जात्याख्यायां वचनान्तिदेशे स्थानिवद्भा-
वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्रीहिभ्य आगत
इत्यत्र 'घेडिती'ति गुणः प्राप्नोति ।

(प्र०) जात्याख्यायामिति । एकस्मिन् यत्
प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश इति
कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः ।

(उ०) नन्वेकारमन् बहुवचनमित्युक्तत्वा पक्ष्यभावा-
त्कथमादेशत्वमत आह-एकस्मिन्निति ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । उक्तमेतत् 'अर्थातिदेशा-
त्सिद्धम्' इति ॥

(उ०) भाष्ये-अर्थातीति । बहुवचनशब्दो न प्रत्यय-
परः, किं त्वर्थपर इति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ उधावग्रहणेऽदीर्घः ॥*॥

उधावग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानि-
वदिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ निष्कौशोम्भिः । अतिस्वट्वः ॥*॥

उधावग्रहणेन ग्रहणारसुलोपो मा
भूदिति ॥

(उ०) 'उधावग्रहणेऽदीर्घ' इति भाष्ये । ननु गङ्गाया
शृङ्गेः, गङ्गायतेः किपि गङ्गायिद्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधो न
स्यात् । न च तत्र स्थानिवत्त्वे शृङ्गापत्तिरस्तु, सुलोपश्चा-
स्त्विति वाच्यम् । आकारेकारप्रक्षेपमादायैतत्प्रत्याख्यान-
परभाष्यविरोधात् । सूत्रमतेऽपि नात्र लोपः, प्रत्यासत्त्या
उधापदोपस्थितेकाराऽकारयोरेव दीर्घग्रहणेन ग्रहणादिति
चेन्न । तेषामनभिधानात् । नैवेदं विशेषणं व्यर्थम्, खट्वा

४ दोषः-अतिव्याप्तिरूपो दोषः । ५ भाष्यमिदमित्यन्ये ।

६ इदम्-अदीर्घ इति ।

इत्यादौ सबर्णदीर्घे परत्वेन परादिबद्धावप्राप्त्या स्थानिवत्त्वस्यैवाऽभावादिति वाच्यम् । न 'स्थानिव'दित्यस्य स्थानिकार्यं न लभते इत्यर्थं येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य निषेध इति दीर्घोप्यवप्रयुक्तकार्याऽभावशङ्कावारणार्थं तत् । 'ह्रस्व' इति नोक्तम्, चित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ जातार्थलुकि दापो लुक्त्रयपि प्रत्ययलक्षणेन ह्रस्व्यादिलोपापत्तेः । मम तु लुकोपि दीर्घभिन्नत्वात्तत्रापि न स्थानिप्रयुक्तकार्यातिदेश इति दिक् । अतिखट्ट इति । न चात्र ह्रस्व आकारस्येति तद्वत्तमाप्तमस्त्विति वाच्यम् । गोस्त्रियोरित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकान्त्यस्य ह्रस्व इत्यर्थः । अचञ्चेति तु नोपतिष्ठते, अनियमाप्रसक्तः । स्त्रीप्रत्ययत्वं च टाडीत्यादिविशिष्टनिष्ठमिति न दोषः । सूत्रोपात्तस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्युक्तम् । अत एव 'गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिककृतोक्तम् । स्वरितत्वबलात् 'स्त्रिया'मिति प्रकृत्य ये विहितारस्तेषां ग्रहणमिति भाष्यकृतोक्तम् । विधानं चानुबन्धविशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक् ।

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

ननु च दीर्घादित्युच्यते ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

तत्र वक्तव्यं भवति ॥

[तटस्थआक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

[तत्समाधानभाष्यम्]

स्थानिवत्प्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति-अतिखट्टाय अतिमालाय । 'याडापः' इति याणन भवति ॥

(४०) अतिखट्टायेति । न चावन्तादङ्गात्परस्य याङिति तदर्थः । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमान्नैतदङ्गमावन्तमिति स्थानिवत्त्वेऽपि न याट्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽवन्तग्रहणे तेन चाङ्गविशेषणे आबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाच्च दोषः । अत एवावन्तद्वयमित्यादौ याट्सिद्धिरिति भावः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिष्ठासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याडाप ईति याट् कस्मान्न भवति ? ॥

(प्र०) भूतपूर्व इति । अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात्, आ इति च रूपसद्भावात् ।

१ न स्थानीति । यत इत्यादिः । येनेति । परादिवत्त्वे नापीत्यर्थः । २ 'क्याङ्ग्रणे' इत्यस्य च क्यप्स्थानिको

[समाधानभाष्यम्]

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति

(प्र०) लक्षणेति । अत्र चाऽन्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः ।

(उ०) नन्वेवमपि दीर्घे कृते स्थानिवद्भावेनापत्वं स्यादेव, अयं निषेधस्तु न, दीर्घत्वादत आह-अत्रचेति । एवं च स्थानिवद्भावेन तदलाभः, तत्स्थानिन्यसत्त्वादिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे पतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् ॥

(उ०) भाष्ये-ननुचेदानीमिति । वार्त्तिकोऽकरणे इत्यर्थः । सत्यपीति । निष्कौशान्निरित्यादौ ।

[समाधानभाष्यम्]

नेत्याह । नैहीदानीं कचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम्

॥ * ॥ प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम्, डी-ई । ईकारान्तात् । आ-आप् । आकारान्तादिति ।

प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम्, डी-ई । ईकारान्तात् । आ-आप् । आकारान्तादिति ।

(उ०) प्रश्निष्टनिर्देशादिति । अतिखट्टायेत्यादौ आकारस्य लक्षणिकात्वादेव न दोषः । खट्टाये इत्यादौ तु न दोषो, यतो लक्षणप्रवृत्तिं विना यद्व्याप्संभवस्तदेव लक्षणिकं परिभाषया निषेधविषयः । न चेह तथा । एकादेशतः प्रागपि तद्व्यसत्त्वादित्याहुः । अयं च प्रश्नेषो 'याडापः' 'आङि चापः' 'औङ आपः' 'डेरान्नयाप्', 'ह्रस्व्याव' इत्येतेषु । 'ह्रस्वन्वाप' इत्यत्र तु प्रदलेपे न मानमिति दिक् । ननु भाष्यमते सूत्रमते च अतिखट्टस्य अः अतिखट्टा इत्यत्र सुलोपो भवति । वार्त्तिकमते तु न, अतिखट्टे आबन्तत्वस्य विच्छेदादग्रे प्रोहाऽसंभवादिति चेन्न । अनभिधानेनैषां प्रयोगाणामभावात् । यद्वा स्थानिवद्भावस्य कार्यार्थत्वेनाऽतिखट्टाशब्दे आकारप्रश्लेषे फलाऽभावात्तदप्रवृत्तौ स्थानिन्याह्वनुद्धरेणभावत्तदादेशे तदारोहः सूत्रमते भाष्यमते च दुर्लभः, परम्परया कार्यमादाय स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात् । यत् वार्त्तिकमते लोपाऽप्राप्त्या भाष्यादिमतेऽपि दीर्घभिन्नआदेशेन स्थानिवदित्यर्थः । ३ 'बद्धावप्र' । ४ कचिन्न । ५ 'न तर्ही' ।

ईकारादिप्रक्षेपान्तरेण लोपाऽभाव एव वाच्यः । एकप्रक्षेपणै-
वातिखटव्यावृत्तौ सिद्धायां दीर्घग्रहणं सूत्रमते भाष्यमते
तत्प्रत्याख्यानाय कृतप्रक्षेपान्तरं च नियमार्थम्—न कदाचि
द्वृणान्तरं प्राप्नोति यौ वक्ष्यामिति । एवं च न दोष इति । तन्न ।
मानाऽभावात् । [किंच] अतिखटायेत्येव वास्तिकप्रयोजनं
प्रदृश्याकारप्रक्षेपेण हि तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः ॥*॥

आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ
अभूत् । अस्तिब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति ।

(४०) भाष्ये—आहिभुवोरिति । 'भुव ईट्' अस्ति-
सिचो पृक्ते' इत्याभ्यां प्राप्तः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति—नाहेरीड् भवतीति । यद्यम्-
'आह्वयः' इति झलादिप्रकरणे थत्वं
शास्ति ॥

[ज्ञापकबाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेत-
स्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ भूत-
पूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत झलादियं भूतपूर्व
इति ॥

(प्र०) झलादिरिति । णलादिषु थलेव भूत-
पूर्वं झलादिरिति भावः ॥

[ज्ञापकस्थापनभाष्यम्]

यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात् । आथि-
मेवायमुच्चारयेत्—'ब्रुवः पञ्चानामादित
आथो ब्रुवः' इति ॥

(प्र०) आथिमिति । तिबादयो हि सर्वे झला-
दय इति णलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः ॥

[श्वंशेष्याक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

भवतेऽपि न वक्तव्यः । 'अस्तिस्सि-
चोऽपृक्ते' इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः
सकारान्तादिति ॥

(४०) द्विसकारको निर्देश इति । अस्तिस्सिच
इति सूत्रपाठ इति भावः । प्रकारान्तरे तु आदेशैरपहारात्

सद्वयोच्चारणाऽभावेन निर्देश इति भाष्याऽस्वारस्यम् । अत
एव वास्तिककृता सिजलुकः स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य
वा प्रतिषेधो नारब्धः । सकारस्य सिज्विशेषणत्वमित्याशयेन
तद्विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणसान्तपरमिति प्रत्ययलक्षण-
सूत्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि न दोषः । भाष्यकृता तु मध्यमणि-
न्यायेनोभयसंबन्धमङ्गीकृत्य भुवः स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि
प्रत्याख्यात इति बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वध्यादेशो वृद्धितत्त्वप्रतिषेधः ॥*॥

वध्यादेशो वृद्धितत्त्वयोः प्रतिषेधो
वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिव-
द्भावावृद्धितत्त्वे प्राप्नोति ॥

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैव दोषः । उक्तमेतत्—'नायं ण्वुल्,
किंत्वन्योऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक
इति यथा' ॥

(४०) नायं ण्वुलिति । यद्यपि वृद्धिर्बन्धस्यादन्त-
त्वेनापि वारयितुं शक्या, तथापि तत्तदंशप्रत्याख्यानायेदमा-
वश्यकमिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ इडिधिश्च ॥*॥

इडिधेयः । आवधिषीष्ट । 'एकाच्च उप-
देशोऽनुदात्तात्' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति

(४०) इडिधिश्चेति । यथेद्विविधः सिध्यति तथा
तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । इडिधेय
इत्यस्य 'तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधद्वारे'ति शेषः । आवधि-
षीष्टेति । आहो यमहन् इत्यात्मनेपदम् । प्रतिषेधः
प्राप्नोतीति । तत्र वधेः स्थानिवत्त्वेनाङ्गतया निषेधः प्राप्त
इणित्वेन रूपे कार्ये स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनाङ्गत्वाऽभावात्तेत्यर्थः ।
वधेरपि सूत्रे स्थान्यनुस्त्वानुदात्तस्यैवोच्चारणेन अनुदात्तत्वं
बोध्यम् ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करि-
ष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य
बाधको भविष्यति ॥

(४०) प्रकृतिस्वरस्य । प्रकृतितः स्थान्यनुरूपतया
प्राप्तस्यानुदात्तत्वस्य ॥

(प्र०) आवधिषीष्टेति । यदा यच्छब्दप्रयोगः यदावधिषीष्टेति [भवति, तदा] तिङ्गुतिङ् इति निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदंतदुदाहरणम् । क्वचित्तु 'यदावधिषीष्टेति पाठः ॥

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत-आवधिषीष्टेति ॥

(३०) प्रत्ययस्वरम्-तत्प्रत्युक्तनिघातम् । नन्वत्रोदाहरणे तिङ्गुतिङ् इति निघातेन भाव्यमत आह यदा-यदिति । यदेत्यस्य तदेतदुदाहरणमित्यनेनान्वयः । मध्ये भवति तदेत्यपाठः ॥

[आक्षेपरनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति ॥

(३०) भाष्ये आर्धधातुकसामान्ये इति । आर्धधातुक इतिवच्छिञ्जीत्याद्यपि विषयसम्भवेति भावः । एवं चाणुदात्तनिपातने उपदेशिवद्भावारम्भगौरवाभावेन उपदेशत्वावच्छेदेनानुदात्तत्वाऽभावात् स्थानिवद्भावेनाङ्गत्वे सत्यपि निषेधाऽप्राप्त्या तन्निषेधो न कार्य इति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आकारान्तान्नुक्प्रतिषेधः ॥*॥

आकारान्तान्नुक्प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भाष्यते । लीमीग्रहणेन ग्रहणान्नुक्प्रतिषेधो प्राप्तः ॥

(३०) आकारान्तादिति । विभाषा लीयतेः बिभेतेहंतुभये इत्यात्वम् । लीलोनुंल्लुकाविति, भियो हेतुभये इति च नुक्-पुकी ॥

[आक्षेपपरिहारभाष्यम्]

[नैष दोषः]

॥*॥ लीमियोः प्रैस्त्रिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥

लीमियोः प्रैस्त्रिष्टनिर्देशोऽयम्-लोई ईकारान्तस्य, भीई ईकारान्तस्य चेति ।

(३०) प्रैस्त्रिष्टनिर्देशादिति । यद्यपि भिय इत्यत्र

प्रक्षेपे एकादेशस्य कृदतिङ्मन्त्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यको इयङ्गिधौ अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनेयङ् दुर्लभः, तथापि सौत्रत्वात्स इति बोध्यम् । 'क्षियो निष्ठा-याम्' इति दीर्घविधाविवेति दिक् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ लोडादेशे शाभावजभावधित्व-

हिलोपैस्त्वप्रतिषेधः ॥*॥

[भाष्यम्]

लोडादेशे एषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ शिष्टात् । हतात् । भिन्तात् । कुरुतात् । स्तात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एन्ममित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

(३०) शाभावेत्यादि । शाहो, हन्तेर्जः, दुर्लभ्यो हेधिः, उतश्च प्रत्ययात् । ध्वसोर्द्धावित्येतैः ॥

[आक्षेपपरिहारभाष्यम्]

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्-लोडादेशः क्रियताम्, एते विधय इति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥

परत्वाल्लोडादेशः ॥

(३०) परत्वादिति । युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्याऽभावरूपाऽसंभवस्य सत्त्वात् । तादृशाऽसंभव एवच विप्रतिषेधशालप्रवृत्त्युपयोगी । स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरम्, न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति भावः । एवमग्रेऽपि ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्कस्मादेते विधयो न भवन्ति ? ॥

[तद्वाचकभाष्यम्]

'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति कृत्वा ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ त्रयादेशे सन्तप्रतिषेधः ॥*॥

त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तिसृणाम्' । तिसृभावे कृते 'त्रेस्त्रयः' इति त्रयादेशः प्राप्नोति ।

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्-तिस्त्रु-
भावः क्रियतां, त्रयादेश इति । किमत्र
कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्तिस्त्रुभावः ॥

(उ०) परत्वात्तिस्त्रुभाव इति । नच लिङ्गविशेष
विभक्तिसंज्ञापेक्षितिल्लपेक्षया प्रत्ययविशेषापेक्षस्याप्यन्तर
इत्यात्रयादेशापत्तिः । किंच स्वरूपेणोपादाने विशेषापेक्षत्वं
कृतबहिरङ्गत्वं नेत्यर्थस्य पादः पठितुं सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन
सर्वथा त्रयादेशस्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । अर्थसंज्ञाकृत
बहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणात् । एतेन 'चतस्र' इत्यपि
व्याख्यातमिति दिक् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथेशानीं तिस्त्रुभावे कृते पुनःप्रसङ्ग-
विज्ञानात्रयादेशः कस्मान्न भवति ? ॥

[समाधानवार्तिकम्]

'सकृद्वर्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवे'ति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आम्बिधौ च ॥*॥

आम्बिधौ च स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । 'चतस्रस्तिष्ठन्ति' । चतस्त्रुभावे कृते
'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्याम्नामिति ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्-चतस्त्रु-
भावः क्रियताम्, 'चतुरनडुहोरामुदात्तः'
इत्यामिति ॥ किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वा-
च्चतस्त्रुभावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथेशानीं चतस्त्रुभावे कृते पुनःप्रसङ्ग-
विज्ञानादास्मकस्मान्न भवति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'सकृद्वर्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवे'ति

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ स्वरे वस्वादंशं ॥*॥

स्वरे वस्वादंशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
विदुषः पश्य । 'शतुरनुमो नद्यजादी अन्तो-

१ कृतेति । उभयकृतेत्यर्थः ।

दात्ता'दित्येष स्वरः प्राप्नोति ॥

(उ०) विदुष इत्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति शत्रादेशो
वसुः । शतुरनुम इत्यादि । अनुम्यः शता तदन्तात्परा
नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्तेत्यर्थः ।

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । 'अनुमः' इति प्रतिषेधो
भविष्यति ॥

[अनुपपत्तिभाष्यम्]

'अनुम' इत्युच्यते, न चात्र नुमं पश्यामः ॥

[परिहारभाष्यम्]

अनुम इति नेदमागमग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥
प्रत्याहारग्रहणम् ॥ क सन्निविष्टानां प्रत्या-
हारः ? ॥ उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात् ॥

(प्र०) उकारात्प्रभृतीति । तनादिकृष्ण्य
उरित्यतः । तत्र च वसुरन्तर्भूतः ॥

[अनिष्टापत्तिभाष्यम्]

यदि प्रत्याहारग्रहणं 'लुनता पुनता'
अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) यदीति । श्राप्रत्ययस्य प्रत्याहारेऽन्त-
र्भावात् ॥

(उ०) यदि प्रत्याहारेति । उग्रहितशब्दन्तेत्यर्थ
इत्यभिमानः ॥

[परिहारभाष्यम्]

अनुमग्रहणेन न शत्रन्तं विशेष्यते ॥
किं तर्हि ? ॥

शतैव विशेष्यते-शता योऽनुमक इति ॥
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे
हि सतीह प्रसज्येत-मुञ्चता मुञ्चत इति ॥

(प्र०) शता य इति । न चाऽत्र श्रा शतुः
कृत इत्यनुमेव शता । मुञ्चतेति । शत्रन्तस्य सनु-
मकत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव
विशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणेपि स एव विशेष्यत
इत्यदोषः ॥

(उ०) भाष्ये अनुमक इति । वसोरपि व्यपदेशिव-
द्भावेनोन्वत्त्वम् । आगमग्रहणे हीति । हिरप्यर्थे । तद्व-
हणेऽपीत्यर्थः । कैयटे-अनुमेव शतेति । यद्यपि शत्रापि
प्रत्याहारान्तर्गतस्तथापि सामर्थ्यात्तद्विषयैव प्रत्याहारान्त-

१ कचिन्न ।

गंतस्य ग्रहणमिति भावः । व्यापकत्वात्प्राधान्याच्च तनादी-
त्युकारेण प्रत्याहार इति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ गोः पूर्वणिच्चात्वस्वरेषु ॥*॥

गोः पूर्वणिच्चात्वस्वरेषु प्रतिषेधो
वक्तव्यः । चित्रगवग्रं शबलग्वग्रम् । 'सर्वत्र
विभाषा गो'रिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) सर्वत्रेति । प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते,
न तु पूर्वत्वम् । तस्मादेङ्गः पदान्तादतीति पूर्वत्वं-
प्राप्नोतीति वाच्यं । यदा लप्रकृतिभावः, तदाऽयं प्रसङ्ग
उक्तः । उत्तरं त्वत्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाऽभावः ।

(उ०) भाष्ये विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति ।
अत्र वार्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते ।
भाष्ये-सर्वत्रेति चाऽवडिति सूत्रस्याप्युपलक्षणम्
ध्वनितं चेदमवडसूत्रे भाष्ये इति पठे निरूपयिष्यामः ।
अनन्तरस्येति न्यायेन तदपवादोऽपि परत्वाद्यणमपि
बाधित्वा स्यादित्याशयः । यत्तु कैयटेन-तस्मादेङ्ग इत्या-
दिप्रसङ्ग उक्त इत्यन्तमुक्तम् । तत्तु चिन्त्यमेव । एङ्गः
पदान्तादिति सूत्रे एङ्गपदोच्चारणमत्त्वेन शङ्काया असंभवदु-
क्तिकात्वात् । भाष्योक्ते तु एङ्गपदाऽभावादनुवृत्तिमजानतः
शङ्कत्युक्तिसंभवात् ।

[दूषणनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । एङ्ग इति वर्तते । तत्रान-
ल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

एवमपि 'हे चित्रगो अग्रम्' अत्र
प्राप्नोति

(उ०) भाष्ये-एवमपीति । लाक्षणिकत्वादस्य गोश-
ब्दस्य स्वतः प्रकृतिभावाऽप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेन प्राप्नोतीति
तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । यदि तु ओत्सुत्रभाष्योक्तरीत्या
वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते, तदेवं वचनं न
कार्यम् । एङ्गो लाक्षणिकत्वात् । तदंशे स्थानिवत्त्वानपेक्ष-
णेनाऽतिदेशविषये तदप्रवृत्तिरित्यपि नेत्याहुः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

णित्वम्-चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः ।
'गोतो णित्' इति णित्वं प्राप्नोति ॥
आत्वम्-चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य ।

१ एङ्गं इत्यर्थः । २ 'गोतः' । ३ भाष्यमिदमित्यन्ये ।

'आ-ओतः-' इत्यात्वं प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवारणभाष्यम्]

नैष दोषः-तपरकरणात्सिद्धम् ॥ तप-
रकरणसामर्थ्यात् णित्वात्वे न भविष्यतः ॥

(उ०) भाष्ये-तपरकरणसामर्थ्यादिति । एवं च
गस्याविवक्षितत्वेनाल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाऽभाव इति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

स्वर-बहुगुमान् । 'न गोश्वन्साव-
वर्णे'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ करोतिपिब्योः प्रतिषेधः ॥*॥

करोतिपिब्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावाल्लघूपथगुणः
प्राप्नोति

[तद्विराकरणवार्तिकम्]

॥*॥ उक्तं वा ॥*॥

[उक्तं वा] किमुक्तम् ? ॥ 'करोती
तपरकरणनिर्देशात्सिद्धम्' ॥ 'पिबिरदन्तः'
इति ॥ [स्थानिवदादेशो]

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥१॥१॥५६॥

(प्र०) अचः परस्मिन् । अल्विध्यर्थमिदम् ।
तथा हि-वत्रश्चेति ङरदत्त्वे कृते 'न संप्रसारणे
संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः
स्थान्यलाश्रयः एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक
इति 'चितं कपी'ति दीर्घे कृते 'ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्व'-
मिति स्थान्यलाश्रयः स्वरोऽस्माद्वचनाद्भवति ॥

(उ०) अचः पर । पूर्वैणैव सिद्धे इदं किमर्थमत
आह-अलिति । ङरदत्त्वे इति । 'अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययपरत्व-
निमित्तकं' इति शेषः । लिट्यभ्यास्यस्येत्युभयेषां ग्रहणा-
दलादिः शेषात्प्राक् संप्रसारणे वक्ष्य संप्रसारणात्तन्निषेधाच्च
प्राङ् नित्यत्वात्परत्वाच्चोरदत्त्वमिति भावः । एवमचितीति ।
उत्तरपदस्याऽधिकृतस्य ह्रस्वेन विधेयणात्तदन्तग्रहणे लब्धे
ह्रस्वान्ते इत्यत्रान्तग्रहणेन भूतपूर्वगतेराश्रयणेनेदं साधयितुं
शक्यमिति कश्चित् । तत्र । तदभावे ह्रस्वादावित्यर्थापत्तेः ।
ह्रस्वान्ते इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यनुवृत्तावपि बहोर्नञ्बदिति
वचनाद्बहुचितीक इत्युदाहृतम् ॥

४ 'पिब्योः' । ५ लुप्तं स्यात् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अच इति किमर्थम् ? ॥

(प्र०) वार्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्य-
प्रतिविधानानीति प्रश्नः-अच इति किमर्थमिति ॥

(उ०) प्रत्युदाहरणादिविन्ता वृत्तिकाराणामुचिता न
तु भाष्यकृतोऽत आह-वार्तानीति । वृत्त्युदाहृतानि ॥

[प्रयोजनप्रदर्शनभाष्यम्]

प्रश्नो विश्रोः । द्यूत्वा स्यूत्वा । आक्रा-
ष्टाम् । आगत्य ॥ प्रश्नो विश्र इत्यत्र
छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य
स्थानिवद्भावाच्छे चे'ति तुक् प्राप्नोति ।
'अच' इति वचनाद्भवति ॥

(उ०) भाष्ये-शकारः-च्छोःश्रुडिति विहितः ॥

[दोषवारणभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि
वा अजग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावे यत्नः
कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति ॥

(प्र०) अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगप-
त्प्राप्त्यभावाद्वाणोद्वाहं बलीय इत्येतदत्र नास्ति ।
यत्र हि युगपदाज्ञवार्णयोः प्रसिर्गथा कारक इति
वृद्धियणादेशयोः, यथा च किरितीति यणित्वयोस्तत्रै-
तदुपतिष्ठते । तत्रैयं यत्नः-च्छोः श्रुडिति तकार-
छकारयोः समुदायनिर्देशात्सतुक्छकारः स्थानी, समु-
दायनिर्देशसामर्थ्याच्चाछोऽन्यस्येत्यस्यानुपस्थानमन-
र्थकत्वाद्वा । एवं च नञो डित्करणं विश्र इत्यत्र
गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति ॥

(उ०) अत एवेति । प्रत्ययनिरपेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वेन
तुक्ः शादेशात्माकं प्रवर्तनादेवेत्यर्थः । अत्राऽन्तरङ्गत्वं
प्रथमप्रवृत्तिकत्वपरम् । युगपदिति । बलाऽबलविचारस्य
प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव संभवादिति भावः । यथेति ।
कारकः किरितीत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमकादेशविकरणाविति
भावः । सतुगिति । यद्यप्यकृतव्युहपरिभाषया तुगव्या-
वृत्तिः कर्तुं शक्या, तथापि तदभावस्यापि सतुङ्गिर्देशो
शापकः । न च वाञ्छतेः किपि वाञ्छाविश्यादौ शाऽभावाय
सतुङ्गनिर्देश इति वाच्यम्, शादेशयोग्यप्रत्ययपरस्य वाञ्छतेः
प्रयोगाऽभावात् । अत एव सतुङ्गिर्देशसामर्थ्यात्सर्वादेशः श
इति षाड्भाष्योक्तं सङ्गच्छते । ननु सतुङ्गिर्देशेऽपि तेनाङ्ग-

विशेषणात्तदन्तविधौ अलोन्यस्येत्यस्यैव स्यादत आह-
समुदायेति । अनर्थकत्वादिति । नानर्थक इति
निषेधादिति भावः । सतुङ्गनिर्देशे लिङ्गमाह-पूर्वं चेति ॥

[द्वितीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-द्यूत्वा स्यूत्वा ।
वकारस्य ऊट् परनिमित्तकः । तस्य
स्थानिवद्भावाद्भीति यणादेशो न प्राप्नोति ।
अच इति वचनाद्भवति ॥

[दोषवारणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रय-
मत्राऽत्वं भविष्यति ।

अथवा योऽत्रादेशो नाऽसावाश्रीयते,
यश्चाश्रीयते नाऽसावादेशः ।

(प्र०) स्वाश्रयमिति । न ह्यतिदेशेन स्वाश्र-
या धर्मा निवर्त्यन्ते यथा 'ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये
वर्तितव्य'मिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः ।
वाच्योरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये बलत्वे बहिरङ्गत्वा-
द्यणोऽसिद्धत्वाद्विलोपाऽभावः । द्यूत्वेत्यत्र तु
'नाजानन्तर्य' इति असिद्धत्वनिषेधाद्यणं प्रवर्तते ।
ऊटः स्थानिवत्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत्,
'योऽनादिष्टादच' इत्येवमर्थस्याऽजग्रहणस्य स्थाप-
यिष्यमाणत्वात् । योऽत्रादेश इति । समुदायरूप
ऊट् । यश्चाश्रीयत इति । यणिवधावन् । नासावा-
देश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न चादेशोऽवयव
आदेशो गृह्यते । मुख्यसंभवे गौणग्रहणस्याऽयुक्त-
त्वात् । ख्यायादीनां तर्ह्यनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा
आदेशावयवत्वाच्च प्राप्नोति । घस्त्वादेशस्य लृटित्वा-
दङ्ग्याज्ज्ञापकाद्धानुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः ।

(उ०) नहीति । अयोगवाहेषु हल्वाऽच्छवयोः
समावेशदर्शनेन तयोरविरोध इति भावः । ननु स्वाश्रयाऽ-
निवृत्तौ वाच्योरित्यत्र दोषोऽत आह-वाच्योरिति ।
असिद्धत्वनिषेधादिति । 'ऊट' इति शेषः । बहिरङ्ग-
परिभाषाऽनित्यत्वादित्यन्ये । योऽनादिष्टादच इति अजग्र-
हणं सिद्धान्तरीत्या स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वभाश्रीयत इत्यत्र
तात्पर्यम् । स्थापयिष्यमाणत्वादिति । व्याख्यास्यमान-
त्वादित्यर्थः । अत्र स्वाश्रयकार्योऽभावातिदेशस्यापि सिद्धान्त-
यिष्यमाणत्वाद्भाष्ये परिहारान्तरम्-अथवा योऽत्रेति ।

६ दोष इति । स्वाश्रयं बलमभावाय यलोपापत्ति-
रित्यर्थः ।

१ अत्य नन्वित्यादिः । २ कचिच्च । ३ 'किरतः किरन्ती' ।
४ तत्र-तुगभावे । ५ 'देशस्यावयव' ।

अयं भावः—अभावातिदेशेऽपि स्थानिप्रयुक्तं भवत्यादेश-
प्रयुक्तं नेत्यर्थः इति । तदाह—समुदायेति । यथा सूत्रे
सानुबन्धकग्रहणे तस्याऽनखिविषयम्, स्थानित्वं च नाऽल्लः,
तथा आदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्येवेति भावः । एवं च यण्
नादेशप्रयुक्तः, किंतु तदवयवप्रयुक्त इति नासौ वार्यत इति
तात्पर्यम् । आदेशो गृह्यत इति । आदेश इति गृह्यते
इत्यर्थः । न प्राप्नोतीति । 'स्थानिवत्त्वेने'ति शेषः ।

[प्रयोजनदर्शनोपपादनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आकाशम् ।
सिचो लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानि-
वद्भावात्—'षढोः कः सी'ति कत्वं प्राप्नो-
ति । 'अच' इति वचनान्न भवति ॥

[उक्तदोषनिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्ये-
तत्—'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आगत्य ।
अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः,
तस्य स्थानिवद्भावाद्भवत्येति तुङ् न
प्राप्नोति । 'अच' इति वचनाद्भवति ॥

(६०) भाष्ये—आगत्येति । मलोपस्यापि ह्रस्वस्य
पितृप्रत्ययपरत्वसंपादकतया तु विधावाश्रयणमित्यर्थः । अभा-
वातिदेशे चैतत्फलम् । अतएवाऽभावादितिदेशे पठ्यती-
त्यादौ वृद्धिर्नेत्यग्रे भाष्यं संगच्छते

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

अथ परिस्मिन्निति किमर्थम् ? ॥

[प्रयोजनदर्शभाष्यम्]

युवजानि; वधूजानिः । द्विपदिका ।
वैयाग्रपद्यः । आदीध्ये ॥

[प्रयोजनोपपादनभाष्यम्]

युवजानिः वधूजानिरिति,—जायाया
निङ् न परनिमित्तकः । यस्य स्थानिव-
द्भावाद्'द्वलो'ति यलोपो न प्राप्नोति ।
'परस्मि'न्निति वचनाद्भवति ॥

(प्र०) युवजानिरिति । अव्युत्पन्नत्वाद्गुणा-
दीनां जाशब्दस्याऽऽकारलोपो न भवति । अन्यथा-

ऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङिः स्थानिव-
वद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । न चाऽसिद्ध-
वदन्नामादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमालस्य,
व्याश्रयत्वात् ॥

(उ०) ननु स्वाश्रयवत्त्वादिना यलोपसिद्धावपि
आलोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्वारणाय परग्रहणमावश्य-
कमेवेत्यत आह—अव्युत्पन्नत्वादिति । आकारलोप
इति । 'आतो लोप' इत्यनेन । जनैरौणादिके यकि 'ये
विभापे'र्त्वात्वे टापि तेनैकादेशे तस्य पूर्वान्तवद्भावादाहं-
धातुकत्वेन युवतिशब्देन बहुव्रीहौ निडादेशे यलोपेऽवशि-
ष्टस्य स्थानिवत्त्वेनाहं धातुकत्वादिसत्त्वात्प्रातिरिति वदिति
भावः । ननु आभीयत्वेनास्त्वस्याऽसिद्धत्वालोपो नेत्यत आह—
नचेति । व्याश्रयत्वादिति । ये आस्त्वम्, आस्थानिके
निङि लोप इत्यास्त्वनिमित्तापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वा-
व्याश्रयता ।

[प्रयोजननिरामभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र
वल्त्व भविष्यति । अथ वा योऽत्रादेशो
नासावाश्रीयते । यश्चाश्रीयते नासावादेशः ।

[प्रयोजनदर्शभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्विपदिका त्रिप-
दिका । पादस्य लोपो न परनिमित्तकः, तस्य
स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति । पर-
स्मिन्निति वचनौद्भवति ॥

(उ०) भाष्ये—द्विपदिकेति । द्वौ द्वौ पादौ ददा-
तीति तद्विधौ समामे पादस्येति बुल्लोपो । परस्मिन्नि-
तीति । सहविधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराऽभावादित्यर्थः ।

[उक्तनिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोप-
वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावो न भविष्यति

(प्र०) पुनरिति । यस्येति लोपे सिद्धे 'पाद-
शतस्ये'त्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् ।
पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाऽकारः, कार्ये नाऽऽ-
श्रीयते इत्यर्थः ॥

(उ०) पुनर्लोपवचनेन यथा स्थानिवत्त्वाभाव-
स्तथाऽभिनयति—पुनर्लोपेति ।

१ तदाह—तद्धनयन्नाह । २ 'एवं तर्हि' । ३ कचिन् ।
४ आत्वे । 'ततः सर्वादीर्घे' इति शेषः । ५ अवशि-

ष्टस्य—निङः । ६ 'अपरनिमित्तकः' । ७ भवतीति ।
स्थानिवद्भावाऽभावेन पादः पदिति पद्भावो भवतीत्यर्थः ।

[प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-वैयाघ्रपद्यः ॥

(उ०) भाष्ये-वैयाघ्रपद्ये व्याघ्रस्यैव पादावस्थेति बहुव्रीहौ पादस्य लोप इति लोपे गर्गादिस्वाद्यभि 'पादः प'दिति पद्मावे 'न व्याघ्या'मित्यैच् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चाऽग्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति ॥

(प्र०) ननु चाऽग्रापीति । यस्येति लोपे सिद्धे 'पादस्य लोप' इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ यत्र भसंज्ञा न-व्याघ्रपात् इयेनपादिति ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

इदं चाप्युदाहरणम्-आदीध्ये आवेद्ये । इकारस्यैकारो न परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात् 'यीवर्णयोर्दीधीवेद्यो'रिति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनान्न भवति ।

(प्र०) आदीध्य इति । इट एत्वे कृते लोपः प्राप्नोति, विकरणश्च । तत्र नित्यत्वाद्विकरणः । तस्य लुक् । 'एरनेकाच' इति यण् न प्रवर्तते, 'क्लिगुप-धात्वचङ्परनिर्हासकृतेष्वि'ति स्थानित्वनिषेधात् ॥

(उ०) ननु तस्य स्थानिवत्त्वादित्युक्तम्, तेन विनापि टित् एत्वात् प्राग्यीवर्णयोरीत्यस्य परत्वात्प्राप्तेरत आह-इट इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । नित्यत्वादिति । लोपस्तु विकरणे कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीति भावः । यद्यपि लुकि इलोपप्राप्तेः सोपि नित्यः । तथापि विकरणसंप्रधानाग्राप्राप्त्यर्थेणैदम् । ननु परस्मिन्नित्यस्याऽभावे शङ्कुकः स्थानिवत्त्वेन, 'एरनेकाच' इति यण् स्यात् । तत्र च कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधेन इकारपरत्वाऽभावान्न लोपप्राप्तिः, यलोपे लोपरूपाऽजादेशे पञ्च नेति नियमस्तु निमित्तभूताऽजादेशविषय एवास्तु । परस्मिन्निति च न कार्यमत आह-एरनेकाच इति । एतेन शङ्कुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानार्थीवर्णयोरीत्यस्य न प्राप्तिरित्यपास्तम् ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् ? ॥

१ लुकि-विकरणलुकि । २ एतेन-क्लिगितिनिषेधेन । ३ स्थानि-

[समाधानभाष्यम्]

हे गौः । बाभ्रवीयाः । नैधेयः ॥

[उपपादनभाष्यम्]

'हे गौ'रित्यीकारः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनान्न भवति ॥

[निराकरणभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवती'ति । यद्यम् 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धे', रित्येङ्ग्रहणं करोति ।

(प्र०) यद्यमिति । अग्रे वायो इति स्थानिवत्त्वाद्भ्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः । खद्वे माले इत्यादौ ह्रस्व्याभ्य इति । नयत्यादीनां विजन्तानां विचि गुणे ने लो इति कथं संबुद्धिलोप इति चेत् । नैत-भ्यो-विच् दृश्यते ।

(उ०) ह्रस्वादित्येवेति । से-सृतोऽशब्दावभ्यम् । यत्र स्थानिवत्त्वंऽपि न ह्रस्वान्ता तत्राह-खट इति । 'लोपः सिद्धः' इत्यनुषङ्गते । स्थानित्वादेवेकाराकारप्रक्षेपेऽपि न दापः । नैतभ्य इति । एवं दीर्घकारान्तप्रकृतकसे-इत्यादीनामेकाराकाराश्रयोऽप्येतस्य परित्यक्त्य च संबुद्धावभिधानाऽभावो बोध्यः । अत्रेदं चिन्त्यम् । ओग्रहणस्य भाष्ये कृतत्वेन दोषोकारान्तप्रकृतकओकारान्तानभिधानं मानाऽभावः । 'गोऽर्थ'मिति भाष्यं तु षोडशस्य सर्वसमता ओकारान्तोपलक्षणतया व्याख्येयमेव सर्वः । किंच संबुद्धावभिधानेनोपपत्तौ सर्वथा विजभावकल्पना कुत इति । अपरे तु पूर्वविधावित्यस्याऽभावेऽयं विचारः, तत्र दाधान्तप्रकृतक-एकारान्ते स्थानिवत्त्वेनैङोऽभावादिनातिदेशबाधं प्रत्याहारग्रहणचारितार्थस्य वक्तुमशक्यत्वादानाभिधानकल्पने न मानम् । नचेदं भाष्यमभावातिदेशानङ्गाकारेणैव प्रवृत्तमिति वाच्यम् । अथ वा योऽग्रादेश इति भाष्येण तदाश्रयणात् । आगत्य वैयाघ्रपद्यं इत्यच्च इत्यादेः प्रत्युदाहरणेन तदाश्रयणा-भ्यत्याहुः ।

[प्रयोजनसाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेतत्स्यात् ।

(उ०) भाष्ये-गोर्थमेतदिति । अनिष्टलोपसिद्धयर्थ-मेव तत्, स्थानिवद्भावादेङ्वादिति भावः ।

[प्रयोजनसाधकभाष्यम्]

यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति । इत-

वद्भावप्रवृत्तावपिदीर्घस्यैव सत्त्वादित्याशयः । ४ दभावोबोध्यः ।

रथा हि 'ओह्रस्वा'दित्येव ब्रूयात् ।

[उदाहरणभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-बाभ्रवीयाः माध-
वीयाः । वान्तादेशः परनिमित्तकः, तस्य
स्थानिवद्भावाद्बलस्तद्धितस्येति यलोपो
न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ।

(प्र०) बाभ्रवीया इति । सन्निपातपरिभाषाया
अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोप-
निमित्ततां प्रतिपद्यते ।

(उ०) बाभ्रवीया इति । मधुबभ्रवोरिति यच्चि
वृद्धावोगुणेऽविवृद्धाच्छेदो यस्येति लोपे हलस्तद्धितस्येति
सूत्राद्बलस्यनुवर्तमाने आपत्यस्येति सूत्रेण यलोपः । ननु
तत्र सिद्धान्तेऽपि यनिमित्तो वान्तादेशः, कथं यलोपनिमित्तं
स्यादत आह-संनिपातेति ।

[निराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनं । स्वाश्रयमत्र
हलत्वं भविष्यति । अथ या-योऽत्रादेशो
नासावाश्रीयते, यश्चाश्रीयते नाऽस्तावादेशः ।

(प्र०) योऽत्रादेश इति । वान्तः समुदायः ।
यश्चेति । लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः ।

[प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-नैधेयः । आकार-
लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावा-
त् व्यञ्जलक्षणो ढग्न न प्राप्नोति । पूर्व-
विधाविति वचनाद्भवति ।

(प्र०) नैधेय इति । स्थानिवद्भावादन्वैकत्वव्य-
देशे सति विरोधात्स्वाश्रयं व्यञ्जत्वं न लभ्यते ।
यद्विरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते, विरुद्धं
तु बाध्यत एव । संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्पर-
परिहारेण लोके स्थितः । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र-
व्यपदेशं लभते ।

(उ०) भाष्ये नैधेय इति । निपूर्वाद्धाभाः किंप्रत्यये
आतां लोपे गतिसमासे 'द्वयच' 'इतश्चानञ' इति ढक ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

१ अचि-अवादेशः । २ तत्र-बाभ्रवीया इत्यादी ।
३ 'प्राप्नोतीति' । 'व्यञ्जत्वं' । ४ ढगिति । तस्यैवादेश इति
शेषः । ५ 'भावे' । ६ कचिन्न । ७ न च-नहि । ८ भिद्य-

(प्र०) अथेति । 'अचः परस्मिन् पूर्वस्ये'-
त्येवं षष्ठ्या विध्यर्थ आक्षिप्तः, पूर्वस्य कार्ये कर्तव्य
इति । कार्यं च विधिरिति प्रश्नः ।

[समाधानभाष्यम्]

सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञा-
येत-पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः, पूर्वस्मा-
द्विधिः पूर्वविधिरिति ।

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिव-
द्भावस्य प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

वेभिदिता [चेच्छिदिता] माथितिकः ।
अपीपचन् ॥ वेभिदिता चेच्छिदितेति ।
अकारलोपे कृते एकाञ्जलक्षण इदप्रति-
षेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

(प्र०) वेभिदिति । वेमिशब्दात्तृच । नित्य-
त्वादलोपयलोपी । तत 'एकाच' इतीदप्रतिषेधः
प्राप्नोति । 'उपदेश'ग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् । उप-
देशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति । द्विःप्रयोगश्च
द्विवचनम् । अलोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधाना-
दित्प्रतिषेधाऽभावः ।

(उ०) ननु च वेभिदितेत्यत्राऽलोपयलोपाभ्यां प्रागेव
परत्वादित् । न च तदौ प्रतिषेधपातित आह-नित्यत्वा-
दिति । 'तत' इत्यनेनेदोऽनित्यत्वमुक्तम् । ननु कृतद्विवचनं
नैकाजत आह-उपदेशेति । ननु 'मिद्य मिद्य' इति द्विव-
चनरूपादेशस्य न मिद्यर्पदेश उपदेश इति कथमुपदेशे एका-
चत्वमत आह-द्विःप्रयोगश्चेति । यलोपेऽवशिष्टस्यैव
'मि'दित्यस्य सं उपदेश इति भावः । परे तु 'एकाच उप-
देश' इत्यत्र 'एकाचो द्वे' इति सूत्रस्य भाष्यरीत्या विहित-
विशेषणाश्रयणादङ्गमंशायामलोपरय पङ्क्तिं भसंशायामलो-
पस्यैव स्थानिवत्त्वेन लुञ्जिदिनिरूपिताङ्गत्वस्य वेभिदिति समु-
दायेऽभावाच्च पञ्चमीसमासं विनापि नाऽत्रानुपपत्तिरित्याहुः ।

माथितिक इति अकारलोपे कृते 'तान्तात्कः'
इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च
भवति ।

पेति । तयोः स्वरूपभेदादिति भावः । १ सः-भिद्युपदेशः ।
१० नृजादीत्यादिना तव्यादिपरिग्रहः । इति समुदाये=
इत्यादि समुदाये । अत्र-वेभिदितेत्यादी ।

(प्र०) माधितिक इति । यदा 'ठस्येक' इति संघातग्रहणं, तदा स्थानिवद्भावदिकस्य कादेशः प्राप्नोति । [स्थान्यदेशयोः] वर्णनिर्देशो 'त्वत्त्व-धित्वात्कादेशस्याऽप्रसङ्गः । सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम् ।

(उ०) वर्णनिर्देशो खिति । स्थानिन्यकारो न विवक्षित इति वर्ण एव तत्र स्थानि, ठगादिप्रत्ययेष्वप्यकाररत-थैव । आदेशो च विवक्षित इति ठवाऽभावात्प्राप्तिरेव नेति भावः । संनिपातेति । इदं च ठक्छसोश्चेति वातिक-भाष्ये स्पष्टम् ।

'अपीपच'न्निति एकादेशे कृते 'अभ्य-स्ताज्जेर्जुस्भवती'ति जुस्भावः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

(प्र०) अपीपचन्निति । शेरितश्चेतीकारलोपे कृते 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति क्षिरेवायम् । तत्राऽन्तादेशे कृते चङ्कारस्य च पररूपे कृते तस्या-दिवद्भावान्जुप् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानान्न भवति । ननु पूर्वस्मा-दपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं 'हे गौ'रित्यादि-सिध्यति? उच्यते—अचो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेना-श्रितादित्याश्रयणात् । तथाहि—गोशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो, न च तस्माद्विधिरिति

(उ०) न भवतीति । न चाऽपीपचन्नित्यत्र न पदान्ते ति निषेधात्स्थानिवद्भावो दुर्लभ इति वाच्यम् । पदचरमाव-यवेकर्त्तव्ये आदेशस्य पदान्तरस्थरथैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तेः । पदेऽन्त इत्यर्थस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनैतदर्थलाभः । केचि-त्तु पूर्वोत्तरसाहचर्येणाऽभ्यस्तस्य भावरूपादेशानपहृतविक-रणकस्य ग्रहणादत्र प्रत्येषिन्नित्यादौ च न दोष इत्याहुः । वस्तुतः ईदृशसाहचर्याश्रयणापेक्षया पञ्चमीसमासाश्रयणे गौर-वाऽभाव इत्यपीपचन्निति तदुदाहरणमेव बोध्यम् । नच तस्मादिति । 'निमित्तत्वेनाऽऽश्रिता'दित शेषः । वस्तु-तो'निमित्तत्वेनाश्रिता'दित्यव्यवधानोपलक्षणम् । नच त-स्मादिति । ओकारेण व्यवधानादित्यर्थः । तदंशे निर्दिष्ट-परिभाषाधे'मानाऽभावादितमेव युक्तम् । 'निमित्तत्वेने'त्यादेः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च । अतएव 'तथाहि गोशब्द' इत्यादि सार्थकम् । अन्यथोक्तार्थस्योपपादनानपेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यम् । 'निमित्तत्वेनाश्रिता'दित्येतद्रहितस्य तस्यायुक्तत्वं चेत्त्यन्ये ॥

[निराकरणभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ॥ कुतः ॥

प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्दे-शाच्चाऽर्थतन्त्रा भवन्ति, न काचित्प्राधा-न्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदि-कार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते, सा साऽऽश्रयितव्या ॥

[विधिग्रहणप्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं—विधिमात्रे स्थानि-र्वैद्यथा स्यात् । अनाश्रयीयमाणायामपि प्र-कृतौ—वाच्योरध्वयोः, 'लोपो व्योर्ध्वी'ति यलोपो मा भूदिति ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

(प्र०) विधिमात्र इति । 'अचः परस्मिन् पूर्वस्ये'त्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं, स्थानिवदेव यथा स्यात्, मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः । अनाश्रयीयमाणायामिति । कार्थे निमित्त-वेनेत्यर्थः ॥

(उ०) ननु विधिग्रहणे कृतेऽपि कथं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनिवृत्तिरत आह—अच इति । 'अचः परस्मिन्पूर्वे'त्येको योगः । पूर्वाति लुप्तविभक्तिकम् । विधाविति द्विती-यः । तेन स्थानिवदेवेति नियमाश्रयणमिति भावः । भाष्ये—विधिमात्रे इत्यस्य विवरणम्—'अनाश्रयीयमाणायामपि प्रकृता'विति । स्थानिनोत्यर्थः । वाच्योरिति । अत्र न बाहिरङ्गा-सिद्धत्वम् उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेनाऽसमत्वात् । पूर्वं पूर्वमन्तर-रङ्गमित्यपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वमन्तरङ्गप्राप्तिनियामकं न तु जातस्याऽसिद्धत्वे इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

[॥*॥ अपरविधाविति तु ॥*॥]

अपरविधाविति तु वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये स्वशब्देन स्थान्यादेशोच्यते । 'अपर-विधाविति तु वक्तव्य'मित्यारभ्य 'कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानां'त्यन्ता एकवैयुक्तिः । आयक्षा सन्नित्यनयोरसिद्धबस्तुनेन सिद्धेः । भिन्नवन्तीत्यादावुकार-वृत्त्यार्धधातुकत्वस्यात्यमलेन वस्य दुर्लभत्वादिवोऽप्राप्तेः । सिद्धान्तनाऽपि भावसाधनविधि-शब्दस्यार्जुपादानमन्त्रेति सिद्धान्तं बोधयितुं तन्नोक्तम् ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य
प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनदर्शिभाष्यम्]

आयन्, आसन् । धिन्वन्ति, कृण्व-
न्ति । दध्यत्र, मध्वत्र । चक्रतुः, चक्रुः ॥

[उक्तोपपत्तिभाष्यम्]

इह तावदायन्नासन्निति । इणस्त्योर्य-
ण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामि-
त्याण्न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(प्र०) भाष्यमिति । अजादेरेवाङ्घ्रिधानात्स्व-
विधिराट् ।

धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । यणादेशे कृते
वलादिलक्षण इद् प्राप्नोति । स्थानिव-
द्भावान्न भवति ॥

(उ०) भाष्ये-धिन्वन्तीत्यादि । यद्यप्यङ्गात्परस्यवला
देरिडित्यर्थात्पूर्वविधावित्युक्तावपि पञ्चमीसमासेनेद् मिध्यति
तथापि अङ्गसंज्ञानिमित्तरयेत्यर्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्याहुः ।

दध्यत्र मध्वत्रेति । यणादेशे कृते 'सं-
योगान्त[स्य] लोपः प्राप्नोति । स्थानिव-
द्भावान्न भवति ॥

(प्र०) दध्यत्रेति । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'-
दित्येतदत्र नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-
णत्वेच्च' इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षित-
लोपोपलक्षणार्थत्वान् । 'पदान्तविधिं प्रति नै'त्यय-
मपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । पदान्ते विधातव्ये स
प्रतिषेधः, न च लोपोऽभावात्मकत्वात्पदान्तः ॥

(उ०) उपलक्षणार्थत्वादिति । इदमत्रत्यग्रन्थ-
योजनमात्रं, न स्वयं सिद्धान्त इति बोध्यम् । अत एवाऽऽदि-
पदं चरितार्थम् । 'यणः प्रतिषेधो वाच्य' इतिवदिदमना-
श्रित्वेदमिति तत्त्वम् । पदान्ते विधातव्ये इति । पद-
चरमावयवे कर्तव्ये इत्यर्थः ॥

चक्रतुः चक्रुः [इति । अत्र] यणादेशे
कृते अनण्त्वाङ्घ्रिचनं न प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

(प्र०) चक्रतुरिति । अत्र साच्चकस्य द्विर्वच-

नमिति स्वविधिर्भवति । ततश्च द्विर्वचनेऽचीत्ये-
तन्न वक्तव्यं भवति । नन्वपरविधावित्युच्यमाने
कथं बेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते ? । उच्यते-निमित्ता-
पेक्षापरत्वविज्ञानात् । तथाहि बेभिदितेत्यत्राऽ-
कारलोपस्य निमित्तमार्धधातुकम् । न च तस्मात्परस्य-
विधिः, किं तर्हि, तस्यैवेति सिद्धः स्थानिव-
द्भावः । एवं माथितिकः अर्पीपचक्षित्यत्र बोध्यम् ।
हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एवमिति प्रत्या-
हारग्रहणाच्च भवति । बाभ्रवीया इत्यत्र 'योऽत्रादे-
शो नासावाश्रीयते' इति परिहारः । नैधेय इत्यत्र तु
निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाऽभावः ।

(उ०) ततश्चेति । एवं च तस्मिन्नाऽकरणलाघवानु-
रोधेनाऽपरविधावित्येव वक्तव्यमिति भावः । 'नित्यतु'रित्यादि-
मिदमे तस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । भाष्ये तु संभवमात्रे-
णेदमुदाहृतम् । उरदत्वमपि स्थानिवद्भावेनैव सुलभं लक्ष्य-
विशेषे । लक्ष्यानुरोधादयमपि रूपातिदेश इति वा कैयटा-
शयः । स्थान्यादेशोऽन्यतरापेक्षया परत्वमाश्रित्य शङ्कते-
नन्विति । निमित्तेति । निमित्तं च यस्य स्थानिवत्त्वं
तदीयं ग्राह्यम् । किंत्विदमयुक्तम् । एतस्यासखण्डनायाग्रे
भगवता निमित्तस्याऽवधिताया वक्ष्यमाणतया तदनाश्रयणे-
नैवेतर्ह्यप्यप्रवृत्तेः । अपरविधाविति न्यासोऽपि पञ्चमीस-
मासस्य वक्तुं शक्यत्वे तत्संग्रह इत्युचितम् । वाक्तिकं तु
स्वविधिसंग्रहार्थमिति स्पष्टमेव । न चाऽत्र पञ्चमीसमासे
गौरित्यत्र स्वस्मात्परस्य विधावपि स्थानिवत्त्वं स्यादिति
वाच्यम् । पञ्चमीसमासाऽनित्यत्वेनाऽदोषात् । प्रत्याहार-
ग्रहणादितिसे-स्मृतौ इत्यादीनामनभिधानाश्रयेणेतदुक्तम् ।
ननु बाभ्रवीया इत्यत्रापत्यस्येति लोपेऽवादेशस्य स्थानिवत्त्वं
स्यात् । अवादेशनिमित्तयादिप्रत्ययसंबन्धिन एव विधेः
सत्त्वात् । न च 'नपदान्ते'ति निषेधः, स्वरदीर्घ्यलोपेषु
लोपाजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह-बाभ्रवीया
इति । ढको विधिरिति । विधिशब्दो भावसाधनः, संबन्ध-
सामान्यषष्ठ्या समास इति भावः

[दोषदर्शिभाष्यम्]

यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो
भवति-द्वाभ्यां देयं, लवनम्-अत्रापि,
प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भा-
वादीर्घत्वं न प्राप्नोति । देयमितीत्वस्य स्था-
निवद्भावान्न प्राप्नोति । लवनमित्यत्र
गुणस्य स्थानिवद्भावान्न प्राप्नोति ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति ॥

(प्र०) स्वाश्रया इति । विधिग्रहणं स्वाश्रय-
निवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति 'स्वाश्रया' इत्यन्यथा व्या-
ख्यायते-शब्दानां स्वं लक्षणम् । तेन ज्ञापकाश्रया
इत्यर्थः । 'द्वयोरेकस्य उत्तरच्' 'देयमृणे' 'किरतौ
लवने' इत्यादिज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य ॥

(उ०) द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशात्स्वविधौ स्थानिव-
त्त्वमनित्यमिति बाभ्रवोयनैधेययोर्न दोष इति परे ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम्-अपरविधाविति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् ॥
कथम् ? ॥ न पूर्वग्रहणेनादेशोऽभिसंब-
ध्यते- 'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य ?
आदेशा'दिति ॥ किं तर्हि ? ॥ निमित्तमभि-
संबध्यते- 'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः
पूर्वस्य ? निमित्ता'दिति ॥

(प्र०) निमित्तमिति । आश्रयित्यादिषु च
निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ निमित्तेऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य
योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि सङ्ग-
हीतं भवति ?

किं पुनस्तत् ? ॥ पट्ट्या मृद्वेति ॥

(प्र०) मूर्द्धाभिषिक्तमिति । सर्ववृत्तिषुदाहृत-
त्वात् । पट्ट ई आ इति स्थिते परगणादेशेनोकारस्य
व्यवधानात्प्रश्नः ॥

(उ०) भाष्येऽथेत्यादिना संगृहीतमित्यन्तेन काका
प्रश्नः । तदेवाह-व्यवधानात्प्रश्न इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

बाढं संगृहीतम् ॥

१ एवं च-साक्षात्निर्देशे च । २ कचिन्न ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

ननु च ईकारस्यणा व्यवहितत्वाच्चाऽसौ
निमित्तात्पूर्वो भवति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा-
पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति ॥

(प्र०) व्यवहितेऽपीति । पूर्वशब्दस्य साक्षात्निर्दे-
शात्तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः ।

(उ०) साक्षादिति । एवं च उत्तरस्येत्यस्याऽनुप-
स्थाने तदङ्गं निर्दिष्टग्रहणमपि नोपतिष्ठत इति भावः ।
तस्मिन्निति । 'तस्मा'दिति सूत्रे तस्मिन्नित्यतोऽनुवर्त-
मानस्य निर्दिष्टेत्यर्थः । स्वरग्रहणाच्च लिङ्गादत्र सूत्रे तदनु-
पस्थिति बोध्या ॥

[पक्षान्तरभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य
प्रयोजनानि ? ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

नैतानि सन्ति । इह तावदायन् आसन्
धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दोऽ-
स्त्येव कर्मसाधनो-विधोयने विधिरिति ।
अस्ति च भावसाधनः विधानं विधिरिति ।
तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न
सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाध-
नस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते- 'पूर्व-
स्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति-पूर्वः
स्योदिति स्थानिवद्भवती'त्येवमाह भवि-
ष्यति, इदं च न भविष्यति ॥

(प्र०) भावसाधनस्येति । भावसाधन एव
विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते । पूर्वस्येति च षष्ठी
संबन्धसामान्ये विज्ञायते । इदं च नेति । विधि-
ग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीडभावः ॥

(उ०) संबन्धसामान्ये इति । न तु कर्मणोऽर्थः ।
तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भावः । भाष्ये-पूर्वः स्यादिति ।
पूर्वो न स्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् । तदाह-स्वाश्रय-
निवारणार्थमिति । एवं च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहणं

३ इति-इत्यर्थम् ।

नोप्यम् । कैवटे-भावसाधन एवेत्येवशब्दोऽप्यर्थः इति केचित् । 'न पदान्त'सूत्रे एतत्स्फुटं वक्ष्यते ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति ॥

(उ०) भाष्ये-परिहारं वक्ष्यतीति । दध्यत्रेत्यत्र-यणः प्रतिषेधारम्भः । चक्रतुरित्यादी-द्विर्वचनेऽनीति ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनश्लोकवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्तोप्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्रोभूते ! शातनीं पातनीं च । नेतागवाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पथात्संस्यते ध्वंस्यते च ॥

इह तावत् पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं धारणिं रावणिमिति, अकारलोपे कृते पद्माव ऊडलोपष्टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । स्थानिवद्भावाच्च भवन्ति ॥

ध्वंस्यते ध्वंस्यते । णिलोपे कृते 'अनिदितां हल उपधायाः ङिनी'ति नलोपः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(प्र०) स्तोप्यामीति । कथयिष्यामीत्यर्थः । पादिकमिति । पादोऽस्यास्तीति ठन् । दीव्यत्यादिषु वाऽर्थेषु ठक् । चरत्यर्थे तु पादिक इत्येव भवति । पर्पादि-त्वात्ठन् । पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्मावः । उदकं वहतीत्यण् । संज्ञायामुदभावः । अगत्ये इङ् । श्रोभूतिर्नाम शिष्यः । तस्यामन्त्रणम् । शातनपातन-शब्दाभ्यां गौरादित्वाङ्गीष् । नेताराविति । शिष्ययो-रामन्त्रणम् । नयेते गुरुमुखान् शास्त्रार्थमिति नेतारौ । धारणरावणशब्दाभ्यामिङ् ।

(उ०) चरत्यर्थे इति । 'पद्माव इके चरता'वित्युपस-ङ्गथनादिति भावः । गौरादित्वादिति । श्लेष्यन्ताद्युजि-तिभावः । टित्वाङ्गीषिति सप्तमे आकरः । शातनीमित्यादा-बलोपोऽन इत्यलोपप्राप्तिः । धारणीमित्यादि । धृक्भ्यां ण्यन्ताभ्यां ल्युटि णत्वस्याऽसिद्धत्वाच्चस्तद्धित इत्यस्य प्राप्तिः ॥

[निराकरणभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । 'असिद्ध-

वदन्नाभा'दित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-याज्यते वाप्यते । णिलोपे कृते 'यजादीनां किती'ति संप्रसारणं प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

[निराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभि-रत्र कितं विशेषयिष्यामः-यजादीनां यः किदिति ॥ कश्च यजादीनां कितं ? ॥

यजादिभ्यो यो विहित इति ।

नचाऽयं यजादिभ्यो विहितः ॥

(उ०) भाष्ये-यजादिभ्यो विहित इति । एवं च वक्त्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः किपि संप्रसारणं न भवत्येव । किंव-भाव एवेत्यन्ये ॥

[मूर्धाभिप्रेक्षितप्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-पद्व्या मृष्येति । परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति, ईकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानि-वद्भावाद्भवति ॥

[कारणप्रश्नभाष्यम्]

किं पुनःकारणं परस्य तावद्भवति, न पुनः पूर्वस्य ? ॥

[उत्तरभाष्यम्]

'नित्यत्वात्' । नित्यः परयणादेशः । कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परयणादेशे कृते पूर्व-स्य न प्राप्नोति ॥ स्थानिवद्भावाद्भवति ॥

[उक्तप्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' इत्यसिद्धत्वा-द्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्ग-लक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिमाणा आश्रयितव्या स्वरो-र्थम् । कर्त्र्या हर्त्र्येति । 'उदात्तयणो हलपूर्वा'दित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्र०) असिद्धं बहिरङ्गेति । नित्यादप्य-

न्तरङ्गं बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य य
गिति भावः । अवश्यं चेति । स्थानिवद्भावाश्र-
यणेऽपीत्यर्थः । कथ्येति । कर्तुं ई आ इति स्थिते
यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानि-
वद्भावात् पूर्वस्य यण् , तत उदात्तयणोऽनन्तर
आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्यात् । यदात्वन्तर-
ङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप उदात्तयण
इति उदात्तत्वं, तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्त-
त्वमिति सिद्धमिष्टम् ॥

(उ०) नित्यादपीति । नाजानन्तर्ये इति
निषेधस्तु अनित्यो नास्त्येव वेति भाष्याशयः । पूर्वनिमित्त-
कार्यत्वमत्राऽन्तरङ्गत्वं विवक्षितम् ॥

[उदाहरणत्ववादिनः परिभाषाऽनावश्यकताभाष्यं]

अनेनापि सिद्धः स्वरः ॥ कथम् ? ॥

[सिद्धिसूचकवार्तिकम्]

॥*॥ आरभ्यमाणे नित्योऽसौ ॥*॥

आरभ्यमाणे त्वस्मिन् योने नित्यः
पूर्वयणादेशः । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोति
अकृतेऽपि ॥

(प्र०) अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्व-
यणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः ॥

(उ०) उदाहरणत्ववादी आह भाष्ये-अनेना-
पीति । सति स्थानिवत्त्वे इति । एवं च द्वयोरपि नित्य-
त्वेनोच्चारणक्रमे प्राथम्यात्पूर्वं पूर्वयणादेश एवेति भावः ।

[उदाहरणत्वखण्डनवादिभाष्यम्]

परयणादेशोऽपि नित्यः ! कृतेऽपि
पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥

(प्र०) इतर आह-परयणादेशोऽपीति ।

(उ०) इतरः-उदाहरणत्वखण्डनवादी ॥

॥*॥ परश्चासौ व्यवस्थया ॥*॥

व्यवस्थया चासौ परः ॥

॥*॥ युगपत्संभवो नास्ति ॥*॥

न चाऽस्ति यौगपद्येन संभवः ॥

१ एवं चेति । तस्यापि नित्यत्वे चेत्यर्थः ।

२ व्यवस्थया-अवस्थित्या । ३ स एव-
उदाहरणत्वखण्डनवादी इतर एव । ४ तत्सूत्रे इति ।
प्रतिषेधसूत्रे इत्यर्थः । ५ पूर्व-शब्दपरविप्रतिषेधे

(प्र०) स एवाह-परश्चासाविति । शब्द-
परविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यण्-
लक्षणं पूर्वपरविषयमेदाद्भिद्यते । एकस्य च
कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात्परत्वेन व्यवस्था ॥

(उ०) शब्दपरेति । उच्चारणक्रमीयप्राथम्यस्य
शास्त्रेण बाध इति भावः । तत्सूत्रे व्याप्त्यायेन सूत्रपाठतः
शब्दतश्चोभयविधमपि परत्वं गृह्यत इति तात्पर्यम् । नन्वेवं
परं कार्यमित्युच्यते तत्कथमभेदे स्यादत आह-एकम-
पीति । व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादिति भावः ।
विषयगतं पौर्वापर्यं तदवच्छिन्ने लक्षणे आरोप्यत इत्यत्र
तात्पर्यम् । विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तियोग्यं 'न चास्ति यौगपद्ये-
ने'ति भाष्यबोधितं विरोधमुपपादयति-एकस्य चेति ।
प्रसङ्गे आदेशविधानादादेशसमये स्थानिनोऽसत्त्वम्
निमित्तत्वं च सत्त्वे । सत्त्वाऽसत्त्वे चैकत्र युगपद्विरुद्धे ।
एवं च द्वयोर्योग्यौगपद्याऽसंभव इति भावः ॥

कथं च सिध्यति ? ॥

[उदाहरणत्वखण्डनवादिवार्तिकम्]

॥*॥ बहिरङ्गेण सिध्यति ॥*॥

'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे'
इत्यनेन सिध्यति ॥

(उ०) भाष्ये-बहिरङ्गेण सिध्यतीति । तेनैव
कथ्येति सिध्यति, न सूत्रेणेत्यर्थः । एवं च शब्दतः परस्व-
मादाय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

[उदाहरणवादिभाष्यम्]

एवं तर्हि योऽत्रोदात्तयण् तदाश्रयः
स्वरो भविष्यति ॥

(उ०) उदाहरणवादी अन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणं
विनापि स्वरं साधयति भाष्ये-एवंतर्हीति ॥

[खण्डनवादिभाष्यम्]

ईकारयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

[उदाहरणत्ववादिभाष्यम्]

'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव-
द्भवती'ति नास्ति व्यवधानम् ॥

(उ०) स्वरविधाविति । अस्य स्वरोद्देश्यक-
विधित्वादिति भावः ॥

तत्-परकार्यत्वम् । अभेदे-शास्त्राऽभेदे असति ।
६ कचिन्न । ७ 'यत्रोदात्त' । ८ ऋस्थानिक इत्यर्थः ।
१ स्वरः-विभक्तेः स्वरः

[खण्डनवादिभाष्यम्]

सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या ॥

[स्थानिवद्भाववादिभाष्यम्]

ननु चेयमपि कर्तव्या-‘असिद्धं बहि-
रङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे’ इति ॥

[असिद्धपरिभाषावादिखण्डकभाष्यम्]

बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्य-
मे(वै)षा कर्तव्या ॥

सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा ॥ कथम् ? ॥
प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते । तद्यथा-
पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय गान्धर्वस्य प्रतिशरीरं
कार्याणि तानि तावत्करोति, ततः सुह-
दाम्, ततः संबन्धनाम् । प्रातिपदिकं
चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते । सामा-
न्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते । व्यक्तस्य
सतो लिङ्गसङ्ख्याभ्यामन्वितस्य बाह्यना-
र्थेन योगो भवति । यथैवं चाऽऽनुपूर्व्या-
ऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैवं शब्दानामपि ।
तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् ॥

(प्र०) प्रत्यङ्गवर्त्तीति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्ग-
शब्दः । अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते, अङ्गानां
प्रत्यासन्नत्वात् । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः ।
प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात् ।
ततः सुहदामिति । सौहार्दस्यासत्तिर्हनुत्वात् ।
ततः संबन्धनामिति । अवश्यकर्तव्यत्वात् ।
सामान्यभूत इति । नित्येऽपि शब्दार्थसम्बन्धे
अक्रमेऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनाऽसत्यमपि क्रमं,
प्रकृत्याद्यर्थं चाभिरूप्येयव्यवस्थापनात् । तर्त्र
‘नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि[रूप्ययते]’ इत्यादौ
सामान्यमभिधीयते । ततस्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः ।
लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभि-
धातव्यम् । ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समासजमिति
तदभिधीयते । व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोप-
जायते । एकत्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्विस्वादि-
व्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा । ङाऽपि सजातीयपदा-

र्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा । कर्मादीनि तु विजातीयक्रिया-
पेक्षणाद्वहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तः क्रमः । बाह्येनेति ।
कर्मत्वादिना । तद्धि क्रियापेक्षत्वाद्वाह्यम् ॥

(उ०) अवश्यमेवेति । एवं च तथैव सिद्धत्वाच्चैत-
दस्या उदाहरणमिति भावः । साचाप्येवेति । प्रकृतोदा-
हरणविषयः ‘पूर्वनिमित्तकमन्तरङ्ग’मित्यंशो न्यायसिद्ध इति
तदनाश्रयणमशक्यमिति भावः । ननु प्रत्यवयववर्त्ती लोक-
रूपोऽवयवी लक्ष्यत इति नार्थः, प्रकृतानुपयोगादित्यत
आह-प्रत्यासन्नमिति । अङ्गानामिति । ‘अङ्गिनं प्रती’ति
शेषः । अङ्गमङ्गमिति । प्रत्यासन्नप्रत्यासन्नवर्त्ती तत्कार्या-
भिनिविष्टो लोको दृश्यत इति भावः । प्रत्यासन्नत्वं च
प्रथमोपस्थितित्वरूपम् । भाष्ये-शरीरं प्रतीत्यन्वयः । प्रति-
योगं द्वितीया । भोगः-सुखादिसाक्षात्कारः । आसत्तिः-
प्रथमोपस्थितः । युगपदुपस्थिताविद्म । क्रमेणोपस्थिता-
वपि आसत्तवशादेव पूर्वं सुहदामुपस्थितिरिति बोध्यम् ।
ननु ‘अन्वितस्य बाह्याथेन योगो भवती’त्ययुक्तं,
शब्दाथेसम्बन्धस्य नित्यत्वात्, शब्दस्य विरम्य व्यापाराऽना-
वाद्युपपदेव सकलार्थप्रतीतेः क्रमाभिधानमप्यसङ्गतमित्यत
आह-नित्येपीति । असन्तमपीति । ‘असत्यमपी’-
ति पाठान्तरम् । शब्दजन्यबोधं वस्तुगत्याऽसत्त्वादायथः ।
किंतु शास्त्रभासनाकल्पितोऽयं प्रक्रियादशायां क्रमः, अर्थ-
वदुद्देश्यकभातपदिकसंज्ञादुद्देश्यकडौ बाधुद्देशेन शास्त्रे स्वादि-
विधानादात बोध्यम् । वस्तुतः प्रकृतितदर्थान्यसत्यमेव,
कुतस्तत्क्रमस्य सत्यतेत्याह-प्रकृत्याद्यर्थे चेति । अस-
त्यमपीत्यनुकथ्यते । भाष्ये-सामान्यभूतं च वक्तुं
इति । वक्तुं नाम सामान्याभिधानम् । विशेष्ये-
विशेषणविशेष्ये । तदैव विशेष्यत्वात् । विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य कारणत्वादात भावः । तदनुरक्तेति । सामान्यस्य
कार्यानहोत्वाद्याक्तस्तदाश्रयतया शब्दाथत्वेन कल्प्यत इति
भावः । भाष्ये उपजायते इत्यस्य बोधविषयो भवतोत्यर्थः ।
व्यक्तस्येति । द्रव्यस्य सतो बुद्ध्या कथ्येत्यर्थः । तत्पूर्वमिति ।
आश्रयप्रतीत्युत्तरमेव तदाकाङ्क्षाणादिति भावः । वस्त्वन्त-
रेति । स्वसमवायिकारणनावस्त्वपेक्षेत्यर्थः । एकत्वस्य
तस्मात्समानादाह-एकत्वेति । एवं च प्रयोजनपेक्षया सापि
बाहिरङ्गत्यर्थः । सजातीयमिति । द्रव्यत्वेन स्वाश्रयत्वेन वा
सजातायत्वम् । ननु लिङ्गादिभिरकार्यसमवायाऽविशेषात्कथं
शक्तबाह्यत्वमत आह-कर्मादीनि त्वाति । न्यायप्राप्तः
क्रम इति । शास्त्रकल्पितन्यायप्राप्तः प्रक्रियादशाया-
मित्यर्थः । अनेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वाद्यपि
तान्त्रिककल्पितमिति सूचितम् । भाष्ये यथैवेति । अर्थानां

१ स्वरविधाविति परिभाषेत्यर्थः । २ कश्चिन्न । ३ सामान्य-
भूते-जातिरूपेऽर्थे । ४ ‘यथैव’ । ५ ‘तथैव’ । ६ तत्रेति ।

तेषां मध्ये । ७ सापि-संख्यापि । ८ तथैव-असिद्धबहि-
रङ्गमित्यनर्थेव । अस्याः-स्वरविधावित्यस्याः ।

लिङ्गसङ्ख्याकारणानाम् । प्रादुर्भावो-ज्ञानम् । शब्दा-
नामपि-तद्वोधकस्त्रीप्रत्ययविभक्तीनामपि । अस्य 'प्रादुर्भाव'
इति शेषः । 'तद्वत्कार्यैरपी'त्यस्य तयैवानुपूर्व्येत्यर्थः । येन
क्रमेण शब्दोपस्थितिस्तेनैव क्रमेण कार्यमिति पूर्वमीकार-
निमित्तको यणिति भावः । तत्र पदस्यैव विमज्ज्यान्वाख्याने
सर्वेषां युगपत्प्राप्तवन्त्या व्यवस्था । क्रमेणाऽन्वाख्याने तु
पूर्वप्रवृत्तिरूपमन्तरङ्गत्वं पूर्वयथादेशस्य बोध्यम् ।
असिद्धत्वं परयणादेशस्य निमित्ताऽभावादप्राप्तस्वरूपं बोध्यम् ।
अत एव वाच्योरित्यत्र नाऽसिद्धत्वं । एवंविधान्तरङ्गत्वस्य
दृष्टान्तादिबलेन युगपत्प्राप्तिरप्यतत्वात् । स्पष्टं चेदं वाह ऊट
सुत्रे कैयटे । यस्वनया रात्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति ।
तदयुक्तम् । अन्तरङ्गशब्दार्थाऽभावात् । अङ्गशब्दस्य तत्र
निमित्तपरत्वात् ।

[सूत्रारम्भवादिनः प्रयोजनमाध्यम्]

इमानि तर्हि प्रयोजनानि-पठयति

[लघयति] अवधीत बहुखट्वकः ।

पठयति लघयतीति,—णिचि टिलोपे
कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

अवधीदिति,—अकारलोपे कृते 'अतो
हलादेर्लघो'रिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(उ०) अवधीदिति । यथप्यतो लोप इत्यत्रार्थाधुतुक
इति विषयसप्तमीत्यन्वो यदिति सूत्ररथभाष्यात्प्राप्तयत इत्यपर-
निमित्तकत्वात्कथं स्थानिवत्त्वम्, तथापि विषयसप्तमीत्वेऽपि
परवृद्धिनिमित्तकत्वेन परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्याशयः । स्वतन्त्र-
वधधातुस्तु नास्त्येव । अदन्तत्वे जनिवध्योश्चेति वधि-
ग्रहणमपि न कर्तव्यमेवेति बोध्यम् ।

बहुखट्वक इति,—'आपोऽन्यतरस्या'मि-
ति ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्व'मित्येष
स्वरः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(उ०) बहुखट्वक इति भाष्ये 'बहोर्नन्वदुत्तरपद-
भूमी'त्युक्तेरिति भावः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

इह—वैयाकरणः सौवश्व इति,—य्वोः
स्थानिवद्भावादायावौ प्रामुतस्तयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

[विधानवार्तिकम्]

॥*॥ अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ॥*॥

[अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ।]
योऽनादिष्टाश्चः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः । आदिष्टाश्चैवोऽचः पूर्वः ॥
किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि । कथमनुच्यमानं
गंस्यते ? ॥ अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य ॥

(प्र०) योऽनादिष्टादिति । अकृत एवादेशो अचो
यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् ।
आदेशनमादिष्टं, तद्यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः ।

(उ०) नन्वादेशस्य सत्त्वादानादिष्टादित्यनुचितमत
आह—अकृत एवेति । उपलक्षणमेतदिति भावः । ननु
सूत्रेऽनादिष्टादित्येतदनुपादानात्कथमेतत्तन्मात्रोऽत आह—अज-
पेक्षयेति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । कर्मणि क्ते अनादि-
ष्ट्यमानादित्यर्थः स्यादत आह—आदेशनमिति । बहुव्रीहौ
निष्ठेति पूर्वनिपातस्तु न, तत्प्रकरणाऽनित्यत्वात् ।

[आक्षेपमाध्यम्]

यद्येवमादेशोऽविशोपतो भवति ॥

(प्र०) आदेश इति । ततश्च हलादेशोऽपि
स्थानिवत्स्यात् ।

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

✽आदेशश्च विशेषितः ✽ ॥ कथम् ? ॥
न ब्रमो—यत् पृष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणं तत्प-
ञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यम्—इति ॥ किं तर्ह्यन्य-
त्कर्तव्यम् ? ॥ अन्यच्च न कर्तव्यम् । यदे-
वाऽदः पृष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणान्तस्य दिक्छन्दै-
र्योगे पञ्चमा भवति । 'अजादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति ॥ कुतः
पूर्वस्य ? ॥ अव' इति ॥ तद्यथा—आदेशः
प्रथमानिर्दिष्टः, तस्य दिक्छन्दैर्योगे पञ्चमी
भवति—'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः
पूर्वस्य ? ॥ आदेशा'दिति ॥

(प्र०) यदेवाऽद इति । सादृश्यादेवमुक्तं,
शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । तद्यथेति ।
यथाऽऽदेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविप-
रिणामस्तथा अजपेक्षयाऽपीत्यर्थः । धिन्वन्तीत्यत्रो-
कारात्पूर्वं यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति

सिद्धः स्थानिवद्भावः । 'वैयाकरण' इत्यत्र तु तन्न भवति । नहीकारात् पूर्वो यो वकारः स क्वचिन्निमित्त्वेनाश्रितः ।

(६०) नन्वचः पूर्वत्वविज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याऽविशेषणात्तथैत्युक्तमत आह-यथेति । परमतेन दृष्टान्त इति भावः । पूर्वविध्यभावादाह-धिन्वन्तीति । अन्येडापत्तिरिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । पञ्चमीसमासाश्रयेण वैयाकरणे दोषमाशङ्क्याह-वैयाकरणेति । ऐद्विधान-सामर्थ्यात्तत्र न भवति स्थानिवत्त्वमिति परे ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः ॥*॥

तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाय्वोः । अध्वर्य्वोः । 'लोपो व्योर्वली'ति लोपः प्राप्नोति ॥

(प्र०) तत्रेति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते, न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते । माध्यकारेण तु विधिप्रहणात्स्वाश्रयकार्याऽभावः साधितः ।

(उ०) विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्त-वात्तत्रादेशलक्षणेत्यसङ्गतमत आह-भाष्यकारेण त्विति । इदं वार्तिकमिति न विरोध इति भावः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धम् ॥*॥

[असिद्धवचनात्सिद्धम्] ॥ अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥

॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्ग-
लक्षणानामनुदेशः ॥*॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्ग-
लक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः । पट्प्रा मृश्र्येति ॥

(प्र०) उत्सर्गेति । उत्सर्गः स्थानी, स ह्यादेशेनाऽपवादेनेव निवर्त्यते । नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वा-
द्विभक्तावेन यन्मविष्यति । नतदस्ति । पूर्वविधाव-
सिद्धत्वमुच्यते न लानन्तर्ये लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम् । अनुदेश इति । अतिदेश इत्यर्थः ।

(उ०) निवर्त्यत इति । उत्सृज्यते निवर्त्यते इत्यु-
त्सर्ग इति भावः । नत्वानन्तर्ये इति । 'पूर्वविधा'वित्युक्ते
शास्त्रीये कार्येऽतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । प्रयोगे इति ।
उच्चारणे इत्यर्थः ।

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ॥

(प्र०) ननु चैतदपीति । शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणात् ।

[समाधानवाचकवार्तिकम्]

॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽन्यस्या-
ऽसिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥*॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत् । तन्न ॥

किं कारणम् ? ॥ 'नान्यस्याऽसिद्धवच-
नादन्यस्य भावः' । नहान्यस्याऽसिद्धत्वाव-
न्यस्य प्रादुर्भावो भवति । [तथैवा]-नहि
देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादु-
र्भावो भवति ॥

(प्र०) नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् ॥

(६०) माथे नहि देवदत्तस्येति । हतेऽपि न
जावनं चेत् किं वक्तव्यं तदारोप इत्यर्थः ॥

[उपसंहारवार्तिकम्]

॥ * ॥ तस्मात्स्थानिवद्भवावो वक्तव्यः ॥ * ॥

तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः ।

॥*॥ असिद्धत्वं च ॥*॥

असिद्धत्वञ्च [वक्तव्यम्] । पट्प्रा-
मृश्र्येति स्थानिवद्भावः । वाय्वोरध्वर्य्वोरि-
त्य[त्राऽ]सिद्धत्वम् ॥

[परिहारस्मारकवार्तिकम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] । किमुक्तम् ? ॥ 'स्थानि-
वद्भवचनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वा'दिति ॥

(प्र०) उक्तवेति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः ।

(६०) उक्तवेति । 'षत्वनुको'रित्यत्र वचनद्वय-
करणपक्षो विकल्पः ॥

[उपन्यासवैषम्यभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेका-

देशशास्त्रं तुफलास्त्रेऽसिद्धं स्यादन्यद-
न्यस्मिन् । इह पुनर्युक्तम् । कथं हि तदेव
नाम तस्मिन्सिद्धं स्यात् ? ॥

(प्र०) तदेवेति । सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते ।
विषयभेदात् भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते ॥

(उ०) तदेव नामेति । 'इको यणचो'त्येव 'इको
यणचो'त्यस्मिन्नित्यर्थः ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

तदेव चापि तस्मिन्सिद्धं भवति ॥
वक्ष्यति ह्याचार्यः 'चिणो लुकि तग्रहणा-
नर्थक्यं, सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चा-
सिद्धत्वा'दिति । चिणो लुक् चिणो लुक्ये-
वाऽसिद्धो भवति ॥

(उ०) चिणो लुकि तग्रहणाऽभावं किं ततरामशब्द-
स्य लुप्यते, उत तेषां क्रमेण ? नाऽऽद्यः, सङ्घातस्याऽप्र-
त्ययत्वात् । नान्य इत्याह भाष्ये—तलोपस्य चेति ॥

[समाधानश्लोकवार्तिकम्]

॥ * ॥ काममर्तदिश्यतां वा, सञ्चासञ्चापि
नेह भारोऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्य-
शेषो, वाक्यं वक्तव्यधीनं हि ॥ * ॥

अथवा वतिनिर्देशोऽयम् । कामचा-
रश्च वतिनिर्देशो वाक्यशेषं समर्थयितुम् ।
तद्यथा—'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' । सन्ति, न
सन्तीति । 'मातृवदस्याः कलाः' । सन्ति,
न सन्तीति ॥ एवमिहापि स्थानिवद्भ-
वति, स्थानिवद्भवतीति वाक्यशेषं
समर्थमिष्यामहे । इह तावत्पटव्या मृच्छति,
यथा स्थानिनि यणादेशो भवति, एवमा-
देशोऽपि भवति । इहेदानीं वाय्वोरध्व-
र्वोरिति, यथा स्थानिनि यलोपो न भवति
एवमादेशोऽपि न भवति ॥

(प्र०) नेह भारोऽस्तीति । नष्टभावातिदेशे-
ऽधिकं सूत्रं पठनीयं, विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति ।
अधीनमिति । अधुत्तरपदात्खविधानादव्युत्पन्न
आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः । तद्यथेति । येनोपमाने
यवानां सत्ताऽवगता, स 'सन्ती'ति वाक्यशेषं प्रक-

१ किमिति । 'अकारितरा'मित्यादौ । २ 'वदस्य' ।

ल्पयति । असत्तावगतौ 'न सन्ती'ति । एवमस्यापि
लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात् कचिद्भावोऽतिदिश्यते,
कचिदभावः ॥

(उ०) एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाहमुक्त्वा सूत्र-
कृतं स्थानिवत्त्वं समर्थयति—काममिति । नष्टभावेति ।
'इहे'त्यस्य सूत्रे इत्यर्थ इति भावः । ननु पूर्वमस्यार्थस्य
विधिशब्देन साधितत्वात् कथं तत्कारणरूपो न भार
इत्यत आह—विधिशब्दं चेति । अध्याहारमात्रेणेति
भावः । भाष्ये—एवमादेशोपि न भवतीति । आदेश-
निमित्तकोऽपात्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः, आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानाम-
न्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः, मथु-
रायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः ।
तत्र यदा विषयभेदादलक्षणं मिथ्यते तदा यादृशं
यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यव-
हितस्यापि ग्रहणम् । यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा
किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयत इति अन-
न्तरस्यैव ग्रहणन भाव्यम् ॥

(उ०) यद्यपि व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तत इति
भाष्यकृता पूर्वमेवोक्तम्, तथापि तदर्थप्रतिपादकवार्तिकम-
वतारयितुं पृच्छति भाष्ये—किंपुनरिति । अव्यवहितसं-
भवे इति । 'छन्दसि परेषु व्यवहितार्थे'त्यनेन पूर्वोपर-
शब्दयोरव्यवहितार्थमुख्यत्वबोधनादिति भावः । 'तस्मान्न'-
ति सूत्रं निर्दिष्टग्रहणाव्यवहितस्याव्यवहितसाधारणे पूर्वशब्द-
स्य शक्तिः । 'अन्यात्पूर्वमानये'त्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्त्या
विशेषलक्षणा, 'छन्दसि परेषु'त्यादौ तु पराङ्गविकलायास्त-
स्मादिति परिभाषाया उपस्थितेरव्यवधानाऽऽशङ्क्यः । इह तु
स्वरग्रहणाल्लिङ्गात्तदनुपस्थितारिति तत्त्वम् ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[अनन्तरग्रहणदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनन्तरस्य चेदेकानुदात्तद्विगु-
स्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

अनन्तरस्येति चेदेकानुदात्तद्विगु-
स्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

३ 'भवतीति' । ४ तत्र—उभयदर्शने सति । ५ 'एकानुदात्त' ।

एकाननुदात्त-लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र । अ-
नुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) लुनीह्यत्रेति । हेरपित्वादुदात्तत्वम् ।
तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्याऽभावाद्ध्यमानस्वरो
न स्यात् । स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो
भवति एवमादेशेकृतेऽपि सिद्धः स्वरः ॥

(उ०) भाष्ये-‘एकाननुदात्त’शब्देन तत्प्रयुक्तः शेष-
निघातः । उदात्तत्वमिति । प्रत्ययस्वरेण ॥

द्विगुस्वर-पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः ।
‘इगन्तकाले’त्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) पञ्चारत्न्य इति । ‘जसादिषु छन्दो वा
वचनं प्राङ् गौ चङ्युपधायाः’ इति ‘जमिचे’ति
गुणश्छन्दसि विकल्पितस्वाङ्ग भवतीति यणि कृते
इगन्तत्वाऽभावान् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः ॥

गतिनिघात-यत्प्रलुनीह्यत्र । यत्प्रपुनी
ह्यत्र । ‘तिङि चोदात्तवती’त्येष स्वरो
न प्राप्नोति ॥

(प्र०) यत्प्रलुनीह्यत्रेति । यच्छब्दप्रयोगो
निघातप्रतिषेधार्थः । तत्र यणि कृते उदात्तत्वाऽ-
भावाद्गतिनिघाताऽप्रसङ्गः । एतच्च सर्वमनाश्रित्याऽन्त-
रङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम् ॥

(उ०) निघातप्रतिषेधेति । निपातैर्यद्यदीत्य-
नेनेति भावः । अनाश्रित्येति । पदसंस्कारे वाक्यसंस्कारे
वा यणो वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्ये ॥

[द्वितीयपक्षाङ्गोकारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य ॥

[तद्दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम् ॥ * ॥

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्त-
व्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान्-अवीव-
दङ्गोणां परिवादकेन ॥ किं पुनः कारणं न
सिध्यति ? ॥ योऽसौ गौ णिलुप्यते तस्य
स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वत्वं न प्राप्नोति ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ गुरुसंज्ञा च ॥ * ॥

१ अत्र सर्वेषु पुत्रेषु सर्वत्र अकारपाठः कश्चित् दृश्यते ।

गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेष्मा-
श्म । पिप्ताश्म । दाश्म्यश्च । मोश्म्यश्च ।
‘हलोऽनन्तराः संयोगः’ इति संयोगसंज्ञा,
‘संयोगे गुरु’इति गुरुसंज्ञा, ‘गुरोरनृत्’ इति
भ्रूतो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) श्लेष्माश्म इति । कार्यार्थत्वासंयोग-
संज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः ॥

(उ०) श्लेष्मश्चे । ‘अमनुष्यकर्तृकेचे’ति टक् ।
ननु संयोगत्वस्य समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वाऽभावात् कथं
स्थानिवत्त्वम् । किं च न संयोगसंज्ञा व्यवहितस्य विधिः ।
अव्यवहितस्य सत्त्वादत आह-कार्यार्थत्वादिति । तत-
श्च पुत्रद्वारा व्यवहिते पूर्वविधित्वं संज्ञाया इति भावः ॥

[पूर्वमात्रवार्दिभाष्यम्]

ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः, तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः
संयोगसंज्ञा विधेया ॥

(प्र०) ननु चेति । यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च
भंयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु च उक्तं हेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात्कथ-
मनन्तरग्रहणे संयोगसंज्ञाया विधेयत्वमत आह-यथोद्दे-
शेति । तदा कार्यपर्यालोचनं विनापि ‘भविष्यति किंचि-
दित्यभिसन्धिमात्रात्तत्प्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु एवमपि पूर्वपर-
विधित्वान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह-प्रत्येकंचेति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात् ॥ * ॥

न वैप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥
‘संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात्’ । न पूर्वविधिः
संयोगः ॥ किं तर्हि ? ॥ पूर्वपरविधिः
संयोगः ।

(प्र०) न वेति । समुदायः संज्ञीति भावः ।
पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः । अवीवददिति तु
चङ्परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते ।

(उ०) समुदाय इति । एवं चानन्तर्याश्रयणे यथो-
द्देशपक्षेऽपि न दोष इति भावः । एवं च पूर्वमात्रग्रहणे-
ऽपि श्लेष्मञ्चे न दोषः । यथोद्देशाश्रयणादेव । कार्यकाल-

२ ‘गुरोरिति’ ३ उक्तेति । पुत्रद्वारेत्यर्थः ।

४ एवमपि तदनालोचनेनैतत्प्रवृत्तावपि ।

पक्षेऽपि यत्प्रतिबन्धद्वारा स्थानिवत्त्वस्य संज्ञाकार्यप्रतिबन्ध-
कत्वं तस्य पूर्वमात्रवृत्तित्व एव स्थानिवत्त्वमिति गूढ-
तात्पर्यम् । भाष्ये—किंतिर्हि पूर्वपरविधिरिति । पूर्वपर-
विधौ स्थानिवत्त्वाऽभावादेव च आरतुरित्यादौ ऋच्छस्य ता-
मिति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ।
विधिग्रहणसामर्थ्याच्चेतदर्थलाभ इत्याहुः । पूर्वमात्रेति ।
दीर्घादिग्रहणाह्लङ्गादिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥*॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
ॐ श्रायंसौ गौमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे
उदवाहे ॐ । एकादेशे कृते नुमामी पद्माव
ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) एकादेशस्येति । परस्मिन्नित्येतदव-
धारणार्थमुपात्तम् । तथा ह्यनुपादीयमानेऽपि पर-
स्मिन्नित्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो
लभ्यत एव । तत्राऽनेन यथा अपरनिमित्तकस्य
स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाग्रपद्यः, आदीध्य
इति, एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभय-
निमित्तस्याऽप्राप्तिरिति भावः । श्रायसादिभ्योऽ
णन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिव-
द्भावाज्जुमामौ प्राप्नुतः । पादे उदवाहे इत्यत्र ङावे-
कादेशे कृते आदिवत्त्वाद्भसंज्ञायां सत्यां पद्माव-
ऊट् च प्राप्नुतः ।

(उ०) ननुभयनिमित्तत्वेऽपि परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्यत
आह—परस्मिन्निति । अवधारणार्थमिति । पूर्व-
विधिग्रहे पूर्वशब्दस्येवाऽस्यापि विशेषणस्यान्ययोगव्यव-
च्छेदफलकत्वादिति भावः । लभ्यत एवेति । अविशेषात्स-
र्वत्र प्रवृत्त्येति भावः । श्रायसादित्यत्र 'देविकाशिंशपे'-
त्यात्वम् । तस्यादिवद्भावादिति । ननु आदिवद्भावेन
औ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वेऽपि श्रायसित्यस्याङ्गत्वाभावा-
त्कथं नुम् । औ इत्यस्य सान्तादिवहितत्वात् श्रायसित्यस्य षष्ठी-
निर्दिष्टादेशत्वाऽभावाच्च स्थानिवत्त्वेन तस्याङ्गत्वमिति चेन्न ।
छिन्नपुच्छध्रुवदेकदेशविकृतानन्यत्वेनाङ्गत्वप्रतोत्यव्याघातात् ।
भूयोऽवयवसाम्यात् । लोकन्यायसिद्धस्थानाश्रयेण बीजाऽ-
भावात् । सूत्रमपि बलसाधर्म्यमावश्यकमिति दिक् ।

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

(उ०) भाष्ये—न सिध्यन्तीति । निवर्त्यत्वेनेत्यर्थः ॥

[प्रत्याक्षेपवाचकवार्तिकम्]

॥*॥ उभयानीमित्तत्वात् ॥*॥

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते ।
उभयनिमित्तश्चायम् ॥

॥*॥ उभयादेशत्वाच्च ॥*॥

अच आदेश इत्युच्यते । अचोश्चा-
यमादशः

(प्र०) अचोश्चेति । अच इति गुणत्वादेकत्व-
संख्यायाः 'पशुना यजेते'तिवद्विवक्षितत्वात् ।

(उ०) नन्वच इत्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदका-
त्वेऽपि हला व्यावृत्तिः स्यान्नाजन्तरस्येत्यत आह—गुणत्वा-
दिति । आदेशविशेषणत्वेनेति शेषः । वस्तुतोऽचोरादेश-
स्याच्चवर्षाभ्यधिकरणादेशत्वाऽभाव इति भाष्याशयः ।

[प्रथमहेतुनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः ॥ यत्तावदुच्यते—'उभय-
निमित्तत्वा'दिति । इह यस्य ग्रामे नगरे वा-
ऽनेकं कार्यं भवति, शक्तोत्पत्तौ ततोऽ-
न्यतराद्यपैदेष्टुम् । तद्यथा 'ग्रामे गुरु-
निमित्तं च वसामः' 'अध्ययननिमित्तं च
वसामः' इति ।

(प्र०) इह यस्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
निमित्तत्वावधारणाद्भवत्येव परस्य निमित्तता ।
अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशेष-
णान् ॥

(उ०) उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्ती-
त्युच्यते उत परमेव निमित्तं नेति, नाथ इत्याह—अन्व-
येति । नान्य इत्याह—अयोगेति । विशेष्यसङ्गत एवा-
योगव्यवच्छेदबोध इति नियमे न मानमिति भावः ।

[द्वितीयहेतुनिरासभाष्यम्]

यदप्युच्यते—'उभयादेशत्वाच्चे'ति ।
इह यो द्वयोः पृष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति
लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा—
देवदत्तस्य पुत्रः, देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

(प्र०) द्वयोरिति । वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणा-
च्चास्ति संख्याविवक्षा, भवतु वा, तथापि न
दोष इति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवति,
उताहो न ? ॥

(प्र०) अथ हलचोरिति । उभयथा शास्त्रे
व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः । उरण्पर इत्यत्राऽणनणसमु-
दायोऽकळादिरादेशो रपरो न भवति । नाग्लोपीत्यत्र
त्वत्परराजदिति हलचोर्लोपेऽग्लोपित्वाश्रयणादुपधा-
ह्रस्वत्वनिषेधो भवति । अस्ति ह्यत्राको दर्शनमिति ।

(उ०) भाष्ये-अथ हलचोरिति । अच इत्यपि परस्मि-
न्नितिवदयोगव्यवच्छेदकमुतान्ययोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्नः ॥
अत्परराजदिति । राजनमतिक्रान्तवानित्यर्थे 'प्रातिपदि-
काद्वात्वर्थ' इति णिच् । इष्टवद्भावाद्ग्लोपश्चेति बोध्यम् ॥
पूर्वस्यैव विधानित्यनाश्रित्येदम् ।

कश्चात्र विशेषः ?

[समुदायादेशस्थानिवत्त्वदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ हलचोरादेशः स्थानिवदिने चे-

द्विशतेस्तिलोप एकादेशः ॥*॥

हलचोरादेशः स्थानिवदिनि चे-
द्विशतेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः ।
विंशकः । विंशं शतम् । विंशः ।

(प्र०) विंशक इति । विंशतित्रशज्ञयामिति
डुवुन् । विंशमिति । शदन्तविंशतेश्चेति डः ।
विंश इति । 'तस्य पूरणे डट्' ।

(उ०) भाष्ये-एकादेश इति । 'अतो गुण' इति
पररूपमित्यर्थः । 'यस्येति चे'ति तु न, तिलोपस्याभीयत्वेना-
सिद्धत्वादिति भावः । विंशं शतमित्यस्य विंशतिरधि-
काऽस्मिन्नित्यर्थः । विंश इति तु प्रक्षिप्तं, शतसहस्रयोरेव
हस्येष्टत्वात् ।

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः ॥*॥

स्थूलादीनां यणादिलोपे कृतेऽवादेशो
वक्तव्यः । स्थवीयान् दवीयान् ।

(प्र०) स्थवीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकाल-
लाङ्गणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत्,
स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात्प्राप्तेन गुणस्यापि
भविष्यतीत्यदोषः । तत्र स्थानिवद्भावे सति

लशब्देन व्यवधानादवादेशाऽप्रसङ्गः ।

(उ०) स्थानिनोऽनादिष्टादिति । अत्र यद्वक्तव्यं
तत्र धात्विति सूत्रे स्थानिवत्सूत्रे चोक्तम् ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ केकयमित्रवोरियादेश एत्वम् ॥*॥

केकयमित्रवोरियादेशो एत्वं न सि-
ध्यति । कैकेयः । मैत्रेयः । अचीत्येवं न
सिध्यति ॥

(प्र०) कैकेय इति । नन्वजमात्रे गुणो विधी-
यते न त्वजादौ । तेन 'योऽत्राश्रीयते नासावादेशः',
यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयत' इति न्याया-
ज्ञास्ति दोषः । नैतदस्ति । स्थानिवन्न भवतीत्य-
भावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारा-
न्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्वैतज्ञाश्रितम् ॥

(उ०) कैकेयादौ 'केकयमित्रवोरियादिना' इत्यादेशो
आट्टणः । अत्रापि पक्षे स एवार्थ इत्यत आह-परिहारा-
न्तरस्येति । पक्षान्तरस्येत्यर्थः । एतत्-पूर्वोक्तम् ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ उत्तरपदलोपे च ॥*॥

उत्तरपदलोपे च दोषो भवति । दध्यु-
पसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः । अचीति
यणादेशः प्राप्नोति ।

(प्र०) दधिसक्तव इति । 'समानाधिकरणा-
धिकारे कस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चे'ति लोपस्य
परनिमित्तता । यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति,
तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम् ॥

(उ०) लोपस्येति । समानाधिकरणेन सुपेत्यधि-
कारात् परसंज्ञिधाने जायमानत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभि-
मानः । वरतुत एतावता परनिमित्तत्वे 'पादशतस्येति'
लोपस्य परसंज्ञियोगेन विधीयमानस्य परनिमित्तत्वापत्ति-
रितीदमपि चिन्त्यम् । 'परिहारान्तरस्येत्येवात्रापि समाधि-
रिति तत्त्वम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ यङलोपे यणिङङुवङः ॥*॥

यङलोपे यणिङङुवङो न सिध्यन्ति ।
चेच्यः । नेन्यः । चेक्षियः । चेक्रियः । लोलुवः ।

३ पूर्वोक्तं-योऽन्तेत्यादिकैवोक्तम् । ४ 'डुवङः' ।

१ 'कम्' । २ अत्रापीति । अस्य नन्वित्यादिः ।

पोपुवः । अचीति यणियङ्कुवडो न सिध्यन्ति ॥

(प्र०) [चेर्ष्यः] नेम्य इति । 'ऊतोऽची'त्येत-
दनाश्रयणादुपन्यासः ॥

[पक्षान्तराश्रयणेन समाधानमाध्यम्]
अस्तु तर्हि न स्थानिवत् ॥

(प्र०) अस्तु तर्हि । अच इत्युपादानात्
साक्षादेव यस्याऽच्छानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानि-
वद्भावो, न तु हलजादेशस्येत्यर्थः ॥

(उ०) उपादानादिति । यद्यप्यागत्येत्येतद्वारणार्थ-
मावश्यकं तैत् । तत्र हि केवलहलो लोपस्तथापि व्याख्यानाद-
च एवादेश इत्यन्ययोगव्यवच्छेदलाभ इति बोध्यम् । साक्षा-
देवेति । अचो यत्र स्थानवशो निर्दिष्टत्वमित्यर्थः । एवं हि
णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तस्मादच एवादेशः प्रयोगे
यत्रेत्यर्थेन तद्वारणमुचितम् ॥

[दोषदर्शिवातिकम्]

॥ * ॥ अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धि-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः
सरीसृपः मरोमृज इति ॥

[दोषनिरासमाध्यम्]

नैव दोषः । 'न धातुलोप आर्द्धधातुके'
इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

[प्रश्नमाध्यम्]

घट्टवति, आहोस्विदविशेषेण ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । यत्र कार्यं स्थान्या-
श्रितः, किं तत्रैव स्थानिवद्भावः, उत यत्राप्यना-
श्रित इति प्रश्नः ॥

(उ०) किं पुनरिति । आश्रितस्थानिककार्यमेव
स्थानिवद्भावेन प्राप्यते, उत अनाश्रितस्थानिकं प्रतिबध्यते-
ऽपीति प्रश्नः । यद्यप्ययं विचारः प्राक् कृत एव, भावाभावा-
तिदेश इति सिद्धान्तश्च कृतस्तथापि अन्यवास्तिककारकृत
वास्तिकव्याख्यानमिदमिति बोध्यम् ॥

१ कचिच । २ ऊतोचीति । ऊतोऽचि परे यङ्-
कुम्भवतीत्यर्थः । एतस्य सिद्धान्तत्वेनानाश्रयणादित्यर्थः ।

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[द्वितीयपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ आविशेषेण स्थानिवदिति चे-

ल्लोपयणादेशे गुरुविधिः ॥ * ॥

अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणा-
देशयोगुरुविधिर्न सिध्यति । श्रेष्ठाऽग्न ।
पित्ताऽग्न । दाऽध्यश्च । माऽध्वश्च ।
हलोऽनन्तराः संयोगः' इति संयोगसंज्ञा,
'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञा, 'गुरो'रिति
प्लुतो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) गुरुविधिरिति । कार्यार्थत्वात्संयोग-
संज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयणादेशयोः स्थानी
संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते ॥

(उ०) ननु 'संयोगसंज्ञे'ति वक्तव्ये किमुच्यते 'गुरु-
विधि' रिति, अत आह-कार्येति ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे ॥ * ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः ।
'द्विर्वचनवरेयलोपे'ति ।

(प्र) द्विर्वचनादयश्चेति । द्विर्वचनादावपि
स्थानी नाश्रीयते । 'अनची'ति पर्युदासाश्रयणात्तत्स-
दशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं
यलोपेऽपि । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिरा-
श्रितैवाऽचि कृतीति । भाव्ये तु वरेऽशब्दोऽपि पठित-
स्तत्रायं भावः-यङ् एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न
तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधा-
नादत्राऽप्रसङ्ग एवेति ॥

(उ०) नन्वाचि नेत्यर्थाद्विर्वचननिषेधेऽस्त्येव स्थान्या-
श्रयणमत आह-पर्युदासेति । चिन्त्यमेतत् । 'वाक्'
'वाक्' इत्यादाववसाने द्वित्वानापत्तेः । 'हली'त्येव वक्तुं युक्त-
त्वाच्चेत्याहुः । तस्मादङ्गिभन्नस्याश्रयणम्, नावच इति वक्तुं युक्तं ।
वागित्यादावज्जिभ्नो वर्णाऽभाव एवेति न दोषः । यङ्
एवेति । एवं सति पक्षद्वयेपि वरे ग्रहणं न कार्यमित्यत्रै-
तत्करणकथनं चिन्त्यमेव स्यात् । किं च तार्किकप्रत्ययत्व-
मादायापि प्रवृत्तिश्चापनाय तदावश्यकमिति चिन्त्यमिति भावः ॥

३ तत्-अम्पदम् । ४ तद्वारणं-हलजादेशवारणम् ।
५ 'देशयोगुरु' । ६ अत्र-अस्मिन्पक्षे । ७ सम्भावितेत्यर्थः ॥

वरेयलोपेत्येकमेव निमित्तमित्यभिमानेन भाष्यमित्यन्ये ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ कसलोपे लुग्वचनम् ॥ * ॥

कसलोपे लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः ।
'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे वन्त्ये'
इति ॥

(प्र०) अदुग्धेति । कसस्य 'अलोऽन्यस्ये'ति
लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाज्जलो झलीति
लोपो न स्यादिति लुग्वचनम् । अदुह्महीत्येवमर्थ-
स्त्ववयववक्तव्यो वकारस्याऽऽल्लत्वात् ॥

(उ०) कसस्येति । कसस्थाचीति कसलोपे कृतेपि-
लुग्वक्तव्य इति वार्तिकार्थः । पक्षान्तरे तु कसलोपेनैव
सिद्धमित्यभिमानः । तत्राप्यवयवं लुग्वक्तव्य इत्याह-
अदुह्महीति ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ हन्तेर्धत्वम् ॥ * ॥

हन्तेर्धत्वं वक्तव्यम् । घ्नन्ति घ्नन्तु
अघ्नन् ॥

(प्र०) घ्नन्तीति । अलोपस्य स्थानिवत्त्वाद-
नन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाऽप्रसङ्गः । वचन-
सामर्थ्याद्व्यवधानाश्रयणं तु हननादिध्वतिप्रसङ्गः ॥

(उ०) भाष्ये-घ्नन्तीत्यादि । 'गमहने'त्यनेनाऽलोपः ।
घर्त्वं- 'हो हन्ते'रित्यनेन ॥

[प्रथमपक्षाश्रयणभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति ।

[प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ ग्रहणेषु स्थानिवादिति चेज्जगध्यादि-
ध्वादेशप्रतिषेधः ॥ ॥

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जगध्यादि-
ध्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य
समाद्य । 'अदो जग्धिर्ल्यसि किती'त्यदो
जग्धिभावः प्राप्नोति ॥

(प्र०) निराद्येति । आद्यतेर्गिलोपे कृते एक-
देशविकृतस्यानन्यत्वाददिरेवायमिति जग्धिः प्राप्नो-
ति । न च जग्धौ गिराश्रितः । आदिग्रहणा

द्धात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः ॥

(उ०) भाष्ये जग्ध्यादिध्वादेशस्येति । जग्ध्या-
दिषु विषयेषु आदेशस्याऽर्थात्तद्रूपस्येत्यर्थः । एकदेशविकृ-
तस्येति । अन्तरङ्गत्वादृद्धौ कृतायां गिलोप इति आदित्य-
स्याऽनादिष्टादचः पूर्वत्वमस्येव । ध्यञ्छोपाविति तु गिच्-
स्थानिकवृद्ध्यादेर्बोधकम् । उत्तरीत्या वा तस्य तत्त्वम् ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ यणादेशे यलोपेत्वानुनासिकात्त्व-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

यणादेशे यलोपेत्वानुनासिकात्त्वानां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । यलोप-वाच्योः ।
अध्वर्यावोः । 'लोपो व्योर्वली'ति यलोपः
प्राप्नोति । उलोपः-अकुचि-आशाम् अकु-
व्याशाम् । 'नित्यं करोतेः' 'ये च' इत्युकार-
लोपः प्राप्नोति । ईत्वं[र्म्]-अलुनि अशाम्
अलुन्याशाम् । 'ई हल्यघोः' इतीत्वं प्राप्नोति ।
अनुनासिकात्त्व[र्म्]-अजङ्गि आशाम् अज-
इयाशाम् । 'ये विभाषे'त्यनुनासिकात्त्वं
प्राप्नोति ।

(प्र०) यणादेश इति । बहिरङ्गपरिभाषाना-
श्रयणेनैतदुच्यते । अजङ्गीति । 'जन जनने'-
इत्यस्माद्व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । 'जनी प्रादुभावे'
इत्यस्माद्वा इयनदृष्टान्दसत्वात् श्रुः ॥

(उ०) वार्तिके यलोपेति । यकारोकारयोर्लोप
इत्यर्थः । 'अकुव्याशा'मत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे परस्य
यणादेशे तत्तत्कार्याप्राप्तिरिति बोध्यम् । बहिरङ्गेति ।
'वाच्यो'रित्यत्र यथाऽस्य न प्राप्तिस्तथोक्तम् । एवमन्यत्रापि
बोध्यम् । आत्मनेपदमिति । 'ई'डात शेषः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ रायात्वप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि
आशाम् 'राय्याशाम्' । 'रायो हली'त्यात्सं
प्राप्नोति ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ दीर्घे यलोपप्रतिषेधः ॥ * ॥

दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे, तद्वान् सौर्या
हिमवानिति । सो इत्याश्रये दीर्घत्वे-कृत्वे
कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति ।

(प्र०) सौर्येति । 'तेनैकदि'मित्यण् । ततो
मत्वर्थीय इति । 'सौर्ये' इत्यत्र तु यलोपो न
प्राप्नोति । 'यस्येत्यादौ इयां प्रतिषेध' इति वचनात् ।
'सूर्यमत्स्ययोर्द्ध्या'मिति परिगणनानाश्रयेण तदुच्यते ।

(उ०) नन्वणन्तं सौर्ये इत्येवोदाहयतामत आह-
सौर्ये इत्यत्रेति । 'यस्येत्यादाविति । आदिना 'सूर्यति-
ष्ये'ति यलोपः । इयां-शीप्रत्यये । अलोपस्याऽसिद्धत्वं तु
न, व्याश्रयत्वात् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अतो दीर्घे यलोपवचनम् ॥ * ॥

अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्यां
वात्साभ्याम् । दीर्घे कृते 'आपत्यस्य च
तद्धितेऽनाती'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

(प्र०) गार्गाभ्यामिति । 'गोत्रास्त्रिया' इति णः ।
'सङ्गाङ्गलक्षणेष्वि'त्यण् वा । 'अनाती'ति प्रसज्यप्रति-
धाश्रयेण चोद्यम् ।

(उ०) गार्गाभ्यामित्यत्र गार्ग्यं अ भ्यामिति स्थिते
पूर्वं सुपि चेति दीर्घे यलोपाऽप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

[दोषनिरासमाध्यम्]

नैष दोषः । आश्रयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति ।

(प्र०) पर्युदासाश्रयेण सदृशतद्धिताश्रयेण तु
परिहारः ।

(उ०) पर्युदासाश्रयेण त्विति । आङ्गित्वेन प्रकृ-
त्याश्रयणात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या आङ्गित्वसत्त्वेन यलोप
इति भावः ॥

[सर्वोपपरिहारमाध्यम्]

सर्वेषामेष परिहारः । उक्तं विधिग्रह-
णस्य प्रयोजनं-विधिमात्रे स्थानिवद्यथा
स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति ।

(प्र०) सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायाम् प्रकृता-
वित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिका-
यमात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थोत्तिष्ठन्तीति भावः । अत

'इति लोपः'

एव पक्षान्तरोपन्यासः-अथवेति ।

[पक्षान्तराभ्युपगममाध्यम्]

अथ वा पुनरस्त्रविशेषेण स्थानिवदिति ।

[आक्षेपस्मारणमाध्यम्]

ननु चोक्तम् 'अविशेषेण स्थानिवदिति
चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः' 'द्विवचनाद-
यश्च प्रतिषेधे' 'कसलोपे लुग्वचन' 'हन्ते-
र्घत्व'मिति ।

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते-'अविशेषेण
स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधि'-
रिति । उक्तमेतत्-'न वा संयोगस्याऽपूर्व-
विधित्वा'दिति ।

यदप्युच्यते-'द्विवचनादयश्च प्रतिषेधे
वक्तव्याः' इति । उच्यन्ते न्यास एव ॥
'कसलोपे लुग्वचन'मिति । क्रियते न्यास
एव ॥ 'हन्तेर्घत्व'मिति । सप्तमे परिहारं
वक्ष्यति ।

(प्र०) न वा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः
रामुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम् । उच्यन्त इति ।
अत एव लिङ्गादाविशेषेण स्थानिवद्भावः । क्रियत
इति । अदुह्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः । सप्तम
इति । श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते, स्थानिवद्भावकृतं
तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकम् ।

(उ०) संयोगसंज्ञाया इति । अस्याशय उक्तः ।
वस्तुतः पुत्स्य त्रेपादिकत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दि-
त्यनेनापि इदं सुसाधम् । अत एव लिङ्गादिति । न च
पुत्रमासमन्तादपुं शीलं यस्याः 'पुत्रादिना'त्यादौ स्थानि-
वत्त्वाद्वादिनात्यस्याऽप्रवृत्तौ दिवं प्राप्नोति, तद्वारणाय दिवं-
चनग्रहणं कथमभावात्तेदेशे ज्ञापकमिति वाच्यम् । एत-
द्वाध्यप्रमाणेन तस्यानभिधानात्, शीघ्रोपरिहितकत्वेनाङ्-
रहिताऽऽदिनीशब्दस्यैव तत्र ग्रहणाच्चेति दिक् ॥

न पदान्तद्विर्ध्वचनवरेयलोप-
स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजम्ब्विधिषु ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

'पदान्तविधिं प्रति न स्थानिव'दित्यु-

२ 'न पदान्त' ।

च्यते, तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति ।

(प्र०) न पदान्त । वेतस्वानिति । भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते । वेतश्शब्दात्—कुमुदनङ-वेतसेभ्यो ङुनुबितिङुनुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वपदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यत इति पदा-न्तताया विधीयमानत्वात्स्थानित्वनिषेधाद्ब्रुत्वप्रसङ्गः ।

(उ०) न पदान्तद्धि । ननु स्थानिवत्त्वनिषेधं विना सस्य पदान्तत्वेनाऽसिद्धेरतस्य रुत्वसंपादके पदत्वे स्थानिवत्त्वस्य दुर्वात्वात् सान्तस्य पदत्वाऽभावेन कथमत्र रुत्व-प्राप्तिरत आह—भावेति । पदान्तेति च भावप्रधानो निर्देश इत्यपि बोध्यम् । इदं चिन्त्यम् । द्विवचनादिसाहचर्येण पदान्तपदार्थस्य शास्त्रायस्यैव ग्रहणोचित्यत् । भाष्यं त्वेवं व्याख्येयं—रुत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तत्र कर्त्तव्ये, तन्निष्पादकपदत्वे च कर्त्तव्ये भावसाधनविधिशब्दाश्रयेण टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्ब्रुत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि पदसंज्ञा न पदचरमावयवो, नापि पदान्तरस्थाने विधिः, तथापि तरयाः कार्यार्थत्वात्कार्यस्य च रुत्वस्य तत्त्वान्न दोषः । पदचरमावयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमित्याशयः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति—‘तसौ मत्वर्थे’ इति ।

(प्र०) तसौ मत्वर्थ इति । तदस्मिन्नस्तीत्यत्रैवाथं ङुनुप, न निवृत्तादिषु, अनभिधानादित्ये तदाश्रित्येतदुच्यते ।

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह—भसंज्ञाऽत्रेति । भत्वे प्राप्तस्थानिवद्भावस्यापि सान्तनिष्ठपदत्वाऽप्रतिबन्धद्वारा रुत्वसंपादकत्वेन भवस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेध इति सान्तनिष्ठभत्वेन तन्निष्ठपदत्वबाध इति भावः । ‘न पदान्त’सूत्रदृष्ट्या त्रिपादी तु नासिद्धा, जशादि-ग्रहणात् । कैयटोक्तरीत्या पूर्वपक्षयोजनेऽस्यायं भावः—भत्वे स्थानिवद्भावस्य सकारनिष्ठपदान्तत्वसंपादकतया परम्परया भसंज्ञाया अपि पदान्तत्वसंपादकत्वेन पदान्तत्वमिति तरयापि निषेध इति समानावधिकत्वाद्भत्वेन पदत्वबाध इति । एवं च परम्परया पदान्तत्वसंपादकस्यापि पदान्तविधिशब्देन ग्रहणे मनुक्तरीत्यैव पूर्वपक्षयोजनाऽ-प्युचिता । ननु ङमुतुपोऽर्थान्तरेऽपि विधानात्कथं सर्वत्र भत्वमत आह—अनभिधानादिति । मनुशब्देन प्रसिद्धत्वान्मुप एव ग्रहणमिति भावः ॥

१ तस्यापि—भत्वे स्थानिवत्त्वस्यापि । २ एवं च—परम्पराभयणावयवकत्वं च । ३ ‘प्रति तु’ ।

[आश्लेषभाष्यम्]

अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति, पदसंज्ञां प्रति, सकारान्तम् ।

(प्र०) अकारान्तमिति । भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावात्सकारान्तत्वाऽभावाच्चास्ति भसंज्ञा । पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वाद्ब्रुत्वप्रसङ्गः ।

(उ०) तत्र पूर्वपक्ष्याह—अकारान्तमेतदिति । साक्षात्परम्परया वा पदान्तकार्यप्रतिबन्धकस्य प्रापकस्य वा निषेधे पदान्तपदे उपस्थितपदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिकेत्यभत्वेन निषेध इति सान्तत्वाऽभावात्तदप्राप्तिरिति भावः ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनःसमाधानभाष्यम्]

ननु चैवं विज्ञायते—यः संप्रति पदान्त इति ॥

(प्र०) ननु चेति । स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः सिद्धः पदान्तः, तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथा—कौ स्तः कानि सन्तीति । इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य रुत्वाऽभावः ।

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह—ननुचेति । अत्र पदस्योद्देश्यतयैतत्साध्यपदत्ववत्समुदायान्यकार्ये नायं निषेध इति पदत्वेऽपि स्थानिवत्त्वात् सान्तस्य पदत्वाऽभावेन रुत्वाऽभावः सिद्ध इति भावः । तत्र किमपेक्षया संप्रतीत्यत आह—स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । एतत्साध्यपदत्ववतोऽत्रोद्देश्यत्वाऽसम्भवः । भावसाधनेऽपि विधेयस्य पदचरमावयवत्वं स्थानिवद्भावे वाच्यमिति स्थानिनः स्थानिवद्भावेन तत्त्वाऽभावे विधेयस्य सुतरां तदभाव इति भावः । स्थानिवत्त्वनिषेधं विना यः पदत्वेन सिद्धस्तस्य चरमावयवं कर्त्तव्य इत्य-क्षरार्थः । संप्रतिपदशब्देन समस्तेनाऽन्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुष इति बोध्यम् । यद्यपि तस्य भाव इत्यादौ तत्साध्यत्व-प्रत्ययान्तादेरभ्युद्देश्यता, तथाप्यत्र लक्ष्यानुरोधादवमर्शकत्वमिति तात्पर्यम् ।

[पूर्वपक्ष्याक्षेपसाधकभाष्यम्]

कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात्

(उ०) पूर्वपक्षी उक्तमाशयमज्ञानानः संप्रतीति पदान्तस्य विशेषणं मन्यमान आह भाष्ये—कर्मसाधन-

४ भग्न—निषेधे । ५ भसंभव इति । असिद्धत्वात् । ६ एतदेवं स्यादिति । उक्तदोषः परिहृतः स्यादित्यर्थः ।

स्येति । संप्रति पदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदाऽर्थः ।

[सिद्धान्त्येकदेशिभाष्यम्]

अयं च विधिशब्दोऽस्त्येव कर्म-
साधनः-विधीयते विधिरिति ॥

[पूर्वपक्षालोपसाधकभाष्यम्]

अस्ति च भावसाधनो-विधानं विधि-
रिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्यो-
पादाने एष दोषो भवति ॥ इह च-ब्रह्म
बन्ध्वा ब्रह्मयन्ध्वै । धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) ब्रह्मबन्ध्वेति । ब्रह्मवन्धुशब्दादृङ् ।
ऊङनूलोरेकादेश आदिबद्धावाद्ङ्ग्रहणेन गृह्यत इति
तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता
विधेयेति स्थानित्वाऽनिषेधाज्जश्त्वं स्यात् । भसञ्ज्ञा-
न्तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादुकारान्तमेत-
दिति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधक-
भावः । यणादेशोच्चारणं चाऽतन्त्रम् । एकादेशस्यै-
वोदाहरणत्वात् ।

(उ०) तत्र भावसाधनस्येति । कर्मसाधनत्वं
हि द्विवचनादिभिः सामानाधिकरण्यं, पदान्तेन त्रैयधिकरण्यं
च स्यात् । भावसाधने पदचरभावयवद्विवचनादिकर्मक
विधाने इत्यर्थः । तत्र हि पदचरभावयवत्वेन सिद्धकर्मकं
विधाने इति वक्तुमशक्यम्, सिद्धत्वे विधानवैयर्थ्यात् । एवं
चार्कान्तमेतदिति प्रतीकोक्त्युक्त्या पदत्व एव स्थानिवत्त्व-
निषेधास्मान्तमेव पदत्वं प्रति, भवेत् तु निषेधाभावादका-
रान्तं भवत् प्रतीति स्यादेव कृत्वमिति भावः । जश्त्वं प्राप्नो-
तीति । 'क्षलां जशोऽन्ते' इत्यस्य पदभरभावयवविधायक-
त्वात् । जश्ग्रहणं तु 'क्षलां जशश्शो'ति जश्त्वे तन्निषेधा-
र्थम् । एकादेशस्यैवेति । अत एवोभयत आश्रयेणे नेत्यनेन
वक्ष्यमाणं समाधानं सङ्गच्छते ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनःप्रश्नभाष्यम्]

अस्ति पुनः किञ्चिद्भावसाधनस्य वि-
धिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीत
माहोस्विहोषान्तमेव ? ॥

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह-अस्तिपुनरिति ।

[पूर्वपक्षिसमाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह ॥ इह-कानि सन्ति । यानि
सन्ति । कौ स्तः, यौ स्त इति । योऽसौ पदा-

१ 'विधीयते इति' । २ कश्चित् । ३ तत्र-तयोर्मध्ये ।
४ पूर्व च-भावसाधनपञ्चाङ्गीकारे च । उक्त्युक्त्या-

न्तो यकारो वकारो वा श्रूयते, स न श्रूयते ॥
षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति ॥

(प्र०) कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं
प्रयोजनम् । भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवेति तूप-
न्यस्म । यकार इति । यकारवकारौ विधीयमाना-
वेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् ।

इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह-षडिक इति ।
षडङ्गुलिशब्दात् 'बहुचो मनुष्यनामप्रज्ज्वे'ति ठचि
कृते 'ठाजादावृष्वे'मिति ङुलिशब्दस्य लोपे यस्येति
लोपे षषित्ययं शब्दोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः
पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिव-
त्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य
भसंज्ञा । पदसंज्ञा त्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारा-
न्तस्येति सिद्धं जश्त्वम् । कर्मसाधने तु षः षकारः
पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्षकारान्त-
स्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया-
एकसंज्ञाधिकाराद्वाधनाज्जस्त्वाऽसिद्धिः ॥

(उ०) पूर्वपक्ष्याह-इह कानीति । इह पदान्त एव
यकारादिविधेय इति भावसाधनेऽपि सिध्यतीति भावः ।
असाधारणमिति । भावसाधनपक्षमात्रसाध्यमित्यर्थः ।
भाष्ये-षडिकश्चापीति । अत्रेकादेशालोपान्तसपादसप्ताध्या-
योस्थकार्यं प्रवृत्तियोग्यतयाऽसिद्धत्वेन जश्त्वाऽप्रवृत्तिः, तदन्-
न्तरं त्वलोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरतत्र कर्मसाधने 'यस्ये'ति
लोपे इकिनमित्तभत्वेन समासात्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्व
स्यापि निवृत्तेः षडिकाऽसिद्धिः । न च भत्वे स्थानिवत्त्वमल्लो-
पस्येति न समानावधिकत्वं भत्वपदत्वयोरिति वाच्यम् ।
साक्षात्परम्परया वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रतिबन्धक-
स्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेऽपि तन्निषेधात् । पदान्तत्वेन
सिद्धस्य विधावित्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्धारकपरम्प-
राया वक्तुमशक्यत्वेनाऽन्यद्वारिकाया अपि ग्रहणात् । भाव-
साधनत्वं तूपस्थितपदत्वद्वारिकैव परम्पर । गृह्यते इति भत्वे
निषेधाऽभावेन स्थानिवत्त्वादकारान्ते भत्वेऽपि पदान्ते पदत्वस्या-
व्याघातेन न दोष इत्याशयः । कैथे पदान्ततया अवि-
धानादिति । पदत्वस्याऽविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनाऽपि
पदान्तस्याऽविधानादिति भावः । सिद्ध इति । 'जश्त्वे कार्ये'
इति शेषः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनः प्रश्नभाष्यम्]

वाचिकस्तु न सिध्यति ॥

पदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिका परम्परेतियुक्त्या । ५ 'मेवेति' ।
६ 'श्रूयते' ।

(प्र०) वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तत्वात्कुलप्रसङ्गात् । कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः, याव-
तोक्तं—‘योऽसौ पदान्तो यकार’ इति । तद्वदिहापि
डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात्पदान्तताया विधि-
रिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्व-
मेव जश्त्वेन डकारस्य निष्पन्नत्वात्तदानीं विधिरिति
भावसाधने षडिकसिद्धिः । कर्मसाधने तु डकारस्य
पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ षकाररूपा-
पत्तिर्विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधात्तुल्यावधिकया भसं-
ज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जद्वलनिवृत्तौ षडिकाऽसिद्धिः ।
न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुम्,
तस्या अपदान्तरूपत्वात् । पदान्तत्वे हि जश्त्वं
स्यात् । न च जश्त्वविधिनिमित्तस्थानिवत्त्वनिषेधः ।
यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जद्वलं विधीयते सभिध्वब्ध्या-
मिति, सोऽस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं कृत्वं,
स्थानिवत्त्वनिषेधात्तु तज्जित्तराशङ्कते । ‘पूर्वत्रासिद्धे
न स्थानिव’दित्यस्याप्ययमविषयः । नह्यत्र पूर्वत्रा-
सिद्धीयं किञ्चित्कार्यं विधेयम् ॥

(उ०) सिद्धान्त्येकदेशाह—वाचिकस्त्विति । चका
रस्येति । वाचिकेऽपि बागाशर्दत्तशब्दादुचिं टाजादा-
विति शीर्दत्तशब्दलोपे यम्येति लोपे पूर्वोदाहरणे ज्द्वलवद-
त्रापि कुत्वापत्तिरिति भावः । एवं मदुक्तंरौत्या भाष्यस्य
सामञ्जस्ये कथं पुनरित्यादि ‘नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किञ्चि-
त्कार्यं विधेय’मित्यन्तः कैयटक्षिन्त्यः । स्फुटार्थत्वाच्च न व्या-
ख्यातः । तथाहि—पूर्वमेव डस्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गतं मपाद-
सप्ताध्यायीस्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्राप्तेः । किञ्च पकार-
रूपापत्तिर्न शास्त्रीया, पदचरमात्रव्यवस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतु-
मुचितत्वादित्याद्युक्तम् ॥

[तटस्थप्रश्नभाष्यम्]

अस्तु तर्हि कर्मसाधनः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानभाष्यम्]

यदि कर्मसाधनः, षडिको न सिध्यति ॥

[तटस्थप्रश्नभाष्यम्]

अस्तु तर्हि भावसाधनः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानभाष्यम्]

वाचिको न सिध्यति ॥

[तटस्थभाष्यम्]

वाचिकषडिकौ न संवदेते ॥

१ नैकेन पक्षेण सिध्यत इत्यर्थः ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

(प्र०) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । ‘एकाक्षरपूर्व-
पदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य’ इति वाचिकः सिद्धः ।
षडिकस्तु ‘षष्ठाजादिवचनात्मिकम्’ इत्युत्तरपदलो-
पाऽभावे ‘ठजादा’विति लोपे यस्येतिलोपे च सिद्धः ॥

(उ०) सिद्धान्त्याह—कर्तव्योऽत्रेति । पञ्चमे वक्ष्य-
माणं यत्नं दर्शयति—एकेति । तथा चाऽज्जलादेशस्वादाचिके
भत्वेऽपि न स्थानिवत्त्वमिति भावः । एवं च भावसाधन-
पक्षोऽत्र स्थितः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं ब्रह्मबन्ध्या ब्रह्मबन्ध्वै ?

(उ०) पूर्वपक्ष्याह—कथं ब्रह्मबन्ध्वेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति ।

(प्र०) उभयत इति । यस्मात्स्वादिविधिस्त-
त्स्वादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम् ॥

(उ०) सिद्धान्त्येकदेशा उक्तमपि यः संप्रति पदान्त
इत्येवंरूपं सिद्धान्तं परेणाऽगृहीतत्वाद्यक्षानुरूपबलिन्याये-
नाह—उभयत इति । तज्ज्याचष्टे—‘यस्मात्स्वादिविधि’रिति ।
अत एवात्र नैकदेशविकृतन्यायेन धान्तस्य पदत्वसंभा-
वना, उकारान्तादूङ्विधानेनाऽक्तपरिमाणमंशात्वेन दुर्लभ-
त्वात् । उभयत आश्रयणे इत्यन्येकदेशिमतत्वाच्च । एत
नान्तादिवत्सूत्रे वक्ष्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं वेतस्वान् ? ॥

(उ०) पूर्वपक्ष्याह—कथं वेतस्वानिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैवं विज्ञायते—पदस्यान्तः पदान्तः,
[पदान्तैस्य विधिः पदान्तविधिः]
पदान्तविधिं प्रतीति ॥ कथं तर्हि ? ॥
पदे अन्तः पदान्तः, [पदान्तैस्य विधिः
पदान्तविधिः] पदान्तविधिं प्रतीति ॥

(प्र०) पदेऽन्त इति । न च कृतुप्रत्ययः
पदम् । एवं षडिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति
स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

(उ०) अथ वेतस्वानित्येवंजातीयकानामेतदनुदाहरण-

२ अतएव—अस्याऽसिद्धान्तत्वादेव । ३ कचिच्च ।

त्वमेवेति बोधयितुं वास्तवं सिद्धान्तमाह-नैवमिति । तस्माच्चे-नच इममुच्यते । एवं ब्रह्मबन्धुशब्दे ऊकारो न पदमिति बोध्यम् । नन्विदमयुक्तं, गतिकारकोपपदानां सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽसुबन्तत्वेन, सुबन्तेन समासे उत्तर-पदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन चोत्तरस्याऽपदत्वाद्भोचे-त्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽवकाशोपत्तेरिति चेत्, न, उत्तरप-दस्य कार्यत्वे एव प्रत्यासत्त्या तन्निषेधप्रवृत्तेः । अत्र चेदं भाष्यमपि मानम् । सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासस्य चैतद्विषयेऽनि-त्यस्मान्न प्रवृत्तिरिति भावः । एवं विग्रहद्वयप्रदर्शनेन 'पद-चरमावयवे कर्तव्ये परपदस्याऽजादेश एव न स्थानिवदि'ति भाष्ये ध्वनितम् । कानि सन्तोष्याद्येबोदाहरणम् । एवं च पूर्वसूत्रे 'अपरविधा'विति प्रवृत्त्यर्थकैयटग्रन्थो, 'भोभगो' इति सूत्रस्थकैयटग्रन्थश्च चिन्त्य एव । एवं पडिक इत्याद्यपि चिन्त्यम्, इकस्य पदत्वाऽभावेऽपि क्लृप्तिशब्दाकारयोर्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वात्तस्मिन्नन्तस्य विधिसत्त्वेन दोषा-दिति दिक् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा यथैवाऽन्यान्यपि पदकार्याण्यु-पप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च । एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते ॥ किम् ? ॥ भसंज्ञा नाम ॥

(प्र०) अथवेति । 'यच्चि भ'मित्यत्र 'तसौ म-त्वर्थे' इत्यत्र च पदमिति वर्तते । तेन पदं सङ्गं भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निवन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्था भसंज्ञा तद्विषयत्वात्पदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्व-निषेधाद्भवाद्भवाऽभावः सिद्धः ॥

(उ०) भाष्ये-'पदस्थान्त' इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष-भिन्ने एकपदस्थाजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि न दोष इति प्रोक्त्या प्रतिपादयितुं 'भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यतीति स्वोक्तेरेकदेश्याशयमाह-अथवेति । 'यः संप्रति पदान्त' इत्येतत् न शब्दमर्यादालभ्यमिति भावः । अस्य पक्षस्य कैय-टोक्तभ्याख्या चिन्त्या, तावतापि भसंज्ञायाः पदान्तविधित्वा-नुपपादनात् । किंच यथा कारकाधिकारे कारकं सत्कर्मैति व्याख्यानेन तयोः संज्ञयोः समावेश उक्तस्तथाऽपि स्यात् । न हि भवपदत्वयोः समावेश इष्टः । तस्मादेवं व्याख्येयम्-यथा रुत्वजत्वादीनां साक्षात्प्रापकः प्रतिबन्धको वा स्थानि-वद्भावेः प्रतिबध्यते, तथा भसंज्ञाविषयतादेशस्यापि पर-म्परया तस्यान्निषेध इति । यथैवान्यानि पदका-र्याणि-पदचरमावयवकार्याणि रुत्वजत्वादीनि, तत्प्रापक-पदसंज्ञारूपं चात्र सूत्रे उपप्लवन्ते-पदान्तविधिशब्देन गृह्य-न्ते । पदचरमावयवप्रापकापि तत्त्वेन गृह्यते । एवमिद-

मपि-भसंज्ञारूपमपि पदकार्यं परम्परया पदचरमावयव-प्रापकं प्रतिबन्धकं वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यते इत्यर्थः ।

अयं भावः-यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात्पदस्वद्वारिका परम्परया गृह्यते तथा पदत्वबाधकतया भवस्यापि प्रत्यासन्न-त्वेन तद्वारापि पदचरमावयवविषयस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति । पडिके तु 'पषष्ठात्वादिवचनासिद्ध'मिति द्वितीयादय ऊर्ध्वं लोपविधायकवचनप्रामाण्यात्तद्विषये न भवद्द्वारा पदचरमा-वयवसंवादकस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति न दोषः । वाचिके त्वेवं न दोषः, उत्तरपदलोपविधानात् । पष्मे चेदमुपपाद-यिष्यते । एवं चामलकी-तदो-सरसीत्यादौ जडत्वादिप्रस-क्तिरेव नेति बोध्यम् । यद्यपि पूर्वाश्रयसिद्धे न स्थानि-वदिति निषेधोऽत्र प्राप्नोति । तथापि विधिशब्दो भावसा-धनोऽन्तःशब्दश्चरमावयववाचीत्यादिसिद्धान्तान्बोधयितुं पूर्व-श्रयसिद्धे इत्यादावपि साक्षात्परम्परया प्रापकप्रतिबन्धकस्य निषेध इत्यादि बोधयितुं पदेऽन्त इति सप्तमीसमासेन वेतस्वानित्यादौ न पदान्तेति निषेधवाणेन पूर्वश्रयसिद्धे नेत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव ग्रहणम् । एवं जश्पदेनेति बोधयितुं चायमुपक्षेप इति बोध्यम् ॥

[प्रथमभाष्यम्]

'वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भ-वती'त्युच्यते । तत्र 'तेऽस्तु यायावरः प्रवपेत पिण्डान्' । अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये-अवर्णलोपविधिमिति । आतो-लोप इटिबेत्येतं प्रतीत्यर्थः । एवं च वरेयलोपग्रहणे कृतेऽपि यायावर इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्का ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः । नैवं विज्ञायते-वरे यलोप-विधिं प्रति न स्थानिवद्भवती'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ वरेऽयलोपविधिं प्रतीति ॥ कि-मिदमयलोपविधिं प्रतीति ? ॥ अवर्णलोप-विधिं प्र[ती]ति, यलोपविधिं च प्रतीति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा योगविभागः करिष्यते-'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' । ततो 'यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति ॥

(उ०) यातिरित्यस्याऽत्रासिद्धेः सिद्धान्तमाह-अथ-वेति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

यलोपे किमुदाहरणम् ? ॥

(७०) यलोपे किमिति । यायावरे यलोपरय वरे
इत्यनेनैव सिद्धत्वात्प्रश्नः ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ॥

(प्र०) कण्डूयतेरिति । क्यजन्तात् क्तिप् ।
यगन्तात् क्तिन्न भवति । उक्तं हि भाष्ये—‘न तेभ्यः
क्तिव् दृश्यत’ इति ।

(७०) कैयटे उक्तंहीति । ‘कण्डूदिभ्योय’मित्यत्र भाष्ये ।

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति । कौ लुप्तं न स्थानिवत् ।

(प्र०) कौ लुप्तमिति । यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजप्यु-
च्यते, तथापि तस्य कान्तिकत्वाच्च दोषः । किमग्रहणं विचोऽ-
प्युपलक्षणमित्यन्ये ।

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-सौरी बलाका ॥

(प्र०) सौरीति । एकोऽप्यकारलोपो द्वितीय
ईकारे, तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न स्यात् ।
स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वाद्-
सिद्धत्वादिणि लोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद्यका-
रस्य उपधात्वाल्लोपः सिध्यति ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

नैतदस्ति । उपधात्वविधिं प्रति न
स्थानिवत् ॥(७०) उपधात्वविधिं प्रतीति । ‘प्रत्ययविधा’वि-
त्यनाश्रित्येम् ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-आदित्यः

(प्र०) आदित्य इति । अदितेः सास्य देव-
तेत्यत्रार्थे ण्यस्ततो भवादावर्थे द्वितीयो ण्यः । ‘हलो-
यमां यमी’ति लोप इष्यते । स च स्थानिवत्त्वनिषे-
धात्सिध्यति ॥(७०) तत् इति । आदित्यशब्दादित्यर्थः । अदिते-
रप्यण्यन्तादेवतार्थे ण्य इति तु नोक्तम् । ‘आपत्यस्ये’त्यस्य
प्राप्त्या ‘पूर्वत्रासिद्ध’ इत्युत्तरग्रन्थाऽऽसङ्गतेः । तस्मादेत-

१ कण्डूयेति । अप्रत्ययादित्यनेन किनो बाधात् । २ ‘किन्’

खण्डनमेतदज्ञानेनैवेति बोध्यम् ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

नैतदस्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-कण्डूतिर्वल्गूतिः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्गूये-
ति भवितव्यम् ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-कण्डूयतेः क्तिच् । ब्राह्मण-
कण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः ॥

(प्र०) ब्राह्मणकण्डूतिरिति । षष्ठीसमासः ।

कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः ॥

(७०) कण्डूतिशब्दस्येति । विशेषणत्वादित्यर्थः ।
न चात्राऽलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् यण्वा स्यादिति बाध्यम् ।
जाते तत्रोठा सिद्धेः । ऊठि तु न स्थानिवत्त्वमनादिष्ठादचः
पूर्वत्वाभावात् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगस्थानिद्वारकं तदा-
श्रयणं काचित्कमित्याहुः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपषु लांपाजादेशो
न स्थानिवत् ॥*॥प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपा-
जादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यम्स्वर-आकर्षिकः । चिकीर्षकः । जिही-
र्षकः । यो ह्यन्य आदेशः, स्थानिवदेवासी
भवति-पञ्चारह्यः दशारह्यः ॥ स्वर ॥(प्र०) आकर्षिक इति । चरत्यर्थे आकर्षात्
प्रलिति प्रल् । यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात्कारा-
कारस्योदात्तत्वं न स्यात् । ‘कारक’ इत्यादौ च
‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव’दिति व्यञ्जनस्याऽविद्य-
मानत्वादनन्तरस्य च स्वरभाजः संभवादप्यव्यवधाने
न स्यात् । यत्र तु व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते,
तत्राप्यव्यवधिमतोऽनन्तर्याऽसंभवाद्दन्तरालस्था-
नसतोऽप्यर्थाननादृत्य व्यवहारः । यत्र लानन्तर्यसंभव-
स्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते । प्रलो लिःकरणाद्यवधा-
नेऽपि भविष्यतीति चेत् । आकारस्यापि पक्षे स्या-

३ ‘दारकनश’ । ४ ‘लोपे’ । लोपविधिषुलोपा’ । ५ ‘वदितिवक्तव्य’ ।

दिति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

(७०) ननु क्लृप्तिरिति वचनसामर्थ्यात्स्यादेवेत्यत आह—
कारक इतीति । अत्र वचनं सावकाशमिति भावः ।
स्वरविधाविति । इस्वरप्राप्तेः सत्त्वादिति भावः । अन्य
व्यवधाने इति । अन्यव्यवधाने इत्यर्थः । 'अन्येवे'ति
वापाठः । लुप्ततया तदनुच्चारणेन तदाश्रयस्यापादयितुमश-
क्यत्वात्तस्य स्यादिति नापादितम्, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभा-
वाच्च । ननु क्लृप्तिरिति प्रत्ययात्पूर्वमित्यनुवृत्तेः पूर्वग्रहणस्य
सत्त्वाभिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितिः । पूर्वशब्दश्च व्यवहितेऽ
पीति न दोषोऽत आह—यत्र त्विति । तत्राप्यव्यवधाना-
रोपेणैव प्रयोगः । पूर्वादीनां चाऽव्यवहिते एव शक्तिरिति
भावः । यत्र त्विति । मुख्ये संभवति आरोपितग्रहणे
मानाऽभाव इति भावः । परं त्विदं चिन्त्यम् । तस्मिन्निति
सूत्रे निर्दिष्टग्रहणात् । तस्मात् उत्तरांशविकल्पपरिभाषोप-
स्थितेः प्रत्ययः परश्चेत्यादौ दृष्टत्वादत्राप्युपस्थितिरिति तत्त्वम् ।
पक्षे स्यादिति । 'अनुदात्तं पद'मिति वचनात्पक्षे इत्यु-
'क्तम् । 'चिकीर्षक' इत्याद्यर्थमावश्यक्येन निषेधेनैव सिद्धे-
लित्वसामर्थ्यमेव कथमिति चिन्त्यम् । भाष्ये—पञ्चाशत्स्य
इति । अन्तरङ्गत्वेनापीदं सिद्धम् । बहुलत्वक इत्युदाहर-
णम् । अत्र कपि 'आपोऽन्यतरग्या'मिति ह्रस्वत्वे तस्य स्था-
निवत्त्वाद्भ्रष्टत्वादेऽन्त्यादिति स्वरो न भवति ॥

[दीर्घोदाहरणोपपादनभाष्यम्]

दीर्घ-प्रतिदीप्ता प्रतिदीप्ते । यो ह्यन्य
आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति-कियों-
गियोंः । दीर्घ ॥

(प्र०) प्रतिदीप्तेति । रेफवकारान्तस्य भस्य
'न भकुर्चुरा'मिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते ॥

(७०) 'प्रतिदीप्ते'त्यत्र बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वमल्लोप-
स्येति न शङ्क्यं, त्रिपाठा तदप्रवृत्तेः । वाय्वोरित्यत्रापि यथा
न सा, तथोक्तम् । रेफेति । अत्र तु नान्तं भमिति भावः ॥

[यलोपोदाहरणोपपादनभाष्यम्]

यलोप-ब्राह्मणकण्डूतिः । क्षत्रिय-
कण्डूतिः । यो ह्यन्य आदेशः, स्थानिवदे-
वासौ भवति-वाय्वोरध्वर्योरिति।[यलोप]॥

[प्रश्नभाष्यम्]

तच्चर्हि वक्तव्यम् ? ॥

१ अत्र-आकर्षिक इत्यादौ ।

२ 'अत्रव्यवेति' ।

३ तदाश्रय-स्वरस्य ।

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । इह हि लोपोऽपि प्रकृतः,
आदेशोऽपि, विधिग्रहणमपि प्रकृतमनु-
वर्तते, दीर्घादयोऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं
तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यं—'स्वरदीर्घयलो-
पविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिव'दिति ।

(प्र०) इह हि लोपोऽपीति । प्रकृतः—
प्रस्तुतः ॥

(७०) न सूत्रान्तरवृत्तित्वं प्रकृतत्वमित्याह—
प्रस्तुत इति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभि-
संबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्यानु-
पूर्व्येण सन्निविष्टानि

(प्र०) आनुपूर्व्येति । तत्र पदार्थानां सम-
न्वयाऽवगमात् । इह तु लोपो यशब्देन संबन्धः, सकृच्च
श्रुतो, द्विधा चास्योपयोग इष्यते, स्वरदीर्घयलोपाश्च
विश्लिष्टाः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः ॥

(७०) पदान्तरेणाऽव्यवधानरूपासत्तिराऽनुपूर्व्यम् ।
विश्लिष्टाः—विभिन्नदेशस्थाः । भाष्ये 'यथेष्टं संबन्धः—
इष्टवाक्यार्थबोधजनकत्वरूपः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां यथेष्ट-
मभिसंबन्धो भवति । तद्यथा—'अनङ्गाहमु-
दहारि ! या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं
भगिनि ! साचीनमभिधावन्तमद्राक्षी'रिति ।
तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति—उदहारि
भगिनि ! या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा,
अनङ्गाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

(प्र०) अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द आव-
र्तते । तत्र लोपाऽजादेश इति विज्ञायते । तत्र द्विर्व-
चनविधौ लोपाजादेशस्याऽसम्भवात्सवर्णादिविधौ तु
तस्यैव संभवाच्च तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम् ।
पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि
सन्ति कानि सन्तीति, तथापि 'न पदान्ते'ति योग-

४ सिद्धे—इलो लित्वस्य साफल्यस्य सिद्धेः ।

५ कश्चिन् । ६ 'प्रतिनिर्दिश्यन्ते' ।

७ 'मप्राक्षीः' ।

विभागात्तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात्
'स्वरदाघयलोपेषु लोपाजदेशो न स्थानिव'दिति
विज्ञायते । स्मृतिशाल्मत्वाच्चास्य एतावन्तोऽर्थाः संनि-
हिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्यात् लक्ष्यसं-
स्कारकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवत इति सिद्धमिष्टम् ।
अनद्वाहमिति । पाठक्रमादार्थकमो बलीयानिति यथेष्ट-
मत्राभिसंबन्धः ॥

(उ०) असंभवादिति । चरुनतुः, जग्मतुरित्यादौ
संभवाच्चिन्त्यमिदम् । पारिशेष्यादिति । व्याख्यानाच्चे-
त्यपि बोध्यम् । एतावदिति । पूर्वोक्तो नियमोऽपीत्यर्थः ।
ननु सूत्रस्यैकत्वात्तावन्मात्रविषये तादृशो वाक्यार्थो दुर्बल-
इत्यत आह—ग्रहणकवाक्यास्त्विति । पाठक्रमादिति ।
आर्थक्रमो नाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्याकाङ्क्षितार्थान्वय-
क्रमः । एवं च कल्पितासन्नवाक्याद्बोधविषये तात्पर्यं निया-
मकमिति भावः । भाष्यात्तु आसत्त्यभावेऽपि पदार्थोपरिधत्तौ
आकाङ्क्षावशाद्भ्युत्पत्त्यनुसारेणान्वयबोध इति लभ्यते ।

'साचीन'मित्यस्य तिर्यग्गच्छन्तमित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वे-
पूपसंख्यानम् ॥ * ॥

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वेपूप-
संख्यानं कर्तव्यम् ॥

(उ०) किलुगिति वाक्तिके कावित्यत्र विधावित्येतद-
ध्याह्रियते । तेन किनिमित्तविधावित्यर्थः । आवृत्त्या कावि-
त्यादेशेनापि संबध्यते । किनिमित्तादेश इत्यर्थस्तदेतदर्थतः
पठ्यते—कौ लुप्तमिति । इदं च कान्तिकमिति वक्ष्यते ।
एवं लुप्तपू—आदेशे, उपधात्वप्रयुक्ते कार्ये, चङ्परहस्वे,
कुत्वे च स्थानिवत्त्वं नेत्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कौ किमुदाहरणम् ? ॥

(उ०) भाष्ये—कावित्यस्य कौ लुप्तमित्यर्थे उदाहरणम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ॥

(उ०) 'कण्डू'रिति । क्यजन्तात् किप् । अत्र यण् न,
यलोपश्च भवतीति भावः ॥

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न

स्थानिवत् ॥

(उ०) तत्राऽन्त्यं खण्डयति—यलोपेति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—पिपठिषतेरप्रत्ययः—पिपठीः ॥

[तद्वाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न
स्थानिवत् ॥

(उ०) पिपठीरिति । अहोपस्य स्थानिवत्त्वेन रेफा-
न्तस्याऽपदत्वादीर्घो न स्यादिति भावः । अत्र क्त्वमप्येतद-
धीनमेव ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—लाघयतेर्लौः । पावयतेः पौः ।

(प्र०) लौरिति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गुण-
न स्यात् ॥

(उ०) लाघयतेरिति । ण्यन्तलूधानोरित्यर्थः । ऊर्णनेति ।
कौ वान्तस्थानङ्गत्वादिति भावः । ऊठि 'एत्येधर्ता'ति० वृद्धिः १

[तद्वाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ
णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भवविध्यति ॥

(प्र०) अकृत्वेति । 'ण्यल्लोपावियङ्यणुण्वृद्धि-
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्ध'मिति णिलोपस्ततो वृद्धिः ।
आवादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति ।
यथा गोहितमित्यवादेशः । एतच्चाऽन्तरङ्गत्वमनाश्रित्यो-
क्तम् । तत्र त्वाश्रितेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाऽभावः ॥

(उ०) वर्णाश्रयत्वादिति । 'अचः परिस्मिन्'ति
स्थानिवत्त्वं तु न, वृद्धेरनादिष्टादचः पूर्वत्वाऽभावात् । तत्र
त्विति । कारक इत्यादौ णिस्थानिकवृद्धिविषये स चरितार्थः,
तथैव चातो लोप इति सूत्र भाष्ये स व्याख्यात इति भावः ।
परे तु बलवत्कुरिति शापकादनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनाश्रित्य
'कौलुप्त'मिति न कार्यम्, नित्यत्वाच्च पूर्वं णिलोपः । वृद्धि-
स्त्वकृतौ णिलोपे उपदेशेन, कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्येति पूर्वं-
पक्ष्याशयमाहुः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—लवमाचष्टे लवयति । लव-
यतेरप्रत्यये—लौः पौः । स्थानिवद्भाषा-
णोरुण्णन प्राप्नोति । कौ लुप्तं न स्थानि-
वदिति भवति ॥

(प्र०) लवमाचष्ट इति । 'कौ' विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यार्थस्य—प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् । इदं तु कौ लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्दयूरिति ॥

(ड०) देवयतेरिति । ण्यन्तदिवेरित्यर्थः । नन्वत्रोऽ'कौ विधि'मत्येव सिद्धः । न चोकारस्य वृद्धिः स्याण्णेः स्थानिवत्त्वादिति वाच्यम् । ऊठ आदिष्टादचः पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमिति चेन्न । सखीयतेः सख्युरिति ख्यत्वात्सूत्रभाष्योक्तं, गोमयतेर्गोमानिति उगिदचामिति सूत्रभाष्योक्तं, ण्यन्तपदं पाठ पादिति येन विधिरिति सूत्रभाष्योक्तं, कण्टः पिपठीरित्यादौ यणभावस्त्वयोः सिद्धिश्च तस्याऽसाधारणमुदाहरणम् । स्थानिद्वारकंऽनादिष्टादचः पूर्वत्वं तु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यम् ।

[समाधानवाधकभाष्यम्]

एवमपि न सिंध्यति ॥ कथम् ? ॥

कौ णिलोपो, णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणं न प्राप्नोति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

नैव दोषः । नैवं विज्ञायते कौ लुप्तं न स्थानिवदिति ॥ कथं तर्हि ? ॥

कौविधिं प्रति न स्थानिवदिति ॥

(ड०) नैवं विज्ञायते कौलुप्तमिति । नैवमेवविज्ञायते किं त्विदमपि काचित् लक्ष्यसिद्धये आश्रयणीयमिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

लुकि किमुदाहरणम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

बिम्बं बदरम् ॥

(प्र०) बिम्बमिति । बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां ङीर्षन्ताभ्यामनुदात्तादेश्वेत्यञ्, तस्य फले लुक्, लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावायस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक् आश्रीयते । अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याऽभावात्कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति ॥

[समाधानवाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ।

(प्र०) पुंवद्भावेनेति । 'भस्याऽडे तद्धिते' इति

पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् । तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः ॥

(ड०) तदाश्रये इति । 'वृक्षजातिः खिया'मिति लिङ्गानुशासनादृक्षे खीलिङ्गत्वं, फले च नपुंसकत्वमिति भावः । वस्तुत आग्र इत्यादौ लिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारादेतद्भाष्यप्रामाण्याच्च बिम्बबदराऽमलका वृक्षेऽपि त्रिलिङ्गा इत्याहुः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—आमलकम् ॥

(प्र०) आमलकमिति । वृद्धत्वान्मयटो विधानाद्भूत्वाऽभावः ॥

[समाधानवाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति । वक्ष्यत्येतत्—'फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वा'दिति ॥

(प्र०) प्रकृत्यन्तरत्वादिति । बिम्बबदराऽमलकादयो न यौगिकाः शब्दाः । किं तर्हि, विशिष्टफलजानिवाचिन इत्यर्थः ॥

(ड०) किंतर्हीति । यौगिकत्वे हि वृक्षसंबन्धात् फले न पुनः फलसंबन्धादृक्षे इत्यत्र विनिगमनासंभवादिति भावः । विशिष्टेति । विजातीयेत्यर्थः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्दशपटुरिति ॥

(प्र०) पञ्चभिरिति । 'आर्हो'दिति ठक् । तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अव्यविकन्यायेन पटुशब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पट्वीशब्दान्तादिति चेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः ॥

(ड०) अन्तरङ्गानपीति । अस्य न्यायस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक् एव तदन्तरङ्गबाधकताबोधकत्वे तु तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावसंपादकस्थानिवत्त्वनिषेधायेदमिति बोध्यम् । अव्यविकेति । 'घेतो गुणे'ति ङीषो वैकल्पिकत्वादिति भावः । प्रतिपत्तिगौरवेति । शानगौरवेत्यर्थः ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् ॥

कथं पुंवद्भावः ? ॥

‘भस्याडे तद्धिते पुंवद्भवती’ति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

भस्येत्युच्यते । यजादौ च भं भवति ।

न चात्र यजादिं पश्यामः ॥

[समाधानदूषकभाष्यम्]

प्रत्ययलक्षणेन यजादिः ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

वर्णाश्रय नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्र०) वर्णाश्रय इति । यद्यपि पुंवद्भावे ‘सिद्धश्च प्रत्ययविधा’वित्यास्त तथापि यत्र भावि भवं तत्र पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाऽभावात्कुतः पुंवद्भावः ।

(उ०) ननु भसंशकस्य न पुंवस्त्वम्, येन वर्णाश्रयतया भत्वाऽभावेन पुंवस्त्वं न स्यात्, किंतु तत्प्रत्ययविषये पूर्वमेव पुंवस्त्वप्रतिपत्तिरत आह—यद्यपीति । इहतु लुकांत । अनेन न लुमतेति निषेधाच्च प्रत्ययलक्षणम् । किंच दभिनतद्धितविषयाऽभावात्पि न तत्प्रवृत्तिरित्यापि ध्वनितम् । किंचा‘न्तरङ्गानपी’ति न्यायेनैकादेशापूर्वमेव लुकि प्रत्ययलक्षणसत्त्वेऽपि यजादिवाऽभावान्न भवम् । न च वर्णप्राधान्याऽभावात्कथं ‘वर्णाश्रये नास्ती’त्युक्तिर्भगवत इति वाच्यम् ‘प्रत्ययलक्षण’सूत्रस्य नियमार्थत्वमिति पक्षेऽदोषात् ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

एवं तर्हि ‘ठक्छसोश्चे’त्येवं भविष्यति ।

[समाधानसाधकभाष्यम्]

ठक्छसोश्चेत्युच्यते । न चात्र ठक्छसौ पश्यामः ॥

[समाधानवाधकभाष्यम्]

प्रत्ययलक्षणेन ।

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

‘न लुमता तस्मिन्’ति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ न खल्वप्यवश्यं ढगेव क्रीतप्रत्ययः, क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । शतेन्द्रः । पञ्चाभिः । दशाभिः । शतोभिः ॥

१ ‘कचिन्न’ । २ पूर्व च—संनियुक्तत्वे च ।

३ ‘आनुग्रह’मिति शिवदत्तस्य त्वशुद्धः पाठः ।

४ अत एव—पूर्वोक्त्या स्थानिवद्भावाङ्गीकारादेव ।

(प्र०) कितर्हान्येऽपीति । यत्र पुंवद्भावो

नास्ति । पञ्चेन्द्र इति । साऽस्य देवनेत्यण् तस्य द्विगोर्लुग्नपत्य इति लुक्, नतो ङीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वान्ङीष संनियुक्त आनुक् श्रूयेत, यथेन्द्राणीति । तथा पञ्चाम्राण्यो देवता अस्य पञ्चामिरिति ऐकारः श्रूयेत । समानांयामाकृतौ भाषितपुंस्त्वाऽभावाद्दर्णाश्रयत्वाद्भावाऽभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथ वा यस्येति लोपप्रसङ्गः । लुकि च स्थानित्वनिषेधादादीभ्य इति ‘परस्मिन्’नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । शब्दलुकि कृते टेरेस्त्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् ॥

(उ०) ‘न लुमताहस्येति यथाश्रुतेऽभ्युपेत्याऽपि ठक्छसोश्चेति पुंवस्त्वं भाष्ये आह—खल्वपीति । नन्वानुक् न ङीषोत्पद्यते, येन स्थानिवत्त्वेन तदापत्तिरत आह—संनियुक्त इति । एवं च संनियोगशिष्टपरिभाषाप्रामाण्यप्रवृत्तिप्रतिबन्धद्वारा आनुग्रहणमेव पूर्वविधिरिति भावः न अर्त एवेनेय इत्यादौ ‘यस्येति लोपे नस्य श्रवणम् । अत एवाऽचः परस्मिन्निर्वाते सूत्रे विधिश्चन्द्रस्य भावसाधनत्वे पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति-पूर्वः स्यादिति स्थानिवदित्यर्थ उक्तः । पूर्वः स्यादित्यस्य पूर्वः स्थितः स्यादित्यप्यथो बोध्यः । एवं च पूर्वसूत्रे तन्नेणेभ्यसाधनविधिश्चन्द्रघटितग्रहणम् । यत्तु कैयटादिभिः ‘संनियोगशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वेनेदं सौचित्यम्, तद्वैधेय । नन्वत्रापि ‘भस्याडे’ इति पुंवस्त्वं स्यादत आह—समानांयामिति । पुंसि शब्दत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां तु तत्संबन्ध इति भावः । नन्वेवमग्राधी देवता अस्यान्नेयं हविरिति वदाहरणाऽसिद्धिस्तस्मादोरोपितेन्द्रत्वाद्येव स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह—वर्णाश्रयत्वादिति । अणो लुकि न लुमतेति निषेधाद्दभिनतद्धितविषयाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अथवेति । अल्लुकः स्थानिवत्त्वेन भत्वादीकारपरत्वाच्चेति भावः । शब्दलुकीति । अन्यथा शब्दलुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्प्राप्तिरेव नेति भावः । वस्तुतः शब्दलुकः परनिमित्तकत्वाऽभावादेव न स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः । अत एव जुहुत इत्यादौ श्रोः स्थानिवत्त्वान्न गुणः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

उपधात्वे किमुदाहरणम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति ॥

५ इदम्—एनेय इत्यादि । ६ अत्रापि—पञ्चेन्द्राणावपि

७ प्रायुक्तमेवात्राप्याह—अण इति ।

८ अन्यथा—लुकि निषेधाभावे ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न
स्थानिवत् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-सौरी बलाका ॥

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न
स्थानिवत् ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-पारिखीयः ॥

(प्र०) पारिखीय इति । परिखाशब्दाच्चातुरथि-
केऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखे
भव इति 'ब्रह्मादकेकान्तखोपधा'दिति च्छे न स्यात् ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

चङ्प्रनिर्हासे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीचद्वीणां
परिवादकेन ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?
योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिव-
द्भावाद्भस्वत्वं न प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये योसौ णाविति । 'णेर्णिच्युपसङ्ख्यान'
मिव सिद्धमेतत् । वक्तृभेदाद् दोष इति तत्त्वम् । अत एव
षापकात्प्रायोगिकमन्वयानिकादेशत्वमेवा'चः परस्मि'न्नित्ये-
तत्प्रवृत्त्युपयोगात् बोध्यम् ।

[तद्वाधकभाष्यम्]

ननु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न
स्थानिवदित्येव सिद्धम् ॥

[तत्साधकभाष्यम्]

विशेषत एतद्वक्तव्यम् ॥

क ? ॥ प्रत्ययविधाविति । इह मा
भूत्-पठयति लघयतीति ॥

(उ०) प्रत्ययविधाविति । अत एव चङ्प्रहस्वे
निषेधः सार्थकः । ननुपधात्वे स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि णिण्य-
रत्वांशे णिपरत्वांशे च तस्य दुर्बलत्वेन न पठयतीत्यादौ
वृद्धिर्नापि हस्वे निषेधो व्यर्थ इति चेन्न । प्रत्ययस्याङ्गांशे
उत्थिताकाङ्क्षत्वेन णिति णावित्यादेरङ्गविशेषणरस्यैवोचि-
त्वात् । उपधात्वप्रयुक्तकार्ये एव तन्निषेधेन णिपरत्वांशेऽपि

स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ॥

[कुतोदाहरणभाष्यम्]

कुत्वे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
अर्चयतेर्कः । मर्चयतेर्मकः ॥

(उ०) भर्क इति । कर्मणि घञ् । चञोरिति
कुत्वमिति भावः ॥

[तद्वाधकभाष्यम्]

नैतद्व्यञ्जितम् । औणादिक एव कशब्द-
स्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम् ॥

(उ०) नैतद्व्यञ्जितमिति । परचः प्रसङ्गादित्यर्थः ॥

[साधकभाष्यम्]

एतदपि चिणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

(उ०) एतदपीति । एवं च कुत्वे श्वावश्यकमिति
भावः

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वत्राऽसिद्धे च ॥ * ॥

पूर्वत्राऽसिद्धे च न स्थानिवदिति वक्त-
व्यम् ॥

(उ०) वस्तुतस्तदनावश्यकमित्याह-पूर्वत्रासिद्धे
इति । अचः परस्मिन्नित्येतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन
न्यायसिद्धानुवादोऽयम् । तत्फलं स्वतिदेशान्तराणां वति-
घटितानामन्तादिवादित्यादीनां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम् ।
तेनामो, क्षीरपेणेत्यादौ तत्सिद्धिरिति दिक् ।

किं प्रयोजनम् ?

॥ * ॥ प्रयोजनं कसलोपः सलोपे ॥ * ॥

कसलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध
अदुग्धाः 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे
दन्त्ये' इति लुग्ग्रहणं न ॥ कर्तव्यं भवति ॥

(प्र०) कसलोप इति । अदुग्धार्थं लुगवचनं
कर्तव्यमेव । तदर्थं 'लुग्ग्रहणं ने'तिच्छेदं कुर्वन्ति ।
'कर्तव्यं भवती'त्युत्तरम् । अवश्यकार्यमित्यर्थः ॥

(उ०) अदुग्धेति । कसस्यान्त्यलोपे कसलो कसलीति
सलोपे तदीयाऽलोपस्य स्थानिवत्त्वं न ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ दधे आकारलोप आदिचतुर्थत्वे ॥ * ॥

१ 'विशेषे एत' । २ 'कप्रत्ययः' ।

३ अन्त्यलोपे इत्यस्य 'कृते' इति, सलोपे इत्यस्य

च 'कार्ये' इति शेषः

४ कश्चित् ।

दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयो-
जनम्-धत्से धङ्ख्वे धङ्गमिति । 'दधस्त-
थोच्चे'ति चकारो न कर्तव्यो भवति ।

(प्र०) चकारो न कर्तव्य इति । क्षयन्तत्वात्
पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

(उ०) चतुर्थत्वे इति । भष्मावे इत्यर्थः । चकार
इति । स्वरिस्थानुक्त्यर्थ इत्यर्थः । पूर्वैवेति । 'एकाचो
वश' इत्यनेनेत्यर्थः ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ हलो यमां यमि लोपे ॥ * ॥

हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् ।
आदित्यः । हलो यमां यमि लोपः सिद्धो
भवति ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ अलोपणिलोपौ संयोगान्तलोप-
प्रभृतिषु ॥ * ॥

अलोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृति-
षु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः ।
यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः ।
याजयतेर्यायष्टिः ।

(प्र०) पापक्तिरिति । क्तिच् । संयोगान्तलो-
पादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति
भाष्ये नोदाहृताः । स्कन्दयतेः स्कन्, काष्ठं तक्षयतीति
काष्ठतक् । 'संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'ति वचनात्सं-
योगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तदभावाद्त्रयं संयोगान्तलोपः ।
दोहयतेर्धोक् । लेहयतेर्लेट् । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्
किर्योः गिर्योरित्यत्र दीर्घाऽभावः ॥

(उ०) ननु संयोगान्तलोपप्रभृतिषु इत्युक्त्वा तं विहाय
कुत्वाषुदाहरणदाने बीजाभावोऽत आह-संयोगान्तेति ।
पदान्तेति । चिन्त्यमेतत् । पदचरभावयव एव तन्निषेधात्,
परपदस्थाजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति । तदुदाह-
रणानि दर्शयति-स्कन्दयतेरित्यादिना । काष्ठतगिति ।
नच 'काष्ठशगेव नास्ति, कुतः काष्ठशक्नोति'ति परेक्षेति
सूत्रस्थभाष्यादेशामनभिधानमिति वाच्यम् । यत्र संयोगा-
दिलोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनानभिधानस्याऽदोषात् । नन्वत्र
संयोगादिलोपः प्राप्नोति । न च तत्र पदान्तविधिवन्मिति न
तेन सिद्धिरत आह-संयोगादिलोपेति । केचित्तु यत्र-

झाष्यप्रामाण्यादेशां प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्विर्वचनादीनि च ॥ * ॥

द्विर्वचनादीनि च-[प्रयोजनानि] न पठित-
व्यानि भवन्ति । पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि
भवन्ति ॥

किमविशेषेण ? नेत्याह ॥

॥ * ॥ वरेयलोपस्वरवर्जम् ॥ * ॥

वरेयलोपं स्वरं च वर्जयित्वा ।

(उ०) भाष्ये-वरेयलोपस्वरवर्जमिति । सवर्णानु-
स्वारदीर्घादयः साहचर्यान्वैपादिका एव गृह्यन्ते इति भावः ।
नन्वेवं यडन्ताणिजन्तप्रकृतिकण्यन्ताद्वा चिणि अशंशामि
अशामीत्यादौ दीर्घो न स्यात् । णिलोपाऽलोपयोः स्थानिव-
त्वादिति चेन्न । णेणित्युपसङ्गानादशामीत्यस्य सिद्धेः ।
अशंशामीति तु यडलुगन्ताणिचि भविष्यति । नहि यङ्-
यडलुकोः स्वरं रूपे वा विशेषः । प्राङ्गितमित्यादौ विहित-
विशेषणाश्रयणाच्च दीर्घ इति दिक् । अन्ये तु तृतीयपञ्चाध्या-
यस्थभाष्यप्रामाण्यादत्र दीर्घमप्युपलक्षयन्ति । एतच्च तत्रैव
निरूपयिष्यामः ।

[प्रतिप्रसववार्तिकम्]

॥ * ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-
णत्वेषु ॥ * ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादि-
लोपलत्वणत्वेषु ।

संयोगादिलोपै-काक्ष्यर्थम् वास्यर्थम् ।
'स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे'ति लोपः प्राप्नोति ।

(उ०) भाष्ये 'काक्ष्यर्थ'मिति । न च स्कोरिति सूत्रे
झलग्रहणापकर्षेण झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणात् प्रकृते न दोष
इति वाच्यम् । 'झलो लोपः संयोगान्तलोपः' इत्याष्टमिक-
भाष्येण संयोगादिलोपे तदसंभवबोधनात् । त्रिपाषां बहि-
रङ्गाऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति भाष्याभिप्रायः ।

[उदाहरणभाष्यम्]

लृत्वं-निगार्यते निगाल्यते । 'अधि
विभाषे'ति लृत्वं न प्राप्नोति ।

(उ०) निगाल्यत इति । नन्वप्रान्तरङ्गत्वादेव
लृत्वं सिध्यतीति वाच्यम् । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्ति-
योग्यतया तदप्रवृत्तेः । त्रिपाषां तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेश्च ।

न च प्रत्ययलक्षणम्, अस्मिन्निष्ठात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थताया एव भाष्यसंमतत्वात् ।

[गण्ठोदाहरणभाष्यम्]

**गण्ठम्-माषवपनी व्रीहिषपनी । 'प्राति-
पदिकान्तस्ये'ति गण्ठं प्राप्नोति ।**

[न पदा तद्विचनम्] ॥

(प्र०) माषवपनीति । समासान्तस्य नकारस्य गण्ठं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्डीवु-
त्पत्तेः प्राक्समासविधानात् प्राप्नोति ॥

(उ०) ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि माषशब्दस्य वपनी-
शब्देन समासे समासान्तो नकारो नेति गण्ठं न स्यादत
आह-कीदृशत्वेति । [सुबुत्पत्तेरप्युपलक्षणम्] । 'गति-
कारकोपपदानां कृद्धि'रिति वचनादिति भावः । न च बहि
रङ्गाऽसिद्धत्वेनेदं सिद्धम्, त्रिषाचां तदप्रवृत्तेरिति दिक् ।

• **द्विर्वचनेऽपि ॥ १ । १ । ५९ ॥**

(प्र०) द्विर्वचने ॥ अचः परस्मिन्नि-
त्यत्र योऽनादिप्रादचः पूर्व इति स्थितम् । साचकस्य
च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाऽभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं
विधीयते । अथापि निमित्तान् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे
प्राप्तिः स्यात्तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेध-
प्रसङ्गादिदं वचनम् ॥

(उ०) द्विर्वचनेच ॥ अथापीति । प्रौढिवादोयम् ।
तत्पक्षस्याऽस्थितत्वात् । नपदान्तसूत्रे आह्निकद्वित्वस्यैव
ग्रहणाच्च ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

**॥ * ॥ आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो
द्विर्वचनम् ॥ * ॥**

**आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः ॥
किंवतः ॥ आदेशवतः । द्विर्वचनं प्राप्नोति ।**

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ।

[दोषदर्शिवार्तिकम्]

॥ * ॥ तत्राभ्यासरूपम् ॥ * ॥

तत्राभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति ।

(प्र०) आदेश इति । कार्यातिदेश इति पूर्वः

१ कचिन्न । २ तस्य-इयः । ३ इतीत्यस्य बोध्य-
मिति शेषः । ४ 'च' । ५ तुप्तं स्यात् । ६ कचिन्न ।

पक्षः । चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीय-
मानं द्विर्वचनमनच्कत्वाद्प्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद्यप्यु-
क्तस्यैव प्राप्नोति ॥

(उ०) यप्युक्तस्यैवेति । यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विर्व-
चनं नित्यं तथापि यणपि नित्य इति परत्वात्स स्यादिति
भावः । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्येऽभ्यासरूपं न सिद्ध्यतीत्येता-
वदेवोक्तम् । न तु निन्यतुरित्यादावियङ् उत्तरखण्डे श्रवणं
स्यादित्यापादितम्, तस्योऽनित्यत्वेन ततः पूर्वं द्वित्वस्यैव
प्रवृत्तेरिति^३ ।

[समाधानवार्तिकम्]

**॥ * ॥ अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानि-
वद्भावस्य ॥ * ॥**

[अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य] ॥
यद्यमजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो—रूपं स्थानिवद्भवतीति ॥ कथं
कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ अजग्रहणस्यैतत्प्रयोज-
नम्—इह माभूत् जेघीर्यते देध्मीयते इति ।
यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽजग्रहण-
मर्थवद्भवति । अथ हि कार्यं, नाऽर्थोऽ
जग्रहणेन । भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम् ।

(प्र०) अथ हीति । कार्यातिदेशे हि ग्रीष्मीति
भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमजग्रहणेन । नन्वजग्रहणस्य
प्रयोजनं भसेः कसां 'घसिभसोर्हली'त्युपधालोपे कृते
द्विर्वचनं मा भूदिति । नैतदस्ति । सत्यमिति वा द्विर्व-
चने प्स्वानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात् । छान्दसश्चैवोपधा-
लोपः । छन्दसि च दृष्टानुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च
निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशा-
जीनीति द्विर्वचने 'एरनेकाच' इति यणा बाधितत्वा-
त्पुनरियङ् न प्रवर्तते ॥

(उ०) दुर्लक्ष्योऽपि विशेषः सूक्ष्मदृष्टं प्रति दुर्बलोऽत
आह-छान्दसश्चैवेति । एवं च 'दाति प्रियाणो'तिबद्धित्वाऽ-
भाव इति भावः । अत्रोपधालोपस्य छान्दसत्वं बदती कसो-
लौकिकत्वमभ्युपेतम् । ननु सिद्धान्ते द्वित्वनिमित्तेऽचात्यर्थ-
स्तदाऽच्चाति किमर्थम् । अरिषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनु-
भवतः कार्यिणी निमित्तत्वानाश्रयणेनाऽत्रापि 'नटभार्याव-
द्वशज्जनानि' इति वाङ्भाष्यरात्या द्वितोयाजवधिकस्य
घ्राय् इत्यस्यैव द्वित्वप्राप्त्या यङः कार्यित्वेन द्वित्वनिमित्त-
त्वाऽभावात्, कथं तन्निमित्तादेशे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति

७ शङ्कते-दुरिति । ८ वदता-नैयतेन

९ कथमिति । अस्य 'एवं चे'त्यादिः ।

चेन्न । द्वितीयहृत्पर्यन्तस्यैव द्वित्वमिति मते तस्त्वत् । अत एव प्रातिशाल्ये उक्तम्—‘स्वान्तरे व्यञ्जनान्तरस्थे’ति । अरिषितीत्यादौ ‘रि’इत्यस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य सन्वयवतया सनो द्वित्वानुभवेन तन्निमित्त्वाऽभावादिति दिक् । पाष्ठभाष्यरीत्या त्वधिजगं इति व्यावर्त्यं बोध्यम् ।

[तद्वृणवातिकम्]

॥*॥ तत्र गाड्प्रतिषेधः ॥*॥

तत्र गाडः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति ।

(प्र०) अधिजग इति । कृते एकादेशे गार्जिति प्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । लकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाड् भवत्यजादेशः ॥

(उ०) ननु लिटि विधीयमानस्य गाडः कथमच्यादेश-त्वमत आह—कृते इति । लकारस्येति । प्रकृतमूत्रे प्रयोगे निवर्त्यरथैव स्थानित्वेन ग्रहणमत्रः परस्मिन्निति-वदिति भावः ।

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

न वक्तव्यः । ‘गाड्लिटि’ति द्विलका-रको निर्देशः । लिटि लकारादाविति ।

(उ०) द्विलकारक इति भाष्ये । एवं चांऽपि नायमिति भावः । एवं च इदमजग्रहणव्यावर्त्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । न च सिद्धान्ते ‘आर्धधातुके लिटी’त्यादीनां तत्र विषयसप्तमीत्वेनाऽनैमित्तिकत्वान्न तत्र दोष इति वाच्यम् । विषयसप्तमीत्वेऽपि बुद्धिकृतेनिमित्तत्वस्य दुर्वारत्वेन सनिमि-त्तकत्वमस्त्येवेति भाष्याश्रयात् ।

[दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ कृत्येजन्तदिवादिनामधातृष्व-

भ्यासरूपम् ॥ * ॥

कृत्येजन्तदिवादिनामधातृष्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । कृति-अचिकीर्तत् । कृति । एजन्त-जग्ले मग्ले । एजन्त । दिवादि-दुघ-षति सुस्यूषति । दिवादि । नामधातु-भव-नमिच्छति भवनीयति, भवनीयतेः सन् बिभ्रवनीयिषति ॥

(प्र०) कृत्येजन्तेति । अचि योऽजादेशः स

द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते । जग्ल इति । शित्सदृशे आत्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः ।

(उ०) अत्र पञ्च पक्षाः—अचि योऽजादेशः स द्वित्वे कार्ये स्थानिवदित्येकः । अजादौ प्रत्यये योऽजादेशः स द्वित्वे स्थानिवदिति द्वितीयः । द्विर्वचनशब्दस्याधिकरणल्युङन्त-त्वादर्शआद्यजन्तत्वाद्वा द्वित्वनिमित्तेऽन्त्यादीति तृतीयः । द्वित्वनिमित्तेऽचि आदेशनिषेध इति चतुर्थः । द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवत्, न भवति वा, द्वित्वे कार्ये इति पञ्चमः । तत्राग्रे दोषोद्भावनमित्याह—अचीति । कृतेरुपधायाश्चेतीत्वम् । तस्य च णिनिमित्ततयाऽच्यादे-शता, अङ्गाक्षिमे प्रत्यये तद्विधानात् । नन्वात्वं कथमच्यादे-शोऽनैमित्तिकत्वाद्वा त आह—शित्सदृश इति । शिदिति तत्पुरुषः । इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्तिवादिषु एषि च कृते आत्वमिति भावः । द्वित्वेः सनि सनीवन्तेतीडभावपक्षे इलन्ताचेति किस्वे च्छोरित्यूटि यणि मन्यञोरिति द्वित्वे रूपम् ।

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि ॥

[द्वितीयपक्षनिरासवार्तिकम्]

॥*॥ प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातु-ष्वभ्यासरूपम् ॥*॥

प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातु-ष्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । दिवाद्य एके परिहृताः ।

(उ०) द्वितीयं निराकरोति भाष्ये—प्रत्यय इति चेदिति ।

[तृतीयपक्षाक्षीकारेण समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि—द्विर्वचननिमित्तेऽज्यजा-देशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि ॥

(प्र०) द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे जग्ल इत्यपरिहृतम् । उत्तरत्र तु परिहरिष्यते ॥

[तद्वृणवाभाष्यम्]

स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयो नह्य-न्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते ॥

[समाधानभाष्यम्]

अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो

१ तस्य निमित्तानाभयणादित्यर्थः । २ ‘गाडःप्रति’ । ३ एवं च—लवस्थावां गाडदेशे च । ४ एवं च तस्याऽनिमित्तत्वाभिहितत्वाभावे च । तत्र—गाड्लिटित्यत्र ।

दोषः—स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरूपो दोषः । ५ बुद्धिकृतेति । तद्भाष्यभाषित्वेनेव तद्बुद्धिभाषितामात्रकृतेत्यर्थः । ६ ‘कृत्येजन्त’ । ७ कर्मधारय इत्यर्थः ।

गम्यते । तद्यथा-‘दधिप्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः’ ।
ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । ‘नङ्गलोदकं
पादरोगः’ । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते ।
‘आयुर्घृतम्’ । आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥

(प्र०) दधिप्रपुसमिति । समाहारद्वन्द्वः ।
कर्मधारयो वा । दध्यैव विशिष्टावस्थायुक्तं ‘प्रपुस’-
मुच्यते । तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाऽजैव
द्विर्वचनमुच्यते । अथ वा अधिकरणे ल्युट् । द्विरु-
च्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम् ॥

(उ०) प्रपुसमिति । ‘तृपस’मिति पाठान्तरं ।
तृपुसमिति च । कर्मधारयमुपपादयति—‘दध्येवेति ।
विशिष्टावस्थेति । रूपरतुगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः । आद्ये
प्रपुसं फलविशेषः । द्वितीये समासाऽभावेऽपि न क्षतिरिति
बोध्यम् । तद्रूपारोपेणेति । दृष्टान्तबलेन तथैव लाभात् ।

[परिहारान्तरभाष्यम्]

अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः । द्विर्वचन-
मस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनोद्विर्वचनेति ।

(प्र०) एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह—
अथ वाऽकार इति ।

(उ०) ननु दृष्टान्ते लक्षणायामभ्यभिचारेण कार्यं
जननप्रतीतिः प्रयोजनम्, प्रकृते च न किञ्चित्तथेति लक्षणा
दुरुपपादेत्यत आह—अथवेति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

एवमपि न ज्ञायते-कियन्तमसौ कालं
स्थानिवद्भवतीति ॥

(प्र०) एवमपीति । एकत्वाद्विर्वचनशब्दस्य
तस्य चाऽज्विशेषणे उपयुक्तत्वात्कालावधारणाऽभावः ॥

(उ०) काळेति । द्विर्वचनविधानसमय एवेत्यवधार
णाऽभाव इत्यर्थः । एवं चै चक्रतुरित्याप्तसिद्धिः, पुनर्यथादेशा-
नापत्तेरिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

यः पुनराह ‘द्विर्वचने कर्तव्ये’ इति, कृते
तस्य द्विर्वचने स्थानिवद्भवतीति ।

[चतुर्थपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

एवं तर्हि-प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुव-
र्तिष्यते ॥ क प्रकृतः ? ॥ ‘न पदान्तद्विर्वच-

नेति । द्विर्वचननिमित्ते अथि अजादेशो न
भवतीति ।

(प्र०) एवं तर्हि । स्थानिवदिति नानुवर्तते
इति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

एवमपि न ज्ञायते-कियन्तमसौ काल-
मादेशो न भवतीति ।

[समाधानभाष्यम्]

यः पुनराह-द्विर्वचने कर्तव्य इति ।
कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति ।

[पञ्चमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हि-उभयमनेन क्रियते-प्रत्ययश्च
विशेष्यते, द्विर्वचनं च ।

(प्र०) प्रत्ययश्चेति । द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षि-
प्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् । अचीत्येतच्च तस्य ।
तदादिविधिर्भवत्यजादविति ॥

(उ०) ‘प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं चे’त्यस्य
‘चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यते’ इति शेषः । तत्राऽश्रुतस्य प्रत्य-
यस्य कथं विशेष्यत्वमत्र आह-द्विर्वचनेति । अचीत्युपा-
दानात्पाठमिह द्विर्वचनं । तच्च प्रत्यये इति । तेन तद्वाचक-
प्रत्ययपदाक्षेप इत्यर्थः । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तताया
आश्रयणात्सन्त्यङ्गन्तस्य द्वित्वेऽपि तदाक्षेपः । स चाऽचीत्यस्य
श्रवणारससम्पत्तयेवेति भावः । अचीत्येतच्च तस्येति ।
विशेषणमित्याहुष्यते । तदादिविधिरित्यस्य ‘तेने’त्यादिः ।
तदयमर्थः—द्विर्वचननिमित्ताऽजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेशः स्था-
निवत्, द्वित्वे कर्तव्ये इति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ॥

(प्र०) कथं पुनरिति । विरुद्धत्वादनयोरर्थयो-
रेकेन द्विर्वचन इत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः ॥

(उ०) विरुद्धत्वादिति । एवं चै सहविवक्षाऽभा-
वाच्चैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

लभ्यमित्याह । कथम् ? ॥

॥ * ॥ ‘एकशेषनिर्देशात्’ ॥ * ॥

एकशेषनिर्देशोऽयम्—द्विर्वचनं च

१ तत्रेति । अचीत्यर्थः । २ फलेति । ‘किरी काकडी’ ‘फूट’
इति प्रसिद्धः । ३ ‘लक्षणायाः’ । ४ एवंचेति । अवधारणाऽभा

वेनेत्यर्थः । ५ विशेष्यत्वम्—तन्निरूपितं विशेष्यत्वम् । ६ चस
=आक्षेपश्च । ७ एवञ्च—विरुद्धत्वे वा । ८ इदं भाष्यमित्यन्वे ।

द्विर्वचनञ्च द्विर्वचनम् । द्विर्वचने चै कर्तव्ये
द्विर्वचनेऽचिप्रत्यय इति । द्विर्वचननिमित्ते-
ऽचि स्थानिवद्भवति ।

(प्र०) एकशेषनिर्देश इति । सहविवक्षाऽभा-
वेऽपि 'सरूपाणां'मित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणा-
द्वत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम् । विभक्त्यन्तयोश्चैकशेष-
विधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विर्वचनाऽभावः । अथवैक-
शेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते ॥

(उ०) प्रागेव-सर्वादीनीत्यत्र । नन्वेकशेषे द्वि-
वचनापत्तिरत आह-विभक्त्यन्तयोरिति । परिभाषाव-
च्छास्त्रमात्रोपयोगित्वादिति भावः । प्रातिपदिकानामेवैकशेषे
ऽप्याह-अथवेति । 'नोकोत्पलरूपधिनी नेत्रे तनुर्वे'तिवदिति
भावः । क्रमेण बोधादत्रावृत्तिर्बोद्धारं प्रति, उच्चारयितुस्तन्त्रम् ।
इह निमित्तशब्देन साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोजकम्
न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्व-
स्येहाऽङ्गीकारात् । अत एव चक्रतुरित्युदाहरणसङ्गतिः ॥

[पञ्चमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्विर्वचनानिमित्तेऽचि स्थानिवदिति
चेणौ स्थानिवद्वचनम् ॥ * ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति
चेणौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अवनुना-
द्ययिपति अवचुक्षावयिपति ।

[समाधानमाध्यं वार्तिकम्]

न वक्तव्यः ।

॥ * ॥ ओः पुयण्जिधू वचनं ज्ञापकं णौ
स्थानिवद्भावस्य ॥ * ॥

['ओःपुयण्जिधू वचनं ज्ञापकं णौ स्थानि-
वद्भावस्य'] यद्यम्- 'ओः पुयण्ज्यपरे'
इत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो-भवति णौ
स्थानिवदिति ।

(प्र०) ओः पुयण्जिध्विति । नहि णौ कृतस्य
स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिधू सर्वेष्ववर्णनेषु उव-
र्णान्तोऽभ्यासः संभवति । 'पिपविषते' 'यियविषती'
त्यत्रैवानेन स्थानिवद्भावात् । तत्र पु इति वर्गग्रहणा-
द्ययिपति प्रत्याहारग्रहणाजग्रहणाच्च ज्ञापकाणौ कृतस्य

स्थानिवद्भावोऽनुमीयते । ननु तत्र णाविति नास्ति
तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु निनवनीयि-
षति 'दिदवनीयिषतीत्यादावपि । नैतदस्ति । 'येन
नाव्यवधान'मित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रय-
णाणोरेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात् ॥

(उ०) स्वोक्तसर्वेष्ववर्णनस्य, पुयण्जिध्विति भाये
निर्धारणसमर्पानिर्देशस्य च कृत्यमाह-पिपविषत इति ।
अनेन-द्विर्वचनेऽचीत्यनेन । न चैतन्नोत्तरखण्डे जातयोर-
चोरचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाऽवर्णपरत्वाऽभावत्कथमोः
पुयण्ज्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव
तदप्रवृत्तेः । स्मिपूर्वति सनीवन्तेति चोभयत्रेत् । नन्ववर्ण-
परपुयण्ज्यो णौ प्रत्ययान्तरे च संभवन्ति तत्कथं णावित्यु-
क्तमित्याशङ्कते-नन्विति । येन नेति । प्रकृतस्यै पर-
स्मिन्निति वतंते । तेन द्वित्वनिमित्तेऽजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्त-
रेणाऽव्यवहृते परे सति योऽजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः ।
तत्रैनेन ज्ञापकेन व्यवधाय प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते । तत्र प्रत्ययव्यव-
धानं विना वर्गादीनामुदाहरणाऽसंभवेन येन नन्व्यवधान-
न्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्तिः । स च णिरेव संभवतीति
भावः । न चोक्तजुअभ्युदादिभ्य आचाराकिपि
सनि इति द्वित्वे गुणाद्यभाव उरविषतीत्यादावित्यर्थं वर्गा-
दिग्रहणं चरितार्थम् । किंच भ्वादिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे
किपि सनि विभावषतीत्यादौ चरितार्थमिति कथं ज्ञापकत्व-
मिति वाच्यम् । 'सनिग्रहे'त्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य 'एका-
च्च उपदेश' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेषु तेन
निषेधेनेदो दुर्लभत्वादेवामनविधानाच्च । विचोऽसर्वत्रिक-
त्वाच्च । एतेन दर्शयिष्य आचाराकिपि सनि दिदविषतीत्या-
दावेकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपास्तम् । भाष्ये णौ
स्थानिवदिति । अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणे 'यस्माद्विहित-
स्तदादे'रित्यस्योपस्थित्या तस्याचो णनिमित्तकादेश इत्य-
र्थः । यदि त्वनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या
नोपस्थितिः । अत एव 'ह्रस्वस्य पिती'त्यादौ न तदुपस्थिति-
रित्युच्यते तर्हि मास्तु । णो पर इत्यर्थे रेफेण व्यवधाना-
द्युत्पत्त्यवयवतीत्यावृत्तिरिति बोध्यम् । ज्ञापनफलं-तुताव-
यिषतीत्यादि ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

यद्येतज्ज्ञाप्यते-अचिकीर्तत्-अत्रापिप्राप्नोति ।

[समाधानमाध्यम्]

तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ।

(उ०) तुल्यजातीयस्येति । प्वादिविधितावत्त्वं-

१ 'नक्ष' । २ 'कचिन्न' । ३ तथाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । ४ तुल्यं ।
५ 'वद्भवतीति' । ६ अत्र-यियविषतीत्यादौ । ७ तत्र-तथा सूचार्थे

च । ७ अनेन-पुयण्जीतिज्ञापकेन । तत्र-व्यवाये प्रवृत्ति-
ज्ञापने । ८ सच-प्रत्ययश्च । ९ एतेन-ईदृशानामनविधानेन ।

तुल्यस्याऽच आदेश इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्य षष्ठ्यन्ताऽच इत्य-
नेनैवान्वययोग्यत्वादिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कश्च पुण्यजातीयः ? ॥

(उ०) अचत्वेन तुल्यत्वं कृतेरपीति पृच्छति-कश्चेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

यथाजातीयकाः पुण्यत्रयः ।

(उ०) उत्तरयति-यथाजातीयका इति । प्वादि-
घटितधात्वच इत्यर्थः । प्वादिभिरचस्तुल्यत्वाऽसंभवात् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं जातीयकाश्चेते ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अवर्णपराः ॥

(उ०) अवर्णपरा इति । अवर्णपरत्वसंपादकादेश-
स्थानिन इत्यर्थः । एवं चाऽवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानित्वेन
तुल्यतेति भावः । एवं चोनन्त ओजदित्यादि चिन्त्यमेव ।
किंच यत्र दिरुक्ती परभागरपाद्योऽजयणस्तत्रेदमिति 'द्विर्व-
चनेऽचो'त्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थितमिति साधवोक्तं कथं
भाष्यारूढमित्यपि चिन्त्यमेवेत्याहुः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं जग्ले मम्ले ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अनैमित्तिकमात्वम्, शिति तु प्रतिषेधः ।

(उ०) अनैमित्तिकमात्वमिति । अत एव 'ह्वावा-
मश्चे'ति हेमः कबाधनार्थं पुनरन्विधानं चरितार्थमिति
पर्युदासपक्षेऽप्यदोषमादेच इत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

(प्र०) कानिपुनरिति । अन्यथा सिद्धत्वात्प्रश्नः ।

[समाधानभाष्यम्]

पपतुः पपुः । तस्थतुस्तस्थुः । जग्मतु-
र्जग्मुः । आटिटत् आशिशत् । चक्रतुश्च-
क्ररिति । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादे-
शेषु कृत्वेष्वनचकृत्वाद्विर्वचनं न प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाद्भवति ।

(उ०) अनचकृत्वादिति । आटिटदित्यत्र गिलोपे
धातोर्द्वितीयस्याऽङ्गहितत्वादित्यर्थो बोध्यः ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषे-
धेनाप्येतानि सिद्धानि ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यति
ह्याचार्यः-द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लो-
पोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः' इति ॥

(प्र०) पूर्वविप्रतिषेधेनापीति । अपूर्वो वाच-
निकः पूर्वविप्रतिषेधः । न हि नित्यानामाहोपादीनाम-
नित्येन द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः । अथ
नित्यतुरिति कथं, नह्यत्रेयङ् परिगणितः । एवं तर्हि
'प्रकल्य चापवादविषय'मिति न्यायाद्यणाऽत्र भवि-
तव्यमितीयङ् न प्रवर्तत इति द्विर्वचने कृते 'एरने-
काच' इति यणा सिद्धम् ॥

(उ०) पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानोति । द्विर्वचने-
ऽचीति सूत्रसाध्यानि, णो स्थानिवदिति शापकसाध्यानि
चेत्यर्थः । न हि नित्यानामिति । आहोपादीनामित्यर्थः ।
द्विर्वचनेऽचोत्यादेरभावे द्विर्वचनमनित्यम् । भाष्ये-
वक्ष्यति हीति । दाध्यान्साह्वानिति सूत्रे । यणात्र भा-
व्यमिति । यदीयङ् स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्सम्भावना-
सत्त्वादित्यर्थः । जग्लावित्यार्थं वृद्धिपाठोऽप्यत्र बोध्यः ।
वस्तुतोऽत्र यणादिग्रहणं अचस्थानिकस्य द्विर्वचनात्परस्य
विधेरुपलक्षणं बोध्यम् ।

[आरम्भवादिनः समाधानस्थापनभाष्यम्]

स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

(उ०) मूत्रारम्भवादी आह-सपूर्वविप्रतिषेधइति ।

[मृतीवरय प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ?

(उ०) उभयोः समतया तृतीयः पृच्छति-किं पुनरिति ।

[समाधानभाष्यम्]

स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्र-
तिषेधे हि सतीदं वक्तव्यं स्यात्-'ओदीदो-
देशस्य उद्भवति चटुतुशरदिरभ्यासस्ये'ति ।

(प्र०) ओदीदोदेशस्येति । ओदीदोरादेशो
यस्मिन्नात्र तस्य योऽभ्यासश्चटुतुशरादित्यस्य योऽका-
रस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः । यथा चुक्षाविषति

ऊर्णनावयिषति नुनावयिषति तुतावयिषति पुस्फा-
रयिषति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्योकारस्यात्त्वम् । अत्र
च यद्यपि खयः शेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं
नास्ति, तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽस्ति । एतेष्व-
न्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्बचनाद्ब्रुवादेशयोः प्रवर्तनादिव-
र्णान्तायामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं विधीयते ॥

(३०) स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति । अयं
भावः—अयं पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा ।
नाथः, विभवनोयिषतीत्याद्यभिप्रायः । किंचेष्टाऽनिष्टवि-
वेकस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्दृश्यत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवच-
नस्यावश्यकत्वेनेह नित्यान्तरङ्गबाधाय सुतरां वचनावश्यक-
त्वेन क सूत्रमतापेक्षया लाघवमिति । अन्ये दूषणमाह—
ओदौदादेशस्येति । अत्र समानाधिकरणवद्बुद्धीक्षणीकारे
चुक्षावयिषतीत्यादौ दोषः । स्थानिवत्त्वं त्वत्त्वित्वाच्चेत्यत-
आह—ओदौतोरदादेशो यस्मिन्निति । इदमेव शापकम्
न्तरङ्गाणामिदमबाधकमिति न विभवनोयिषतीत्यादौ दोषः ।
अत्र सनीत्यंशोऽपि पूरणीयः । अन्यथा दिदवनोयिषतीत्या
दौ अनेनोत्पापत्तिः । तत्र कृते तु निर्दिष्टपरिभाषयाऽनेक
व्यवधानान्न तत्र दोषः । एकणिज्यव्यवधानं तु 'देन नाव्य-
वधानं' न्यायेन सद्यत एव । नन्विदं वचनं जोः सौत्रा-
णिचि चङि सनि वाऽजौजवत्—जिजावयिषतीत्यादौ अतिव्या-
प्तम् । न च चकार एव पाठः । गुरुबुद्ध्यां णिचि चङि
सनि वाऽज्जवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न, जोर्न इत्यस्या-
पि बाध्यत्वात् । ओदौतोः किम् ? । चिस्फादयिषति । चि-
त्वादि किम् ? । विभावयिषतीत्यादि । यद्यपि च्छेच्छेदने
चिच्छासति इत्यत्रैवातिप्रसक्तम्, तथापि औत्साहचर्यादौ-
कारोऽपि लाक्षणिक एव गृह्यते तदादेशो वा औदादेश
साहचर्यादेव गृह्यत इति न दोषः । ऊर्णनावयिषतीति ।
यद्यपि 'पूर्वत्रासिद्धीयमदित्वे' इत्यस्याऽनित्यतया नुशब्दरयैव
द्वित्वेनाऽभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले द्वादित्वाभावः, तथाऽपि
द्वित्वे कृतेऽपि द्वित्वनिष्पन्नस्य कार्ये कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धीय-
स्याऽसिद्धत्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्वकरूपेण मानाऽभावाच्चै-
तत्प्रवृत्तिकाले द्वादित्वमस्येवेति बोध्यम् । अभ्याससंज्ञा
प्रवृत्तिसमये इति । एवं चैभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये
परिनिष्ठितरूपे वा यत्र चुटुतुशरादित्वं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति
भावः । तत्राऽन्त्योदाहरणं चुक्षावयिषतीत्यादि । नहि तत्रा-
वकाले तत्त्वं, 'क्षु' इति कवर्गादित्वादित्याहुः ।

[उत्त्ववादिभाष्यम्]

ननु च त्वयाऽपीत्त्वं वक्तव्यम् ।

१ 'काठे' । २ अर्थ—वाचनिकः । ३ अस्यासे उकार-
भ्रमणपत्तेरित्याद्ययः । ४ इदमेव—उत्त्वविधायकमेव ।
इदं—पूर्वविप्रतिषेधवचनम् । ५ अत्र—उत्त्वविधायकेशाब्दे ।

(प्र०) ननु च त्वयापीति । ओः पुयञ्जि-
ष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । उत्त्ववादी तु
ओः पुयञ्जिति न पठति, सन्यत इतीत्यस्य सिद्धत्वात् ॥

(३०) ननु णेदित्वनिमित्तात्त्वाऽभावेन स्थानिवत्त्वा-
ऽभावाद्विभावयिषतीत्यादि सिद्धमिति त्वयाऽपीत्युक्तमत
आह—ओःष्विति । चुक्षावयिषतीत्यादिसिध्यर्थमित्यर्थः ।

[इत्ववादिनो लाघवभाष्यम्]

परार्थं मम भविष्यति सन्यत इन्द्रवती'ति ।

(प्र०) परार्थमिति । इत्वार्थम् । प्रसङ्गात्तु
ज्ञापकम् । त्वया त्वपूर्वमुत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(३०) परार्थमित्यत्र परशब्देन ज्ञापकापेक्षया पर-
मित्वं विवक्षितमित्याह—इत्वार्थमिति । द्विर्बचनेऽपीति
स्थानिवत्त्वात् पिपविषते यियविषतीत्याद्यर्थमित्यर्थः । प्रस-
ङ्गादिति । वर्गप्रत्याहारजग्रहादित्यर्थः । सन्यत इन्द्रव-
तीति । 'विहितमित्वमिहानुवर्तमानं परार्थं भविष्यतीति'
भाष्येऽन्वयः । तत्र 'सन्यत' इत्यभिधानं स्वरूपेणैवपूर्वं
न भवतीति प्रदर्शनार्थं, तद्धनयन्नाह—अपूर्वमुत्त्वमिति ।

[उत्त्ववादिभाष्यम्]

ममापि तत्त्वं पर्युरार्थं भविष्यति
'उत्परस्यातस्ति चे'ति ।

(प्र०) ममापीति । उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यम् ।
तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः । तत्रायं न्यासः
'उत्परस्यातः' 'ति च' 'ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेः'
इति । अभ्यासस्येति वर्तते ।

(३०) अपूर्वत्वतदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति
मन्वानस्तद्विषयतुमाह परः—ममापि तद्वत्त्वमिति ।
तथाचष्टे—उत्त्वमपीति ।

[इत्ववादिभाष्यम्]

इत्त्वमपि त्वया वक्तव्यम् । यत्समाना-
श्रयं तदर्थम्—उत्पिपविषते संयियविष-
तीत्येषमर्थम् । तस्मात्स्थानिवदित्येष एव
पक्षो ज्यायान् । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्या-
ध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ।

(प्र०) इत्वमपीति । यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति

तत्र तु—तथापूर्णेकतेतु । ६ एवञ्च—अत्र तथा सत्त्वे च ।
७ इह—ओः पुञ्जितिसूत्रे ।

समानाश्रयत्वात् । पवतेयैतिश्च सनि 'स्मिपूङ्ग्वशां सनि' 'सनीवन्तर्धे'ति चेष्टि कृते परत्वाद्गुणः । पूर्ववि-
प्रतिषेधादवादेशात् पूर्वं द्विवचनमिति च वक्तव्यम् ।
तथा जिजावयिषतीत्यत्रोत्त्वबाधानार्थं वक्तव्यम् । तमा-
दिति । नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे ओः पुयञ्जीति ज्ञापक-
मेवं समर्थयिष्यते-अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिद्विवचनेन
प्रतिषिध्यत इति तत्र द्विवचने कृते यथाप्राप्तं भविष्यति ।
तदयुक्तम् । यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते-अचि-
कीर्तित्यत्रापि पूर्वं द्विवचनप्रसङ्गादतिरूपप्राप्तिः ।
अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते, यथोक्तं
भाष्यकारेण, तथा सति चक्रतुरित्यादि न सिध्यतीति
सूत्रमेव कर्तव्यम् । यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञाप-
कमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः ॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ *

(उ०) नापूर्वत्वतदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेतम्, किंतु
गौरवतदभावाभ्यामिति दर्शयितुं भाष्ये—इत्स्वमपीति ।
तदुपपादयति—यत्रेति । 'गुणयादेशयो'रिति शेषः ।
वक्तव्यमिति । 'जोने'ति वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वसतीति ।
असत्यपीत्यर्थः । यदीति । लघुपरत्वाऽभावेन सन्वत्त्वाभावोऽ-
चिकीर्तित्यत्र दोषः, दिदवनीयिषतीत्यादावपि दोषो
बोध्यः । अथ तुल्येति । अवर्णपरत्वं यत्राभ्यासोत्तर-
खण्डावर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा,
तत्र द्विवचनेनाऽतरङ्गनित्ये बाध्यते इत्यर्थः । चक्रतुरिति ।
दिदवनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । इति श्रीशिव-
भट्टसुतसतीगर्भनानागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमस्य प्रथमेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अथ नवममाह्निकम् ।

अदर्शनं लोपः ॥११॥११॥

[॥*॥ लोपसंज्ञायामर्थसंज्ञाकरणम् ॥*॥]

[लोपसंज्ञायाम्] अर्थस्य संज्ञा
कर्तव्या, शब्दस्य मा भूदिति ।

(प्र०) अदर्शनं लोपः । अर्थस्येति । 'स्व-
रूप'मिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः ॥

(उ०) अदर्शनं लोपः । नन्वपस्यादिबदर्थपरोऽ-

दर्शनशब्द इति सिद्धेवाऽर्थस्य संज्ञेत्यत आह—स्वं रूप
मिति ॥

[॥*॥ इतरेतराश्रयं च ॥*॥]

इतरेतराश्रयं च भवति ॥ का इतरे-
तराश्रयता ? ॥ सतोऽदर्शनस्य संज्ञया
भवितव्यम्, संज्ञया चाऽदर्शनं भाव्यते,
तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतरा-
श्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) इतरेतराश्रयमिति । विधिप्रदेशेत्वेत-
च्चोद्यम्, नाऽनुवादे-चादिकोपे विभाषेत्यादौ ॥

(उ०) नानुवादे इति । तत्र हि न संज्ञाकृतोऽ-
भाव इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

॥ * ॥ लोपसंज्ञायामर्थसतोक्तम् ॥ * ॥

[लोपसंज्ञायामर्थसतोक्तम्] ॥ किमु-
क्तम् ? ॥ अर्थस्य तावदुक्तम् । 'इतिकरणोऽ-
र्थनिर्देशार्थः' इति । सतोऽप्युक्तं 'सिद्धं तु
नित्यशब्दत्वात्' इति । नित्याः शब्दाः ।
नित्येषु च शब्देषु सतोऽदर्शनस्य संज्ञा
क्रियते, न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते ॥

(प्र०) इतिकरण इति । इहापि स एवानु-
वर्तते । लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वाऽर्थस्य संज्ञा,
न शब्दस्य ॥

(उ०) भाष्ये-उक्तमिति । नवेति विभाषेत्यत्रे-
त्यर्थः । असंबद्धपदव्यवायाजानुवृत्तिरत आत-लोप इतीति ।
तदर्थान्वययोग्यताया अर्थे एव सत्त्वाददर्शनशब्दस्य तादृ-
शान्वर्थसंज्ञाकरणे फलाऽभाव इति भावः । प्रसक्ताऽदर्शन-
स्येत्यर्थलाभार्थं स्थानेपदस्येवास्याप्यनुवृत्तिः सुलभा । लुप्त-
च्छेदन इति धात्वर्थानुसारेणान्वर्थत्वाऽसंभवादिति तु भार्य-
तापर्यम् । अभावो लोप इत्यवसानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तेर-
दर्शनशब्देन तत्समनियतो वर्णाऽभाव एवान्नेति बोध्यम् ।
स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्यानं तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति
बोध्यम् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्या-

न्यत्राऽदृष्टत्वात् ॥ * ॥

१ कच्चि । २ अर्थस्य-स्वरूपातिरिक्तार्थस्य । ३ दाषा-
ध्वदाविति यथा शब्दस्य संज्ञातत्वेयमपि मा भूदित्यर्थः ।

४ इदं वार्तिकं कुतः स्यात् । ५ 'तदितरेतरा' । ६ 'प्रकल्पन्ते' ।
७ कुतः स्यात् । ८ 'विभाष्यते' ।

सर्वप्रसङ्गस्तु भवति । सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? । 'सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्' ॥ सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः, स ततोऽन्यत्र न दृश्यते । त्रपु जतु इत्यत्राणोऽदर्शनम् । 'तत्राऽदर्शनं लोपः' इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(४०) नित्यशब्दाश्रयेण इतरेतराश्रयपरिहारेऽप्यर्थदोष इत्याह-यदीति ।

तत्र को दोषः ? ॥

(प्र०) सर्वप्रसङ्गस्त्विति । यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्याऽन्वाख्यानमात्रं क्रियते, तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राऽप्रयोगादस्य दर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

* ॥ तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥

तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'अचो ङ्निती'ति वृद्धिः प्राप्नोति ॥

[तन्निराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । ङ्नित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥

(प्र०) अणित्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा । न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम् । यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्सोर्विधानम् । न प्रत्यय इति । ङ्निती वृद्धिनिमित्त इत्यर्थः । यच्चेति । सुशब्दे । न तस्मादिति । तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्यस्याऽणो विधानं नास्तीत्यर्थः ॥

(४०) अत्र प्रत्ययो नाऽणित्याह-सोरिति । ङ्निती वृद्धिनिमित्त इति । अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययपदार्थयोरैक्याश्रयणाद्वृद्धिविधौ ङ्निप्रत्ययनिरूपिताऽङ्गग्रहणाच्चेति भावः ॥

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

किपस्तर्ह्यदर्शनम् । तत्र 'अदर्शनं लोपः'

१ अर्थ-वार्तिककृदुक्तो दोषः ।

२ कश्चित् । ३ 'सम्बन्धात्' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ ह्रस्व-

इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति ॥

(प्र०) अनाङ्गं कार्यं चोदयति-किप इति । त्रपु इत्यत्र किपोऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वौत् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['प्रसक्ताऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वौत्'] प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । 'शान्नादार्थाद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति । स्थानेग्रहणमिहाप्यनुवर्तने । स्थानं च प्रसङ्गः । तेन प्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते ॥

(४०) चादिलोप इति सङ्ग्रहायाह-अर्थाद्वेति । एकवचनमुत्सर्ग इत्यादिशान्त्वमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रसङ्गकम् । अर्थोऽप्येकत्वादिविवक्षित एकवचनादिप्रसङ्गक इति बोध्यम् । ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेऽत आह-स्थाने इति । न च पितृकृता प्रकृत्याक्षेपेणापि तुग्वारयितुं शक्यः । आक्षेपेः आक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये च मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । किंचानुपपन्नमानेन स्वोपपादकमाक्षिप्यते, यथा पीनत्वेन रात्रिभोजनम् । न चैवं प्रकृते । न ह्येतत्सूत्रे आक्षेपं विना पितृकप्रत्ययानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाक्षेपेण तदुपपत्तिः, नापि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहिः तत्तदादेरित्युपस्थितिः, अनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यावेदितम् । किंचात्रैव प्रकृतिं विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वे व्यभिचारात्तदाक्षेपाऽसंभव इति दिक् । यत्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यर्थके ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये 'व्यञ्जलोप' इति पञ्चम्यापत्तिवारणाय 'प्रसक्तस्येत्यावश्यकमिति । तन्न । तेन प्रत्यासत्त्या व्यञ्जन्ताधिकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेनाऽत्राऽप्राप्तेः । तत्त्वेत्विष्टापत्तिः पञ्चम्या इत्यलम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि 'प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवती'-

न्यपिति कृतीति सूत्रे इत्यर्थः । ६ अत्र ह्रस्व पिति ति सूत्रं पठ । ७ प्रसक्त इति । प्रसक्ताऽदर्शनमात्रमित्यर्थः ।

त्युच्यते-ग्रामणीः सेनानीः-अत्र वृद्धिः
प्राप्नोति ॥

(प्र०) ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुरसंनिधा-
नादर्थाच्छास्त्राच्चाऽणः प्रसङ्गोऽस्तीति भावः ॥

(उ०) भर्वादिति । कर्तृलक्षणादित्यर्थः । शास्त्रात्-
कर्मण्यणित्यतः । अणः प्रसङ्ग इति । 'यस्मात्प्रत्ययविधि'-
रित्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव निर्दिष्ट इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति पृष्ठी-
निर्दिष्टस्य ॥

(प्र०) पृष्ठीनिर्दिष्टस्येति । पृष्ठीग्रहणमप्य-
नुवर्तते ॥

(उ०) पृष्ठीग्रहणमिति । तच्च पष्ठवन्तं वैयधिकर-
ण्येनाऽदर्शनान्वयीति बोध्यम् ॥

[पृष्ठीनिर्दिष्टपक्षे दोषदर्शभाष्यम्]

यदि पृष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते 'चाहलोप
एवेत्यवधारणं'चादिलोपे विभाषा'-इत्यत्र
लोपसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्र०) चादिलोप इति । ततश्च 'शुक्ला ग्रीहयो
भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्ती'ति निघातविक्रयो
न स्यात् ॥

[पृष्ठीनिर्दिष्टवादिनः शङ्काभाष्यम्]

अथ 'प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवती'-
'त्युच्यमाने कथमेवेतत्सिध्यति ? ॥

(प्र०) अथेति । अत्राऽपि चादीनां शास्त्रा-
ज्ञास्ति प्रसङ्गः ॥

(उ०) अत्रापीति । शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाभिमतं
चोषमिति भावः ॥

[प्रसक्तादर्शनावदिनः समाधानभाष्यम्]

को हि शब्दस्य प्रसङ्गः ? । यत्र गम्यते
चार्थो, न च प्रयुज्यते ॥

(उ०) अर्थतोऽपि प्रसक्तिर्गृह्यत इत्युत्तरम् ॥

[उपसंहारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं
भवतीत्येव ॥

१ कचिन्न ।

१ 'भवतीति' । २ 'भवतीत्युच्यमाने कथमेवेतत्सिध्यति ।
कोहि शब्दस्य प्रसङ्गो यत्र गम्यते चाऽर्थो नतु प्रयुज्यते ।

[दोषस्मारणभाष्यम्]

कथं-ग्रामणीः सेनानीः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

योऽत्राऽणः प्रसङ्गः किपाऽसौ बाध्यते ॥

(प्र०) किपाऽसौ बाध्यत इति । सत्सूद्विपेति
किपो विधानादणोऽत्र प्रसङ्गाऽभावः ॥

(उ०) अणोऽत्रेति । 'परिहृत्य चापवादविषय'-
मिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्रुलुपः ॥ १ । १ । ६० ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) प्रत्ययस्य । प्रत्ययग्रहणमिति । लुगा-
दिविधां कचित्प्रत्ययः साक्षाच्चिदित्यने, कचिदनुवर्तते,
कचित्तामर्थ्यात्प्रतीयत इति प्रश्नः ॥

(उ०) प्रत्ययस्य । ननु लुगादिविधौ प्रत्ययाऽदर्शन-
विधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्ययस्येतात्तयत आह-लुगादीति ।
साक्षादिति । 'लुगणिजो'रित्यादौ । कचिदिति । यथा
'लुग्वादुहे'त्यादौ कमस्येति । कचिदिति । वक्ष्यमाण-
सूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यर्थः ॥

[समाधानवातिकम्]

॥*॥ लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञा-

प्रतिषेधार्थम् ॥*॥

लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते । अप्रत्य-
यस्यैताः संज्ञा मा भूवन्निति ।

(प्र०) अप्रत्ययस्येति । अविद्यमानः प्रत्ययो-
यस्मिन्नदर्शनं इति तदप्रत्ययम् ॥

(उ०) नन्वदर्शनस्येमाः संज्ञा इति अप्रत्यय-
स्यैताः इत्यनुपपन्नमत आह-अविद्यमान इति । 'प्रति-
योगिविशेषणत्वेने'ति शेषः । वस्तुतोऽवसानसंज्ञासूत्रे वक्ष्य-
माणोऽस्या प्रत्ययाऽभावस्यैवेमाः संज्ञा इति भाष्याभिप्रायः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

[प्रयोजनवातिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं तादृजितलुकि कंसीयपरश-

व्ययोलुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥

अस्तुतर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति पृष्ठीनिर्दिष्टस्य ।
यदि पृष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते ॥ १० ॥ १ 'प्रत्यये सम्भानिषेधा'

[प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपर-
शव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्] ।

तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम् । कंसीय-
परशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ।
'लुक्तद्धितलुकी'ति गोरपि लुक् प्राप्नोति ।
प्रत्ययग्रहणान्न भवति ॥ 'कंसीयपरशव्य
योर्यञौ लुक् चे'ति प्रकृतेरपि लुक्
प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न भवति ॥

(प्र०) गोरपीति । पञ्चन्द्र इत्यादौ तु 'निर्दि-
श्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव
लुग्भविव्यति, न तदन्तस्य । 'गोरतद्धितलुकी'त्यत्र
गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादां गोशब्दान्तत्वाऽभावात्स-
मासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्या-
दिति चेत्, कृते सामान्यन्ते लुक्स्यादित्यर्थवानेव
प्रतिषेधः । ननु स्वभावतोऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञम् ।
न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः । नैष
दोषः । शास्त्रानुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् ।
प्रकृतेरपीति । समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात् ॥

(उ०) भाष्ये—गोरपीति । 'गोस्त्रियो'रिति समु-
दायानुवृत्तेरिति भावः । ननु 'गोस्त्रियो'रित्यत्र स्त्रीनिस्वरित-
गुणयुक्तमिति 'स्त्रिया'मित्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन
तदन्तग्रहणात् प्रत्ययान्तस्य लुक् स्यादिति तद्धितलुकि
तन्निवृत्त्यर्थत्वमपि कुतो नोक्तमत आह—पञ्चन्द्र इति ।
गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनापि सिध्यताति शङ्कते—गो-
रिति । 'पञ्चगु'रित्यत्र क्रीतार्थठकोऽध्यर्थेति लुक् । कृते
इति । परत्वादिति भावः । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायस्तु अन्त-
रङ्गनिमित्तविनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम् । न च
समासान्ते तेन व्यवधानात्कथं लुक्, गोरित्यनुवृत्तिसाम-
र्थ्येन लुक्प्राप्तेरिति बोध्यम् । नित्यशब्दान्वाङ्गनाभिप्रायेण
शङ्कते—नन्विति । समुदायस्येति । 'यस्येति चे'त्यकार-
लोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वदेशः स्यादित्यर्थः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥

[योगविभागात्सिद्धम्] । योगविभागः
करिष्यते—'गोरुपसर्जनस्य' । गोऽन्तस्य
प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति ॥

ततः 'स्त्रियाः' । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्राति-
पदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति ॥
ततो 'लुक्तद्धितलुकि' इति । स्त्रिया इति
वर्तते । गोरिति निवृत्तम् ॥

(प्र०) योगविभागादिति । एकयोगनिर्दिष्टाना-
मप्येकदेशानुवृत्तिरित्येतत्प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते ॥

(उ०) ननु योगविभागे सूत्रभेदः कृतः स्यादत
आह—एकयोगेति । प्रकारान्तरम्—योगविभागरूपम् ॥

॥*॥ कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात्

सिद्धम् ॥*॥

कंसीयपरशव्ययोरपि विशिष्टनिर्देशः
कर्तव्यः । कंसीयपरशव्ययोर्यञौ भवत-
श्छयतोश्च लुग्भवतीति ॥

(प्र०) विशिष्टनिर्देशादिति । छयतावेवात्र
निर्दिष्टव्यावित्यर्थः ॥

(उ०) छयताविति । कंसात्—प्राक्क्रीताच्छः ।
परशोऽङ्गवादिभ्यो यत् ॥

सचावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः ।
क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकौ-
रशब्दयोर्मा भूदिति । 'कमेः सः' कंसः ।
परान् शृणातीति परशुरिति

(उ०) कंसे 'कमेः सः' । परशो—आहूपरयोः
खनिशृभ्यां ङिच्चेत्युप्रत्ययः ॥

[बाधकभाष्यम्]

नैष दोषः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानि ॥

(प्र०) उणादय इति । 'अतः कृकमिकंसकुम्भे'-
ति कंसशब्दस्य भेदेनोपादानात्कचिदुणादयो व्युत्पत्ति-
कार्यं न लभन्त इत्यर्थः । यजजोस्तु विधानसामर्थ्या-
ल्लुग्भावः ॥

(उ०) अतः कृ इति । 'धातो सप्तमीनिर्दिष्टे
तदादिग्रहणात्कमिग्रहणेनैव सिद्धे' इति शेषः । कंसेस्तु
कंस इति न रूपम् । अनभिधानादिति भावः । अत एव
'कमेः सः कंस' इति भाष्ये उक्तम् । नन्वेवमपि विशिष्ट
निर्देशाभावे यजजोरपि लुक् स्यादत आह—यजजो-
रिति । विकारावयवार्थप्रतीत्ये औत्सर्गिकाऽण एव लुक्
विदध्यात् । न च यजजुल्का सामर्थ्यादिकल्पोऽस्तु । तेत्यनु-

क्तिस्तु यजन्त्या मुक्ते औत्सर्गिकाऽणः श्रवणाऽभावादेति वाच्यम् । यजन्लुकाभेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावाऽसंभवात् । ऋग्यजुःस्तु चेत्यादौ तु 'अनघतन' इत्यादि निर्देशाद्व्यभेदाङ्गीकारः । किं च 'कंसीयपरशब्दयो'रिति पष्ठीनिर्देशादपि न यजन्मोर्लुक् । अन्यथा पञ्चम्यैव निर्दिशेदिति भावः ॥

[उपसंहारभाष्यम्]

स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः, प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् ॥

(प्र०) स एषोऽनन्यार्थ इति । प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थोऽपीत्यर्थः ॥

(उ०) प्रकृतीति । प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाची अन्यशब्दः । तेन नञः समासे प्रकृतिरूपतया इत्याशयः ।

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥*॥ उक्तं वा ॥*॥

[उक्तं वा] ॥

किमुक्तम् ? ॥ 'उद्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्गमपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थ'मिति ।

(उ०) भाष्ये—उद्याबिति । प्रातिपदिकात्परस्य लुगित्यर्थे यजन्मोर्विधानसामर्थ्यालुगभावे उर्ययोः प्रातिपकात्परत्वाऽभावेन परिशेषात् कंसीयाद्यवयवप्रातिपदिकात्परयोः छयतोरेव लुगित्यर्थः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ पष्ठीनिर्देशार्थं तु ॥*॥

पष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । पष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाऽप्रासिद्धिः ॥*॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याऽप्रासिद्धिः स्यात् ॥

कस्य ? ॥ स्थानेयोगत्वस्य ॥

(प्र०) पष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः । असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन्यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् । ततश्च 'जनपदे लु'बिति 'पञ्चालाः शोभना' इत्यादौ जनपदवाचिनोऽनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् ॥

— १ कञिच । २ ऋग्यजुःत्वेन तदभावादित्याशयः । ३ कुप्तं स्यात् ।

(उ०) विशिष्टेति । जनपदार्थकप्रत्ययसम्बन्धिन इत्यर्थः । 'शोभनाः पञ्चाला इत्यादौ' इति पाठ उचितः । अनन्तरस्येति । अव्यवहितस्येत्यर्थः । जनपदार्थवाचके शब्दे सति तदनन्तरस्य लुगित्यर्थ इति भावः ।

[प्रत्याख्यानसाधकप्रश्नभाष्यम्]

क पुनरिह पष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन । यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते—अणिजोः, तद्वाजस्य, यज्जोः, शप इति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

इह न काचित् पष्ठी—'जनपदे लु'बिति ।

[बाधकभाष्यम्]

अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'प्रत्ययः परश्चे'ति ॥

(उ०) भाष्ये—प्रकृतमिति । अत एव लवणालुगित्यत्र प्रकृतक एव लुगिति बोध्यम् ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

[समाधानबाधकभाष्यम्]

'उद्याप्रातिपदिका'दित्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः पष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

[समाधानबाधकभाष्यम्]

नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ सर्वादेशार्थं वा, वचनप्रामाण्यात् ॥*॥

सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्श्रुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः ॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्रुलुपः सर्वादेशा लभ्याः ? ॥ 'वचनप्रामाण्यात्' ॥ प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ॥

(प्र०) सर्वादेशार्थं वेति । पष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो बाधशब्दः प्रयुक्तः ॥

४ उच्यते—उच्चारणकारयोः । ५ अतएव—प्रकृतत्वस्यानुपपत्तिसाधकत्वादेव ।

‘आगस्त्यकौण्डिन्ययो’रित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते, तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः । अथ नानुवर्तते, द्वावेवादेशौ विधीयेते । तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीयाश्छात्रा इति न सिध्यति, अवृद्धत्वात्प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तृच्यमाने ‘गोत्रेऽलुगची’ति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वाद्भुगभागावाद्गस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति षष्ठीनिर्देशार्थप्रत्ययग्रहणम् । भाष्यकारस्तु तर्ह्यर्थं वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवं मन्यते—आगस्त्यकौण्डिन्ययो’रित्यत्र ‘यस्का दिभ्यो गोत्रे’इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते, लुगिति च । तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्गोत्रे विहितस्तस्य लुक् । परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः । अथ क्रियमाणेऽपीति । ‘अलोऽन्त्यस्ये’ति वचनात् प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते । ‘वचनप्रामाण्या’दिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव, षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोऽन्त्यविधिर्बाध्यते[ति] ॥

(उ०) वार्तिककृदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थत्वमुपपादयति—आगस्त्येति । त्रय इति । एवं च वैपम्याद्यथासङ्ख्याप्राप्तेरगस्त्योऽपि कुण्डिनाः, कुण्डिनाश्चागस्त्यः स्युः, लुक् च शापकासर्वादेश इति विभक्तिमात्रं श्रूयेतेति भावः । द्वावेवेति । तेन नोक्तापत्तिरिति भावः । सर्वत्रेति । अजादिप्राग्दीव्यतीयविषयेऽपीति भावः । अवृद्धत्वादिति । यद्यपि स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वाच्छः सिध्यति, तथाप्यवृद्धत्वात्प्रकृतेः श्रुत्य वृद्धयनिमित्तत्वाच्च आकारश्रवणं न स्यादिति भावः । सन्नियोगशिष्टत्वाद्गस्त्यादेशाऽभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतुः । गोत्रेविहित इति । नन्वागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणम्, नत्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्येत्येत्तदर्थं तदनुवृत्तिः स्यात् । शिवादिभ्य इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्तेः, ऋष्यन्तसाधारणः अगस्त्यप्रकृतिकऋष्यन्त एवाऽऽगस्त्यः, नत्वगस्त्यप्रकृतिकगर्गादियन्तः ‘यञञोश्चे’ति लुका सिद्धत्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्येणागस्त्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणम् । भाष्यमते गोत्रमंशात्प्रत्ययान्तं गोत्राधिकारेण ऋष्यन्तस्यापि तस्याच । वस्तुनो वार्तिककारस्यापीत्यमेव संमतमित्याह—प्रत्ययस्येतिवचनेति ।

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-

१ ‘मनवस्थितं, तदर्थंलेहि’ । २ पूर्वच-तदनुवृत्तौ च । ३ ‘ग्रहणात्’ । ४ प्रकृते-बोर्लोपोलेद्वेति प्रकृते ।

प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘लुक्शुलुपःसर्वादेशा भवन्ती’ति यदयं-‘लुग्वा वुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये’इति लोपे प्रकृते लुकंशास्ति ॥

(प्र०) यद्ययमिति । विपर्ययस्तु न कल्प्यते, अनुपसञ्जातविरोधित्वात् । लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाल्लुक् न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते ॥

(उ०) सामर्थ्यालोपस्यैव सर्वादेशत्वं कुतो न कल्प्यत इत्यत आह-विपर्यय इति । न उपसंजातो विरोधो वैयर्थ्यशङ्कोद्भवो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ उत्तरार्थं तु ॥ * ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[खण्डनभाष्यम्]

[न कर्तव्यं] क्रियते तत्रैव-‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण’मिति ॥ द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । ‘आज्ञीत’ ‘संरायस्पोषेण ग्मीर्य’ इति ॥ [प्रत्ययस्य] ।

(प्र०) द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं, पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अवयवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते-यथा पटो दग्ध इति । अवयवे हि पटाख्योऽवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न त्वयं गौणत्वे तथाहि हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययाच्च कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् । आघ्नीतेति । परत्वादुपधालोपे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात् ॥

(उ०) नत्वयमिति । अयमवयवदाहादौ समुदायदाहादिव्यपदेशो गोणो न किन्तु मुख्य एव, अवयवलोपे समुदायस्यापि लापादित्यर्थः । अनुनासिकेति । अनुदात्तोपदेशोत्पन्नेन । आघ्नीतेत्यत्र आघो यमहन इत्यात्मनेपदैकवचनम् । संग्मीयेति । गमेर्विभक्तिं समो गमीत्यात्मनेपदे इति शपो बहुलं छन्दसीति लुकि लिङः सलोपे इदोऽति उपधालोपे रूपम् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन ह्रस्वादिक्लिपरत्वादनुनासिकलोपः स्यात् । इदं च प्रयोजनं अप्रा-

५ कचिन्न । ६ ‘संग्मीय’ । ७ तत्र-उभयत्र । ८ ‘गौणव्यपदेशः । गौणत्वे हि सति’ ।

धान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति वार्तिकमते
बोध्यम् । [प्रत्ययस्य लुक्] ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १।१।६१॥

[आक्षेपभाष्यम्]

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) प्रत्ययलोपे । प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्यय-
निमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यामत्त्या प्रत्ययस्यैव
लोप इति विज्ञास्यत इति भावः ॥

(उ०) प्रत्ययलोपे । लक्षणशब्दार्थमाह-निमि-
त्तमिति । कार्यमिति बहुव्रीहिलभ्यम् । प्रत्यासत्त्येति ।
क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्यप्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्त-
कार्यवारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

**'लोपे प्रत्ययलक्षण'मितीयत्युच्यमाने
सौरथी वैहतीति । गुरुपोत्तमलक्षणः प्यङ्
प्रसज्येत ॥**

(प्र०) सौरथीति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं
प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्पयन्तदुच्यते । सूरथस्य विह-
तस्य चापत्यं गोत्रं क्विति इयि कृते मकारनकारयो-
र्भावे यथा गुरुपोत्तमत्वात् प्यङ्भावति, एवं लोपेऽपि
स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वाच्चायमर्थो
भवति-प्रत्ययस्य लोपे [कृते] तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव
इति । एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात्-
प्रत्ययनिमित्तं कार्यं [प्रत्यय] लोपे भवतीति वाक्यार्थ
आश्रयिते ॥

(उ०) ननु प्रत्ययलक्षणमित्यस्य बहुव्रीहितयाऽनेन
स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्यप्रापणायातिदेश इति अत्र प्रत्ययस्य
सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशेनाऽत आह-प्रत्ययस्य
लक्षणमिति । यस्य लोपस्तरिभ्यस्तसि यः प्रत्ययो भवति,
तस्य तल्लोपेऽपि प्रादुर्भाव इत्यर्थः । लाघवात्पृष्ठोत्तपुरुष एव
स्यादिति तात्पर्यम् । रमेः कथनं हन्तेश्च स्ते अनुदासो-
पेत्यनुनासिकलोपेऽगुरुपोत्तमत्वादप्राप्तः प्यङ्गतिदेशतः रया-
दित्यर्थः । एवं हि लोपेति । ननु गेरनिटीत्यादिना
मध्यान्मा भूत्तत्र प्रवृत्तिः । यस्तु सामान्येन लोपे णावि-
ष्टवदिति, सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ इति भिक्षुमाचष्टे
भिक्षुयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति चेन्न । एवं
हि तत्रैव प्रत्ययस्य नलोप इति वदेत् । एवं च गुरुतर-
न्यासो ज्ञापक इति बोध्यम् ॥

१ कवित्र । २ अग्र-सौरथीत्यादी । ३ तस्य-प्रत्ययरय ।

[समाधाननिरासभाष्यम्]

**नैव दोषः । नैवं विज्ञायते-लोपे प्रत्यय-
लक्षणं भवति-प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति ॥
कथं तर्हि ? ॥ प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य
तल्लोपेऽपि भवति ॥**

(प्र०) नैवमिति । सन्देहेऽपि व्याख्यानात्करण-
साधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते । अन्यथा क्रिय-
माणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावगाधनाशङ्का न निवर्तते-
प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथा
ग्रामणीरिति क्रियो लोपेस्वाद्युत्पत्तिः । ततश्चाऽधोगि-
न्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव
शरणमिति भावः । लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा
करणसाधनो लक्षणशब्दः । अन्यथा लोपे प्रत्यय
इत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥

(उ०) अन्यथा-व्याख्यानस्य शरणत्वाऽभावे । पद-
संज्ञा न स्यादिति । निष्ठः तत्त्वाऽभावादिति भावः । लोपे
प्रत्यय इति । अस्य 'प्रादुर्भवेता'ति शेषः ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

**इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये
यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् ।
लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्ष-
णेन माभूदिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ग्रामणि-
कुलं सेनानिकुलम् । औत्तरर्षदिके ह्रस्व-
त्वे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुनि'ति
नुक् प्राप्नोति । स मा भूदिति ॥**

(प्र०) सति प्रत्यय इति । प्रत्ययशब्दोऽत्र
लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते । तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं
दृष्टं तल्लोपे सति भवति । न च ग्रामणीरित्यत्र किपि
सति तुगदृष्टः, ह्रस्वाऽभावात् । कृते किलोपे ह्रस्वत्वे
च नुक्प्राप्तिः ।

(उ०) ननु 'प्रत्ययलोप' इत्युक्ते कथं 'सति प्रत्यये' इति
लभ्यतेऽत आह-प्रत्ययशब्द इति । यत्कार्यमिति ।
प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

**यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति
तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति, लोपोत्तरकालं यत्**

४ 'किं तर्हि' । ५ 'लक्षणं' । ६ 'इत्यौत्तर'

प्राप्नोति तन्न भवति । जगत् जनगदिति ।
अत्र तुग्न प्राप्नोति लोपोत्तरकालं ह्यत्र
तुगागमः । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्यय-
ग्रहणेन ॥

(प्र०) जगदिति । 'द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे
चे'ति गमेः क्तिप् । अत्राऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः ।
गमः क्त्वित्यर्थं हि लोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्वहिरङ्गः ।
भिन्नविषयत्वाच्च 'येन नाप्राप्ति'न्यायो न भवति ।
सति त्वस्मिन्न्याये नैव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति
किपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः । अपि तु विलोपे कृते ॥

(उ०) ननु जगदित्यादौ विलोपात्परत्वात्पूर्वं गमः क्त्वा-
वित्यनुनासिकलोपे किपि सत्यपि तुकः प्राप्तेराह-अत्रेति ।
भिन्नविषयत्वादिति । वातिकमते एतत् । अचिरादेशे
नुडपवादात्परमाथ्यरीत्या विषयभेदेऽपि नस्वे तु लोपेनानु-
त्पत्तेरेवान्वास्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यम् । वैयात्यान्त्याया-
ङ्गीकारे दोष माह-सति त्विति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कस्मान्न भवति-ग्रामणिकुलं सेनानि
कुलम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम्, अन्तरङ्गस्तुक-
'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम-कृत्स्नप्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे माभू-
दिति । 'आ ग्रीत' 'सं रायस्पोपेण ग्रीय' ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैत-
त्प्रयोजनमुक्तम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ॥

(प्र०) अन्यतरदिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं
सामर्थ्यात्कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् ।

(उ०) एकमेवेति । अवयवस्य प्रत्ययत्वपार्थक्यवि-
धिकरणत्वाऽभावादिति भावः । पूर्वचानयोः फलान्तराभि-
निवेशो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

१ 'कालो ह्यत्र' ।

[समाधानभाष्यम्]

प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं
मा भूदिति । गवे हितं गोहितम् । रायः
कुलं रैकुलमिति ॥

(प्र०) वर्णलक्षणमिति । 'प्रत्ययलोपे तल्ल-
क्षण'मित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः
प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं
स्यात् । सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् । प्रत्यय-
ग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति,
न वर्णरूपतानिमित्तम् । रैकुलमिति । अवयवद्वारेणात्र
प्रत्ययस्याभ्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव, प्रत्ययाश्रय-
स्त्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते । अनेनैव
न्यायेन 'न धातुलोप आर्धधातुकै' इत्यत्र धिन्विकृष्यो-
र्विचि 'लोपो व्योर्वली'ति वलोपरस्य वन्निमित्तत्वादा-
र्धधातुकनिमित्तत्वाऽभावाद्गुणप्रातिपेधो न भवति । तेन
सुधे सुकरिणि भवति, न तु सुधी सुकीरिति ॥

(उ०) ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाऽभावे बहुव्रीह्याभात्त-
लभ्यकार्थातिदेशो न तिध्येदत आह-तल्लक्षणमिति ।
वस्तुमात्रेति । प्रत्ययमात्रेत्यर्थः । प्रत्ययनिमित्तमेवेति ।
प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः । न वर्णैति । प्राधान्येन
वर्णनिमित्तमित्यर्थः । ननु रैकुलमित्यत्रायादेशो न प्रत्यया-
श्रयः, किंतु तदवयवश्रयोऽत आह-अवयवद्वारेणेति ।
केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटनं प्रत्ययल-
क्षणग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययलोपेऽपीत्येव सूत्रं कार्यम् ।
अस्य 'तद्वदिति यत्प्रत्यये सती'ति शेषः । स्थानिवदित्यनुवृ-
त्तिर्वा । प्रत्ययलक्षणमिति । प्रत्ययत्वतश्चाप्यान्यतरधर्मा-
वच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः । वर्णलक्षणं-वर्णत्वव्याप्यधर्माव-
च्छिन्ननिमित्तम् । प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं भवतीति तल्लो-
पेऽपि स्यादिति भावः । कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते
तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वापरो-
रित्याहुः । अनेनैवेति । अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथापि
लाभेऽपि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानम् । 'आर्धधातुक' इत्यस्य
कैयटरीत्या तोतोतीत्यादिव्याख्या चरितार्थत्वात् । 'पूर्वसूत्रे
आर्धधातुकग्रहणमनवकाश'मिति क्लृप्तिचेति सूत्रस्थभाष्य-
विरोधाच्च । आहृत्यादिना तथार्थकल्पने तु न मानम् ।
किंच तथार्थकल्पने यद्वयकृत्यवलोपं इति वार्तिकं तदुदाह-
रणपरं जीरदानुरिति भाष्यं चासन्नतं स्यादिति चिन्त्यमे-
तत् । सुधेइत्यादि । धिन्विकृष्योर्नुमि विचि वलोपेऽप्युक्त-
लोपे गुणे सुना समासे सौ इत्यादिलोपमलोपयोरित्ते

२ तस्याप्येति । सुप्वादीत्यर्थः ।

रूपे । गुणनिषेधे तु सुधिनशब्दे 'इन्है'ति दीर्घः । द्रुहणः
'सर्वनामस्थानेचे'ति दीर्घ उपधायाश्चेतीस्वे रपरत्वे सुनलो-
पयोर्भोरिति दीर्घः स्यादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति
भावः ।

(इ०) स्थानिवद्भावेनेति । वर्णाश्रयस्य तर्थाप्य-
निष्ठत्वादित्वादित्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

॥ * ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सद-
न्वाख्यानाच्छास्त्रस्य ॥ * ॥

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मित्युच्यते ।
'सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य' । सच्छास्त्रेणा-
न्वाख्यायते, सतो वा शास्त्रमन्वाख्या-
यकं भवति । सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य
'उगिद्वां सर्वनामस्थानेऽधातो'रितिहैव
स्यात्—गोमन्तौ यवमन्तौ, गोमान् यव-
मानित्यत्र न स्यात् । इष्यते च स्यादिति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यति, अतः प्रत्यय-
लक्षणवचनम् । पूर्वमर्थमिदमुच्यते ।

(प्र०) सदन्वाख्यानादिति । शास्त्रं कर्तुं करणं
वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता । सच्छास्त्रे-
णेति । शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्ता सद्विद्यमानं वस्तु
निमित्तत्वेनान्वाचष्टे । सतो वेति । शास्त्रस्यैवाऽवि-
च्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्याना इति पूर्व-
स्माद्याख्यानादस्य विशेषः । न च स्थानिवद्भावेन
सिद्ध्यति, अतृणोडित्यादावत्विवधित्वात् ॥

(इ०) ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः कर्मत्वेनोभय-
प्राप्ताविति नियमाच्छास्त्रस्येति षष्ठ्यनुपपत्ता, कर्मणिचेति
समासनिषेधापत्तिश्च । करणत्वे तु षष्ठ्यनुपपत्तेश्च आह-
शास्त्रमिति । शेषत्वे चोभयप्राप्तावित्यस्याऽप्राप्तेः षष्ठीस-
मासो नानुपपन्न इति भावः । 'आचार्यः स्मर्त'ेति कलित-
ार्थकथनम् । स्मर्त्राचार्येणेति त्वन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् ।
स्वतन्त्रत्वमिति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षेति भावः ।
अविवधित्वादिति । 'इमादे'रिति शेषः । वर्णाश्रयेइति
तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । एवं चैवाऽप्राधान्येनालाभयणे

विध्यर्थं सूत्रमिति भावः ॥

[काका प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

(इ०) भाष्ये—अस्ति प्रयोजनमेतदिति । उक्त-
प्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काका प्रश्न इति बोध्यम् ।

[समाधानभाष्यम्]

किं तर्हीति ।

(उ०) किं तर्हीति । मम तु निर्दोषमेव, तव कश्चि-
दोषप्रतिभासोऽस्ति चेददेति प्रश्नगर्भमुत्तरम् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ लुक्पुपसंख्यानम् ॥*॥

लुक्पुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च सत ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? ॥

[उत्तरवार्तिकम्]

॥*॥ लोपे हि विधानम् ॥*॥

लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते ।
तेन लुकि न प्राप्नोति ।

(प्र०) लुक्पुपसंख्यानमिति । 'तत्ककौण्डिन्य'-
न्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञाभिर्भाषनादिति भावः ।
लु-ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्रुलुपावपि गृह्यते ॥

(इ०) बाधनादिति । एवं चैव पथेत्यादौ पदत्वं न
स्यादिति भावः । उपलक्षणार्थत्वादिति । तयोरेषिपूर्वं
पक्षबोजस्य समत्वादिति भावः । तत्र श्रुलुगोः प्रत्ययलक्षण-
स्य फलं चिन्त्यं, लुकि तु पथेत्यादौ पदत्वं फलमस्ति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञि-
त्वात् ॥*॥

न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥
'अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्' । अदर्शनं
लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुमरसंज्ञाश्चा-
प्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्पुपि
भविष्यति ।

(प्र०) न वाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य
लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगा-
तस्य तद्विषयकत्वे चेत्यर्थः । ७ एवं चेति । प्रत्ययलक्षणाऽभावे
चेत्यर्थः । ८ 'नचा' । ९ 'क्रियते' ।

२ तर्थापि—पतस्सुक्रुतोऽपि सिद्धान्ते । ३ 'तीत्यतः' ।

४ 'इत्येवमर्थ' । ५ 'समासो नानुपपन्नो' । ६ एवं चेति ।

हते । न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः, समावेश-
दर्शनात्तासामिति—कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि
लोपसंज्ञि, तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं, तस्मादित्यर्थः ।

(७०) समावेशदर्शनादिति । कृतकृत्यादिभित्ति
भावः । लोपः संज्ञा यस्येति बहुव्रीहौ मत्वर्थीयानुपपत्तिः ।
त्वान्तेन षष्ठीसमासेऽर्थासङ्गतितरत इत्यन्तेन षष्ठीसमास
इत्याह—लोपस्येति ।

यथेवम्—

[साङ्ख्यवार्तिकम्]

॥*॥ प्रत्ययादर्शनं तु लुप्तसंज्ञम् ॥*॥

प्रत्ययाऽदर्शनं तु लुप्तसंज्ञमपि प्राप्नोति ।

(प्र०) प्रत्ययादर्शनं त्विति । लुक्श्लुलुप्तसंज्ञा-
नां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(७०) सङ्कर इति । परस्परं लोपशब्दभावितप्रत्यया-
दर्शनविषये लोपसंज्ञया चेत्यर्थः । प्रत्ययादर्शनमात्रं
सकललुप्तसंज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याक्षरार्थः ॥

[आश्लेषभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[दोषदर्शनवार्तिकम्]

॥*॥ तत्र लुकिं श्लुविधिः प्रतिषेध्यः ॥*॥

तत्र लुकिं श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रति-
षेध्यः । अस्ति हन्ति । 'श्लौ' इति
द्विवचनं प्राप्नोति ।

(प्र०) तत्र लुकिं श्लुविधिरिति । उपलक्षणं
चैतत् । तेन श्लावपि श्लुविधिः प्राप्नोति—जुहो-
तीति । उतो वृद्धिलुकिं हलीति । लुप्यपि लुग्विधिप्र-
सङ्गः—हरीतकीति लुक्छितलुकीति । तथा लुकिं
लुग्विधिः—लवणः सूप इति । युक्तवद्भावः स्यात् ।

(७०) उतो वृद्धिरिति । न च तत्र नाम्यस्तस्येति
वर्णनाददोषः । अत्र पक्षे तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ।
हरीतकीति । नन्वत्र सत्यपि ङीषो लुकिं युक्तवद्भावात्
पुनर्ङीप् स्यादिति चेन्न । 'लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादि-
स्याहुः । हरीतक्यां हरीतक्यादिष्वक्षेप्यणो लुप् । यद्वा
हरीतकीवेयं प्रतिष्ठातिरिति कनो लुप् । लवण इत्यत्र
लवणाहम् ।

[साङ्ख्यनिवारणवार्तिकम्]

॥*॥ न वा पृथक्संज्ञाकरणात् ॥*॥

१ 'विधिप्रतिषेधः' । २ कश्चिन्न । ३ 'अस्ति' ।

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥
'पृथक्संज्ञाकरणात्' । पृथक्संज्ञाकरण-
सामर्थ्यालुकिं श्लुविधिर्न भविष्यति ।

(प्र०) न वा पृथगिति । एकयैव संज्ञया
प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधान-
सामर्थ्यात्तद्भावितप्रहणं विज्ञायते । तत्राश्रितस्वरूप-
व्यापारा वा लुगादय आश्रीयन्ते, आवृत्तिर्वा लुगा-
दिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितप्रहणं सिध्यति ।
विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दा-
श्रयणाद्भाविंसंज्ञाविज्ञानाद्वा ।

(७०) तद्भावितप्रहणे युक्तिमाह—तत्राश्रितेति ।
आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो यैस्ते तथोक्ता
इत्यर्थः । अदर्शनबोधका लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य
संज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्तया यथा संज्ञया यददर्शनं भाव्यते तस्यैव
मा संज्ञेति सा लभ्यत इति भावः । प्रत्यासत्तिः सर्वैर्दुर्ज्ञेये-
त्यत आह—आवृत्तिर्विति । तेन लुगादिशब्दभावितप्रहणं
क्रमेण तत्तत्संज्ञमित्यर्थः । अदर्शनस्य नित्यत्वेऽपि तद्भा-
वितत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्वं तदवस्थमेवेत्यत
आह—भाविंसंज्ञेति ।

[उपसंहारभाष्यम्]

तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुप्त-
संज्ञा अवगाहते ।

[साङ्ख्यसाधकभाष्यम्]

यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा
लुप्तसंज्ञा अवगाहते एवं लुप्तसंज्ञा अपि
लोपसंज्ञामवगाहेरन् ॥ तत्र को दोषः ? ।
अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ॥
'लुक्छितलुकी'ति ङीपो लुक् प्रसज्येत ।

(प्र०) यथैतन्निवे । तिष्ठणां संज्ञानां विधान-
सामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत् ।
लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् । गोमतीभूतेति ।
च्वेलंपि कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक्छितलुकीति
लुक् प्राप्नोति । पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति, वैयधिक-
रण्यात् । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति, सामाना-
धिकरण्यात् । नित्यत्वादि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य
जनिकर्तृत्वं, क्वचित्प्रकृतेः ।

(७०) तद्भावितप्रहणपक्षे यथैवेत्यादिग्रन्थोऽनुपपन्न

४ 'व्यापारास्ते' । ५ 'अदर्शनस्य सामान्याल्लोप' ।

इत्यत आह—तिसृणामिति । इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञाने गौरवापत्त्या सामर्थ्यात्तिसृणामसङ्करः प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयेणेत्यभिमानः । वैयधिकरण्यादिति । भवनक्रियायां प्रकृतेः कर्तृत्वादिति भावः । क्वचिद्विकारस्येति । वस्तुतो वृत्तौ तद्वाक्ये च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । विकृतिशब्दस्यापि गोण्या प्रकृतिवृत्तिस्वात्सामानाधिकरण्यम् । अत एव गौणत्वान्महच्छब्द आत्वाऽभावः । गोमतीशब्दे तु गोमती-नदीभिन्ना गोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाऽभावितपुंस्कत्वात् पुंवत्वाऽभाव इति बोध्यम् ॥

[सांकर्यबाधकभाष्यम्]

ननु चात्रापि 'नैवा पृथक्संज्ञाकरणा'-दित्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) ननु चात्रापितीति । लुगादिसंज्ञानां मेदेनोगादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्या-दत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते, एवं लोपसंज्ञाऽपि लुमत्संज्ञा नावगाहेत । तत्र स एव दोषो 'लुक्पुपसंख्यान'मिति ॥

(उ०) भाष्ये—एवं लोपेति । लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं मन्वानस्य चोद्यमेतत् ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्त्यन्यलोपसंज्ञायाः पृथक्संज्ञाकरणे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति ॥

(प्र०) अस्त्यन्यदिति । प्रत्ययाप्रत्ययाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति । लोपमात्रे माभूदिति । यथा गोमतीभूतेति च्चेलेपि कृते लुक्कद्वितलुक्कृति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् ॥

(उ०) अत्र सामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसंज्ञायां तद्ग्रहणे मानाऽभावः । न च लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः पृथकरणं मानम्, तस्याः प्रयोजनान्तरसत्त्वादित्याह—अस्त्यन्यदिति । तदर्थयति—तल्लोपमात्र इति भाष्ये । स्वयं प्रयोजनान्तरमप्याह—प्रत्ययाप्रत्ययेति ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ लुमति प्रतिषेधाद्धा ॥ * ॥

१ कचिन्न ।

२ 'लोपसंज्ञा लुमत्सं' ।

[भाष्यम्]

अथ वा यदयं—'न लुमताङ्गस्ये'ति [प्रत्ययलक्षण] प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापय-त्याचार्यो—भवति लुकिप्रत्ययलक्षणमिति ।

(उ०) भाष्ये लुमतिप्रतिषेधाद्धेति । भवतु लोप-संज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं, न लुमतेति निषेधेन तर्ह्यलोप-वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यदोष इति भावः ॥

॥ * ॥ सतो निमित्ताऽभावात्पदसंज्ञा-

ऽभावः ॥ * ॥

['सतो निमित्ताऽभावात्'] । सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति, स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यात्—राजपुरुष इति ॥

(प्र०) सतो निमित्ताभावादिति । निमित्त-शब्देन निमित्तत्वमुच्यते । तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाऽभूत्स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । राज इति । सति ङसि भसंज्ञायां स्वादि-ष्विति पदसंज्ञा बाधितेति नलोपो नाऽभूदल्लोपश्चा-भूदिति लुप्तेऽपि तस्मिन्लोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् ॥

(उ०) 'लुक्पुपसंख्यान'मिति दोषे परिहृते, दोषान्तरमाशङ्कते—सतां निमित्तेति । वार्तिकतज्ज्ञाख्यानयो-र्विरोधं परिहरति—निमित्तशब्देनेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तु तस्या अनिमित्तं—या स्वादौ पद-मिति पदसंज्ञा, या तु 'सुबन्तं पद'मिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय आसीत् । अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति ॥

(प्र०) अस्तु तस्या इति । द्वे चाऽत्र पदसंज्ञे । एका स्वादिष्वित्यवयवस्य, सा च भसंज्ञा बाधिता । द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य, सा च लुप्तेऽपि स्थितैव । अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रति-षेधाच्च भवति । सत्येतदिति । कालविविक्तप्रति-पादनायाऽनद्यतनप्रत्ययप्रयोगः । राज इत्यत्रावधि-मेदाङ्गसंज्ञायाऽवयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते, न समु-दायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेऽवधिमेदा-

३ शङ्कते—अत्रेति । अत्र—लुगादिसंज्ञासु । ४ तत्र—लुगादि-संज्ञासु । लोपत्वं—लोपसंज्ञा । ५ 'अनिमित्तत्वं' ।

ऽभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पद-
संज्ञे बाधितव्ये । एकाऽपवादत्वेन, द्वितीया पर-
त्वेनेति भावः । अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शि-
तम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयाऽपि भवति ।
यथा अतृणेडितीमागमः ।

(उ०) नन्वेवं पदत्वेऽपि भवत्स्याऽपि सत्त्वादलोपः
स्यादत आह—अलोपस्त्विति । कालविप्रकर्षेति ।
अस्य चोत्तरस्य नायमवसर इत्यर्थः । भाष्ये—एतत्—वक्ष्य-
माणवाक्यार्थरूपम् । पदसंज्ञाद्वयमिति । अनया पद-
संज्ञया नलोपो भविष्यतीत्यादि भाष्यार्थः । यथेति । वर्ण-
प्राधान्यविषय एव स निषेध इति भावः ।

[आक्षेपस्थापकभाष्यम्]

लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः
स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एव वाऽ-
वधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्यय-
लक्षणेन यज्ञादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा
प्राप्नोति ॥

[आक्षेपान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्ति-
रेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति ॥*॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते ॥
क ? ॥ परिवीरिति ॥ किं कारणम् ? ॥
'एकयोगलक्षणत्वात्' । एकयोगलक्षणे हि
तुग्दीर्घत्वे ॥ इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्य-
याश्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति
तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव तुग्, अने-
नैव च दीर्घत्वमिति तदेकयोगलक्षणं भवति ।
एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्रत्यय-
निमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्यये विधीयन्ते इति
क्रमाऽभावात्पूर्वापर्यं न प्रकल्प्यते । कार्यस्य
प्राधान्याच्चाऽनेन शास्त्र-व्यपदेशौ विधीयते ॥

(उ०) भाष्ये—पर्यवपन्नानि । मृतानि । अप्राप्तानीति-
यावत् । नन्वेतत्कार्यातिदेशे स्यात् एव कुतः । शास्त्रनिमित्ता-
तिदेशयोरपि संभवात् । अत आह—कार्यस्येति । व्यप-
देशो—निमित्तम् । विधीयते इति । 'इत्यभिमान' इति
शेषः । वस्तुतः कार्यशास्त्रातिदेशयोरभेद एवेत्युक्तम् । भाष्ये

एकयोगलक्षणानि चेति । तादृशानि विप्रतिषेधविषय-
त्वेन न प्रकल्पन्त इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्य-
भाव्यस्य ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['स्थानिसं-
ज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य'] ॥ 'स्थानिसंज्ञाऽ-
न्यभूतस्य भवती'ति वक्तव्यम् ॥ किं कृतं
भवति ? ॥ सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथा-
प्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः ॥

(प्र०) सिद्धंत्विति । अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु,
स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशः । अन्त्रभाव एवाऽऽन्यभाव्य-
मिति स्वार्थं प्यञ् । तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्रिपो
या संज्ञा यो व्यपदेशः—पितृ कृत्प्रत्यय इत्यादिः, स
लोपस्याऽनेन विधीयते । ततस्तन्निबन्धनं शास्त्रं प्रव-
र्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः । सत्तामात्रमिति ।
कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः ।

(उ०) नन्वन्यभाव इति षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो
वा, उभयत्रापि व्यञ्जनपपन्नः, भावस्य भावान्तरेणाऽयोगात् ।
समाससंज्ञया युगवचनसंज्ञाया वाधाच्चार्थाऽसङ्गतेत्येतत् आह
अन्यो भाव इति, भाष्ये—अन्यरूपं प्राप्तस्येत्यर्थकम् ।
अन्यभूतस्येत्येतत् फलिताथो बोध्यः । स्वार्थं इति ।
चातुर्वर्ण्योदित्वात् । ननु सत्तास्थानिनश्चेद्विरुद्धमतिदेशसह-
स्रेण सत्ताया अशक्यत्वाच्चाऽत आह—कृदादिव्यपदेशस्ये-
ति । एतदर्थमेव स्थानिसंज्ञानुदेशादित्युक्तं, न तु स्थान्यनुदेशा-
दिति । तथा सति स्थानिकार्यातिदेश एव स्यादिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तद्वक्तव्यं भवति ॥

(उ०) भाष्ये शङ्कित आह—तद्वक्तव्यमिति ।
वचनान्तरेण सूत्राक्षेपपरिहारो न युक्त इति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

यद्यप्येतदुच्यते, अथवैतर्हि स्थानिब-
द्भावो नारभ्यते, 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्या-
नन्विधा'विति वक्ष्यामि ॥

(उ०) परिहरति—यद्यपीति । अथवैतर्हि ।
तथापीत्यर्थः । एवं च लघुत्वाद् वचनान्तरेणाऽपि परिहारो
युक्त इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येषम् 'आञ्जो यमहन आत्मनैषम् भवती'ति हन्तिरेष स्याद्वर्धेन स्यात् । नहि काचिद्धन्तेः संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत ॥

(प्र०) यद्येषमिति । हन्ति स्वरूपेणोपादा-
यात्मनैषम् विधीयते न तु काचित्संज्ञामाश्रित्येति
भावः । न हीति । यद्यपि धातुसंज्ञाऽस्ति,
तथापि न तदुपादानेनात्मनैषम् विधीयते ॥

(उ०) संज्ञामिति । निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

हन्तेरपि संज्ञाऽस्ति ॥ का ? ॥ हन्तिरेष
कथम् ? ॥ 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'-
ति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति
हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भवतीति ॥

(प्र०) हन्तेरपीति । 'आञ्जो यमहन' इति
सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा, प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधे-
रपि हन्तिसंज्ञाऽतिदिश्यते ॥

(उ०) ननु संज्ञासंज्ञिनोर्भेदादहन्तेर्हन्तिसंज्ञेत्युक्त-
मत आह—सूत्रोपात्त इति ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ भसंज्ञाडीष्फगोरात्वेषु च सिद्धम् ॥*॥

भसंज्ञाडीष्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति ॥

(उ०) फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे दर्शयति भाष्ये-
भेत्यादि । सिद्धमिति । 'इष्ट'मिति शेषः । वक्ष्यमाणान्यल्वि-
षित्वाद्वाचिकमते नातिदेशेन भविष्यन्ति । सूत्रारम्भे तु 'वर्णा
भये'इत्यस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वादतिदेशेन स्युरेवेति भावः ।

भसंज्ञा-राक्षः पुरुषो राजपुरुषः ।
प्रत्ययलक्षणेन 'यचि भ'मिति भसंज्ञा
प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ'
इति वचनात् भवति ॥ [भसंज्ञा] ॥ डीप्-
चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेना-
ऽणन्तादितीकारः प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञा-
ऽन्यभूतस्यानल्विधौ' इति वचनात् भवि-
ष्यति ॥ [डीप्] ॥

(प्र०) चित्रायां जातेति । 'चित्रारेवतीरोहि-

णीभ्यः क्षियामुपसंख्यान'मित्यणो लुक् । 'टिड्गण'-
मित्यत्राऽत इत्यधिकारान्डीपोऽल्विधित्वम् ॥

(उ०) चित्रेति । 'नक्षत्रेण युक्त' इत्यणो 'लुबविशेषे'
इति लुप् । युक्तवद्भावात्स्वीत्वं । ततो जातेऽर्थे सन्धिवैलादी-
त्यणो वार्तिकेन लुगिति भावः । नचाऽणो लुकि लुक्छि-
तेति टापो लुकि पुनश्चाभुल्लभः, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याया-
दिति वाच्यम् । जातिगतस्वीत्वबोधनरूपफलस्याऽसिद्धतया
प्रवृत्तेः । अत इत्यधीति । अकारान्तादण इत्यर्थः

ष्फ-वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन 'यञ-
न्ता'दिति ष्फः प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभू-
तस्यानल्विधौ' इति वचनात् भवति ॥ [ष्फ] ॥

(प्र०) वतण्डीति । यथा आवय्यायनीति चापं
बाधित्वा सर्वत्रग्रहणाऽपकर्षात् ष्फो भवति, एवं
शार्ङ्गरवादिपाठात्प्राप्तं डीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः
स्यात् । अत इत्यधिकारादल्विधिः ष्फः ॥

(उ०) ननु वतण्डात् रूपस्ये यञो 'लुक् क्षिया'मिति
लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राचामिति प्राप्तष्फं बाधित्वा परत्वा-
न्डीन् स्यात् शार्ङ्गरवादिपाठादत आह—यथेति । तत्र हि
सूत्रे यञ इति वर्तते । सर्वत्र ग्रहणादिति । तद्धि पूर्व-
सूत्रेऽपकृत्यते ॥

गोरात्वम् । गामिच्छति-गव्यति । प्रत्यय-
लक्षणेनाऽमि 'औतोऽश्शसो'रित्यात्वं
प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ'
इति वचनात् भवति ॥ [गोरात्वम्] ॥

(प्र०) गव्यतीति । 'औतोऽश्शसो'रित्यत्रा-
ऽचीत्यनुवर्तनादल्विधिरास्त्वम् ॥

(उ०) औतोमिति । एकादेशविधायकं हि तत् ।
अचीति । अजाघोरित्यर्थः । अत एव तद्धितशसो निवृत्तिः ॥

[सूत्रारम्भवादिनो न्यासान्तरदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ तस्य दोषो डौनकारलोपेस्त्वेन्विधयः ॥*॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो ['डौनकार-
लोपेस्त्वेन्विधयः'] ।

(उ०) भाष्ये सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिनं प्रति
दूषणमाह—तस्य दोष इति । स्थानिसंज्ञानुदेशादित्य-
स्येत्यर्थः ।

डौ नकारलोपे—आर्ध्रे चर्मन् लोहिते

चर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन 'यच्चि भ'मिति भसंज्ञा सिद्धा भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभू-
तस्यानल्विधौ' इति वचनात्त प्राप्नोति ॥

(प्र०) चर्मञ्जिति । सुपां सुलुगिति डेलुक् ।
अत्र भसंज्ञाया अभावाज्जलोपः प्राप्नोतीति 'न डि-
संबुद्धयो'रिति वक्तव्यं जायते ॥

इत्त्वम्-आशीः । प्रत्ययलक्षणेन 'हली'-
तीत्वं सिद्धं भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभू-
तस्यानल्विधौ' इति वचनात्त प्राप्नोति ॥

(ड०) इत्त्वम्-'शास इडङ् हलो'रिति ॥

इम्-अतृणेद् । प्रत्ययलक्षणेन हलीति
इम् सिद्धो भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूत-
स्यानल्विधौ' इति वचनात्त प्राप्नोति ॥

(ड०) इम् । 'तृणह' इत्यनेन ॥

[तटस्थभाष्यम्]

सूत्रं च भिद्यते ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

यथान्यासमेवास्तु ॥

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं-'सतो निमित्ताऽभावात्पद-
संज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुप-
पत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवी'रिति ॥

[परिहारभाष्यम्]

नैष दोषः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् ॥

(ड०) भाष्ये वक्ष्यत्यत्रेति । 'न डो'ति डो नलोप-
प्रतिषेधाज्जापकात्प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा नेत्येव रूपम्,
अनुपदमेतत्सूत्रं पवेत्यर्थः ॥

इहापि परिधीरिति । शास्त्रपरविप्रति-
षेधेन परत्वादीर्घत्वं भविष्यति ॥

(प्र०) परत्वादीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये
यत्कार्यं दृष्टं तद्गुणेऽपि भवतीति सूत्रार्थः । परि-
धीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो, न तुगिति
परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति ॥

(ड०) शास्त्रपरेति । उपदेशशास्त्रपरेत्यर्थः । अति-
दिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीति

भावः । तदाह-सति प्रत्यये इति । इदं सूत्रं तत्तच्छास्त्र-
निमित्तसम्पादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिसम्पादकमिति
भावः । अत एव पूर्वं 'तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते' इत्युक्तम् ।
तानि-तत्कार्यबोधकानि शास्त्राणीति तदर्थं उचितः, न तु
कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः । [क्रियन्ते इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वा-
त्] । अत एव 'दित आत्मनेपदाना'मिति सूत्रे पर्यवपादो
रूपान्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन । विद्यमानस्य हि रूपान्तराप-
त्तिर्भवति । शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यम् । तस्य च
रूपान्तरमेतद्विषये कार्यान्तरप्रवृत्तकत्वम् । एवं च पर्यवपन्न-
त्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

(ड०) भाष्ये-कानि पुनरिति । पूर्वमेतत्सूत्रकरणे
का युक्तिरिति युक्तिप्रश्नः । इदीनी तु प्रयोजनप्रश्न इति न
पीनरुक्तयम् । अत एव सद्नाख्यानादिति प्रागुत्तरितम् ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ गुण-

वृद्धिदीर्घत्वमडाट्श्रम्विधयः ॥*॥

अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते नुम्, अमामौ,
गुणवृद्धी, दीर्घत्वमिम्, अडाटौ, अम्विधि-
रिति प्रयोजनानि ॥

(प्र०) प्रयोजनमिति । यद्यप्यल्विध्यर्थमिदम-
तृणेऽित्यादौ, तथापि विशेषविहितत्वाच्चुमादयोऽ-
प्यस्यैवोदाहरणानीति भावः ॥

(ड०) यद्यप्यल्विध्यर्थमिति । 'इद'मिति शेषः ।
विशेषविहितत्वादिति । प्रत्ययविषये शीघ्रोपस्थितिकत्वा-
दित्यर्थः ।

नुम्-अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था
ता ता पिण्डानाम् । नुम् ॥ अमामौ-हे अनङ्ग
अनङ्गान् ॥ गुणः-अधोक् अलेट् । वृद्धिः-
न्यमार्द । दीर्घत्वम्-अग्ने त्री ते वाजिना
त्री षधस्था ता ता पिण्डानाम् । इम्-
अतृणेद् ॥ अडाटौ-अधोक् अलेट् पेयः
औनः ॥ अम्विधिः-अभिनोऽत्र । अच्छि-
नोऽत्र ॥ अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते
विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन
भवन्ति ॥

(५०) अनङ्गुलिः । पूर्व संबुद्धिलोपमाश्रित्यै-
तदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादम्संबुद्धाविति
पूर्वमम् प्रवर्तते, तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् ॥ पेय
इति । इयत्तैर्लङ्, तिप्, शप् : श्लुः, द्विर्वचनम् ।
'अतिपिपत्योश्च'तीलम् । अभ्यासस्यासवर्णे इती-
यङ् ॥ औन इति । उन्देर्लङ् सिप् श्रम् आञ्जलोपः
दृश्चेति रुलम् ॥

(७०) ग्रीते इत्यादी 'शेष्ठन्दसी'नि लोपः । नुम्-
फलं तु दीघः । आश्रित्येति । अपवादवाधकाचनिकपूर्व-
विप्रतिषेधाश्रयेणेति भावः । विशेषविहितत्वादिति । येन
नाप्राप्तित्यायेनाऽपवादत्वादित्यर्थः । तदेति । 'अपवादविषयं
परित्यज्ये'ति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः ।
यदीत्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् ।
यदि तु 'नुडविषये रप्रतिषेधो वक्तव्य' इत्यादिसाम्प्रतिक-
भाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्वं तर्हि प्रत्ययलोपरस्थलेऽनुपत्ति-
रेवान्वाक्यते इति सारूपसूत्रस्थभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभा-
वनैव नेत्याहुः । इतीयङिति । ततो गुणेऽपृक्तलोपेऽडाटाविति
भावः । आडागमे इषान्तरेण तत्तच्छ्रान्तिभिस्तविधानात्
केनापि कार्येणाऽनयोर्न योगपक्षमिति भावः । 'लावस्थायी-
म'ङितिपक्षेऽपि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति बाहुल-
कादत्रैवमेव प्रक्रिया बोध्या । 'अभिनीऽत्रे'त्यत्रापीकारलोपा-
पृक्तलोपाभ्यां श्रमो योगपक्षाऽसम्भवेन परस्वालोपे तस्यै
अप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानि-
वद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

[सूत्रमण्डनभाष्यम्]

न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्यु-
च्यते । न च लोप आदेशः ॥

(५०) न च लोप इति । दिशिश्चारणक्रियो,
न च लोप उच्चार्यते, अभावरूपत्वात् ।

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

लोपोऽप्यादेशः । कथम् ? ॥ आदिश्यते
यः स आदेशः, लोपोऽप्यादिश्यते ॥

(प्र०) लोपोऽपीति । प्रतिपादनक्रियोऽत्र
दिशिरिति भावः ।

[प्रत्याख्यानसाधनभाष्यम्]

दोषः खल्वपि स्याद्यदि लोपो नादेशः

स्यात् । इह 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ'
इत्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि
तानि न स्युः ॥

[सूत्रारम्भावश्यकताभाष्यम्]

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति, तद-
र्थमयं योगो वक्तव्यः ॥

क च स्थानिवद्भावो नास्ति ? ॥

योऽल्विधिः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

[आरम्भवादिवास्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं ङौनकारलोपेत्वेन्विधयैः ॥*॥

[ङौनकारलोपेत्वेन्विधयः प्रयोजयन्ति] ।
[ङौनकारलोप- 'आर्द्रं चर्मन्' 'लोहिते
चर्मन्' । 'अनल्विधौ' इतिवचनात्स्थानि-
वद्भावो न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन
यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति ॥ इत्त्वम्-
आशीः । 'अनल्विधौ' इति वचनात्स्थानि-
वद्भावो न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन हलीती-
त्वं सिद्धं भवति ॥ इम्-अतृणोद् । 'अनल्वि-
धौ' इति वचनात्स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति ।
प्रत्ययलक्षणेन हलीतीरिसिद्धो भवति] ।

(७०) भाष्ये-प्रयोजनं ङाविति । सूत्रारम्भवादी ।

[प्रत्याख्यानवादिवास्तिकम्]

॥*॥ भसंज्ञाङीप्फगोरात्वेषु च दोषः ॥*॥

भसंज्ञाङीप्फगोरात्वेषु च दोषो
भवति ॥

(७०) प्रत्याख्यानवाद्याह-भसंज्ञेत्यादि ।

[भसंज्ञा-राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।
प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञायां 'न लोपः
प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपो न प्राप्नोति ।
ङीप्-चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्यय-
लक्षणेनाऽणन्तादितीकारः प्राप्नोति

ष्फ-वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन यञन्ता-
दकारान्तादिति ष्फः प्राप्नोति ॥

गोरात्व-गामिच्छति गव्यति । प्रत्यय-
लक्षणेन 'भौतोऽंशसो' रित्यात्वं प्राप्नोति ॥

[सूत्रारम्भवादिभाष्यम्]

भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृ-
त्तिर्ज्ञापयति—‘न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा
भवती’ति, यदयं—‘न छिस्संबुद्धयो’रिति
ऊौ प्रतिषेधं शास्ति ॥ ऊौप्यपि,—नैवं
विज्ञायते—अणन्तादकारान्तादिति ।

कथं तर्हि ? ॥ अण्योऽकार इति ॥
एफेऽपि,—नैवं विज्ञायते—यअन्तादकारान्ता-
दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ यज्योऽकार इति ॥
गोरात्वेऽपि, नैवं विज्ञायते—अमि अचीति ॥
कथं तर्हि ? ॥ अच्यमीति ॥

(प्र०) अण्योऽकार इति । अकारेणाऽणन्तं न
विशेष्यते, किं तर्ह्येव, सर्वश्चाण् अकार एवेति
विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाऽकाररूपादण इति जिज्ञा-
यते । अथवाऽण्योऽकार इति अणाऽकारो विशेष्यत
वर्णनिमित्तो ङीप्, न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्यय-
लक्षणाऽभावः । यज्योऽकार इति । अकारावयव
इत्यर्थः । अथ वा—यअवयवे यज्ज्ञादोऽत्र वर्तते ।
यअवयवो योऽकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतदेपि व्याख्येयम् ।
अच्यमीति । अच् प्रधानं, तद्विशेषणममीति तदादि-
विध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमालम्, न प्रत्यय-
निमित्तमिति दोषाऽभावः ॥

(ङ०) सूत्रारम्भवाचाह—भसंज्ञायां तावदिति ।
यदयं न ऊीति । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षेऽयं ज्ञापकोप-
न्यासः । अकारेणाऽणन्तमिति । तद्वि जातेरङ्गास्यादे
राखुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकम् । ननु प्रत्ययग्रहणसाम-
र्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र निमित्तता तत्रै-
वाऽस्त्विध्यर्थमिदम् । एवं चाकाररूपो योऽणित्यर्थेऽपि प्रत्यय-
लक्षणं दुर्बलमत आह—विशेषणेति । वस्तुतोऽकार एव
विशेष्य इत्याह—अणेति । ननु प्रत्ययनिमित्त इति ।
प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः । अज्ज्ञालात्मकयज्योऽकारेण
सामानाधिकारण्याऽसंभवादाह—अकारावयवेति । बहुव्रीहिः ।
अस्य विशेषणत्वे इदम् । ‘गुणे त्वन्यास्यकल्पने’ति न्यायादिति
भावः । नन्वेवं सति मत्यादिष्वतिप्रसङ्गवारणायान्तात्वात्
इत्यत्र सूत्रार्थस्योत्तरत्र लक्षणायां वैकल्प्यं स्यादतो व्याख्याना
न्तरमाह—अथवेति । तद्विशेषणमिति । अमोऽवयवेऽ
चीत्यर्थ इति भावः ।

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

प्रयोजनान्यपि तर्हि तानि न सन्ति ॥

(ङ०) एवं प्रत्याख्यानवाच्युक्तदोषेषु परिहृतेषु प्रत्या-
ख्यानवाचाह—प्रयोजनान्यप्यपीत्यादि ।

[तस्यैव दूषणोद्धारभाष्यम्]

यत्तावदुच्यते—ऊौ नकारलोप इति ।
क्रियत एतन्न्यास एव—‘न छिस्संबुद्धयो’रिति ॥

(प्र०) क्रियत एतदिति । त्वयापि ज्ञाप-
नार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः ॥

(ङ०) ज्ञापनार्थमिति । ‘प्रत्ययलक्षणेन भत्वं नेत्य-
स्ये’ति शेषः । ‘न लुभता तस्मिन्नित्यनान्वित्येदम् ॥

[दूषणोद्धारभाष्यम्]

इत्त्वमपि—वक्ष्यत्येतत् ‘शास इत्त्वे
आशासः कौ’ इति ॥

(प्र०) शास इत्त्वे इति । कृतेऽप्यस्मिन्
सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् ।
अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्त इत्यादौ तु न भवति,
शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात्

(ङ०) अकृतेऽस्त्विति । परस्मैपदिविहिताइसाहचा-
यात् शासुपातोरेव ग्रहणं तत्रैति पक्षे विध्यर्थम् । नन्वेवम-
प्याशीरित्याबासिदरिति चेत् । अत्राहुः । शास इदिति
सामान्यसूत्रम् । ततोऽङि । अजादौ चेदङ्येवेति नियमार्थ-
मिदम् । एवं च सूत्रे इत्त्वग्रहणं मास्त्विति मित्रशीरित्यादि-
सिद्धिः । आशासः क्वाविति तत्र शासोरेव ग्रहणे
विध्यर्थम् । अन्यथा नियमार्थमिति आशास्ते इत्यादौ न
दोष इति ॥

इम्विधिरपि—हलीति निवृत्तम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि हलीति निवृत्तं—तृणहानि,—
अत्रापि प्राप्नोति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि—‘अचि नै’त्यप्यनुवर्तिष्यते ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ? ॥

(ङ०) अथ वातिकोक्तविध्यर्थत्वे दूषिते भाष्यकृत्ति-
यमार्थं सूत्रमिति प्रश्नपूर्वकमाह—न तर्हीत्यादि ॥

[सिद्धान्तितः समाधानभाष्यम्]

वक्तव्यञ्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ प्रत्ययं
गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा

स्यात् । शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्यय-
लक्षणेन मा भूदिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥
शोभना दृषदोऽस्य [ब्राह्मणस्य] सुदृष
ब्राह्मणः । 'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्येष
स्वरो माभूदिति ॥ [प्रत्ययलोपे प्रत्यय] ॥

(प्र०) प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन
सिद्धे सत्यं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य
लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । 'सोर्मनसी'
इत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादस्प्रत्ययश्चा-
ऽप्रत्ययश्च गृह्यते इति सुदृषदित्यत्राऽपि स्थानिव-
द्भावाऽभावावुत्तरपदाद्युदात्तत्वाऽभावे नञ्सुभ्यामित्य-
न्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारा-
दसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानि-
वद्भावादसन्तत्त्वमुत्तरपदस्य स्यात् ॥

(उ०) प्रत्ययं गृहीत्वेति । प्रत्ययत्वतश्चाप्यधर्मपुर-
स्कारेण यदुच्यते इत्यर्थः । शब्दं गृहीत्वेति । उक्तधर्मा
तिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यते इत्यर्थः । ननु शब्दं गृहीत्वा
यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूत्स्थानिवत्त्वेन तु स्यादत
आह—स्थानिवदिति । प्रत्यय एवेति । उक्तोऽर्थः
पतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदम् । न चाऽलोमोषसी इति
पर्युदासेन अयमाणाऽसन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमो व्यर्थ
इति बाध्यम् । पर्युदासेन प्रत्ययाऽसन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुख
इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाष्याशयात् । ननु स्थानिनिमित्तं
यदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि, न तु तस्यैव ।
असतो वचनश्रुतेनापि कार्यत्वाऽप्रतिपादनात् । इह चाऽसत
एव कार्यित्वमत आह—तत्र चेति । सोर्मनसी इति
सूत्रे इत्यर्थः ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ १ । १ । ६२ ॥

॥*॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्यो-

पसङ्गचानम् ॥*॥

लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योप-
संख्यानं कर्तव्यम् ॥ एकपदस्वरे च लुमता
लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) न लुमताङ्गस्य । लुमतीति । लुमत्सं-
ख्या प्रतिपादितमदर्शनं लुमत्, तत्र यः प्रतिषेध-

स्तस्मिन्नित्यर्थः । एकपदस्वरस्येति । एकपदाश्रयो
यः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यस्तु 'पदस्य पदा'दिति पद-
द्वयाश्रयः स्वरः, तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव, दधि
तिष्ठतीति । 'तिष्ठतिष्ठ' इति निघातः । 'अङ्गस्ये'त्य-
ङ्गाधिकारनिर्देशात् ङिति कित्स्वरस्य चाऽनाङ्गत्वा-
त्प्राप्तिरिति भावः ॥

(उ०) न लुमता । लोपक्रियानिरूपिताकरणे तृतीया ।
यद्यपि लुशब्दयोगात्संज्ञा लुमदाऽप्या । न च तत्रायं प्रति-
षेधः किंतु तत्प्रतिपादिताऽदर्शने । एवं च 'लुमति प्रतिषेध'
इत्यनुपपन्नम् । तथापि वाचकधर्मस्य वाच्य उपचार इत्याह
लुमदिति । ननु सर्वोऽपि स्वरः कार्यित्वेनैकमेव पदं
गृह्णातीत्यत आह—एकेति । 'सर्वांमन्त्रित'त्यत्रामन्त्रित-
पदेनाष्टमिकमपि ग्रहीतुं शक्यमिति 'पदस्य पदा'दित्यधिका-
रेऽनन्तरमप्यामन्त्रितस्येत्यलङ्कारव्यवहितमुदाहरति—दधी-
ति । अङ्गस्येत्यधिकारेति । वस्तुतस्तदनिर्देशोऽप्यावश्य-
कमेतत् । तथाहि—सौवरीणां सप्तमीनां 'भीष्मीभेदे'ति सूत्रे
'प्रत्ययात्पूर्व'मिति पूर्वग्रहणेन तदन्तसप्तमीत्वस्य षाष्ठभाष्ये
तत्सूत्रे एवोक्तत्वेन स्वराणां प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाऽभा-
वात् । कित्तरे पष्ठया एव सत्त्वाच्च । ननु 'संज्ञायामुपमान'-
मिति 'उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्त' इत्यर्थकं कनो लुपि
चषेव चषेत्यादावाद्युदात्तात्तापकं 'ङ्नित्यादि'रित्येव सिद्धे
व्यर्थं सदनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणाऽभावज्ञापकमिति
तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेदं विरुध्येतेति चेन्न । प्रकृतसूत्रे
वास्तविकव्याख्यानामात्रं, षष्ठे तु प्रत्याख्यातानीमानीत्यविरो-
धात् । अत एव तत्र भाष्ये पथिमथिस्वरार्थं वचनं कर्त-
व्यमित्युक्तम् । एवं च तदर्थस्यात्रत्यवचनस्य कर्तव्यत्वं
वदताऽन्येषामकर्तव्यत्वमथादुक्तमेव । एतेन 'भीष्मी'ति
ज्ञापकं विशेषापेक्षं सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र फल-
भेदस्तद्विषयम् । एवं चोपोत्तमं रितित्यादावेव तत्प्रवृत्तिरिति
न 'ङ्नित्यादि'रित्यादौ तत्प्रवृत्तिरिति कैवलाशय इति परा-
स्तम् । 'संज्ञायामुपमान'मिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तस्मा-
ज्ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवोचितम् । तत्र सप्तम्या यथा-
श्रुतत्वे हि न लुमतेति निषेधात्तदप्राप्ते 'ङ्नित्य'ति प्रयोज-
न'मिति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । न चाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे
तद्भाष्यं, सिद्धान्तपक्षे योजयितुं शक्यत्वादिति दिक् ॥

[प्रत्याक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

किमविशेषेण ? ॥ नेत्याह ॥

॥*॥ सर्वांमन्त्रितसिज्जुक्स्वरवर्जम् ॥*॥

सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्जुक्स्वरं

सूत्रे इत्यर्थः । ५ 'संज्ञायामुपमान'मिति सूत्रे इत्यर्थः ।

६ 'सर्वस्वर' ।

१ कचिन्न । २ उक्तः—प्रत्ययत्वतश्चाप्याप्यन्तरधर्मा-
क्रान्तः । ३ धर्मस्य—लुशब्दयोगस्य । ४ भीष्मीभेदेति

च वर्जयित्वा ॥

सर्वस्वर-सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । 'सर्व-
स्य सुपी'त्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

(प्र०) सर्वस्तोम इति । 'सर्वस्य सुपी'ति
यदाद्युदात्तत्वं, तदेव 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति विधीयत
इत्येकपदस्वरो भवत्येव ॥

(उ०) षष्ठीसमासादौ परत्वात्सतिशिष्टत्वाच्च समासा-
न्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेर्भाष्ये सर्वस्तोम इति बहुव्रीहिरुदा-
हृतः । तत्र बहुव्रीहिस्वरस्य द्विपदाश्रयत्वात्प्रतिषेधस्यैवा-
प्राप्तेः कथं तदपवादे इदमुदाहरणमत आह-सर्वस्येति ।
विधीयत इति । अपवादनिवर्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥

आमन्त्रितस्वर—सर्पिरागच्छ सप्ता-
ऽऽगच्छत । 'आमन्त्रितस्य चे'त्याद्युदा-
त्तत्वं यथा स्यात् ।

(प्र०) सर्पिरिति । सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः
प्रत्ययस्वरेण, घृतादित्वाद्वा । सप्तशब्दोऽपि घृता-
दित्वाद्न्तोदात्तः । निस्वरेण लाद्युदात्तत्वे विशेषो
न स्यात् ॥

(उ०) प्रत्ययस्वरेणेति । इतिप्रत्ययान्तत्वादिति
भावः । नञ्विषयस्येत्यस्य तु न प्राप्तिः, 'अनिसन्तस्ये'ति
पठ्युदासात् । घृतादित्वकल्पनं तु किमर्थमिति चिन्त्यम् ।
निस्वरेणेति । सप्तशब्दो हि 'सप्यशूभ्यां तुट्चे'ति
कनिष्ठन्तः । 'त्रः सङ्ख्याया' इत्याद्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति
दृष्टव्यम् ॥

सिञ्जुक्स्वर—मा हि दाताम्, मा
हि धाताम् । 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्'
इत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्र०) मा हि दातामिति । 'गातिस्थाधि'ति
सिचो लुक् । लेरेव लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं
प्रत्ययलक्षणार्थम् ॥

(उ०) 'माहिदाता'मित्यत्राट्प्रतिषेधाय माङ् । हिञ्-
श्चो हि चेति निधातप्रतिषेधार्थः । सिञ्जुक्स्वरवर्जनं न
कार्यमित्याह-लेरिति । गातीत्यनेन च्छेरेव लुकि 'मन्त्रे
षलेत्यत्र पुनर्हिग्रहणं न कार्यम् । जुस्विधावात् इत्येतच्च
विध्यर्थं स्यादिति कावचमिति भावः । प्रत्ययलक्षणार्थ-
मिति । प्रत्ययलक्षणेन सिञ्जिमिच्छकार्यार्थमित्यर्थः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

१ 'उदात्त' । २ कचिन्नायमंशः । ३ 'जिनकि' । ४ 'प्रयोजनं' ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं जिनिकिल्लोकि स्वराः ॥*॥

जिनिकित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति ।
गर्गा वृत्सा विदा उर्वाः, उष्ट्रप्रीवा धाम-
रज्जुः । 'जिति' इत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति ॥
इह च-अत्रयः, -'कितः' इत्यन्तोदात्तत्वं मा
भूदिति ॥

(प्र०) जिनिकिलुकीति । इकार उच्चार-
णार्थः । जिनिकितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निव-
र्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां सम्बन्धः । भा-
ष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे-जिनिकित्स्वरा इति ।
'प्रतिषेध'मित्यध्याहारः । उष्ट्रप्रीवा वामरज्जुरिति ।
देवपथादित्वात्कनो लुप् । अयंज्ञायां चेदमुदाहरणम् ।
संज्ञायां तु संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्त-
त्वेन । अत्रय इति । 'राशदिभ्यां त्रिप्', 'अदे-
स्त्रिनिच्चे'ति त्रिबन्तोऽत्रिशब्द आद्युदात्तः ॥

(उ०) ननु जिनिकित्स्वरा इति भाष्यदर्शना-
जिनिकितां स्वरविशेषणत्वेन लुका समासोऽनुपपन्न इत्यत
आह-जिनिकितामिति । 'प्रयोजयन्ती'त्यस्य कर्माकाङ्क्षा
यामाह-प्रतिषेधमिति । लुबिति । वासिके लुकोऽनुप-
लक्षणमिति भावः । भाष्ये आद्युदात्तत्वं माभूदिति ।
एवं च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेति भावः । अत्रि-
शब्दादित्वाऽनिज इति ढकोऽत्रिशृङ्गिति लुक् । नन्वत्रय
इत्यत्र किञ्चप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकस्वरेण
तत्त्वं दुर्बारमत आह-राशदीति । त्रिबन्त इति । नान्त-
स्त्वन्तोदात्त इति भावः । इदं प्रयोजनं कित्तद्धितान्तस्याऽन्त
उदात्त इत्यर्थे बोध्यम् । कितः प्रत्ययरैवान्तोदात्तत्वे तु
प्रत्ययलक्षणेन कार्यिणोऽसम्पादनान्न दोषः । अत एव नख-
निभिन्न इत्येलेत्याहुः ॥

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने [लुकि] ॥*॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयो-
जनम् ॥ [लुमतौ लुते प्रत्ययलक्षणं न भव-
तीति वक्तव्यम्] । पथिप्रियः मथिप्रियः ।
'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्येष स्वरो
मा भूदिति ॥

(प्र०) पथिप्रियो मथिप्रिय इति । पूर्वपद-

५ 'प्रीवाः' । ६ अत एव-तेन कार्यिणोऽसम्पादनदेव । ७ कचिन्ना ।

प्रकृतिस्वरेणान्तोदासौ पथिमथिशब्दौ भवतः ॥

(७०) पथिमथिशब्दौ शनिप्रत्ययान्ततया प्रत्ययस्वरेण फिषोष्म इति वाऽन्तोदासौ । तयोः सर्वनामस्थाननिमित्तमाशुदात्तत्वमत्रापि स्यादित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अहो रविधौ ॥ * ॥

अहो रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥ अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते । 'रोऽसुपी'ति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

(प्र०) अहर्ददातीति । 'असुपी'ति प्रसज्य-प्रतिषेधः । पर्युदासे तु 'दीर्घाहा निदाघ' इत्यत्रापि सुप्शब्दे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् । रत्वं चेप्यते । लोपशब्देन सोलुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्त्वप्रतिषेधाद्भूत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाहा निदाघ इति सिध्यति । लुकि तु प्रत्ययलक्षण-प्रतिषेधाद्रत्वे सत्युच्वाऽभावादहर्ददातीत्यादिसिध्यति ।

(७०) भाष्ये प्रतिषेधो माभूदिति । तेनाऽपर्युदासत्वं सूचितम् । तदुपपादयति-पर्युदासे तु इति । प्रत्ययत्वेन सुप्शब्दश्चेत्यु त्त्वे अहर्ददातीत्यत्रापि रत्वं न स्यादित्यर्थः । नन्विष्यमाणमपि रत्वं न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणनिषेधेन रत्वस्यैव प्राप्तेरत आह—लोपशब्देनेति । इच्छादिसूत्रेणेति भावः । लुमता लुप्त पत्र स निषेध इति तात्पर्यम् । 'न लुमता तस्मिन्'ति पक्षे तु नेदभावश्चकम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ ॥ * ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । परमवाचा परमवाचे, परमगोदुहा परमगोदुहे, परमश्वलिहा परमश्वलिहे । पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्ति ॥

अपदादिविधाविति किमर्थम् ? ॥ दधिसेचौ दधिसेचः—'सात्पदाद्यो'रिति प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(प्र०) उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरपदमुत्तर-

शब्देनोच्यते, पदकदेशलोपात् । तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । परमवाचेति । समासार्था या विभक्तिः कृता, तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति । भसंज्ञा तु यस्माद्यजादिविधिरिति समुदायस्यैव, न त्ववयवस्य । दधिसेचाविति । दध्रः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेच्छशब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावाद्दधिसेचावित्यादिप्रयोगाऽभावात् ॥

(७०) 'उत्तरपदत्वे चे'ति सर्वथा कार्यम् । ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्व इत्यर्थे 'परमं चर्म'त्यत्रापि निषेधापत्तौ नलोपो न स्यादत आह—उत्तरपदमिति । अत एव 'बहुचपूर्वस्य ने'ति वचनमर्थवदिति भावः । उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढ इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । समासार्थेति । तत्र सुप्सुपेत्यधिकारादिति भावः । तां—सुपो धावि'ति लुप्तम् । कुत्वादीनि—कुत्वषत्वङ्त्वानि । ननु भत्वेन पदत्वबाधोऽत आह—यस्मादिति । तथा च भिन्नावधित्वान्न बाध्यबाधकभाव इति भावः । भाष्ये—पदस्येतीति । 'पदस्ये'त्यधिकृत्य यानि विहितानित्यर्थः । ननु सोपपदात्सिचेविचि दधिसेचाविति स्यादेव । न चेष्टापत्तिः । पदादिरिति पक्षे दुर्लभत्वादत आह—अनभिधानादिति । तस्य च्छान्दसत्वादिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्यपदादिविधावित्युच्यते उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत ॥ तत्रको दोषः ? ॥ 'कर्णो वर्णलक्षणा'दित्येवमादिविधिर्न सिध्यति ॥

(प्र०) कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते, स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः । ककारोऽत्रादिः, नत्वकार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्, नत्वादिव्यपदेशे । सूत्रं चाऽसमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शनादित्वादचि कृते शुक्रः कर्ण इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(७०) भाष्ये यद्यपदादित्येकदेशेन सम्पूर्णवार्तिकमुपलक्ष्यते । यतः प्रतिषेधस्याऽतिव्याप्तिर्न प्रतिषेधापवादस्येति बोध्यम् । स्वरश्चेति । उत्तरपदादिरित्यधिकारादिति भावः । नन्वसमासे 'स्वाङ्गशिय'मिति कर्णस्याद्युदात्तत्वं सिद्धमेवेत्यत आह—कर्णशब्दादिति । 'एवमादि-

विधिर्न सिध्यतीति भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्थ-
सूत्राणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि पुनर्नलोपादिविधौ प्लुत्यन्ते 'लुम-
ता लुते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्यते ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्र
च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् ॥

[न्यासान्तरनिरासभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ
राजकुमार्य इति । शाकलं प्रसज्येत ॥

(प्र०) राजकुमार्याविति । इकोऽसवर्ण इत्यत्र-
ङः पदान्तादतीत्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्तते । तत्र
प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः ॥

[न्यासान्तरस्थापनभाष्यम्]

नैष दोषः । यदेतत्-‘सिति शाकलं
ने’ति, एतत्-‘प्रत्यये शाकलं ने’ति वक्ष्यामि ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि ‘प्रत्यये शाकलं ने’त्युच्यते, ‘दधि
अधुना’ ‘मधु अधुना’ अत्राऽपि न प्रसज्येत ॥

(प्र०) दधि अधुनेति । अधुनाप्रत्यय इदमो
विधीयते, तत् इदम् इत् । ‘यस्येति चे’ति लोपः ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

प्रत्यये शाकलं न भवति ॥ कैस्मिन् ? ॥

यस्माच्चः प्रत्ययो विहित इति ॥

(प्र०) यस्माच्च इति । प्रत्यासत्त्येति भावः ।

राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्य-
वयवादप्यसौ विहित इति बुद्धिर्भवत्येव । समुदाय-
द्विर्वचनेऽवयवद्विर्वचनबुद्धिर्वत् ॥

(ड०) प्रत्यासत्त्येति । ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
विहितस्तदादेरित्युपस्थित्येति भावः । तथापीति । वस्तुतो
राजकुमार्यावित्यत्रापि दोषः । समुदायादसौ विहितो नावय-
वात् । अन्यथा कौक्चरेय इत्यादौ चकाराकारस्यापि वृद्धिः
स्यात् । इह तर्हीत्यादिभाष्यं तु अभ्युपेत्यवादेन । पुतेरे
तु नोत्तरपदस्वेत्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव पूर्वत्रैव दोषेणैदं
दृष्टितं भागवतेति बोध्यम् । उमोहत्यादिति सूत्रस्थभाष्यं
त्वेकदेश्युक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥

१ ‘वच्यते’

६३

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि परमदिवा परमदिवे । ‘दिह
उ’दित्युत्वं प्राप्नोति ।

(प्र०) उत्त्वमिति । उत्त्वविधा‘वेङ्कः पदान्ता’-
दिति पदाऽधिकारः ॥

[पक्षान्तरभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्यविशेषेण

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—‘उत्तरपदाधिकारो न
प्रकल्पेते’ति ॥

[परिहारभाष्यम्]

वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति ॥

(प्र०) वचनादिति । समासे ह्युत्तरपदं भवति ।
न च कर्णशब्दो अचप्रत्ययान्तोऽस्ति, अर्शआदिषु
हि ‘स्वाङ्गाद्धीना’दिति पठ्यते । तेन स्वङ्गादिभ्य एव
हीनस्वाङ्गवाचिभ्योऽचप्रत्ययो भवति । न च कर्ण-
शब्दो हीनस्वाङ्गवाची ॥

(उ०) समासचरमावयवे उत्तरपदशब्दो रुढ इत्यभि-
प्रेत्याह—समासे हीति । न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयो-
जकमित्यर्थः । केवलरुढत्वे मानमुक्तम्, तुभ्यतु दुर्जेनन्यायेन
केवलयोगेऽप्याह—न च कर्णेति । राजवाचककर्णशब्दस्य
तु ‘अभिव्यक्तपदायां ये’ति न्यायान्न तत्र ग्रहणमिति भावः ।
काश्यपिनावित्यादौ ‘छन्दोऽवस्थापानां’ति तद्विषयताबोधक-
शास्त्रबलात् सुवृत्तपतेः प्रागेव तद्विहित इति न दोषः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्र०) तत्तर्हीति । ‘उत्तरपदत्वे चापदादिवि-
धा’वित्येतत् ॥

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते ।
इदमस्ति ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये-
ऽङ्गम्’ । ‘सुसिद्धन्तं पदम्’ । यस्मात्सुसिद्धि-
धिस्तदादि सुबन्तं च ॥ ‘नः क्ये’ । नान्तं
क्ये पदसंज्ञं भवति, यस्मात् क्यवि-
धिस्तदादि सुबन्तं च ॥ ‘सिति च’ । सिति
च पूर्वं पदसंज्ञं भवति, यस्मात्सिद्धिधिस्त-

२ ‘कस्मिन्’ ।

दादि सुबन्तं च ॥ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' ।
स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति,
यस्मात्स्वादिष्विधिस्तदादि सुबन्तं च ॥
'यचि भम्' । यजादिप्रत्यये पूर्व भं भवति,
यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च ॥

(प्र०) यचि भमिति । ततश्च परवाचेत्यत्र
वाक्यशब्दस्य भलात्पदत्वाऽभावः ॥

(४०) भाष्ये-नः क्ये इत्यादितदादि सुबन्तं
चेति । 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रिति अवश्यमुत्तरं प्रानुवर्त्य
परमैश्वर्यभिरित्यादौ परमघटितसमुदायस्य पदत्ववारणाय ।
तैस्त्वे हि 'इत्युपोत्तम'मिति परमैरित्यस्यापि निघातापत्तिः ।
एवं च तस्य 'नः क्ये' इत्यत्रापि संबन्धे यस्मात् क्यविधि
स्तदादि यदि क्ये तन्निमित्तान्तर्बर्तिसुपा पदं तदा नान्त-
मेवेति नियमः स्यात् । तथा च 'परमवाच्यता'त्यादाववयव
वाक्यशब्दस्य पदत्वेन कुत्वं स्यात् । सूत्रं तु समिध्यतीत्येत-
द्यादित्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यपि संबध्यत इति भावः ।
तस्य च 'मध्ये चेत् सुबन्तं तदा तदपि नान्तमेव पद'मित्यर्थः ।
अन्वाचयशिष्टं च सुबन्तमिति सर्वत्र । संनियोगशिष्टत्वे
'षड्भ्य' इत्याधिसिद्धिः । 'सिति नेत्यत्र यथपि नारयोप-
योगोऽवयवसुबन्ताऽप्रसिद्धेः, तथापि उत्तरप्रानुवृत्तिं दर्शयितुं
तत्रापि तत्संबन्धो दर्शितः । व्यपदेशिवद्भावेन कथंचिदन्ययः
संपाद्यः । एवं 'श्वादिष्विति सूत्रेऽपि तदनुवृत्तिकरणमुत्तरा-
र्थमेव । 'यचि भ'मित्यत्रापि पदसंज्ञया तुल्यावधिकत्व-
सिद्ध्यर्थं यस्मादित्याद्यनुवर्त्यमिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि-वाक् परमवाक् । 'असर्व-
नामस्थाने' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) इह तर्हि । 'असर्वनामस्थाने' इति
प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते । ततश्च सर्वनामस्थाने परतो
यस्मात् स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च पदसंज्ञं न
भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्व-
प्रतिषेधात् कुलाऽप्राप्तिः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तु तस्याः प्रतिषेधः-या स्वादौ पद-
मिति पदसंज्ञा, या तु 'सुबन्तं पद'मिति
पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये
आसीदनया भविष्यत्यनया न भवि-
ष्यतीति ।

१ कचिच । २ उत्तरत्र-इतिबन्तं पदमित्यत्र ।

(प्र०) सत्येतदिति । अत्रिधिमैदात्संज्ञिनां
मैदात् ॥

(उ०) संज्ञिनां भेदादिति । सति सौ तदन्तस्य
'सुबन्त'मिति पदत्वम् । तत्प्राग्भागस्य स्वादिष्वित्येति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः
स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा, तावत् एवावधेः
सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन
सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा 'प्रतिषेधाश्च
बलीयांसो भवन्ती'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति

(प्र०) बलीयांस इति । विध्युन्मूलनरूपत्वात् ॥

(उ०) ननु अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गतया सुबन्तमिति
पदत्वं स्यादत आह भाष्ये-प्रतिषेधाश्चेति । विध्युन्मू-
लनं-प्राप्तस्य विधेर्निवर्तनम् । एवं चापवादस्यायेनात्रान्तर-
ङ्गाऽसंभव इति भावः । अ[त्रा]नुवर्तमानं 'सुबन्त'मित्यपि
'स्वादिष्विति सूत्रेण तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्प्राप्तं
तन्निषेधकम्, न तु 'सुबन्त'मिति सूत्रप्राप्तस्येति बोध्यम् ॥

[समाधानवातिकम्]

॥*॥ नाऽप्रतिषेधात् ॥*॥

नायं प्रसज्यप्रतिषेधः-सर्वनामस्थाने
नेति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयम्-यदन्य-
त्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने
अव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन
भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥

॥*॥ अप्राप्तेर्वा ॥*॥

अथ वा-अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्राप्तिः
प्रतिषिध्यते ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा
प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधेते ॥

[समाधानभाष्यम्]

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

(उ०) भाष्ये-नोत्सहते इति । स्वयमप्रवर्तमाना
कथमन्यं बाधेतेति भावः

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति ।

३ तर्हे-पदत्वे । ४ उत्तरप्रानुवृत्तौ चेत्यर्थः । ५ 'वापेत' ।

‘सुसिद्धन्तं पद’मिति पदसंज्ञा प्राप्नोति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—
[स्वादिषु’]। स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति ॥
ततः—‘सर्वनामस्थाने अयच्चि’ । [सर्वनाम-
स्थानेऽयच्चि] पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो-
‘भम्’ । भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनाम-
स्थान इति ॥

(प्र०) एवं तर्हि । योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः
प्रतिषिध्यत इति दोषाऽभावः । ‘असर्वनामस्थान’ इति
नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनाऽसम्बन्धो, यची-
त्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणम् । तेनायमर्थो भवति—
यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति ।
हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव । भाष्ये तु तस्तुमात्रमुप-
न्यस्तं—‘सर्वनामस्थानेअयच्चि’ । यजादौ सर्वना-
मस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्माभ्यामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते—
अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति ॥

(उ०) ननु सर्वनामस्थानेऽयच्चि न्यासस्य पद-
त्वनिषेधकत्वेऽनन्तरस्येति न्यायेन स्वादिष्वित्यस्यैव
निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत
आह—योगविभागे इति । एवं च तत्सामर्थ्यादनन्तर
स्येति न्यायबाध इति भावः । यचीत्यस्य पुरस्तादपकर्षफल-
माह—हलादाविति । वस्तुमात्रम्—अर्थसिद्धोऽर्थः । तत्फलं
नञः सर्वनामस्थानपदेनाऽसंबन्धप्रदर्शनम् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि—सावपि पदं भवति, एचः
प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति, इह
मा भूत्—भद्रं करोषि गौरिति । तस्मिन्
क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये—प्लुतविकारे इति । प्लुतसहितविकारे
इत्यर्थः । एचोऽप्रगृह्यस्याऽदूराद्भूते पूर्वस्याथस्यादुत्तरस्येदुता’
विश्वेति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥

(प्र०) वाक्यपदयोरिति । गौरित्यौकारो
वाक्यान्तो न भवतीत्याहुतौ न भवतः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि—दधिसेचौ दधिसेचः, ‘सा-
त्पदाद्यी’रिति पदादिलक्षणः षष्ठ्यप्रति-
षेधो न प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये—इह तर्हि । वार्तिकारम्भे त्वपदादि-
विधावित्युक्तेन दोषः । प्रत्याख्याने तु दोषः । कुत्वाऽभावाय
पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एतेन योगविभागसिद्धस्य

[समाधानभाष्यम्]

मा भूदेचम्—पदस्यादिः पदादिः,
पदादेनेति ॥ कथं तर्हि ? ॥ पदादादिः
पदादिः, पदादेनेत्येवं भविष्यति ॥

(प्र०) पदादादिरिति । ‘पञ्चमी’ति योग-
विभागात्समासः ॥

(उ०) पञ्चमीति योगविभागादिति । ‘पदा’-
दित्यस्य परशब्दान्वयेनाऽसामर्थ्यादत्र समासशालीऽप्राप्तेः
सौत्र. समास इति वक्तुमुचितम् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसभ्येत—ऋक्षु
वाक्षु त्वक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति ॥

[समाधानभाष्यम्]

सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः—‘स्वादिषुपरत्वेन
येषां पदसंज्ञा, न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति ॥

(उ०) भाष्ये—न तेभ्यः प्रतिषेध इति । तेभ्यः
परस्य ‘सुबन्तं पद’मिति पदत्वमाश्रित्याऽपि न प्रतिषेध
इत्यर्थः । अत एव परमवाक्षु इत्यादावपि न दोषः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि—बहुसेचौ बहुसेचः । बहु-
जयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदा-
देनेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति ॥

(उ०) भाष्ये—पदादादेनेत्युच्यमानेऽपीति । पृष्ठी-
तत्पुरुषेऽपि न सिध्यति, कुत्वाऽभावाय पदत्वाऽभावस्यावश्य-
कत्वादित्येपर्यर्थः । अर्थं बहुमेचि दोषो वार्तिकारम्भेऽपि,
उत्तरपदत्वाऽभावेन निषेधाऽप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन पृष्ठीतपु-
रुषेण प्लवनिषेधसाम्राज्येऽपि कुत्वाप्राप्तेः ।

एवं तर्हि—

‘उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता

लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवती' ति वक्ष्यामि ।
तन्नियमार्थं भविष्यति—'पदादिविधावेव,
न पदान्तविधा'विति ॥

(उ०) इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वा-
भ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय लघवाय नम्रहितवचन
पाठमाह—एवं तर्हीति । न पदान्तविधाविति । पदान्त-
स्थानिके विधावित्यर्थः । नम्रघटितवार्तिकस्याप्यत्रैव प्रवृत्ति
व्याख्यानादेकाफलत्वायेति बोध्यम् । [न पदान्तविधा-
विति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वेत्यस्य वार्तिकस्य ङमुडादि-
विधौ णत्वादिविधौ चाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । ङमुटसूत्रस्य
भाष्यं स्वेतद्विरोधादुज्जिच पद इति सूत्रभाष्यविरोधाच्च
'न लोपादिस्युत्यन्त' इति वार्तिकस्य भाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्ति
रिति बोध्यम् । एवं च प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि योगविभा-
गस्य काचित्कत्वेन ङमुडादिविषये न । इदमेव ध्वनयितुं
प्रत्याख्यातमपि वार्तिकं पुनरक्षरान्तररूपात्तमित्याहुः ।]

कथं बहुसेचौ बहुसेचः ? ॥

(प्र०) कथं बहुसेचाविति । समासाऽभावाज्जो-
त्तरपदत्वम्, नापि पूर्वस्य पदत्वम् ।

(उ०) एतावतापि बहुसेचावित्यस्याऽसिद्धिरिति
शङ्कते—कथं बहुसेचाविति । तदुपपादयति—समासेति ।
पूर्वं च नियमाऽप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् पत्ननिषेधवत्
'चोः कुः पदान्तस्ये'ति कुत्वं स्यादिति भावः । पञ्चमी
समासेऽपि पत्नापत्तिरित्याह—नापि पूर्वस्येति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥[*॥ बहुचपूर्वस्य [च] ॥*॥

बहुचपूर्वस्य च पदादिविधावेव, न
पदान्तविधाविति ॥

(उ०) भाष्ये—बहुचपूर्वस्य चेति । आद्यवार्तिकारम्भे
तत्प्रत्याख्याने च 'सास्पदाद्यो'रित्यत्रेदं कार्यमिति गूढ
आशयः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ द्वन्द्वेऽन्त्यस्य ॥*॥

द्वन्द्वेऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्यय-
लक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । [वाक् च स्र-
क् च त्वक् च] वाक् स्रक्त्वचम् ।

(प्र०) द्वन्द्वेऽन्त्यस्येति । 'उत्तरपदत्वे चे'

त्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्यैवेति । मध्यम-
पदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्ष-
णप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तूत्तरपदे संभवति कथं
मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् ।

(उ०) मुख्येत्विति । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमा
वयवे रुढेरिति भावः । रुढस्यैव ग्रहणमित्येतदन्वाख्यापकं
'द्वन्द्वेचे'ति इति तत्त्वम् । प्रत्याख्यानेऽपि न मध्यमस्य प्राप्तिः,
मध्यमुत्तरस्यापि स्वादिपरत्वेन विशेषणादिति बोध्यम् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इहाऽभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस-
भावः प्राप्नोति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिचि जुसोऽप्रसङ्ग आकारप्रक-
रणात् ॥*॥

सिचि सिञ्जिमित्तस्य जुसोऽप्रसङ्गः ।
किं कारणम् ? ॥ 'आकारप्रकरणौत्' ।
'आर्तः' इतिवर्त्तते, तन्नियमार्थं भविष्यति—
'आत एव च सिञ्जुगन्ताभ्यामन्यस्मा-
त्सिञ्जुगन्ता'दिति ।

(प्र०) आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नि-
यमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः । अथ वाऽऽकारे प्रकर-
णात्—आत इत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः ।

(उ०) प्रस्तावादिति । 'आत' इत्यस्याऽऽत्मादित्यर्थः ।
सिच इति । अनेन विधित्वाऽसंभवो दर्शितः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इह—'इत्युष्मत्पुत्रो ददाति' 'इत्य-
स्मत्पुत्रो ददाती'त्यत्र प्रत्ययलक्षणेन
'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वा-
न्नावौ' इति वान्नावाद्य आदेशोः प्राप्नुवन्ति ।

(प्र०) इत्युष्मत्पुत्र इति । पदादुत्तरयो-
र्युष्मदस्मदोरादेशविधानादिति शब्दप्रयोगः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात् ॥*॥

स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाण-

१ अयं पाठोऽग्रे 'गूढ आशय' इत्यतोऽग्रे वृक्षते सर्वत्र ।
२ कश्चिन् । ३ 'इह मा भूवन्निति' । ४ 'सिच उत्तोऽ-

प्रसङ्गः' । 'सिचि जुसोऽप्रसङ्गः' । ५ 'प्रकरणत्वात्' ।
६ 'आत इत्येतन्निय' । ७ 'लङ्घनत्वेन' ।

विभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते ।

(प्र०) श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठी-
चतुर्थीद्वितीयास्त्वित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो
भवति । तासु ये त्वंस्थिते युष्मदस्मदी इति । श्रूय-
माणासु चाऽवस्थानं भवति, न तु लुमासु, लुमस्या-
ऽऽधारत्वाऽसंभवात् ।

(ड०) भाष्ये-श्रूयमाणेति । श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्ति-
विशेषणमित्यर्थः । तल्लभ्योपायं दर्शयति-षष्ठीत्यादि ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥ सविभक्तिकस्य वाङ्मावादयो
यथा स्युरिति ॥

(प्र०) अस्त्यन्यदिति । तिष्ठतिरहानावपि
वर्तते । यथा—तपसि स्थितः । तपो न जहाती-
त्यर्थः । तथा—समये तिष्ठ सुप्रीवेति, समयं मा
हासीरित्यर्थः । तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः
कार्यं विज्ञायते । अथ वा यथा 'रथस्थ आनीयता'-
मिति सरथ आनीयते, तथा षष्ठादिसहितयोर्युष्म-
दस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते ।

(ड०) अथवा यथा रथेति । स्थग्रहणः साहित्य-
वाचीति भावः ।

[तत्साधकभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते ।
विभक्त्यन्तं च पदम् । तत्राऽन्तरेणापि
स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति ।

(प्र०) पदस्येति वर्तत इति । केवलयोः
पदत्वाऽभावात्तदवयवं पदं गृह्यत इति भावः ।

(ड०) 'तदवयव'मिति बहुव्रीहिः । 'युष्मदस्मदो' रिति
तद्वद्वितसमुदाये लाक्षणिकमिति भावः ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

भवेत्सिद्धम्—यत्र विभक्त्यन्तं पदम् ।
यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति
ग्रामो वा दीयते, ग्रामो नौ दीयते, जनपदो
वा दीयते, जनपदो नौ दीयते ।

(प्र०) यत्र स्थितिः । अत्र हि ते एव पदे
इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः ।

(ड०) मुख्येऽर्थे एव पदसामानाधिकरण्ये संभवति
किं लक्षणयेत्याह—अत्र हीति ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । तेन
सविभक्तिकस्यैव भविष्यति ॥

(प्र०) सर्वग्रहणमपीति । अनेकाल्पत्सर्वा-
देशस्त्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्य-
मानं सर्वस्य प्रयोगैर्हस्य विभक्त्यन्तस्य स्थानिल-
मवगमयतीत्यर्थः ॥

(ड०) यद्यपि द्वितीयायां षष्ठ्यां च तयोः पदत्वाऽसंभ-
वेन तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेनान्यत्राप्येकरूपत्वाय लक्षणा
युक्ता । तथापि पदस्येत्यस्य 'मादुपधाया' इत्यादाववयव-
षष्ठात्वस्य कृततया पदावयवयोरित्यर्थ एव स्यादत ईदृश-
लक्षणाऽलभः सर्वग्रहणसाध्य एवेत्याह—सर्वग्रहणमिति ।
'अनुदात्तं सर्व'मित्यतः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह—'चक्षुष्कामं याजयांचकारे'ति
'तिङ्गितङ्' इति, तस्य च निघात-
स्तस्माच्चाऽनिघातः प्राप्नोति ॥

(प्र०) याजयांचकारेति । परत्वात्तिबादिषु
कृतेषु आम् इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'याजया'मि-
त्यस्य तिङन्तत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥

(ड०) ननु लावस्थायामेव अन्तरङ्गानपीति-
न्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनापि न तिङन्तत्वमत आह—
परत्वादिति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ आमि लिलोपात्तस्य चानिघात-
स्तस्माच्च निघातः ॥ * ॥

आमि लिलोपात्तस्य चाऽनिघातस्त-
स्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति ॥

(प्र०) आमि लिलोपादिति । नाप्राप्तेषु
तिबादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः ॥

(ड०) नाप्राप्तेष्विति । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायादि-
त्यपि बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अङ्गाधिकार इटो विधिप्रतिषेधौ ॥ * ॥

अङ्गाधिकारे इदो विधिप्रतिषेधौ न
न सिध्यतः ॥ जिगमिष संविबृत्स । अङ्ग-
स्येतीदो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्तुतः ॥

(प्र०) अङ्गाधिकार इति । 'अङ्गस्ये'ति स्व-
यते । तेनाङ्गाधिकारविहितं यस्कार्यं तल्लुमता लुप्तं
प्रत्यये न भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः । जिग-
मिषेति । 'अतो हे'रिति लुकि कृते, 'गमेरिद् पर-
स्मपदेष्वि'तीङ् न प्राप्नोति । संविबृत्सेति । 'न
वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इतीदप्रतिषेधः ॥

(उ०) इदप्रतिषेध इत्यत्र 'न प्राप्नोती'त्यनुपङ्गः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ क्रमेर्दीर्घत्वं च ॥ * ॥

[क्रमेर्दीर्घत्वं च]

(उ०) दीर्घत्वं-क्रमः परस्मैपदेष्विति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं च ? ॥

(प्र०) क्रमेरिति । कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः
कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण-किञ्चेति ॥

(उ०) समुच्चिनुयादिति । 'तच्चाऽसंभवी'ति शेषः ।
इत्यभिप्रायेणेति । प्रश्न इत्यर्थः ॥

[एकदेशिनःसमाधानभाष्यम्]

इदञ्च विधिप्रतिषेधौ ॥

(उ०) भाष्ये तदस्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति-
इदञ्चेति ॥

[आचार्यस्य सिद्धान्तिनोभाष्यम्]

नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः ।

क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति ॥

(प्र०) अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्या-
ऽभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः ॥

(उ०) आचार्य आह-नेस्याहेति । गम इद्विधिः,
वृतेस्तत्प्रतिषेधः, क्रमेश्च दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थ इति भावः ॥

[अङ्गाधिकारपरत्वदूषणोपसंहारभाष्यम्]

इह किं चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते
प्रत्ययलक्षणेन भवति, किञ्चिच्चाऽन्यत्र न
भवति ॥

(प्र०) किञ्चिचेति । निनिकिस्वराः ॥

(उ०) अनन्तरोक्तातिव्याप्तेरुपक्रमोक्ताऽव्याप्तेश्चाङ्गाधि-
कारपरत्वं न युज्यत इत्युपसंहरति भाष्ये-इहेति । निनि-
किस्वरा इति । इदमुपलक्षणम्, अहर्ददातीत्यत्रालुपीति प्रति-
षेधस्यापि । वस्तुतः किञ्चिच्चेत्यत्र किञ्चित्पदेन रोऽलुपी-
त्येव । निनित्स्वरविषये सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन
'न लुमता तस्मिन्' इति न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वा-
दिति बोध्यम् ।

यदि पुनः-

[न्यासान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ न लुमतौ तस्मिन् ॥ * ॥

-इत्युच्येत ॥

(प्र०) न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो
लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्प्रत्ययकार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भव-
तीत्यर्थः । 'अत्रय' इत्यत्र स्वरो न भवति, तद्धित-
स्यैव कितोऽन्तोदात्तत्वविधानात् । लुकि कृते
कार्यिणोऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं
तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवति । न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं
तदपि । नहि वचनेनाऽसतः कार्यित्वं शक्यते प्रति-
पादयितुम् ॥

(उ०) तस्मिन् यत्कायमिति । तस्मिन्परतस्त-
न्निमित्तकं तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्यमित्यर्थः । 'कित' इत्युदा-
हरणभूनाऽत्रय इत्यस्योभयपक्षेऽप्यसिद्धंस्तत् परंहरति-
अत्रय इत्यत्रेति । यदन्यस्येति । 'प्रत्ययज'मित्येव सिद्धे
लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव, न तु प्रत्यय-
स्थानिकमित्यर्थादिति भावः । युत्तयन्तरमप्याह-नहीति ।
षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।
अत एव नखनिभिन्न इत्यादावैसादिकं न । एवमसतः
सत्तापि न वचनेन शक्येति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ 'न लुमता तस्मिन्' इत्युच्यमाने
किं सिद्धमेतद्भवति-इदो विधिप्रतिषेधौ
क्रमेर्दीर्घत्वं च' ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

बाढं सिद्धम् । न इदो विधिप्रतिषेधौ
परस्मैपदेष्वित्युच्यते ॥ कथं तर्हि ? ॥
सकारादाविति । तद्विशेषणं परस्मैपदग्रह-
णम् ॥ न खल्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदे-
ष्वित्युच्यते ॥ कथं तर्हि ? ॥ शितीति ।
तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् ॥

(प्र०) तद्विशेषणमिति । विशेषण एवोपक्षीण-
त्वात्कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः ॥

(उ०) परस्मैपदपरसादेरङ्गत्वनिमित्तस्येष्टित्याद्यर्थे न
दोष इत्याह-विशेषण एवेति । एवं च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं
तत्प्रकृतेस्तत्र कार्यमिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ न लुमता तास्मांश्चातिं चञ्चानांण्डा-
देशास्तलोपे ॥ * ॥

‘न लुमता तस्मिन्नि’ति चेद्वहनिणिङा-
देशास्तलोपे न सिध्यन्ति ॥ अवधि भवता
दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि
भवताऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति
हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) हनिणिङादेशा इति । लुङा लुङो
विषयस्यापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिः ॥

(उ०) नन्वाधधातुक इत्यादीनां विषयसप्तमोत्वा-
त्पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तेन प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह-लुकेति ।
एवं च विषयत्वज्ञानायाऽवश्यं प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीयम् ।
तच्च ‘न लुमता तस्मिन्नि’ति न्यासे न प्राप्नोतीति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः । न लुङीति हनिणिङादेशा
उच्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ आधधातुक इति ।
तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् ॥

(प्र०) तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन
लुङिपरे चिण्यादेशविधानम् ॥

(उ०) लुङ्ग्रहणे चिणीति । लुङ्ग्रहणधातुकविषये
इत्यर्थ इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह च-सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः-‘सर्वस्य
सुपी’त्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

[एकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

तच्चाऽपि वक्तव्यम् ॥

(उ०) भाष्ये-तच्चापीति । ‘न लुमता तस्मि-
न्नि’त्येतदित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् ॥ ‘न लुमताङ्गस्ये’त्येव
सिद्धम् ॥ कथम् ? । न लुमता लुप्तेऽङ्गा-
धिकारः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किं तर्हि ? ॥

१ एवं च-अनुष्टोकापेक्षोक्ती च ।

योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं
तस्य यत्कार्यं तन्न भवति ॥

(प्र०) न लुमतेति । ‘अङ्गस्ये’त्यस्य स्वरित-
त्वाऽप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य
यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः ॥

(उ०) लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । लुप्तप्रत्यय-
निरूपिताङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यमित्यर्थः । ‘उत्क्रामे’त्यादौ तु पर-
स्मैपदनिमित्ताऽङ्गसंज्ञकस्य न कार्यम् । किन्तु शिवादि-
निमित्ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । ‘संजिगमिषे’त्यादौ सनः
कार्यं नाङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । किञ्च परस्मैपदग्रहणस्य
तडानाभावोपलक्षणत्वादपि न दोषः । ‘अगायी’त्यादौ तु न
रोपः, लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिणन्तस्य कार्योऽभावादिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवमपि-सर्वस्वरो न सिध्यति ॥

(उ०) भाष्ये-एवमपीति । अङ्गाधिकारप्रति-
निर्देशाऽभावेऽपीत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ [न लुमताङ्गस्य] ॥

(प्र०) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थ-
वचनं कर्तव्यम् ॥ [न लुमताऽङ्गस्य] ॥

(उ०) वचनं कर्तव्यमिति । ‘सौवर्गः सप्तम्यस्तदन्त
सप्तम्य’ इत्येतत् ॥ [न लुमताऽङ्गस्य] ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ १११६४ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमिदमलग्रहणमन्त्यविशेषणम् ? ॥

(प्र०) अलोऽन्त्यात् । किमिदमिति । प्रथमा
पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः ॥

[शृष्टापत्तिभाष्यम्]

एवं भवितुमर्हति ॥

(प्र०) एवमिति । प्रथमायामभिप्रेतायामस-
न्देहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्यात् । अन्त्यादिति
पञ्चमी साहचर्याच्चाऽल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः ।

(उ०) अलोऽन्त्यात् । असन्देहार्थमिति । अन्त्यात्
पूर्वोऽलित्येव वददिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ उपधासंज्ञायामलग्रहणमन्त्यानिर्देश-
श्चेत्संघातप्रतिषेधः ॥ * ॥

२ एवं च-तेन तदपहारे च ।

उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चे-
त्संघातस्य प्रतिषेधो यक्तव्यः ॥ संघात-
स्योपधासंज्ञा प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥
'शास इदङ्गहलोः' । शिष्टो शिष्टः । संघा-
तस्येत्वं प्राप्नोति ।

(प्र०) अल्ग्रहणमिति । निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽ-
नेनेति निर्देशः । यद्यन्त्यः प्रत्याप्यत इत्यर्थः । सङ्घात-
प्रतिषेध इति । पूर्वस्याऽविशेषितत्वात्समुदायावयव-
सन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वात्, एकाजिद्वर्वचन
इवेति भावः । अन्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणे-
प्यल इत्युपादानसामर्थ्यात्संख्या विवक्ष्यते ॥

(उ०) 'अल्ग्रहणमन्त्यनिर्देश' इत्यनयोः समानाधि-
करण्यमनुपपन्नमत आह-अभिधीयतेऽनेनेति । अल्ग्र-
हणमन्त्यप्रत्यायकं चेदित्यर्थः । 'घञजपः पुंसी'ति निर्देश-
शब्दस्य पुंस्त्वम् । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तमाह-पूर्व-
स्येति । एकाजिति । यद्यप्यत्र समुदायसंज्ञया नावयवाना-
मनुग्रहस्तथापि कदाचिदविशेषोऽस्तङ्घातरथापि रयादित्यनि-
ष्टमात्रापादने भाष्यतात्पर्यमिति बोध्यम् । ननु संशिवर्द्धव-
धिरपि कस्माज्जातिग्रहणप्राप्तः समुदायो न निषिध्यतेऽत
आह-अन्त्येति । संख्या विवक्ष्यत इति । शार्पकसिद्ध-
स्याऽसार्वत्रिकत्वाद्वाऽनेका व्यक्तिर्न गृह्यत इति भावः
सङ्ख्याविवक्षा उ उद्देश्यगतत्वादयुक्ता ॥

[प्रथमान्तपक्षाक्षोकारभाष्यम्]

यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात्
संख्या विवक्ष्यते । पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गात् ।
अल्समुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किम-
दन्तत्वप्रतिज्ञानेन ॥

(उ०) पिबेरदन्तत्वेति । अल्समुदायस्य लघुत्वा-
ऽभावादिति भावः । सूत्रं तु उखादौ चरितार्थम् । कदाचि-
दिकारस्याप्युपधात्वेन चित्यमिदम् ।

[प्रथमान्तपक्षे दूषणभाष्यम्]

एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति । तत्र
को दोषः ? ॥ संघातादपि पूर्वस्योपधा-
संज्ञा प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'शास

इदङ्गहलोः' । शिष्टः शिष्टवान् । शोकारस्येत्वं
प्रसज्येत ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥

(प्र०) सूत्रं चेति । 'अलन्त्या'दिति पठ्यमान
इत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

यथान्यासमेवास्तु ॥

[आक्षेपरमार्णभाष्यम्]

ननु चोक्तम् 'उपधासंज्ञायामल्ग्रहण-
मन्त्यनिर्देशश्चेत्सङ्घातप्रतिषेधः' इति

[परिहारभाष्यम्]

नैप दोषः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अन्त्यवि-
ज्ञानात्'] ॥ अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ती-
त्यन्त्यस्य भविष्यति ॥

(प्र०) अन्त्यविज्ञानादिति । उपधाया इति
पठ्यन्त्यमलं नीयत इत्यर्थः ॥

[समाधानदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नान-

नर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥*॥

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेत्तन्न ॥

किं कारणम् ? ॥ 'नानर्थकेऽलोऽन्त्य-
विधिरनभ्यासविकारे' । अनर्थकेऽलोऽन्त्य-
विधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

किमविशेषेण ? ॥ नेत्याह-'अनभ्यास-
विकारे' । अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा ।
'भृजामित्' 'अर्तिपिपत्योश्चे'ति ॥

(प्र०) अनभ्यासविकार इति । अभ्यासोऽन-
र्थकः । शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नाऽर्थस्य ॥

(उ०) शब्दस्य इति । एकाज्जातुविषयमिदम् ।
अनेकाक्षु प्रथमरथैकाचो द्वित्वेनार्थवत्त्वशङ्कैव नेति बोध्यम् ।
एवं चोत्तरखण्ड एवाऽर्थवानिति भावः ॥

१ 'शिष्टः शिष्टवान्' । 'शिष्टात् शिष्टः' । 'शिष्टः शिष्टात्'
२ अविशेषात्-विनिगमनाविरहात् । ३ संज्ञिवदिति ।
यथात्र पक्षेऽविशेषात्प्राप्तसमुदायसंज्ञिविशेषो वार्तिककृतोच्यते

एवं तथा प्राप्ततन्निषेधोऽपि कुतो नोच्यत इत्यर्थः ।

४ ज्ञापकसिद्धस्य-वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य ।

५ जुप्तं स्यात् । ६ कचिन्न ।

[जिज्ञासामाध्यम्]

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनदर्शिवार्तिकम्]

।*॥ प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ ।*॥

['अव्यक्तानुकरणस्यास्त इतौ'] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति ॥

(प्र०) अव्यक्तानुकरणस्येति । अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्यैतौ पररूपमिति सूत्रार्थः ॥

(उ०) अव्यक्तानुकरणस्येति । अच्छब्दान्तस्याव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थे सम्पूर्णस्याच्छब्दस्य पररूपानापत्तिरित्यतो वैयधिकरण्यमुक्तम् । अव्यक्तानुकरणं योऽच्छब्द इति तु नार्थः, 'एकाचो ने'ति निषेधारम्भादित्यलम् ॥

[उक्तप्रयोजननिरासमाध्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्यस्य पररूपं भवतीति, यदयं- 'नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वे'त्याह ।

(प्र०) यदयमिति । 'वाऽऽम्नेडितस्येत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥

(उ०) ननु विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह-वाञ्छेडितस्येति । 'अन्त्यस्य पूर्वेण नित्ये पररूपे प्राप्ते' इति शेषः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥*॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ॥

(प्र०) ध्वसोरिति । 'अनभ्यासविकारे' इति प्रतिषेधो रूपवत्यादेशो । लोपस्तु नीरूपः । तथा च पस्पशायां 'लोपागमवर्णविकारश्च' इति लोपविकारी भेदेन निर्दिष्टौ ॥

(उ०) भेदेन निर्दिष्टाविति । यद्यप्येकदेशविकृतस्येत्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते तथापि व्याख्यानादेवात्रेदृशार्थाऽवगत्यतिरिति बोध्यम् ॥

[तन्निराकरणमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनं । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

१ लुप्तं स्यात् । २ तत्र-तदनुवृत्तौ सत्याम् । ३ तत्र-चकारेण

(प्र०) पुनर्लोपेति । लोपो यीत्यतो लोपग्रहणे-

ऽनुवर्तमान इति भावः । तत्रै ध्वसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यम् । तत्रै व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति, नत्वेत्त्वम् । योगविभागो वा करिष्यते- 'ध्वसोरेद्धौ' । ततोऽभ्यासस्येति । अत्र च लोपोऽनुवर्तिष्यते । तत्रै पुनर्लोपवचनात्सर्वापहारार्थादलोऽन्त्यस्येति वाच्यते ॥

(उ०) ननु लोपग्रहणाऽभावे ध्वसोरेद्धावभ्यासस्येत्युक्ते चकाराऽभावादन्यवचनाच्च प्रकृताऽसंबन्धे एवमेव स्यादत आह-तत्र ध्वसोरित्यादि । ननु चेनानुवृत्तावपि लोपोऽभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाऽभावात्पर्यायेण त्रयाणामप्येवलोपो स्यातामत आह-तत्र व्याख्यानादिति । आगन्तुनामन्ते निवेशेनाभ्यासस्य लोपसंनिहितत्वादिति भावः । नन्वभ्यासपदोत्तरश्चकारः स्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयात्र विधेयान्तरमिति एवमभ्यासस्यापि स्यादतः परिहारान्तरमाह-योगविभागो वेति । अत्रेति । नत्वेत्त्वमित्यर्थः । योगविभागसामर्थ्यादिति भावः । सर्वापहारेति । लोप एव, नावशेषः कस्यचिदित्यर्थादिति भावः ॥

[एकदेशिनो युक्त्यन्तरमाध्यम्]

अथ वा-शिल्लोपैः करिष्यते स 'शिरसर्वस्ये'ति सर्वादेशो भविष्यति ॥

[आक्षेपतत्समाधानमाध्यम्]

स तर्हि शकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव द्विशकारको निर्देशो 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चे'ति ॥

(प्र०) द्विशकारको निर्देश इति । लापशब्दात् कृदन्तात्संज्ञिनाऽर्थेनाऽर्थवत्त्वाद्धिभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते । तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति । इत्संज्ञोपदेशो एव प्रवर्तते । तत्कार्यं तु प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः ॥

(उ०) ननु लोपश्चब्दस्याऽसंज्ञात्वेनानर्थक्यात्सुरेव न स्यात्, उत्पत्तौ वा ह्रस्व्यादिलोपाद्धिशकारक इत्यनुपपन्नमत आह-लोपश्चब्दादिति । पदस्य संयोगान्तराऽभावाद-सन्देहाय च श्लां जशित्यत्र जश्त्ववत्संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपो नेति बोध्यम् । इत्संज्ञेति । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां ह्रस्वन्यमितीत्संज्ञायामपि न दोषः । शस्य स्वरूपेणाऽर्थवत्तया प्रातिपदिकत्वात्, कुण्डिन च इव । उपदेश इति तु तत्र नानुवर्तते इति तत्र भाष्ये स्पष्टम् । उपदेश एवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । एतेन लोपविधानकाले

तदनुवृत्तौ । ४ तत्र-तथानिर्वाहे सति । ५ 'शिल्लोपः' ।

शित्वाऽभावात्कथं सन्निदेश इत्यपास्तम् । कार्यत्विति ।
अनेकाश्विदित्यादौ समीपेऽप्यवयवत्वारोपेण न दोष इति
भावः । 'एकान्ता अनुबन्धा' इति मुख्यपक्षे तु आद्यमेव
समाधानमिति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ आपि लोपोऽकोऽनचि ॥*॥

[आपिलोपोऽकोऽनचीत्यन्यस्य प्राप्नोति] ।

तिष्ठति सूत्रम् ॥

(प्र०) तिष्ठति सूत्रमिति । लक्ष्यलक्षणभाव-
स्याऽविवक्षितत्वात्तिष्ठतसूत्रमिति न कृतम् । तत्रायमर्थः—
तिष्ठति सूत्रम् ।

[सम्प्रदानभाष्यम्]

—अन्यथा व्याख्यायते ॥

(प्र०)—न प्रत्याख्यायते । तत्तु अन्यथा
व्याख्यायते । तत्राऽनचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो
व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता ॥

(उ०) भाष्ये—अन्यथाव्याख्यायत इति । न तु
तत्प्रत्याख्याय तत्स्थाने वचनान्तरं पठितमिति भ्रमितव्य
मिति भावः ॥

'आपि हलि लोप' इत्यन्यस्य प्राप्नोति ॥
अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ॥

(उ०) इत्यन्यस्येति । एवं च तेन दलोपे आभ्या-
मित्यसिद्धिरिति भावः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव
लोपं वक्ष्यामि ॥

[गौरवप्रदर्शनभाष्यम्]

तदनो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[तन्निराकरणभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ॥ अं नाप्यकः' इति ॥

[अनुवृत्तिबाधकभाष्यम्]

तद्वै प्रथमानिर्विष्टं, षष्ठीनिर्विष्टं चेद्वार्थः ।

[अनुवृत्तिबाधकभाष्यम्]

'हली'त्येषा सप्तमी अभिति प्रथमायाः
षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मिन्निति निर्विष्टे

१ उतं स्यात् । २ तन्न—तत्रभावे । ३ 'अ' इति प्रथ-

पूर्वस्ये'ति ॥

(प्र०) अन एवेति । 'अनाप्यक' इति सामा-
न्येनाऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयते
इत्यर्थः । येनानाव्यवधानमिति त्यदाद्यत्वेन व्यवधान-
माश्रीयते ॥

(उ०) ननु मस्थानिकत्यदाद्यत्वेन व्यवधानाज्ञानो
हलादिविभक्तिपरतेत्यत आह—येन नेति । आप्परत्वेन-
दमो विशेषणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इदमिदो लोप इत्यर्थेऽप्याव-
श्यकम् । एवं च नलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे सुषिञ्चेति
दोषे सिद्धमाभ्यामिति ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥*॥

अत्रैलोपोऽभ्यासस्येत्यन्यस्य प्राप्नोति ।
'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि'रिति न दोषो
भवति ।

[तन्निराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

(प्र०) अत्रग्रहणसामर्थ्यादिति । मीमादीना-
मधिकारादेव सिद्धेरत्रग्रहणादयमर्थ आश्रीयते—योऽभ्या-
सत्वेन निर्ज्ञातस्तस्य समप्रस्य लोपो नत्वलोऽन्त्यस्येति ॥

(उ०) अत्रग्रहणादिति । अत्रशब्देन पुनः सनः
परामर्शात्सनि योऽभ्यासत्वात्कान्तस्तस्य सर्वस्य लोप इत्यर्थं
इति भावः ।

[तत्साधकभाष्यम्]

अस्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥ सन्नधिकारोऽपेक्ष्यते । इह मा
भूत्-दधौ ददौ ।

[प्रयोजनबाधकभाष्यम्]

अन्तरेणाऽप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपे-
क्षिष्यामहे ॥

[प्रयोजनस्थापकभाष्यम्]

संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते—सनि
सकारादाविति । इह मा भूत्—जिज्ञापयिष-
[ती]'ति ।

[प्रयोजनबाधकभाष्यम्]

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिम-
पेक्षिष्यामहे ॥

५ मान्तं ऊवे रूपम् । ४ 'अज्ञा' । कचिन्न ।

[प्रयोजनस्थापकभाष्यम्]

प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते-एतासां प्रकृती-
नां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत्—
पिपक्षति यियक्षति ॥

[तद्वाधकभाष्यम्]

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपे-
क्षिष्यामहे ।

[तत्साधकभाष्यम्]

विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते—‘मुचोऽकर्मकस्य
गुणो वे’ ति । इह मा भूत्—मुमुक्षति
गामिति ।

[प्रयोजनवाधकभाष्यम्]

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षि-
ष्यामहे ॥ कथम् ? ॥ अकर्मकस्येत्युच्यते
तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति ।
तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया-नान-
र्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति ॥

(उ०) भाष्ये-विषयमपेक्षिष्यामहे इति । ‘मुचो-
ऽकर्मकस्य गुण’ इत्यनुवर्तनीयम् । यत्र मुचोऽकर्मकस्य
गुणस्तत्राभ्यासस्य लोप इत्यर्थः । अकर्मकग्रहणमात्रानुवृत्तौ
तु ‘मुमुक्षते वत्सः स्वयमेवेत्यत्रापि स्यादिति भावः ।
‘विभाषा भव’दिति वार्तिकेऽपि वस्येत्येव सिद्धेऽवस्येत्युच्चा-
रणसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति न प्रवर्तते इति प्रत्याख्याता
परिभाषा ॥

[न्यासान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यात् पूर्वोऽलुपधेति वा ॥*॥

अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम्-अलोऽ-
न्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञो भवतीति ॥

(उ०) एवं च अन्यविज्ञानात्सिद्धमित्यस्य स्थितत्वा-
द्वार्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह-अथवा व्यक्तमेवेति

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥

॥*॥ अवचनालोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥

अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्
सिद्धमेतत् । तद्यथा-लोकै-‘अमीषां ब्राह्म-
णानामन्त्यात्पूर्वं आनीयता’ मित्युक्ते यथा-

जातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्वं
आनीयते ॥ [अलोऽन्त्यात्पूर्वं] ।

(प्र०) यथाजातीयकोऽन्त्य इति । एतच्च
ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः । षष्ठीप्रथमयोरपि न
दोषः । षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी । निर्धारणं च तुल्य-
जातीयस्य भवतीति अलां मध्ये योऽन्त्योऽन्तस्मात्पूर्वं
उपधासंज्ञ इत्यलेवोक्ताख्यायात्प्रतीयते । प्रथमाबहुव-
चनपक्षेऽप्ययमर्थः-अन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञ इति ।
‘अल’ इति जातौ बहुवचनम् । अवधिमत्तुल्यजातीय-
श्चावधिरिति अलोन्त्यादिति विज्ञायते ॥

(उ०) एतच्चेति । अवधिनाऽवधिमता निर्णयं ब्रुवते-
त्यर्थः । संयोगोपेत्यादिव्यवहारास्तु गौणा इति भावः ।
षष्ठीप्रथमयोरपीति । दृष्टान्तेऽमीषां ब्राह्मणानामित्यु-
पाददत्ता भगवता सूचितमिदम् । उक्तान्यायादिति ।
भाष्योक्तादित्यर्थः । जातौ बहुवचनमिति । भाष्यकृता
जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादिदं नित्यम् ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १।१।६५॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १।१।६६॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्र०) तस्मिन्निति । तस्मादिति । किमुदाह-
रणमिति । इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूप-
पदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः ॥

(उ०) तस्मिन्निति । तस्मादिति । स्वरूप-
पदार्थकत्वेनेति । स्वरूपस्य तत्र विशेषत्वादिति भावः ॥
प्रश्न इति । तस्मिन्नपि चेत्त्यत्रैव वोताऽन्त्यत्रापीति प्रश्न
इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इह तावत् ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व-
स्ये’ति ‘इको यणचि’ । इध्यत्र मध्वत्र । इह
‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति ‘अन्तरुपसर्गोभ्योऽप
ईत्’ । द्वीपम् अन्तरीपं समीपम् ॥

(प्र०) इध्यत्रेति । यदि तस्मिन्नपि चेति
तस्माच्छस इति चात्रैवेति परिभाषे उपास्यास्येतां तदा
तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येनामिति भावः ।
अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति योष्माकीण ! अस्मभ्यं देहि,

आस्माकीन ! युष्मभ्यं दीयतामिति खजः परयोयुष्मद-
स्मदोरादेशौ न भवतः । वृक्षानित्यत्र च पूर्वसवर्ण-
दीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य सकारस्य नत्वं न भवति ।
अथ 'शस' इति स्थानपठ्यति व्याख्यानात् सकारस्य
न भवतीत्युच्यते, एवमप्युच्चरत आनुपलभत इत्यादौ
पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव

(७०) सत्रैव पूर्वति । ननु 'तस्माञ्छचि' 'तस्मा-
ञ्छद्धिहलः' 'तरमाच्छस' इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीतं
गौरवमिति चेन्न । यतो द्विहलो नुङ्प्रथमके नास्योपयोगः,
तत्राऽङ्गाधिकारेण लिङ्निमित्ताङ्गसंबन्धिदीर्घात्पूर्वस्य प्रत्या-
सत्त्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसंभवेन फलाऽभावात् । एवं तस्मा-
ञ्छच्यतीत्यापि न दोषः, उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्या
नरूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन नुङ्प्रधानादिति
भावः । तस्मिन्निति परामृष्टलज्यव्यवधानाय संबुद्धयन्त-
मुदाहरति-यौष्माकीणेति । सकारस्येति । तस्मादि-
त्येतत्साहचर्याच्छस इति पञ्चमी । शसा च मुख्यार्थे
सामानाधिकरण्यं शसवयवे लक्षणैवेति भावः । मुख्यार्थे
सामानाधिकरण्याऽसंभवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयव-
षष्ठीस्थाशङ्कते—अथेति । 'शस इति स्थानपठः' त्यपाठः ।
'इति षष्ठी'त्येव पाठः । 'आ'नित्यशब्दस्य शसि रूपम् ।

[समाधानबाधकभाष्यम्]

अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः
क्रियते, अन्यथाजातीयक उदाह्रियते ॥

(प्र०) अन्यथाजातीयकेनेति । इतिकरणात्
स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः । थाला प्रकारमात्र-
मभिधीयत इति तद्वतोऽभिधानाय जातीयरप्रत्ययः
कृतः । लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्यय-
द्वयप्रयोगः । केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यत एव ॥

(७०) इतिकरणादिति । लोकेऽर्थप्रधानस्य एदार्थ-
विषयोसकेतिना शब्दप्रधानत्वदर्शनादिति भावः । नन्वेका-
र्थकप्रत्ययद्वयोपादानं व्यर्थमत आह—थाळेति । एवं च
'शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, जातीयस्तु
तद्वति स्वभावादिति भावः । नन्वेवं जातीय एव प्रयुज्यतां
किं थालेत्यत आह—लौकिके इति । उभयोः प्रकारव-
द्वृत्तिष्वेऽप्येवं वक्तुं शक्यमिति उक्त्यल्लो वृथा । अत एव
कस्यै प्रयोग इति चिन्त्यम् ।

[उदाहरणप्रश्नभाष्यम्]

किं तर्ह्युदाहरणम् ? ।

१ अन्येन—सर्वनामत्वेन प्रकारेण—अन्यथा, अन्यथा-
प्रकारौ स्मात्स्मिनावस्य—अन्यथाजातीयकः । तेनेतिविग्रहः

[तत्समाधानभाष्यम्]

इह तावत् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'
ति, 'तस्मिन्निति च युष्माकास्माकौ'
इति । 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति—'तस्मा-
च्छसो नः पुंसी'ति ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

इदं चाप्युदाहरणम्—'इको यणचि'
'अन्तरूपसर्गेभ्योऽप ई' दिति ॥ कथम् ? ॥
सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते । सर्वनामा च
सामान्यवाची । तत्र सामान्ये निर्दिष्टे
विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति ॥

(प्र०) इदं चाऽपीति । सिद्धान्तवादी । इति-
करणोऽत्रार्थनिर्देशार्थ एव, स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूप-
ग्रहणे प्राप्ते । सर्वनाम्नाऽयमिति । सूत्रान्तरोपात्तस्य
तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणम् । किं
तर्हि ? गर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः । तेन यत्र सप्तम्य-
र्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम् ।
विशेषा अपीति । अपिः संभावनायाम्, न समुच्चये ।
नहि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति, यदु-
दाहरणं स्यात् । तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमि-
त्यर्थः । सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात् ।

(७०) ननु दूषितस्यैव कथमुदाहरणत्वेन दानमत
आह—सिद्धान्तेति । अर्थनिर्देशार्थ एवेति । अन्यथा
तस्मिन्निति शब्देऽचीत्यादिशब्दे वाऽव्यवहिते इत्यर्थः
स्यादिति भावः । नैतदनुकरणमिति । प्रागुक्त्युक्तेरिति
भावः । सर्वनाम्नेति । सप्तम्यन्तार्थकसर्वनाम्नेत्यर्थः ।
सप्तमी स्वस्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोधनायाऽनुवादिकेति भावः ।
इतिशब्दलभ्यमर्थमाह—यत्र सप्तम्यर्थेति । सप्तम्यर्थबोध
इत्याद्यर्थः । अत एव तस्माञ्छच्यतीत्यादौ न प्रवृत्तिः, अचि
इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः । सप्तमीपञ्चम्यर्थवधिक-
रणावधी । अर्थं पदोपस्थितपक्षेऽर्थो दर्शितः । पक्षान्तरेऽपि
सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते सतीत्यर्थो बोध्यः । भाष्ये सामा-
न्यवाचीति । बुद्धिस्थत्वेनैव तदादीनां बोधकतेति भावः ।
सामान्यम्—अनिर्धारितविशेषम् । 'तस्मिन्निति'त्यादे-
रपि सप्तमीपञ्चमीविशेषत्वादित्याद्यर्थः । सामान्यस्य—उक्त-
बुद्धिस्थत्वस्य । सर्वविशेषेषु भावात् । सत्त्वादित्यर्थः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः सामान्यं को वा विशेषः ? ॥

२ प्रकारमात्राभिधाने वेत्यर्थः ।

३ कस्य—कप्रत्ययस्य । ४ कचित्तम् ।

(प्र०) किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावस्यानवस्थानात्प्रश्नः । कदाचिद्दूराद्भेदत्वमात्रग्रहणं, पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः, कदाचित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्भेदादेः ॥

(४०) उक्तमर्थमज्ञानानस्य चोषमित्यभिप्रायेणाह—सामान्येति । तस्मिन्नितीत्यस्य तस्मिन्नणि चेत्यादिः कथं विशेषः तस्यापि खञादिरूपितसामान्यत्वादिति, अचीत्यस्याप्यकाराद्यपेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि बोध्यम् । ननु कथमनवरिधितः पूर्वावगतं सामान्यम्, पश्चादवगतो विशेषः, इति व्यवस्थासंभवात् आह—कदाचिदिति । परिच्छेदपरिच्छेदकभावोऽनियत इत्यर्थः । एवं प्रकृतेऽप्यचीत्यादीनां बुद्धिस्थत्वेन परिच्छेदाद्बुद्धिस्थस्यापि तैः परिच्छेदादनिर्णय इति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

गौः सामान्यम् । कृष्णो विशेषः ॥

(प्र०) गौः सामान्यमिति । यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम् । यन्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम् । इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थमात्रं सामान्यं निर्दिष्टम् । अचिहलीत्यादयस्तु विशेषाः ॥

(४०) विशेष्यं प्रधानमिति । परिच्छेदमित्यर्थः । परोपकारितया—परिच्छेदकत्वेन । एवं प्रकृतेऽपि तस्मिन्नित्यर्थस्य परिच्छेदत्वेन विवक्षातसामान्यत्वम् । अचीत्यादीनां परिच्छेदकत्वविवक्षाणाद्विशेषत्वमिति भावः । तदाह—इहापीति । अयं भावः—सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयादचीत्याद्यर्थस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं भवति । गौर्विशेषो भवति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

भवति च ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो, विशेषोऽपि सामान्यम्, सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रकल्पेते च ॥ कथम् ? ॥ 'विवक्षातः' ।

यदाऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति

१ क्विन्न । २ 'यदाऽस्य' । ३ 'स्पष्टप्रतिपक्षे' इति शेषः ।

कृष्णो विशेषत्वेन, तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । यदा कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः सामान्यं, गौर्विशेषः ।

[दृष्टान्तान्तरभाष्यम्]

अपर आह—'प्रकल्पेते च' ॥ कथम् ? ॥

'पितापुत्रवत्' । तद्यथा—स एव कंचित्प्रति पिता भवति, कंचित्प्रति पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः । एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति, ये सर्वनाम्नानिर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकव्याप्यते ॥

(प्र०) पितापुत्रवदिति । जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदंशस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदाचित्काचिच्छक्तिराश्रीयते । 'सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्येव कस्मैश्चोच्यत इत्याह—एते खल्वपीति । 'नैर्देशिकानां—निर्देशप्रयोजनानां मध्ये । वार्त्ततरकाः । युक्ततरका इत्यर्थः । भाष्यकारवचनप्राभाष्यादत्र तरप्प्रत्ययः । तमपा ह्यत्र भाष्यम् । एतैर्हीति । यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते, तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीयतेति भावः ॥

(४०) तदेवं पर्यायेण सामान्यविशेषभावमुपपाद्य द्वितीयविषया कृतं प्रश्नं समाधातुं योगपक्षेनापि तमुपपादयितुमाह भाष्ये—पितेत्यादि । यथा 'पराशरतमजं वन्दे शुक्रतातं तपोनिधिम्' इत्यत्र । तथा राजपुरुषाश्च इत्यत्र पुरुषो राजापेक्षया विशेष्यः, अश्वापेक्षया विशेषणम् । एवं प्रकृते खञादिरूपितसामान्यस्यापि तस्मिन्नणित्यस्य तस्मिन्नितीत्येतत्प्रति विशेषत्वमिति भावः । इत्याहेति । इत्यत आहेत्यर्थः । निर्देशप्रयोजनानामिति । बोधप्रयोजनानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः । दिवचनविभज्योपपदत्वाभावादाह—भाष्यकारेति । परे तु नैर्देशिकानां मध्येऽन्येभ्यः शब्देभ्य इत्यध्याहृत्य विभज्योपपदेऽत्र तरप् । अत एव न खल्वपि बहूनां प्रकर्षं तरपा भवितव्यमिति तरप्पुत्रस्थभाष्येणाऽविरोध इत्याहुः । सप्तमीशब्देनेति । तथा च 'सप्तम्यां जनेर्द' इत्यादावेवेदमुपतिष्ठेति भावः । किंच यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे नेङ्गि कृतीत्यादी दोषः । तत्र कृतीति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात्, परंतु षष्ठ्यर्थे स इति भावः । 'सप्तमीति निर्दिष्टे' इति सूत्रकरणेऽपि तदर्थक्यादिनिर्देश इत्यर्थे स एव दोषः ॥

४ निर्देशो-बोधः । ५ अन्येभ्यः—असर्वनामभ्यः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ किमर्थमुपसर्गेण निर्देशः क्रियते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते-तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इति प्रश्नः । न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः, केवलस्य दिशोर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात् ।

(ड०) यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह-न पुनरिति । अत एव किमर्थमुपसर्गेर्निर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्येतेति नोक्तम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् । अर्थे मा भूत्-जनपदे, अतिशयन इति ॥

(प्र०) शब्द इति । अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं 'तस्मिन्निति पूर्वस्ये'त्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्ट-शब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति । शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति । जनपद इति । तत्रार्थमर्थः स्यात्-जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरार्थ-कस्य लुम्भवतीति ॥

(ड०) अन्तरेणापीति । साकाङ्क्षतयोच्चारित इति पदध्याहारादिति भावः । पुनर्निर्दिष्टेति । एवं च सप्तम्यन्तर्धे बहिर्भूते उपनिष्ठस्य पूर्वस्येत्यर्थः । बहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेयं सूत्रोपात्तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादवधिमनपि शब्द एवेति शब्दं सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यत इति भावः । ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्याऽसंभवात् कथं जनपदे इत्यत्रास्योपस्थानमत आह-तत्रायमर्थः स्यादिति । लक्षणा स्यादिति भावः । निर्दिष्ट-ग्रहणे तु यत्र मुख्यया वृत्त्या शब्दतात्पर्यको निर्देशस्तत्राऽस्योपस्थानमिति न दोष इति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

किं गतमेतदुपसर्गेण, आहोस्वि-
उच्छ्वाधिक्यादर्थ्याधिक्यम् ॥

गतमित्याह ॥ कथम् ? ॥ निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा-निष्क्रान्तो देशाभिर्देशः । बहिर्वेश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः, अर्थोऽबहिर्भूतः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ? ।

१ तत्र-तत्रैतदुपपत्तिरिति । २ तस्य च-सप्तम्यन्तार्थस्य

(प्र०) अथेति । ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः

प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः-जनपदे लु'वित्यत्रार्थेन पौर्वापर्याऽभावात् 'जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लु'विति, तथा 'अतिशयने वर्तमानात्तमबादयः' इत्यर्थनिर्देशोपस्थानं न भविष्यति । यदि चैतत्प्रयो-जनम्, तदा 'तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्ये'ति वक्तव्यम् ॥

(ड०) अर्थेन पौर्वेति । तदाचकशब्दलक्षणायां च न मानमिति भावः । अत्रार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेव शरणम्, एवं चाथ किमर्थमित्यादिपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् । किं चाऽर्थनिर्देशे 'जनपदे यः प्रत्यय' इत्यन्वये नियमप्रसङ्गाऽभावाच्चयमफला परिभाषा नोपपिष्ठते इत्यपि बोध्यम् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ॥ * ॥

निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । 'आनन्तर्यार्थम्' । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात्-इको यणचि' । दध्यत्र, मध्वत्र । इह मा भूत्-समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः ॥

(प्र०) निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोजनाऽभावादिति भावः । निःशब्दश्च नैरन्तर्यं वर्तते । दिक्षि-श्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते ॥ समिधाविति । ननु 'संहिताया'मित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति । अचीति चाधिकरण-मौपश्लेषिकं निर्दिष्टम् । न च व्यवहित उपश्लिष्टो भवति । नैष दोषः-वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता । सा चात्रास्ति । अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इकसंभवति अनन्तरो व्यवहितो वा तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात् ॥

(ड०) भाष्ये-आनन्तर्यमात्रे इति । न तु व्यवधाने इत्यर्थः । ननु संहितायामिति । निमित्तस्थानिनो रन्येनाऽव्यवधानं संहितेति भावः । उपश्लिष्ट इति । उपसमोपे श्लिष्टोऽत्यन्तसमीप इति हि तदर्थः । नैषदोष इति । वर्णशून्यकालाऽभावः संहितेति भावः । सत्सप्तमीति । औपश्लेषिकाधिकरणत्वस्य व्यवहिते वाषात्सत्ता तु व्यवहितेऽपीति भावः । एवं च निर्दिष्टग्रहणमौपश्लेषिकाधिकरण-सप्तम्यां तात्पर्यग्राहकमिति तात्पर्यम् । वस्तुतः उपश्लेषोऽव्य-व्यवहितेऽस्येव, किंचिद्स्थितेऽपि इक्ष्मूले तिष्ठतीति

च । ३ 'उदधा' ।

कटव्यवधानेऽपि भूमौ श्वेत इति च व्यवहारात् । ननु व्यवहिते इकोऽचः पूर्वत्वाऽभावेनाऽप्राप्ते निर्दिष्ट-ग्रहणं व्यर्थमत आह—व्यवहितेऽपीति । 'मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्र'मित्यादिव्यवहारादिति भावः । यत्र विषये इति । लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इति भावः । वस्तुतः संहिताऽधिकारो न कर्तव्य इत्यभिप्रायमिदं भाष्यम् । संहिताधिकार-प्रत्याख्यानं च तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । किं नियमार्थमथ षष्ठी-प्रकृत्यर्थमिति प्रश्नः ॥

(उ०) किमुदाहरणमित्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्त-त्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—किंनियमार्थमित्यादि ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तस्मिन्स्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगोऽ-
विशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं

पचत्योदनम् ॥*॥

तस्मिन्स्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयो-
रविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः । ग्रामे देव-
दत्तः । पूर्वः पर इति सन्देहः । ग्रामाद्देव-
दत्तः । पूर्वः पर इति सन्देहः । पवमिहापि
'इको यणचि' । दध्युदकम् । पचत्योदनम् ॥
उभाविकौ उभावचौ । अचि पूर्वस्य अचि
परस्येति सन्देहः । 'तिङ्गितङ्' इति ।
अतिङ्ः पूर्वस्य, अतिङ्ः परस्येति सन्देहः ॥
इष्यते चात्राऽचि पूर्वस्य स्यात्, अतिङ्[ञ्च]
परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं न सिध्य-
तीति नियमार्थं वचनम् ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) पूर्वोत्तरयोरिति । कर्मणि षष्ठी । योगः
संबन्धः । तदयमर्थः—[इकोयणचीत्यत्र]अच्युपलिष्टस्येको
यणा भाष्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्व उपलिष्ट एवं पूर्व-
स्मिन्नपि परः । तिङ्गितङ् इत्यत्रापि यथाऽतिङ्गन्तात्परं
तिङ्गन्तं भवत्येवं पूर्वमपि । तत्र षष्ठीप्रकृतिपक्षे षष्ठ्यनुव-
र्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् । योगयो-
रिति । युज्येते इति योगौ । कर्मणि घञ् । अचीति सत्स-

समीपक्षेऽप्यनियमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति । 'उपपद-
विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति न्यायादधिकरण-
ससमी कृता, न तु दिव्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र दध्यु-
दकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं
निमित्तत्वं चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं—पूर्वस्यैवाऽ-
नन्तरस्यैव भवतीति । द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्ति-
व्यवहितनिवृत्तिश्च । सन्देहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः ।
'न हि सन्देहादलक्षण'मिति न्यायात्पर्यायप्रसङ्गात् ।

(उ०) ननु 'पूर्वोत्तरयोर्योगो'रिति भाष्यदर्शनेन
पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात्सापेक्षस्याऽसम-
र्थत्वेन 'योगाऽविशेष'इति समासो न स्यादत आह—कर्मणि
षष्ठीति । तथाच क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाऽ-
विरुद्धः समास इति भावः । 'पूर्वोत्तरयोर्योगो'रिति तु
फलितार्थकथनम् । अच्युपलिष्टस्येति । औपपक्षिकेऽ-
धिकरणे ससमीति भावः । आद्यसूत्रोदाहरणं—दध्युदेति ।
द्वितीयसूत्रोदाहरणं—पचत्येति । ननु नियमपक्षात्षष्ठी-
प्रकृतिपक्षः प्रशस्तोऽनुवादोपाऽभावादत आह—तत्रषष्ठीति ।
भाष्ये योगयोरिति द्विवचनोपपत्तये आह—कर्मणीति
युज्यमानयोः पूर्वपरयोरविशेषात् सम्बन्धाऽविशेषादित्यर्थः ।
वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । प्रतियोगिद्वित्वेन सम्बन्ध-
द्वित्वाच्च द्विवचननिर्देश इति बोध्यम् । सत्ससमीपक्षे-
पीति । 'यस्य च भावेने'ति ससमीति भावः । इदं चिन्त्य-
मित्याह—उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिस्त्वं च—
कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तिस्त्वम् । एतच्च 'तत्र
च दीयत' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ननु दिव्योगेति
सत्ससम्या अप्युपलक्षणमिदम् । एतच्च 'आत्रलोप' इत्यत्र
निरूपयिष्यामः । पर्यायस्यैवापादाने बीजमाह—नहि युग-
पदिति । स्थानित्वे हि कार्यत्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वं च,
निमित्तत्वे च पाराध्येन गुणत्वं सत्त्वं च, तद्योभयमेकदा
एकस्य विरुद्धमिति भावः । ननु 'सन्देह' इति भाष्योक्त्या
शास्त्रस्य मूलत्वमित्याभातीत्यत आह—सन्देहस्त्विति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

किं तर्हीति ? ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते, किं तत्र
पूर्वस्य कार्यं भवत्याहोस्त्वित् परस्येति ? ॥

(प्र०) अथ यत्रेति । यथा बहोर्लोप इत्यत्र ।

युगपच्चैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वाऽसंभवात्प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमी

निर्देशः ॥*॥

उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमी-
निर्देशो भविष्यति ॥

(प्र०) विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया पर-
त्वस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः ॥

(उ०) ननु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याऽभावा-
त्कथं विप्रतिषेधोऽत आह-सूत्रपाठेति । अत एवाग्रे
ब्रूमो ह्यसादिति त्रैपादिकमुदाहरणं सङ्गच्छते । तत्र हि
कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

(प्र०) किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेष-
निर्देशस्यानवकाशत्वाद्वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(उ०) विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वा-
दिति । इदमुदाहरित्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम् । अत
एव 'डः सिः धुः' इत्यत्र द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न श्रुतिः ॥

[प्रयोजनवार्तिकानि]

॥*॥ प्रयोजनमतो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे॥*॥

[अतो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे प्रयो-
जनम्] ॥ वक्ष्यति-तास्यादिभ्योऽनुदात्त-
त्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः' इति ।
तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य
लसार्वाधातुकस्य, लसार्वाधातुके परत-
स्तास्यादीनामिति सन्देहः । तास्यादिभ्यः
परस्य लसार्वाधातुकस्य ॥

(प्र०) संदेह इति । संदिग्धाच्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उ०) भाष्ये-वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति ।
'तास्यनुदात्ते'दिति सूत्रे । अभ्यस्तसिजर्थ इति । 'अभ्य-
स्तानामादिः 'आदिः सिन' इति सूत्रयोर्लसार्वाधातुक इति
सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः ।

॥ * ॥ बहोरिष्ठादीनामादिलोपे ॥ * ॥

[बहोरिष्ठादीनामादिलोपे प्रयोजनम्]

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसाम्, इष्टेमेयःसु पर-
तो बहोरिति सन्देहः । बहोरुत्तरेषामिष्टे-
मेयसाम् ॥

(प्र०) इष्टेमेयःस्त्विति । तदा च बहुशब्दस्य
लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम् ॥

॥ * ॥ गोतो णित् ॥ * ॥

[गोतोणित् प्रयोजनम्] । गोतः परस्य
सर्वनामस्थानस्य, सर्वनामस्थाने परतो
गोत इति सन्देहः । गोतः परस्य सर्व-
नामस्थानस्य ॥

(प्र०) गोतो णिति । यदि गोशब्दस्य
णित्वं स्यात्तदा 'तिष्ठति गौ' इत्यत्र वचनसामर्थ्यादन-
ङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् ॥

(उ०) ननु भाष्ये सर्वनामस्थानस्य गोत इति षष्ठी-
दर्शनाण्डित्यनेनान्वयो न स्यादत आह-णित्वमिति ।
भावप्रधानो निर्देश इति भावः । गोतो णित्वे को दोष-
स्तत्राह-तिष्ठतीत्यादि ॥

॥*॥ रुदादिभ्यः सार्वाधातुके ॥ * ॥

[रुदादिभ्यः सार्वाधातुके प्रयोजनम्] ।
रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य, सार्वा-
धातुके परतो रुदादीनामिति सन्देहः ।
रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य ॥

॥ * ॥ आने मुगीदासः ॥ * ॥

[आने मुगीदासः प्रयोजनम्] । आस
उत्तरस्यानस्य, आने परत आस इति
सन्देहः । आस उत्तरस्यानस्य

॥ * ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ * ॥

[आमि सर्वनाम्नः सुट् प्रयोजनम्] ॥
सर्वनाम्न उत्तरस्यामः, आमि परतः सर्व-
नाम्न इति सन्देहः ॥ सर्वनाम्न उत्तरस्यामः ॥

॥ * ॥ घेर्ङित्याणनद्याः ॥ * ॥

[घेर्ङित्याणनद्याः प्रयोजनम्] । नद्या
उत्तरेषां ङिताम्, ङित्सु परतो नद्या इति
सन्देहः । नद्या उत्तरेषां ङिताम् ॥

॥ * ॥ याडापः ॥ * ॥

[याडापः प्रयोजनम्] ॥ आप उत्तरस्य
ङितः, ङिति परत आप इति सन्देहः ॥
आप उत्तरस्य ङितः ॥

॥ ॥ डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम् ॥ ॥

[डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यं प्रयो-
जनम्] ॥ डम उत्तरस्याऽचः अचि परतो
डम इति सन्देहः ॥ डम उत्तरस्याचः ॥

(प्र०) डमो ह्रस्वादिति । डमो डमुडागमे सति
'कुर्वन्नास्ते' इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारो-
ऽन्तो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति ॥

(ड०) पदस्य चैक इति । व्यक्तिपक्षे इदम् । व्यक्ति
पक्षेऽप्येवंविधप्रयोगसाधनार्थं व्याख्यानमिति भावः ।
यद्वाऽन्तश्चङ्गस्यावयववाचित्वेनेदृशे विषये जातिग्रहणाऽसंभव
एतेत्याहुः ॥

[विप्रतिषेधानुपपत्तिवार्तिकम्]

॥ * ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाश-
त्वादाविप्रतिषेधः ॥ * ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वा-
द्युक्तोऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवाऽङ्गं कृत-
सामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति
कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥

(प्र०) विभक्तीति । पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमी-
निर्देशस्य क्वचित्पूर्वार्थत्वात्कचिदुत्तरार्थत्वात्सावकाश-
त्वम् । पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोध-
यिष्यतीति भावः ॥

(ड०) 'ङः सि धु' इत्यादावुभयोरप्यनवकाशत्वादाह—
पूर्वोपात्तेष्विति । बहोरिति पञ्चमी अचरितार्था । अत
प्येवादिषु षष्ठी । अत एव 'भू च बहो'रिति पृथङ्निर्देश-
श्चरितार्थः । गोत इत्यादौ 'सर्वनामस्थाने' इति सप्तमी पूर्वत्र
चरितार्था । गोशब्दस्य शित्ववैयर्थ्यं च । तिष्ठति गौरित्यत्र
गोशब्द प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् बोधः । वदादिभ्यः सार्वधा-
तुक इति, सार्वधातुक इति 'लिङः सलोप' इत्यादौ चरिता-
र्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सत्य लोप इत्यर्थः ।
'आमि सर्वनाम्' इत्यामीति श्रेष्ठ इत्यत्र सावकाशम् ।
'डम' इति सूत्रेऽचीति मध्य डञ् इति सूत्रे चरितार्थम् ।

१ कृत स्यात् । २ कचिच्च ।

भाष्ये-पञ्चमीनिर्देशो भविष्यतीत्यस्य वक्ष्यान्त्वार्थं
एव भविष्यतीत्यर्थः । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे इति भावः ॥

• [एकदेशिनःसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः ॥ * ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र
पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्त-
व्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य
षष्ठी कर्तव्या ॥

(प्र०) यथार्थं वेति । यथाविषयमित्यर्थः ।
प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः ॥

(ड०) भाष्ये एकदेशी प्रौढाह-यथार्थं वेति । तत्र
अर्थशब्दो न प्रयोजनादिवाचीत्याह-यथाविषयमिति ।
प्रदेशेष्विति । प्रागुक्तेष्वित्यर्थः । भाष्ये-पूर्वस्य षष्ठी-
ति । पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः ।
एवंचोभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरियम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

(ड०) तत्र तत्र सप्तम्यन्तषष्ठ्यन्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं
मत्वेतर एकदेशी आह-स तर्हि ॥

[एकदेशिनःसमाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । अनेनैव प्रकृतिर्भविष्यति-
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी, तस्मादि-
त्युत्तरस्य षष्ठी [ति] ॥

(ड०) स एकदेशी प्रौढाह-न कर्तव्यः । अनेनै-
वेति । षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेशी । उभयोः प्रकल्प-
कत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वे चावयवके इति च । निर्दिष्टे
पूर्वस्य षष्ठीति । पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी
तद्वोधकपदे भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरस्येत्यपि ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ॥ 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति ॥

[प्रकल्पकपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ प्रकल्पकमिति चेन्नियमाऽभावः ॥*॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याऽभावः ।

२ इति कचिच्च ।

उक्तं चैतत्-नियमार्थोऽयमारम्भ इति ॥

(प्र०) प्रकल्पकमिति चेदिति । यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकृतिः क्रियते । यत्र षष्ठीस्ति-
'इको यणचि'त्यादौ, तत्रानेन नियमो न क्रियते ।
नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते, येन षष्ठीप्रकृतिस्तस्या
नियमश्चेति भावः ॥

(उ०) नहीति । आवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥

[अपरदूषणभाष्यम्]

प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्प-
काः स्युः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ गुणित्जि-
ह्वथः सन् । 'गुणित्जिह्वथ' इत्येषा पञ्चमी
'स'न्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्-
'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥

[तद्वाचकभाष्यम्]

अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनि-
र्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव
भविष्यति ॥

[एकदेशिनस्तत्साधकभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । [तत्रै] इत्संज्ञा न प्रक-
ल्पेत । उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते ॥

(प्र०) इत्संज्ञेति । आदेशस्थोपदेशाऽभावात्त-
स्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः । स्थानी चोत्पत्तिकाल एव
निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा
नास्ति ॥

(उ०) इतर एकदेशी उपदेश इति हलन्त्यमिश्रयत्रानुवर्तत
इति मत्वाह-इत्संज्ञेति । तस्याचष्टे-उपदेशाभावा-
दिति । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयाऽनुमीयमानत्वेनादेशस्यो-
च्चारणाऽभावादित्यर्थः । ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तेरनु-
मीयमानादेशो निरनुबन्धक एवेत्यत आह-स्थानी चेति ।
यदा धातोः प्रत्ययस्तदानोभेदादेशो भवेदिति नेत्संज्ञादि
प्रतोक्षते । यत्र कार्यं तत्रेत्संज्ञेति प्रयोग एवेत्संज्ञेत्याभिमानः ।
एकदेश्युक्तिवादनं नात्यन्तं निर्भरः कार्य इति बोध्यम् ॥

[प्रकल्पकपक्षेदोषान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रकृतिविकाराव्यवस्था च ॥ * ॥

प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रक-
ल्पते-इको यणचि । अचीत्येषा सप्तमी
यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्-त-

स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति ॥

(प्र०) यणिति प्रथमाया इति । ततश्चेकः
स्थाने यण लभ्येत । इकोऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणोऽ-
प्यन्य इत्यभिमतता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् ॥

(उ०) ततश्चेति । पूर्वस्य जायमानो यणपि पूर्व
एवेति तत्रापि षष्ठीकल्पनमिति भावः ॥

॥ * ॥ सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र

षष्ठीप्रकृतिसिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः ॥ * ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी
प्राप्नोति । 'तास्यादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी-
लसार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रक-
ल्पयेत्-तस्मादित्युत्तरस्ये'ति । तथा लसा-
र्वधातुक इत्येषा सप्तमी 'तस्यादिभ्य' इति
पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्-तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्ये'ति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तत्रोभय-
कार्यप्रसङ्गः' ॥ उभयोः कार्यं तत्र प्राप्नोति ॥

(प्र०) उभयकार्यप्रसङ्ग इति । विरोधाऽभावा-
द्योगपद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति ॥

(उ०) विरोधाभावादिति । स्थानिभेदादित्यर्थः ।
अत एव विप्रतिषेधाऽप्रवृत्तिः । यद्यपि कार्यित्वनिमित्तत्वे युग-
पद्विरुद्धे, तथाप्येकदेश्युक्तित्वात्तान्यन्तनिर्भरः कार्य इति
बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥

[दूषणोद्धारभाष्यम्]

नैव दोषः । यत्तावदुच्यते-प्रकल्पक
मिति चेन्नियमाऽभाव'इति । माभून्नियमः ।
सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते, पञ्चमी-
निर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे
पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते एवं पञ्चमीनिर्दिष्टे
परस्य । नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य
कार्यं भवितुं, नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य ॥

(प्र०) मा भून्नियम इति । षष्ठीप्रकृत्यैव तत्फ-
लस्य लब्धत्वादिति भावः । यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ
प्रकल्प्यते । यत्र त्वस्तीको यणचीति, तत्रापि पूर्व-
स्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते ॥

(उ०) यत्र त्वस्तीति । तस्मिन्निति त्यस्य बहुविषय-
त्वलाभाय विषयभेदेन भेदात् कचित्पूर्वस्य षष्ठाति विधि-

परम्, कचिन्नियमार्थपरमित्यर्थः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

यदप्युच्यते—‘प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्यु’रिति । सन्तु प्रकल्पिकाः ॥

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं—‘गुप्तिजिकङ्गधः स’ञ्चि तेषां पञ्चमी सञ्चिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति ॥

[परिहारस्मारणभाष्यम्]

परिहृतमेतत्—न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यतीति ॥

[परिहारनिरासस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—‘नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत, उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते’ इति ॥

[परिहारस्थापनभाष्यम्]

स्यादेव दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत । तत्र[तु]खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते ॥

(प्र०) कृतायामित्संज्ञायामिति । सूत्रएवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे स शब्द एव सञ्चित्कार्यं लभत इत्यर्थः ।

(उ०) सूत्र एवेति । षष्ठीप्रकृतेः प्रागेव परत्वादन्त-रङ्गताश्च उपदेशोत्तरकालं सूत्र एवेत्संज्ञा । कार्यं तु प्रयोग एवेति भावः । एवं च निरनुबन्ध[क]स्यैव प्रत्ययत्वेन विधाना तदादेशस्य कुतः सानुबन्धकतेति तात्पर्यम् । भाष्ये उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यत इति । एवं च त्वदुक्तिरव्याहतेति भावः ।

[परिहारान्तरभाष्यम्]

अथ वा नानुत्पन्ने सनि प्रकृष्ट्या भवितव्यम् । यदा चोत्पन्नः सन्, तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकृष्टिर्न भविष्यति ॥

(प्र०) अथ वेति । परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपक्षयात्प्रवृत्त्यन्तराऽभावाच्चास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः ॥

(उ०) हलन्त्यसूत्रे उपदेशपदाऽसंबन्ध एवेति तत्सूत्र

१ इतिः कचिन्न । २ कचिन्न । ३ एवं च—तत्रैवेत्संज्ञायां च ।

वक्ष्यमाणपक्षेऽप्याह—अथवेति । परत्वविशिष्टस्येति । अनुत्पत्तौ धातोः परस्येति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । उपक्षणादिति । ‘पञ्चम्या’ इति शेषः । प्रकृष्ट्यन्तराभावादिति । पुनः प्रकृतौ मानाऽभावादिति भावः

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

यदप्युच्यते ‘प्रकृतिविकाराव्यवस्थाचे’ति । तत्रापि कृतौ प्रकृतौ षष्ठी इक इति, विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति, तत्र प्रकृष्ट्या भवितव्यम् ॥

(प्र०) प्रकृतौ षष्ठीति । ‘इको यणचि’ति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनाच्चास्ति षष्ठीप्रकल्पनम् । अपेक्षया अभावादित्यर्थः ॥

(उ०) अपेक्षया इति । श्रुतयोः संबन्धाऽभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रकृत्यपेक्षा । न च प्रकृते तथा । लिङ्गाच्छ्रुतेर्वलीयत्वादित्यर्थः ।

अथ वाऽस्तु तावदिको र्यणचीति यत्र [चं]नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये’त्यस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति ।

(उ०) भाष्ये—अथवाऽस्तु तावदिति । प्रथमा-षष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्प्रथमत इत्यणोः स्थान्यादेशभावोऽस्तु । तत एतत्सूत्रबलाद्यणः स्थानित्वेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । यत्र नाम सौत्री षष्ठी, यदि चेदानीमिति । यत्र सौत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापीदानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्ह्यस्तु—प्रकल्पयस्वित्यर्थः । परस्त्विदं प्रीक्षा । ‘अथवा नानुत्पन्ने सनो’ति प्रागुक्तन्यायात् ‘गाकुटादिभ्य’ इत्यादौ षष्ठीप्रकृष्ट्यावपि न दोषः, डिप्पदस्य धर्मपरत्वादिति बोध्यम् ।

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

यदप्युच्यते—‘सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृष्टिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः’ इति । [नैवं दोषः] । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नोभे युगपत्प्रकल्पके भवतः’ इति, यद्य‘मेकः पूर्वपरयो’रिति पूर्वपर-ग्रहणं करोति । [तस्मिन्निति निर्दिष्टे] ॥

(प्र०) यद्ययमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्पर-

४ एवं च तत्र तदनुवृत्तौ च । ५ ‘अत्रापि’ । ६ ‘यणिति’ ।

षष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वाधातुकस्य लसार्वाधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाहुण इत्यादावपि तथैव प्रकृतिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत्षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । 'दीर्घाच्छे तुग्भवती'त्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात्, 'सुराच्छाये'त्यादेर्वा ज्ञापकादीर्घस्यैव तुग्भवति, न तु च्छस्य ॥ [तस्मिन्निति]

(७०) यद्यपि युगपत् प्रकृतिविरोधान्न संभवति, तथाप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहरति—नोभे इत्यादिना । तथैव प्रकृतिरिति । अवर्णादच अवर्णास्याऽचक्ष्वेको गुणो भवतीत्यर्थ इति भावः । ननूभयोः प्रकल्पकत्वाऽभावेऽपि एकस्य कस्य प्रकल्पकत्वमन्त आह—तत्र परत्वेति । 'डः सि धु'इत्यादौ परत्वमुक्तेष्वनवकाशत्वेन परत्वेन च च्छकारे षष्ठीप्रकल्पनं स्यादत आह—दीर्घाच्छे इति । सुराच्छायेति । ष्ढागते तुको वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् तुक्सहितं पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोऽप्यासः । युक्तश्च तथा पाठः, वैकल्पिकेपु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् । [तस्मादित्युत्तरस्य] ।

स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा १।१।६७

(प्र०) स्वं रूपं शब्द । स्वरूपस्य पर्यायाणां

गां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषयामिति केचिदाहुः । अन्ये तु लिङ्गाऽभावाद्भिन्नन्तरशेषभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्तश्चार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । रूपशब्देन चेहाऽभिज्ञाशब्दत्वादिकं शुक्सारिकापुरुषोदीरितभिज्ञशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते । तत्र व्यक्तोः सामान्यं संज्ञा, सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते, सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फले न कश्चिद्भेदः ॥

(७०) स्वरूपम् । स्वरूपस्येति । शब्देनार्थप्रतीतावर्थे केषांचिकायाणां प्रसंभवात्तद्वाचकशब्दमात्रग्रहणादिति भावः । अन्ये स्थिति । शब्दस्य स्वरूपमिह ग्राह्य-

त्वेन विधित्सितमिति नेह प्रदेशविशेषसमर्पकं लिङ्गमस्तीति भावः । ननु शब्दस्येत्येव लिङ्गम्, यत्र शब्दग्रहणं तत्र स्वरूपमेव ग्राह्यं न तु पर्यायादीत्यर्थः । तेन 'जनपदे' 'अपत्य' मित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिरत आह—विध्यन्तरेति । न हि स्वरूपमित्यस्याग्नेर्दंगित्यादौ पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा संबन्धः संभवतीति भावः । भाष्यकारोऽप्याह—रूपं शब्दस्य संज्ञेतीत्ययमेव पक्षो युक्तः । ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायादेकस्यानेकार्थसंभवाच्चार्थस्यापि प्रतीती तत्र कार्याऽसंभवे ढगादयः पर्यायादिभ्योऽपि दुर्बारा इत्यत आह—देवदत्तादयश्चेति । नियमार्थत्वमुपपादयति—सर्वार्थेति । एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादिति भावः । शक्तियुक्त इति । शक्त्याश्रय इत्यर्थः । सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तिरिति । प्रत्याय्यत्वे शक्तियुक्त इत्यर्थः । अनेन नियमद्वयं दर्शितम्—अनेन शब्देनाभेदार्थो ग्राह्यः, अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय इति चेति । वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तन्नाऽस्मदादिज्ञानविषयः । सर्वार्थसर्वशब्दानामस्माकं विशिष्याऽज्ञानात् । किंतु योगिनामेव तज्ज्ञानम् । एवं च शास्त्राधिकारिणोऽस्मदादीन्प्रति नियमार्थत्वं शास्त्रस्याऽसंभवेव । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथावन्न व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात् प्रकरणादयैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ अर्थाभिप्रेयः फलित इति बोध्यम् । तत्र द्वितीयो नियमश्चिन्त्यः, आकारादीनां वृद्धिशब्दातिरिक्तेरकारादिशब्देभ्यः व्यवहारानापत्तेरिति केचित् । ननु रूपरूपिणोरेव भेदाऽभावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना, संज्ञासंज्ञिसंबन्धश्चानुपपन्न इत्यत आह—रूपेति । सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वसिद्धये आह—शुकेति । न च तत्रोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम् । तात्त्वादिभ्यापाररूपस्योच्चारणस्याऽऽश्रितत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं ज्ञायमानवक्तृविशेषानुमानानापत्तेः, उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः, वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावादिति भावः । ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्दृष्टम्, न चेह तदित्यत आह—तत्रेति । स्वशब्दो व्यक्तिबोधक आसीत्येन । एवं च शब्दस्य—तत्तुल्यतिविशेषस्य, स्वं—व्यक्तिः, रूपं—सामान्यसंज्ञकमित्याद्यः पक्षः । 'शब्दस्य रूप'मित्युद्दिश्य 'स्व'मित्यनेन व्यक्तिः संज्ञकत्वं विधीयत इति द्वितीयपक्षसंभवः, सामानाधिकरणस्य चोपपत्तिः । न चानयोः पक्षयोः फले कश्चिद्विशेष इत्याह—व्यक्तिरिति । व्यक्तिद्वारेणेति । सामान्यस्य ढगादिभिः साक्षात्प्राप्त्यर्थोऽसंभवादिति भावः ।

['आक्षेपभाष्यम्]

'रूप'ग्रहणं किमर्थम् । न 'स्वं' शब्द-

१ तत्रेति । रूपशब्दस्य तदर्थकत्वे इत्यर्थः । २ प्रत्याय्यस्वरूप-शक्त्यर्थः । ३ ह्यर्थं—सर्वे सर्वार्थवाचकाश्च कथा । ४ कचिन् ।

स्याशब्दसंज्ञा भवती' त्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति । नह्यन्यत्स्वं शब्दस्याऽस्त्यन्यदतो रूपात् ? ।

(प्र०) रूपग्रहणमिति । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते । अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते । अनुकरणशब्देषु नार्थः प्रतीयते । साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनात् । न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं, संज्ञित्वे चाऽर्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः ॥

(उ०) 'रूपग्रहणं किमर्थं'मिति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिग्राह्या व्यक्तिर्बो । शब्दस्य स्वं स्वीया जातिव्यक्तिर्वा बोध्येत्यर्थो भविष्यति । सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु न नियमः । उष्ण इत्यादौ व्यभिचारादित्याशयः । शब्दस्य सूत्रोच्चारितरस्य स्वं स्वीयं रूपं प्रयोगस्थ संज्ञीत्यर्थ इति केचित् । भाष्ये-रूपं शब्दस्य संज्ञेत्यत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः, कर्मव्युत्पत्तः । अन्यथा स्वशब्देनार्थग्रहणाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्याऽसङ्गतेः । नह्यर्थः शब्दस्य संज्ञा, किंतु बोध्य एवेति बोध्यम् । तत्रात्मीयवाचना स्वशब्देन रूपस्यैव कथं परिग्रह इत्यत आह-प्रतीताविति । उपदेशः-संबन्धग्रहणम् । अन्तरङ्गत्वं-प्रथमतः श्रोत्रेणोपस्थित्या । अइयत्त्वमुपपादयति-अनुकरणेति । शब्दमात्र तात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वात् । अर्थस्य रूपतुल्यत्वमभ्युपेयाप्याह-नचार्थ इति । शब्दास्मिन्नामेवावर्तिनात्वेन संज्ञात्वात्तादृशसंज्ञयाऽव्यवहाराच्चेति भावः । ननु स्वशब्दस्याऽभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह-संज्ञित्वे चेति । लोकेत एव सिद्धेरिति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-अस्त्यन्यद्रूपात्स्वंशब्दस्येति ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ अर्थः ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्ये'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

(प्र०) एवं तर्हीति । यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकम् । सति तु व्यावर्त्यं तत्रैवोपक्षयाच्च ज्ञापकं स्यात् । अर्थवद्ग्रहण इति । अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः । तेन काशे कुशे इत्यत्र 'को'इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । 'यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते, यथा वर्णग्रहणेषु

टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति ॥

(उ०) ज्ञापकमिति । स्वशब्देन बहिरङ्गस्याध्यर्थस्य ग्रहणे इत्यर्थः । नन्वन्यस्य स्वीयस्य सत्त्वेन तज्ज्ञापकस्यैव रूपग्रहणमित्यर्थो भाष्याल्लभ्यते । एवं च शास्त्रेऽर्थस्याऽग्रहणे कथमर्थवत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अन्यत् स्वीयमस्ति यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोधनार्थमुपयोगोपादानमिति भाष्याशयात् । एवं चाधिकसङ्ग्रहाय रूपग्रहणम् । रूपग्रहणेन चान्तरङ्गत्वादिन्यायबाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य शब्दबोध्यत्वं बोध्यत इति तात्पर्यम् । तत्रोभयानुग्रहाय सति संभवेऽर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । असति तु केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणम् । तदाह-यत्र चार्थवत्तत्त्यादि । अर्थोपस्थापकेन रूपेणेत्यर्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशश्चरितार्थः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

(प्र०) किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ शब्देनार्थगतेरर्थ[कार्य]स्याऽसंभवात्तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥*॥

शब्दोच्चारितेनार्थो गम्यते-गामानय दध्यशानेत्यर्थ आनीयते ऽर्थश्च भुज्यते । अर्थे कार्यस्याऽसंभवात् । इह च व्याकरणे अर्थं कार्यस्याऽसंभवः । 'अग्नेर्दग्नि'ति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यःपरो ढकर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थं कार्यस्याऽसंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भयः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च तस्मादेव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) शब्देनार्थगतेरिति । कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्याऽनित्यत्वाद्भिभाषा गुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी । इह योग्यतालक्षणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति । व्याकरणेऽपि पञ्चुरपत्यं देवता प्राञ्च उदखो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते । अग्नेर्दग्नित्यादां त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात्साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्या-

दिति सूत्रारम्भः । संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति । संज्ञा-
सम्प्रत्यय उच्यते ॥

(उ०) इह योग्यतेति । योग्यता-बोधजनकता-
रूपा, तया लक्ष्यते कल्प्यत इति योग्यतालक्षणः-शक्तिः,
तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाधीनत्वलक्षणगुणयोगाद्गोप्या
वृत्त्या वा संबन्धपदव्यवहार्यत्वमिति बोध्यम् । इत्यथे
एवेति । अर्थे कार्यस्य संभवादिति भावः । ननु संज्ञा-
विधायकस्य तत्प्रतिषेधार्थकत्वमयुक्तमत आह-संप्रत्यय
इति । भावेऽङ्गिति भावः ॥

[प्रयोजननिरासवार्तिकम्]

॥*॥ न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्त-
स्मादर्थनिवृत्तिः ॥*॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कार-
णम् ? 'शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः' । [शब्द-
पूर्वको ह्यर्थस्य संप्रत्ययः] । आतश्च शब्द-
पूर्वकः । योऽपि ह्यसावाह्यते नाम्ना ।
नाम चे यदनेन नोपलब्धं भवति, तदा
पृच्छति-‘किं भवानाहे’ति । शब्दपूर्वक-
श्चार्थस्य संप्रत्ययः ॥ इह च व्याकरणे शब्दे
कार्यस्य संभवः, अर्थेऽसंभवः । ‘तस्मादर्थ-
निवृत्तिः’ । तस्मादर्थ[स्य]निवृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्र०) नवेति । शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति,
न सत्तामात्रेण, चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयम-
वगमयन्ति । अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये कश्चिदयोग्यत्वात्
प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते, न तु
विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति भावः । शब्दपूर्वक इति ।
अस्य-उपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः ।

(उ०) नन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथं स्वरूप-
स्यैव ग्रहणमत आह-शब्द इति । तथा च प्रथमप्रतीत-
त्वरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः ।
शब्दपूर्वक इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः । प्रत्यास-
त्येति । अर्थबोधानुकूलत्वेन ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवा-
र्थेऽसंभवे कार्यं, न तु तत्पर्यायादिविधिति भावः । अर्थे कार्य-
संभवे तु तस्यैव । एवं चोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथात्यागे माना-
ऽभावादर्थवत्परिभाषाणि सूत्रं विना सिद्धेति तात्पर्यम् ।
एवं चैतद्व्यायानुवादकमिदं सूत्रं मन्दमत्यनुग्रहायेति
बोध्यम् । ननु अर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्बोधनाय शब्दप्र-
योग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आह-अस्योपल-

ब्धुरिति । श्रोतुरित्यर्थः । भाष्ये-शब्दपूर्वको हीति
हिः प्रसिद्धवर्थः । श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति
लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह-आतश्चेति । एवं च
शब्दस्यार्थप्रतीतो कारणत्वादर्थे कार्योऽसंभवे तद्बोधकारणत्वेनो-
पस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः । इदानीं तत्पृच्छद्वयन्या-
यबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्यमर्थेऽसंभवे
इत्याह-शब्दपूर्वकश्चेति । शब्दविशेषणकक्षाविशेष्यकः
प्रत्यय इत्यर्थः । ‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमा-
दृते’ इति भावः । चकारेण चास्य युक्त्यन्तरत्वं सूचितम् ।
भाष्ये-तस्मादर्थनिवृत्तिरिति । अर्थवाचकशब्दान्तर-
निवृत्तिरित्यर्थः ॥

[प्रयोजनदक्षिभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-‘अशब्दसंज्ञेति
वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत-‘दाधा ध्वदाप्’
‘तरसमपौ घः’ इति ॥

(प्र०) अशब्दसंज्ञेति । न्यायात्स्वरूपग्रहणे
मिदं शब्दगंज्ञायाम् स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिद-
मित्यर्थः । अन्यथापमर्गं घोः किरिति किं प्रत्ययो
घोर्धातोः शब्दार्थात्स्याच्च तु दाधाभ्यः । ‘कुमारीघ’
इत्यत्र घ षपेति ह्रस्वः प्रसज्येत । ई ह्रस्वघोः रित्यत्र तु
युशब्दस्याऽऽकारान्तत्वाभावाद्दामेव ग्रहणं सिध्यति ॥

(उ०) फलान्तरं शङ्कते-इदं तर्हीति । एवमर्थ-
मिति । निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्वंश-
स्यानुवाद इत्यर्थः । किं प्रत्यय इति । नचैवं ‘पेष्वासावा-
हनधिषु चेति धिग्रहणं न्यर्थं स्यात् । न हि धाधातोः
किं विना उदकस्य ध्युत्तरपदत्वं संभवति । तत्र हि ‘कर्मण्य-
धिकरणे चे’ति तदुत्तरसूत्रेण किरिति वाच्यम् । उपलक्षण-
मिदं सनि मीमाषु नेगदेत्यादौ घुधातोर्ग्रहणं स्यादिति
बोध्यम् । कुमारीघ इति । नन्वयं षष्ठातपुषः कर्मधारयो
वा, उभययापि नात्र प्राप्तिः, तत्र ‘स्त्रियां समानाधिकरण’
इत्यनुवृत्तेरिति चेत्, न । घोऽस्यस्याः सा घा, कुमारी घा
अस्य इति बहुव्रीहौ कुमारीघ इत्यर्थात् । ‘घादिषु ह्रस्वत्वं पुं-
स्त्रावादिप्रतिषेधेनेत्युक्तः पुंस्त्वं बाधित्वा ह्रस्वप्राप्तिरत्रेत्या-
शयात् । घुसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोऽवकाश इत्यत आह-ई
इच्छीति । घसंज्ञापि ‘किमेत्तिष्ठत्ययघा’दित्यादौ चरितार्था ।
तत्र हि तिङ्गन्तापरान्धघान्तप्रातिपदिभासंभवादिति बोध्यम् ॥

[प्रयोजननिरासवार्तिकम्]

॥*॥ [शब्द] संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचन-
प्रामाण्यात् ॥*॥

[शब्द] संज्ञा प्रतिषेधश्चाऽनर्थकः ॥
शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न
भवति ? ॥

‘वचनप्रामाण्यात्’ । शब्दसंज्ञावचन-
सामर्थ्यात् ॥

(प्र०) वचनप्रामाण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञि-
प्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं
न भविष्यति ॥

(उ०) प्रदेशेष्विति । सर्वप्रदेशेष्वित्यर्थः । संज्ञा-
वचनसामर्थ्यगम्यप्रकरणात्प्रत्यासत्तिन्यायो बाध्यत इत्य-
भिप्रायः । न चेहल्यघोः किमेत्तिडव्ययघेत्यत्र तयोश्चारिता-
र्थम् । तावन्मात्रफलकत्वं तत्रैव दाधाग्रहणं तरतमम्ग्रहणं च
कुर्यादिति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनसाधक्युक्तिभाष्यम्]

ननु च वचनप्रामाण्यात्संज्ञिनां संप्र-
त्ययः स्यात्, स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः ।

(प्र०) ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा
सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विति दृष्टापि स्वरूपस्य गतिनश्च
प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् ॥

(उ०) उभयगतिरिति । संज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेश्चा-
ऽनुग्रहायोभयगतिरिति भावः । सूत्रारम्भमभ्युपेत्येदम् ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘शब्दसंज्ञायां न स्वरूप-
विधिर्भवतीति यदर्थ-’णान्ता षडिति
षकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति ।
इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारा-
न्तायाः सङ्ख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्,
स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः ॥

[शापकनिरासेन प्रयोजनस्थापनभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । न हि षकारान्ता
संज्ञाऽस्ति ॥ का तर्हि ? ॥ ङकारान्ता ॥

(प्र०) नहीति । ‘षङ्गो छ’गित्यादावुच्चारितेति भावः ।
का तर्हीति । तत्र ङकारान्तः शब्द उच्चारितो
जशशोश्च षकारान्ताल्लुक्कर्तव्यः । षण्णामिति च नुद् ।

(उ०) षङ्गयइति । भाष्ये-संज्ञाशब्दो बोधक-

परः । न हि षकारान्तो बोधकशब्दस्तत्रोच्चारित इत्यर्थ इति
भावः । षकारान्तादिति । जशशोलुक्ः प्राग् जश्त्वा-
ऽभावात् ष पञ्च तदर्थं तस्य षट्संज्ञा विधीयत इति न
ज्ञापकत्वमिति भावः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

असिद्धं जश्त्वं, तस्याऽसिद्धत्वात्षका-
रान्ता

(प्र०) असिद्धमिति । ङकारान्तः श्रूयमाणोऽपि
ङत्वस्याऽसिद्धत्वात्षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भवि-
ष्यतीत्यर्थः

(उ०) ङकारान्त इति । ष उत्तरयोजंशसोरिति
स्वरूपग्रहणेन लुकि वायें जश्त्वमसिद्धमिति भावः ।
तत्रापि संज्ञासूत्रे दन्तोच्चारणात्षड्भ्य इत्यादौ ङत्वाऽसि-
द्धत्वेनैव निर्वाहः । संहितापाठेन दन्तस्य संज्ञात्वे ‘षट्-
चतुर्भ्य’ इत्यत्र चत्वाऽसिद्धत्वमावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥

[प्रयोजनदर्शिकाभाष्यम्]

॥*॥ [मन्त्रार्थम्] ॥*॥

मन्त्रार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्रे,
ऋचि, यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्दे
ऋकशब्दे यजुःशब्दे च मा भूत् ॥

(प्र०) मन्त्रार्थमिति । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा ।

(उ०) णान्तेत्यादि ज्ञापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायां न
स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयितुं, न तु शब्दपदार्थकं इत्या-
शयेनाह भाष्ये-मन्त्रार्थमिति ॥

[तन्निरासवार्तिकम्]

॥*॥ मन्त्रार्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्या-

दर्थगतेः सिद्धम् ॥*॥

मन्त्रार्थमिति चेत् । तन्न ॥ किं कार-
णम् ? ॥ [‘शास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धं’] ।
शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति ।
मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते, मन्त्र-
शब्दे ऋकशब्दे च यजुःशब्दे च तस्य
कार्यस्य सम्भवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादि-
सहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति
साहचर्यात् ॥

(प्र०) शास्त्रसामर्थ्यादिति । ‘देवसुप्रयो’रि

त्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्र इति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते । न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः । मन्त्रादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवाऽर्थस्यावगमात् ॥

(उ०) शब्दानुविद्धस्यैवेति । 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते' इति इयुंक्तेरिति भावः । तद्वोध्यत्वेन सहचरितत्त्वमित्यन्ये ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ सित्तद्विशेषाणां [च] वृक्षाद्यर्थम् ॥*॥

सिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं—
'तद्विशेषाणां ग्रहणं भवती'ति ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ 'वृक्षाद्यर्थम्' । 'विभाषावृक्षमृगे'-
ति । गृक्षन्यग्रोधं गृक्षन्यग्रोधाः ॥

(प्र०) सित्तद्विशेषाणामिति । वृक्षस्-मृगसित्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं । तुल्यजानी-
यानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते । पर्यायाणां च युग-
पत्प्रयोगाऽभावात्सामान्यविशेषाणां चार्थाऽभावात्सामा-
न्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्वग्रक्षमिति द्वन्द्वाऽमा-
वाद्विशेषाणामेव गृक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् ॥

(उ०) चाऽर्थाभावमुपपादयति—सामान्यशब्देनेति ।
एवं च पदार्थभेदाऽभावात्साहित्यरूपचार्थाऽसम्भव इति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकानि]

॥*॥ पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥*॥

पिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं—
'पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं
भवति स्वस्य च रूपस्ये'ति ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ 'स्वाद्यर्थम्' ॥ 'स्वे पुषः' । स्वपोषं
पुष्यति । रैपोषम् । धर्नपोषम् । विद्यो-
पोषम् । गोपोषम् । अश्वपोषम् ॥

(प्र०) पितृपर्यायवचनस्य चेति । चशब्दात्
स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव ॥

॥*॥ जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥*॥

जिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं—
'पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भव[ती]ति ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'राजाद्यर्थम्' । 'सभा

राजामनुष्यपूर्वा' । इनसभम् ईश्वरसभम् ॥
तस्यैव न भवति—राजसभा । तद्विशेषाणां
च न भवति—पुण्यैर्मित्रसभा, [चन्द्रगुप्त-
सभा] ॥

(प्र०) जित्पर्यायेति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः ।
'अराजे'ति पशुदास आश्रीयते । तेन राजशब्दसदृ-
शानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति ॥

(उ०) पशुदास इति । कश्चित् 'अराजे'ति च्छे-
दाऽभावात्, किंच राजशब्दः शब्दपरः, मनुष्यशब्दश्चार्थऽपर
इति दुर्लभं स्यात् । किंच अमनुष्यशब्देनापि मनुष्यपर्या-
याणामेव ग्रहणं स्यादितिदं वाचनिकमेवेत्याह ॥

॥*॥ सित्तस्य च तद्विशेषाणां च
मत्स्याद्यर्थम् ॥*॥

सिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं—
'तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चे'ति ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'मत्स्याद्यर्थम्' ॥ 'पक्षि-
मत्स्यमृगान्दन्ति' । मात्सिकैः । तद्वि-
शेषाणां—शाफरिकः । शाकुलिकः । पर्याय-
वचनानां न भवति—अजिह्मान्दन्ति [अनि-
मिपान् हन्तीति] ॥ अस्यैकस्य पर्याय-
वचनस्येष्ट्यते—मीनान् हन्ति—मैनिकः ॥

(प्र०) सित्तस्य चेति । इदं वाचनिकमेव ।
मत्स्याद्यर्थमिति । मृगपक्षिणोस्तु पिद्धिर्देशस्तत्फल-
लभार्थः कर्तव्यः । अस्यैकस्येति । इयमिष्टिरेव

(उ०) आद्यन्तो विहाय मध्योपादानेऽभिप्रायमाह—
मृगेति । एवं च मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥

अणुदित्सर्वणस्य चाऽप्रत्ययः १।१।६८

[प्रश्नभाष्यम्]

अप्रत्यय इति किमर्थम् ? ॥

(प्र०) अणुदित् । अप्रत्यय इति किमर्थमिति ।
किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेधः, उत यः
प्रतीयते विधीयत इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति
प्रश्नः ॥

(उ०) अणुदित् । किं यस्येति । नाक्षेपोऽयम्,
किंतु विशेषजिह्वासेत्यर्थः । उत यौगिक इत्यन्वयः ।

किमर्थमित्यत्राऽर्धशब्दोऽभिधेयपर इति तात्पर्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘सनाशंसमिक्ष उः’ ‘अं सांप्रतिके’ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अत्यल्पमिदमुच्यते-अप्रत्यय इति ।
‘अप्रत्ययादेशाटित्किन्मितः’ इति वक्तव्यम् ।
प्रत्यये-उदाहृतम् ॥ आदेशे-‘इदम् इश्’
इतः, इह ॥ टिति-लविता, लवितुम् ।
किति-बभूव । मिति-हे अनङ्गन् ॥

(प्र०) इत इति । विशेषविहितत्वात्त्यदायत्वं
बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति । बभूवेति । अनुना-
सिकः प्राप्नोति । अनङ्गञिति । आमपि पक्षे प्राप्नोति ।

(उ०) नन्विदमः परत्वात्त्यदायत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पर-
रूपेऽर्धतृतीयमात्रस्य सवर्णग्रहणेऽपि नाऽन्तरतम आदेशः
सम्भवतीति श्रुत एव भविष्यति । न च श्रुतापेक्षया दीर्घ-
पुनयोरन्तरतमत्वाच्चे एव भविष्यतः । ह्रस्वोच्चारणं तु
लाघवार्थं स्यादिति वाच्यम् । एवं तर्हि परत्वादल्लि लोपे
मात्रिकत्वान्मात्रिक एव भविष्यति, तत्र नाऽऽपीति वर्त्तते
फलाऽभावादत आह-विशेषेति । येन नाप्राप्तिन्यायादिति
भावः । शार्दनां चोददेशे एवेत्संज्ञालोपयोरन्तत्वेन सवर्ण-
ग्रहणप्रसक्तिः । अनुनासिक इति । ‘पक्षे’ इति शेषः ॥

[परिहारभाष्यम्]

टितः परिहारः-आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति-‘न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति
यदयं-ग्रहोऽल्लिटि दीर्घत्वं शास्ति ॥

(प्र०) यदयमिति । ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य
इति नियमाऽभावादिति भावः ।

(उ०) नियमार्थं तत् स्यादत आह-ग्रहेरेवेति ।
‘वृत्तो वे’त्यनेन विरोधादिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु
यथा ‘द्विसङ्ख्ये’ इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं तद्धि-
तार्थेति, एवं ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविध्यर्थं वृत्तो
वेति स्यादिति चिन्त्येवा व्याख्या । तस्मादिधेयसङ्कोच-
स्याऽन्याव्यस्ताञ्च तथा नियम इति भावः ॥

[परिहारनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्
स्यात्-‘ग्रहोऽल्लिटि दीर्घ एवे’ति ॥

(प्र०) नियमार्थमिति । ग्रहेर्दीर्घ एव, न ह्रस्व

इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः ॥

[परिहाराय ज्ञापकान्तरभाष्यम्]

यत्तर्हि ‘वृत्तो वे’ति विभाषां शास्ति ॥

(प्र०) वृत्तो वेति । ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो
मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? । एवं
तर्हि ‘वृत्त’ इत्यत्रापि अल्लिटित्यनुवर्तनाल्लिटि दीर्घ-
निषेधादन्यत्र उभयस्मिन्सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीदृ
इटा ग्रहणाऽभावस्य ॥

(उ०) ववरिथेति । ववर्येति छन्दसि इडभावनिपात-
नाद्भाषायां कृसृष्टृस्त्विति इटप्रतिषेधो न । अल्लिष्येव
वृत्तो वेत्यर्थाल्लिटि ह्रस्व एवेति भावः । वाग्रहणमिति ।
अत एव भाष्ये-‘यदिभाषां शार्दवी’त्युक्तम् ॥

[अप्रत्ययश्रितपञ्चदासवैयर्थ्याय परिहारभाष्यम्]

सर्वेधौमेष परिहारः-‘भाव्यमानेन
सवर्णानां ग्रहणं ने’त्येवं भविष्यति ॥

(उ०) भाष्ये-भाव्यमानेनेति । ईयं च जातिग्रहण-
प्राप्तं, गुणाऽभेदकत्वप्राप्तं चाऽनणसाधारण्येन प्राप्तं सवर्ण-
ग्रहणं वारयितुमावश्यकोति भावः ॥

[संज्ञापरत्वेऽपि तद्वैयर्थ्यभाष्यम्]

प्रत्यये भूयान् परिहारः-अनभिधाना-
त्प्रत्ययः सवर्णान्न ग्रहीष्यति । यान्धि
प्रत्ययः सर्वर्णग्रहणेन गृहीयान्न तैरर्थस्या-
भिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति ॥

(प्र०) प्रत्यये भूयानिति । साधारणत्वाऽसाधार-
णत्वेत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्था संज्ञा कृता, येनार्थं
प्रतियन्ति स प्रत्ययः । न च दीर्घपुनयोरर्थस्याभिधा-
नमस्ति ॥

(उ०) साधारणत्वेति । भूयानित्युक्तिर्नापूर्वाऽनेक-
समाधानाभिप्राया, किंतु सूत्रोक्ताऽप्रत्ययग्रहणमपेक्ष्यते ।
भूयानिति प्रतिज्ञायैकपरिहारोपन्यासेऽपि न विरोध इति
भावः । नन्वस्य ज्ञावित्यादाविवाधौभिधानाऽसमर्थस्यापि
सवर्णस्य ग्रहणं स्यादत आह-प्रत्यय इतीति । प्रत्यय-
विधौ सवर्णग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययस्त्वमेष्टव्यम् । तच्चान्व-
र्थत्वादसंभवीति न तत्र सवर्णग्रहणमिति भावः ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-इह केचित्प्रती-
यन्ते, केचित्प्रत्याप्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते

दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते । यावद्ब्रूयात्-प्रत्याय्य-
मानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति, तावद्-
प्रत्यय इति ॥

(प्र०) ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते
अगादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति । ह्रस्वैर्गृहीतैर-
प्त्वादीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राऽऽन आ विभक्तावित्यत्रा-
कारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यथैव हि अप्त्वादाकारो
रपरत्वादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिप-
द्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याऽप्रत्याय्यमान
इत्यर्थः । अन्तर्भावित्यर्थोऽदेतेः कर्मण्यज्जिधानात् ॥

(उ०) उच्चार्यन्त इति । उच्चारणं चाऽत्र साक्षा-
च्छब्देन बोधनं विवक्षितम् । अतोऽणादिशब्दप्रतीयमाने-
कारादिभिः सवर्णानां ग्रहणं सिद्धम् । ह्रस्वैर्गृहीतैरिति ।
'प्रकृतसूत्रस्थाऽप्यदेने'ति शेषः । ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा
प्त्वाऽण इति कथमाकारो ग्राहक इत्यत आह-यथैवेति ।
न चाक्षरसमास्रायिकविषयकः प्रतिषेधः । प्रत्याय्यमान-
विषयं तु सवर्णग्रहणमिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति
वाच्यम् । तथा सत्यको विधेयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य
कुमार्यावित्यादावप्राप्ते 'दीर्घाज्जुसि चे'ति प्रतिषेधोऽनर्थकः
स्यादिति भावः । एवं च वर्णसमास्रायपठितानामेव ग्राह-
कत्वबोधनार्थमप्रत्ययपदमिति तात्पर्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृहीयात् ? ॥

[प्रयोजनस्थापनभाष्यम्]

ह्रस्वम् ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

यक्षाधिक्यान् ग्रहीष्यति ॥

(प्र०) यक्षाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे
अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमु-
भयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितम् । न्याय्य एवात्र
परिहारो विधास्यते ॥

(उ०) उभयार्थ-ह्रस्वदीर्घोभयविध्यर्थम् । एवं च
यक्षाधिक्यमेवाऽसिद्धमिति भावः । न्याय्य एवेति ।
अनपञ्चादित्ययमित्यर्थः ॥

[तत्स्थापनभाष्यम्]

सूतं तर्हि गृहीयात् ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

अनपञ्चात् ग्रहीष्यति ॥

(प्र०) अनपञ्चादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहार-
सन्निविष्टा एव गृह्यन्ते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादनि-
ष्पादाद्ग्रहणकशास्त्रान्तराऽभावाच्च । अत्र सूत्रे अकारा-
दिभिराकारादीनां ग्रहणाऽसम्भवोऽन्येषु प्रदेशेष्वनेन
सूत्रेणाऽकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि
लभन्ते ॥

(उ०) यदुक्तं-यथैवेति तत्राह-अत्रहीति ।
स्वात्मनि क्रिया-स्वस्मिन्प्रवृत्तिः । विरोधे हेतुमाह-
अनिष्पादादिति । अर्थाऽबोधादित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः प्रयोजनभाष्यम्]

एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति
प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो-
'भवत्येषा परिभाषा 'भाव्यमानेन सव-
र्णानां ग्रहणं नेति ॥

(प्र०) भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयत
इति यौगिकस्याऽत्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(उ०) नन्वल्पविषयेणाऽप्रत्यय इत्यनेन कथं बहुविषय-
परिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमत आह-प्रतीयत
इति । भाष्ये-ज्ञापयतीत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः ।
अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन निषेधार्थम् । अणित्यस्य च
नाऽत्र सम्बन्धः । तेनोक्तसकलार्थलाभ इति भावः । वस्तुत
एकदेशानुमतिद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीति भाष्याक्षरार्थः ।
विधीयत इत्यर्थे प्रतीयत इत्यस्य प्रयोगाऽद्बुद्ध्या कैयटोक्तं
चिन्त्यम् ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात्
सिद्धमिति प्रश्नः ॥

(उ०) आकृतीति । प्रत्याहारसूत्रेष्वस्य च्वावित्या-
दिषु चेत्यर्थः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अण् सवर्णस्योति स्वरानुनासिक्य-
कालभेदात् ॥*॥

अणसवर्णस्येत्युच्यते । स्वरमेवादानु-
नासिक्यमेवात्कालभेदाच्चाणसवर्णां गृही-

यात् । इष्यते च-ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्त-
रेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते ।

(प्र०) अणसवर्णस्येति । उदिद्ग्रहणस्याऽविचार-
यिष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य
ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः ॥

(उ०) नेयमुदिदिपया शङ्का, नुत्वादिजातौ मानाभावेन
तस्यावश्यकत्वादित्याशयेनाह-उदिदिति । कालादिभि-
न्नस्येति । एकोऽवर्णः, उदात्तत्वादिकं ध्वनिगतमिति पक्षेऽपि
उपाधिभेदभिन्नत्वाद्ग्रहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ता
अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ।

[प्रश्नोत्तरभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहण-
मनुपदेशात् ॥*॥

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं
न प्राप्नोति—‘अकः सवर्णे दीर्घः’ इति ॥
किं कारणम् ? ॥ ‘अनुपदेशात्’ । यथा-
जातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीय-
कानां संप्रत्यायिका स्यात् । ह्रस्वानां च
क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्या-
द्दीर्घाणां न स्यात् ॥

(प्र०) प्रत्याहारग्रहण इति । अकोऽचीति यत्र
संज्ञया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न
स्याद्यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते-‘अस्य च्चौ’ ‘यस्येति चे’ति
तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुच्चा-
रणादित्यर्थः । नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतो-
ऽगादिचोदनाभिर्गृह्येरन् । अथ वा अकोऽ
च्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः ॥

(उ०) नन्वेतत्प्रयोजनमस्य च्चावित्यादौ वा, अगादि
प्रत्याहारेषु वा ? तत्राद्यं तत्रानुवृत्तिनिर्देशे इत्यादिना
दूषयिष्यति । नास्त्य इत्याह—प्रत्याहारग्रहणे इत्यादि ।
‘प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाऽग्रहण’मिति वार्तिकस्य द्वेधार्थः—
अक इत्यादौ ईकारादीनामगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं न प्राप्नोति
अनुपदेशादक्षरसमासाये तेषामनुच्चारणादित्यर्थः । तदाह-
यत्र संज्ञवेति । एकस्यैव युगपत्प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वयोर्वि-
रोधादित्यर्थः । यत्र स्वरूपेणेति । इदं चिन्तयम् । व्यत्या-

नन्त्ये तस्याणत्वाऽभावात् । तस्माच्च स्वरूपेणोच्चार्यते ‘अक’
इत्यादीषकारादिस्तस्यैव ग्राहकत्वं स्यादिति वक्तुमुचितम् ।
प्रत्याहारे-अऽउणित्यादौ । भाष्ये—यथाजातीयकाना-
मिति । वर्णसमासायपठितानामित्यर्थः । संज्ञेति ।
आदिरन्येनेति कृताऽगादिसंज्ञेत्यर्थः । यद्वा—अगादौ इका-
रादिभिर्ह्रस्वैर्दीर्घाणामग्रहणम् । कुतः ? अनुपदेशात् । अकोऽ
चीत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह—अथवेति ।
भाष्यस्वारस्यं स्वाद्यव्याख्यायामेव ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

ननु च ह्रस्वा प्रतीयमाना दीर्घान्
संप्रत्याययिष्यन्ति

(प्र०) ननु चेति । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकै-
र्भवितव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकाः ।
तच्च सन्निधानं यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः ॥

(उ०) उच्चार्यमाणैरेवेति । पुस्तकदर्शनादौ व्यभि-
चारादित्यर्थः । सन्निहिता इति । बुद्धिसंनिहिता इत्यर्थः ।
अयं भावः—शब्दा उपस्थिता बोधं जनयन्ति । उपस्थितिस्तु
स्मृतिरूपा प्रत्यक्षरूपा च । न त्वन्येवेति निरयम्, लिपिरमा-
रितपदैर्बोधानापचोरेति । संनिधानमिति । प्रतीतिरित्यर्थः ।
यथायोगम् । उच्चारणेन संज्ञायां वेत्यर्थः ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ ह्रस्वसंप्रत्यायादिति चेदुच्चार्यमाण-
[शब्दे] संप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्याऽवचनम् ॥*॥

ह्रस्वसंप्रत्यायादिति चेदुच्चार्यमाणः
शब्दः संप्रत्यायको भवति, न संप्रतीय-
मानः । तद्यथा—‘क्’गित्युक्ते संपाठमात्रं
गम्यते, नास्या अर्थो गम्यते ॥

(प्र०) उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं
सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः ।
शब्दस्यावचनमिति । प्रतीयमानशब्देनाऽन्यस्याऽ-
प्रत्यायनमित्यर्थः । ऋगित्युक्ते इति । यद्यपि प्रकरण-
वशाद्विशिष्टसन्निवेशादि ऋक्छब्देन ऋक्प्रत्याय्यते ।
तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः ॥

(उ०) प्रतीयमानो हीति । यद्यप्युच्चारणे प्रधान-
मपि अर्थप्रतीतावर्तकं प्रतिपद्यते, तथाप्युच्चारणकृताया-
स्तैत्प्रतिबिम्बविशिष्टस्फोटामिव्यक्तेरिदं प्रत्यायितव्यमप्यतै त-
त्त्वम् । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यञ्जकत्वं, वक्ष्यमाण-

हेतोरिति भावः अन्यस्येति । दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः ।
भाष्ये-इत्थसंप्रत्ययादिति तृतीयातत्पुरुषः । ऋगित्यु-
क्ते संपाठमात्रं गम्यते इति । एतेनोच्चारितानामेव
प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापक्षेर्वाचक-
ज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रत्वेनेदमयुक्तमित्यपास्तम् ।
मानसजपस्थल इव तत्रापि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणाद्बोधेनाक्षतेः ।
अपे हि मन्त्राणां त्रैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषु उच्चादिदेशो-
पलभ्यमानत्वरूपोदात्तात्वादेर्मात्राकालकत्वादिरूपग्रहस्त्वत्वादेश
विनोच्चारणमनभिष्यक्तेः । यद्वा-लिपेरेव चेष्टादिवत्सङ्केतेन
बोधकत्वम् । अत एव लिपौ शब्दवभ्रमो बालानाम् ।
यद्वा-लिपावनादेः शब्दतादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वम् । लिपौ
शब्दत्वबाधज्ञानवर्ता पण्डितानामपि अन्तःकरणदावात्म-
त्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धारोपेणैव व्यवहारवद्बोधोऽ-
पि । ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाऽप्रतीतेरर्थप्रतीतिसंभावनाया
अन्यभावः, ऋक्स्यस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छेद-
कत्वादत आह-यद्यपीति । 'ऋक्स्येन विशिष्टसंनिवेशा
पि ऋक्संप्रत्याय्यत' इत्यन्वयः । यत्र सङ्केतादिवशाद्ऋगित्युक्ते-
ऽग्निमीले पुरोहितमित्याद्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधस्तत्रापि
सा र्वार्थे वेदेनादिक्रियाकर्मत्वेन न प्रत्याययतीति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते ।

(प्र०) एवं तर्हि । अइउणिति प्रत्याहार
एवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात्तेषामप्यगादि-
संज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः । उपदेश इति । प्रत्या-
यनमित्यर्थः । करिष्यत इति । व्याख्यास्यते ॥

(उ०) प्रत्यायनमिति । तच्चैतत्सूत्रेणैवेति बोध्यम् ।

[समाधानबाधकवार्तिकम्]

॥*॥ वर्णपाठ[क्रम] उपदेश इति चेदवर-
कालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः ॥*॥

वर्णपाठ[क्रम] उपदेश इति चेदवर-
कालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः ॥

(प्र०) अवरकालत्वादिति । निष्पन्नेष्वप्येव-
याऽन्यत्रास्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति,
नाङ्गेषु, नाप स्वात्मनि, अनिष्पन्नत्वादिति भावः ॥

(उ०) अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह भाष्ये-अव-
रकालत्वादिति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं परा सूत्रात्क्रियत इत्यतोऽवरकाला ?

१ 'शेषनादि' । २ कश्चित् । ३ परिभाषायाः-संज्ञायाः ।

(उ०) परा सूत्रादिति । सूत्रात्प्रत्याहारसूत्रात्परा
परकाला क्रियत इत्यर्थः । तेषामनादित्वादीनां पाणिनिङ्कत-
त्वादिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

नेत्याह । सर्वथाऽवरकालैव । वर्णा-
नामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकालेऽसंज्ञा,
इत्संज्ञोत्तरकाल 'आदिरन्त्येन सहृता'
इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला
सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकाल'मणु-
दित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति । सैषोपदेशो-
त्तरकालाऽवरकाला सतीवर्णानामुत्पत्तौ
निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न ॥

(प्र०) सर्वथेति । आर्थक्रमेणापि, न शाब्द-
क्रमेणैवेत्यर्थः । वर्णानामुत्पत्ताविति । 'अइउ'णित्यत्र
इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति ॥

(उ०) अवरकालैवेति । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य
कारणत्वादिति भावः । शब्दक्रमो-अष्टाध्यायीक्रमः । प्रत्या-
हारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेति । नाञ्जलावित्येतद्विषय-
निर्णयोत्तरं तत्परिहारेण सवर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यवहारोप-
योगित्वादिति भावः । वर्णानामुत्पत्ताविति । प्रतीता-
वित्यर्थः । 'अक' इत्यादावाचवर्णेष्वस्या एव प्रत्यायकत्वाद-
ध्याहारेण व्यानष्टे-अइउणिति । उत्पादयतीति ।
प्रत्याययतीत्यर्थः ।

[समाधानबाधकवार्तिकम्]

॥*॥ तस्मादुपदेशः ॥*॥

तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्र०) तस्मादिति । प्रत्याहार एव दीर्घमुता
अपि पठनीया इत्यर्थः ॥

(उ०) प्रत्याहारे । अइउणित्यादौ । न च प्रत्याहा-
रेषु तद्वाच्यभाष्ये लक्षणाङ्गीकारात् दोषः । उक्तभाष्यरीत्या
तद्वाच्यानां प्रत्यायकत्वाभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यताव-
च्छेदकलक्षणाभूतसंबन्धज्ञानयोर्दुरुपपादत्वात् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाऽग्रहण-

मनण्त्वात् ॥*॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न
प्राप्नोति-'अस्य च्वा' 'यस्येति च' ॥ किं

४ 'सैषाऽवरकालोपदेशोत्तरकाला' ।

कारणम् ? ॥ 'अनणत्वात्' । नह्येतेऽणो
येऽनुवृत्तिनिर्देशे ॥ के तर्हि ॥ येऽक्षर-
समाज्ञाय उपदिश्यन्ते ॥

(प्र०) तत्रानुवृत्तिरिति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि
सूत्रारम्भेऽवान्तरभेदसंभवाद्वहणं न सिद्धं तीत्यर्थः ।

(उ०) एवं प्रत्याहारेषु सूत्रप्रयोजनाऽभावमुक्त्वा अस्य
च्चावित्यादावपि तमाह-तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति ।
भाष्ये वृत्तिः वर्णसमाज्ञायमनुगतस्त्वहोऽनुवृत्तिरकारा-
दिस्तस्य निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः । तत्र सवर्णाऽग्रहणे
हेतुमाह-व्यक्तीति । अनन्ता व्यक्तय इति पक्षे इत्यर्थः ।
तदाह-अवान्तरभेदेति । जात्येकत्वेऽपि व्यक्तीनां परस्परं
भेदसंभवादित्यर्थः । एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षे तु यद्यपि
सिध्यति, तथापि सोऽसङ्गतः, उदात्तादिविरुद्धमध्यासात् ।
यदि तु ध्वनिनिग्रास्ते, तदा कत्वखत्वादिकमपि तन्निष्ठमस्तु,
किं वर्णैः । नोचेदनन्ता एवेति भावः ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

एवं तर्ह्यनणत्वादनुवृत्तौ न, अनुपदे-
शाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदम्-अणु-
सवर्णान् गृह्णातीति । तत्र वचना-
द्भविष्यति ।

(प्र०) वचनादिति । अप्सदृशोऽणिति ग्रही-
ष्यत इत्यर्थः ॥

(उ०) अर्णो वचनादपि कथं ग्राहकत्वमत आह-
अप्सदृश इति ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ वचनाद्यत्र तच्चास्ति ॥ * ॥

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेत-
दस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ य एते
प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां
ग्रहणं यथा स्यात् ॥

(प्र०) यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति
अकोऽचीत्यादौ । अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहा-
रस्थ एव निर्दिष्ट इत्यप्त्वमुच्चारणं चाऽस्ति । तत्रा-
ऽकार उच्चारित आदिरन्येन सहतेति मध्यपातिनां
स्वरूपस्य च ग्राहकोऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः ।

(उ०) उभयम् । अनप्त्वमनुच्चारणं च । मध्य-
पातिनामिति दृष्टान्तार्थम् ।

१ 'अनयोर्व' ।

एवं तर्हि—

[सिद्धान्तिनोऽग्रप्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सवर्णेऽग्रग्रहणमपरिभाष्यमाकृति-

ग्रहणात् ॥ * ॥

सवर्णेऽग्रग्रहणमपरिभाष्यम् ॥ कुतः ?

'आकृतिग्रहणात्' । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा
सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृति-
स्तथोवर्णाकृतिः ॥

(प्र०) एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्ती-
ष्टसिद्धिः, आकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह-सवर्ण-
इति । प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुप-
दिश्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युच्चारणम् । अतः च ह्रस्व-
दीर्घप्लुतेषु विद्यते, यथा गोत्वं कृशे गोपिण्डे स्थूले
शुक्ले कृष्णे चेति भावः ॥

(उ०) नास्तीष्टेति । यदि त्वहउणित्यादावत्वादि-
जातिनिर्देशादेषामणत्वम्, प्रत्याहारग्रहणेषु च न दोषः,
ह्वात्तस्य इत्यानिर्देशाश्चात्रैवार्थं लिङ्गमित्युच्यते तदा
सूत्रमेव व्यर्थमित्याह-आकृतीति । प्रत्याहारे-अहउणि-
त्यादिसूत्रे । अनुवृत्तिनिर्देशे । अस्य च्चावित्यादौ । उप-
दिश्यते-उच्चार्यते, प्रत्याख्यते वा । नान्तरीयकमिति ।
जातेः साक्षादुच्चारणासंभवात्तदुच्चारणम् । किञ्च जातौ
कार्योन्वयस्य व्यक्तिं विना साक्षादसंभवात्तदुच्चारणं तद्वोध-
नमित्यर्थः । तत्र दीर्घादिव्यक्त्याक्षेपे बीजमाह-अतर्लवेति ।
प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेऽप्याह-शुक्ल इति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चान्याऽऽकृतिरकारस्याऽऽका-
रस्य च

(प्र०) ननु चान्येति । श्रुतिभेदाद्भेदं मन्यमा-
नस्य प्रश्नः

(उ०) श्रुतिः-अवणोपलब्धिः । भेदाद्भेदमिति ।
'जाते'रिति शेषः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनन्यत्वाच्च ॥ * ॥

अनन्यकृतिरकारस्याकारस्य च ॥

(प्र०) अनन्यत्वाच्चेति । सत्यपि श्रुतिभेदे
एकाकृतियोगोऽस्त्येव, यथा कृशे स्थूलेऽपि च गोपिण्डे
गोत्वयोगः ।

२ आकृतिपक्षे इत्यर्थः ।

(उ०) सत्यपीति । श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदसाधक इति भावः । अत एव ह्रस्वोऽयमकारो दीर्घोऽयमकार इति अत्वेन सामानाधिकरण्यानुभवः । इकारादिष्वत्वमननुभवान्न । अत एवोदात्तादयो न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्यम् । न च आकारोऽयं न अकार इति प्रतीत्यनापत्तिः । तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात् ।

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥*॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावनन्यत्वं करोति । तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥

(प्र०) यो हीति । अमेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः ॥ यस्मिन्वति । अत्रापि यदा 'प्राणी न हन्तव्य' इति प्राणित्वेनाश्रयणं तदा अमेद एव, गवाश्वरूपाश्रयणे तु भेद इति भावः । 'अष्टन आ विभक्ता' वित्यत्र तु यन्नाधिक्याद्दीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा 'पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय' इति विशिष्टव्यक्तिस्य ब्राह्मण्यमाश्रीयते ॥

(उ०) भाष्ये—अनेकान्तेनेति । अनियमेनेत्यर्थः । अमेदेन सामानाधिकरण इति भावः । तदाह—अमेदस्यापीति । प्रत्यभिज्ञानादिति । 'स एवाय'मिति प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । अकारोऽकार इत्येकाकारप्रत्ययाच्चेत्यपि बाध्यम् । नासावनन्यत्वमिति । भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः । प्राणीति । यद्यपि प्राणित्वं न जातिस्तथापि साधारणधर्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् । गवाश्वरूपेति । गोत्वाऽश्वत्वेत्यर्थः । परे तु ह्रस्वपङ्क्त्येवावर्त्तयित्वा दीर्घपङ्क्त्येव आत्वमित्यादिर्ननुचेति भाष्याशयः । सकलव्यापकमस्त्वमप्यस्तीत्युत्तरम् । ननु व्यापकजात्यैक्येऽपि व्याप्यजात्या भेदोऽप्यस्तीत्यत आह—अनेकान्तो हीति ! व्यापकधर्मेण सामानाधिकरणव्याप्यधर्मकृतो भेदः केवलभेदबुद्धिर्न करोतीत्यर्थ इत्याहुः । ननु जातिनिर्देशेऽष्टन आ इत्यादावपि तन्निर्देशादकारादयः स्युः । यन्नाधिक्यं त्वमर्थः स्यात् । ह्रस्वोच्चारणे तु अर्धमात्रिकेन तस्यान्तरतम्याद्भस्व एव स्यात्त आह—अष्टन इति । दीर्घव्यपक्षीति । व्यक्तेरूपलक्षणत्वे आन्तरतम्याद्भस्व एव स्यादिति यन्नाधिक्यानर्थक्यं तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भावः । अस्वातिरिक्तात्वादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् । केचित्तु दीर्घपङ्क्त्येव ह्रस्वत्वाजतरेवात्वव्याप्यायास्तत्र निर्देश इति वदन्ति ।

अपर आह—

॥*॥ सवर्णेणग्रहणमपरिभाष्यमाकृति-

ग्रहणादनन्यत्वम् ॥*॥

सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति ॥ अनन्याऽऽकृतिरकारस्याकारस्य च ॥

॥*॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥*॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावनन्यत्वं करोति । तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥

(प्र०) अपर आहति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिस्त्वशब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वव्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशेऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते ॥

(उ०) अशब्दार्थ इति । शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वाऽभाऽवानित्यर्थः । यद्वा शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यर्थः । सर्वव्यक्तीनामिति । जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदस्यागपूर्वकमभेदेनैकरूपेणाश्रयणात्तज्जात्याकान्तसर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । पूर्ववार्तिकेऽणग्रहणाऽकरणे आकृतिग्रहणं हेतुः, आकृतेरपि भेदाशङ्क्यामनन्यत्वाच्चेति वार्तिकखण्डः । अपरमतेऽणग्रहणाऽकरणे सर्वव्यक्तीनामनन्यत्वं हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृतेर्ग्रहणं विशेषणत्वेनाश्रयणम् । रूपसामान्यादित्ययं—माकृतिग्रहणादित्यस्यार्थोऽपरमत इत्येके ।

[सिद्धान्तिवार्तिकम्]

॥ * ॥ तद्वच्च हल्ग्रहणेषु ॥ * ॥

एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति—'झलो झलि' । अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रै तन्नास्ति—अणसवर्णान् गृह्णातीति ॥

(प्र०) तद्वच्चेति । तथाऽऽकृतिग्रहणादणु कार्यं सिध्यति, तथा हल्ग्रहणं आकृतिग्रहणादेव सिध्यति । व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्लक्ष्यपदेशमासादयेत्पूर्वा परा केयवात्तामिति लोपो न स्यात् । अशुद्धेत्यादावेव तु स्यात् ॥

(७०) जात्याश्रयणभाववश्यकमित्याह-तद्वच्चेति । पूर्वा परा वेति । उभयोरपि शस्त्वं न स्यादन्यतरस्य प्रत्याहार-सूत्रोपात्तादन्यत्वादिति भावः । अवात्तामिति । वसेलुङि तसस्तामि वृद्धौ सःसीति तत्वे श्लो श्लोति सिञ्जलोपे रूपम् । ननु 'श्ल' इति सूत्रं क चरितार्थमत आह-अनु-च्चेति । वुषेलुङि रूपम् ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥ * ॥

—इत्युक्तार्थम् ॥

(प्र०) धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत् । तत्राह-अनेकान्त इति ॥

(उ०) भेदएवेति । व्यक्तयोः परस्परं भेद एवेति भावः । भाष्ये-अनेकान्त इति । उपात्ताऽभेदकधर्मसमा-नाविकरणो भेदकधर्म इत्यर्थः । प्रकृते भेदकधर्मस्तत्त्वम् ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥*॥ द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशात् ॥*॥

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे 'आकृतिग्रहणात्सिद्धम्' इति । यद्यं कस्यांचिद्द्रुतौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति ॥

(प्र०) द्रुतेति । ह्यग्रहणेऽप्येवेदमुच्यते-यत्रैत-च्चास्ति अप्सवर्णान् गृह्णातीति । अप्सु तु व्यक्तीनिर्दे-शेऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम् ॥

(उ०) 'प्रयोगार्थं तु मध्यमेत्युक्तद्रुतविलम्बितयो रित्युक्तम् ॥

[काकुप्रश्नोत्तरभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते ॥ * ॥

वृत्तेस्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

(प्र०) वृत्तिपृथक्त्वमिति । ह्रस्वदीर्घादिप्रमाण-लक्षणाऽपि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रैत-सज्येतेति भावः ॥

(उ०) ह्रस्वदीर्घादिति । वृत्त्या कालप्रमाणेन पृथ-क्त्वमिति दृतीयासमास इति भावः । भाष्ये तु शेषत्ववि-क्षया षष्ठौ । हेतौ षष्मी वा ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तस्मात्तत्र तपरनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः ॥

[समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । क्रियते एतद्व्यास एव-‘अतो भिस पेस्’ इति ॥ [अणुदित्सवर्णस्य] ॥

(प्र०) क्रियतइति अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति ।

व्यक्तिपक्षेऽप्सवर्णान्गृह्णातीति प्रसङ्गः । सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात् । उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव । नहि वगर्था-णामेकाकृतियोगोऽस्ति । कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वगामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यप्येवायं निषेधः । प्रत्याख्यानपक्षे भाव्य-मानेषु यथाश्रुतं रूपमुपपद्यत इत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्न-कालानां ग्रहणं न भवति । यथा 'पशुना यजेत' 'पशु-मालभेते'न्युत्पत्तिवाक्यत्वात्तस्या विवक्ष्यते । उदात्ता-दयस्त्वभेदका इत्युक्तम् । अनुवादं तु नान्तरीयकत्वा-देकव्यक्त्युच्चारणेऽपि राकलव्यक्तिग्रहणम् । यथा 'ग्रहं संमाष्टींति सर्वेषां ग्रहाणां 'प्रजापत्या नव ग्रहा' इत्या-दिभ्यो वाक्येभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम् ॥

(उ०) आकृतिग्रहणादिति । तदुक्तमरउणसूत्रे भाष्ये 'तद्वच्च तपरकरणम्, एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृतिग्रहणेनाऽतिप्रसक्तमिति कृत्वे'ति । एकाकृतियोग इति । तन्मात्रनिष्ठेत्यादिः । उदिदिति च कुनुडतुपूनां प्राचां संज्ञा । तथेहापि व्यवहारः । ननु सर्वत्रैतसंज्ञा प्राप्नोति, अनुवादे तदप्राप्तेरिति बोध्यम् । नन्वग्रहणप्रत्याख्यानेऽनु-वादेऽपि विधावपि जातिनिर्देशात्सर्वग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह-भाव्यमानेष्विति । यथाश्रुतमिति । जातिवि-शेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थः । उत्पत्तिवाक्यत्वा-दिति । विधावाक्यत्वादित्यर्थः । विधौ हि प्रमत्तितत्त्वा-दिशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदः । अनुवादे तु तस्य सिद्धत्वे-नाप्रमत्तितत्त्वात्तद्विशेषणोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति स चाऽन्याय इति भावः । यत्तु किंचिद्विधावपि व्यक्त्यन्तर-स्योपादानम्, तद्विष उदित्यादौ तपरत्वाल्लिङ्गादिति द्रष्टव्य-मित्याहुः । नान्तरीयकत्वादिति । अनेन नान्तरीयक-विशेषणाऽविषये एव विवक्षाऽविवक्षाविचार इति ध्वनयति । अत एव 'श्रेयांसं न प्रबोधये'दित्यादौ अनुवाचविशेषणश्रेय-स्त्वादेर्विवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतोऽत्र व्याख्यानेमेव शरणं, नान्तरीयकसङ्ख्यालिङ्गविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिवि-वक्ष्यते ।

पयकत्रानौचित्यात् । 'उपेयिवा' नित्यादौ उपेत्यविवक्षाया नञो विवक्षायाश्च दर्शनात् । ऋकारेण लृग्रहणाय तु लृ-
णस्य ऋवर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यम् ॥ परे तु जाति-
पक्षेऽपि तत्परसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसर्वणग्रहणनियमार्थत्वव-
त्तत्प्रयुक्तसर्वणग्रहणनिषेधायाऽप्रत्यय इति पृथक् कार्यमेव ।
अनितं चेद् 'उयादादीयस' इति सूत्रे भाष्ये । किंच तत्र
व्यक्तिविवक्षायां यत्र कचित् प्रयोगे एकाकारव्यक्तिः साध्वी
स्यान्न प्रयोगान्तरे इति व्यक्तिविवक्षया समाधानं दुर्घटमित्याहुः ।

तत्परस्तत्कालस्य ॥ १ । १ । ६९ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अयुक्तोऽयं निर्देशः [तत्कालस्येति] ।
'त'दित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते, तदित्ययं
च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह
सामानाधिकरण्यम् ॥

(प्र०) तत्परः । अयुक्त इति । न्यायेनाऽसंबद्ध-
इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रासिद्धत्वाच्च कृतः ।
कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायु-
क्तमिति धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाऽभावः । नहि भवति
जीवति प्राणानिति । तदित्यनेनेति । स कालो यस्येति
कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् । तदित्ययं
वर्ण इति । परामृष्ट इत्यर्थः । तत्परशब्दवाच्यस्यार्थस्य
तच्छब्देन परामर्शात् । वर्णस्येति । वर्णवाचिनस्त-
च्छब्दस्येत्यर्थः । कालेनेति । कालवाचिनेत्यर्थः ।
कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरिमाणस्य
क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका । यथा दिवसमधीत इति
दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतित्प्रबन्ध
उच्यते । स चाऽध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः ।
वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति ॥

(उ०) तत्परस्तत्का । युजेः सम्बन्धवाचकत्वेन संव-
न्धस्योभयनिरूप्यत्वेन सम्बन्धन्तराकाङ्क्षायामाह-न्याये-
नेति । प्रसिद्धत्वादिति । निष्ठान्तयुजेः प्रायो न्याय-
सम्बन्धिन्येव प्रयोगादित्यर्थः । नन्वेवं युज्यतेऽन्तर्भूतत्वाद-
प्रयोग इति कुतो नोच्यत इत्यत आह-धात्वर्थे इति ।
यद्ययमन्तर्भूतः स्वात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न
स्यादिति भावः । 'दण्डेनाऽयुक्त' इत्यादि च न स्यादित्यपि
नोध्यम् । एतेन 'मेवो वर्षती'त्यादौ प्रसिद्धा जलमित्यादेरप्र-
योगादकर्मकतेति नव्योक्तिः परास्ता । भाष्ये-प्रतिनिर्दि-
श्यत इति । सामानाधिकरण्येन विशेष्यत इत्यर्थः । तदि-
१ 'क्षया वा' । २ कचिन्न । ३ इतिः कचिन्न । ४ 'उष्टस्य' ।

त्ययं च वर्ण इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह-परामृष्ट इति ।
वर्णस्यैव परामर्शो हेतुमाह-तत्परेति । तः परो यस्मादिति
विग्रहेऽवध्यवधिमतोः साजात्यासवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च
तेन वर्णं पवोच्यते इति भावः । एकार्थवृत्तित्वरूपसामाना-
धिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वात् कथं वर्णस्य कालेनेति भाष्यमत
आह-वर्णवाचिन इति । सामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रद-
र्शनाय कालस्वरूपमाह-कालो हीति । अपरिच्छिन्नस्य
विभोः कालस्य व्यवहारानुपयोगित्वादाह-प्रसिद्धेति ।
वर्णस्त्विति । गुणरूपत्वाद्वाच्यरूपत्वाद्देश्यार्थः । जन्यमात्रं
कालोपाधिरिति तु न युक्तम्, दिवासादिव्यवहारस्य सूर्य-
क्रियादिभिरेव दर्शनादिति भावः । पतत्कालस्वरूपकथनं
कालाः परिमाणेनेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति तत्रैवो-
पपादयिष्यते ॥

[प्रतिप्रश्नभाष्यम्]

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

[प्रतिप्रश्नभाष्यम्]

तत्कालकालस्येति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमिव तत्कालकालस्येति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः कालो
यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्काल-
कालस्येति

(प्र०) तस्य काल इति । यैव एकस्य वर्णस्य
परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः, सैव यस्य परस्य स
तत्कालकालः ॥

(उ०) सैवेति । तज्जातीयेत्यर्थः ॥

[तटस्थप्रश्नभाष्यम्]

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र ब्रष्टव्यः ।
तद्यथा-उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सोऽय-
मुष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवं तत्कालकालस्त-
त्कालस्तत्कालस्येति ॥

(प्र०) उष्ट्रमुख इति । गम्यमानार्थत्वाद्विती-
मुखशब्दाऽप्रयोगः । उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः । न च
प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः
समप्रेण चोद्रेण मुखस्य सादृश्याऽभावानुद्ब्रशब्दोऽवयवे
५ 'मुखमस्य' । ६ 'तत्कालः कालोऽस्यतत्कालः' तत्कालस्येति

वर्तते । मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्या-
नुद्गुम्बमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते । एवमिहापि वर्णः
कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तर-
परिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण
एव परिच्छेदक उच्यते ॥

(७०) तदीया क्रियेति । उच्चारणरूपेत्यर्थः ।
क्रियान्तरस्य-वर्णान्तरोच्चारणस्य । वर्ण एवेति । वर्णा-
भितक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याभये उपचारादणपराभिनि-
स्तच्छब्दस्य मुख्यवृत्तरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्य
मित्यर्थः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ।
कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव ॥

(प्र०) अथ वेति । वर्णसहचरितायां क्रियायां
तच्छब्दो वर्तते, स कालो यस्येति । तद्वर्णसमवेता
क्रिया परिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः । यथाऽऽमादि द्रव्यं
द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत्
क्रियापीत्यर्थः ॥

(७०) पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह-वर्णसहेति ।
अनेन लक्षणाबीजं संबन्धो दर्शितः । क्रियायाः परि-
च्छेदकत्वं सापेक्षं न स्वत इति दृष्टान्तेनाह-यथेति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरिवं नियमार्थमाहोस्वित्
प्रापकम् ? ॥

(७०) भाष्ये-प्रापकमिति । स्वतन्त्रविधायकमित्यर्थः ॥

[प्रतिप्रश्नभाष्यम्]

कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा
प्रापकम् ? ॥

[तत्समाधानभाष्यम्]

यद्यत्राऽणग्रहणमनुवर्तते ततो निय-
मार्थम् । अथ निवृत्तम्, ततः प्रापकम् ॥

[विशेषविज्ञाता भाष्यम्]

कश्चात्र विरोधः ? ॥

[नियमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति
चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणम् ॥*॥

‘तपरस्तत्कालस्येति’ नियमार्थमिति
चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति ।
केषाम् ? ॥ उदात्ताऽनुदात्तस्वरितानुना-
सिकानाम् ॥

(प्र०) दीर्घग्रहण इति । भेदका उदात्तादय
इति भावः । तत्र वृद्धिरादेजिति षण्णामाकाराणां
वृद्धिसंज्ञेयते, एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् । तपर-
करणं त्वैजर्थमेव स्यात् ॥

(७०) षण्णामिति । अनुनासिकाऽऽकारस्य वृद्धि-
संज्ञायां फलाऽभावादवसाने तदभावाच्चेदं चिन्तयम् । अत
एव वास्तिके-स्वरभिन्नोत्थेवोक्तम्, न तु गुणभिन्नेति ।
भाष्येऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितानामित्येव पाठः । ननु
तत्रैतत्तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्यावृत्तिमङ्गीकृत्यावृत्तस्याणग्रह-
णानुवृत्त्या विध्यर्थत्वात्तत्र दोष इत्यत आह-तपरकरणमिति ॥

[प्रापकपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि प्रापकम् ॥

[प्रापकपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घ-
प्लुतप्रतिषेधः ॥*॥

प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुत-
योस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्र०) ह्रस्वग्रहण इति । अतो भिन्न ऐसि-
त्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं
हि सूत्रमनङ्गग्रहणे चरितार्थम् ॥

न वक्तव्यः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥*॥

अणसवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु, ‘तपरस्त-
त्कालस्येति’ वा, ‘तपरस्तत्कालस्ये’-
त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ‘अणसवर्णान्
गृह्णाती’त्यस्यावकाशः-ह्रस्वा अतपरा
अणः । ‘तपरस्तत्कालस्ये’त्यस्यावकाशः-
दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु तपरेषुभयं प्राप्नोति ।
‘तपरस्तत्कालस्ये’त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्र०) विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र
विद्यते । यदि पूर्वसूत्रेणाऽकारः सवर्णानां ग्राहकस्त-

दाऽष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोऽनेन तु षण्णाम् । तत्र पर-
त्वादनेनैव तपरोऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य
च ग्राहकः । नन्वत इति तत्कारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव
ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति ।
मुखमुत्सार्थस्यापि तत्कारस्य दर्शनात् । ऋतइद्वातो-
रिति यथा ॥

(३०) नन्वाकृष्टादन्यत्र संज्ञासमावेशदर्शनादिप्रति-
षेधादित्युक्तमत आह-विरोधो हीति । न हि संज्ञा
समावेशे संज्ञात्वं प्रयोजकं, किंतु विरोधाऽभाव इति भावः ।
सङ्ख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादन्यत्र युगपद-
संभवरूपो विरोध इति तात्पर्यम् । तत्परत्वसामर्थ्यात् प्रति-
लक्ष्यं लक्षणभेदाच्चातो भिन्न इत्येतद्विषयं तत्पर
इति लक्षणमनवकाशमित्युक्तो विप्रतिषेध इति शङ्कते-
अतइतीति । तत्परत्वस्य संदिग्धत्वाद्विप्रतिषेधोप-
पत्तिरित्युत्तरयति-नैतदिति । ऋतइदिति । अत्र भाव्य-
मानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वावधया तत्परत्वं मुखमुत्सार्थं तथेत्यर्थः ।
ऋत इति तत्परत्वं तु गुणान्तरयुक्तसङ्ख्याभेदम् । अन्यथो-
दात्तोच्चारणे जीर्ण इत्यत्र क्ते प्रत्ययसंनियुक्ताद्युदात्तत्वे शेष-
निघाते चोदात्तत्वाऽभावान्न स्यात् । अनुदात्तोच्चारणे
जीर्णोत्पन्न न स्यादिति भावः ॥

यद्येवम् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ द्रुतायां तत्परकरणे मध्यमविलम्बि-

तयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥*॥

द्रुतायां तत्परकरणे मध्यमविलम्बित-
योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तथा मध्यमायां
द्रुतविलम्बितयोः । तथा विलम्बितायां
द्रुतमध्यमयोः ॥ किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति ? ॥ 'कालभेदात्' । ये हि द्रुतायां
वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् ।
ये [च] मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाऽधिकास्ते
विलम्बितायाम् ॥

(प्र०) यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रति-
पादयन्निम्नकालभित्तिरयतीत्यर्थः । त्रिभागाधिका इति ।
द्रुतं श्लोकमृचं बोधायनयति वक्तरि नाडिकाया यस्या
नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ
द्वादश पलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागाध्यापि पलानि
तदधिकानि नव=द्वादश सम्पद्यन्ते । विलम्बितायां तु
वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति ।

(३०) भिन्नकालानिति । परत्वेन पूर्वसूत्रवाधा-
दिति भावः । अप्राप्तिरेवाऽत्र निवृत्तिः । भाष्ये-यद्येवमित्य-
स्य एतद्विषये पूर्वसूत्राऽप्रवृत्तावित्यर्थः । यस्यां वृत्तौ तत्पर-
करणं तदन्यत्र वृत्तौ प्रयोगे ऐसादीनामुपसङ्ख्यानं कार्यमिति
तात्पर्यम् ।

अभ्यासार्थं द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा ।

शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता इति ॥

वृत्तिषु उपलब्धय एव भिन्नकालाः । वर्णास्तु ताकाला
एवेत्यभिसन्धायं भाष्ये-किंपुनरिति प्रश्नः । तत्तत्कालाव-
वच्छिन्नतात्त्वोष्ठपुटव्यापारज्याऽभिन्नकाला एवेत्याशयेन
कालभेदादित्युत्तरम् । त्रिभागाधिका इति । तृतीय
भागाधिका इत्यर्थः । कैयटात्तथाप्रतीतेः । त्रैयो भागाधिका
इत्यर्थस्तु उचितः । केवलसङ्ख्यावाचकानां पूरणप्रत्ययान्ता
भेदत्वे मानाऽभावात्तत्राऽसाधुत्वाच्चेति परे । यस्या नाडि-
काया इति । सुषुम्णाया इत्यर्थः । पलानि । बिन्दवः ।
ब्रह्माण्डसंबद्धा साऽमृतबिन्दुस्त्राविणीति प्रसिद्धियोगिनाम् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं त्ववास्थिता वर्णा वक्तुश्चि-

राऽचिरवचनाद्द्रुतायो विशिष्यन्ते ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अवस्थिता
वर्णाः'] । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविल-
म्बितासु ॥ किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः ? ॥
'वक्तुश्चिराचिरवचनाद्द्रुतायो विशिष्यन्ते' ।
वक्तुर्वै कश्चिदाश्वभिधायी भवति, आशु
वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण, कश्चिच्चिर-
तरेण । तद्यथा-तमेवाध्वानं कश्चिदाशु
गच्छति, कश्चिच्चिरेण गच्छति, कश्चिच्चि-
रतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छति,
आश्विकश्चिरेण, पदातिश्चिरतरेण ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णा-
नामुपचयाऽपचयौ । यथा गन्तृणामालस्यादिभेदाद्भित्ति-
भेदेऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः ॥

(३०) भाष्ये सिद्धं त्विति । उत्पत्तिपक्षेऽपि उपल-
ब्धीनामेव कालभेदाद्वृत्तिर्नैवेष्टव्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येक-
रूपा एवेत्यभिमानः । अवस्थिताः-नियतकालाः । चिरा-
चिरवचनाद्-चिराऽचिरकालोच्चारणजनकयत्नात् । जाय-
मानवैकृत्यनैवैकवर्णानामेव भेद इति भावः । उपचया-
पचयौ-कालवृद्धिरासीत् । आलस्यादिभेदादिति ।
आलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मार्गभेदस्तथा-

ऽऽकस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिभेदेऽपि न वर्णस्वरूप-
भेद इति भावः ॥

[समाधानविषयनभाष्यम्]

**विषम उपन्यासः। अधिकरणमत्राऽध्वा
व्रजंति क्रियायाः। तत्राऽयुक्तं यदधिकरणस्य
वृद्धिहासौ स्याताम् ॥**

(प्र०) विषम इति । वर्णाः प्रयत्नजन्त्याः ।
तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव । अध्वा तु व्यवस्थित
एव न गन्तृक्रियाजन्यः ॥

(उ०) तद्भेदे-प्रथमभेदे । तद्भेदेनेति तृतीयान्तः
कचित्पाठः । वृत्तिभेदात्-द्रुतादिवृत्तिभेदात् । भिन्न-
काला एवेति । चिराऽचिरोपलब्ध्युपयोगिवृद्धिहासयुक्ता
एवेत्यर्थः । अयं भावः-उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्तिं प्रति
उच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्तावत्कालावच्छिन्नोच्चारणेन
ह्रस्वदीर्घादेरिव द्रुतादेरपि तावत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात् ।
न चाऽनुनिष्पादी ध्वनिरेव तत्कालो न तु वर्ण इति वाच्यम्,
विनिगमनाविरहादिति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

**एवं तर्हि-स्फोटः शब्दः । ध्वनिः
शब्दगुणः ॥ कथम् ? ॥**

[दृष्टान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ भेर्याघातवत् ॥ * ॥

**तद्यथा-भेर्याघातो भेरीमाहृत्य कश्चि-
द्विंशतिपदानि गच्छति, कश्चिन्निंशत्, कश्चि-
न्वत्धारिंशत् । स्फोटश्चैतावानेव भवति ।
ध्वनिकृता वृद्धिः ॥**

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।
अल्पो महाश्च केषांचिदुभयं तस्वभावतः ॥

(प्र०) एवं तर्हीति । व्यक्तिसफोटोऽत्र विवक्षितः ।
स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पश्यशायां
विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् । शब्दगुण इति ।
शब्दस्य गुण उपकारो व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा-
घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा
विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यत इति
वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यत इति सर्ववृत्तिषु
तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घमुतास्तु स्वत एव भिन्ना भिन्ने-

ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः । भेर्याघात इति ।
भेरीमाहृतीति भेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः ।
यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपल-
भ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च । एवं वृत्तिषूपलब्धीनां
कालभेदो, विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति
दार्ष्टान्तिकोपन्यासः । ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको
व्यञ्ज्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यञ्जकानां संबन्धी व्यञ्जक-
त्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । व्यञ्ज्यस्त्व-
भिन्नकाल एवेत्यर्थः । उभयमिति । व्यञ्ज्यो व्यञ्जकश्च,
प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धवित्यर्थः । केषांचि-
दिति । व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव ।

(उ०) अतो नित्यमतिरिक्तं स्फोटमादाय समापत्ते
माध्ये-एवं तर्हीति । अत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । सच्च नित्य
इति । आकाशादिवदिति भावः । ननु स्फोटोऽसिद्धस्तन्नि-
त्यत्वं चेत्तत्र आह-एतच्चेति । स पञ्चाऽयमकार इति प्रत्य-
भिज्ञानात्, एकं पदमिति प्रत्ययाद्य तस्मिन्नित्यन्यत्र
विस्तरः । ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव, स कथं शब्द-
गुणोऽत आह-शब्दस्येति । व्यञ्जकत्वेन । स्फोटोपलब्ध-
प्रतिबन्धकस्तिमितवाच्यपसरणद्वारा स्वधर्मवत्तदुपलब्ध-
हेतुत्वेनेत्यर्थः । तद्विषयायाः पुनः पुनरुपलब्धेर्नैरन्त्येऽपि न
वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति-तद्यथेति । पुनः पुनरु-
पलम्भोऽविच्छेदेन दर्शनम् । ह्रस्वदीर्घत्यादि । तमेवायं
विलम्बितमुच्चारितवानन्यो द्रुतां मातवाद्द्वयं व्यक्तप्रत्यभिज्ञाना-
ऽभावादिति भावः । एवं च परिदृश्यमानकार्लभेद उपल-
ब्धिगत एवेति तात्पर्यम् । अत्रेदं बोध्यम्-एक एव स्फोट-
स्तत्तद्वर्णस्तत्तद्रूपेणाऽभिव्यज्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति
भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णां वैकृतचानिश्च । तत्र वैकृतध्वनेः
स्फोटस्य तद्रूपेण पुनः पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति तदभिव्यक्त-
स्फोटस्य तत्कालत्वमेव । ह्रस्वदीर्घमुतरूपस्फोटगुणं भिन्न-
कालावच्छिन्नैर्विजातीयैर्ध्वनिभिरेव व्यक्तो भिन्न इव लौकिकै-
र्ध्वनिगतभेदेन तद्भेदस्यापि संप्रत्ययात् । कैयटे ह्रस्वदीर्घ-
मुतास्तु स्वत एव भिन्ना इत्यस्य व्यञ्जकभेदेनारोपित-
भेदा एव भिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इत्यर्थः । विलम्बितादिवृत्तौ
तु स्फोट एकजातीय एव । ध्वनिकृता वृद्धिरित्यस्य वैकृत-
ध्वनिकृतोपलब्धिकालवृद्धिरित्यर्थः । वर्णोपरागाभिव्यक्ति-
जनकयत्नोपकारोपरागौव स्फोटस्य भानम् । अत एवास्य
प्राकृतत्वेन व्यवहारः । अयं तु वैकृतः । तत्त्वं चालस्यादि-
कृतत्वात् । वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालावयम् । अयं तूपलब्धेरेव
पौनःपुन्ये कारणम् । पौनः पुन्यं चाऽविच्छेदेनोपलब्धिपरा-

१ व्रजि क्रिया । २ 'तावत्तावत्काला' ३ 'स्फोटस्तावा' ।
४ 'कालाऽभेदः' । ५ ध्वनिभिः-वर्णैः । ६ अत एव-

तथैव लामादेव । अस्य-तज्जनकयत्नस्य । ७ अयं तु-यथा
तस्य काभोत्तरं जायमानस्तु । ८ तत्त्वं च-वैकृतत्वं च ।

मात्रेण, न तु विच्छिद्य विच्छिद्योपलब्ध्या । एतदवच्छिन्न-
त्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः । ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभि-
ज्ञानात् । आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्त-
मस्तीत्यारोप इति न्यायात् । उत्पत्तिवादिना त्वेवं वक्तु-
मशक्यमिति स्पष्टमेवेति । ननु भेरीघातो भेरीदण्डादिसंयोग-
विशेषः, स कथं गच्छेदत आह-भंरोमिति । कर्मण्यणिति
भावः । भाष्ये-आहृत्य । 'तं शब्दमुपलभमान' इति शेषः ।
ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य भेदो न तथेह वर्णस्य
द्रुतादिध्विति वैषम्यमत आह-उपलब्धिसामान्ये इति ।
यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्कालमुपलभ्यमानस्तथेहापि तत्तद्भूतो
तावत्तत्कालतत्तदभिव्यञ्जकरूपरूपितत्वेन परिच्छि-
न्नस्यैव स्फोटस्थोपलभ्यमानमिति तावत्वेव दृष्टान्तः । न चैता-
वता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् । ननु भेरीघातस्थले स्फोटा-
ऽभावात्स्फोटस्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह-दार्ष्टान्तिकेति ।
भाष्ये-ध्वनिः स्फोटश्च । 'स्त' इति शेषः । किं तत इत्यत
आह-शब्दानामिति । व्यञ्जकत्वेन-उपलब्धिजनक-
त्वेन वैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपीनः पुन्यकारणत्वाद्यञ्जकत्वमिति
भावः । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेः । तदुभयं स्वभावतः ।
सिद्धमिति शेषः । न तु तत्र प्रमाणान्तराऽपेक्षेति भावः ।
योगप्रत्यक्षसिद्धं चैतदुभयमिति तात्पर्यम् । इदमेव कैयटेन
प्रमाणेनेत्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्तु भेरीघातस्थलेऽपि स्फोट
एव भेरीताडनाभिष्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः । शब्दानां चिराऽचिरो-
पलब्धिकराऽरूपत्वमहत्त्ववान् वैकृतध्वनिरैवात्पत्वादिना ल-
क्ष्यते । महर्षे-चिरकालत्वम् । वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाण-
माह-उभयं तदिति । तदुक्तं हरिणा-वर्णस्य ग्रहणे
हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते । ग्रहणे-तत्तत्कालकत्वेन
ग्रहणे । 'वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतःप्रतिपद्यते' इति ।
शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदाय वैकृतः । इति च ।
उभयमित्यावृत्त्या याजनीयम् । उभयं । 'गृह्यत' इति शेषः ।
तेन व्यक्तवाचांमुभयम्, अव्यक्तवाचां वर्णधर्मानाक्रान्तध्वनि-
रेवेत्यर्थः । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावपि उच्येते ।
ग्रहणकर्माभूतमुभयं तु प्राकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्या-
ऽरूपत्वादि चिराऽचिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥११॥७०॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आदिरन्त्येन सहेतेत्यसम्प्रत्ययः

संज्ञिनोऽनिर्देशात् ॥*॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसम्प्रत्ययः ॥

किं कारणम् ? । 'संज्ञिनोऽनिर्देशात्' । नहि
संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ॥

(प्र०) आदिरन्त्येन । असम्प्रत्यय इति ।

अप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥

[न्यासान्तरेण समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति
वचनात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['आदिरि-
ता सह तन्मध्यस्येति वचनात्'] ॥ आदि-
रन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य
ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् ॥

[यथान्यासेन समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ॥*॥

सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा-
सम्बन्धिशब्दाः-मातरि वर्तितव्यं, पितरि
शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते-स्वस्यां
मातरि, स्वस्मिन् पितरीति । सम्बन्धाच्च
गम्यते-या यस्य माता, यश्च यस्य पितेति ।
एवमिहाप्यादिरन्त्य इति सम्बन्धिशब्दा-
वेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्वन्तव्यं-यं प्रति यै
आदिरन्त्यं इति च भवति, तस्य ग्रहणं
भवति, स्वस्य च रूपस्येति ॥ [आदिरन्त्येन]

(प्र०) सम्बन्धिशब्दैर्वेति । संज्ञयैवाऽऽक्षितः

संज्ञीत्यर्थः । आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमाना-
मेव संज्ञित्वम् । स्वरूपमित्यनुवर्तनात्स्व [स्य] रूपस्य
च । सहग्रहणाच्चोऽद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेतीको यणचीति
समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात् । स्वं रूपं
त्वादेरेव गृह्यते नान्यस्य, तस्याऽप्राधान्यादिति
दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते, न
तु णकारसहितः ॥

(उ०) आदिरन्त्येन । संज्ञयैवेति । संज्ञाबोधकेना-

न्यसमभिव्याहृतेच्छब्दसहितादिशब्देनेत्यर्थः । आक्षेपप्रकार-
माह-आद्यन्तौ चेति । यथयादिशब्दः परमात्रपेक्षते,
अन्तश्च पूर्वंमात्रम्, तथापि सह प्रयुज्यमानो मध्यापेक्षाविति
भावः । मध्यमानामेवेत्येवकारः सोलम्ब्योक्तः । स्वं-
रूपमित्यनुवर्तनादिति । अन्ये तु-आद्यन्तशब्दाभ्याम-
वयववाचकाभ्यामवयवी समुदायः आक्षित इति सम्बन्धि-
त्वेनाऽविशेषादादेरपि ग्रहणम् । अन्यस्य तु न, 'आचाराद-

प्रधानत्वाद्योपक्ष बलवत्तरः । इत्युक्तेरन्यानुबन्धानामिवास्याऽपि संज्ञाकार्याऽभावात् । स्वशब्देन विशेषणीभूतान्त्यमात्र-परामर्शाऽसम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे बाधकाऽभावेन अप्रधानतृतीयानिर्देशादित्यनया युक्त्या न निर्वाहः । पत-त्फलितार्थकधनमेव भाष्ये—स्वस्य च रूपस्येति । तेन चाश्वन्तशब्दौ पूर्वपरशब्दवन्नाबधिमच्छब्दौ, किन्त्ववयव-शब्दाविति सूचयतीत्याहुः । समुदायादेवेति । तस्यैव संज्ञि[नोर्थे]नाऽर्थवत्तया प्रातिपदिकत्वादिति भावः । ननु स्वरूपमित्यस्यानुबन्धावन्त्यसहितदेविशिष्टस्य यणिति रूप-स्य संज्ञित्वे दध्यमेत्यादौ णकारसहितः स्यादत आह—स्वरूपं स्थिति । अत्र वदन्ति—समुदितस्य संज्ञात्वे प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकज्ञात्वं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्थ-भाष्यविरोधः । टिप्पणभाषकदेशवदस्यापि ग्राहकत्वप्रसक्त्य-भावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव वाचकता, अन्त्यस्तु तात्पर्य-ग्राहकः । सहग्रहणात् विशिष्टे तदरोपादिशिष्टादिभक्त्युत्पत्ति-रिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥१२।७१॥

[प्रथमाध्यम्]

इह कस्मान्न भवति—इको यणचि’ दध्यत्र मध्यत्र ? ॥

(प्र०) येन विधिः । इह कस्मादिति । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपमिका विशेष्यत इत्य-स्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः ॥

(उ०) येन विधिः । ननु येनेति करणे तृतीया न कर्तरि, षष्ठ्यापत्तेः । शास्त्रे कर्णं च विशेषणमेवेत्यग्रे भाष्य-वृद्धयति । तदन्तस्येति बहुव्रीहिः । एवंचेको यणित्यादौ विशेष्याऽभावात् कथमतिव्याप्तिरत आह—शब्दानुशास-नेति । वस्तुतोऽस्यार्थस्य भाष्येऽग्रे वक्ष्यमाणत्वाज्ज्ञैतं पूर्व-पक्षां जानातीति विशेष्यप्रदर्शनं व्यर्थम् । यत्संबन्धी विधिः स तदन्तस्य संज्ञेति सुत्रार्थं मत्वा शङ्का । अत एवाग्रे विधेयेनापि तदन्तविधिं वक्ष्यति । विधिरिति च भावे किं । सौत्रत्वाच्च तृतीयेत्याहुः ॥

[समाधानमाध्यम्]

अस्तु । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ती-त्यन्त्यस्य भविष्यति ॥

[विचारमाध्यम्]

नैवं शक्यम् । ये अनेकाल आदेशा-स्तेषु दोषः स्यात्—‘एषोऽयवायावः’ इति ॥

१ कचिन्न । २ ‘चैव कचि’

(प्र०) येऽनेकाल इति । ततश्च चयनजय-नादिष्वयनमिति प्राप्नोति । प्रकरणादिवशाच्चाऽक्षरदि-ष्विवाऽर्थविशेषावगतिः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं, परिहारान्तरविवक्षया ॥

(उ०) नन्वयनमित्यादितश्चयनमित्यार्थाऽबोधात्, अर्था-भिधानयोग्यस्यैवादेशत्वात्कथमत्रादेशोऽत आह—प्रकर-णादीति ।

[दोषनिरासमाध्यम्]

नैष दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्त-विधिर्भवति एवमादेशतोऽपि भविष्यति । तत्रैजन्तस्याऽयाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति ॥

(उ०) भाष्ये—यथैवेति । एषा तदन्तविधावयादेः कार्यत्वम्, अयादेस्तु तदन्तविधौ साधुत्वस्याऽयादिना बोध्य-मानतया कार्यत्वमिति विवेकः

[आक्षेपमाध्यम्]

यदि चैवं कंचिद्वैकृत्यं तत्र दोषः स्यात् [ब्रह्मेन्द्रः ब्रह्मोदनः ब्रह्मोदकम्] ॥

(प्र०) यदि चैवमिति । आहुण इत्यादौ । अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते । अर्चीति चाऽजादिः । तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याऽजादेश्व गुणप्रसङ्गाद्वैकृत्यप्रसङ्गः । षष्ठ्यानिर्देशाच्च निर्दिश्यमा-नस्येत्यपि नास्ति ॥

(उ०) अजादिरिति । यस्मिन्वाधारात् परिभाषणादिति भावः । षष्ठ्यानिर्देशादिति । पूर्वपरयोरिति षष्ठौ तु सा-धारणीति भावः । तदादितदन्तविध्युपास्यतिसामर्थ्याच्च तद-प्रवृत्तबोध्या । अत एवाल्लोऽन्त्यस्येत्यादेरप्रवृत्तिरित्याहुः ।

[आक्षेपान्तमाध्यम्]

अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेया-ताम् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्ग-लक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्द-मौञ्जित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुणः ॥

(प्र०) स्योन इति । सिवेर्बाहुलकादीणादिके नप्रत्यये गुणो बलोप ऊञ्जिति कार्यत्रयप्रसङ्गः । तत्राप-वादत्वाद्वा बलोपो बाध्यते, गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्वाश्रयते । गुणो ह्यङ्गसंबन्धिनीमिलक्षणां लञ्जीमुपधामार्द्धधातुकं चाश्रयति, ऊञ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकीदिं च

३ ‘शब्द आश्रित्य’ । ४ ‘दिकं प्रत्यय’ ।

प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादनन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गः प्रवर्तते । नानाश्रयत्वाद्वाणार्णादाङ्गं बलीयं इत्येतन्नास्ति । यत्रैकाश्रये वाणार्णो, यथा 'कार' इति घञाश्रये यण्वृद्धी, तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिः । यदि च इको यणचोत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाऽभावात्परत्वाद्गुणादेशः स्यात् । अन्तरङ्गलक्षणस्येति । असति तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः । बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम् ॥

(उ०) अन्तरङ्गबहिरङ्ग इति । वर्णमात्राश्रयत्वेन वाणस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत्समुदायस्य, न कोऽपि विशेषः स्यादिति भावः । 'अन्तरङ्गलक्षणस्येत्यस्य तत्त्वाभिमतस्येत्यर्थः । 'बाधक' इत्यस्य 'तव मते उभयोः समत्वेन परत्वादितिशेषः । गुणः—गुणन्तेत्यनेन । गुणो हीति । 'इकारस्येति शेषः । गुणः पञ्चाश्रयः, ऊट् तु चतुष्काश्रय इति विवेकः । नानेति । अचि यण्, प्रत्यये गुण इति भावः । इदं चिन्त्यमियायेत्याद्यसिद्धेः, शापकाऽसं भवाच्च । केचिन्वत्रापि तदादितदन्तविधावस्य वाणत्वाऽभावात्तदप्रवृत्तिः । सा वक्तुं चाऽशक्या । वाणोऽप्रसिद्धेरिति भाष्याशयः । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसंमतेति भाष्याशय इत्याहुः । व्याहृतिं निराकरोति—असतीति । सति तु तस्मिन्नाऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । इदं तु बोध्यम्—एवमपीगन्तशब्दाऽजादिशब्दमात्रापेक्षत्वं यणः, गुणस्य तूक्तरीत्या पदार्थपञ्चाकापेक्षत्वमिति कथं न बहिरङ्गत्वम् । गुणादूट् तु नित्यः । सिद्धान्ते ऊटि कृते यणा बाधादुणो न नित्यः । इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इति । एवमिति । सति तदादितदन्तविधित्वे यणा तुल्यनिमित्त इति न स बहिरङ्ग इति भावः । साध्ये 'ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिना यणो बहिरङ्गत्वं, गुणस्यान्तरङ्गत्वं ददर्शते । एवं च 'परत्वाद्गुणः स्यादिति कैयटक्षिन्त्यः । अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्तपरो, न तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूचयति । यण्निमित्तोऽनङ्गत्वावयवत्वेन नशब्दस्य ततो बहिष्कृत्यऽभावः । गुणनिमित्तनशब्दादूनशब्दस्य बहिर्भूतोकारधटितत्वाच्चणो बहिरङ्गत्वमिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अल्विधिश्च न प्रकल्पेत—द्यौः पन्थाः स इति ।

(प्र०) अल्विधिश्चेति । 'अलोऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्याल्लन्तस्य समुदायस्य कार्येण भवितव्यमिति द्यौः पन्था इत्यत्रालोऽन्त्यस्यादेशो न

प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र कदाचित्पथिभित्त्यस्याकारः स्यात् । कदाचित्पथिभित्त्यस्य । 'अनेकात्वात्सर्वस्येत्येतत्सु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये—अल्विधिश्चेति । स्थानिवदित्यत्र अलो जायमानो विधिरत्वविधिरित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्यादेशो नेति । 'नियमेनेति शेषः । धिभित्त्यस्येति । कदाचित्पथिभित्त्यस्येत्यपि बोध्यम् । सर्वधादेशस्य स्थानिवत्त्वात्सुलोपः स्यादिति भावः । नन्वेवमनेकाद्विशदिति व्यर्थं, कदाचित्देकाल्पर्येऽपि सर्वादेशत्वसिद्धेरत आह—अनेका इति । सर्वस्यैवेति । षोडशनिर्दिष्टसर्वस्यैवेत्यर्थः ।

[उपसंहारभाष्यम्]

तस्मात्—'प्रकृते तदन्तविधि'रिति वक्तव्यम् ।

(प्र०) प्रकृत इति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च क्वचित्साक्षात्तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेदृदेद्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । क्वचिदधिकारात् यथा—पूरजित्यत्र धातोः। क्वचिदाक्षेपात्—यथेको झलित्यत्र सनाधातोः ।

(उ०) प्रकृतं नाम पूर्वत्र निर्दिष्टमनुवर्त्तमानं चेदीदृदेद्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत आह—प्रस्तुत इति । प्रस्तावश्च बुद्धिसंनिधिः । भाष्ये—प्रस्तुत इत्यर्थक—'प्रकृते' इत्यस्य 'विशेष्ये' इति शेषः । तदन्तविधिभाज इति । तदन्तश्चासी विधिभाक्चेति कर्मधारयः । तदन्तशब्दे च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय त्वस्य सर्वत्र न प्रवृत्तिः, अव्यावर्त्तकत्वादिति भावः ।

[निराकरणभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । येनेति करण एषा तृतीया । अन्येन चाऽन्यस्य च विधिर्भवति । तद्यथा—देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते । तथा—सङ्ग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः । एवमिहाप्यचा धातोर्यतं विधत्ते । अकारेण प्रातिपदिकस्य इत्वं विधत्ते ।

(प्र०) करण पृथेति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा । 'इको यणचो'त्यादौ च विशेष्यस्याऽसंज्ञिधानात्तदन्तविधेरभावः । इत्यश्वरथपदातिभिरिति । बहुप्रकृतित्वाऽभावादेकवद्भावाऽभावः

१ 'गुणः स्यात्' । २ 'वाणस्य—यणः ।

३ 'अल्विधिरिति' । ४ 'अऊनस्य' ।

५ 'देकाल्पात्तस्यापि सर्वादेशत्वाऽसिद्धेः' ।

६ क्वचित् ।

(उ०) कर्मसाधन इति । भावसाधनत्वेऽपि न बाधकं, प्रसिद्धत्वादेव विधेयं कर्म लभ्यते । स शब्द इति । इह शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भावः । तेन विशेषणेनेति । 'कार्यविधा'विति शेषः । विशेषणत्व-लाभोऽत्रैवं—करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवाऽत्र करणशब्देनोच्यते । तस्य चेतरेत्या-वृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः । तत्र प्रत्यासत्त्या शब्द-प्रयोज्योपरिस्थितिविषयं विशेषणमेव प्रायेण तदन्तग्राहकमिती को यणचीत्यादौ न दोषः । क्वचित्तु सति गमकोऽतादृशं शब्दरूपविशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति भावः । तदप्यन्त-रङ्गत्वात्समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् । भाष्ये—अन्येन चान्यस्येति । अनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतस्तयोरकर-णत्वं दर्शितम् । 'अन्यस्येत्यन्तरिमन्त्रित्यस्याप्युपलक्षणम् । समाशो—भोजनम् । सेनाङ्गत्वादेकवत्त्वं प्राप्नोतीत्यत आह बह्विति । बह्वर्थवाचिपूर्वोत्तरपदकात्वाऽभावाद्बन्धस्येत्यर्थः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणो-
पाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥*॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपा-
धीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणो
पाध्यस्तेऽपितदन्तोपाध्यः स्युः ॥ तत्र
को दोषः ? ॥ 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्-
वा'दित्यसंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं
स्यात् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ असंयोगपूर्व-
ग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात्—अक्षुण्दि,
तक्षुणीति । इह न स्यात्—आमुहि
शक्रुहीति । तथा 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'त्योष्ठ्य-
पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र
को दोषः ? ॥ ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह च
प्रसज्येत—संकीर्णम्, संगीर्णमिति । इह
च न स्यात्—निपूर्ताः पिण्डा इति ॥

(प्र०) ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यत उच्चार्यत
इति ग्रहणं, तस्य ये उपाध्य इष्यन्ते ते तदन्तस्य
संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति । संज्ञा हि संज्ञिप्र-
त्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषण-
संबन्धमनुभवेत् । सङ्कीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वो
यस्मादुकारान्ताद्वातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात् ।

अत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न
युज्यते, अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात् ॥

(उ०) तस्य—गृह्यमाणरप । उपाध्य इति । विशेष-
णानीत्यर्थः । प्राप्तुवन्ति । 'उपाध्य' इत्यनुकर्षः । वाचिके
तदन्तोपाधीति । भावप्रधानो निर्देश इति बोध्यम् ।
तदन्तसंज्ञायामप्युकारस्याऽस्तु विशेषणेन संबन्धो, विरोधाऽ
भावादत आह—संज्ञा हीति । विशेषणभावं—गुणभा-
वम् । यद्वा—संज्ञिप्रत्यायने तद्वोधे सति विशेषणत्वमापन्ने-
त्यर्थः । आत्मनेति पाठे स्वयमित्यर्थः । आत्मनीत्यर्थः ।
'आत्मन' इति पाठे तु सम्यगेव । 'गुणानां च परार्थत्वाप-
दार्थे'कदेशत्वाच्चेति न्यायादिति भावः । अवधित्वेति ।
अवधित्वं च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यस्वरूपं
पूर्वादियोगे । अवयवत्वं च तदारम्भकत्वमिति ते एकं
प्रत्येकस्य न संभवत इत्यर्थः । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मादिति
विग्रहे एष दोषः । पष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य
प्रथमावयववाचित्वाद्धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यत इति
नाऽयं दोषस्तथापि सूत्रपंतीत्यादौ दोषो बोध्यः । एवमुत-
श्चेति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वाऽसं-
भवः । संयोगपूर्वकोकारान्तप्रत्ययाऽभावेनाऽव्यावर्तकतयाऽ-
संयोगपूर्वादिति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । न चाऽङ्गविशेषणत्वम् ।
'क्षणु' इत्याद्यसिद्धेः । अतो व्यवस्थावाचां पूर्वशब्दः
श्रूयमाणप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये—'पूर्वग्रहणमुकारान्त-
विशेषणमिति । न चाऽसंयोगादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणा-
द्विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् ।
वाच्यवृत्त्याऽलाभात् । किं च व्यवहिते क्षिणु इत्यादावपि
निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः । भाष्ये 'निपूर्ता' इत्यत्र
'न ध्याल्ये'ति नत्वनिषेधः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु विशेषणविशेष्यो-
र्यथेष्टत्वात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['विशेषण-
विशेष्योर्यथेष्टत्वात्'] ॥ यथेष्टं विशेषण-
विशेष्योर्योगो भवति । यावता यथेष्टम् ।
इह तावत्—'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वा-
दि'ति नाऽसंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्त-
विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ उकार एव विशे-
ष्यते—उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्य-
यादिति ॥ तथा—'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'ति
नीष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते ॥

किं तर्हि ? ॥ अकार एव विशेष्यते-
अकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य घातोरिति ॥

(प्र०) सिद्धं स्विति । वृद्धादिसंज्ञा गुणप्रधान-
भावाऽनपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति । इयं
तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाला । तत्रोतश्च
प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसंबन्धमनुभूय विशेष्येण
संबन्धमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाऽभावः ॥

(उ०) विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि संज्ञासूत्रस्य
प्रबलत्वात्पूर्वं तदन्तविधेरेव स्यादत आह-वृद्धादीति ।
एवं च विशेषणत्वज्ञानसापेक्षत्वाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तर-
मेव प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वादस्य पूर्वमुकारादीनामेव तद्विशेषण
मिति भावः । गुणप्रधानभावानपेक्षा इति । एवं च
तत्र वाक्यभेद एवेति भावः । इयं स्विति । तदपेक्षत्वा
दिभिर्वाक्यैकवाक्यतापन्नैवेत्यर्थः । यदुक्तम्-संज्ञा हीति,
तत्राह-तत्रैति । 'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय
महते प्रभवती'ति न्यायादिति भावः । भाष्ये-यथेष्टमिति ।
'विशिष्टे वैशिष्ट्यम्', 'वैशिष्ट्यस्य वैशिष्ट्यम्', 'विशेष्ये
विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरम्' । 'एकत्र द्वय'मिति
योगेर्पुं यथेष्टमित्यर्थः । एवं च व्याख्यानात्प्रकृते विशिष्टस्य
वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव बोधो न तु विशेष्ये विशेषणमित्यादि-
रीत्येति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ समासप्रत्ययविधौ च प्रतिषेधः ॥*॥

समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ समासविधौ तावत्-द्वितीया
श्रितादिभिः समस्यते-कष्टश्रितः, नरक-
श्रितः । कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत् ॥
प्रत्ययविधौ-['नडादिभ्यः फक्'] नड-
स्यापत्यं नाडायनः । इह न भवति-सूत्र-
नडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ॥

(प्र०) समासेति । श्रितादिभिः सुबन्तस्य
विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । प्रति-
षेधद्वारेण चैतत् प्रदर्श्यते-श्रितादयः प्राधान्येना-
श्रयितव्याः, तद्विशेषणत्वेन च-‘सुप्’ति । कष्टं
परमश्रित इति । श्रितान्तमेतत्सुबन्तं न भवतीति
संबुद्ध्यन्तमुदाहर्तव्यम्-परमश्रितेति । एतत्प्रत्यय-
लक्षणेन सुबन्तं भवति, श्रितान्तं च श्रूयते । सौत्र-

नाडिरिति । अनुश्रुतिकादिलादुभयपदवृद्धिः । नडा-
दीनि प्रातिपदिकेन विशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः ॥

(उ०) सुबन्तस्येति । 'सुप्तेत्युपस्थितस्ये'ति शेषः ।
तद्विशेषणत्वेनेति । सुबन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थ इति भावः ।
श्रितान्तमिति । विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाऽभावादिति
भावः । संबुद्ध्यन्तमिति । इदमुपलक्षणम्-कष्टं परमश्रित
इत्यादेः । तदन्तविध्यभाव इति । नडादीनां विशेष्यत्वा-
त्प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेऽपि तदन्तस्य नडादेरसंभवादिति ।
अत्र वदन्ति-एवं हि कृष्णश्रितमित्यादेरप्यसिद्धिरिति
भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः । यत्तु 'सुप्सहितैः श्रितादिभि-
रिति विवरणकृतः सिद्धान्ताद्ययवर्णनम् । तत्र, 'पूर्वकालैक'-
त्वादौ सुप् इति प्रथमान्ते तथार्थाऽसंभवात् । तस्मात् समर्थ-
परिभाषोपस्थितसमर्थपदार्थं प्रति विशेषणतया प्राप्ततदन्त-
विधेर्निषेधार्थमिति भाष्याशयः । उपस्थितसमर्थपदं च
सूत्रीयतत्तत्पदोत्तरविभक्तिसमानविभक्त्यन्तम् । तस्य च
तत्प्रकृतिके लक्षणया सुपेत्यनेनान्वयः । न हि सामर्थ्यं
सुबन्तैर्नैवेति नियमः, कुम्भकार इत्यादौ सुप्ः प्राग्भागेऽपि
तदङ्गीकारात् । 'परिपूर्णं पद'मिति न्यायस्तु यस्योत्तरत्राका-
ङ्क्षयाऽन्वयस्तद्विषयो, न तु यत्राऽन्वयस्तद्विषय इति
कुत्सित इति सूत्रभाष्यात् स्पष्टमेवोपलभ्यते इति दिक् ॥

[प्रत्याक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

किमविशेषेण ? ॥ नेत्याह ।

[आक्षेपशेषवार्तिकम्]

॥ * ॥ उगिर्द्रणग्रहणवर्जम् ॥ * ॥

उगिर्द्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा ।
उगिर्द्रहणम्-['उगिर्तश्च'] भवती अति-
भवती महती अतिमहती ॥

वर्णग्रहणम्-'अत इज्' । दाक्षिः प्लाक्षिः ॥

(प्र०) अतिमहतीति । महान्तमतिक्रान्तेति
प्रादिसमासः । तत्र यद्यपि गौरादिषु वृहन्महदिति
पठ्यते, तथापि अनुपसंज्ञनाधिकारात्तत्र ङीष् न भव-
तीति उगिर्लक्षणे ङीष्प्रार्थ्यते । अन्ये तु गौरादिष्वे-
तयोः प्रमादपाठमाहुः । तथा चोक्तम्-नद्यजाद्यु-
दात्तत्वे वृहन्महत्वरूपसंख्यानमिति । ङीषि सति
उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन । अत
इमिति । तदन्तविधावसति झिक्करणमुत्तरार्थं स्यात् ॥

(उ०) तत्र यद्यपीति । एवं च जीवभावेऽपि ङीषा
सिद्धिरिति भावः । किं नद्या इति । सत्यपि पाठे उप-

१ विशिष्टवैशिष्ट्यनुद्धेश्वानुविध्यं दर्शयति-विशिष्टे इति ।

२ योगेषु-संबन्धेषु । ३ कश्चिज् । ४ छुप्तं स्यात् । ५ 'पठ्यते' ।

सर्जने ङीष्प्राप्ते ङीप् तस्योदात्तत्वाय तच्चारिताध्यांश्चिन्त्य-
मिदम् । एवं च तस्याऽऽवयवकत्वे पाठो निष्फल इत्यन्यदिति
कश्चित् । ननु इषो जित्वाद्दिस्वराद्यर्थोत्तदन्तविधित्तत्र,
न हि अशब्दस्य यस्येति चेति लोपे तेषां संभवोऽस्तीत्यत
आह-उत्तरार्थमिति । बाहविरित्यादौ स्वरादिसिद्धये
इति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोऽकारः
प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह-अततेर्ङः । अः, तस्याप-
त्यम् । 'अत इङ्' । इः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अकञ्श्रम्वतः सर्वनामाव्ययधातु-
विधायुपसंख्यानम् ॥ * ॥

[अकञ्श्रम्वतः सर्वनामाव्ययधातुवि-
धायुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्] । अकञ्वतः
सर्वनामाव्ययविधौ, श्रम्वतो धातुविधा-
युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ अकञ्वतः [सर्व-
नामाव्ययविधौ]-सर्वके विश्वैके ।

अव्ययविधौ-उच्चकैः नीचकैः ॥ श्रम्वतः-
भिनत्ति छिनत्ति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ॥
इह-तस्य वा ग्रहणं भवति, तदन्तस्य
वा । न चेदं तत्राऽपि तदन्तम् ॥

(प्र०) सर्वक इति । अकञ्चि कृते शीभावो न
स्यात् । उच्चकैरिति । तथैवाऽकञ्चि कृते लुप्त स्यात् ।
उच्चकैरधीयानेत्यव्ययानां प्रतिषेध इति पराङ्गव-
द्भावनिवेधो न स्यात् । उच्चकैर्मुखमिति 'नाव्यय-
दिप्रशब्दे'ति मुखस्वरनिषेधो न स्यात् । भिनत्तीति ।
धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् ।
प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यमिनोऽप्रेति दृश्येति
धातोर्विधीयमानं कृत्वं न स्यादिति वक्तव्यम् ।
अन्येत्वाहुः-भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य
बाधितत्वात्सतिषिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः ॥

(उ०) अकञ्चि । सर्वं नसिति स्थितेऽन्तरङ्गान-

पीति न्यायेन शीभावादि बाधित्वाऽकञ्चि यस्मात्प्रत्यय-
विधिरित्युक्तेरप्रत्यय इति निषेधाऽभावे प्रातिपदिकत्वेन
सुपो लुकि, पुनर्जसि शी न स्यादित्यर्थः । लुगिति ।
यद्यपि ह्रस्व्यादिसूत्रेणाऽपि सोर्लोपः सिध्यति, तथापि
सर्वविभक्त्युपत्तिपक्षे इदम् । पराङ्गेति । तथा चामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वं स्यात् । चित्तः सप्रकृतेरित्यन्तोदात्तश्चेत्यत
इति भावः । अन्येत्वाहुरिति । शमो भित्त्वेन परश्चेत्यस्य
तत्राऽप्रवृत्तौ तत्संनियोगशिष्टाद्युदात्तत्वाऽप्रवृत्त्या शेषनिघातेन
तस्याऽनुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । ननु भिनत्तीत्यादौ यदा
गमा इति न्यायेन न दोष इति चेन्न, अवयवानामवयवि-
ग्रहणेन ग्रहणं हि तद्वोजम् । नचाऽत्र तदस्ति । कन्ता-
वयव इत्यंशस्याऽप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाऽभावात् । यस्य
विहितस्तदन्ताऽवयव इति तदर्थः । एवं च नन्दतीत्यपि
तदुदाहरणं बोध्यम् । भाष्ये, च श्रम्वत इत्युपलक्षणं
बोध्यमिति कश्चित् ॥

[समाधानवाक्यवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ॥ 'तदन्तान्तवचनात्' । तद-
न्तान्तस्येति वक्तव्यम् ॥ किमिदं तदन्ता-
न्तस्येति ? ॥ तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो
यस्य तदिदं तदन्तान्तं, तदन्तान्तस्येति ।

(प्र०) सिद्धं त्विति । सर्वशब्दस्य योऽन्त्यो-
ऽकारः सोऽन्त्यैः सर्वकशब्दस्य । एवमन्यत्रापि
योज्यम् । तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी
सर्वादभिर्विशेष्यते । अव्ययसंज्ञाक्षिप्तः स्वरादिभिः ।
धातुसंज्ञाभाजो वाप्रकारा भूवादिमिरिति भावः ।

(उ०) ननु तदन्तान्तस्येति पाठेऽपि विशेष्याऽसंनि-
धानात् कथं सर्वादीनीत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह-तत्रेति ।
अव्ययेत्यस्याऽन्वर्थेत्यादिः । वस्तुतः शब्दरूपं विशेष्यमादाय
वाचनिक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इदं तु
चिन्त्यं-शब्दसंज्ञिनोऽसत्त्वं हि स्यादस्याक्षेपः, सत्त्वे त्वाक्षेपे
आक्षिप्तस्य वा विशेष्यत्वं मानाऽभावात् । किञ्चान्वर्थत्वं योग-
रूढत्वम्, योगरूढस्थले हि योगान्वितस्त्वर्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा,
न तु तयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभाव इति कस्य विशेष्यतया
तदन्तविधिः स्यादिति बोध्यम् । वाप्रकारा इति । 'वा'-
सदृशा इत्यर्थः । भूवादय इति सूत्रे द्रव्यैकशेषगर्भो बहुव्रीहि-
रिति भावः । एवं हि 'प्रभू' 'पराभू' इत्यादीनामपि धातु-
संज्ञा स्यादिति अढाद्यव्यवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् ।

तस्मादयं समाभिरकञ्चिष्य पवेति बोध्यम् । परजित्वादौ तु
अपदेशिवद्भावेनैतन्न्यासे सिद्धिर्बोधा ।

[तटस्थाक्षेपभाष्यम्]

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

[सिद्धान्तिनःसमाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

तद्यथा-उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः
खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो
यस्य [सोऽयं तदन्तः] तदन्तस्येति ॥

(प्र०) उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोऽत्र
लोपो, न तु सामर्थ्याद्व्ययमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः ।
अन्ये तु वर्णयन्ति-यथावयवदर्शनाद्गौरित्यवयवि-
विषया बुद्धिरवेति, तथेहापि सर्वशब्दस्य योवयवोऽ-
न्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्धयुत्पादोत्तदवयवान्तः
सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथ वाऽवयवे
समुदायरूपारोपात्तदन्तता भविष्यति । गौणेनापि
ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते-छत्रपार्श्वकायःशूल-
दण्डाऽजिनशीतोष्णाङ्गहस्वादिविषु ।

(उ०) न तु सामर्थ्यादिति । उष्ट्रमुखवत्तद-
भावादित्यर्थः । यथावयवेति । अवयवो प्रत्ययवयवमवय-
वान्तरसन्निधौ समवेत इति भावः । नन्वेवमपि भूयोऽवयव-
संनिकर्षस्यैवाऽवयविप्रत्यक्षे हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्बुद्धयभाव
इत्यरुचेराह-अथवेति । ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्रं
कथमारोपिते स्यादत आह-गौणेनापीति । स्वरितत्वगुण-
योगाक्षान्यत्रारोपितार्थकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः । तदेवाह-
छत्रेत्यादि छत्रं । गुरुच्छिद्रावरणं गौण्येच्यते । तत्रैव
हि च्छात्र इत्यते । एवं पार्श्वशब्दोऽनृजपाये, अयःशूल-
शब्दस्तीक्ष्णोपाये, दण्डाजिनो-दम्भे, शीतोऽलसे, उष्णः
शोभ्ये गौणः । तत्रैव पार्श्वकायःशूलिकदण्डाजिनिकशीत-
कोष्णकादिप्रयोगेष्टेः । तस्यादित इत्यत्र चार्धहस्वशब्दो-
ऽर्धमात्रालक्षणीक इत्याद्युक्तम् । आदिनाऽऽधरोऽधिकरण-
मित्यादिसंग्रहः ।

[यथाश्रुतन्यासेऽपि समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥*॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् ।

तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ तद्यथा
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी
गङ्गा यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन

गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ता-
ग्रहणेन गृह्यते ॥

(प्र०) तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपातिनो-
ऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति ।

(उ०) मध्यपातिन इति । यस्याऽकजादिस्तदेक-
देशत्वेनाऽकजादेर्विज्ञानादिति वार्तिकार्थः ।

[समाधाननिरासभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा
अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति-
य एते सङ्ख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च ।
पञ्च सप्तेति,-एकेनाप्यपाये न भवन्ति ।
द्रोणः खारी आढकमिति,-नैवाधिके भव-
न्ति, न न्यूनैः । केचिद्यौवदेव तद्भवति
तावदेवाहुः-य एते जातिशब्दा गुणश-
ब्दाश्च-तैलं घृतमिति,-खार्यामपि भव-
न्ति द्रोणेऽपि ॥ शुक्लो नीलः कृष्ण इति,-
हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि
द्रव्ये ॥ इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणाना-
मर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ॥

(प्र०) अक्तपरिमाणानामिति । परिच्छिन्न-
परिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं
वेत्यर्थः । इमाश्चापीति । सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः
क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति । नित्या हि
शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वक-
शब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये-अक्तपरिमाणानामिति । अत्र परि-
माणमानुपूर्वाविशेषोऽपि । परिमाणेत्युपलक्षणं परिच्छिन्न-
ार्थानाम् । तदाह-सङ्ख्येति । भाष्ये-अर्थानामिति ।
संज्ञिभूतानां शब्दानामित्यर्थः । नन्वधिकगङ्गादिजननेऽपि
शूनः श्वस्ववदकस्याऽधिकस्योपजनेऽपि सर्वकस्य सर्वशब्दत्व
मक्षतमेवेत्यत आह-नित्या इति । वस्तुतः परिच्छिन्नपरि-
माणकग्रहणे एकदेशविकृतन्यायस्याप्यप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः ।

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

एवं तर्ह्यर्थाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘तदे-
कदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते’ इति ।
यदयं ‘नैदमदसोरको’रिति सककारयो-

रिद्धमदसोः प्रतिषेधं शास्ति ॥ कथं कृत्वा
ज्ञापकम् ? ॥ इदमदसोः कार्यमुच्यमानं
कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति
त्वाचार्यः—‘तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते’
इति । ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्र०) एवंतर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दा-
स्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापका-
दव्यतिरेककृत इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु नित्यशब्दवादेऽकजवतः शब्दान्तरत्वाद-
कजादेः सर्वाधिकदेशत्वमसिद्धमित्यत आह—यद्यपीति ।
अव्यतिरेककृत इति । अनवयवत्वेऽपि ज्ञापकाद्भेदबुद्धिं न
कुर्वन्तीत्यर्थः । एकदेशसादृश्यं च मध्यपातित्वेन बोध्यम् ।

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनवार्तिकानि]

॥*॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् ॥*॥

सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम् ॥
सर्वे परमसर्वे । विश्वे परमविश्वे । उच्चैः
परमोच्चैः । नीचैः परमनीचैरिति ॥

(प्र०) प्रयोजनमिति । अन्यर्थसंज्ञाक्षितः
संज्ञी सर्वादिसिर्विशेष्यते । अपूर्वो वा तदन्तविधि-
रुपसंख्यायते । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् ॥

(उ०) ननु सर्वनामत्वे संशोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिक-
रम्भेण वार्त्तिककृतोऽन्वर्थत्वं नेष्टम् । किंच संज्ञानामुपात्त-
त्वेनाक्षेपे मानाऽभाव इत्यत आह—अपूर्वो वेति । एतद्वा-
त्तिकमूलाख्याख्यानादव्यावर्त्तकमपि शब्दहर्षं विशेष्यमादाय
तदन्तविधिरिति भावः ।

॥*॥ उपपदविधौ भयाख्यादिग्रहणम् ॥*॥

उपपदविधौ भयाख्यादिग्रहणं प्रयोज-
नम् ॥ भयङ्करः । अभयङ्करः । आढ्यङ्करणं
स्वाढ्यङ्करणम् ॥

(प्र०) उपपदविधाविति । भयाख्यादिसिः
कर्म विशेष्यते । ‘क्षेमप्रियमद्रेऽण्वे’त्यत्र तु कर्मणा
क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः ॥

(उ०) भयं चाख्यादि चेति इन्द्रमग्निप्रेत्याह-
क्षेमेति ।

॥*॥ डीव्विधावुगिद्ग्रहणम् ॥*॥

डीव्विधावुगिद्ग्रहणं प्रयोजनम् ।
भवती अतिभवती । महती अतिमहती ॥

॥*॥ प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणम् ॥*॥

डीप्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणं प्रयोजनम् ।
स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता ॥

(प्र०) प्रतिषेध इति । विधीयत इति विधिः ,
सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधि-
र्भवति । स्वस्त्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् ॥

(उ०) विधीयते इति । सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेध-
विरोधो न विवक्षित इति भावः ।

॥ अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे ॥

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च डीप्रति-
षेधे प्रयोजनम् ॥ ‘अपरिमाणविस्ताचित-
कम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि’ । द्विविस्ता
द्विपरमविस्ता । त्रिविस्ता । त्रिपरमविस्ता ।
द्वयाचिता द्विपरमाचिता ।

(प्र०) द्विपरमविस्तेति । द्विगुणा सन्निधापित-
मुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिरिति ।

[प्रयोजनवार्त्तिकम्]

॥*॥ दिति ॥*॥

दितिग्रहणं च [ण्यविधौ] प्रयोज-
नम् ॥ दित्तेरपत्यं दैत्यः । अदित्तेरपत्य-
मादित्यः । ‘दित्यदित्यादित्ये’त्यदितिग्रहणं
न कर्तव्यं भवति ॥

(प्र०) दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्य-
स्त्वनभिधानाण्यो न भवति ॥

॥*॥ रोण्या अण् ॥*॥

रोण्या अणग्रहणं च प्रयोजनम् ।
आजकरोणः । सैहिकरौणः ॥

॥*॥ तस्य च ॥*॥

तस्य चेति वक्तव्यम् ॥ रौणः ॥

(प्र०) तस्य चेति । ‘स्वं रूपं मित्यस्यानुवृत्तिं

वार्तिककारो नेच्छति । तथा चाऽऽद्यन्तवदित्यत्र 'येन विधिस्तदन्तत्वं' इति प्रयोजनमवोचत् ॥

(३०) ननु 'स्वरूप'मितित्यनुवृत्त्या स्वस्यापि संज्ञा-सिद्धौ किं तस्य चेत्यनेनाऽत आह-स्वमिति । तेन सूत्र-प्रत्याख्यानादिति तात्पर्यम् ॥

[कारणप्रश्नभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति [न] तद-
न्ताच्च तदन्तविधिना 'सिद्धम्', केवलाच्च
व्यपदेशिवद्भावेन ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन'

(प्र०) व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ।
ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं, प्रत्ययान्तत्वात् । नैप
दोषः । 'अप्रातिपदिकेने'त्यत्र वाक्ये 'प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति वचनात्स्त्रीप्रत्ययान्तरपि
व्यपदेशिवद्भावो न भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषा स्वरूपविधिर्विपर्ययेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते ।

(३०) प्रत्ययान्तत्वादिति । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादि-
त्यर्थः । स्वरूपवर्धविपर्ययेति । प्रातिपदिकविशेषोपा-
दानविहितकार्यविषयैवेत्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं 'व्यपदेशिवद्भावोऽ-
प्रातिपदिकेन' ? ॥

(३०) किं पुनः कारणमिति । भाष्ये कारणशब्दः
प्रयोजनवाची

[समाधानभाष्यम्]

इह सूत्रान्तादुद्भवति, दशान्तादुद्भव-
तीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तद-
न्ताच्च तदन्तविधिना, केवलाच्च व्यपदेशि-
वद्भावेन । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्त-
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-सूत्रान्त-
देव, दशान्तादेवेति ॥

(३०) तज्ज्ञापयतीति । गोपयतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं
नियमार्थमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

नाऽत्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति ।
इदानीमेव ह्युक्तं—'समासप्रत्ययविधौ
प्रतिषेधः' इति ॥

(३०) नात्र तदन्तादिति । ननु समासप्रत्ययविधा-
वित्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रतात्पर्यग्राहकतया
दित्यादाविवाऽत्रापि तदन्तविधिसंभवेनाऽन्तग्रहणसामर्थ्यादेव
केवलेऽप्रवृत्तौ अप्रातिपदिकेनेति व्यर्थम् । एतेन ग्रहणवतेति
निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्यपास्तम् । किंच परमतदित्यादिभ्य
इवानभिधानेन केवलेऽप्रवृत्तिरिति व्यर्थं वेति चेन्न । विशेष-
णविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यग्राहकतया 'समासे'त्यादिनिषेध-
वचनवदस्याप्यावश्यकत्वात्सूत्रभाष्यवार्तिककारुण्डतात्पर्यग्राह-
काभावेऽपि तदन्तविधिकल्पनेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत एव एवो-
गिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यादेश्वारितार्थम् । अनभिधानेन प्रत्या-
ख्यानं तु न चमत्कारकारि ॥

[गौरवभाष्यम्]

सा तर्ह्येपा परिभाषा कर्तव्या

(३०) सा तर्ह्येति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिप-
दिकेनेत्येपा

[गौरवनिराकरणभाष्यम्]

न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-
'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति, यदयं
'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चे'त्याह ॥

(३०) यदयमिति । पूर्वादित्यंशो ज्ञापक इत्यर्थः ।

[ज्ञापकविधायकभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥ सपूर्वात्पूर्वादिनि वक्ष्यामीति ॥

(प्र०) सपूर्वादि[निर्म]ति । पूर्वग्रहणे त्यक्ते
सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात्सपूर्वात्प्राप्नोति कथं
ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(३०) सर्वस्मादिति । पूर्वशब्दव्यतिरिक्तादपीत्यर्थः ।

[ज्ञापकान्तरभाष्यम्]

यत्तर्हि योगविभागं करोति ॥ इतरथा
हि 'पूर्वात्सपूर्वादिनि'रित्येव ब्रूयात् ॥

(३०) भाष्ये-तत्तर्हि योगविभागमिति । नचेष्टा-
दिभ्यश्चेत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः । अत एवानिष्टीति प्रयोग-

सिद्धिरिति बाध्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्प्रयोगाऽभावानु-
मानात् । प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नाऽस्माकं क्षतिः, एकयोगे-
ऽपि तावति स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत् उत्तरप्रातु-
वृत्तिसिद्धेश्चेति दिक् । एवं च रोगीत्यादौ केवलस्याऽप्राप्ते-
स्तस्य चेति वक्तव्यमिति सिद्धम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरयमस्यैव शेषः-‘तस्य चे’ति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘ने’त्याह । यच्चानुक्रान्तं, यच्चानुक्रंस्यते
सर्वस्यैव शेषः-‘तस्य चे’ति ॥

(प्र०) यच्चानुक्रान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति
तु निषेधो यत्राऽन्तग्रहणं सूत्रे एवोपात्तं तत्र । यथा
दशान्ताद् इति दशाधिका अस्मिन्शत इत्यत्र न भवति ॥

(उ०) ननु तदन्तविधिविषये तस्य चेत्यनेन केवला-
दपि चेष्यपदेष्विवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति व्यर्थमत आह-अप्रा-
तिपदिकेनेति । शापकस्य सजातीयपेक्षत्वादिति भावः ।
अत एव पूर्वोदितिरित्येव तदन्तविधिना सिद्धे सपूर्वोद्येत्यस्य
ग्रहणवतेति परिभाषाशापकत्वं कैयटोक्तं सङ्गच्छते । यत्रान्ते-
त्यन्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव एकगोपूर्वोदित्यस्य केवलक-
शब्दे न प्रवृत्तिः । ग्रहणवतेत्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यैवानु-
वादकं, लाघवात् । स्पष्टं चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे
भाष्यकैयटयोः ॥

॥*॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥*॥

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ प्रयोजनम् ।

रथ्यः परमरथ्यः । सीत्यं परमसीत्यम् ।

हल्या परमहल्या ॥

(प्र०) यद्विधाविति । ठग्विधौ तु तदन्तविधेर-
भावात्परमहलिक इति ठग्न भवति ।

(उ०) रथ्ये-तद्वहति रथेति यत् । सीत्ये-नौव-
योधमेति, हल्ये-मतजनहलात्करणजल्पकवैधित्येति यत्
भाष्ये-परमरथ्य इति । रथाद्रथाङ्गवोडोरित्येवं शैषिक-
प्रकरणे पाठेन सिद्धे तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणं रथांशे तदन्त-
विधौ शापकम् । शैषिके यति हि दिरथ इत्यादौ दिगोर्धु-
गिति लुक् । तत्र सूत्रेऽचीति न संबध्यते । अनभिधानाच्च
नाऽतिप्रसङ्गः । बह्वर्थे तु दिरथ्य इत्येव, तस्याऽप्राग्दीव्यसी-
यत्वात् । इतरयोस्तु नाचनिक एव । यत्तु हलसीरा-
दुगित्यपि ‘तस्येव’ तद्वहतीत्यधिकारे च द्विः पठ्यते, तत्तु
इदंशब्देन बोद्धव्याऽप्राग्ग्रहणशापकम् । तदाह-ठग्नभवतीति ।

॥*॥ सुसर्वार्धदिकच्छब्देभ्यो जनपदस्य ॥*॥

सुसर्वार्धदिकशब्देभ्यो जनपदस्य प्रयो-

जनम् ॥ सु-सुपाञ्चालकः सुमागधकः ।

सु। सर्व-सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः ।

सर्व । अर्ध-अर्धपाञ्चालकः । अर्धमागधकः ।

अर्ध । दिक्छब्द-पूर्वपाञ्चालकः अपरपाञ्चाल-

लकः । पूर्वमागधकः अपरमागधकः ॥

(उ०) गाव्ये-सुपाञ्चालक इत्यादि । जनपदेत्य-
धिकारे अश्वदादपि बहिर्निर्दिष्टं । तद्विधौ चायं तदन्तविधिः ।
सुसर्वार्धजनपदस्य, दिशोऽमद्राणामिति उत्तरपदवृद्धिः ॥

॥*॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् ॥*॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां प्रयोज-

नम् ॥ पूर्वशारदम् । अपरशारदम् । पूर्व-

नैदाघम् । अपरनैदाघम् ।

(प्र०) ऋतोरिति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान्
प्रत्ययस्त्वद्विधानेऽवयवानां तदन्तविधिः । शारदः
पूर्वो भागः पूर्वशरत्, तत्र भवमिति ऋतुलक्षणोऽण् ।
तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्राश्रय एष्य इत्यत्र तदन्त-
विधिर्न भवति । तेन ऋत्वणेत्र भवति-पूर्वप्राश्रय-
मिति । प्राश्रयश्चो वर्षापर्यायः । अवयवानामिति
किम् । पूर्वस्यां शारदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण् न
भवति । कालाट्टमित्येव हि भवति । तत्र हि यथाक-
थं चिन्त्यकालवाचिनो गृह्यन्ते ॥

(उ०) वृद्धिमानिति । वृद्धिनिमित्तमित्यर्थः । अव-
यवानामिति । ‘पूर्वपदत्वे’ इति शेषः । शारद इति ।
‘पूर्वापराधरे’त्येकदेशिसमासः । सन्धिवेलावृत्तिरिति अण् ।
‘अवयवाद्गतो’रित्युत्तरपदवृद्धिः । ननु शरच्छब्द एव
कालवाची न पूर्वशरच्छब्द इति कथं ठग्नस्यत आह-तत्र-
हीति । अत एव सन्धिवेलादिसूत्रे नक्षत्राणां कालेन विशेष-
णं सङ्गच्छते

॥ * ॥ ठग्विधौ संख्यायाः ॥ * ॥

ठग्विधौ संख्यायाः प्रयोजनम् ॥
द्विषाष्टिकं पञ्चषाष्टिकम् ।

(प्र०) द्विषाष्टिकमिति । द्वे षष्ठी परिमाणम-
स्येति समासे कृते आर्हादिति ठग्न भवति । संख्याया-
स्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठग्नप्रतिषेधात् ।

तेन प्राग्वतेरिति ठम्भवति । अध्यर्धपूर्वेति लुप्रभवति ।
'सोस्यांशवन्नभृतय' इत्यतः सोस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य
परिणाममित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थं समर्थविभक्तिनिर्दे-
शात् । कृते वा लुकि पुनस्तजिर्देशसामर्थ्यात्
पुनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः ॥

(७०) भाष्ये-ठम्बिधौ सङ्ख्याया इति । तदस्य परि-
माणं सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रे इति भावः । द्वे षष्ठी परि-
माणमस्येति । सङ्ख्यादिरस्य विशेष्यः । प्रतिषेधादिति ।
आहार्दगोपुच्छेत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तत्र तदन्तविधि-
भवंत्येव । तेन प्राग्वतेरिति ठम्बिधायकं सङ्ख्यायाः संज्ञेति
सूत्रे तदन्तविधिसत्त्वेन प्राग्वतेरित्याधिकारप्राप्तञ्च भवती-
त्यर्थः । पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति । अस्येति प्रत्ययार्थः ।
तदपि समर्थविभक्तिः । श्रुतवर्त्तमानस्य लुक्सम्बद्धतया
पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य लुगभाव
इत्यर्थः । कृते चेति । अनुवर्त्तमानसोस्येतिसहितपरि-
माणमित्यनेन विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति
वचनसामर्थ्यात्त्वार्थं तज्जातीयप्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्या-
द्विगुनिमित्तत्वाऽभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थः । इदं वृत्तिकार-
मतेनोक्तम् । वस्तुतस्तु तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणाऽऽर्हाय-
त्वापगमे तच्चेऽपि लुगभावे वा द्वे षष्ठौ जावितपरिमाणस्ये-
त्यर्थेऽनेन ठञि लुकमाशङ्क्य कालादित्याधिकारस्येन
तमधीष्ट इति सूत्रेण ठञा द्विषाष्टकः साधितो भाष्ये ।
कालग्रहणेन यथाकर्थाच्च कालत्राचिनो ग्रहणमिति चोक्तं,
तद्विरुध्येत । त्वद्रीत्याऽनेनाऽपि ठञि लुगभावात् । तस्माद्वि-
षष्टौ परिमाणमस्य सङ्ख्यस्य स परिमाणमस्येति भाष्योदाहर-
णार्थः । तस्य द्विगुनिमित्तत्वाऽभावाच्च लुक् । सङ्ख्ये द्विषष्ट्य-
नतिरेकस्यापि सत्त्वात्स्यापि सङ्ख्याशब्दत्वमित्यपरे ॥

॥ * ॥ धर्माञ्जः ॥ * ॥

धर्मान्जः प्रयोजनम् ॥ धर्मं चरति
धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः ॥
'अधर्माञ्जे'ति न वक्तव्यं भवति ॥

॥ * ॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर-

पदस्य च ॥ * ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चेति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) पदाङ्गाधिकार इति । पदशब्देनोत्तर-
पदं गृह्यते, पदैकदेशलोपात् ॥

(७०) भाष्ये-पदाङ्गेति । तदन्तविधेरपवादोऽयम् ।

अत एव तस्य चेति पुनरभिहितम् । तदन्तविधौ हि बहु-
चपूर्वेऽपि स्यात्तच्च नेष्टमिति वार्त्तिकशयः । पदशब्देनेति ।
अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम् ॥

पदाधिकारे किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ [पदाधिकारे] प्रयोजनमिष्टकेषीका

मालानां चिततूलभारिषु ॥ * ॥

[इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु
प्रयोजनम्] ॥ इष्टकचितं चिन्वीत । पक्के-
ष्टकचितं चिन्वीत । इषीकतूलेन ।
मालमुञ्जेषीकतूलेन । मालभारिणी कन्या ।
उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

(प्र०) उत्तरपदेन सामर्थ्याक्षिप्तं पूर्वपदमिष्ट-
कादिभिर्विशेष्यते ।

(७०) तदन्तविध्यपवादत्वादस्यापि विशेषण एव
प्रवृत्तिरित्याशयेनाह-उत्तरपदेनेति । शब्दरूपं विशेष्य-
मादायेत्यन्ये ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ [अङ्गाधिकारे प्रयोजनं] महदप्स्वसु-
नप्तूणां दीर्घविधौ ॥ * ॥

महदप्स्वसुनप्तूणां दीर्घविधौ प्रयोजनम्
महत्-महान् । [पेवं] परममहान् । महत् ॥

अप्-आपस्तिष्ठन्ति । [पेवं] स्वाप-
स्तिष्ठन्ति । अप् ॥ स्वस्-स्वसा स्वसारौ
स्वसारः । [पेवं] परमस्वसा परमस्वसारौ
परमस्वसारः । स्वस् ॥

नसृ-नसा नसारौ नसारः । एवं परम-
नसा परमनसारौ परमनसारः । [नसृ] ॥

(प्र०) महदप्स्वन्निति । महदादिभिरङ्गं विशे-
ष्यते । स्वाप इति । 'न पूजनादिति समासान्त-
निषेधः । 'अपो भी'ति तत्वमपि स्वद्विरिति भवति ॥

(७०) समासान्तनिषेध इति । ऋक्पूरबिति
प्राप्ते । अत एव आन्तरूपसंगतीत्वं न । तत्र ह्यप इति
कृतसमासान्तानुकरणम् । व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अत्र
चेदमेव भाष्यं मानमित्याहुः । तत्त्वमपीति । वार्त्तिकस्येन

दीर्घविधिविति विषयनिर्देशेनैव विरुध्यते ॥

॥*॥ पद्यध्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् ॥*॥

(उ०) भाष्ये-पद्यध्मदस्मदस्थ्यादीति समस्तं पृथक्पदम् । अनडुह इति त्वसमस्तम् । अन्यथा नुमोऽन-
डुच्छब्दमात्रान्वयित्वेनाऽसामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदा-
दयोऽनडुहो नुम् च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः ॥

पद्मावः प्रयोजनम् । द्विपदः पद्वय ।

(प्र०) द्विपद इति । पादः पदित्यत्र पाच्छ-
ब्देनाऽङ्गं विशेष्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो
यदर्थो विधिः स्यात् ? ॥

(उ०) समासे एव पादस्य लोप इत्यन्तलोपविधाना-
त्सामर्थ्यादेव [पदित्यधिकारात्] तदन्तविधिर्भविष्यतीत्या-
शयेन काका पृच्छति-भाष्ये-अस्ति चेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नास्तीत्याह ॥

[आचार्यदेशीयस्य प्रयोजनभाष्यम्]

एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं
नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजन-
मुक्तम्-‘हिमकापिहितिपु च’ । यथा पत्का-
पिणौ पत्कापिणः । एवं परमपत्कापिणौ
परमपत्कापिणः ॥

(उ०) आचार्यदेशीय आह-एवं तर्हीति । संनिधे-
र्लिङ्गं बलीय इति भावः

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्त-
विधिर्भवति ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ ।
यथेह भवति-पादेनोपहतं पदोपहतम् ।
एवमत्रापि स्यात्-दिग्धपादेनोपहतं दिग्ध-
पादोपहतमिति ॥

(प्र०) पादस्य पदेति । ननु पद्मावे तदन्त-
विधिरुक्तः, अयं तु पदभावविधिः । नैष दोषः ।
पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणत्वाद्भावे तदन्तविधिः ।
अनेनैव न्यायेन पदभावेऽपि तदन्तविधिप्रसङ्गः ।
यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्यो-

त्तरत्राऽनुमानात् ॥

(उ०) तदन्तविधिरिति । तदपवाद उत्तरपदविधि-
रित्यर्थः । अर्थाधिकाराश्रयेण परिहरति-नैवेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्यङ्गाधिकार एव प्रयोजनम् ॥

(प्र०) एवं तर्हीति । एवं च परमपादेन कष-
तीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति, यदा तु
परमः पत्काषीति विवक्षा तदा परमपत्काषीति भवति ॥

(उ०) नन्वेवं पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्का-
पिणविति पूर्वोदाहृताऽसङ्गतिरत आह-एवं चेति । अर्थ-
भेदेन तत्साध्विति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-नास्ति केवलः पाच्छब्द इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात्,
[पदः] पदा पदे । पत् ॥

(प्र०) पादयतेरिति । पदेर्णन्तादित्यर्थः ॥

(उ०) पादशब्दादाख्यानणिचि णिनिमित्तकटिलोपस्य
स्थानिवत्त्वात्पाददेशाऽप्राप्तेराह-पदेरिति । ‘कौ लुप्त’मिति
निर्पेधान्न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । अत एव ‘पादस्य
पादहस्त्यादिभ्य’ इति नाऽमूत्रि । तथासति तस्यैव प्रतिपदोक्त-
त्वात्पद्मावः स्यान्नाऽस्येति तात्पर्यम् ।

युध्मदस्मत्-यूयं वयम् । अति-
यूयम् । अतिवयम् ॥ अस्थ्यादि-अस्था
दधा सकधा । परमास्था परमदधा परम-
सकधा ॥ अनडुहो नुम्-अनड्वान् परमा-
नड्वान् ॥

॥ * ॥ युपथिमथिपुङ्गोसखिचतुरनडु-
त्रिग्रहणम् ॥ ॥

युपथिमथिपुङ्गोसखिचतुरनडुत्रिग्रहणं
प्रयोजनम् ॥ द्यौः । सुद्यौः । पन्थाः सुपन्थाः ।
मन्थाः सुमन्थाः परममन्थाः । पुमान् परम-
पुमान् । गौः सुगौः । [परमगौः] । सखा
सखायौ सखायः । सुसखा सुसखायौ
सुसखायः । परमसखा परमसखायौ परम-
सखायः । चत्वारः परमचत्वारः ।

अनङ्गाहः परमानङ्गाहः । त्रयाणां परम-
त्रयाणाम् ।

(प्र०) परमपन्था इति क्वचित्पाठः स त्वयुक्तः,
समासान्तविधानात् । 'न पूजना'दित्यत्र 'पूजायां
स्वतिग्रहण'मिति वचनाच्चास्ति निषेधः । तस्मात्पुनः
इति पाठः । 'परमगौ'रित्यपपाठः, 'गौरतद्धितलुकी'
ति टज्जिबधानात् । तस्मात्पुनः गौरिति पाठः । 'परम-
सखाया'विति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टच्चा भाव्यम् ।
अनङ्गच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः । 'अनङ्गो नु'मि-
त्यत एव वचनादादित्यधिकारादमामोः कृतयोर्नुस्मि-
धानाज्नुस्मिधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधे-
राक्षेपात् । अन्ये त्वाहुं-असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव-
नुम् क्रियते तत्रैवाऽमामौ तदन्तस्य स्याताम् । परमा-
नङ्गाह इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः ।
पूर्वत्राऽपि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः । अन्यथा अमामोरेव
तदन्तविधिः स्यान्न तु नुस्मिधौ ॥

(उ०) इह-शुपथीति प्रयोजनवात्तिके । इत्यत
एवेति । पञ्चमदिति वात्तिकस्यादित्यर्थः । आदित्य-
धिकारादिति । आच्छीत्यतः । अन्यथा नुम् बाधकः
स्यात्, अश्च नुमो बाधकः स्यादिति भावः । अन्यथाऽ-
मामोरेवेति । चतुःसाहचर्यादिति भावः ॥

॥॥॥॥ त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च ॥॥॥॥

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च प्रयो-
जनम् ॥ सः । अतिसः ॥ भस्त्रका भस्त्रिका ।
निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका । बहुभस्त्रका बहु-
भस्त्रिका । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । स्त्रियौ
स्त्रियः । राजस्त्रियौ राजस्त्रियः ॥

(प्र०) अतिस इति । शोभनः स इत्यर्थः ।
उपसर्जने तु तच्छब्दार्थेऽतितदिति भवति । बहु-
भस्त्रिकेति । नन्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यं भवति ॥

[प्रयोजनवात्तिकम्]

॥*॥ वर्णग्रहणं च सर्वत्र ॥*॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र प्रयोजनम् ॥ क
सर्वत्र ? ॥ अङ्गाधिकारे चाऽन्यत्र च ।
अन्यत्रोदाहृतम् ॥ अङ्गाधिकारे-अतो

दीर्घो यजि' 'सुपि च' । इहैव स्यात्-
आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) वर्णग्रहणं चेति । यद्येवमुगिद्वर्णग्रहण-
वर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम् । उच्यते-प्रत्ययविधौ
तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधा-
शङ्कानिवारणार्थम् ॥

(उ०) अन्यत्रचेति । भाष्यादङ्गाधिकारादन्यत्र प्रत्यय-
विधानेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तविधिरिति मत्वा नोदयति-
यद्येवमिति । अन्यत्रेत्यनेन भाष्येणैकोऽस्मिन्नित्यादौ निषेधा-
ऽभावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवं च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे
स प्रतिषेध एव स्यादतस्तत्र वर्णग्रहणमिति परिहरति-
उच्यत इति ॥

॥ * ॥ प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्याः ॥ * ॥

प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्याः प्रयोजनम् ॥
यजिञोः फग्भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्या-
यनः । परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः ।
[दाक्षायणः । परमदाक्षायणः] ॥

अपञ्चम्या इति किमर्थम् ? ॥ दृष्टीर्णा
परिपत्तीर्णा ॥

(प्र०) प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्या इति । 'प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात्स विहित'इति सिद्धे तदन्तविधाव-
पञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम् । यत्र पञ्चम्यन्ता-
त्परः प्रत्ययः कार्यन्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्त-
विधिर्मा भूत् । यथा-रदाभ्यामित्यत्र । अत्र हि
तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुन्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य
यस्नकारस्तस्य नत्वं स्यात् । न च 'संज्ञाविधौ प्रत्यय-
ग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः । यत्र
हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः । इह तु निष्ठानुवादेन
नत्वविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनियेधस्य किं
फलम् ? उच्यते-यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
स्य संज्ञा स्यात्प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति
प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत, तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधि-
निषेधो 'रदाभ्या'मित्यत्र च । 'अपञ्चम्या'इत्यस्य नाय-
मर्थः-यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्त-
विधिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यायमाने 'मितश्च
तत्प्रत्यया'दित्यत्र तत्प्रत्ययादेवापि विधीयमाने तस्यैवा-

ह्रसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति ।
परमगार्ग्यायण इति । तत्र गार्ग्यायण
णम् । गार्ग्यशब्दाद्यवन्ताफविधानात् । न त्वत्र
परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययः, तस्य यजनन्त्वाऽभावात् । तस्माच्च
फकि विधीयमाने 'पारमगार्ग्यायण' इत्यनिरूपप्रसङ्गः ।
तस्मादेतच्चयाव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्य-
स्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो
लेखग्रहणेन ज्ञापितः । तत्र 'रदाभ्या'मित्यत्र निष्ठायाः
प्राधान्येनाऽश्रवणात्तदन्तविध्यभावः । 'स्यतासी लृलुटो'
रित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाल्लु-
टोर्वा प्राधान्येनाऽऽश्रयणात्तदन्तविध्यभावः ॥

(७०) सिद्धे तदन्तविधाविति । उक्तवचनेन
वाचनिक इत्यर्थः । यत्तु प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतिप्रत्ययावयवक-
समुदायस्य विशेषणादेतत्सुप्रसिद्ध एव स इति । तत्र नाट-
शार्थस्य नियताक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाऽभा-
वात् । किं च 'वनो रचे'त्यादौ समासप्रत्ययविधावित्यने-
नाऽस्यापि निषेधापत्तिर्मम तु सौत्रस्यैव स निषेध इति न
दोषः । पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानाया-
नूयते तद्विग्रहस्थले प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनमिति
वार्तिकार्थस्तदाह-यत्रेत्यादि । परिगृह्यते-अनूयते ॥
स्यादिति । वृषत्तीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वपदस्य
च तस्यादित्यर्थः । न च संज्ञाविधाविति । संज्ञया
विधावित्यर्थं इत्यभिमानः । यत्रहीति । संज्ञया विधौ
स निषेधो नतु संज्ञया विधौ । तर्हीति । प्रदेशेषु तदन्त-
ग्रहणं यदि तर्हीत्यर्थः । पुनस्तदन्तेति । वादिभिरुत्तर-
पदस्य विशेषणादिति भावः । तस्मादिति । 'संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे' इति 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या' इति वचना-
भ्यामिति भावः । नायमर्थ इति । प्रत्यासत्त्या चास्या-
र्थस्य प्रसक्तिः । पञ्चम्यन्तादिति । पञ्चम्यन्तनिर्दिष्ट-
प्रत्ययादित्यर्थः । समासप्रत्ययविधाविति तु सौत्रस्य
निषेध इति न तेनाऽस्य गतार्थतेति भावः । तत्प्रत्ययादेव-
विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । एवञ्चोद्भूतविकारादोद्भूतादवि-
बुध एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यर्थः । भाष्ये-यजिजोः
फगिति । यद्यपि कृष्याप्रातिपदिकादित्यविकारादप-
ञ्चम्या इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तदधिकरणं
विशेषणम्, किन्तु यजिजोरिति पञ्चम्यर्थं षष्ठीसत्त्वात् तस्य
समानाधिकरणं विशेष्यमिति अपञ्चम्या इत्यस्याविषयोऽय-
मिति भावः । तस्मादिति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
विहित' इति नियमोऽत्रापि तदन्तविधौवपेक्ष्य एव । एत-
त्सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तत्रानूयते उक्तनियमबोधनाय ।

अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फकि 'पारमगार्ग्यायण' इति
स्यादिति न्यायव्युत्पादनार्थमित्यर्थः । नन्वेतद्रीत्या परम-
श्चासौ 'गार्ग्यायण' इति भाष्योदाहरणार्थः । नहीवृद्धेऽर्थे
परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसम्भावनाऽपीति कथमेतन्न्याय-
प्रदर्शनमनेन भाष्येणेति चेन्न । परमगार्ग्यकदेशगार्ग्य-
शब्दादेव प्रत्ययः, परमगार्ग्यग्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्याया-
दित्यदोषात् । विशिष्टेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्य सस्व-
मस्त्येव । निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ निमित्तमित्यत्र न
मानम् । अत एवाऽनुपसर्जनादिति सूत्रे कुम्भकारीशब्देक-
देशात्कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्कता भाष्ये । अस्य कैयट-
स्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । एतन्न्यायेत्यस्यापि 'यस्माद्विहित'
इत्यादिन्यायेन समस्तैकदेशात्प्रत्यय इत्येतन्न्यायेत्यर्थः । न
चैवं 'सुपि च' 'रोः सुपी'त्यादौ सुबन्ते इत्यर्थोपपत्तिः, नहि
तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति वाच्यम् ।
तस्मिन्निति परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मा-
दित्यवधिसाक्षाङ्गत्वेनोपस्थिताङ्गादेरेवावधित्वेनान्वयेन पञ्च-
म्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तिरित्याहुः । ननु येन
नाप्राप्तिन्यायेनाऽयं निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरिति चरूपे-
त्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधिः स्यादेवेत्यत
आह-उत्तरपदेति । अन्यथा 'हृदयरय हृल्लेखयद'ण्यत्रा-
ऽग्रहणंनैव सिद्धे लेखग्रहणं व्यर्थं स्यात् । लेख इत्यणन्त-
मेव तत्र गृह्यते । घञन्तस्य त्वनभिधानात्तत्राऽग्रहणमेवेति
भावः । अयमपि निषेधो विशेषणविशेष्यभावव्यत्याससूचक
एवेत्याह-तत्रेति । प्राधान्येनेति । शब्दरूपपेक्षेत्यर्थः ।
धातोरिति । इदं रयतासिविशेषणमिति चिन्त्यमिदम् ।
'सुपि चे'त्यादावरमदुत्तरीत्येवाऽत्रापि समाधानं बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अलैवानर्थकेन [ह्रन्ग्रहणे लीहन्ग्रह-
णम्, उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं, स्त्रीग्रहणे
शस्त्रीग्रहणं संग्रहणे पायसंग्रहणम्] ॥*॥
अलैवानर्थकेन, नान्येनानर्थकेनेति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'हन्ग्रहणे
लीहन्ग्रहणं' । [हन्ग्रहणे लीहन्ग्रहणं] मा भूत् ।
'उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम्' । [उद्ग्रहणं गर्मुद्ग्रहणं-
माभूत्] । 'स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम्' । [स्त्री-
ग्रहणे शस्त्रीग्रहणं माभूत्] ['संग्रहं पाय-
संग्रहणं'] सङ्ग्रहणेपायसङ्करोतीति मा भूत् ॥

(प्र०) अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ-
कस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितम् । वर्ण-
३ लुप्तं स्यात् । ४ 'सङ्करोतीति' । ५ 'पायसङ्ग्रहणं मा भूत्' ।

रूपतया यस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्त्वरूपमाश्रीयते तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणेऽप्यनर्थकस्य ग्रहणं प्राप्तमनेन नियमेन निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्विवक्ष्यते । नियमविधानसामर्थ्याद्वा । हन्ग्रहण इति । तेन ग्रीहानाविति दीर्घो भवति । उद्ग्रहण इति । उदःस्थास्तम्भोरित्यत्र । तेन गर्मुत्थास्यतीति पूर्वसवर्णाऽभावः । शब्दाग्रहणमिति । तेन शक्याविति 'क्षिया' इतीयङ् न भवति । पायसङ्करोतीति । तेन पायसं करोतीति 'संपर्युपेभ्य' इति सुप् भवति । तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चाऽङ्गस्य विशेष्यत्वात्स्यात्तदन्तविधिः । उदःस्थेत्यत्र तोरित्यधिकास्तवर्गन्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविधिः । प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति, उद एव तवर्गेण विशेष्यत्वात्तोरित्यस्य वा निवृत्तत्वात् । सङ्ग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते । पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः । पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता संभवतीति सुट् स्यात् ॥

(उ०) नन्वलाऽनर्थकेनेत्युक्तम्, अर्थवत्परिभाषाविरोधादत आह-अर्थवदिति । स्थितमिति । 'स्वं रूपमित्यत्रेति शेषः । कुतो हेतोरित्यत आह-वर्णरूपतया तस्येति । 'वर्णरूपतया यस्येति पाठे 'नार्थवत्त्वरूप'मित्यतः प्राक् 'तस्य ही'ति शेषो बोध्यः । अर्थवत्तति । तत्त्वसमानाधिकरणं रूपमित्यर्थः । 'वर्णसमुदायग्रहणं प्राप्त'मिति पाठे 'ऽनर्थके'त्यादिः । 'तदपि प्राप्त'मिति शेषः । गुणत्वादिति । तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः । वर्णसमुदायेन चेत्तदन्तविधिरसार्थवतैवेति फलितम् । अन्येतज्ज्ञाधिकारे तदन्तविधेरिति प्रसङ्गस्य निवारणायैदम् । वर्णग्रहणं चेत्यन्वाख्यानवातिके शापकसिद्धजातिग्रहणे न मानम् । एवमलैवेत्यत्रापि । 'एकत्वसङ्ख्या गुणाव'दित्यपि चिन्त्यम् । जातिपरत्वे तद्गतसङ्ख्याया एव तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्विवक्षयाऽपि दोषाऽनुद्धारादित्याहुः । दीर्घो भवतीति । इहोक्तमिति नियमेनाऽनिवृत्तत्वादिति भावः । अर्थवत्परिभाषासिद्धानुवादेऽयम् । संपर्युपेभ्य इति वृत्तिपाठमनुसूयेदम् । तस्योच्छब्देनेति । 'वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्योता विशेषणादुदन्तस्य पदस्येत्यर्थ उचितः । नन्वभ्यभिचारान्तवर्गेणोदो विशेषणं व्यर्थमत आह-वानिबृत्तत्वादिति । पदग्रहणमपि फलाऽभावाभिवाच्यम् । विशेषणं चेत्यपि बोध्यम् । पदप्रकरणात्-पङ्कः

पदान्तादतीत्यतः । नन्वत्र करोतिर्न भूषणार्थाऽत आह-भूषणेति । 'पायसं भूषयतीत्यर्थसंभवादिति भावः ।

[वार्तिकवैयर्थ्यशङ्काभाष्यम्]

किमर्थमिवमुच्यते, न 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् ?

(प्र०) किमर्थमिति । 'अलैवानर्थकेने'त्येतदाक्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य ग्रीहानावित्यादिप्रयोजनम् । तच्चाऽन्यथा सिध्यति । अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चाऽस्ति । 'एङः पदान्तादती'ति पदाधिकारे संप्रहणम्, 'वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदःस्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते । 'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि प्रहीयते, उत्तरपदाधिकारोऽपि । ततश्च ग्रीहानावित्यादिषु दोषो न भविष्यति । न हि ग्रीहानावित्यत्र हनित्यङ्गं, नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः ॥

(उ०) केवलपदाधिकारोऽपीति । अन्यथाऽसम्भेदाद्योत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः ।

[तत्सार्थक्यभाष्यम्]

न चेदं तन्नापि तदुत्तरपदम् ॥

(उ०) भाष्ये-नापीति । समासचरभावयवे तस्य वृद्धत्वादिति भावः

[वार्तिकसम्भवे लाघवदर्शनाभाष्यम्]

तन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्र०) तन्न वक्तव्यमिति । 'पदाङ्गाधिकार' इत्येतदित्यर्थः । 'अलैवानर्थकेने'ति वचनेनाऽर्थवत्ता तदन्तविधिसङ्गावादिति भावः ॥

(उ०) नन्वेवं तदन्तविध्यभावे वृत्तहणावित्याद्यसिद्धिः । तदन्तविधौ तु ग्रीहानावित्यत्र दोषोऽत आह-अलैवेति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति-परमातिमहान् । एतद्धि नैव तन्नापि तदुत्तरपदम् ॥

(प्र०) तदन्तविधिरेवेति । प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः । स एव त्वलैवानर्थकेनेति निय-

म्यते । परमातिमहानिति । परमश्चासावतिमहानिति समासः । तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति, नापि महच्छदोत्तरपदः अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति 'सान्तमहत' इति दीर्घत्वं न स्यात् । अनेनैव न्यायेनो-
गिलक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात् । तदन्तविधिना तु भवति

(६०) ननु वास्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधिरेवेत्यत आह—प्राथमेति । सौवतस्तदन्तविधिरेव ज्यायाज्ञ तु वास्तिको-
क्तोत्तरपदस्येयं इति इति नियम आवश्यक इति भावः । परमादिरिति । परमादिः समास उद्देश्यः, महच्छब्दो न भवतीति विधेयं बोध्यम् ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ आनेनस्मन्ग्रहणान्यथेवतांचानथकेन॥*॥

अनेनस्मन्ग्रहणान्यथेवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । अन्-राक्षेत्यर्थ-
वता, सास्नेत्यनर्थकेन । अन् ॥ इन्-दण्डी-
त्यर्थवता, चाग्मीत्यनर्थकेन । इन् ॥ अस्-
सुपया इत्यर्थवता, सुस्रोता इत्यनर्थकेन ।
अस् ॥ मन्-सुशर्मा इत्यर्थवता, सुप्रथिमा
इत्यनर्थकेन । मन् ॥

(प्र०) सुस्रोता इति । 'अनागमकानां साग-
मका आदेशा' इत्याश्रयणादत्राऽऽनर्थक्यम् । अर्थ-
वतो ह्यागम इति न्यायाश्रयणे त्वर्थवानेवाऽसशब्दः॥

(उ०) भाष्ये-अस्ति । 'अलोपाऽनः,' 'इहन्पूर्वेति,
'अवसन्तस्य,' 'मन' इत्यादिषु वर्तमानानां नित्यः । अर्थवा-
नेवासिति । इदं चिन्त्यम् । कृते आगमे तदिशिष्टस्य
वाऽर्थवताया न्याय्यत्वादन्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणे ॥*॥

अलग्रहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? 'अचि हनु-
धातुभ्रुवां स्वरियकुवङ्गौ'—इहैव स्यात् ।
अियौ भ्रुवी । अियः भ्रुव इत्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) यस्मिन्विधिरिति । तदन्तविध्यपवादस्त-
दादिविधिः । अत एव विशेषेणेन भवति न्यायेन ॥

(उ०) नाम्नेति । अत एवेको यणर्चीत्यादौ न दोषः ।
'यस्मिन्विधिरिति वाचनिकमेव । यस्मिन्निति सप्तम्यन्तोप-

लक्षणम् । सप्तम्यन्तं यत्र विशेषणं तत्रेति यावत् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १।१।७१।

[आक्षेपभाष्यम्]

वृद्धिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) वृद्धिर्यस्या । वृद्धिग्रहणमिति । असति

वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत् ।
यस्याचामादिभिन्नजातीयो हल्लद्वृद्धमित्यजादि व्याव-
र्तितं स्यात् ॥

(उ०) वृद्धिर्यस्या । ननु वृद्धिग्रहणाऽभावे सर्वत्र
वृद्धसंज्ञायां विशेषणान्तराणां वैयर्थ्यमेव स्यादिति तन्मात्रा-
क्षेपोऽनुपपन्न इति शङ्कते—असतीति । सङ्कोचे प्रमाणा-
ऽभावादच्छब्देन सर्वेष्वक्षु गृहीतेषु तदादिः समीपो हलेव
भवतीति परिहरति—यस्येति ।

[समाधानभाष्यम्]

'यस्याऽचामादिस्तद्वृद्ध'मितीयृत्युच्य-
माने 'दात्ताः' 'राक्षिताः'—अत्रापि प्रसज्येता
वृद्धिग्रहणे पुनः त्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्र०) दात्ता इति । असति वृद्धिग्रहणे नि-
र्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो वि-
ज्ञायेत । 'दत्त'शब्दो 'रक्षित'शब्दश्चात्र क्रियाशब्दो
द्रष्टव्यः । नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा ।
'प्रस्थेऽवृद्ध'मित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः पक्षे कर्कषा-
दयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात् ॥

(उ०) नन्वचामिति निर्धारणे षष्ठी । निर्धारणं च
तुल्यजातीयस्येति यस्यादिरचा मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने
दात्तादौ नाऽतप्रसक्तिरत आह—असतीति । समीपार्थ
इति । पूर्वसमापार्थ इत्यर्थः । एवं च तन्निरूपितसंबन्धे
षष्ठी, न तु निर्धारण इति भावः । यस्याचामादिर्हलित्यर्थः
स्यादिति तात्पर्यम् । नामधेयस्य स्थितिः । 'वा नाम-
धेयस्येति वचनादिति भावः । भाष्ये-अत्रापीति । अण्-
प्रकृतावित्यर्थः । नन्वेवं हलादेः सर्वस्य वृद्धत्वे प्रस्थेऽवृद्ध-
मिति सूत्रे कर्कषादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह—प्रस्थ इति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ 'यस्य'ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

यस्येति व्यपदेशाय ।

(प्र०) यस्येति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति

शेषः । अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत । तदित्यस्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

(४०) तदित्यस्यानुपादान इति । तदित्यस्यानुपादाने इत्यर्थः । वृद्धेरेवेति । तथा च प्रदेशेषु त्यदादिविषये मुख्यो वृद्धशब्दोऽन्यत्र वृद्धघटिते लाक्षणिक इति वैकल्प्यप्रसङ्ग इति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथाऽऽग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्ध’मितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्-ऐतिकौयनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात्-गार्गीया घात्सीया इति । अग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्र०) गार्गीया इति । नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः, किं तर्हि हल् । ‘मालादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात् ॥

(उ०) ननु मालादीनामिति लिङ्गादादिमहत्तरिता यस्य वृद्धिस्तरयापि संज्ञा स्यादत आह-मालादीति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथाऽऽदिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(उ०) भाष्ये-अथादीति । अचामिति षष्ठ्युपादान-सामर्थ्यादादिशब्दोऽध्याहाररूप्यत इति प्रश्नः ।

[समाधानभाष्यम्]

‘वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्ध’मितीयत्युच्यमाने-सभासंनयने भवः सभासंनयनः-इत्यत्रापि प्रसज्येत ? ॥ आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्र०) सभासंनयन इति । सति चेहादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्र एकग्रहणस्य सभासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् । असति त्विहाऽऽदिशब्दे दरिद्रातेरिवान्त-लक्षणस्याऽचोऽभाव एकग्रहणस्य प्रयोजनम् । ‘अच’मिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् ॥

(उ०) यस्यावयविनोऽवयवानामचां मध्ये वृद्धिरप्यवयव इत्यध्याहारं विनैवाधसंभवेऽध्याहारे मानाऽभाव इत्युत्तराशयः । तत्र प्रसङ्गादादिग्रहणसत्त्वाऽसत्त्वदीराद्यन्तवत्सूत्रस्थकग्रहणप्रयोजनं दर्शयति-सति चेति । असत्येकग्रहणे

पूर्वसहितेऽपि भाशब्दाकारे आदिवत्त्वात्सभासंनयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः । अच इति । परच इत्यर्थः । तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भावः । घञचोः स्वरे विशेषः । नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धेऽचामिति व्यर्थमत आह-अचामितीति । तथा च राट्शब्दादेर्वृद्धत्वं नेति भावः । कृते त्वादियग्रहणे यत्र वृद्धेरादित्वमेवाऽजपेक्षया नत्वनादित्वं, तस्यैव तेन ग्रहणाच्च सभासंनयने दोषः । अचामिति बहुत्वमविवक्षितं, तेन मालेयादिसिद्धिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् ॥*॥

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचां संनिवेशोऽस्ति

(प्र०) नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याजसत्समुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः । स च केवलानामचां नास्ति ॥

(उ०) ननु यत्र हलघटिता अच एव संनिविष्टास्तत्राऽस्य प्रवृत्तिर्भविता न तु हलन्तरितेष्वक्षु इति गम्यमानः शङ्कते भाष्ये-वृद्धसंज्ञायामिति । नन्वस्येव मातृकापाठे सन्निवेशोऽत आह-सर्वस्येति । वृद्धत्वप्रयुक्तत्वायं भाज इत्यर्थः । वृद्धत्वनिबन्धनकार्यस्य प्रातिपदिकं सत्त्वादिति भावः । अचामित्यनेन केवलानामिति । सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भावः । अजमात्र-संबन्धिनो यस्य समुदायस्यादिवृद्धिरित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

ननु चैवं विज्ञायते-अजेवादिर्जादेरिति ॥

(प्र०) ननु चैवमिति । अजसंनिवेशस्याऽसंभवादचां मध्येऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यत इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु प्रथमान्ताऽच्यदाऽभावादजेवादिरित्युक्तमत आह-अजिति । निर्धारणषष्ठ्याश्रयणान्निर्धारणस्य समान-जातायविषयत्वाच्च तद्व्याप्त इति भावः । अजसत्समुदायेऽप्यजपेक्ष एवादिर्ग्रहीष्यते इति भाष्याक्षरार्थः

[आपेक्षस्थापकभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत-औपगवीयाः । इह न स्यात्-गार्गीया इति ॥

(प्र०) नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था

निर्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अज्जूपा या वृद्धि-
रित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । आकारो ह्यनजेव सन्
केवलमचकार्याणि ग्रहणकालेन लभते । ततश्चाश्व-
लायन इत्यत्र न स्यात् । गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्या-
'नच्चात्समुदायाऽनादित्वाच्च न स्यात् ॥

(७०) वृद्धिविशेषणार्थेति । तस्याः प्रधानत्वादचा-
मिति तस्या एव विशेषणं स्यादित्यर्थः । यदीयादिवृद्धिरज्ज-
म-
ध्यवर्तिनित्यर्थः । निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः सजातीयत्वाच्च
वृद्धेरच्चलाभः । तत्र वृद्धेरच्चाऽव्यभिचाराद्विशेषणसाम-
र्थ्येन आक्षरसमाम्नायिकाज्ञापलक्षणवृद्धिपरिग्रह इति भावः ।
आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति । वृद्धसंज्ञानिमित्तव-
निवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थः । तत्राऽसाधारणं प्रत्युदाहरण-
माह-ततश्चति । भाष्योक्तस्य साधारणत्वं ध्वनयन्माह-
समुदायेति । यस्येत्याद्यपेक्षया षष्ठीति भावः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते ॥

[आक्षेपपर्यापकनातिकम्]

॥*॥ एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः ॥*॥

[एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः] ॥

इहापि प्रसज्येत-सभासन्नयने भवः
साभासन्नयन इति ॥

(प्र०) एकान्तादिस्वेचेति । एकान्ता अवयवा
अचः प्रातिपदिकस्य, तेषामचाम् आदिवृद्धिर्यस्य तद्वृद्ध-
मित्यर्थः ॥ सर्वप्रसङ्ग इति । नह्यत्र विशेष उपा-
दीयते-सर्वेषामचामादिवृद्धिरिति । ततश्च मध्येऽपि
वर्तमान आकारोऽन्याजपेक्षया सर्वेषामचामादिरिति
सभासन्नयने संज्ञाप्रसङ्गः । आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्त्यर्थं
स्यात्-खट्वेति ॥

(७०) एवं यस्येत्याद्युपजनितव्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्या
ऽचामिति निर्धारणपष्ठर्था दोषोऽभिहितः, अनुपजनित-
व्यतिरेके यस्येति पष्ठधामपि तं वक्तुं भाष्ये-एकान्तादित्वमि-
त्युक्तम् । तज्ज्ञातृ-एकान्ता इति । यस्य प्रातिपदिकस्येति
संबन्धः । एवं च यत्प्रातिपदिकावयवभूताऽचामादिवृद्धिस्त-
त्प्रातिपदिकं वृद्धमिति सूत्रार्थः ॥ नन्वादिशब्दोपादानादेव
सर्वेषामचामिति लप्स्यतेऽत आह-आदिग्रहणमिति ॥

१ कचिन्न । २ 'सर्वत्र' । ३ छसं स्यात् ।

[समाधानवातिकम्]

॥*॥ सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अजाकृति-
र्देशात्'] । अजाकृतिनिर्दिश्यते ॥

(प्र०) सिद्धमिति । उभयरूपत्वेऽपि प्रातिप-
दिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमाना-
ऽपि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः-यस्य शब्दस्य
सकलाऽजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति । यथा पङ्क्तौ
'ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते सतोऽपि श्रद्धादीननादृत्य
ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते ॥

(७०) उभयरूपत्वेऽपीति । अज्ज्ञरूपत्वेऽपीत्यर्थः ।
यस्येति नाचां विशेषणम्, तेषामन्यविशेषणत्वात् । नाप्या-
देः, व्यवहितत्वात् । किंतु वृद्धेः । अचामिति चादेर्विशेषणं,
संनिधानात् । न वृद्धेः, व्यवहितत्वात् । एवं च यस्य
वृद्धिरचामादिरित्युक्ते लब्धस्याऽजपेक्षादित्वस्योपपत्तये मध्ये
वर्तमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते इति भावः । सकलाजिति ।
सङ्कोचे मानाऽभावादिति भावः । सतोऽपीति । आदौ
मध्ये वेति शेषः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवास्तिकानि]

॥*॥ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र ॥*॥

व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवद्भावो वक्तव्यः ।
['यैथान्यत्र'] । यथाऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्यावि-
द्यमानवद्भावो भवति ॥ कान्यत्र ? ॥ स्वरे ॥

(प्र०) व्यञ्जनस्येति । अचामिति । वचना-
द्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः ।
यथाऽन्यत्रेति । यथा स्वरविधाययोग्यत्वाद्यञ्जनम-
विद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः । 'ह्रस्वनु-
ङ्भ्या'मिति स्वरविधौ नुङ्गहणाल्लिङ्गाद्यञ्जनं व्यवधा-
यकमेवेत्युद्विधत्वाति मनुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते ॥

(७०) अचामिति । केवलाऽच्मन्निवेशाऽसंभवादिति
भावः । स्वरविधाविति । स्वरं विधेय इत्यर्थः । अथोग्य-
त्वादिति । स्वराणामञ्जमत्वादिति भावः । अत एव
'यतोऽनाव' इति 'अनाव' इति प्रतिषेधः सार्थकः । नुङ्ग-
हणादिति । ह्रस्वरप्राप्तिविषयकमेवाऽनाव इति ज्ञापकमिति
भावः । अन्यथा नुदोऽविद्यमानवत्त्वादक्षणादित्यादौ ह्रस्वा-

४ 'चान्त्य' । ५ कचिन्न । ६ 'अच आकृति' ।

दित्येव मतुप उदात्तत्वं सिद्धमिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति
तात्पर्यम् ॥

॥ * ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥
देवदत्तोऽयः । दैवदत्ताः । यज्ञदत्तोऽयः ।
याज्ञदत्ताः ॥

(प्र०) वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते ॥

(द०) पौरुषेयमिति । आधुनिकमित्यर्थः । गृह्यते
इति । अत्र वार्तिके इत्यादिः । अत एवैकपाचा देशे इति
चरितार्थम्, रुढमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
घटीय इति तु गहादित्वात्साधु । 'घाट' इति त्वसाधु । अत
एव भाष्ये देवदत्तश्च उदाहृत इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ ॥ गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ ॥

गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥
कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः ।
घृतरोढीयाः ॥

(प्र०) कम्बलचारायणीया इति । कम्बल-
प्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । ओदनपाणिनी-
या इति । पाणिनोऽपत्यमित्यण् । 'गाथिविदधी'ति
प्रकृतिभावाद्दिलोपोऽभावः । पाणिनस्यापत्यं युवेतीज्,
तस्य च्छात्रा इति विवक्षिते यूनं लुगितीजो लुक्, तेन-
इजश्चेत्यप्न भवतीति च्छो भवति ॥

(उ०) [युवेतीर्जिति । प्रकृते च गोत्रशब्देनाऽपत्य
मात्रम्, अपत्याधिकारादन्यत्वादिति भावः । नन्वोदनपाणिनीया
इत्यत्र वृद्धत्वे च्छोऽसमस्तवदतिदेशे इजन्तत्वादजश्चेत्यणिति
भेदः स्यादत आह—तेनेजश्चेति । येन यूनं विहितो न
गोत्रे तेनेत्यर्थः । इजश्चेत्यत्र गोत्र इति वतंते । पारिभाषिकं
च तत्र गोत्रं गृह्यते इति भावः । यत्तु तेन लुकेति । तन्न ।
प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात् ॥]

[वार्तिक्यासान्तरम्]

॥ ॥ गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत् ॥ ॥

गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्प्रत्ययो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥ एतान्येषोदाहरणानि ॥

(उ०) भाष्ये—गोत्रान्ताद्वेति । गोत्रप्रत्ययान्तोत्तर-
पदादित्यर्थः । चारायणो गोत्रान्तो यथाऽसमासे वृद्धत्वाच्छ
लभते तथा समासे वृद्धत्वाऽभावेपीत्यर्थः । वेत्यनेन वृद्धसंज्ञा

१ कचिच । २ अयं पाठोऽग्रे उक्तं भवतीत्यतोऽग्र एव सर्वत्रोप-

वा कर्तव्या इदमुपसङ्गधानं वेत्युक्तं भवति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमविशेषेण ? ।

[समाधानभाष्यम्]

नेत्याह ।

[शेषवार्तिकम्]

॥ * ॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ * ॥

जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा ॥
जैह्वाकाताः । हारितकाताः ।

(उ०) भाष्ये—जिह्वाकात्यादिवर्जनं वृद्धसंज्ञापक्षेऽपि
द्रष्टव्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तव'दित्येव ज्यायः ।
इदमपि सिद्धं भवति—पिङ्गलकाण्वस्य
पैङ्गलकाण्वाः ॥ [एतानि वृद्धिसंज्ञानि स्युः] ।
[वृद्धिर्यस्याचामादिः] ॥

(प्र०) पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वादिभ्यो गोत्र
इत्यण् । वृद्धसंज्ञायां तु छः स्यात् ॥

(उ०) अणिति । स च केवलेभ्यः काण्व्यादिभ्यश्छ-
स्यापवादः । वृद्धसंज्ञापक्षे तु समुदायस्य कण्वादिषु पाठाऽ-
भावात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाच्च न तत्प्राप्ति-
रिति भावः ॥

त्यदादीनि च ॥ १ । १ । ७३ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ? ॥

(उ०) त्यदादीनि च । भाष्ये—अनुवर्तत इति ।
पूर्वसूत्रात्परतो गच्छति नवेति विचारः ॥

किं चातः ? ॥

[दूषणभाष्यम्]

यद्यनुवर्तते, इह च प्रसज्येत—त्वपुत्रस्य
च्छात्रास्त्वात्पुत्राः मात्पुत्राः । इह च न
स्यात्—त्वदीयो मदीय इति ॥

(प्र०) त्यदादीनि च । त्वात्पुत्रा इति । आदि-
ग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं
लभ्यतेऽपि योग्यत्वाद्वा न स्थापितोऽस्माभिः । ३ 'काण्वस्य'

स्यादिति भावः । अचौमित्यस्य तूत्तरार्थैवानुवृत्तिः स्यात् । तत्संबन्धस्येहाऽयोग्यत्वात् । निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति, अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् ॥

(उ०) ननूपसर्जनानां गणबहिर्भावेन कथं त्वदादित्वमत आह-आदीति । सामर्थ्याद्भूतपूर्वगतिराश्रयित्व इति भावः । अचौमित्यस्य त्विति । इहादिग्रहणसम्बन्ध एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः । व्यपदेशिवद्भावेन केवलेपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमनुक्तमत आह-व्यपदेशिवदिति । स निषेधः प्रत्ययविधौ तन्मात्रोपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भावः । तदनाश्रित्यैवेदम् ॥

[दूषणभाष्यम्]

अथ निवृत्तम्, 'एङ् प्राचां देशे' । यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[अभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हानुवर्तते ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते- 'वृद्धिर्यस्याचादिस्तद्वृद्धम्' । 'त्यदादीनिच' । वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' ॥ 'एङ् प्राचां देशे' । यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा- कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते । स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥ [त्यदादीनिच] ॥

(प्र०) संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् । संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथ वा संबन्ध्यत इति संबन्धम् । कर्मणि घञ्पुंसकेऽपि बाधकाऽभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंबन्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संबन्धः । तद्यथेति । एतद्दर्शयति-स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्र एव योग्यत्वात्-स्याचामादिरिति संबन्ध्यते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह त्वयोग्यत्वात्संबन्धानुपपत्तिः । तुल्यजातीयस्य निर्धारणात् । त्यदादीनां

चाञ्चूपत्वाऽभावात्स्याचामादयस्त्यदादय इति तत्संबन्धाऽभावात् ॥

(उ०) ननु नपुंसके भावे क्लृप्त्यदौ घञ्प्रपञ्चादौ । स्वयधिकारात्परतो वासरूपविधिश्व नेति सम्बन्धमिति नपुंसकप्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह-द्वितीयान्तमिति । नपुंसकेपीति । 'घञ्जपः पुंसी'ति भावघञ्विषयकं क्वाचित्कं वेति भावः । चेतनावतस्यागोपादने संभवतः, यस्यादिरित्यस्य तु कथं ते रयातामत आह-एतदिति । योग्यत्वादादिरित्यस्यैक्येकवचनान्तेन सम्बन्ध इति शेषः । तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणम् । त्यदादीनीत्यनेनादिरित्यस्य भिन्नविभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥१॥७४॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ एङ् प्राचां देशे शेषिकेषु ॥*॥

एङ् प्राचां देशे शेषिकेष्वितु वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति । [एङ् प्राचां देशे] ॥

इति श्रीमद्भागवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

(प्र०) एङ् प्राचाम् । कुणिना प्राग्रहणमाचार्य-निर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं चेति व्याख्यातम् । तेन क्रोडो नामोदग्रामस्तत्र भयः क्रौड इत्यणोवभवति । अन्येन तु प्राग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातम् । तेन देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो देवदत्त इत्यवृद्धत्वाद्दृष्टिः न भवतः । भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् । सैपुरं स्फोनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्जिठौ भवतः । शेषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाऽभावः । क्रोडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात्कास्यादित्वाद्बुद्धलक्षणौ ठञ्जिठौ भवतः ॥

इत्युपाध्यायजैयट्पुत्रकैयट्कृते महाभाष्यप्रदोपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥

पादश्चायं प्रथमः समाप्तः ॥

(उ०) एकप्राचाम् । कुणिनेति । विधेयसंबन्धलाभात्प्राग्ग्रहणमाचार्येनिर्देशार्थम् । अन्यथा प्राग्देश इत्येव वदेदिति भावः । लक्ष्याऽवैषम्याय च व्यवस्थितविभाषाश्रयणम् । तत्फलमाह-तेनेति । अन्ये स्थितिः । श्रुतान्वये संभवत्यन्येनाऽन्वयोऽनुचित इति तद्भावः । वाहीकश्च देशविशेषः । तत्र स ग्रामः प्राग्देशबहिर्भूतः । वाहीकदेशश्चोभयसंबद्धः प्राग्देशबहिर्भूतो वा । अत एवाऽव्ययास्यविति सूत्रे शाकलनाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता । एतेनोभयबहिर्भूता वाहीका इत्यपास्तम् । वाहीकग्रामाविति । आद्ये अस्याऽप्राग्देशीयाविति शेषः पूर्णीय इति बोध्यम् । अन्यथा कुणिमताश्रयणेऽस्य प्रमाणता नोपपद्येत । ठञ्जिठाविति । वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र बृद्धादित्यनुवृत्तेः । प्रागुद्दिभागरतु 'शरावत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः' इत्यगरेण दर्शितः । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखात्येके । ऐशानीतो नैर्ऋत्या पश्चिमोऽभिगामिनी सेत्यन्ये । उभयथापि प्रागुदकस्वरूपे न विवादः । वाहीकलक्षणं च- 'पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका

नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥' इति कर्ण-पूर्वाणि । एवं च धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीकत्वम् । शतद्वर्विपाशे-रावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः, सिन्धुः षष्ठः । तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः । कुणिमताश्रयणे शैषिकेभ्यस्तस्य वैयर्थ्यम् । व्यवस्थिताविभाषयैव सिद्धेः । अतो न्यमताश्रयेणैव भाष्यम् । भाष्यप्रामाण्याच्चैताववाहीकग्रामावपीत्यन्ये । भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्याऽर्थस्य शैषिकेष्वाति शपकमित्यपरे । अपस्येत्यादि । उदीचां बृद्धादिति नित्यं बृद्धेति चेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ [एक प्राचां देशे] ॥

हरिदीक्षितपादाब्जसेवनाऽवाप्तबुद्धिना ।

भट्टनागेशविदुषा कृतोऽयं सङ्ग्रहो मुदा ॥ १ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्य-

प्रदीपोद्घोते प्रथमस्य प्रथमे नवममाह्निकम् ॥

पादश्च प्रथमः समाप्तः ॥

१ इदं नदी सम्प्रति ताप्तीनाम्ना प्रसिद्धा वर्तते ।

२ कचिन्न ।

निषेकादिमशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो, नान्यस्य कस्य चित् ॥१॥ (मनुः)

इति पण्डितप्रकाण्ड-षट्शास्त्रवाचस्पति-मरुमण्डलमार्तण्ड-तर्करत्न-पण्डितवर श्रीरत्नेहिरामशास्त्रिणां

पौत्रस्य, न्यायाचार्य-श्रीशिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रस्य, न्याय-व्याकरण-दर्शनाद्याचार्यस्य

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणः कृतौ महाभाष्यादि-त्रिवलव्याख्यानभूताया-

मभिनवराजलक्ष्म्यां नवाह्निकम् ।

* हरि ॐ तत्सत् *

जन्माष्टमी १९९६

नवाह्निकं समाप्तम् ।

श्री शब्दकौस्तुभे पञ्चममाहिकम्

ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ईदृदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे अम् । तपर-
करणमसन्देहार्थमिति वृत्तिकाराः । अन्यथा हि यणादेशो
कृते ह्रस्वस्यायं निर्देश इत्यपि सम्भाव्येत । ततश्चाऽकुर्व-
ह्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । भाष्ये तु 'व्यक्तिः
पदार्थो, भेदकाश्च गुणा' इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां
दीर्घाणां संग्रहाय तपर्यकरणमित्युक्तम् । इदमेदिति प्रथम-
तकारस्यैव फलमित्यवधेयम् । तावन्तैव ऊकारेण सिद्धेः ।
'तत्पर' इति पञ्चमासमासपक्षस्यापि स्थितत्वात् । एकारस्य
त्वप्त्वादेवाऽणुदित्त्वेषु सर्वाणामाहकतासिद्धेः । ईदृतोः
परमनृणाट्टणान्तरयुक्तसङ्ग्रहाय युक्तो यत्नः । तन्मा-
ह्नाभ्यमतेऽपि ऊदोस्तपरकरणमसन्देहार्थमेव, गुणानामभे-
दकत्वं त्वीदित्यपि तत्पर्यभिप्रेत्येकारूप्यं वृत्तिकृद्भक्तम् ।
इह तपर इति सूत्रे पञ्चमासमासो गारिबिमिष्ये ऊदिति ।
तथाऽतपर एवैकारो निर्दिष्ट इत्यपि सूत्रम् । स्यादेतन्-
असन्देहायापि क्रियमाणान्तरत्वं पुनं व्यावर्त्तयेद्वेन । 'घटा-
योन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न पश्यतीति' न्यायात् ।

अथाऽयं दकारः षट्दोर्वतिविवदिति चेत् । एवमप्येकारो
गृह्णातु पुनर्न अणवात्, न त्वीदृती, वाक्यापरिममाति-
न्यायेनाऽनणत्वात् । जातिपरो निर्देश इति चेत् । तर्हि ह्रस्व-
प्यतिप्रसक्तिः । दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति
चेत्, कथं तर्हि पुनस्तङ्गहः ? । न च पुनस्तस्यावृत्तिरप्येति
वाच्यम् । 'अग्नौ ३ इना' इत्याहुतवदुपस्थित इति सूत्रेण पुन-
त्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्ये-
माणत्वात् । 'अपुनस्त' इत्यस्य तु देवदत्तेत्याद्यादौ चरितार्थ-
त्वाद्वैयर्थ्यं न शङ्क्यम् । तथा च षाष्टे वार्तिकम्—'वद्वचनं
पुनस्तकार्यप्रतिषेधार्थं, पुनस्तप्रतिषेधे हि प्रगृह्यपुनस्तप्रति-
षेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वादिति । अत्राह भाष्य-
कारः—यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्यसंज्ञां प्रति
पुनोऽसिद्धः । तथा च द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात् सिद्धा संज्ञा ।
कार्यकालपक्षे परं प्रगृह्यसंज्ञाया अप्यणो प्रगृह्यस्येत्येतद्देशतया
तां प्रति पुनस्तस्य सिद्धत्वेनानुनासिकः प्रवर्त्ततेतिवति स्यादेव
दोषः । एतेनाग्नौ ३ इतीत्यादौ प्रकृतिभावोपि व्याख्यातः ।
'पुनस्तप्रगृह्या अची'ति शापकात्स्वरसन्धिषु पुनस्तस्य सिद्धत्वेपि
संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वाऽनपायात् । 'यथोद्देशपक्ष एवेहाश्रीयत'-
इत्युक्तत्वात् । वस्तुतस्तन्नुनासिकप्रवृत्तिभयैवैव यथोद्देश-
पक्षाश्रयणम् । प्रकृतिभावस्तु कार्यकालपक्षेपि सुपपादः ।
न च 'प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनैकवाक्यतापत्तां संज्ञां प्रति पुनस्तस्य

सिद्धतया त्रिमात्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यम् । पुनस्तस्य
सिद्धतायां बीजाऽभावात् । यत्तु 'पुनः प्रकृत्येत्येतदेव
शापक'मिति । तत्र । 'पुनः'शब्देन तत्स्थानिनो लक्षणया
सर्वसामञ्जस्यात् । न चैवं लक्षणेव दोष इति वाच्यम् ।
श्रुतायापित्मूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एवाभ्य-
हितत्वात् । अस्तु वा विशेषापेक्षं शापकं 'सिद्धः पुनः पुन-
त्वप्रयुक्ते प्रकृतिभाव' इति, न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेपि । तस्मा-
त्कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेप्य-
नुनासिकप्रवृत्तिवारणार्थमेव यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितम् ।
अथ हरदत्तः—'यथापि संज्ञायामसिद्धः पुनस्तस्याप्यनुनासि-
कपुन्युदासे सिद्ध एव, तन्मन्त्रं यस्यासेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य,
न सोऽनुनासिकार्थो ग्यानी, किन्तु त्रिमात्रः । न च
स्थानिवद्भावोत्तरायापि प्रगृह्यत्वम्, अन्विष्यत्वात् । किञ्चा-
वश्यं 'सिद्धः पुनः स्वरसन्धिगुणव्याश्रयणीयम् । 'दण्ड ३
आदक'मिति पुनस्तस्य दण्डेण निवृत्तिर्यथा स्यात् । अत एव
सुश्लोका ३ इति सुश्लोकेत्याश्रयणं गुणो भवन् पुनमेव निव-
र्त्तयति न तु स्थानिनम् । अन्यथा ह्यादेशरूपं पुनः श्रूयते ।
तदिह यथोद्देशोप संज्ञापरिभाषे कथमिवेष्टसिद्धः, कथं वा
अन्येषु न पूर्वोपरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या' इति । अत्राहुः
यथापि द्विमात्रस्त्रिमात्रेणापहतरतायापि 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति
शास्त्रासिद्धत्वबोधनद्वारात्रिमात्रेणापि द्विमात्र एवाय'मिति
बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते । अत एवाऽपुनस्तस्य सुत्वे कृते
नदुपजीवनेन नाभावे च कृते सुपि चेति दीर्घो 'मुशब्धोय'-
मिति बुद्ध्या प्राप्नोति, तत्परिहाराय तच्चावृत्त्याश्रयणेन
'नाभावे कर्त्तव्ये कृते च मति मुभावो नाऽसिद्ध' इत्यष्टमे
व्याख्यातम् । कृमेजन्तसूत्रे च सन्निपातपरिभाषया सभा-
हिनम् । न त्विह द्विमात्रे कृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे
आनयामः, येनानन्विष्यत्वात् निषेधः शङ्क्येत । न हि
रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचर्यतीति युक्तम् ।
एतावानेव परं विशेषः—रजतभ्रमोऽनाहार्यः प्रवर्त्तयः,
इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहायार्गपापि तत्तच्छास्त्रप्रवृत्ताव-
प्रवृत्तौ च न्यायक इति । तदेतत्कथंयदेनैव स्फुटीकृतम् ।
यदाह—'शास्त्राऽसिद्ध्याश्रयणाच्च पुनस्तुदावसत्यां प्रगृह्यत्वे
विधीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्त्तते । तथा च वक्ष्यति, 'असि-
द्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चे'ति ।
'पवनतुकोरसिद्ध' इत्येतत्सूत्रस्य वार्तिकमिदम् । उत्सृज्यते
निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्तमर्गः स्थानो, स लक्षणं निमित्तं यस्य
कार्यस्य तुगादेशस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा चैकस्यार्थ

सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः । एतेन 'यस्यानेम संज्ञा कृता न सोऽनुनासिकविधौ स्थानी'ति प्रथमदूषणमुद्धतम् । यदपि 'दण्डाढकं सुश्रोकेतोत्यादावादेशः पुनः श्रूयते'ति । तदपि न, उक्तरीत्या तत्राप्यादेशेन पुनस्यैव निवृत्तेः, 'पुनो मयाऽपह्रियत'इति बुद्धिः परं तस्य नास्तीत्यन्यदेतत् । यत् षष्ठे भाष्यकारो वक्ष्यति,—'सिद्धः पुनः स्वगमनिधिवि'ति, तत्त्वहाननासिकपर्युदासानुरोधायथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति स्थिते स्वरसन्धिसामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणं न दोष इत्याशयेन, न तु सामान्यापेक्षतायामेव किञ्चिदाग्रहे बाज-मस्तीति दिक् ।

ननुदाहरणेष्वीदादिकमेव द्विवचनं न तु तदन्तमिति चेन्न, व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तवान् । नन्वादूदन्तद्विवच-नान्तमित्येव कथं न व्याख्यातम् । एवं हि सति व्यपदेशि-वद्भावो नाश्रयणीय इति चेन्न । कुमार्यरगारं कुमार्यंगारं, बधोरगारं बध्वगारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तेऽति-व्याप्तेः । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ती'ति 'सुप्तिहन्तं पद'मित्यत्राऽन्तग्रहणेन शापितत्वाच्च । एतेने-दाहन्तं यद् द्विवचनं, तदन्तम्प्रगृह्यं, कुमार्यंगारादी तु सकारान्तं द्विवचनं नत्वादाहन्तमिति परगतम् । संज्ञा-विधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ताऽग्रहणात् । यत्स्वगमनपक्षे दूषणा-न्तरमुक्तम्—अशुक्लं शुक्ले समपयेतां 'शुक्लान्तां वस्त्रे' इत्यत्र शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं लुक् बाधित्वा परत्वाच्छोभावे कृते तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन शुक्लत्वस्य प्रगृह्यता स्यादिति; तन्न । 'अन्तरक्षानपि विधोर्न बहिरग्नौ लुग्भाषत' इति परि-भाषयौकारस्यैव लोपात् । तस्य चेदाहन्तत्वविरहात् । अस्तु तर्हि ईदादि विशेष्यं, तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न । 'गङ्गा'इत्यादेः सिद्धावपि 'दृश्येते' इत्याद्यसिद्धेः । द्विवचनावयवो ह्ययमेकारो न तु द्विवच-नम् । किञ्च 'प्रगृह्य'मित्यस्य सञ्ज्ञिहन्ताद्वाद द्विवचनमेव संज्ञं न त्वीदादि, विप्रकृष्टत्वात् । तस्माद्यथाख्याख्यामेव मनोरमम् । अत्र वृत्तिकाराः—मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसां व दम्पतीव जम्पतीत्युदाजः । मुनित्रयानुक्त्यादप्रमाणमिदमिति कैयटादयः । एवं वदद्भिः समानन्यायतयाऽप्येषां मुनित्रयानुक्तानां वृत्ति-कृन्मात्रोक्तानां 'तुरीयरयेष्टिः' 'शंसिदुहिगुह्यो वा'कृमेके छन्दसि', भाषायां च अद्गतात्रकण्ठेभ्यस्त्वय्यतत्यादीना-मनादन्तव्यतोक्ता । 'मणीवोऽष्टय लभ्येते'इति तु इवायंकेन वाशब्देन निर्वाह्यमित्याहुः । न्यासकारस्तु—सम्बुद्धौ शाक-ल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्य सिहावलोकितायानेह सम्ब-न्धावस्थितविभाषाश्रयणाच्चेदं लभ्यत इत्याह । केचित्तिवा-भेऽयं वशब्दः प्रयुक्तो, भीमो भीमसेन इतिवत् । 'काम्बद खण्डितदलानि व पङ्कजानि'त्यादिवच्छेत्त्याहुः । वस्तुतस्तु 'वद्वा यथा तथैवैव' साम्य'इत्यमरग्रन्थे व वेति पाठमाश्रित्य

'शाश्वतं व वपुर्यश'इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यात-भिरुदाहरणात्सर्वं सुस्थम् । युक्तश्चायमेव पाठः । प्रातिपदिक-प्रक्रमे तद्वित्तस्य वतेरननुगुणत्वात् । एतेन—'स्फुटोत्प-लाभ्यामलिदम्पती व विलोचनाभ्यां कुचकुडमला-शया । निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणी व नीलौ तरलौ विरेजतु'रिति श्रीहर्षप्रयोगोऽपि गतार्थः ॥

अदसो मात् । अस्मात्परावीदूतो प्रगृह्यो रतः । अमी ईशाः । रामकृष्णवम् आसाते । न चाऽम् इत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेण गतार्थमिति वाच्यं, तस्मिन् कर्त्तव्ये सुत्वरयाऽ-सिद्धत्वात् । अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु नाऽसिद्धत्वम् । आरम्भसामर्थ्यात् । तथा च वार्त्तिकम्—'आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुवे'इति । पुंस्त्रिचनमेवोदाहरणं, स्त्रीनपुंसक-योद्धिवचने तु सुत्वरयासिद्धत्वेत्येकारान्तत्वात्पूर्वणैव सिद्धा संज्ञा । ततश्च प्रकृतिभावोऽनुनासिकपर्युदासश्च सिद्ध पवेत्यवधेयम् । यत्तु हर्दत्तेनोक्तम्—'अणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थि-नेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां सुत्वस्य सिद्धत्वालि-क्षत्रयेऽपि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासः पूर्वणैव सिद्धः । एतत्सूत्रारम्भस्त्वद्विवचनार्थः, पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थ-क्षेपित, तच्चिन्त्यम् । पुनस्तस्यानुरोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव रथापितत्वात् । तस्मात् पुंसि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासोप्येत-त्सूत्रस्य परत्वं, न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयम् । अथापि कथञ्चिद्वरत्तोक्तिरसमर्थयितव्येत्याग्रहरतर्हि इत्थं समर्थनाया,— पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्तु । न चैवं प्रतस्यानुनासिक-पर्युदासो न स्यादिति वाच्यम् । ईदं २ त्, ऊक ३ इति दीर्घात्परभागे पुनरस्यापि प्रक्षिप्तनिर्देशात् । प्रकारस्त्वन्वादेव पुनं ग्रहीष्यति । न च तादृपि परस्पर इति तत्कालग्रहणा-पत्तिः । ऋदोरविति वक्ष्यार एवायमित्याशयात् । युक्त्यैतत् यथोद्देशपक्षे प्लुतात् प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ सत्यां ततः प्लुते कृते तमेव दिमात्रत्वेन पदस्यस्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाऽभावात् । नाभावस्तु मुभावात्प्रागप्राप्तस्ततो सुत्वनिमि-त्तकं नाभावमाश्रित्य मुभावे 'दशब्दोय'मिति बुद्ध्या प्राप्तु-वन् दीर्घः प्रतिविधायित इत्युचितम् । नक्षसौ प्लुतात् प्राक् प्रगृह्यसंज्ञावन्मुभावात्प्रागेव प्रवृत्तो, येन पुनर्न प्रवर्त्तत । एतेन पूर्वसूत्रग्रहणदत्तग्रन्थोऽप्युद्धावित इति यावद्वाच्यं साधु । भाष्यकैयटयोस्त्वं भावः—प्लुतात्प्राक् प्राप्तापि प्रगृह्यसंज्ञा फलाऽभावाच्च क्रियते । न च प्लुतेऽनुनासिकप्रवृत्तिरेव फल-मस्त्विति वाच्यम् । संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तद्वत्त्वात् । प्रगृह्यत्व-प्रयुक्तपर्युदासस्यैव विधिरवृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चेति । सुश्रोकेतोत्यादावप्यन्तरङ्गत्वात्तुतः, 'अन्तरङ्गमलीय'इति न्या-यात् । प्रकृतमनुसराभः—नन्वाभ्यस्यमाणेत्यस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रे-णैकरूप्यार्थं यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीयः । तथा च कवचयोत्वं प्रतीव प्रगृह्यसंज्ञां प्रत्येव सुत्त्वमीत्वयोः सिद्धत्वं स्याच्च त्वया-दीन् प्रत्यपि । ततश्चाऽमी आसत इत्यत्राऽयादेशप्रसङ्गः । अमु

आसाते इत्यत्र पुर्यावादेशः । अमो अत्रेत्येकः पदान्तादती-
त्येकादेशप्रसङ्गश्च । न च संज्ञां प्रत्येव सिद्धये वचनानर्थक्यं
स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थत्वात् ।
अत्रोच्यते—यद्यनुनासिकपर्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि
संज्ञासूत्रं न प्रणयेत् । 'अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिकः,' 'अदसो
ने'त्येव ब्रूयात् । अस्मि अमुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु सिद्धो-
न्तेपि न भवत्येवाऽनुनासिकः । अनण्वदानवसानत्वाच्च ।
अनस्तत्र माद्वहणमाद्वहणं वा न कर्त्तव्यम् । न चैवं हे
अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः । तदादीनां सम्बोधनविभक्ति-
विरहस्यैवमर्थकत्वात् । अतः संज्ञारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभावा-
र्थत्वमप्यस्य विज्ञायते । तद्व्याघादायादिविरोऽपि सिद्ध्यति,
प्रकृतिभावस्यापवादरूपतयात्मजाननिमित्तोद्युत्सर्गं उप-
संजनित्यमाणां निमित्तोन्नाप्यपवादेन वाध्यत इति परिभाषा-
ताराच्च । यद्यु संज्ञारम्भसामर्थ्यादयादीन्मंज्ञां च प्रति
मुख्यमीत्ययोः सिद्धत्वज्ञापनायादीन् वाधित्वा परत्वामुख्य-
मात्वं इति; तत्र । अयायभावस्य ज्ञापने लाभयात् ।
अथापत्तेर्हि साक्षादुपपादकविपर्ययोऽस्ति । निम्न मुख-
मात्त्वयोरेकपदाश्रयत्वेन बलीयस्त्वम्, 'अन्तरङ्गबलीय' इति
न्यायात् । तत्कथं विप्रतिषेधोपन्यासः । 'नाजानन्तर्य' इति
निषेधस्त्वसिद्धं बहिरङ्गमित्यस्यैव न तदाहृतपरिभा-
षायाः । यद्यप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्यनेनैव गतार्थत्वाद्-
न्तरङ्गत्ववदिति पृथक् परिभाषा न कर्त्तव्येत 'विप्रतिषेध' इति
परिमितिसूत्रं भाष्यकृद्व्यति, तथाप्यभ्युच्चयभावं तत्, साऽपवाद-
निरपवादत्वात्सां फलं विशपात् । 'वृक्ष इहे'त्यत्र हि सप्तम्येकवचनेन सप्त गुणोऽन्तरङ्गः । सर्वपदार्थत्वं तु
बहिरङ्गम् । न चेहाऽसिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते । 'नाजा-
नन्तर्य' इति निषेधात् । अत एवाऽचः परस्मिन्निमित्तं सूत्रे
भाष्यकृद्व्यति—'आरभ्यमाणो नित्यासौ परश्चासौ
व्यवस्थाय' । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण
सिद्ध्यति' इति । एतच्च तत्रैव रफुटोकारिष्यते । अत
एवोक्तं वास्तिककृता,—'अचङ्कन्तस्यान्तरङ्गलक्षणवर्जित' ।
धियात् अदुष्टवदित्यादि च तयोदाहृतम् । ज्ञापकं चात्र
ओमाडोश्चेत्याङ्गहणम् । तद्वि खटा आ ऊढेत्यत्र परमपि
सर्गपदार्थं वाधित्वा धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्ग-
स्वाङ्गणे कृते वृद्धिप्राप्तिं सत्यां परस्मै यथा स्यादिति क्रियते,
एतच्च 'सम्प्रसारणाच्चे'ति सूत्रं भाष्ये स्पष्टम् । कथं तर्हि
वार्तिककृतोक्तं—'विप्रतिषेधादेर्हि ?' सत्यम् । अत एवाऽपरि-
तोषाद्वाह्यकारेणाऽथवेति पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक् ।

मात् किम् ? अमुकऽत्र । नन्विह सूत्रे ईदूतावेवानुवर्त्तती
नत्वेकारः । सत्यम् । सति माद्वहणे एकादौ नानुवर्त्तते, अदसो
मात्परस्य तस्याऽसम्भवात् । अन्यथा त्वनुवर्त्तते । एकदेशा-
नुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना । तस्मादेकाराननुवृत्तितत्पर्यग्रहक-
फलकं माद्वहणमिति स्थितम् । अत्रेदं चिन्तयम्,—ईदूतो सप्त

म्यर्थे प्रगृह्यो, अदसः, पञ्च द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रि-
तम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्यमिद्वहणं प्रकृतसूत्रे माद्वहणं च न
अर्त्तव्यमिति महत्तापवम् । एकदेशानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया
भवतीति ॥ [अदसो मात्] ॥

शे । अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहत्पती ।
चतुर्थावृहत्पत्तयस्थाने 'सुपां सुलु'गिति सूत्रेण 'शे'
आदेशः । शिखात् मयदिशः, शेषे लोपः । न युष्मे वाज-
बन्धवः । युष्माश्चित्यर्थः । अत्र पदपाठकाले 'युष्मे' इत्यु-
दाहरणं बोध्यम् । संहितायान्वत्परत्वाभावेन सत्यसति वा
प्रगृह्यावे वा विशेषाऽलाभात् । एवं 'त्वे रायः सुदुष्पात्वे
ह्यश्वा' इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम् ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । तेनेह न
काशे कुशे वंशे हरिशे बभ्रुशे । हरि बभ्रु—आभ्यां लोमा-
दित्वाच्छप्रत्ययः । ततः सप्तम्येकवचनम् ॥ [शे]

निपात एकाजनाड् । एकोऽज्जिनिपात आङ्भिन्नः
प्रगृह्यः स्यात् । 'अ'निषेधाधिपक्षेपयोः । अ अवयवम् ।
इ विरमये, इ इन्द्रा उ उगुप्सास्तापावन्ध्याप्यर्थु ।
उ उमेशः । एकाजिति कार्याधारे निषेधार्थप्राधान्येनान्तरङ्ग-
त्वात्, 'व्याहरति युग' इत्यादिनिर्देशाच्च । तेनेह न । प्रेदं
बद्ध धृग्वर्ग्येवाविध । प्रेद इत्यादि ॥

स्यादित्य । यद्ययं कर्मधारयस्तेर्हि एकग्रहणं व्यर्थम् ।
निपातो योऽच इत्येतावतावामिमतसिद्धेः । न च विपरीत-
विशेषणविशेष्यभावेनाऽज्जन्तो यो निपात इत्यर्थः स्याद्विशेष-
णेन तदन्तविधिरिति वाच्यम् । तथाऽसति व्यावर्त्तोऽलाभेन
विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । न च हलन्तं व्यावर्त्त्यम् । तस्य
संज्ञायां सत्यामपि वाधकाऽभावात् । न च पुरोऽस्तीत्यादौ
हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्भोक्तव्यं न स्यादिति
वाच्यम् । प्रगृह्यमंज्ञां प्रति स्वयस्याऽसिद्धतया दोषाभावात् ।
न च सान्तरस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविहृतस्यानन्यतया
रेफान्तरस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसङ्गतदवस्थ एवेति
वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि स्वयस्याऽ-
सिद्धत्वात् । सकारान्तरस्य तु न किञ्चिदपि सिद्धकाण्डस्य
प्राप्नोति अत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्त्येत । तस्मादच्चा निपातस्य
विशेषणेऽज्जग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सु सूत्रम् । नन्वजन्तस्यैव
यथा स्यादज्जग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किञ्च स्यादिति
चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यज्जन्तत्वाऽनपायात् । विशेषण-
सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्त्तते इति चेन्न, तदन्तविध-
परित्यागेनापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात् । तथाऽप्यन्यतरपरि-
त्यागे आवश्यकं विनिगमकं किमिति चेत्, आङ्गहणमेवेत्य-
र्थेहि । तद्वि व्यपदेशिवद्भावमात्रवाधे व्यर्थं स्यात् । तस्मादचो
विशेषणवन्नाऽऽङ्गहणाज्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्न । अचोविशेष्यत्वे
तु सुतरान्तदन्तविधिरिति । उभयथाप्येकग्रहणं व्यर्थ-
मेवेति स्थितम् । नन्वचसमुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु ।

‘अहउअपेही’ति समुदायस्यैव संदा स्यान्नावयवानामेकाज्झि-
र्वचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयो-
रिति । मैवम् । अजित्येकायेकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरास-
सम्भवात् । अत्राह भाष्यकारः—‘अस्समुदायग्रहणशङ्कानि
रासार्यमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिस्वरूपा-
न विवक्ष्यते किन्तु जातिरेव निर्दिश्यत’इति । तेन दम्भेर्हृद्य-
ग्रहणस्य जातिवाचकत्वासिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं
सूत्रेणैव ज्ञापितं भवति । दम्भेः सिद्धमित्यन्वयः । अत्र
हेतुर्हृद्यग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति । तेन दम्भेः मनि कृते
‘सोनोवन्ते’ति विकल्पादिद्वभावे दम्भश्चेत्तादोतोः कृतयोरेव
लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपे हलन्ताच्चति सनः कित्वाञ्जलोपे
भ्रमभावे च कृते धिप्सति धीप्सताति रूपद्वयं सिद्धयति ।
हृद्यग्रहणस्य व्यक्तित्वत्वे तु योऽत्रेकः समीपां हल् नकारो, न
ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप
इति कित्त्वं न स्यात् । तथा—‘तृहू हिंसायां’ तुदादिः,
ऊदिस्वादिडा,—‘तितृहूपति तितृक्षताति स्यादिति दिक् ।

स्यादेतत् । अहउअपेहीत्यत्र एकाज्झिर्वचनन्यायोपन्यासो
न युक्तः, समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहात् । अत एव
हि निर्गल्याञ्जल्येत्यादित्यादेर बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञा
स्वीकृता । नापि निपातसमुदायरस्य निपातग्रहणं यदणम्,
एकैकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसम्भवात् । सत्यम् । एकाज्झि-
दायग्रहणशङ्कामात्रं तु स्यादेव । तन्निरासार्येव क्रियमाणमेक-
ग्रहणं प्रायुक्तमर्थं ज्ञापयति । वस्तुतस्तत्त्वकृतसंज्ञायामेक
ग्रहणमुक्तायं ज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परि-
त्याग एव ज्यायान् ।

निपात इति किम् ? । चकारात्र । तथा अतर्तेऽः अः ।
हे अ आगच्छेत्यापि प्रत्युदाहरणम् । आडनाडोर्व्यवस्थामाह
भाष्यकारः—‘ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च
यः । एतमातं कितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङ्गित् ॥’
इति ॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादितमित्यस्यनादेशो
न कृत इति कश्चित् । तत्र । ‘अन्वादेशश्च कथितानुकथन-
मात्रं न त्विदमैव कथितस्येदमाऽनुकथन’मिति भाष्यकृता
वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्यत्किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेणान्वदुपदि-
श्यते सोऽन्वादेशः । इह तु ईषदर्थो यो वर्तत इति वृत्तिर्न
विधेया, किन्तु परिचायकतामात्रेणोपात्ता, अतो नैनादेशः ।
पतेन ‘नक्तं भीरुस्य त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि
व्याख्यातम् । भीरुत्वस्य विधेयत्वाऽविवक्षणात्, सिद्धस्यैव
हेतुत्वेनानुवादादिति दिक् । ईषदर्थे—आ उष्णं ओष्णम् ।
‘आडोषदर्थे’ इति कुगतीति सूत्रे वार्तिककृता विग्रहः ।
क्रियायोगे—आ इतः पतः । प्रादिषु ऋपठितः । मयोदाभि-
विधौ चेति समाहारद्वन्द्वे आगमश्चासनरयाऽनित्यत्वान्नुम-
भावः । मर्यादया सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपी वा
समासः । मर्यादायाम्—आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

अभिविधौ—आ अङ्गिच्छन्नात् आऽङ्गिच्छन्नात् । विना तेनेति
मर्यादा, सहितेत्येवमभिविधिः । ‘आङ् मर्यादाभिविध्यो’रिति च
किञ्चिदिष्टं । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय
आकारः प्रयुज्यते । आ एवन्तु मन्यसे । नैवं पूर्वममस्थाः
संप्रत्येवं मन्यस इत्यर्थः । वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे ।
तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतोऽर्थो निर्दि-
श्यते । ‘आ एवङ्कुलत’ इति । अत्र च वाक्यस्मरणयोरङ्गिदि-
त्यत्रैव तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्रैषदर्थोऽपि
ङित्त्वं बोध्यम् । तेनामेन्यस्य रजसो यदङ्गो अपो वृणानेत्यत्र
सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्वेनाडोनुनासिकङ्छन्दसीति प्रव-
र्तत इति षष्ठे हृदत्तादयः । युक्तमेतत् । ङिदङितोरन्यतर-
लक्षणमात्रेणाऽर्थोऽनुभयविवेकलामे तत्रापि लाघवादिङ्गिदृष्ट्ये
तात्पर्यमार्थाश्रित्य भागान्तरस्याऽवयुत्यानुवादरूपत्वात् ॥

ओत् । ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । आहो
इति उताहो इति । निपात इति किम् ? देवोसि वषट्ते, वि-
ष्णवान्मा । वायवायाहि । विष्णोऽव । यत्तु ‘गवित्ययमाहेत्ये-
तदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्य’मिति । तत्र । प्रगृह्यसंज्ञायां
सत्यामपि क्षत्यभावात् । न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः ।
प्रकृतिभावाविधौ पदान्ताऽधिकारात् । न चायं पदान्तो भवत्ये-
वेति प्रतिमित्यम् । अनुकाशानुकरणयोरभेदविवक्षयामर्थवत्त्वा-
ऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वादिभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्रूपभ्युपगमात् ।
अन्यथा विभक्तिप्रवणोपत्तेः । न चैवमपदस्य प्रयोगाऽसङ्ग-
तिरिति वाच्यम् । ‘अपदस्य प्रयुज्यते’त्युद्धोपस्य अपरिनिष्ठितं
न प्रयुज्यतेत्येवंपरत्वात् । तस्य च झुसिडादिविषयकतत्वादिधि-
शास्त्रमूलकत्वात् । इह तूक्तीत्या झुञ्जिभक्तेरप्यप्राप्त्या
‘गो’इति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात् । अत एवेह लोपः
शाकल्यस्येत्यपि न प्रवर्तते । कथं तां ईषदर्थे पूर्वसूत्रे शीर्षवद्ग्रह-
णादिति वात्तिके एवः पदान्तादिति पूर्वसूत्रं कृतमिति
चेत् । तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षित्वा विभक्तिं च
कृत्वा शेषार्थवान् शेषार्थवानिति समासेन सुपो लुक् कृत्वा
व्याख्यानात् । एतेनोत्तरसूत्रे समुदाविति किं, गवित्ययमा-
हेत्युदाहरन्तो वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्ताः । तस्मादिह द्वेदोऽ-
सीत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । न चैवः पदान्तादि-
त्यारम्भसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः । हरेऽव गच्छेत्यादौ चरितार्थ-
त्वात् । न चैवग्रहणसामर्थ्यम् । ङित्त्वं सौक्ष्मेत्युत्तरार्थत्वात् ।
उत्तरसूत्रे तु समुदाग्रहणाऽभावे आहो इतीत्यादावपि पर-
त्वादिकत्वापत्तिः । पूर्वसूत्रस्याऽहो ईशा इत्यादासुत्तरस्य
तु विष्णो इतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसम्भवात् ।
नचेह ओदन्तस्य कार्यितयोत्तरत्र तु विशेषोऽसन्निधानेन
तदन्तर्विधिविरहादोकारमात्रस्य कार्यितया भिन्नविषयकत्वे
कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम् । त्रपूणमित्यादौ प्रकृतिप्रख्या-
नयवयोन्युद्धोत्वेहापि फलाऽविरोधेन विषयभेदेऽपि विप्र-
तिषेधसम्भवात् । अर्थाधिकाराभयणे उत्तरसूत्रेभ्योकारान्तस्य

संश्लिष्टाश्च । शब्दाधिकारपक्षेपीकोटिलित्यत्र सनाक्षितस्य धातोः रिका विशेषणवदिहापि सम्बुद्धाक्षिप्तायाः प्रकृतेरुकारेण विशेषणे तदन्तविधिसम्भवाच्च । तस्मात्सूत्रद्वयेपि गवित्ययमाहेति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितम् । प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं न सम्बन्ध्यत इत्याशयेन तु वृत्तिग्रन्थो योज्यः । अस्मिन् पक्षे मण्डूकप्रुतिन्यायेनेको सवर्ण इत्यत्र पदान्तग्रहणं सम्बन्धनीयमेव । अन्यथा गौरीं गौर्यं इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक् ।

स्यादेतत्—निपातसमुदाया एते । आह उ आहो, उत आह उताहो इत्यादि । ततश्चादिवद्वावृत्तिप्राप्तयोजन्येनैव सिद्धा संज्ञा । न चैवमाहो इत्यादिपु 'ऊँ' इत्यस्य प्रसङ्गः । निरनुबन्धकोयमुकारो न तूभिति समाधानात् । अत एवो न इति सूत्रे अकारोच्चारणमपि सार्थकम् । अत एव चो न ऊँ इत्यत्र भाष्यकृतोक्तम्,—द्रावुकाराविमौ । एकोऽननुबन्धकः । अपरः सानुबन्धक इति । न चैवमपि आओ इत्यत्राडनाडोरेकादेशस्याऽनाडित् प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवायेदमिति वाच्यम् । अनाडित्यस्य पर्युदासाश्रयणेनाडनाडोरेकादेशस्यादिवद्वावादानाङ्गग्रहेण ग्रहणात् । प्रसज्यप्रतिषेधे असमर्थसमासो वाक्यभेदश्च स्यात् । भाष्येपि—'प्रतिषिद्धार्थमेत' इत्युक्तिरभ्युच्चयमात्रम् । कथमन्यथाऽनुपदमेवाऽदो भवदित्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तस्यैवौकारस्य ग्रहणमिति समाधत्त । तस्माददं सूत्रं विनापि सर्वं लक्ष्यं निर्व्यूढमेवेति चेत्, अत्रोच्यते,—आहो उताहो इत्यादयो न निपातसमुदायाः । अन्व खण्डा एव । पतञ्ज एतः सूत्रबलात्प्रातिपदोक्तस्योच्चारणस्य ग्रहणमिति भाष्यबलाच्चाध्यवसीयते । तेन आम् आह देवदत्त-त्यत्राम एकान्तरमामिन्नतमिति निषातप्रतिषेधः सिद्धः । अत एव पदकारैरपि—'ओपुवर्तमस्तु' इत्यादौ ओ इत्याद्यैकपथेनैव पठ्यते । तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्येतत्सूत्रं प्रत्याचक्षणाः परस्ताः । स्यादेतत्, अनदोऽदः समभवदित्यत्रातिप्रसङ्गः, कथ्यन्तस्य निपातत्वात् । 'ऊर्योद्विचिच्चान्त्रश्चेति गतिसंज्ञाविधानेपि 'प्राग्भीश्वराज्ञिपाता' इत्यस्याऽधिकारात् । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओकारो व्यावर्त्य इति वाच्यं, वर्णग्रहणेष्टूपरिभाषया अप्रवृत्तेः । अन्यथैकोऽयवायाव इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्तते, चक्रकांकर इत्यादौ प्रतिपदोक्ते चारितार्थात् । वर्णस्य प्राधान्ये मास्तु परिभाषा, विशेषणत्वे तु स्यादेवेति चेन्न । अविशेषेणाऽप्यप्रवृत्तेः सुपपादत्वात् । तथा च षष्ठे वक्ष्यामः । अभ्युपेत्यापि नमः, अगौर्गाः समभवद्गोभवदित्यादौ गमेर्दोहलोकारस्य प्रतिपदोक्ततयाऽतिप्रसङ्गः स्यादेव । नन्विह गौणमुख्यान्यायेन समाधानमस्तु । तथाहि,—सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणाः, त्वङ्गवति देवदत्तः मङ्गवसि त्वं, त्वङ्गवाग्वहमित्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तुं वमिति सिद्धान्तस्थितिः । तथा च प्रकृतावारोपेण वर्त्तमानादिकृतिवाचकाच्छब्दाच्चे-

रूपत्तौ च्विप्रत्ययं प्रति प्रकृतिभूतस्य बाहीकादिबृत्तेर्गोशब्दस्य गौणार्थता स्पष्टैव । अत एवाऽमहान् महान् भूतो महङ्ग तैश्चन्द्रमा इत्यादावान्महत् इत्यात्वं न प्रवर्तते इति चेन्न । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्धैषम्यात् । तथाहि विशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायः । तस्याऽर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येतत्परिभाषामूलकत्वात् । अर्थोपस्थितेश्च इपविशेषग्रहसापेक्षत्वात् । तथा चान्महत् इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणे न भवतीति युक्तम् । इह त्वोदिति वर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत् ? । निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव । अत एव संज्ञाश्चाशुरस्यापत्यश्चाशुरित्यत्र राजश्चाशुराद्यत्र प्रवर्तते । अत इच्च तु प्रवर्तते एव । अन्यथा इच्चो यतश्च तुल्ययोगक्षेमतैव स्यात् । अत एव गौर्वाहीको ब्रूते गां बाहीको पाठयेत्यादौ वृद्ध्यात्वे स्त एव । तथोरपि वर्णोश्रयत्वत् । 'गोत' इति तपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चोतोमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति—गामित्यत्र परापि वृद्धिनिरवकाशेनात्वेन बाध्यत इति । तत्रैव कैयटोपि वक्ष्यति,—'ओत् इति सूत्रं पाठ्यम् । ओकारान्तोपलक्षणतया वा गोत इत्येतद्वाख्येय'मिति । वृत्त्यादिग्रन्थेष्वध्ययमेवास्थितम् । यत्तु वदन्ति 'मुख्य एव स्वार्थे सत्त्वादिमति गोशब्दो वृद्ध्यात्वं लभते, ततो बाहीकादिशब्दान्तरसंज्ञिधानादौ गौणताप्रतीतिः । गोभवदित्यत्र तु गौणार्थतां विना च्विरेव दुर्लभ इति वैषम्यम् । तस्मात्पदकार्येष्वयं न्यायो, न प्रातिपदिककार्येष्विति स्थितमिति । तच्चिन्त्यम् । वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वप्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थावगतेः । यत्तु कारकाणां क्रियैव श्रौतः सम्बन्धस्तत एकक्रियावशां कृतानामरुणं कृत्वायनीन्यायेन पार्ष्णिकः परस्परवच्छेदः । तथाच गामानयेत्यन्वयबलायां न गौणार्थता, किन्तु बाहीकेन सह पार्ष्णिकावच्छेदवेलायाम् । न चान्तरङ्गत्वेन प्रवृत्तः पदसंस्कारो बाहिरङ्गगौणत्वप्रतीतावपि निवर्तते इति, तदपि न, तावताऽपि ब्रूते पाठयेति क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात् । 'कर्तोपि कर्म भाष्मादयोप'ति पक्षे कथञ्चिदुक्तिसम्भवेपि सामानाधिकरण्याद्भाष्मादितोयेत्येवं रूपे भाष्योक्तपक्षान्तरे त्वदुक्तन्यायानवताराच्च । शाशुरित्यत्रञ्जोप्यभावापत्तेश्च, शब्दप्रयोजना बाहीकनिष्ठस्यैव कर्मत्वादेव विवक्षितत्वाच्च । तस्मादगोश्रयत्वाद्बृद्ध्यात्वे इत्येव तत्त्वं, न तु प्रातिपदिककार्यत्वादिति । अत एव चैकाग्र्यं प्राचामित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेपि न स्मायादयः । विशिष्टरूपपुरस्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात् । 'अभिच्यक्तपदार्था ये' इत्यपि गौणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरं, प्रसिद्धाऽप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्यत्वगौणत्वं इत्यन्यत्र विस्तरः । अत एव सर्वोदिसूत्रे 'सङ्कोपजनप्रतिषेध' इति वार्त्तिकं प्रत्याचक्ष्णो हरदत्त आह—'संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । 'अभिच्यक्तपदार्थाये' इत्येव सिद्धत्वादिति । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति—'प्रसिद्धयप्रसिद्धि

वशात्संभवन्नपि गौणमुल्यन्यायो नेहोक्तः, पदकार्येभ्यश्च न तु प्रातिपदिककार्येभ्यस्त्योऽस्मृते उक्तत्वादिति । तदभ्युच्चयमात्रम् । शुभ्रदरमदोः स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्याणामुपसर्जनता-यामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तेः । 'युष्मदुपपदे' 'अस्मदुत्तम' इत्यादावपि तदापत्तेश्चेति दिक् । तदेवमदोऽभवदोभवदित्यादौ ओदिति प्रगृह्यसंज्ञाऽव्ययत्वादिवद् दुवारेति पूर्वपक्षः पर्यवसन्नः । अत्रोच्यते, पूर्वसूत्रेऽनाडिति पर्युदासादाङ्मदृशाः प्रतिपदघटिता एव निपाता गृह्यन्ते, इहाप्यर्थाधिकारेणाऽनाङ्गहणानुवृत्त्या वा तथैवेति सर्वं सुस्थम् । तथा च गर्वादिसूत्रे 'अकाराऽकारौ अनुपसर्जनत्वं सत्येव' भवत इति प्रवृत्ते तयोः सः साविति सत्त्वं तद्विरोधितत्वाद्गौणतायामपि स्यादित्याशङ्क्य त्वदादीनाम इत्यत्रानुपसर्जनादिति परिभाषयानुपसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूतानामेव सत्त्वविधानुवर्त्तनाच्च कश्चिदोप इति समापत्तौ कैयटः ॥ [ओत्] ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनापे । ऋषिर्वेदः । 'तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनात् । सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारोऽवैदिके इतो परे प्रगृह्यो वा स्यात् । विष्णो इति । विष्णविति । सम्बुद्धाविति किं, गावित्यगमाहेति वृत्तिकारः । एतन्निकर्षश्च पूर्वसूत्रे उक्त एव । अनापे किम् ? ब्रह्मवन्ध्यावत्यमवीत् । इतिविति किम् ? पठेय ॥ [सम्बुद्धौ शाक]

उजः । उज इतो प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् । उ इति, विति ॥

ऊँ । उज इत्यनुवर्त्तते शाकल्यस्येति प्रगृह्यमिति च । प्रगृह्यस्य उज इतो परे ऊँ आदेशो वा स्यात्, दीर्घानुनासिकश्च 'ऊँ' इति । इह यण्येको योगः स्यात्-उज ऊँ इति, तदादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्यात्, ऊँ इति, उ इति । अतो योगं बिभज्य प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता । एवमपि 'ऊँ' इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्तुभयमपि नानुवर्त्तते तदा उच्चात्रस्य नित्यमूभावविधात्प्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात् । तत्र प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवज्ज्ञानं प्रगृह्यत्वात् ऊँ इतीति रूपं सिद्धम् । न चानल्विधाविति प्रतिषेधः । उज इति समुदायरूपेणाश्रयणात् । तथा चेष्टेष्टेति सूत्रे इष्ट इति समुदायरूपाश्रयणादग्रहीदित्यत्र च ग्रहोऽल्लोटीति दीर्घस्य स्थानिवज्ज्ञावमाश्रित्य सिजलोपः सिद्धवतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । अप्रगृह्यस्य त्वादेशेऽनुनासिको यण् स्यात् । तथा चेष्टरूपश्रितयमध्ये 'ऊँ इतीत्येकमेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः । अतिव्याप्तिश्च, सानुनासिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसङ्गात् ।

अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तते तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इतीति द्वे एव रूपे स्थानां न तु 'उ इतीति तृतीयम् । अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तते तत उच्चात्रस्यादेशविकल्पनात् ऊँ इति उ इतीति द्वयं प्रगृह्यस्य, विति विति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया रूपचतुष्टयं स्यात् । तत्र श्रितयस्येष्टत्वेपि सानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापत्तति । तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्तुभयमनुवर्त्ततेत्युक्तम् ।

इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योञ इति व्याख्यातम् । आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्य 'ऊँ' इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्यानेपि न कश्चिद्विशेष इत्यवधेयम् । ननु परिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं, परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम् । निहते तिङन्तादव्याप्तिवारणायऽप्रवृत्तेति । वैकल्पिकेऽगमोद्देश्यतावच्छेदकान्ते संज्ञेत्यादावव्याप्तिवारणयोक्तं-नित्येति । अत एव 'पच् लट्' इत्यादीनामलौकिकतेति सिद्धान्तः । तथा च उ इतीत्येतद्रूपं न स्यादेव । अत्र हि शाकल्यमते ऊँ आदेशेन भाव्यमेव । इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेत् । भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात् । तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् । तथा च भाष्यम्- 'शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति ऊँ वा शाकल्यस्येति च । तथाच तत्र कैयटः- 'शाकल्यश्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति । स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषामभ्यस्यत इति च । यदा । अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतम् । तथापि निपातपकाजित्यनेनैव सिद्धे उज इति तावन्नियमायम् । तथा च शाकल्यभिन्नमते न प्रगृह्यमिति प्रथममुत्तरार्थः । उत्तरसूत्रे च प्रगृह्यस्योञ इत्येतावदेव शाकल्ये लब्धे पुनः शाकल्यानुवृत्त्येतिरेपामपि गते पाक्षिकः प्रगृह्योऽस्तीत्यनुमायते । तेन 'उ इति' रूपं सिद्धम् । अथ वात्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छब्दाधिकाराश्रयणेन शाकल्यस्यैव ऋषेरपत्यान्तरं गृह्यते । अस्मिन् पक्षे प्रगृह्यस्योञ इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापि लभ्यते, यथा 'ढाक लोप' इत्यनुवादसामर्थ्याद्भुगिति दिक् । आदेशश्चायमुनासिक इति निर्देशादेव व्यक्तम् । तथा च बहुचर्चातः शाकल्यम्, 'उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तो पृक्तो द्राघितः काकलेनेति । रक्तसंज्ञानुनासिक इति च । अत एव यदेतन् इति पदकाराः पठन्तीत्यनुकरणं यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्तेपि विधिः प्रवर्त्तते । [उज ऊँ] ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थः । शाकल्यस्येताविति निवृत्तम् । ईदन्तगूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यं स्यात् । अध्यस्यां मामकोतनू । मामकयां तन्वामिति प्राप्ते सुपांसुलुगिति लुप्तसप्तमीकावेतौ । मामको इति, तन् ईतीति पदकाले कार्याः शहरणे बोध्ये । सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणम् । ईदूताविति किम् ? प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति । अग्रशब्दात्परस्याः सप्तम्या डाआदेशः । पदकारः प्रगृह्यध्वितिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेनेहापि पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसङ्ग इति प्रात्युदाहरणमिदम् । सप्तमीग्रहणं किम् ? धातो मनी सुष्ठुतीति । धात्वा मत्या सुष्ठुत्येति प्राप्ते मृतीर्दकवचनस्य पूर्ववर्णन ईकारः । ततोऽङ्कसर्वणं दीर्घ इत्येकादेशः । न त्विह सुपोलुक् ह्रस्वश्रवणापत्तेः । अर्थ-ग्रहणं किम् ? वाप्यामधो वाप्यधः । नयामातिर्वन्धातिः । 'संज्ञाया'मिति सप्तमीसमासः । ननु सप्तम्यर्थोपाशास्त्रेव तत्कथमर्थग्रहणे कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति चेत् । इत्थम्-जहत्स्वा-

र्थावृत्तिरिति पक्षे पदे वर्णवद्भूतौ वृत्तिपदानामानर्थक्यादीद-
न्तमिहानर्थकं न तु सप्तम्यर्थवृत्तिरिति स्पष्टमेव । अजहत्स्वा
र्थावृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पूर्ववत्यति
किन्तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च यावानर्थः
सप्तम्याऽभिधीयते आध्यासंसृष्टो निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मा-
त्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रतिष्ठे न भविष्यति । यद्यपि वाक्य-
वत्समासेपि लुप्तसप्तमीबलेनाधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्या-
र्थतया संसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते, तथापि सिद्धान्ते
तावत्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधोऽपि समासस्थले
एकार्थीभावनैव सामर्थ्यं, न तु व्यपेक्षा । अत एवोपसर्जने
विशेषणान्वयो न भवति शयनैकदेशत्वादिति द्वितीयं यक्ष्यते ।
सोमोमांसादीनामपि निपादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसम्बन्धिनि
लक्षणाऽभ्युपगमाद्युक्तत्वाऽर्थग्रहणेन वाक्यस्थनयानिप्रभृतेर्व्या-
वृत्तिः । आतिर्वलाका । शरारिरातिराटिश्च बलाका बिमक-
ण्टिकेत्यमरः । आयात्रयोपि श्लोचिद्वाः, बलाकामाहचर्या-
दिति केचित् । वस्तुतस्तु शरार्थादयस्त्रयः पक्षविशेषवाचका
न तु बलाकापर्यायाः । अतो बलाकामाहचर्यामपि अधिकार-
स्वास्वम्परमास्येव । रत्नकोशे श्लोचिद्वाकाण्टे 'आटिः शरारि-
धरं' इत्युक्ते, आतेरपि तस्माहचर्यात् । तत्परकरणमसन्दे-
हार्थमिति वृत्तिः । अथ वार्तिकम्, 'ईदूतौसप्तमीत्ये-
व लुप्तार्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चैतस्वर्णोऽसावाडा-
म्भावः प्रसज्यते । वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि
सरसी यदि ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य
भूत् । अस्वार्थः-ईदूतौ सप्तमीत्येवास्तु नार्थार्थग्रहणेन ।
अत्रोत्तरमाह-लुप्तइति-संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तवि-
धेरभावात्-सप्तम्या एव संज्ञा रथात् । लुप्तपि लुपि प्रकृति-
भागस्य संज्ञासिद्धये तु कर्तव्यमेवाऽर्थग्रहणमित्यर्थः । ननु
सोमोमौरीत्यादी निगोक्तिर्न लुप्यते किन्तु धीतो मतीत्यादा-
विव पूर्वसवर्णे कृतेऽथः सवर्णइति दीर्घपश्चादंशे तस्यादिव-
द्भावात्सप्तमीग्रहणादस्येव सप्तमात्याशङ्क्याह-पूर्वस्येति ।
आडाम्भावइति । एकादेशं वाधित्वापरत्वादाहत्वाच्चाऽऽडामौ
स्यातामित्यर्थः । तस्मात्लुप्तोवेति स्थितेऽर्थग्रहणं कर्तव्यमेवेति
भावः । नन्वर्थग्रहणं मास्तु, वचनसामर्थ्याच्च संज्ञाविधावपि
तदन्तविधिरभिव्यक्तौत्याशङ्क्याह-वचनादिति । यत्र
दीर्घत्वं तत्रैव वचनात्स्यात्-इति न शुष्कं सरसी शयानमिति
यथा । अत्र हि सरश्शब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनरयेयाड्या
जीकाराणामुपसंख्यानमितीकारादेशो सप्तमी श्रूयते । तथा च
सोमो मौरीत्यादी न रयादेवेत्यर्थः । एतद् दृश्यति-तत्रा-
पीति । तत्रापि सप्तम्या लुगेव न स्वीकारः, यदि सरसीश-
ब्दोऽपि वर्तते । असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि
चेत्प्रमाणं श्रुतिरिति यथा । अस्ति हि सरसीशब्दो 'दक्षिणापथे
हि महान्ति सरांसि सरस्य श्रुच्यन्ते' इति भगवदुक्तेः,
कासारः सरसी सर' इत्यमरकोशाच्च । तथा च 'सरसीः

परिश्लिखितं मये'त्यादि प्रयोगोपि दृश्यते । एवञ्च सरसीश-
ब्दोऽपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति स्थितम् ।
ननुक्षरीत्याऽस्तु सरसीशब्दः, सरश्शब्दोऽपि सान्तो निर्विवाद
एव, तथा च सान्तादेवेकारादेशोऽयमस्तु । एवं हि सति
संज्ञाविधौ ज्ञापकास्तत्स्य तदन्तग्रहणस्य पुनराश्रयणं न
कर्त्तव्यं भवतीति चेन्न । तथा सतांकारस्य पुप्वेनानुदात्त-
तया सरःशब्दस्य च सृधातोर्लुनि व्युत्पादितस्य निस्त्वरण
सरसीति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येन । गौरादिषु 'पिप्पल्यादयश्चे'ति
पाठात्पिप्पल्याद्यन्तःपातिनः सरःशब्दान्क्षीपा ल्वन्तोदात्त-
इष्यते । तथैव वेदे पाठात् । एवन्तिह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे
प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु । एवञ्चेदू-
देद्विवचनमिति सूत्रे ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तमिति पक्ष, ईदूदे-
दन्तं यद्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च समर्थितो भवति । तत्र
हि कुमार्योऽरगारं कुमार्यगारम् । अशुक्ले शुक्ले समपथेतां
शुक्लानां वस्त्रे इत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः । स च प्रत्ययलक्ष-
णविरहादेवोद्धत इत्याह-ज्ञापकमिति । 'प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे
प्रत्ययलक्षणाऽभावस्ये'ति शेषः । वचनं ज्ञापकमुपश्रुज्यते, तदाह
तदन्तत्वइति । तदन्तगमं पक्षद्वयेपीत्यर्थः । ननु संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र न स्थित
इत्यपरिनोपादाह-मावेति । वाप्यह इत्यादौ मा भूदित्यर्थः ।
अवेदमवधेयम् । 'अवित स्मृन्निश्चय ईरिति मूत्रादीरित्यनु-
वचमाने 'यापोः किदं च' वातप्रमी'रिति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं
व्युत्पादितम् । यान्यनेनेति यथोक्तमार्गः । पिबति रसान्पाति
वा लोकांमिति पपीः सूर्यः । वातं प्रमिमीते सम्मुखधावना-
दिति वातप्रमीः निःशुद्धो मृगकृतिर्वातमृगनामा पशुवि-
शेषः । एष्यस्त्रिभ्योऽपि डौ सर्णदीर्घात् पपी यथो वातप्रमीति
रूपं निर्विवादम् । तथा चेह श्रूयमाणस्येकारस्य सप्तमीत्वा-
त्तत्रापि सप्तमी यदीत्यसङ्गतम् । ईकारस्य श्रूयमाणस्याऽसम्भ-
वात् । सामर्थ्यात्तदन्तविधिरभिव्यक्तौत्यर्थः । तस्मादकारांशे
सामर्थ्यात्तदन्तविधौ लब्धे सोमो मौरीत्यादावपि भविष्यती-
त्याशयः । यथो आसक्त इत्यादौ तु भाव्यमेव प्रकृतिभावेन । न
चायं योगश्छान्दसस्तथाविधानामेवोदाहरणानां दत्तत्वादिति
वाच्यं, मुनित्रयोक्ति विनास्मदिच्छया छन्दसत्वरूपनेऽपि
प्रसज्नात् । लोके प्रगृह्यत्वं न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानु-
पलम्भाच्च । अप्रतिपिद्धमनुमतं भवतीतिन्यायेन लोके यथा
पपी वातप्रमीत्येतेषां प्रगृह्यत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अत एव
दृग्दृशवतुष्विति सूत्रे दृक्षे चेति वार्तिकमुपादाय कसप्रत्ययः
सादेशश्च छन्दस्येव भाष्ये सदृक्षास इत्युदाहृतत्वादिति के-
चिदिति व्याचक्षणा हरदत्तादयश्छान्दसत्वं वदतां मते
स्वस्यापरितोषमाविश्वकुरिति दिक् ॥ [ईदूतौ च] ॥

दाधाच्चदाप ॥ दारुपा दारुपाश्च धातवो हुसंज्ञाः
श्रुदोपदेौ बर्जविज्ञा । तत्र दारुपाश्चत्वारः, हुदाप्, प्रणि-
ददाति । दाण्, प्रणिगच्छवि । दो, प्रणिगति । देङ्, प्रणिगते ।

धारूपी द्वौ । दुषाम्, प्रणिदधाति । धेत्, प्रणिधयति धस्तो
मातरम् । अदाविति किम् । दाप्त्वने, दात् बहिः । लुन-
मित्यर्थः । ध्रुवाभावाद्दोद्वोरिति न प्रवर्तते । दैशोधने
अवदात्तं मुखम् । इह ध्रुवाभावादच उपसर्गात् इत्येतन्न ।
पुप्रदेशा नेर्गन्ददेश्यादयः । इह दोदेङ्घटामनुकरणानि
व्यवस्थाप्य तत्र प्रकृतिबद्धनुरणमित्यतिदेशादेच उपदेशे
ऽशिलीत्यात्वं क्रियते । अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध
इति सिद्धान्तात् । न चैवं विभक्तोरुत्पत्तिर्न स्यादधातुरिति
प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । अधातुरिति पठ्यु-
दासोऽयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । अस्ति चेह स्वाश्रयमधातु-
त्वम् । यदा यत्तदेतेभ्य इत्यादाविवेहापि कार्यविशेषपुर-
स्कारेणैवातिदेशप्रवृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यतः । तन्धनुर्णो दा-
पाणां द्वयोश्च धारूपयोरैकशेषं कृत्वा द्वन्द्वः कर्त्तव्यः । प्रणि
दातेत्यादौ कृतात्त्वानां दोदेङ्घटोऽं तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं
ध्रुवं । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे नमा-
नुबन्धकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणानुकृत-
त्वात् । अतएव दारयतिधारयत्योर्नातिप्रसङ्गः । तथोरनुक-
रणे आत्वाऽसंभवेनेह दृष्टश्यनयोरनुपात्तात्वात् । ननु कृता-
त्वस्य सूत्रे निर्देशात्प्रणिधायति प्रणिधयतांत्यादौ चात्त्वविगहा-
त्कथं ध्रुत्वमिति चेत् । भ्रान्तोऽसि । न हि वयं कृतात्वमनु-
कुर्मो येनोक्तदोषः स्यात् । अपि तु दोदोषेऽश्लेषेणैवानुक्रि-
यमाणेषु लक्षणवशनिष्पन्नमात्वमित्युक्तम् । न च लक्षणेन
स्वरूपान्यत्वेऽप्यनुकरणता ङीयते । सस्युरसंभुद्वयविर्यत्रापि
सखिरूपप्रतीतेः, गावित्ययमाहेत्यत्र गोशब्दप्रतीतेश्च । दीङ्
स्तु नेह ग्रहणं, तदनुकरणे आत्वाऽसंभवात् । वार्तिकमते
एजन्तानां दोङादीनामावविधानात् । भाष्यमते त्वेज्जनिमित्ते
परतस्तद्विधानात् । तेन दीङ्स्तुजादावात्वे कृतेपि ध्रुसंज्ञा-
विरहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गंदेति नित्यं णत्वं न भवति, शेषे
विभाषेति वैकल्पिकं तु स्यादेव । तथोपादास्ताऽस्य स्वरः
शिक्षकस्येत्यत्र स्वाध्वोरिच्छेतीत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य
मतम् । नन्वस्मिन्पक्षे दाप्दैपावनुकृतौ न वा ? । आण्येऽनुक-
रणपठ्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्ध्रुसंज्ञाविकल्पः स्यात् । अन्येऽदा-
विति व्यर्थं स्यात् । अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्ध्रुसंज्ञाप्राप्तिविर-
हादिति चेन्न । अदावित्यस्मिन्सति तथोरप्यनुकरणं संभा-
व्येत । न हि लक्षणेकचक्षुषा दोदेङादीनां दाप्दैपोश्च वैलक्षण्यं
किं चिदनुभूयते यद्दलाद्ग्रहणाऽग्रहणे व्यवस्थाप्येयाताम् ।
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते । किं स्वग-
तिकगतिरेषाऽनभिधानवत् । न च तद्वलेन सिद्धस्य प्रत्या-
ख्यानं शोभते । वास्तविकारमते तु प्रयं ग्रथानामेव दाधा-
रूपाणामिदमनुकरणम् । न चैवं प्रणिधायति प्रणिधयतइत्यादौ
शिति न स्यात् । आत्वाऽभावात् । तथा देङ् रक्षणे, अदित ।
धेत्-व्यत्यथित । प्रणिधातेत्यादावपि न स्यादात्वस्य लाक्षणिक-
त्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिति न्याया-

तिदि वाच्यम् । वचनबलेनैव तत्समाधानात् । तथा च कात्या-
यनवार्तिकम्-‘ध्रुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थं’मिति । भार-
द्वाजीयास्तु पठन्ति-शिदिकृतायैमिति । तथा च दाधा-
प्रकृतयो ध्रु’इति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्वं
कृत्वा सन्निधानाद्भाषामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् । भाष्य-
कारास्तु वार्तिकं प्रत्याचख्युः । तथाहि नेर्गंदेति सूत्रे तावद-
वश्यं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं प्रणिमयते प्रणयमयतेत्यत्रापि
णत्वं यथा स्यात् । तदेव पुरस्तादपकृत्य ‘ध्रुप्रकृतिमा’इति
पठिष्यामः । ध्रुश्च प्रकृतिश्च माश्चेति द्वन्द्वः । सन्निधानाच्च
पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिग्रहीष्यते । न चैवं मीनातिमिनोयोरपि
माप्रकृतिताद्ग्रहणापत्तिः । माङो ङकारानुबन्धस्यैव तत्रावश्यं
पठनीयत्वात् । अन्यथा मा मानस्यत्रातिप्रसङ्गात् । तस्मा-
द्प्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिधायति प्रणिधयतइत्यादेः
सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावद्दध्रुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति
स्थितम् । भारद्वाजीयोक्तोक्त्या विकृतार्थं कर्त्तव्यमिति पुनर-
वशिष्यते । तदपि न । ‘गामादाग्रहणेऽवशिष्य’इति परिभा-
षयैव लाक्षणिकस्यापि दास्वरूपं ध्रुसंज्ञासिद्धेः । अस्यां च
परिभाषायां दैपः पितृवं लिङ्गम् । तद्व्यदाविति सामान्य
ग्रहणार्थं क्रियते, लाक्षणिकत्वादेव ध्रुसंज्ञायां दैप्यग्रहाभावे
तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पितृत्वेन । न चैवमपि धेदो
ध्रुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम् । दो दहृघोरित्यत्र धेदो
निवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन द इत्यनेन धेदोपि ध्रुसंज्ञाज्ञापनात् ।
न च दधातिनिवृत्त्यर्थं द इत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र दधाते-
हिरिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाऽप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि
‘गामादाग्रहणेऽवशिष्य’इत्येतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
निरनुबन्धकग्रहणइतिपरिभाषायाश्च यथा बाधस्तथावद्ग्रह-
णपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् । तथा च प्रनिदारयति
प्रनिधारयतांत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां य उप-
सर्गस्तत्स्वाप्तिमिच्छादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य
नेरिति व्याख्यानात् । दारयतिधारयत्यवयवयोस्तु दाधा-
रूपयोरनर्थकत्वाच्च तं प्रत्युपसर्गत्वम् । ‘यक्तिंयायुक्ताः प्राद-
यन्तं प्रायेव गत्युपसर्गसंज्ञा’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवं
प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यम्
तत्र पुगागमात्पूर्वं दा धा इत्यवस्थायां ध्रुसंज्ञाप्रवृत्तौ
पुग्विशिष्टस्यापि ध्रुग्रहणेन ग्रहणात् । ‘अनागमकानां
सागमका आदेशा’इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन ध्रुसंज्ञाप्रवृत्तेः ।
नन्वनान्तर्गमेवैतयोर्नान्तर्ग्यं सम्प्रयोगो वा । नष्टाश्वदग्धरश्च
वदिति स्थानेन्तरतमसूत्रस्याभाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दाप-
पत्यादिसाम्यमेव । निष्पन्नस्याऽणो रपरत्वाभ्युपगमेन रेफपु-
कोरविशेषादिति चेत्-सत्यम् । ‘सिद्धन्तु प्रसङ्गे रपरत्वा’दि-
त्युरणपरसूत्रस्ववार्तिकरीत्या समाधानं कृतम् । उक्तभाष्य-
रीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्तसूत्रकारतममाभित्योद्वेक्ष्यः ।
न हि दृष्टश्यनयोरनुकरणे आत्वं लभ्यतइति दिक् । इदं

त्ववधेयम् । प्रणिदापयतीत्यत्राप्युपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेष-
णत्वे सत्येव नेगदेति नित्यं णत्वं, ण्यर्थविशेषकात्वे तु घुसं-
ज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेपे विभाषेति विकल्प एव, न तु नित्यं
णत्वमिति । स्यादेतत्—उपदिदोपतश्च सनिमीमेतीरभावः
स्यात्, वार्तिककृता घुसंज्ञार्था प्रकृतिग्रहणात् । सूत्रकार-
भाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः । सूत्रकृता दीङोऽननुकृतत्वात् ।
भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेऽपि घुसंज्ञायान्तद्विरहादिति चेत्—
सत्यम् । वार्तिकमतेऽपि नेयं दाप्रकृतिः । एजन्तानामात्ववि-
धानाभ्युपगमात् । न चैवमादन्तत्वनिवन्धनयुक्तप्रत्ययाद्य-
सिद्धिः । तत्राऽऽकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तत्-
सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानायैविविषये आत्वं सिद्धा-
न्तितमित्यन्यदेतत् । इदं त्ववशिष्यते, भाष्यवार्तिकोभयम-
तेऽपि 'उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकारस्येत्यत्र स्थाध्वोतीत्वं
प्राप्तं, तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतम् । उप दी
स् त इति स्थिते एजिवषये प्रवर्त्तमानमात्वं सिद्धोऽकिञ्चमु-
पजीवति । यदि चाऽत्र घुसंज्ञा स्यात्तर्हि स्थाध्वोतिरेच्छेति
सिचः किञ्चं स्यादतोऽकिञ्चमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः
किञ्चप्रवर्त्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्त्तयत्येवेति । वार्तिककृता तु
'दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोतिरेव' इति वचनमेव कृतम् । उभय-
मतेऽपि दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेगदेति णत्वं
भवति । अत एव वार्तिककृता 'दीङः प्रतिषेध' इत्येव नोक्तं
किन्तु स्थाध्वोतिरेव इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूत्रमते तु
न भाष्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव । किञ्च भाष्यवार्तिकयोर्न
केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परैणापि । तथाहि—
भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं,
णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्तिकमते तु वैकल्पिकम् ।
एजन्तानामेव प्रकृतिस्वाभ्युपगमेनेदन्तस्याऽप्रकृतित्वात् । अन्य-
थोपदिदीषत इत्यत्रैरभावापत्तेः । तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्र-
कृता सह द्वयोर्विरोधः । 'प्रणिदीन' इत्यादौ तु भाष्यकृता
सहैतरोविरोधो दुष्परिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यथो-
त्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताङ्गाभ्योक्तरीत्या सर्वत्र
दीङि परे नेमित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्तिकमतेऽपि शेषे
विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याऽविरोधः सम्पाद-
नीयः । एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पन-
स्याऽनाश्रयणीयत्वादिति । नन्वदाविति प्रतिषेधे दास्ववनित्य-
स्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु दैयः । पकारे श्रयमाणे आत्वाऽ
योगादिति चेन्न । 'अनुबन्धा अनेकान्ता' इति पक्षे श्रयमाण-
स्यापि पकारस्य काकादिबन्धनवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वानपाये
आत्वप्रवृत्तेः । 'एकान्ता अनुबन्धा' इति पक्षेऽपि भवत्येवात्वम्,
नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति सिद्धान्तात् । अत्र चोदीचां
माङो व्यतीहारइति कृतात्वस्य मेङो निर्देशो शापकः । न
च माङ् मान इत्यस्यैवायं निर्देशो, व्यतिमिमीतइत्यादौ
तस्यापि कदा चिद्व्यतीहारे वृत्तिसम्भवादिति वाच्यम् ।

अपूर्वकालार्थस्य क्वाप्रत्ययस्य माङ् मानइत्यस्मादनभिधा-
नात् । अत्र च भाष्योक्तेरेव प्रमाणत्वादित्याहुः । एवं च
'मेङ' इत्येव पठनीये 'माङो व्यतीहार' इति गुरुकरणं 'नानुब-
न्धकृतमनेजन्तत्व'मिति ज्ञापनार्थमेव । भाष्यकारास्तु नायं
दैयः, किन्तु दिवादिषु दाप्योधनइत्येव पठिष्यतइत्याहुः । न
च स्वरे भेदः । दाप्योत्पादेरुभयथायाद्युदात्तत्वात् । ननु
ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः । इयनि
धातोराद्युदात्तत्वं, शपि तु चानशोऽतोऽदात्तत्वमिति चेन्न ।
उभयथाप्यन्तोदात्तत्वानपायात् । न च इयस्वरस्य सति-
शिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यम् । अन्यत्र 'विकरणेभ्य' इति
पर्युदासात् । आत्ममाने खश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैयटवलेन खशीव
चानइत्यप्यन्तोदात्तताया निर्णयात् । स्थानिवत्सूत्रायः कैयट-
ग्रन्थस्तु खदमृत्रस्यभाष्यस्योक्तिभ्यां विरोधात्प्रामादिक इति
वक्ष्यते । ध्यायत्यादयस्तु दिर्नादिष्वेवादन्तत्वेन न पठिताः,
गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम् । तेन न 'विद्वत्सेदविश्वस्तं'
'पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्चसन्त्य' इत्यादि सिद्धम् । यत्तु
भाष्ये 'एधोन्तत्वपक्षेऽपि न दोष' इत्युपक्रम्य 'पकारलोपे कृते
भविष्यति, दापवं तु भूतपूर्वमनुबन्धमाश्रित्य व्युत्पादनीय'-
मिति सिद्धान्तितम् । तत्रैवं प्रत्यवतिष्ठन्ते—सत्यप्येजन्तत्वे
उपदेश एजन्तत्वं कथमिति ? अत्रोच्यते—पितृवारणसामर्थ्या-
दुपदेशे एजन्तत्वाऽभावेत्यावप्रवृत्तिः । वस्तुतस्तुपदेशग्रहणं
भाष्यकारो न मन्यते । तथा च तत्र वक्ष्यति,—“उपदेशग्रहणं
न करिष्यते । यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि
प्राप्नोति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति न परनिमित्तस्यैव
आत्वं भवतीति यदर्थं क्रीडजीनां णावेच आत्वं श्वास्ति ।
नैतदस्ति शापकं नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीडजीनां णावेवेति ।
यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां व्यपि चेत्यत्रैज्यग्रहणमनुवर्त्तय-
ती”ति । ननु प्रणिदापयतीत्यत्राप्यदाविति प्रतिषेधः स्यादिति
चेन्न, यथोद्देश्यपक्षेन्तरङ्गत्वादावस्थायामेव घुसंज्ञाया निवृत्त-
त्वात् । कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञाया णत्वसमानदेशतया पुनः
प्रति णत्वघुसंज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव पुनः तयो घुसंज्ञा न
स्यादिति दोषः प्रसज्यत्येव । अत एव भाष्ये द्वेधा समा-
हितं, दाधाध्वपिदिति वक्ष्यामि । यद्वा वान्तावेतीं शात्,
सूत्रमपि वान्तम् । चत्वेन सर्वत्र पकारो निर्दिष्टः । अतो
दापयतीत्यत्र नासौ निषेधः । तस्याऽपिस्वाद्वान्तत्वान्तेति ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । असहायेऽपि आदाविवान्तव
कार्याणि स्युः । ओपगवः । यथा तस्यादीनां प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
प्रवर्त्तते एवमिहाऽणोपि । आभ्याम् । यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ
शुपि चेति दीर्घत्वं भवति एवमिहापि । इह गतो दिवादिः ।
एयम् । अचो यदिति अजन्ताद्गतोर्बिधीयमानो यत्प्रत्ययो
यथा चेत्यज्येयमित्यादौ भवति तथेहापि । श्णस्तु एतस्त्विति
क्यपि—इत्यमित्येव रूपं न तु एयमिति । एकस्मिन्निति किम् ?
समासत्रये भवः, सामासजन्यः । अत्र शाकारस्यादित्वे

सति तमेवाश्रित्य सभासन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात् । ततश्चाऽणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छ' इति छः प्रसज्येत । ननु वृद्धिरस्याचामादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्यापीदमेव व्यावर्त्यम्, तत्सामर्थ्यादेव सभासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न । यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिकस्य मुख्यस्यैवादिग्रहणं तर्हि जानातीति शास्त्राणांत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्यात् । ततश्च ज्ञाया अयं ज्ञीय इत्यादि न सिद्धयेत् । असति हि प्रकृतसूत्रस्यैकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहाये मध्ये अन्ते च, सर्वोप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात् । यदि त्वतिदेशसामर्थ्याज्ज्ञाशब्दे वृद्धत्वं तर्ह्यविशेषात्सभासन्नयनेऽपि स्यात् । वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत् । हन्तैवमतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तिः । इहैकग्रहणे कृते स्वन्त्यमध्ययोर्योवृत्त्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् । यत्तु न्यासकृतोक्तम्, अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाऽभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं मदसहायानां श्लादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेन्नतुसभासन्नयनस्य, सन्नयनेत्येतदन्तर्गताश्रुतोरुपेक्षानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति । तच्चिन्त्यम् । परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वा नास्ति स आदिरिति सिद्धान्तरीत्या मध्यस्थेय्यादित्वविरहात् । इथा नेव हि विशेषः । असहाये सत्यन्तविशेषणविरहाद्वादिग्रहाऽभावः, मध्यस्थे तु विशेष्याऽभावाद्वादिग्रहाऽभाव इति । वार्तिककारस्तु लाघवात्पूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुत्तरत्वमात्रं चान्तशब्दस्य, न तु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विशेषणं, गौरवात् । तथा चाऽसहायेपि मुख्ययोरैवाणन्तयोः सम्भव इति भन्वानः सूत्रमेतत्प्रत्याचक्ष्यौ । आह च—'अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाणन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्निति । भाष्यकारस्तु नैतन्मेने । सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणप्रक्षेपप्रयुक्तस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । लोके ह्ययमादिरन्तो वेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किंचिदस्तीति नियमेन प्रतीयन्ति । पदान्नियतोपिस्थितिश्च शक्तिसाध्या । अनुभवमपलप्यैकदेशमात्रे शक्तिकल्पनेतु श्वशुरादिपदानामपि लाघवाद्भाष्यार्थत्वात्त्रं पितृत्वमात्रं तद्वत्कपुंस्त्वमात्रं वा शक्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशक्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति । नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्भवनं कर्त्तव्यमेव, इयाय आरेत्यादौ भाववयवत्वं प्राथम्यमेकाच्चर्व चाश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात् । एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते । न चेन्नो वृद्धायादेशयोरसंज्ञा वृद्धो रपरत्वे च कृते आयुर्आर इत्यनयोरेकाच्चर्व पचादेरिव मुख्यमेवास्तीति बाध्यम् । द्वित्वे चनेचीति रूपातिदेशेन इ ऋ अनयोरेव द्विरुक्तेः । किञ्च यजेः पञ्चमलकारे स देवान् पक्षदक्षिणो यजीयानित्यादौ सिम्बहुलं लेटीति सिप् । तस्य षत्वं व्यपदेशिवद्भावमेवैव साध्यं, प्रथमस्य यः सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धान्तात् । तस्माद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येव

सूत्र्यतां किं प्रकृतसूत्रेण ? व्यपदेशो नाम विशिष्टो मुख्योऽपदेशो व्यवहार एकाच-इत्यादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशो-पचि-प्रवृत्तिस्तस्मिन्निवाऽसहायेपि कार्य्यं स्यादित्यर्थः । अत्राह भाष्यकारः—अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति । वचननिरपेक्षाद्येकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः । अस्ति हि लोके निरुद्धोऽयं व्यवहारोऽयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रो-यमेव मध्यमोऽयमेव कनिष्ठ इति । तथा असूतायामसौथयाणायां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरन्ति । तथा पूर्वमनागतोऽग्रेऽनाजिगमिपुत्राह 'इदं मे प्रथममागमनमिति । ननु सर्वे इमे गौणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये चारितार्थं शास्त्रं गौणे प्रवर्त्ततेति चेन्न । निरुद्धतरतया गौणस्याप्यस्य मुख्यसमकक्षत्वात् । ज्ञापकाच्च । यदियमिदं ईटीति सिचो लोपं शारित तज्ज्ञापयति—'व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । न ह्यन्यथेत्-लभ्यते । वल्लपत्वेपि वलादित्वविरहात् । तथा दोष इणः कितोऽप्यादीन्यपि ज्ञापकानि । न हि व्यपदेशिवद्भावो विना इणोऽभ्यासो लभ्यत इति दिक् । यत्कर्त्तव्येयटेन 'अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात्कुस्तइत्यादौ तद्वद्भावाकारयानर्थकत्वेन तत्र द्विसंज्ञासिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधनीयः' इति । अत्रेदं वक्तव्यम्, अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति तावज्ज्ञेयं परिभाषा, तरया विध्यङ्गत्वात् । व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्तया तं प्रत्यङ्गत्वाऽयोगात् । किन्तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजनाय शब्दार्थसमुदायगाश्रित्य तस्यैकदेशः शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्ताऽपेक्षितेति परं तस्याशयः । अत एव षष्ठे 'निजो चत्वार एकाच' इत्येतेषु व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयो-रनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः रवीकृतो, लोक इव शास्त्रेऽप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसम्भवात् । तस्मादर्थवतेति प्रायोवादमात्रं, सूत्रप्रत्याख्यानां तु सम्भवेति दिक् ॥

तरसमपौ घः ॥ एतौ घञौ स्तः । कुमारतरा । कुमारितमा । घरूपेति हरवः । नद्यास्तरौ नदीतर इत्यत्र तु न भवति । तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो ग्रहणात् । यद्वा तरविति रूपं संज्ञाप्रवृत्तावाश्रितं, तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे काप्रि नास्तौत्योपदेशिकं गृह्यते । तच्च तरप्रत्ययस्यैवास्ति । अपि न प्रतिपदोक्तत्वमपि लुलभम् । तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरे नातिप्रसङ्गः । किञ्च समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वत्वं विधीयते । अन्यथा महिषोव रूपं महिषीरूपमित्यत्रापि स्यात् । सुसुपेति समासः । रूपमाकृतिः, महिषीवेयमाकृतिरित्यर्थः । सामानाधिकरण्यस्त्वित् च स्वाधिक-त्वादातिशयानिकस्य स्तो न तु नदीतरे, अतो नोक्तदोषः । नन्वातिशयानिकप्रकरण एव'वा दीर्घ इति'पितौ व' इति वा क्रियतां लाघवादिति चेन्न । प्रकरणोत्कर्षेणैव संज्ञा-प्रकरणस्याऽन्योपि तरवस्तीति ज्ञापनार्थश्चात् । स चाऽनि-दिष्टार्थत्वात्साधार्थं भवति । तेनावयवचत्तरं लोपश्च वल्लप

इत्यादि सिद्धम् । के चित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोपि स्वाधिक्यतामाहुः । तेनाऽहो मधीयस्तव साहसि-
क्यमित्यादि प्रयोगाः समर्थिता भवन्ति ॥ [तरसमपौ]

बहुगणवतुडति संख्या ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः ।

बहुकृत्वः । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।
बहुधा । संख्याया विधार्थं धा । बहुभिः क्रीतो बहुकः । संख्या-
या अतिशदन्तायाः कन् । बहुशः । 'बह्वर्थाच्छरकार-
का'दित्यनुवर्त्तमाने 'संख्यैकवचनाच्च वीप्साया'मिति शस् ।
गणकृत्वः गणधा गणकः गणशः । तावत्कृत्वः तावद्धा
तावकः तावच्छः । यत्तद्वैभ्यः परिमाणे वतुप् । आ सर्व-
नाम्नः । शेषं प्राग्वत् । कतिकृत्वः कतिकः कतिधा कतिशः ।
किमः संख्यापरिमाणे ङिति च । शेषं प्राग्वत् । स्यादेतत् ।
वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्त्तते । बहुहिमवानिति, सङ्घे च
गणशब्दः, भिक्षुकाणां गण इति । 'समवायश्चो गण'
इत्यमरः । तथा च सङ्घवैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्या
संज्ञा स्यादिति चेन्न । संख्यायते ऽनयेत्यन्वर्थं मंशाविशानात्
तस्मात्संख्यावाचिनोरैव बहुगणशब्दयोरिह ग्रहणं, तच्च
नियमार्थम् - 'अनियतबहुगणवाचिनां गण्येऽनयोरेव संख्या
संज्ञा न तु भूयादीनां'मिति । तेन बहुविषययोर्द्वैक्योक्ति-
यत्तद्वत्तुवाचिनां व्यादीनां च न व्यावृत्तिः । ननु निय-
मार्थत्वे सिद्धे सजातीयपेक्षत्वाज्जिगमस्य त्वदुक्तव्यवस्था
सिद्धयेत्, नियमार्थत्वमेव तु दुरुपपादम् । विध्यर्थताया
एवौचित्यात् । तथाहि-अस्ति तावत्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
कार्थ्यसम्प्रत्यय इति परिभाषा । सा च न्यायमूला । मंशा
सूत्रेण संक्षिप्तशेषे नियम्यमानो हि मंशाशब्दः कथं तदि-
तरं बोधयेत् । एवं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाऽभावं संख्या-
प्रदेशेण ग्रहणमेव न स्यात् । अकृत्रिमत्वात् । तस्मात्स्व-
सङ्ग्राहार्थमेव बहुगणग्रहणं, न तु भूयादिनिवृत्त्यर्थमिति ।
अत्राहुः-संक्षिप्तशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि सामा-
न्यापेक्षस्तदा युक्ताऽकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः । विशेषपरत्वे तु
सजातीयं कृत्रिमात्तरमेव नियमेन व्यावर्त्येत न त्वकृत्रिम-
मपि । तदेतदुच्यते- 'उभयगतिरिह शास्त्रे भवती'ति ।
कृत्रिमाऽकृत्रिमयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । अस्ति च
संख्याप्रदेशेषूपभयग्रहणे लिङ्गं संख्याया अतिशदन्तायाः
कञ्जिति सूत्रे शदन्तपशुंदासः । न हि कृत्रिमा संख्या शद-
न्तास्तीति दिक् । तेन पञ्चधा पञ्चकृत्व इत्यादि सिद्धं
भवति । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति
नद्यापि वतुडत्योः केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनोऽभावात्सामा-
न्यादन्तग्रहणम् । तद्विधौ हि द्याप्राप्तिपदिकादित्य-
धिकृतं, न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति
बोध्यम् । एतच्च सूत्रं माध्वे प्रत्याख्यातम् । बहुपूगणस-
ङ्घस्य तिथुक् । वतोरिथुक् । पट्कतिकतिपयचतुरां शुभिति
सुत्रैर्दति परे आगमा विधीयमाना बहुप्रभृतीनां ङटोनिर्वाहकं

संख्यात्वं ज्ञापयन्तीति किमनेन सूत्रेण ? । ननु बहुपूगण-
सङ्घेत्यादी विशेषाश्रयणात्सङ्घवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगण-
शब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न । अनियतसंख्यावाचि-
नोरप्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चरि-
तार्थत्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्य-
कल्पनस्य गौरवपरातरत्वात् । भूयादीनां त्वनियतसंख्या-
वाचिनां ग्रहणं न भवति, नियतसंख्यावाचिनां पञ्चा-
दीनामेव लोके संख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात् । प्रसिद्धा-
ऽप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । नन्वेवमपि बहुगण-
योरिव पूगसंघादीनामपि धाशसकृत्वसुजादिसंख्याकार्य-
प्रसङ्गः । न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षं ज्ञापकं, पूगादीनां
तु लङ्विषयकमेवेति वाच्यम् । अनुपपत्तेः । 'समानत्वेन एक-
मूत्रोपात्तत्वेन च वैषम्ये बीजाऽभवादिति चेत् । मैवम् ।
लक्ष्यानुरोधेन कचित्सामान्यापेक्षं कचिद्विशेषापेक्षं ज्ञाप-
कमित्याश्रयणात्तदुत्तरोधेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक् ।
इमां कुसुष्टिमसहमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु
परमार्थः । अत्रवार्तिकानि-अध्यर्द्धग्रहणं च समासक-
न्विध्यर्थम् । अर्द्धेनाधिकमध्यर्थम् । एकदशवाचकोऽयमर्द्ध-
शब्दः । तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकार्थः प्रतीयते न
संख्येतिवाचिकारम्भः । अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमध्यर्द्धशूर्पादिक्-
संख्येतिवत्तुवर्त्तमाने तद्विधौति समासः । ततः शूर्पादजन्यतर-
स्याभिप्रायजगृहो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धेन क्रीतमध्य-
र्द्धकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति कन् । इह समास-
विध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये पृष्ठा । समासे विधीयमाने
समासनमित्ते वाऽन्यस्मिन्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः । तेन
द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । तथाचाऽध्यर्द्धपूर्वेति, सूत्रेऽध्य-
र्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तदुक्तं-लुकि चाग्रहणमिति ।
अध्यर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः । संख्येत्यनुवर्त्तते । पूर-
णप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपद तत्पर्यः । समास-
कन्विध्यर्थमित्येव । अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्द्ध-
पञ्चमैर्द्धाधिकैश्चतुभिः शूर्पैः क्रीतमर्द्धपञ्चमशूर्पं । पूर्ववद-
जगृहो वा लुक् । अर्द्धपञ्चमेन क्रीतमर्द्धपञ्चमकम् । अधि-
कग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृत्त्यर्थम् । अधिकया
पृष्ठा क्रीतोधिकपाठिकः । अधिकसाप्ततिकः । तद्विधौति
समासः । प्राग्वतेष्टञ् । अनुक्रीति वचनालुकि कर्त्तव्ये
संख्यासंज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमात्रेण, न तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति
लुङ् न । ततः 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चैष्युत्तरपदवृद्धिः ।
नन्वलुकोक्तिव्यर्थम् । ' उत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनादेव
लुगभावस्याऽक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न । अर्हत्यापरेष्वर्थेषु
ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्रापया तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशत्वात् ।

पणान्ता षट् । पान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा
स्यात् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पदय, पञ्च सप्तत्यादि । संख्येति
किम् । विप्रुषः पामानः । ननु शतानि सहस्राणीत्यत्र लुपि

कृते तस्य पूर्वभक्ततया नान्ता संख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । न चैवं षड्भ्यो लुगिति लुक् स्यादिति वाच्यम् । सर्वानमस्थानसंज्ञिपातेन कृतस्य नुमः तदविधा-
कत्वात् । नन्वेवमप्यष्टानामिति न सिद्धति । तथाहि अष्टन्
आमिति स्थिते परत्वाश्रित्यत्वाच्चाष्टन आ विभक्तावित्या-
त्वेकृतेऽनान्तत्वात्संज्ञायामसत्यां षट्चतुर्भ्यश्चेति नुण्ण प्राप्नो
तीति चेन्न । यथोद्देशपक्षे आत्वात्प्रागेव षट्संज्ञा, अन्तरङ्ग-
त्वात् । ततः कृतेप्यात्वे एकदेशविकृतस्यानन्यतया षट्संज्ञा-
कावेन नुटः सिद्धत्वात् । कार्यकालपक्षे तद्धृत्तदोषस्तद्वरश्च
एव । किञ्च यथोद्देशोऽप्यलुब्धविधादितिदेशो दुर्लभः । अत्र एव
वन्नश्चेत्यन्तः परस्मिन्प्रत्ययस्य फलमिति कैयट इति चेन्न ।
अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट्संज्ञाशाप-
नात् । तथाहि—त्रः संख्यायां श्रयाद्युदात्तत्वं बाधित्वा घृता-
दिपाठादन्तोदात्तोऽष्टनशब्दः साधितः । तस्माद्भ्रूयष्टभिर-
ष्टभिरिति रूपद्वयमुदाहृतम् । तत्राऽऽत्वाऽभाव एव मयोदात्त-
मात्वपक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः । तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो
ह्लादिरिति सूत्रेण षण्णं षट्भिरस्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्वं
प्राप्तं, तद्बाधित्वा ह्यनुपोत्तममिति प्राप्तं । षट्त्रिचतुर्भ्यो या
ह्लादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि
तस्यार्थः । तद्बाधनायाष्टनो दीर्घादित्यारभ्यते । दीर्घान्तादष्टनः
पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः । तत्र
यथात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात्तर्हि सावकाशोऽष्टनः स्वरः
परत्वादात्वाऽभावपक्षे ह्यल्लुपोत्तममिति षट्स्वरेण बाधित्यत
इति किं दीर्घग्रहणेन ? । कृतात्वस्यापि षट्संज्ञायां सत्यां
तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संपद्यते । न चाष्टनः स्वरः
शसि सावकाश इति वाच्यम् । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त-
इति सूत्रेणैव गतार्थत्वात् । अष्टनशब्दोन्तोदात्त इति समन-
न्तरमेवोक्तत्वात् । तेन दीर्घपक्ष इव तदभावपक्षेपि विभक्ते-
रुदात्तता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थ-
कमेव । तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेपि षट्संज्ञा प्राप्यतइति
स्थितम् । न चैवं दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पश्चापकत्वं न
स्यादिति वाच्यम् । उभयशापकत्वसम्भवात् । न ह्येकैकमेव
ज्ञाप्यत इति नियमः । यावता विनानुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्य-
त्वात् । तच्चैकमेकं वेत्यन्यदेतत् । प्रकृते चोभयं विना
दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादिति दिक् । यदि तु ण्णाः वकारन-
काराकारा अन्ते यस्याः सा ण्णान्तेति प्रकृतसूत्रपवनकारोपि
प्रश्लिष्येत तदा द्वाभ्यामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो ह्लादिरिति
विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् । 'आद्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्रयाही'त्यादा-
वाद्युदात्तमेव तु द्वाभ्यामितिपदं पठ्यते तस्मादिहाकार-
प्रक्षेपो न वर्णनोयः, किन्तुत्प्रकार एवादत्तस्य इति स्थि-
तम् । तथा सप्तमे योगविभागं कृत्वा तद्वलेनापि द्वेधा भाष्ये
समाहितम् । तथाहि—षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति विभ-
ज्यते । अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्तते । तेन

षड्भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोपि तत्स्यादिति सूत्रार्थः । न
चैवं जडशसोर्लुग्यतिदिश्येतेति वाच्यम् । औश्वविधिवैय-
र्थ्यापत्तेः । अथ वाऽष्टन आ विभक्तावित्यस्मादनन्तरं 'राय'
इति योगं विभज्य हलीत्युभयोयोगयोः शेषो व्याख्येयः ।
तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेवात्वं न तु ततः प्राक् । न
चैवं जडशसोरात्वं न स्यादिति वाच्यम् । लाघवार्थमष्टभ्य
इति निर्देष्टव्योऽष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेन जडशसो-
र्विषये आत्वानुमानात् । यत्रात्वं तत्रैवौशत्वं यथा स्यादि-
त्येतदर्थं हि तत्र दीर्घोच्चारणं कृतमिति । स्यादेतत्—हलीति
यद्युभयोः शेषस्तर्हि प्रियाष्टनशब्दे औजसमौट्शस्टाड्डेडसि-
डसोमाम्बुड्योऽसु वैकल्पिकतयेध्यमाणमात्वं न सिद्धयेत् ।
न च तत्रात्वं नेष्यतएवेति वाच्यम् । इतः प्राचीनपक्षाणा-
मतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तेषु ह्यात्वं प्राप्यतएव, विभक्तिमात्रे
तद्विधानात् । न च षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां
विधीयमानो लुग्नटौ यथा गौणतायां न स्तरथात्वमपि न
स्यादेवेति वाच्यम् । वैषम्यात् । लुग्नटोर्विधौ हि षड्भ्य
इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्यएव तौ
प्रवर्तते । आत्वविधौ त्वष्टन इत्येकवचननिर्देशाद्गौणेपि
प्रियाष्टाभ्यामित्यादावात्वं प्रवर्तते एव । 'पदाङ्गविकारे तस्य
तदुत्तरपदस्य चे'ति वक्ष्यमाणत्वात् । न च जडशसोरष्टाभ्य
औशिति कृतात्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये
चाष्टौ परमाष्टावित्यत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेपि भविष्यतीति
तदंशे नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । औशत्वं हि लुग्नटाविव
गौणत्वे न भवति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् ।
अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेत्येकवचनेनैव निर्दिशेत्—अष्टा
औशिति अष्ट इति वा । स्पष्टं चैतदिदं सूत्रे भाष्यकैयटयोः ।
तथा औश्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि
प्रधान्य एवस्याननु गौणतायामिव तदंशेन्यनुपपत्तिसा-
म्यात् । तस्मात्—हलीत्युभयशेषश्चेन्न स्यादात्वं प्रिया-
ष्टनः । टाड्डेडसिडसोसाम्मु तथैवौजसमौट्शसि ।
प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वममीश्वपि । फलभेदे
महत्त्वेवं कथं पक्षविकल्पनम् । अत्रोच्यते—प्रियाष्टनश-
ब्दस्याजादावात्वनिष्टमेव । हलीत्युभयोः शेषस्य भाष्यएव
सिद्धान्तितत्वात् । तथा सत्यौजसोः क्रमेण प्रियाष्टनो प्रिया-
ष्टान इत्येव रूपं स्यान्न तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्युपस्थाशंस्य
यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यभिहितत्वाच्च । अत एव यथालक्षण-
मिति प्रतीकमुपादाय न भवत्येवान्नात्वमित्यर्थ इति कैयटो-
व्याख्यत् । एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषग्रस्ता
एव, व्यवस्थितविभाषया गौणतायामजादिभ्यात्वं न मवती-
त्याशयेन वा योज्याः । उदाहृतभाष्यकैयटप्रामाण्यात् ।
तस्मात्प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राजशब्दसाधारणं रूपं,
ह्लादौ तु हाहाशब्दसाधारणमपरं रूपम् । औशनुदेस्तु
प्राप्तिरेव नास्तीति प्रामाणिकः पन्थाः । अत एव 'सर्वा-

दीनि सर्वनामानो'ति सूत्रे हरदशेन गौणत्व औशन भवतीति स्पष्टमेवाभिहितम् । अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदन्त-ग्रहणमत्रेष्यते । परमाष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान् इत्यात्व-स्याऽभावादौशन भवतीति काशिका संगच्छते । अत एव चाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे तदन्तविधिक्षात्रेष्यते । प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टावित्यपि यथा स्यादिति काशिकाग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते । हलादावात्वस्य निर्वाधत्वात् । हरदत्तस्त्वष्टाभ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टान् इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामागत्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यतइति प्रतिष्ठायाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य, तेनोपसर्जनपेक्षानि भवति, तत्रापि विकल्पितत्वात् प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान् इत्यपि भवति । तत्राप्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लोपमिच्छन्ति प्रियाष्टः पश्येत्यदि । आत्वाभावपक्षेयलोपे ह्रस्वः प्रियाष्टण इति भवतीत्यन्तेन ग्रन्थेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं च कथमभिहितवानिति तस्याशयं स एव प्रष्टव्यः । अहोपे ह्रस्वमित्यपि तदुक्तक्षिन्त्यैव । पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानि बद्धत्वेन ह्रस्वाऽयोगात् । न च पूर्वत्रासिद्धये न स्थानिवदिति निषेधः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वंष्विति सापवादत्वात् । 'ननु रपाभ्यां नो ण' इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र गृह्यते न तु ह्रस्वविधिलभ्यमपि विलिखितप्रतीतिक्त्वादिति चेन्न । 'अयदान्तस्य मूर्द्धन्य' इति सूत्रं संपूर्णं 'रपाभ्या'मिति सूत्रेऽनुक्त्यै तत्रत्यस्य ग्रन्थस्य पदान्तरस्येतिनिषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । न च मूर्ध्यशब्देन दृशब्देन वा निर्वर्त्यमाने नकारे वैषम्यमस्ति, सूत्रकाररीत्या कथंचित्संभवन्नपि न्यायोऽत्र भाष्यानु-रोधात्स्याज्य एव । तथा च 'शपूर्वाः खय' इति सूत्रे 'खपूर्व-ग्रहणं कर्त्तव्य'मिति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह—'अभ्यासजस्य चर्त्त' सिद्धमित्येव पश्यतुग्रहणं न कर्त्तव्य'मिति । तथा च इत्यादि शेषे कर्त्तव्ये तु कश्चत्वेन निष्पन्नस्य चकारस्यापि चर्त्तवेन सिद्धतयोच्चिच्छवतीति रूपं सिद्धमिति तदाशयः कैयटेन वर्णितः । तदेवं प्रियाष्ट इत्याद्येव रूपमुच्यते । न चैवं पूष्णइत्यादावपि नकार एव पठ्येतेति वाच्यम् । तत्राटकुप्वाङिति सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

इति च । इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् । कति सन्ति । कत्यद्राक्षीः । षट्वाङ्गुलशसोर्लुक् । संख्येति किम् । पातेर्हतिः पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञापि स्यादिति वाच्यम्, बहुसाहचर्येण तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणात् । इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये । बहुगणवत्संख्या । इति । संख्येत्यनुवर्त्तते । ततः 'ष्णान्ता षट्' । संख्या इतीत्युभयमप्यनुवर्त्तते । पूर्वसूत्रेप्यन्वयसंज्ञाविज्ञानात् संख्याप्रशङ्गविषयस्यैव ङतेर्ग्रहणं न त्थोणादिकस्येति ॥ [इति च] ॥

कृत्तव्यं निष्ठा ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । कृतः ।

कृतवान् । ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा, संज्ञया च विधानम् । वक्ष्यति हि तृतीये-निष्ठेति । तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न । सूत्रशाकट्यवद्भाषिसंज्ञाविज्ञानात् । तौ भूते काले भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति । स्यादेतत् । अनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते न तु अवगार्य, तेषां लोपविधानात् । तथा च लुप्तानुबन्धस्य परिनिष्ठितस्य यत्र सारूप्यं तत्र कानुबन्धकार्यं भवतु क वा नेति तु निश्चेतुमशक्यम् । न च काकादिबहुपलक्षणस्यापि व्यावर्त्तकता भविष्यतीति वाच्यम् । काकादिनापि हि वेदिकापुण्डरीकादिकं स्थिरं किञ्चित्परिचाय्यते, तद्वलाच्चोद्भूतेषु काकेष्ववहारो न सक्रीयते । न चेह परिचेयान्तरमुपलभ्यते । क्तप्रत्ययतन्म्रत्ययोः काकादिकल्पे हि ककारनकारी, तदपगमे संवृत्तं' इत्यत्र परिचेयस्य परस्परव्यावृत्तस्य दुर्वचत्वादिति । अत्राहुः । कालकारकविशेषादयो अर्था एवात्र वेदिकापुण्डरीकादिस्थानापन्नस्तद्दर्शनाच्चानुबन्धस्मृतौ सत्यां तत्तत्प्रयुक्तं कार्यं साधुतया ज्ञायते । तथा लूनः शालिरिति केन चित्प्रयुक्तं लक्षणज्ञेन कर्मभूतकालबलात्कृतप्रत्ययोऽयमिति निर्णयिते । लोतमालभेतेति प्रयुक्तं तु मेववाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति निर्णयिते । हसिमृष्टिण्वामिमिदमिलपूध्वविभ्यस्तंज्ञित्युणादिसूत्रात् । 'लोतः स्यादधमेष-यो'रिति तु पष्पादीवृत्तौ स्थितम् । तथा 'प्राप्तिं षट् देवदत्त' इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाद्यवगमाल्लुङन्तरस्यायं प्रयोगो न तु निष्ठान्तस्येति निर्णयिते । स्यादेतत् । अञ्जिघृष्टिभ्यः क्त इति क्तप्रत्यये अक्तं घृतं सितमिति व्युत्पादितम् । तत्रापि निष्ठा संज्ञा स्यात् । ततश्च 'निष्ठा च इयजना'दिति स्वरः स्यात् । तिष्ठान्तं इत्यक्तं संज्ञायामाशुदात्तं स्यात्स चेदादिराकारो नेति सूत्रार्थः । न चेष्टापत्तिः । घृतं मिमिक्षइत्यादावन्तोदात्तरस्यैव पठ्यमानत्वादिति । अत्राहुः । अतः कृकमी-तिसूत्रे कृमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितमुणादयः क विद्युत्पत्तिकार्यं न लभन्तइति । अतो नात्र निष्ठा संज्ञेति । यदा घृतादीनां चेपि फिट्सूत्रेण सिद्धम् ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पादे पञ्चम-माहिकम् ॥

सर्वदीनि सर्वनामानि । एतानि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तद्वगुणसंज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वसिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्वगुणसंज्ञानः । तत्र सर्वं आदित्येषां तानीति विग्रहः । तच्छब्दप्रयोगेनान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते । एवं चित्रा गावो यस्य स इत्यादावपि । अन्यथा हि यस्य गावक्षिन्ना इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात् । न चैवंविधेयं बहुव्रीहिरिष्यते । यत्तु वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यक्यसम्पत्तये चित्राणां गवामयमित्यादि विग्रहवर्णनं मीमांसावार्तिके कृतम् । तत्तु

न मुनिवचसामनुकूलम् । 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहि'रिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणत्वात् । भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकतः शेषमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेवोक्तस्यार्थस्य भाषितत्वात् । द्वितीया श्रितातोतादिभिस्तृतीया तत्कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हि पष्णां त्रिकाणां समास उत्तरतदपेक्षया शेषः प्रथमारूपः त्रिकस्तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति वृष्टे देवं गत इत्यादेरिव चित्राणां गवामित्यस्यापि दूरापास्तं बहुव्रीहित्वम् । किञ्च 'मत्वर्थे बहुव्रीहि'रिति कात्यायनवचनात्कथं चित्राणां गवामित्यत्र तत्प्रसक्तिः । ननु दण्डाद्यादावपि दण्ड-स्थायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मद्गोत्याऽयमेव मत्वर्थ इति चेत्तर्हि सुतरां मुनिवचनविरोधः । तदस्यास्यैरिमञ्जिति सूत्रेण प्रथमागतादस्त्युपाधिकात्संविधिन मनुविधानात् । समर्थानां प्रथमादेति सूत्रेण प्रथमानिदिष्टस्यैव प्रवृत्तित्वावधारणाच्च । नन्वेतान्यपि स्मृत्वार्तिकभाष्यवचांसि कथं चिद्वक्ष्या नेष्याम इति चेत् । समर्थः पदविधिरित्यादीनि ब्रूहिभिर्भजेत्यादिपु पदविधिभिन्नेष्वपि योजयित्वा सामर्थ्यं च भाष्यादिसम्मतद्विपरीतमेव वर्णयन् भवादृशो निरङ्कुशः किंकि न कुर्यात् । किन्तु व्याकरणधिकरणे सिद्धान्तिनं व्याकरणप्रामाण्यं कथं रवेच्छया व्याकुल्यसाति पारम्पर्यानुयोगं समाधानं विभावय । तस्माच्चित्रा गावो यस्मैत्येव विग्रहः सकलशिष्टसम्प्रदायसिद्धो मुनित्रयवचसामनुकूलश्चेति दिक् । आदिशब्दस्यावयववाचिवादुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तस्य च समुदायस्य युगपच्छब्दे प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्वनामसंज्ञाऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्तते इति युक्तं तदुगुणसंविज्ञानवम् । हलि सर्वेष्वाभित्यादिनिर्देशाश्च लिङ्गम् । जक्षित्वादयः पठिति सूत्रे तु 'ज'क्षिति योगं विभज्य जक्षेः संज्ञाविधानसामर्थ्यादेव 'इत्यादय' इत्यतदुगुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एतेन कतन्मैयः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि शकलशब्दसंग्रहार्थं यथा तत्पुरुषबहुव्रीहोरेकशेष इति न्तुर्थे वक्ष्यते तथेहापि 'नपुंसकमनपुंसवे'ति वा, 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यत' इति वा तत्पुरुषबहुव्रीहोः सह विवक्षायां बहुव्रीहेः शेष इति परास्तम् । तदुगुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैव सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपराहृतत्वात् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थ- 'सर्वेषां नामानां'ति । तस्मात्पर्यायं सर्वार्थाभिधानसामर्थ्य-विशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते । तथा च तथाभूतानां गणे पाठस्यावश्यकतया प्रकारान्तरजुषां च पाठे प्रमाणाऽभावादेव विशेषेऽवस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति । तेन तेषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्तुभ्यमपि न भवति । गणकार्यं—यथा त्यदादीनामः । तत् नाम कश्चित् । अतिक्रान्तस्तमतितात् । तथाऽङ्कु तदादिभ्यः । अन्यमतिक्रान्तमत्यन्तम् । अतिकतरम् । संज्ञाप्रयुक्तं यथा—

सर्वनामः स्मैः । अतिसर्वाय । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वार्तिककृताः—संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठात्पयुदासः पठितानां संज्ञाकरणमिति । तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिमित्तेन प्रयुक्तमितरं प्रत्यनुपसर्जनीभूत एवेह संज्ञीति स्थितम् । यत्तु स्वरूपमात्राश्रयं कार्यं न तु गणपाठं संज्ञावाऽपेक्षते । यथा शुष्मदरमङ्गयां ङसोऽशित्यादि, तदुपसर्जनत्वेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् । न चैवं शुष्मपपदस्यादावपि त्वमादिप्रसङ्गः । लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः । 'अभिव्यक्तपदार्था य' इति न्यायात् । तदन्तग्रहणमत्र बोद्धव्यम् । इन्द्रे चेति ज्ञापकात् । तच्च तत्रैव वक्ष्यते । 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति वार्तिकवचनाच्च । तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समस्तात्तत्सिद्ध्यलकच सिद्ध्यति । न च तत्सिलादिविधो प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना च तद्विशेषणे तदन्तविधिभिव्यतीति वाच्यं, 'समासप्रत्ययविधौ न तदन्तविधि'रिति निषेधात् । न चैवमसिर्वायेत्यादाविति प्रसङ्गः । उपसर्जनपयुदासस्योक्तत्वात् । अत एव 'परमसर्वरमा' इत्यादौ स्मायादयो भवन्त्येव ।

स्यादेतत्—'असः' 'अतरिमन्' 'अनेष' इत्यादावप्यत्व-सर्वस्मिन्नादीनि न स्युः । 'अतिसर्व' इत्यत्रैवोपसर्जनत्वात् । तथा चाऽब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणभिन्न इत्यादिक्रमेण पूर्वपदार्थप्राधान्येन विवरणं कुर्वन्ति । सत्यम् । वैयाकरणमते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव । नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धान्तितत्वात् । तथाहि—आरोपितत्वं नञर्थः । तथा च मायामनुष्यमायाभृगुव्याजनिश्वाकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतोऽयं ब्राह्मण इत्येव शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमाधिकार्थविवरणं न तु शाब्दोऽयमर्थः । अत एव 'यत्तत्तो' इति सूत्रेऽनञ्समाससिर्माथकम् । अत एव चोत्सर्गिका तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतापि निर्वहतीति दिक् । ननु यदीह तदन्तविधिरिष्टस्तर्हि भाष्यविरोधः । तत्र हि 'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध' इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमुपकार्याऽर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसङ्ग उद्भूतः—सर्वनामार्थसमवेतसंख्याकारकाभिधायिनो ङेः स्मै रयादियादिनोक्तरीत्या । तदन्तविधौ सति त्वतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामतयाऽर्थद्वारकविभक्तियोगाश्रयणेऽपि स्मायादिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एवाऽपरितोपाद्वाध्ये—अथवा महतीर्थसंज्ञा क्रियत इति पक्षान्तरमुपन्यस्तमिति गृहाण । ननु यदीयमन्वर्थसंज्ञा तर्हि 'पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति णत्वं स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एव निपातनाणत्वाऽभावः । सणत्वं तु रूपमसाध्येव । निपातनेन णत्वशाब्दस्य बाधितत्वात् । अत एव 'शाब्दक' इत्याद्यप्यसाध्येव । 'येषां च विरोधः शाब्दवृत्तिक' इति निपातनेनेऽसुसुक्तान्तादित्यस्य बाधितत्वात् । नन्वेवमपरस्पराः क्रियासातत्य इति निपातनेन

सन्ततशब्दो बाध्यतेति चेन्न । तत्र सातत्यइत्यनेनैकदेशानुमतिद्वारा 'सुप्पेदवश्यम् कृत्य' इति पूर्वाचार्यपठितस्य श्लोकस्यैव शापनात् । नन्वेवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति । सत्यम् । पृषोदरादिषु 'पुरातन' शब्दस्य पाठो बोद्धव्यः । आगमशास्त्रस्याऽव्ययटिलोपस्य चाऽनित्यतामात्रं पुराणंति निर्देशेन शाप्यतइति तु तत्त्वम् । तदेवं 'बाधकान्येव निपातनानां'ति भाष्ये स्थितम् । यद्वा—नेदं संज्ञासूत्रम् । किन्तु गणशुद्धिमात्रफलकम् । यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न स्वितराण्यपीति व्याख्यानात् । यथा 'तिडो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यो'रिति सूत्रे 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो'रिति योगं विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्येतयोरर्थयोनि वृत्तं नान्येव गोत्रादीनीति गणशुद्धिपरतया व्याख्यास्यते । तेन 'चन-चिद्विगोत्रादितादृशितेभ्यः' 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादा'विति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथेहापि । ननुत्तरीत्या 'स्यादादीनाम' इत्याद्यन्तर्गणकार्ये सिद्ध्यतु, 'सर्वनामः स्मै' इत्यादिकं तु कुत्सनमकलादिशब्देष्वतिव्याप्तं स्यादिति चेन्न । गणपाठसामर्थ्यात्तत्र पठितानामेव ग्रहणात् । एतावानेव हि भेदः—यत्पूर्वोक्ते पक्षे संज्ञाविधे या, गणशुद्धिस्त्वाधिक्यो, अस्मिन्स्तु पक्षे गणशुद्धिः शाब्दी, कुत्सनातिव्यावृत्तिस्त्वार्थादिति । अथवाभयमनेन क्रियते पाठशुद्धिः संज्ञा च, तन्नावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् । तत्र सहविवक्षां विनाऽपि वाचनिक एकशेषः । आकृतपक्षे हि प्रत्याख्यातां सङ्घसूत्रमिको गुणवृद्धी इत्यादिवच्छास्त्रप्रक्रियार्थं तत्सहविवक्षां विनाप्येकशेषं विभजे । तदित्थं पञ्चापि पक्षाः स्थिताः । संज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तु गौणमुख्यन्यायेनापि सिद्ध्यति । न चासौ पदकार्येष्वेवेति वाच्यं, विशिष्टरूपोपादाने सर्वत्र तत्प्रवृत्तेरित्युपपादितमोत्सूत्रे । वास्तिकरीत्यात्वेकसंज्ञाधिकारे सर्वनामसंज्ञानन्तरमेकद्रव्यनिवेशिनी संज्ञेति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञा बाध्यतइत्यपि समाधानान्तरं बोद्धव्यम् । यद्वा—पूर्वपरावरेति गणसूत्रेऽसंज्ञायामिति योगं विभज्य पूर्वोत्तरयोः शेषो व्याख्येयः । 'उक्ता सर्वादयो वक्ष्यमाणा स्वादयश्चाऽसंज्ञाया'मिति । तस्मादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवाऽन्वर्थसंज्ञाश्रयणस्य मुख्यं फलम् । नन्वुपसर्जनादिति योगं प्रकारान्तरेण व्याख्याय तद्वलेनैवान्तर्गणकार्यं वारितं भाष्ये । तथा—'अनुपसर्जने'ति सुप्तपष्ठोक्तं पदम् । अः आदिति च छेदः । अश्च अश्च तयोः समाहारः आत् । अकारात्परी अ अत् इत्यादेशो यत्र क्रियेते तत्रानुपसर्जनस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः । तेन स्यादाख्यमदङ्गुतरादिभ्य इत्यदङ्गुत्वश्च गौणतया न भवति । अकारात्परत्वेन विशेषणार्थं किम् ? । पञ्चम्या अत् । युष्मान-तिक्तान्तेभ्योऽतियुष्मत् । एकवचनस्य च युष्मानतिक्तागस्तान-तियुष्मत् । न ह्ययमकारात्परो विधीयत इति । तथा चोप-

सर्जनव्यावृत्तेरप्यन्यथासिद्धौ किं महासंज्ञयेति चेन्न । 'अति-सर्वाये'त्यादिवारणस्य तदेकसाध्यत्वात् । न हीदमनुपसर्जनादित्यनेन साधयितुं शक्यते । एतदपरतोषादेव हि भाष्ये पक्षान्तराश्रयणमिति दिक् । एवं चानुपसर्जनादिति सूत्रं परिभाषात्वेनाऽपि नोपयुज्यतइत्यर्थात्प्रत्याख्यानमेव भवतीत्यवधेयम् । स्यादेतत्—कौम्भकारेयसिद्ध्ये सूत्रमारम्भणीयम् । तत्र हि 'कुम्भकारी'शब्दादेव दगुत्पादयितव्यः । अन्यथा कुम्भेत्युकारस्य वृद्धिर्न स्यात् । तथा च विशिष्टस्य क्रीप्रत्यान्तताप्येष्टव्या, सा च तदैव निर्वहति यदि टिङ्गण-जिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽऽनित्यत्वेनाऽऽण्टग्रहणे तेन च प्रातिपदिकविशेषणादण्टान्तान् प्रकृतिः स्यात् । तच्च 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इति 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न'ति च प्रतिषेधाहर्लभम् । अनुपसर्जनादित्युपसर्जननिषेधसामर्थ्यात्तु प्रधानेन तदन्तविधौ ज्ञापिते कौम्भकारेयः सिद्ध्यतीति स्पष्टमेव । न च 'कुद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापी'ति परिभाषया कुम्भकारशब्दादेव क्रीप्रत्ययोस्त्विति वाच्यम् । अणिति हि तद्विधौपि गृह्यते । 'ओपगवी'ति यथा । 'कुद्ग्रहण'इति परिभाषा तु कुम्भमात्रग्रहणे प्रवर्तते न तु कुद्-कुद्ग्रहणेऽपि । एवमर्थमेवंदं सूत्रमिति भाष्यकृतेव चतुर्थे स्थापयिष्यते । तत्कथमिदोक्तमनुपसर्जनादित्यर्थं योगः प्रत्याख्यातइति । अत्रोच्यते—चतुर्थे सूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रं करिष्यते । निष्कर्षं तु क्रियमाणे सूत्रवैयर्थ्यमेवायातीत्याशयेनेह भगवतोक्तं प्रत्याख्यायतइति । तथाहि—कारशब्दाब्दी-वृत्पत्तावपि कौम्भकारेयः सिध्यत्येव, 'भ्यङः सम्प्रसारण'मित्यत्र भाष्यकृता पठिष्यमाणया वाचनिकया 'क्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेने'ति परिभाषयाऽनुपसर्जने क्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधेन कुम्भकारीशब्दादङ्गानुपपत्तेः । अत एव हि 'परमकारीषगन्धीपुत्र' इत्यत्र व्यङ्ग्यतोऽप्येवमानं सम्प्रसारणं परमकारीषगन्धीशब्दस्यापि भवत्येव । न चैवमतिकारीषगन्धीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्गः । अनुपसर्जनइत्युक्तत्वेनोपसर्जने तदादिनियमसत्त्वात् । न चैवमर्थपिप्लोत्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न स्यादिति वाच्यम् । हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणसामर्थ्येन तत्रोपसर्जनेनापि तदादिनियमो नास्तीति ज्ञापितत्वात् । वस्तुतस्तु निष्कौशाम्भ्यादौ समुदायस्याऽङ्ग्यावन्तत्वेव्यवयवस्य ङ्यावन्ततया ततः परस्य सोर्लोपप्राप्तेनैतज्ज्ञापकम् । अर्द्धपिप्ल्यादावप्यवयवस्य ङ्यन्ततयैव निर्वाहः । न च बिहितविशेषणता वक्तुं शक्या । या सेत्यादावप्यपि । न च तत्र हल्ङ्यादिहितत्वेन निर्वाहः । कर्त्ता हन्त्यादावलोपापत्तेः । यः स इत्यादौ लोपापत्तेः । यद्वा—सुतिर्नातिप्रत्यये प्रकृतिराक्षिप्यते । हल्ङ्यसूत्रे कैयटग्रन्थनिर्वाहाय विचरणे तथैव वर्णनात् । एवं च ज्ञापकं सुत्थम्, एकदेशस्याऽप्रकृतित्वात् । अत एव पञ्चमसमाप्ते, 'गोत्रिथोरुपसर्जनस्ये'ति सूत्रे च कैवटेन ज्ञापकत्वपक्ष एवोक्तः । ननुप्रयथापि

माला दृष्टेयादौ समुदायादाबन्तत्प्रयुक्तः सुः स्यात्तत्त्वैक-
पदैकस्वर्ययोरापत्तिः । एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेपि
पक्षित्वमप्यित्यादिसिद्धये एकवचनमुत्सर्ग इत्यस्यावश्या-
यणीयत्वादिति चेन्न । ङाभ्यप्रवृत्तस्यान्यार्थतया यथा कथं
चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणेन ङाबन्तत्वात्सुबु-
त्तेश्च वक्ष्यमाणत्वात् । इह च समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात् ।
अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति हि स्यास्य-
ति । न चैवमपि कदा चित्कारीशब्दादृक् स्यादेवेति
वाच्यम् । एकाङ्गिर्वचनन्यायेन समुदायार्थेवोत्पत्तेः । कुम्भे-
नैकार्थाभूतस्य निष्कृष्यापत्तेन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च ।
किञ्च सूत्रमारभमाणस्याप्येषैव गतिः । औपगवीत्यादाविव
केवलाकारशब्दादपि कदाचिङ्गीप्रसंगेन कामभकारेये पाक्षि-
कदोषस्य त्वन्मतेपि तुल्यत्वात् । स्यादेतत्—अक्रियमाणेरिम-
न्सूत्रे कुम्भकारीत्यत्र ङीवेव न स्यात् । कुम्भेनैकार्थाभूतस्या-
णन्तस्य स्त्रीऽस्त्वेनायोगात् । यस्य च स्त्रीत्वेन योगो विशिष्टस्य,
न तदणन्तम् । तस्मादमहत्पूर्वादिनिषेधेन ज्ञाप्यमान-
स्तदन्तविधिरुत्तरत्राप्यभ्युपगन्तव्यः । स च यथा पूर्वोपस-
र्जनेनापि भवति 'न षट्स्वस्त्रादिभ्यः' प्रियपञ्चा द्वौपदी, 'वनो-
रच', अतिधीवरीति, तथा टिदादावपि स्यात् । ततश्च बहु-
कुरचरेत्यादावतिप्रसङ्गः । अतो निषेधसूत्रमिदं मार्थकम् ।
ननु पूर्वोपासं तदन्तं च स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते, टिड्ढा-
णमित्यादौ तूपासं टिदादिकमेव, तेन बहुकुरचरेत्यादौ
टिदादेरस्त्रीत्वाच्च ङीप् । कुम्भकारीत्यादौ त्वणन्तस्य स्त्रियां
वृत्तेस्तदन्तादपि ङीप् भविष्यतीति चेन्न । एतदप्यविभा-
गस्य दुरुहृतया तज्ज्ञानार्थमेव सूत्रारम्भस्योचितत्वात् ।
नैतदेवम् । आरब्धेप्यस्मिन्सूत्रे व्याख्यानस्यैव शरणीयत्वात् ।
अन्यथा पञ्चाजीत्यत्राऽजानामस्त्रीत्वेपि तदन्तस्य स्त्रियां वृत्त्या
टाप्प्रसङ्गात् । अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारा-
दजायतष्टावित्यत्र टिड्ढाणजित्यादौ चोपासं स्त्रीत्वेन विशे-
ष्यते, वनोरचेत्यादौ तूपासं तदन्ते चेति, सकलेश्चिद्वेः मूत्रं
व्यर्थमेव । स्यादेतत्—तदन्तविधिनापनार्थमेवेदं सूत्रमार-
म्भणीयम् । न चाऽमहत्पूर्वस्यनेनैव तस्मिन्निरिति वाच्यम् ।
तस्य ज्ञापकत्वाऽयोगात् । पञ्चाजीत्यादिसिद्धयर्थमजादिभिः
स्त्रीत्वं विशेष्यतइति हि वक्ष्यते । तथा च 'महाशूद्री'त्यत्र
समुदायस्य स्त्रियां वृत्तावप्यवयवस्याऽतथात्वेन सत्यपि तदन्त-
विधौ टाप् न प्राप्नोतीति कथं तदन्तविधिं ज्ञापयित्वा निषेधः
पर्यवस्येत् । नैवम् । इतरैरजादिभिः स्त्रीत्वविशेषणेपि शूद्र-
शब्देनाऽविशेषणात् । एवं च स्पष्टमेव ज्ञापकपर्यवसानम् ।
न चैवं पञ्चाशूद्रीत्यत्रापि प्रसङ्गः । 'जाति'रित्यनेन शूद्रस्य
विशेषणात् । स्यादेतत्—'पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिऽऽद्यलक्षणीत'
इतीति कात्यायनोक्तरीत्या सूत्रं सार्थकम् । तथाहि—अप्रधान-
मुपसर्जनम् । तथैव पूर्वाचार्यसूत्रेषु लोके च व्यवहारात्
तत्तत्प्रापिञ्जलिना प्रोक्तम् । इत्यश्वेत्यण् । ततोऽध्येयार्थं तदधीतश्च

त्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्प्रापिञ्जला ब्राह्मणी । अत्र प्रोक्ता-
र्थस्याणोऽप्रधानत्वात्तदन्ताच्च ङीप् । अण् यः अनुपसर्जन-
मप्रधानमिति विशेषणात् । न चैवमप्यध्येयामुत्पन्नस्याणो-
नुपसर्जनतया तदाश्रयो ङीप् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य
लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं शक्यम् । वर्णाश्रये तन्निषेधात् ।
टिड्ढाणमित्यत्र ह्यत इत्यनुवर्तते । अणा च अकारो विशे-
ष्यते । 'अण्यो ऽकार' इति, न तु विपरीतो विशेषणविशेष्य-
भावः । वर्णस्याऽप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणापत्तेः, अतुणेऽहित्यत्र
तृणह इवम् । ननु स्त्रियामित्यनेनाऽणो विशेषणाच्चोक्तदोष
इति चेन्न । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी ।
तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणा । अत्र द्वितीयेऽणि प्रोक्ताल्लु-
गिति लुप्ते प्रथमोऽप्यण् स्त्रियामेवोत्पन्न इति तदन्ता-
ब्राह्मण्यां वर्तमानान् ङीप् स्यात् । तस्मात्प्रधानावप्या स्या-
दप्रधानान्मा भूदित्येतदर्थमारम्भणीयं सूत्रमिति । अत्रोच्यते
अध्येयामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । यद्वेदाध्ये-
यामणुत्पन्नः स लुप्त एव । यश्च श्रूयते तस्मादीकार उत्पन्नो
लुप्तश्चेति पुनर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थ-
त्वात् । तस्मादनुपसर्जनादित्यर्थं योगः प्रत्याख्यात इति भग-
वदुक्तिनिर्वाधेति दिक् ।

सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्व उभ उभय इतर
इतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । 'पूर्व-
परावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । 'स्वम-
ज्ञातिषनाख्यायाम्' । 'अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः' । त्यह तद्
यद् एतद् इदम् अदस्य एक द्वि शुभद् अस्मद् भवतु किम् इति ।
तत्र सर्वविश्वशब्दो कृत्स्नपर्यायी । सर्वशब्दस्य 'स्वाङ्गशिदा'
मित्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तेदात्तत्वं गणे निपात्यतेतेन सर्वेषां
विकारः सार्वं इत्यत्रानुदात्तादेरञ् सिद्धः । स ह्यनुदात्तादि-
पङ्क्तिकादिधीयतइति ङाप्सूत्रे भाष्ये स्थितं, प्रयोगे तु 'सर्वस्य
सुपो'त्याद्युदात्त एव । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः ।
अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । यथैवं तर्हि किमर्थमसौ
सर्वादेषु पठ्यते ; न ह्यत्र स्मायादयः सम्भवन्ति । काऽक-
चोस्तु नास्ति रूपे स्वरे वा विशेषः । अवग्रहस्तु कप्रत्ययेपि
पदकारेणै क्रियते; 'चित्र इद्राजा राजका इदम्यके' इत्यादौ
तथैव निर्णोत्वात् । न चोभाष्यं हेतुभ्यामुभयोर्हेतोरित्यत्र
सर्वनामस्तुतीयाचेति पाक्षिकस्तुतीयासिद्धयर्थमिह पाठ इति
वाच्यम् । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति
वार्तिकेन गतावत्त्वात् । न च वृत्तिकृता 'सर्वनामस्तुतीया
चेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकमपि सर्वनामसंज्ञासापेक्ष-
मेवेति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वात् ।
अत एवाऽज्ज्ञेन कारणेन वसत्यन्नस्य कारणस्येत्सुदाहृतं
हरदत्तेन । अत्रोच्यते—उभशब्दस्तावद्द्विवचनमात्रविषयः ।
वृत्तौ तु द्विवचनलोपाभासौ प्रयुज्यते । 'उभाभ्यां पक्षाभ्यां
विनीतनिद्रा'इति विग्रहे 'उभयपक्षे'त्यादिप्रयोगदर्शनात् ।

कथं तर्हि उभस्थाने उभयशब्दसिद्धिरिति चेत् । इत्थम्—
'उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादिति योगो विभज्यते ।
'अवयववृत्तेः संख्यावाचिनं उभशब्दादवयवविन्यर्थे अय-
क्त्यात् । उभयो मणिः । ततो 'नित्यम्' । उभशब्दाद् द्वि-
विषये नित्यमयच्छयात् । अनिर्दिष्टार्थत्वात्त्वार्थे । तदेतदुक्तं
वास्तिककृता—उभयोन्यत्रेति । एवं स्थिते उभयत उभयत्रे-
त्यादाविव कप्रत्ययेष्युभय एव प्राप्तः । अकचि तूभकावित्या
दि सिद्धयति । न चेहाप्युभयइति स्यादेवेति वाच्यम्, अक-
जर्थं सर्वादेषु पाठेनायचो बाधात्, अन्यथा पाठवैयर्थ्याप-
त्तेरिति दिक् । 'स्वाङ्गशिदामदन्ताना'मित्याद्युदात्तार्थं पाठ
इति तु न युक्तम् । गण एवान्तोदात्तस्य निपात्यमानत्वात् ।
अन्यथोभे भद्रे जोषयेते, 'उभा उ नूनम्' । 'उभाभ्यां देव
सवितः' 'सपत्यत उभयोर्नृणमयो'रित्यादावाद्युदात्तप्रस-
ङ्गात् । उभयशब्दस्त्ववयवद्वयारब्धेऽवयविनि वर्तते—उभयो
मणि'रिति यथा । इयामलोहिताभ्यामवयवार्थ्यामारब्ध इत्यर्थः ।
तिरोहितावयवभेदेत्वादकवचनम् । 'उभयमेव वदन्ति मनी-
षिण' इत्यादौ तु समुदायद्वयघटितः समुदायोऽर्थः । तिरोहि-
तावयवभेदत्वं तु लुप्यमेव । यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमु-
दाये वर्तते तदा वर्ग्यभिन्नेन वर्गद्वयेन महाभेदविवक्षयो-
द्भूतावयवभेदेत्वाद्बहुवचनात् एव, उभये देवमनुष्याः ।
'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपा' इति यथा ।
यदा तु प्रागुक्तरीत्योभयो मणिरिति व्युत्पाद्य तावुश्चमेव
मणिद्वयं सह विवक्ष्यते तदैकशेषेण द्विवचनं प्राप्नोति ।
अनभिधानात्तु न भवति । तथा च 'तद्विदितश्चासर्वविभक्ति'-
रिति सूत्रे 'कृतद्वितानां ग्रहणं च पाठ'इति भाष्यप्रवता-
रखनकैयट आह—उभयशब्दस्य द्विवचनानुपादासर्ववि-
भक्तिव्यतिरिक्तम् । हरदत्तस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे उभयशब्दाद्
द्विवचनमंगीकृत्य पाठाश्रयणं तु पञ्चतत्कल्पं पञ्चतत्कल्पम-
त्यादावतिप्रसङ्गं वारयितुमिच्छाह । इहाऽप्यजादेशस्य स्थानि
बद्धान्वेन तयप्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि वि-
भाषा प्राप्नोति, व्यवस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वा नि-
त्यमेव जसि सर्वनामतेति केचित् । विभक्तिनिरपेक्षत्वेना-
न्तरङ्ग्या नित्यसंज्ञया बहिरङ्गा वैकल्पिकी बाध्यत इति तु
सिद्धान्तः । 'न वेति विभाषे'ति सूत्रे भाष्यकारस्त्वाह—
अयकप्रत्ययान्तरमेव, न त्वसी तयस्यादेश, उभादुदात्त इति
सूत्रे तयपोऽननुवृत्तेः । न चैवमुभयौत्यत्र टिड्ढाणजिति
सूत्रेण तयवन्तत्त्वप्रयुक्तो जीव न स्यादिति वाच्यं, तत्र
मात्रजिति मात्रशब्दात्प्रभृत्ययचक्षकारेण प्रत्याहारग्रहणात् ।
एवं च तयग्रहणमपि न तत्र कार्यम् । यदा 'द्वयसं'जिति
प्रत्याहारः । तथा च दध्नजमात्रचोरपि ग्रहणं न कर्तव्यमिति
महदेव लाघवम् । वस्तुतस्तु 'प्रमाणे मात्रचद्वयसज्जदध्नच'
इति पाठ्यामिति भाष्याशयः । तथा च ततोऽपि लाघवम् ।
न चैवं कति स्त्रिय इत्यत्राऽतिप्रसङ्गः । अत इत्यनुवृत्तेः,

'न षट्स्वल्गादिभ्य' इति निषेधाद्वा । न चैवं तैलमात्रेया-
दावतिप्रसङ्गः । सृष्टशस्याव्यस्य प्रत्याहारेऽसक्तिविच्छेदा-
दिति । अत्र कश्चित्—उभयेत्यर्थपरो निर्देशः । तेन 'व्य-
र्था द्वेषामवि भेदिनीभूता'मिति मात्रप्रयोगः समर्थितो
भवतीत्याह । तत्र । अर्थपरतायां कृत्स्नकाराद्यभियुक्तव-
चनानुपलम्भात् । महाकविप्रयोगबलादेव कल्प्यत इति
चेन्न । महाकविभिरेव तद्विपरीतस्य बहुशः प्रयोगात् । तथा
च मात्रः—'गुरुद्वयाय गुरुणो'रिति । कालिदासोपि—
'अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्ने' इति । श्रीहर्षश्च—'अये ममो-
दासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने' इति ।
तस्माद् द्वयं द्वैधमिष्यन्ति गच्छन्तीति द्वयेपरत्वेन द्वेषामि-
तोषेः किंवन्तस्य रूपं बोध्यम् । यत्तु कश्चिदाह—'चाक्रवर्म-
णव्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात्तदीत्यायं
प्रयोगः' इति । तदपि न । मुनित्रयमतेनेदानीं साध्वसाधु-
विभागस्तस्यैवेदानीन्तनशिष्टैर्नैदाङ्गतया परिगृहीतत्वात् ।
दृश्यन्ते हि नियतकालाः स्मृतयः । यथा 'कलौ पराशर-
स्मृति'रित्यादीनि शताब्दं गम्यतावशतइति सूत्रे सर्वैकवाक्य-
तया सिद्धान्तितत्वात् ।

उत्तरउत्तमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तग्रहणं, नास्ति तथापीह 'प्रयोजनं सर्वनामव्ययसंज्ञा-
या'मिति वाचनिकस्तदन्तवधिः, केवल्योः संज्ञायाः प्रयो-
जनाऽभावाद्वा । अन्यो—भिन्नः । अन्यतराऽन्यतमशब्दाव्यु-
त्पन्नौ स्वभावाद् द्विवचनविषये निधारणे वर्तते इति परपक्षा-
यां कैयटः । तत्राऽन्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् सर्व-
नामकार्यं, नाप्यद्बहुतरादिभ्य इत्याद्यन्तर्गणकार्यम् । तथा
च प्रयुज्यते—'न तावत्सामान्यादिष्वन्यतमं तम' इति ।
शाकटायनस्त्वन्यतराऽन्यतमशब्दो उत्तरउत्तमान्तौ व्युत्पादि-
तवान् । तन्मतेऽप्यन्यतरशब्दपाठस्य नियमावस्थाद्वान्यतम-
शब्दोन्तर्गणकार्यं सर्वनामसंज्ञाकार्यं च न लभतइति
तद्व्याख्यातारः । 'इतरस्त्वन्यनोचयो'रित्यमरः । 'त्व'
'त्वं' इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ, तत्रैक उदात्तः
परोऽनुदात्तः । 'एवं त्वं मन्ये दश पुत्रमुत्स'मित्युदात्तस्य
प्रयोगः । 'उत त्वः पश्य'नित्यादिरनुदात्तस्येति विवेकः ।
केचित् त्वदिति तान्तमेकं पठन्ति । तथा च जयदेवः प्रा-
युक्त—'त्वदधरमधुरमधुनि पिबन्त'मिति । त्वचोऽन्यस्या
अधर इति पठोत्तपुरुषो न तु तवाधरस्त्वदधर इति ।
'पश्यति दिशिदिशि रहसि भवन्त'मिति पूर्ववाक्येन सहा-
नन्वयापत्तेः । अनुदात्तश्चायं, 'त्वत्त्वसमसित्येयनुज्ञानो'ति
फिट्सुत्रात् । तथा च प्रयुज्यते—स्तरोरुत्वद्भवति सुत उत्त्वदिति ।
त्वदिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तोयमन्यपर्याय इति तद्व्या-
ख्यायां वेदभाष्यकाराः । इह प्रागुक्तरीत्यानुदात्तानुदात्तयो-
रकारान्तयोरनुदात्तस्य तकारान्तस्य च प्रामाणिकत्वं निर्वि-
वादमेव । गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः । तत्राप्यनुदात्तस्याका-
रान्तस्य गणपाठे न संज्ञायः । 'उतो त्वस्मै तन्व'मित्यादि-

प्रयोगात् । अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणे पाठ इति तु संशयः, उदाहृतप्रयोगाणां तत्रोदासीन्यात् । तस्मात्तन्तस्या कजादिकमुदात्तस्य वा स्मायादिकं कचिच्छाखायां प्रयुज्यते नवेति विभाव्य तत्त्वं निर्णयं बहुश्रुतैरिति दिक् ।

वस्तुनस्स्वभावस्य तात्तच्छेद एव युक्तः । अन्यथा 'ऐक्ष्वाक'शब्द इव स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्योभयमङ्गहसम्भवात्स्वशब्दमेकमेवापठिष्यदिति ध्येयम् । 'स्वे वसुनि' 'स्वे राय' इत्यादयस्तु शेषप्रत्ययान्तस्य युग्मदः प्रयोगो न तु त्वशब्दस्य । पदकारैः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्यैतदशब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये । 'नेम' इत्यङ्गे । प्रयोगश्च—'प्रेमस्मिन्नुदृशो मोम' इति । समः सर्वपर्यायः । 'नभन्तामन्यकं ममे' । 'मानो वृकाय वृक्ये समस्मै' । 'उहृष्याणो अधायतः समस्मात्' । 'उतो समस्मिन्' । तुल्यपर्यायस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता । 'यथासङ्गमनुदेशः समाना'मिति शापकात् । कृन्मेजन्त इति सूत्रे—'एते दोषाः समा भूयांसो वे'ति भाष्यकारप्रयोगाच्च । एतेन 'समे यजेते'ति प्रयोगो व्याख्यातः । 'सिमः कृन्ते च शक्ते च स्यान्मयादावबद्धयो'रिति निघण्टुः । 'आद्रात्री वासस्तनुने सिमस्मै' । 'उच्छ्रः क्रमत्कमजते सिमस्मात्' । यथपीह 'स्वस्वसमसिमेत्यनुधाना'ति प्राप्तं, तथापि सिमस्याथर्वणेऽप्युदात्त इत्युदात्तता । अथर्ववेदप्रविष्टे मन्त्रे ऋग्वेदादिगतेष्वित्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादित्यवधेयम् । पूर्वपरावरोरुत्तरापराः पञ्च दिक्काल्योस्तदवच्छिन्ने च । 'पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्यां वापां पूर्वस्मिन्गुरौ' इत्यादि । दक्षिणाधरशब्दो दिशि तदवच्छिन्ने च । अर्धनियमश्चायं व्यवस्थायामिन्युक्तेर्गम्यते । स्वाभिधेयानपेक्ष्यमाणस्यावर्धेनियमो हि व्यवस्था । पूर्वादिशब्दानामुक्तोऽर्थो हि नियमेन कं चिदवधिमापेक्षते । 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिनि प्राप्तेऽप्यत्र एव निपातनादङ् । व्यवस्थायां किम् ? । दक्षिणा गाथाकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । अधरे ताम्बूलागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तः । कथं तर्हि तथा 'परेषां युधि चे'ति कालिदासः । अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते' इत्यादि च । अत्राहुः—देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव पराऽपरशब्दयोरेवपञ्चाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता, न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं, किन्तु स्वार्थविशिष्टाष्टान्तरसङ्क्रमः । स तु न वृत्तिप्रविष्टस्यापि प्रधानस्य, न वा लाक्षणिकस्यापि वृत्तिमवविष्टस्य । अत एव तस्माद्वह्निमानित्यादौ ज्ञानलक्षणापेक्षेऽपि सर्वनामकार्यं, तयोऽहं सोसो योसो सोहमित्यत्र भागत्यागलक्षणायामपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति । भूवादिसूत्र एतान्यप्राप्त्येतत्प्रतिपाद्यानि वस्तुनीत्यर्थ इति कैयटश्च । वस्तुनस्स्वव शत्रुत्वादिप्रकारको बोधोऽन्यथादिशब्देभ्यो भिन्नत्वादिरिवाधिकः । शब्दात्तु देशान्तरनिष्ठत्वादिप्रकारक एवेति तत्त्वम् । असंशयाङ्किम् ? । उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुहू-

त्तरशब्दो वर्ततइत्यस्तीह व्यवस्था । प्रसिद्धत्वात्तु नावधेः प्रयोगो, मेधो वर्ततीत्यत्र जलस्य यथा । एवं 'दिशः मपलो भव दक्षिणस्या' इत्यादावपि । वस्तुतो व्यवस्थाऽस्तीति सर्वनामकार्यं सम्भवत्येव । न च संज्ञावाचिषेधः । आधुनिकमङ्गलो हि संज्ञा, न च दिक्षु साऽस्तीति पञ्चमेऽस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु चिरन्तनः कुरुपु त्वाधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातुवचनमेव प्रमाणम् । स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः । आत्मा आत्मीयो ज्ञातिधेनं चेति । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मोये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । यद्यपि स्वामिन्नेश्वर्येति सूत्रे ईश्वरत्ववाच्यपि स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसौ मस्वर्थायामिनिष्प्रत्ययमात्रविषयो न तु केवलः प्रयोगार्हः । तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेव संज्ञा । आख्यापयद्वा किम् ? । आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य ज्ञातिधनयोगेऽपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात् । आत्मात्मीययोरित्येव तु वक्तुमिहोचितं । 'स्वस्मै' इत्यादि । जमि विभाषाविधायकेऽप्राध्यायोर्ये सूत्रेष्वेवम् । यत्तु तत्र 'स्वमात्मीय' इत्येव वक्तुमुचितम्, आत्मवाचिनो नपुंसकतया जमि विभाषायामुपयोगाऽभावादिति केचित् । तच्चिन्त्यं । सूत्रसामर्थ्यादेवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात् । अत एवाऽमरकोशेऽप्यात्मनोति पूर्वान्वयि, स्वमिति तृत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः—'द्यौः स्वर्गमसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति । मेदिनीकारोपि—'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मोये स्त्रियां धने' इति । वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादिसिन्धुः प्रामर्थ्यनिर्देशः पाठविशेषणम् । तेनेतरेषां पाठादेव पर्युदासः । तथा च 'विभाषा जसौ'ति प्रकरणे 'पूर्वादीनि नवे'त्येव लाघवात्कर्त्तव्यं, त्रिमूर्त्ता तु न पठनीयेवेति निष्कर्षः । अथवा गणपाठे एव पूर्वोदिनवकपाठानन्तरं विभाषाजसौति कर्त्तव्यं, पूर्वादीनि चार्थविशिष्टान्यनुवर्त्तनीयानि । न च सर्वादीनामप्यनुवृत्तिः शङ्क्या, नेमस्य जसि विभाषारम्भात् । यद्वा—'जसडसिडानां शिस्मास्मिनः' 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा,' 'औङ् आपः शो,' 'नपुंसकाच्चे'ति, सप्तमे न्यासः कर्त्तव्यः । परमार्थस्तु सप्तमे यथान्यासमेवाऽस्तु । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वे'त्येतत्तु 'जसः शो'त्यत्रानुवर्त्यं वाक्यभेदेन सम्भन्यते, बाह्यदसोत्येतदमिदं शयत्र यथा, तथा चेयं त्रिमूर्त्ता अष्टाध्यायां न पाठ्येति स्थितम् । असंज्ञायामिति तु न कार्यम्, अन्वयसंज्ञयाऽभिव्यक्तपदार्थो य इति न्यायेन वा संज्ञाया व्युदस्तत्वात् ।

अन्तरशब्दस्तु नानार्थः । तथा चाऽमरः—'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्निर्दिशेदतादर्थ्यं । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चे'ति । तत्र बहिर्योगोपसंग्यानयोरेवार्थयोः सङ्गा । बहिरित्यनावृत्तो देशो, बाह्यं चोच्यते । तत्राथे अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । नगरवाक्काश्चण्डालादिगृहा इत्यर्थः । द्वितीये—नगराभ्यन्तरगृहा इत्यर्थः । उपसंग्यान-

शब्दोपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीय-
परः । उभयथापि बहियोगेण गतार्थत्वात् उपसंव्यानग्रहणं
न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । के चित्तु शाटकानां त्रये
शरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य, चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्संयुक्तस्य
वा तृतीयस्य बहियोगाऽभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्त्तव्यम् । शाट-
कयुगाद्यर्थमिति वदतो वास्तिककारस्याप्ययमेवाशय आदि-
शब्दबलादवगम्यते । भाष्यमते तु बहियोगग्रहणं स्वयंते । तेन
शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविव गौणग्रहणात्परम्परया बाह्य-
सम्बन्धस्यापि भविष्यतात्याहुः । सत्यपि बहियोगे पुरीविषय-
तायां न सर्वनामता, 'अपुरी'ति च वक्तव्यमिति वास्तिकात् ।
तद्धि गणसूत्रस्य शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य, अत
इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादावन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्त-
रायां पुरि । प्राकाराद्याख्यायां तदन्तर्वर्त्तिनां वेत्यर्थः । लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाद्वा प्राप्ति-
र्वाध्या ।

स्यद्-तद्-एतौ पूर्वोक्तपरामर्शवौ । 'नत्रात्यस्तछान्दस
प्रत्ययभानु'रिति गणरत्नकारस्तत्र । तथा सति 'स्यदछन्दसि
बहुल'मिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । यत्-उभेभ्यसमर्प-
कः । एतदिदमौ-प्रत्यक्षोपस्थिते । अदस्-व्यवहिते ।
एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समा-
नेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते । द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टे । अलिङ्गः
संबोधनैकविषयश्च युग्मदर्थः । अस्मच्छब्दसूच्यारयि-
त्रर्थः । सलिङ्गः संबोधनव्यभिचारी च भवत्वर्थः । भाते-
र्भवतुरिति व्युत्पादितोऽयम् । यद्यप्यस्मात्प्रमायादयो न सम्भ-
वन्ति, 'सर्वनामसंज्ञतायाचे'नि, 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां
प्रायदर्शन'मित्यनेनैव गतार्थ, तथापि, -'फजत्रिमयटः पूर्व-
निपातप्रवृत्तौ तथा । आवैकशेषशब्दपरिहादकच भवतः
फलम्' । फज-भावतायनिः । त्यदादित्वेन वृद्धत्वाद्गुदीचां
वृद्धादिति फज् । भवन्तमश्नोतिभवाद्वा । बिष्वग्देवयोश्चे-
ति चकारेण सर्वनामोऽनुकर्षणादग्रादेशः । भवन्मयः ।
'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति मयट् । भवन्मित्रः, -सर्वनामसं-
ख्ययोरिति प्राङ्निपातः । भावत्कः, भवदीयः । भवतप्रवृ-
त्तावित्यत्र हि शत्रन्तनिवृत्तये वृद्धादित्यनुवर्त्यते । आश्वम्
भवाद्वा । आ सर्वनामसंज्ञायात्वं । देवदत्तश्च भवांश्च भव-
न्तौ । त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषः । भवतो भावो भवत्ते-
त्यत्र सर्वनामसंज्ञया गुणवचनसंज्ञावाधात् ध्वज्विरहोपि
फलम् । अन्यथा हि भावत्यमिति स्यात् । अकञ्-भव-
कान् । 'सर्वनामो वृत्तिमात्र' इति पुंवङ्गावोपि फलम् ।
भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः । किञ्च-प्रश्ने आक्षेपे चेति दिक् ।
वृत् । सर्वादिगणो वृत्तः समाप्त इत्यर्थः । यदिद्राष्ट्री अव-
मस्यां, पृथिव्यां मध्यमस्यां, परमस्यामुत्तमस्थे इत्यत्र त्वम-
मध्यमपरमशब्देषु छन्दसि सकलविषयस्ययात् स्यादागमः ।
नन्वेतदनुरोधेन सर्वादिशक्तित्वमिति मन्तव्यम् । अत

एव छन्दस्यपि सर्वनामकार्यामेषां न नियतम् । 'ये मध्यमाः
पितरः', 'बिष्णोः पदे परमे' इत्यादौ तदभावात् । 'व्यंहा-
नुमौ तर्जितरेतरस्मात्', 'अन्योन्येषां पुष्करैराशुश्रुत' इत्यादि
तु 'दिःप्रयोगो दिवंचन'मिति पक्षे तदन्तर्विधिना सिद्धम् ।
स्थाने दिवंचनपक्षे तु स्थानिवद्भावेनेत्यवधेयम् । ननु वल्-
सादाविव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य संमोहात्स्थानिवद्भावेनापि
पदत्वमात्रं स्यात् न तु सर्वनामता, सुम्बिशिष्टे स्थानिनि
तद्विरहादिति चेन्न । सन्नियोगादिष्टत्वेनाऽन्तरङ्गमपि दिवंच-
नाधित्वा समासवच्च बहुल'मिति समासवद्भावप्रयुक्तस्य लुक्-
प्रथमं प्रवृत्तः । 'अन्तरङ्गानां विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत'
इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रित्य
द्वित्वप्रवृत्तेः । एतेन 'तत्तत्तामसभूतभीतयः' इत्यादि व्याख्या-
नम् । नन्वस्तुत्तरीयेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः, अन्योन्ये-
पामिति तु कथम् ? । न ह्यन्येनामसवद्भावोऽस्तीति चेत् ।
तत्र प्रथमेकवचनान्तत्वं पूर्वपदस्य, द्वितीयादयस्तु परपदे
इति वचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धेरिति दिक् ।
'वन्त्येतरा जानपदोपदाभि'रिति तु वन्या इतरे येभ्य इति
बहुव्रीहिणा समाधेयम् । तपर इति शापकात्सर्वनामैः पूर्व-
निपातोऽनित्यः । 'पुत्रादकात्परजय' इति तु प्राधान्यादिना
आख्यातादित्यर्थे आख्यातणिजन्ताद् घञर्थे कप्रत्यये लाक्ष-
णिकस्य सर्वनामताविरहात्समाधेयम् ॥ [सर्वादीनि सर्वना.]

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । अत्र सर्वनाम-
संज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्य । उत्तरपूर्वाय । 'दिङनामा-
न्यन्तराल' इति प्रतिपदीको दिक्समासो गृह्यते । तेनेह न-
या पूर्वा सैवोत्तरा यस्य भ्रान्तस्य तस्मै पूर्वात्तराय । एवं
च बहुव्रीहियग्रहणं न कर्त्तव्यम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति
द्वन्द्वस्य लक्षणप्रतिपदीकोत्तरिभाषयैव बाधनात् । ननुत्तरार्थं
तत् । तथाहि- 'एकं बहुव्रीहिवत्', 'आवाधेचे'ति द्विभावे एकै-
कस्मै देहि दक्षिणदक्षिणस्यै इत्यादीप्यते । तत्रोत्तरसूत्रेण
निषेधो मा भूत् । बहुव्रीहिरैव यो बहुव्रीहिरन् त्वनिदिष्टबहु-
व्रीहस्तत्रैव यथा स्यादिति । मैवम् । समासग्रहणानुवृत्त्या-
प्युक्ताथलाभात् । उत्तरसूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च ॥ [वि.स.]

न बहुव्रीहौ । बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञा
न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता
यस्य मत्कपितृकः । इहो पुत्रो यस्य द्विकपुत्रः । इह हि
समामग्रवृत्तेः प्रागन्तरङ्गतया ऽकञ् प्रवर्त्तते, स च समासे
मत्यपि श्रूयते, अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवाकानितवत् ।
न हि वृत्तेः प्रागप्युपसर्जनताऽस्ति । ननु यदि प्रागेव प्राप्नु-
वन्नकञ् निवर्त्तितस्ताहि त्वकपितृतेत्यादि कथं विगृह्यते त्व-
त्कः पितृतेत्यादिकप्रत्ययदर्शनीचत्यादिति चेत् । भ्रान्तोऽसि ।
न हि यस्मिन्प्रक्रियावाक्ये उपप्रेक्षाभावाच्चरे बहुव्रीहिसंज्ञा
प्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञा च निषिद्धा तत्प्रयुज्यते, अपरिनि-
ष्ठितत्वात् । किं तु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञाद्यर्थं वाक्यान्तर-

मेव । यदाह । कैयटः—‘अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं निषेधो न तु लौकिके । तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावा’दिति । अत एव दृष्टाः सर्वे येनेत्येव विग्रहो न तु सर्वो’दिति । राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहेषु शेषैव गतिः । अलौकिके वाक्येऽल्लोपो न इत्यादेरप्रवृत्तेः । ‘अन्तरङ्गानपि विधी’निति सिद्धान्तात् । अत एव ‘गोमतिप्रिय’ इत्यादौ सोर्लुगेव, न तु हल्ङ्यदिलोपः । तेन नुम्दांदादयो न प्रवर्तन्ते । भाष्ये तु त्वकत्पितृक इत्याद्येव रूपं स्वाकृत्येदं मृगं प्रत्याख्यातम् । यदाह—‘अकस्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंज्ञा’विति । अङ्गं अङ्गप्रतीतिं प्रत्यङ्गम् । अनकारान्तेषु त्वकत्पितृको द्विकपुत्र इत्यादित्वकच् । ‘विश्वप्रिय’इत्यादिष्वदन्तेषु तु स्वाङ्गशियमदन्तानामित्याद्युदात्तेति विषयविबेको बोध्य इत्यर्थः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्, भाष्योक्तयेव व्यवस्थेत्यवधेयम् ॥ १. [न बहुव्रीहौ] ॥

तृतीयासमासे । अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया ‘पूर्वसदृशे’ति समासो गृह्यते न तु ‘कर्तृकरणे कृते’त्यादिरपि । तेन त्वयका कृतं स्वकस्मृत्तमित्यादौ निषेधो न । समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासप्रग्रहं गौणार्थस्यापि सङ्गर्हाथम् । तेन समासार्थवाक्येऽपि निषेधः । मासेन पूर्वाय । अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु न बहुव्रीह्याविति वदलौकिक । अकारान्ते काकचोरविशेषणानकारान्तानां प्रतिपदोक्ततृतीयासमासविरहेण चालौकिके निषेधस्य वैयर्थ्यात्तेः ॥

द्वन्द्वे च । इहोक्तसंज्ञा न स्यात् । पूर्वोपराधराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । तथाह—‘त्यदादीनां तावद्वन्द्वं एव नास्ति । ‘त्यदादीनि सर्वे’नित्य’मित्येकशेषेण बाधितत्वात् । न च द्वन्द्वे कृते एकशेष इति भ्रमितव्यम् । एकवद्भावस्वरसमाप्तप्रसङ्गेन द्वन्द्वापवादत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । अन्यथा ‘तेषा’मित्यादावपि ‘द्वन्द्वे चे’ति निषेधापत्तेश्च । त्यदादिभ्यः प्राचीनास्त्वदन्ताः । तत्र काऽकचोरविशेषः । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवद्भावस्त्वित्यत एव—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । किञ्च सर्वनामसंज्ञानिषेधेनाऽप्यसौ दुर्वारः । तत्र हि मात्रप्रग्रहं क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रत्यसर्वनामत्वेऽपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव ‘दक्षिणपूर्वाय’ इत्यत्र संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावः । नन्ववयवे संज्ञा चेन्न निषिद्धा तर्ह्यङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनादक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सुडागमादिप्रसङ्गः । न च निषेधत्रैयर्थ्यम्, अनाङ्गस्य त्रलादेर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वादिति चेन्न, अङ्गकार्येषु सर्वनाम्नो विहितस्यासौ ऊर्ध्वसिद्धयोरित्यादिक्रमेण व्याख्यानात् । विहितविशेषणत्वस्याश्रयेण प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव । तस्मात्समुदायस्यैवायं प्रतिषेधो, नावयवानामिति स्थितम् । अत एव सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिसङ्गावे द्वन्द्वे चेति ज्ञापक-

मित्युक्तम् ॥ [द्वन्द्वे च] ॥

विभाषा जसि । ‘जसी’ति कार्यापेक्षयाऽधिकरणसमर्पणं । जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येवेयं विभाषेति व्याख्यातम् । तेनाऽकच न भवति । तस्मिन्कर्त्तव्ये द्वन्द्वे चेति नित्यं निषेधात् । अतस्तत्र कप्रत्यय एव भवति । वर्णाश्रमेतरकाः । केन व्यवधानाच्चेह शीभावः । अकचि कृते तु तन्मध्यपतितन्यायेन शीभावः स्यादेव ॥ [विभाषा जसि] ॥

प्रथमचरमतयाल्पाङ्कतिपयनेमांश्च । एते जसः कार्यं प्रति सर्वनामसंज्ञा वा स्युः प्रथमे प्रथमा इत्यादि । शेषं रामवत् । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । इहापि प्राग्वच्छीभावं प्रत्येव संज्ञाविकल्पः । तेन ‘प्रथमा’ इत्यादावकञ्च न । अन्यथा प्रथमके इति स्यात् । उभयशब्दस्य तु नेयं विभाषा किन्तु नित्या संज्ञेति गणव्याख्याप्रसङ्गेनोपपादितम् । **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरम्बहिर्द्योगोपसंख्यानयोः । एषा त्रिसूत्री गणमध्येऽपि पठ्यते । सा च व्याख्याता । तया यस्मिन्नेवोपाधौ नित्या संज्ञा प्राप्ता तत्रैव जसि विभाषानया विधीयते । पूर्वं पूर्वा इत्यादि । स्वे स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । इह त्रिसूत्र्यां यद्वक्तव्यं तत्सर्वं गणव्याख्यावसर एवोक्तम् ।

‘विभाषाप्रकरणे तीयस्य डिस्सूपसंख्यानम्’ । द्वितीयस्यै द्वितीयायेत्यादि । एकादेशस्य पूर्वान्तप्रग्रहेण ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्याद्यपि सिद्धम् । एवं च ‘विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्या’मिति मूलं न कर्त्तव्यं भवति, अथर्वत्वात्, प्रतिपदोक्तत्वाच्च । द्वेस्तोयस्त्रेः सम्प्रसारणं चेत्ययमेव गृह्यते । तेनेह न । प्रकारवचने जातीयर । पटुजातीयाय । ‘जात्यन्ताच्छ बन्धुनि’, ब्राह्मणजातीयाय । मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यां गृहादित्यश्चेति छः । मुखतीयाय । पार्श्वतीयाय । तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति । ‘पूरणाङ्गागे तांयाद’न्नित्यनि कृते यस्येति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादिति दिक् ॥

ॐ ॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम् ॥ ॐ ॥

स्वरादिनिपातमध्ययम् । स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । प्राग्गोश्वरादिनिपाता इत्यारभ्याऽधिराश्वरभ्येतत्पर्यन्तं ये बह्वन्ते ते निपाताः । नन्वेवं चादिष्वेव स्वरादयोऽपि पठ्यन्तः, प्रकृतसूत्रं च त्यज्यताम्, अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवहियतामिति चेन्न । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा । यथा ‘लोधं नयन्ति पशुमन्यमाना’ इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्त्ववाचिनाम् । यथा ‘पशुस्ताश्चक्रे वायव्या’नित्यादौ, स्वरादीनां तु सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञेयते । ‘रवस्ति वाचयति’ । ‘स्वः पश्येति यथा ।

अथ प्राग्मोश्चरादिनिपातः, स्वरादीनि, चादयोऽसत्त्वे, इति कुतो न सुन्नितमिति चेन्न, एवं हि सति निपात एकाजनाङ्किति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनाप्येकाचां प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु किमोत् दक्षिणादाजित्येकाचौ तद्धितौ, केनप्रभृतयस्तु कृत एकाचः । यदि तु चादिरेकाजनाङ्किति क्रियते, तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वं विशेषणं न लभ्येत ततश्चास्यापत्य-मिर्मदनस्तस्य सम्बोधनमे अवेत्यत्र प्रगृह्यत्वं स्यात् । ननु चादयोऽसत्त्वे इत्यत्राऽसत्त्वइति पाठविशेषणम् । तथा हि—‘चादय’ इति योगो विभज्यते । चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । ततो—‘असत्त्वे’ । इह शब्दे चादयोऽसत्त्वे ज्ञेयाः । ततश्च चादीनां सत्त्ववाचिनां पाठात्पयुदासस्तेन ए अवेत्यादौ न दोषः । एवञ्चोभे संज्ञे कर्तव्ये अभ्यर्थं निपाता इति । किन्तु ‘प्राग्मोश्चरादिनिपात’ इति वा ‘अव्ययानीति’ वा सूच्यताम् । ततः—‘स्वरादीनि’ । ‘तद्धितश्चाऽसत्त्वविभक्तिरित्याद्यव्ययीभावश्चेत्यन्तं सूच्यताम् । ततश्चादयोऽसत्त्वइत्यारभ्य यावद्-ध्विरीश्वरे विभाषा कृणीति । तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु । अभ्ययप्रदेशेऽव्ययग्रहणं निपातग्रहणं वेति । उच्यते । अभ्ययसंज्ञाविरहेऽन्वर्थसंज्ञाबललभ्यं वक्ष्यमाणं प्रयोजनं न सिद्धयेत् । निपातसंज्ञाविरहे तु शान्तनवाचार्यप्रणातस्य ‘निपाता आशुदात्ता’ इति फिट्सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येत । अथ फिट्शिष्टनवादिशब्दानामिव निपातशब्दस्याप्यन्यत् एवाऽप्यध्यवसयः तर्ह्यव्ययसंज्ञामात्रेण निर्वाहः सुकर एतयवधेयम् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं, न व्येति विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिङ्गसङ्ख्याकारकादांश्च गृह्णातीति यावत् । तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः । अत्युच्चैसां । अत्युच्चैस इति । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहाज्ञेहाभ्ययसंज्ञा । ननु स्वरादिषूच्चैःशब्दः पठ्यते, तत्र कथं तदन्तस्य संज्ञेति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथोपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवृत्त्यर्थयास्तस्या वैयर्थ्यापत्तेः । तेन ‘परमत्त्वः’, ‘परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्येऽव्ययत्वं सिद्धम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वमाधर्वाणं प्रणवविधायां श्रुतिरपि दर्शयति—‘सहस्रं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वांशु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्यय’ इति । एतेषु ‘यन्न व्येति किन्तु सदृशमेकप्रकारं तदव्यय’ इति योजना । यदा यस्मान् व्येति तस्मादव्ययमिति । त्रिषु लिङ्गेषु सदृशं लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याऽभावादिति भावः । विभक्तिषु कारकेषु वचनेषु चैकत्वादिसङ्ख्यास्वव्ययीभावस्य यद्यपि लिङ्गकारकसङ्ख्यायोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ।

अथ स्वरादयः । स्वरिति स्वर्गपरलोकोयोः । स्वर्गे,—‘छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु’ । परलोके,—स्वर्गोत्तरस्य अपुत्रस्येति । अन्तरिति मध्ये । अन्तर्बाष्पक्षिरमनुचरः । प्रात-

रिति प्रत्युषे । प्रातः सन्ध्यामुपासीत । एते त्रयोऽन्तोदात्ता इति काशिका । तच्चिन्त्यं, स्वःशब्दस्य स्वरितत्वात् । तथा च फिट्सूत्रं—‘न्यङ्स्वरो स्वरिता’ इति । प्रयोगश्च,—‘अन्तरिक्षमथोस्वः’ । यत् प्रातःशब्द आद्यदात्त इति कश्चित्, तन्न ‘प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे’ इत्यादावन्तोदात्तस्यैव प्रसिद्धतरत्वात् । पुनरित्याद्युदात्तोऽप्रथमे विशेषे च । अप्रथमे पुनरुक्तम् । विशेषे,—किं पुनर्बाह्याः पुण्याः ; सनुत रित्यन्तर्द्वाने । सनुतश्चोरो गच्छति । ङञ् इति महति । नीचैरित्यप्ये । शनैरिति क्रियामान्ये । ऋधगिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेऽवित्यन्ये । ऋते इति वर्जने । युगपदित्येककाले । आरादिति दूरसमीपयोः । पृथगिति भिन्ने । एते सनुतप्रभृतयो नवान्तोदात्ता इति काशिका । ‘शनैश्चिन्तो अद्रिवः ऋधगित्या समर्थ’ इत्यत्र तु शनैर्ऋधवशब्दावाद्युदात्तो प्रयुज्येत । ह्यसिति अतीतिह । शोभ्यनागतेह । दिवेति दिवसे । रात्राविति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनागिति ईषदर्थे । ईषदित्यर्थे । जोषमिति सुखमोनयोः । तूष्णीमिति मोने । बहिस् अवस—इत्येतौ बाधे । समयेति समीपे मध्ये च । ग्रामं समया । निकषेत्यन्तिके । ‘विलब्ध्य लङ्कां निकषा हनिष्यति’ । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थं । स्वयंकृतम् । ह्येति व्यर्थं । नक्तमिति रात्रौ । नजिति निषेधे । हेताविति निमित्तार्थे । द्वन्द्वेति प्राकाश्ये । अर्द्धेति स्फुटावधारणयोः । तत्त्वातिशययोरित्येके । सामीप्यद्वंजुगप्सितयोः । एते ह्यसप्रभृतयः स्वाम्यन्ता द्वाविंशतिरन्तोदात्ता इति काशिका । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति, ह्या सृजत्यर्थिभिः नक्तं ददृशे कुह निहृवैर्वित्यादौ तु आशुदात्ताः प्रयुज्यन्ते । वत् । वत्प्रत्ययान्तमव्ययसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणवत् । तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते न तुपसर्गादित्वर्थ इति विहितः, सत्त्वार्थकत्वात् । ‘यदुद्धतो निवतो यासि वपसत्’ । सनेति नित्ये । सना तात इन्द्रः, सनातनः । सनत् । इदमपि नित्ये । सनरकुमारः । तिरस्त्रित्यन्तर्द्धं तिर्यगर्थं च । तिरोहितः । तिरः काष्ठं कुरु । परिभूते तु लक्षणा । तिरस्कृतोरिति यथा । सनेत्यादयस्तिरोऽन्ता आशुदात्ता इति काशिका । सनाच्च होता नव्यश्चसत्सि, तिरः पुरुचिददिवनेत्यादौ त्वन्तोदात्तं प्रयुज्यते । अन्तरेत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थं च । त्वां मां चान्तरा कमण्डलुः । त्वामन्तरा तामरसायताक्ष । अन्तरेणेति वर्जने । अन्तरेण हरिं न सुखम् । व्योगिति कालभूयस्त्वे प्रभे शीघ्राथे सम्प्रत्यर्थं च । कमिति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेपु । वारिणि—कञ् पश्याम् । मूढुर्द्धि—कञ्जाः कचाः । निन्दार्था—कन्दर्पः । सुखे—कञ्जुः । शमिति सुखे । शङ्करः । सहसेत्याकारिमकाविमर्शयोः । दिवः प्रसूनं सहसा पपात, सहसा विदधीत न क्रियाम् । स्वधेति पितृदाने । अहमिति भूषणपरातिशयतिवारण-

निषेधेषु । भूषणे-अलङ्कारः । पर्याप्ती-अलमस्य धनं, बह्वित्यर्थः । शक्तौ-अलं मलो महाय, शक्त इत्यर्थः वारणे-अलमतिप्रसङ्गेन । निषेधे-‘आलप्यालमिदं वज्रोर्ध्वं दारानपाहिरत्’ न वक्तव्यमित्यर्थः । वषट्किति वविदाने । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकविनार्थयोः । ‘नाना भृत्यदेहभृता समाजम्’ । नानारीति निष्फला लोकयात्रा । स्वस्तीति मङ्गले । अन्यदित्यन्यार्थः । देवदत्तआख्यातोऽन्यच्च यक्षदत्त इति । अस्तीति सत्तायाम् । अस्तिपरलोक इति मतिरस्यास्तिकः । उपांश्विति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमेति क्षान्तौ । क्षमा करोतु भवान् । विहायसेति विषयार्थः । विहायसा रम्यमिनो विभाति । द्रोषेति रात्रौ । मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे । मुधेति व्यर्थे । क्वातोऽनुष्णसुनः, कृमकारसन्ध्यक्षरान्ताः, अव्ययीभावश्च । इदं गणसूत्रप्रथमप्राध्यायी स्थितिसूत्रा समानार्थम् । वैयर्थ्यं तूद्धरिष्यते । पुरेति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । पुराऽधीते, अविरतमपाठित्यर्थः । पुरि लुङ्येति लट् । चिरातीते-पुरापि नवं पुराणम् । पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा । समनन्तरं भविष्यतात्यर्थः । स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः । मिथो इति रहःसङ्घार्थयोः । मन्त्रयन्ते मिथो । मिथसित्यपि पूर्ववत् । प्रायसिति बाहुल्ये । मुहुसिति पुनरर्थे । प्रबाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च । केचित्तु प्रवाहिकेति पठन्ति । आर्यहलमिति बलाकारे । शाकटायनस्वाह-आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति । अभीक्ष्णमिति पौनः पुन्ये । साकं सार्द्धमित्येतौ सङ्घार्थे । नमसिति नतौ । हिरुगिति वर्जने । धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । ‘तसिलादिस्तद्धित पञ्चाक्षर्यन्तः । शस्तसी, कृत्वसुच्, सुच्, आस्थालौ, ऋयार्थाश्चेति तसिलादिरित्यादेर्यमर्थः-पञ्चम्यास्तसिलित्यारभ्यथाच्चेत्येतदन्तेः सूत्रैरुक्तो यस्तद्धितस्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः । तथा च बह्वल्पायां छस् । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच् । इण आसिरित्युणादिसूत्रेण आसिप्रत्ययो विहितः । अया इत्युदाहरणम् । प्रलपूर्वविश्वेमास्थाल् छन्दसि । सम्प्रत्यक्तैरि चिवः । विषाणा सात्तिकार्ये । देवे त्रा च । एतदन्ता अपि ग्राह्याः । अम् इति, ‘अमु च छन्दसी’ति विहितः । आमित्यङ्गीकारे । आम् कुर्मः । किमेत्तिष्ठव्ययपादाश्च । कारप्रत्ययादामन्त्रे छिटीत्यपोति केचित् । प्रतामिति ग्लानौ । प्रषानिति समानार्थः । प्रषाञ् देवदत्तो यक्षदत्तेन । प्रतानिति विस्तारे । मा इति निषेधे । मा भवतु, मा भविष्यति । माङ्गिति निषेधाशङ्कयोः । मा कार्पात । अस्य पापं मा भूदिति । आकृतिगणश्चायम् । येनान्येपि ग्राह्याः । तद्यथा-अमिति शैव्ये अल्पे च । काममिति स्वाच्छन्द्ये । प्रकाममित्यतिशये । अथ इति

पुनरर्थः । साप्रतमिति न्याये । परमिति किन्त्वर्थः, गुणवानसि परमहङ्कारी । साक्षादिति प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थः । सत्यमित्यङ्गीकारे । मङ्क्ष्विति शैव्ये । आश्विति च । संवदिति वयं । अवश्यमिति निश्चये । सपदि शैव्ये । बलवदित्यतिशये । ‘बलवदपि शिक्षतानाम्’ । प्रादुस्-आविस् इति प्रकाशे । अनिशं-नित्ये । मित्यदा, सदा, अजन्तं, सन्ततमेते सातत्ये । उपेति रात्रौ । उपातनो वायुः । रोदसी वावापृथिव्यर्थः । ओमिति ब्रह्मवाची । भूर्भुववरिति पृथिव्यन्तरिक्षलोकयोः । भूलोकः भुवर्लोकः । इदिति श्रुगिति तरसा शैव्ये । द्राक् द्रुतं शैव्ये, क्षिप्रमिति च । अतीवेत्यतिशये । सुष्टु इति प्रशंसायाम् । कु इति कुस्तिपदार्थयोः । कापथः कर्बोष्णम् । अक्षसेति तत्त्वशंभार्यथोः । अ इति बहिरर्थः । मिथु इति द्वावित्यर्थः । मिथु भन्त्रयेते । विश्वगिति समन्ताद्भावे । आजगिति शैव्ये । भाजवपचित । अन्वगित्यानुकृत्ये । ‘चिराय चिररात्राय चिरस्यायाश्चिगर्थकाः’ । आषशब्दाच्चिरं चिरेण चिरादिति गृह्यन्ते । अस्तमिति विनाशे । आनुषगित्यानुपूर्व्ये । ‘आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता’ । अनुमाने ऽनुषगितिशाकटायनः । आनुषदिति दान्तं केचित् । अन्नस् इति शीघ्रसाम्प्रतिकयोः । अन्न एव गच्छति । अन्नरेवेति रेफोवा । स्थाने इति युक्तार्थः । वरमिति हि ईषदुर्गर्भे । दुष्ट निष्कृष्टार्थः । बलादिति दृढार्थः । शुहति पूजयाम् । शुनाशरः । क्षमेति क्षान्तौ । अर्वागिति प्राचीने । शुदि-शुक्लपक्षे । वदि-कृष्णपक्षे ।

ॐ इति स्वरादिः ॥ ॐ

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । तद्धितान्तः शब्दोऽप्यर्थः स्यात् । यस्मात्सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिर्नोत्पद्यते किं त्वेववचनम् । ततः । तत्र । तद्धित इति किम् ? एकः द्वौ बहवः । अमर्बविभक्तिरिति किम् ? औपगवः । ननु ‘गोदौ’ ‘वरणा’ इत्यादावित्याप्तिः । न च ‘लुभ्योगाप्रख्यानात्’, ‘योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्या’दिति पठतः सूत्रकृतो मते नैते तद्धितान्ता इति वाच्यम् । एवमपि पथैव पञ्चकाः शङ्कनयः, उभयो मणिः, पचतिकल्पः, पचतिरूप-मित्यादावित्यासेर्दुर्गारत्वादिति चेत् । अत्राह वार्त्तिककारः-सिद्धन्तुपाठात्-तसिलादयः प्राक्पाशपः । शास्त्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । मान्तः । कृत्वर्थः । तसि वतो । नानाजा’विति । न च इवे प्रतिकृतावित्यधिकारे ‘प्रलपूर्वविश्वेमास्थाल् छन्दसो’ इति विधानात्तदन्तस्याऽसङ्गह इति वाच्यम् । ‘प्रकारवचने थालि’ति प्रकरणएव ‘प्रलादिभ्य इवं थारच्छन्दसि’ । ‘प्रकारवचने इदमथमु’रिति पठितुं शक्यत्वात् । स्वरादिगणे आस्थालाविति पठने सिद्धत्वाच्च । मान्तइति । आम् अन्वेत्यर्थः । तसि । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । तेनैकदिक्, तसिश्चेति द्वावपि गृह्यन्ते । स्या-

देतत्—सूत्रमते कथमुक्तिसम्भवो यावता कर्मणि द्वितीया द्वेय-
कनोर्द्विवचनैकवचने श्रयादीनां स्वादिवाक्येनैकवाक्यतापक्षे
ऽव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति । 'अव्ययादाप्सुप'
इति ज्ञापकेन तु सर्वा विभक्तयः । उच्यते—'अव्ययेभ्यः
सप्तानामपि विभक्त्यानां त्रीण्यपि वचनानि' । तथा 'सप्ताना-
मप्येकवचनान्येव' । अथवा 'प्रथमाया एव वचनत्रयम्' ।
यदा 'प्रथमाया एकवचनमेवे'ति पक्षचतुष्टयं यद्यपि ग्रन्थेषु
पलभ्यते, तथापि 'प्रथमैकवचनमात्रमेवे'ति चतुर्थपक्षएव
क्षोदक्षमः । तुमेव गृह्यत्वा सूत्रस्याप्युक्तिसम्भवः स्पष्टः ।
इतरत्तु पक्षत्रिकमभ्युच्चयवादमात्रेणोपन्यस्यते न तु तात्वि-
कम् । तथाहि—यदि 'कर्मणि द्वितीयैव' 'अभिहिते प्रथमेव'
'एकले एकवचनमेवे'त्यादिर्नियमः । यदि वा 'द्वितीया
कर्मण्येवे'त्यादिः प्रकृतार्थापेक्षो विभक्त्यनियमः । यदि वा
एकवाक्यत्वे सामान्यापेक्षवचनविभक्त्यनियमेपि वा अव्यया-
दाप्सुप इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिभक्तिमिद्विस्तदाऽविशे-
पात् सप्तानामपि विभक्त्यानां त्रीण्यपि वचनानि पक्षो
लभ्यते । यदा तु 'द्विले द्विवचन'मिति सूत्रयित्वा 'एकवच-
न'मित्येव पृथक् सूच्यते । तदव्ययानुपपत्त्या च कर्मण्येव
द्वितीया, न करणादौ, द्वित्वबहुवचनोरेव द्विवचनबहुवचने न
स्वेकत्वव्यतिरेकेण सजातीयपेक्षो नियमः, तत्तद्व्यव्ययैः
सकलविभक्तिप्राप्तावेकवचनमित्यनेन नियमः क्रियते ।
'यत्रैकवचनं चान्यच्च प्राप्नोति तत्रैकवचनमेवे'ति । यदि वा
सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्ययादप्राप्तावेकवचनमिति सूत्रं
क्रियते तस्य च ङाप्प्रातिपदिकादित्यनेनैकवाक्यता । तथा
च ङावादिभ्यः कर्मादिभ्येकवचनं सिद्धमेवेति । एतन्तु-
बलादव्ययेभ्य एव भवति, तिङ्प्रतात्तु न भवति । 'एकवचन-'
मित्यस्याऽप्राप्तप्रापणार्थत्वेपि ङाप्पुत्रेणैकवाक्यत्वात्, प्रदे-
शान्तरे पाठसामर्थ्याच्च स्वातन्त्र्येणापि ङाप्सुत्रं विधायक-
मिति द्विले द्विवचनमित्यादेर्नियामकत्वं सङ्गच्छते । तदा
ऽव्ययेभ्यः सर्वाण्येकवचनानीति द्वितीयः पक्षो लभ्यते ।
यदा तु 'द्वितीया कर्मण्येवे'त्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनि-
यमोऽव्ययेभ्यस्तु प्रथमेव, प्रथमा प्रतिपदिकार्थमेवेति निय-
मेन हि कर्माद्याधिक्यस्थलएव सा निवार्यते । द्वयेकयोरिति
तु यथान्यासमेव । तत्र चैकत्वएवैकवचनं न सङ्गयान्तरे इति
सजातीयपेक्षप्रत्ययनियमपक्षस्तदा निःसङ्गयेभ्योऽव्ययेभ्यः
प्रथमाया वचनत्रयमपि भवतीति नृत्तीयः पक्षो लभ्यते ।
त्रिष्वप्यमीषु पक्षेषु पचतिरूपं पचतिरूपमित्यादौ दोषः ।
तत्र हि प्रथमैकवचनमात्रमिष्यते उक्तपक्षत्रयेऽप्यधिकं प्रा-
प्नोति । तस्माद्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्रापयै-
कवचनमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणा-
भावात्प्रथमैकवचनमेव कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । एवं च
सत्यपि सूत्रस्योक्तिसम्भवे पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तिभ-
वात्परिगणनमेव कर्तव्यं, सूत्रं तु न कर्तव्यमिति स्थितम् ॥

कुम्भमेजन्तः । कुम्भो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययसंज्ञं
स्यात् । स्वादुक्कारं मुक्के । वक्षे रायः । तुमर्थेसे इति वचेः
सेप्रत्यये रूपम् । नन्वेवं कारयाष्कारेत्यामन्तस्य न प्राप्नोति,
अत्रातिङभाषितया लिटः कृत्त्वेपि मान्तत्वाऽभावात् । सत्यम्
स्वरादिभ्योमिति पाठात्सिद्धम् । यदि तु तत्र तद्विद्वत्स्यैव
ग्रहणं तर्हाहि कृदन्तत्वादुत्पन्नानामपि सुगामा इति लुग्भवि-
ष्यति । तत्र हि लेरिति नानुवसंते । न चैवं तरवादेरपि लुगा-
पत्तिः । अपरिसमाप्तार्थतया तरवाद्युत्पत्तेरेवाऽभावात् । अप-
रिसमाप्तार्थत्वं च सङ्ख्याकर्त्रादिविषयकोऽतिताकाङ्क्षम् ।
अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते । आमन्तार्थगतपक्षादिप्रतीति-
स्तु अनुप्रयोगादुत्पन्नेन तरवादिना भविष्यति । अत एव
सूत्रतः कृधानुप्रवृत्त्यत इति । अनुशब्दो हि व्यवहितस्य विप-
रीतस्य च प्रयोगनिवृत्तयश्च वक्ष्यते । यद्वा पूर्वसूत्रोक्तनि-
ष्कर्षरीत्या आमन्तात् सोरेवोत्पत्ती इच्छादिलोपो भवि-
ष्यति । अस्तु वा कृदन्तं यन्मेजन्तमिति वाक्यार्थः । आमन्तं
हि प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तं, अयं च मान्तम् । न चैवं प्रता-
मो प्रतामो, लवमाचक्षुणो लौरित्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्,
स्वरादिषु प्रशान्शब्दस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्त-
त्वमुपजीव्याऽव्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञापितत्वात् । न च
मोनोधातोरिति नन्वे कृते नैतन्मात्रमिति कथं ज्ञापकतेति
वाच्यम् । नन्वस्याऽऽसिद्धत्वात् । न च ज्ञानं तेजः इत्यस्या-
थोन्तवृत्तत्वे ज्ञानयतोत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थं चुरादित्वस्वीका-
रेण नित्यसङ्गन्तत्वाऽभावात्तरयेवायं स्वरादिषु पाठ इति
वाच्यम्, अनभिधानात् । तस्मात्किपोऽनुत्पत्तेः । अत्र च
ज्ञापकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणम् । 'अव्यय'मित्यन्वर्थ-
संज्ञाबलादसत्त्वार्थस्य साम्यवाचिन एव प्रशान्शब्दस्य तत्र
ग्रहणं न तु शान्तिमहाचक्रस्य । तेन प्रशामो प्रशाम इत्यु-
दाहरणं न विरुध्यते । स्वस्यादीनां तु सत्त्ववाचिनामपि
पाठसामर्थ्यादव्ययत्वमिति विशेषः । अन्तग्रहणसामर्थ्याज्जि-
त्ययोगे बहुव्रीहिराश्रयते । तेनोपदेशिक एव गृह्यते । नेह,
आधये चिकीर्षवं कुम्भकारेभ्यः । वस्तुतस्तत्त्वग्रहणं व्यर्थम् ।
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवाऽतिप्रसङ्गभङ्गात् । ननु वर्णग्र-
हणे इयं परिभाषा न प्रवर्तते । अन्वयैकोऽयवायाव इत्यादा-
वतिप्रसङ्गादिनि चेन्न । एवमपि बहिरङ्गपरिभाषया, सज्जिपात-
लक्षणा विधिरनिमित्तं तद्विधानागते परिभाषया वेष्टसिद्धेः ।
अयमर्थः—सज्जिपातः, संक्षेपः तज्जिमित्तो यो विधिः स
तद्विधातस्याऽनिमित्तम् । त सज्जिपातं यो विद्वन्ति स तद्वि-
धातस्तस्मैत्यर्थः । एवं च सज्जिपातलक्षणस्य 'वेष्टिती'ति
गुणस्य 'बहुवचने ज्ञान्ये'दित्येवस्वस्य चाव्ययसंज्ञां प्रति निमि-
त्तत्वं नेत्यवधेयम् । तथा परिभाषायाः प्रयोजनान्तराण्यपि
सन्ति दिव्यान्तं तूच्यते । श्रीपुं कुलं तस्मै श्रीपायस्यत्रातोलोपो
न भवति । तथा—अगव्यात् । अनाव्यात् । अलाव्यात् ।
'यस्य हल' इति लोपो न । तथाऽतिजर् कुलम् । अतिज-

रेण अतिजरैः अतिजरादित्यत्र अम् इन् ऐस् आत् इत्येतेषु अकारमुपजीव्य कृतेषु सप्तम्युत्तरादेशो न भवतीत्यादि । अनित्या चैव परिभाषा 'कदाश्च क्रमणे' 'न यास्यो'रित्यादि-
शापकात् । तेनाऽग्निमानित्यत्र 'ह्रस्वतुङ्भ्यां' 'अनित्यन्तो-
दात्ताद्भस्वान्तात् परस्य मतुप उदात्तत्वे कृते' इति नियम-
प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक् । गौर्लौनीरित्यत्र नेदं सूत्रं
प्रवर्तते, -उणादीनामभ्युपपन्नत्वात् । व्युत्पत्तिपक्षेपि चिरव्य-
मित्युणादिसूत्रेण ङीङोप्रत्ययान्ताद्भस्वन्ता एवाव्ययमिति
नियमस्य कृतत्वात् ॥ [कृन्मेजन्तः] ॥

क्लातोसुन्कसुनः । एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा ।
पुरा सूर्यस्योदेतोः । पुरावत्सनामपाकर्त्ताः । 'भावलक्षणे
स्थेण्कुन्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्' । पुरा क्रूरस्य
विस्मयो विरगिश्च । पुरा जन्तुभ्य आतुदः । 'सुपितुदोः कसु'
भि ति कसुन् ॥ [क्लातोसुन्कसुनः] ॥

अव्ययीभावश्च । अव्ययसंज्ञः स्यात् । विषयप-
रिगणनं कर्त्तव्यं—'लुकि मुखस्वरोपचारयोनिवृत्तौ' चेति ।
उपाग्निं प्रत्यग्नि । अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । उपाग्नि-
मुखः, प्रत्यग्निमुखः । 'मुख स्वाङ्ग'मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे
प्राप्ते 'नाव्ययादिवदभ्युपगमह्रस्वभूतमुपिपृथक्त्वस्य' । प्र-
तिषेधः । तथा च 'बहुवीची प्रकृत्ये'ति पूर्वपदप्रकृतिरस्य एव
भवति । पूर्वपदं च समासस्वरैणान्तोदात्तम् । विसर्गस्था-
निकस्य सकारस्योपचार इति प्रानां संज्ञा । तन्निवृत्तौ
यथा—उपपयःकारः उपपयःकामः । इहाऽतः कृकमीति
प्राप्तं सत्वमनव्यस्येति पर्युदस्यते । इह मुखस्वरनिवृत्तिरेव
मुख्यं प्रयोजनम् । लुक् तु 'नाव्ययाभावादित' इति विशेष-
प्रतिषेधात् सिद्धः । उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनम् ।
अतः कृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः । परि-
गणनं किम् ? । उपाग्न्यधीयान । पराङ्गवद्भवेन षष्ठमा-
मन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । तत्र ह्यव्ययानां प्रति-
षेध उपसङ्गयायते, उच्चैरधीयानेत्यादी भा भूदिति । तथो-
पाग्निकमित्यादौ अव्ययसर्वनामामित्यकञ् न । उपकुम्भं-
मन्यः । खित्यनव्ययस्येत्यनुवर्तमानेऽरुद्धिपेति मुम्प्रतिषेधो
न । उपकुम्भीभूतः । अस्य च्वावित्यस्योपसङ्गथानिकः प्रति-
षेधो न भवति । वस्तुतस्त्विदं सूत्रं न कर्त्तव्यम् । लुक्
उपचारनिवृत्तेश्चाव्ययोपपत्तेरुक्तत्वात् । मुखस्वरनिवृत्तिः पर-
मवशिष्यते । तत्र के चिदाहुः—मुखस्वरोऽन्नेत्यत एव ।
यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं व्याख्याऽव्ययीभावाच्चेनीति
माध्यस्वरसादिति । अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थं
संज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति ।

स्यादेतत् । स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात्सिद्धत्वादिष्वनु-
सूची व्यर्थः । तत्र हि तसिद्धादित्सिद्धित्वात्प्राप्तत्वं
इत्यादिना च्यवाधेयत्वेन आसिमौणादिकं वर्जयित्वा तद्वि-
त्ताश्वासवर्षिभक्तिरित्यस्यार्थः सङ्गृह्यते । 'कृन्मेजन्तस्यध-

रान्त' इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः सङ्गृह्यते । क्त्वातोसु-
न्कसुनोऽव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वस्वपेणैव पठ्यत इति ।
अत्राहुः—पुनर्वचनमनित्यस्वभावनार्थम् । तेन प्रागुक्तं 'लुङ्-
मुखस्वरोपचार' इति परिगणनं लभ्यते । न लोकाव्ययेत्य-
त्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं च
लभ्यत इति । वस्तुनस्तु मास्तु चतुःसूत्री, अव्ययीभावश्चेति
तु गणेपि मास्तु, उक्तरीत्याऽन्वर्थसंज्ञयैव सिद्धेः । तोसुन्क-
सुनोरप्रतिषेध इत्येव लाघवात् पठ्यतामिति युक्तः पन्थाः ॥

शि सर्वनामस्थानम् । शि इत्येतत्सर्वनामस्थान-
संज्ञं स्यात् । वारीणि । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घः ।
यदि तु प्रदेशेष्वेव शी चेत्याद्युच्येत तर्हि सुटि न स्यात् ।
अथ शिशुटोरित्युच्येत तर्हि नपुंसकसुटोपि ग्रहणं स्यात् ।
शिग्रहणं तु शसर्थं स्यात् । तस्मात्संज्ञा तावत्प्रणेत्या, महा-
संज्ञाकरणं तु पूर्वार्चानुरोधात् ॥ [शि सर्वनामस्थानम्] ॥

सुडनपुंसकस्य । सुडिति प्रत्याहारः । नपुंसकमिश्र-
स्य स्वादिपञ्चवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः । राजा राजानी
राजान इत्यादि । प्राग्वदीर्घः । अनपुंसकस्येति विम् ? ।
सामनी । 'विभाषा ङिद्यो'रित्यल्लोपाऽभावे दीर्घो न भवति ।
अनपुंसकस्येति पर्युदासः, तेनास्य सूत्रस्य औपुंसकस्योरिव
प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः । तेन 'वनानि
सन्तो'रित्यत्र पूर्वसूत्रेण प्राप्ता संज्ञा भवत्येव, प्रसज्यप्रतिषेधे
तु सापि निषिध्येत । यद्यप्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-
षेधो वेति समाधातुं शक्यते तथापि असमर्थसामानो बावय-
भेदश्चेति गौरवं स्यादेव । यद्वा सुट्कोपुंसकयोरिति वक्तव्ये-
ऽनपुंसकस्येति सूत्रयतः प्रसज्यप्रतिषेध एव सम्मतः ।
गौरवं च प्रामाणिकम् । एतेन हि के चिन्नसमासा असा-
मर्थ्येपि साधव इति ज्ञाप्यते । तेनाऽब्राह्मभोजं ब्राह्मण
इत्यादि सिद्धं भवति ॥ [सुडनपुंसकस्य] ॥

नवेति विभाषा । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां
सम्बध्यते । स च पदार्थविपर्यासकृतः । तेनार्थ एवेह संज्ञा,
संज्ञा च । निषेधविकल्पयोर्विकल्पसंज्ञा स्यात् । न च
तयोरपदार्थतयाऽनन्वयप्रसङ्गः । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव
विधिवक्तव्येपि विकल्पवाचिपदस्य लाक्षणिकत्वात् । उभयत्र-
विभाषार्थं नेदं सूत्रम् । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषावाच-
नास्योपयोगः । तथाहि—'विभाषोपपदेनप्रतीयमाने' इति
प्राप्तविभाषा तत्र स्वरितञ्चित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते
विभाषाश्रुत्या पक्षे तन्निवृत्तिमात्रं क्रियते, पक्षे भवतीति
त्वनुवादः । तथा विभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषा । और्णवीदित्यत्र
परत्वात् सार्वभौतकमपिदिति नित्यङ्गिन्वाभ्युपगमात् । तत्र
ऊर्णवित्तेत्यादावभावांशस्य स्थितत्वाद्भावांशमात्रपरता ।
विभाषाशेरित्युपपन्नविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्ति-
स्तर्हि पितृत्वेव विकल्पः स्यात् । किन्तु तु यथादित्वाक्षित्य-
मेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुक्तेन प्रवृत्तिस्तर्हि किंत्वेव

विकल्पः स्यान्न तु पिबु । न च पिबु विधिमुखेन, किमु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । वैकल्प-
लक्षणवाक्यभेदापत्तेः । सञ्ज्ञाकरणे तु सति श्रुतक्रमानुरोधेन
नेतिनिषेधः प्रथमं किमु प्रवर्तते, ततः किदकिदूपे सर्व-
स्मिन् लिटि ऐकहृष्यं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्यैकहृष्येण
विधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्तते । 'आकृतौ पदार्थे समुदाये
सकलक्षणं प्रवर्तते' इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते । यदा तु
प्रतिलक्ष्यं विभाषाश्वेरित्येतद्भिद्यते, तदा कचिद्विधिमुखेन
कचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तेः सम्भवोदं सूत्रमारम्भा-
यम् । तथा च वार्तिकम्—अंशेषो वा विदित-
त्वादिति । वस्तुतस्त्वाकृतपक्षेपि प्रदेशेष्वेव नवाश्वेरित्यादि
पठित्वेदं सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा-
न्यायमप्यारब्धा सञ्ज्ञा विभाषाणोरित्यत्र प्रवर्तते । 'प्रतिपे-
धाश्च बलायांसो भवन्ती'ति ओणुर्वादित्यत्रापि सार्वधातुक-
मपिदित्यस्य निषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात् । नन्वारभ्यगणे
सूत्रे नवेत्यखण्डनिपातस्यार्थो निषेध एव सञ्ज्ञाति किं न
स्यादिति चेन्न, तथासति नवद्विधावित्यनेनैव सिद्धौ
विभाषादिक्रमभास इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । इतीति किम् ?
युक्तं शावत् स्वरूपमिति वचनाच्छब्दस्य सञ्ज्ञा मा भूत् ।
नवाहि सति विभाषाश्वेरित्यस्य नवाश्वः श्वतेरादेश
इत्यर्थः स्यात्, इतिशब्दे तु सत्यर्थः सञ्ज्ञाति लभ्यते ।
तथाहि लोके श्वार्थप्रधानः शब्दः, गौरित्ययमाहेत्यादौ तु
शब्दस्वरूपपरः सम्पद्यते । व्याकरणे तु स्वरूपमितिपरिभाष-
णात् स्वरूपपरत्वमौसर्गिकम्, इतिशब्दसमभिव्याहारे-
स्वार्थपरतेति विशेषः । अथस्यैव सञ्ज्ञावमपि, न तु विभाषा-
शब्दस्येत्युक्तम् । तेन ह्रकोरन्तरस्यामित्यादावपि वैकृत्यो
द्धारो बोध्यः । एतत्प्रसङ्गेन त्रिविधा अपि विभाषाः प्रायेण
भाष्ये विवेचिताः । तत्राऽप्राप्तविभाषामध्ये ग्रोयङि, अचि-
विभाषेति पठितम् । अत्र वदन्ति—अप्राप्तविभाषेयमिति सत्यं,
किं तु त्रिसंशया ह्युपक्रम्य प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेत्येव-
रूपकोटित्रयप्रकारकसंशयविषयीभूतानामेव न्युत्पाद्यमानत्वा-
दत्रापि कोटित्रयस्योक्तिसम्भवो वक्तव्यः । स च दुर्वचः ।
तथाहि निजेगिर्यतइत्यत्र ग्रोयङीति नित्यं लत्वं, विभाषा-
यास्तु तत्र प्राप्तिरेव नास्ति । गिरति गिरतीत्यादौ तु
विभाषा, 'ग्रो यङी'त्यस्य तु प्राप्तिरेव नास्ति । तत् कुनः
प्राप्तविभाषापक्षः । अधोच्येत, 'अचिविभाषे'त्यत्र यङीत्यनु-
वर्त्य यङ्निमित्तस्य रेफस्याचि अनन्तरे वा लत्वमिति
व्याख्यानादस्त्वैवोक्तिसम्भव इति । तत्र निजेगिर्य अच
इतिस्थिते हि ग्रो यङीति प्राप्नोति । न चास्यामवस्थायां
विभाषायाः प्राप्तिः । अन्धपूरत्वाऽभावात् । अथ त्र्याः
विभाषारम्भसामर्थ्याच्छब्दलुक् पूर्व ग्रोयङीति न भवतीति,
एवमप्युभयत्रविभाषात्वं दुर्लभमेव । गिरति गिरतीत्यादौ
विभाषायाश्चरितार्थत्वेन यङ्लुक् प्रागेव ग्रोयङीत्यस्य

प्रवृत्तैरुभयोरसमानकालिकत्वात् । न च लत्वस्याऽसिद्ध-
तया ततः प्रागेव लुगिति वाच्यम् । अन्तर्भूतयङपेक्षत्वेना-
न्तरङ्गं लत्वं प्रति बहिर्भूताऽचप्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य लुको-
ऽसिद्धत्वात् पूर्वाऽभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याऽप्रवृत्तेरिति ।
अत्रोक्त्यते—प्राप्तविभाषात्वे तावत् समनन्तरोक्तरीत्यैवोक्ति-
सम्भवः । उभयत्रविभाषात्वे त्वित्यम्, अन्तरङ्गानपीति
न्यायेन लत्वात् पूर्व लुक् । न च लुङ्निमित्तमजैव दुर्लभः,
तस्याधोपेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् पूर्वाऽभावेन पूर्वत्रा-
सिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेः । तथा चाऽचः पूर्वमेव लत्वं स्या-
दिति वाच्यम् । कृतितुगविधिग्रहणेन हि बहिरङ्गपरिभा-
षाया अनित्यत्वज्ञापनात् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक् इव
तदुपजीव्यानां समासादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च । ननु कृते-
ऽचि तन्निमित्ते लुकि च सति, निजेगिर्य अच इति स्थिते
'ग्रोयङी'ति न प्राप्नोति, यङ्परत्वाभावात्, प्रत्ययलक्षणं तु
नलुभतेति निषिद्धम् । तत्र शङ्कस्येत्यनेनाऽङ्गाधिकारो न
निर्दिश्यतइति वक्ष्यते । न च स्थानिवद्भावात्, 'लुका लुप्तं
न स्थानिव'दिति निषेधात् । अञ्जलादेशत्वाच्च । तथा च
कथमुभयत्र त्रिभाषेति चेन्न । नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्यान
पक्षे पृथगलोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावसम्भवात् । न च 'पूर्व-
त्राऽसिद्धे न स्थानिव'दिति निषेधः । 'तस्य दोषः संयोगादि-
लोपलक्षणवेति'ति सापवादत्वात् । यद्यप्यचि विभाषेत्यस्य
पूर्वत्रासिद्धमिति ग्रोयङीति प्रत्यसिद्धत्वादितिप्रतिषेधाऽसम्भवः ।
ततश्च सत्यामपि यङीत्यस्य निवृत्तादुभयत्रविभाषात्वं न
सम्भवति । तथाप्यधुनेत्यादिवप्रक्रियालाघवार्थमनुनेत्येव
वक्तव्ये नमुनश्च्युक्तयोर्गविभागार्थतया न योगे योगोऽसिद्धः
किं तु प्रकरणे प्रकरणमिति चाऽसिद्धत्वं न मविध्यतीत्याश-
येनोभयत्रविभाषात्वे उक्तिसम्भवो बोद्धव्यः । सिद्धान्ते तु
विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वं, समुदायलोपवादिनां तु
गते अजपेक्षयान्तरङ्गवाञ्छितं लत्वमिति व्यवस्थित-
विभाषेति वा समर्थयितव्यम् ॥ इति श्रीमद्वैजिदीक्षित-
विरचिते श्रीशब्दकोस्तुमे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
षष्ठमाहिकम् ॥

इय्यगः सम्प्रसारणम् ॥ यणः स्थाने इक् भवती-
त्येवंरूपो वाक्यार्थः, यण्स्थानिक इगुरूपो वर्णश्चेत्युभय-
मपि सम्प्रसारणसञ्ज्ञा स्यात् । तत्र 'व्यङः सम्प्रसारण'मित्या-
दिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहणं, सम्प्रसारणाच्चेत्या-
द्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः । पूर्वसूत्रादितिशब्दानु-
वृत्तेर्वाक्यार्थस्य सञ्चित्वमिति लभ्यते । तत्प्रत्याख्यानपक्षे
तु वाक्यमेव सञ्चित्वम् । न चैवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यम् ।
बाह ऊट् सम्प्रसारणमिति सामानाधिकरण्यबलेन तदुपस्था-
पितार्थस्यैव विधेयत्वनिर्णयात् । न चैवमपि व्यङः सम्प्र-
सारणमित्यादौ दोषतादवस्थम् । सामान्यापेक्षानापान्य-

णात् । ननु तथापि वाक्यतदर्थयोरन्यतरस्य सञ्चित्वमनु-
वर्णन्य तु कथमिति चेत् । तन्नाट्यैकशेषाणामन्यतमाश्र-
यणेनाऽर्थयाभ्युपगमादित्येवेति । अत्र च विधेयानुवाये
समर्पकविभक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिङ्गम् । आह च—
विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु शापक उभयसङ्ज्ञात्व-
स्येति । उभयोः सञ्ज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः । भर्तृहरिश्चाह—
'सम्प्रसारणसङ्ज्ञायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः ।
प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव जायते ॥ तथा
द्विवचनेष्वीति तन्त्रोपायादिलक्षणः । एकशेषेण नि-
र्देशो भाष्य एव समर्थितः ॥' इति ॥ तत्र च शब्द-
तन्त्रमर्थतन्त्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या । अर्थभेदा-
च्छब्दभेदे आद्यः पक्षः । शब्दक्ये द्वितीयः । आद्येपि व्यञ्जक-
ध्वनिमात्रभेदे व्यङ्ग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यम् । एवं
च 'तन्त्रस्वैक्यरूपेण भवेत्तल्योपकारतः । उप-
कारान्ध्यात्वे तु भवेदाहृतिलक्षणम्' इति मीमांसक-
मर्थादानुरोधो वैयाकरणेन कर्तव्यः । तस्य भाष्यादि-
सकलर्थाङ्गीकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्तशून्यतया दुर्-
पपादत्वाच्चेति दिक् । यद्वा—वाक्यार्थ एव सञ्ज्ञी, अनुवादे
तु तन्निवृत्तौ वर्णो लक्ष्यते—सम्प्रसारणाज्ञातं सम्प्रसारण-
मिति । अथवा वर्ण एव सञ्ज्ञी । विधिप्रदेशे तु सूत्र-
शब्दात्कवद्वाहिसञ्ज्ञाश्रयणीयेति । सर्वेत्येते पक्षा भाष्ये
स्थिताः ।

स्यादतः । 'अदुहितरा'मित्यत्र लकारस्य यणः स्थाने
उत्तमपुरुषैकवचनमिदं । तस्य च सम्प्रसारणसङ्ज्ञायां सत्यां
हल इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङ्कतस्याऽङ्गत्वादिति ।
अत्राहुः—सङ्ज्ञयातानुदेशाणकारस्थानिकस्यैव शकारस्य सञ्ज्ञा
न तु लकारस्थानिकस्येति । अत्रेदमवधेयम्—वाक्यार्थः सञ्ज्ञीति
पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपतया तत्र यथासङ्ग्यपरिभाषो-
पस्थितौ यणः स्थाने इवस्याध्यासङ्ग्यमित्यवान्तरवाक्यार्थः,
सोऽयं सम्प्रसारणसङ्ज्ञः स्यादिति गहावाक्यार्थः । न चावा-
न्तरवाक्यार्थं गृह्यत्वा यातिवातिद्रातीत्यादावतिप्रसङ्गः ।
तस्य सञ्ज्ञासम्बन्धमात्रफलकत्वात् । अन्यथा 'ष्यङ्कः सम्प्र-
सारण' मित्यादौर्ध्वयथापत्तरेतो नोक्तदोषः । अदुहित्यादेस्त-
ङ्गत्वाऽभावाच्च । उभयसङ्ज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासङ्ग्य-
प्रवृत्त एव वर्णः सञ्ज्ञीति । अतोऽदुहितरामित्यत्र नाति-
प्रसङ्गः । इदं न कर्मकर्तारि रूपमिति हर्दक्षः । उपलक्षणं
चैतत् । केवले कर्तर्यपि सम्भवात् । वर्ण एव सञ्ज्ञीति पक्षे
तु यथासङ्ग्यं दुर्लभम् । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थान-
स्योपपादितत्वात् । न चैवं स्थानेयोग्यस्मिन्पक्षे न
लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठीस्थानेयोग्येत्यानुवर्त्य एतत्सूत्रस्य
व्याख्येयत्वात् । उक्तं हि इकोगुणवृद्धीति सूत्रे—सिद्धं तु
षष्ठ्यधिकारे वचनादि'ति । इहैव वा सिद्धान्तलोकाभ्यामेव
स्थानग्रहणाऽपकर्षोऽस्तु । यथामङ्गलं तु दुर्लभमित्युक्तम् ।

कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसङ्ग इति चेत् । तन्ना-
ट्यस्याध्याश्रयणेन सम्प्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणात् । यद्वा-
कार्यकालपक्षे 'यणः स्थाने सम्प्रसारणमिगभवती'ति वाक्यार्था-
दनुवादतैव नास्ति, तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां यथासङ्ग्य-
प्रवृत्त एव सञ्ज्ञी । स एव सम्प्रसारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते ।
अथ वा स्थानक्रमेण सम्बन्धो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनु-
वादेपि सुलभः । यथासङ्ग्यसूत्रं परं न प्रवर्ततामिति दिक् ।
सुभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घो न, दिवउदिति तपरकरणात् ।
अत एव 'द्युलोक' इत्यत्र सम्प्रसारणस्येति दीर्घो न । नन्वेवं
'भाव्यमानोऽप्युकारः सर्वान्गृह्णाती'त्यर्थे शापकतया कथ-
मस्योपन्याम इति चेन्न । तस्य वाक्यार्थः सञ्ज्ञीति पक्षेणो-
क्तत्वात् । सम्प्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणाद्वा । पक्षान्तरे
तु ऋतवदिति शापकं बोद्धव्यम् । नन्वेवमक्षयवौ अक्षयव
इत्यादौ ऊठः सम्प्रसारणसङ्ज्ञायां सम्प्रसारणाच्चेति पूर्व-
रूपं ग्यादिति चेन्न । सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणस्य वार्ति-
कृता कृतत्वात् । तत्प्रत्यारूपानपक्षे तु 'वाणीदाङ्गं बलीय'
इत्युक्त्वं भविष्यति । वाक्यार्थः सञ्ज्ञीत्यादिपक्षान्तरे तु पूर्व-
रूपप्राप्तिरेव नास्ति । हूनो जीन इत्यादौ तु हल इति सूत्र-
रम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणनिवृत्तस्याऽऽदेशेपि दीर्घप्रवृत्तिः ।
वर्णसङ्ज्ञापक्षेऽपि अस्मिन् स्थानिवद्भावाऽसम्भवेन हल इति-
सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणस्याऽऽदेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वा-
दिति दिक् ॥ [इग्यणः संप्रसारणम्] ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ टिकितौ यस्योक्तौ तस्य
क्रमादाघन्तावयवौ स्तः । अविता । यापयति । 'पुरस्तादप-
वादा' इतिन्यायेन स्थानेयोगत्वस्याऽयमपवादः । प्रत्ययः पर-
श्चेत्यनेन तु परत्वाद्वाध्येत । तेन चरेष्टः, गापोष्टक्, व्रीहि-
शाल्योर्द्विगत्यादयः परा एव भवन्ति । परेण परिभाषा-
प्रकरणेन साहचर्यात्परिभाषेयम् । भाष्ये तु सञ्ज्ञापक्षेपि
स्थापितः तथाहि—टकिताविति कर्मधारयः । इत्सञ्ज्ञकौ टकार-
ककारी आघन्तयोः सञ्ज्ञे स्तः । तथा च इट् इति बहुव्रीहिः ।
इट् आदिर्यस्येति विग्रहः । तथा च स्थानेऽन्तरतमपरिभा-
षया तन्व्यस्य इत्यथादेशे सिद्धमिष्टम् । एवं यापयतीत्यत्र
यातेयाप् आदेशः, पुङ्क यस्येति व्याख्यानात् । न चैवमा-
द्यन्तौ टकौ इत्येवास्ति चेति वाच्यम् । 'आलजाटचौ' 'टस्येक'
इत्यादावपि टकयोरानन्तसञ्ज्ञात्वप्रसङ्गात् । इत्सञ्ज्ञकत्वेन
तु देशविशेषो लक्ष्यते । तेन इत्सञ्ज्ञकस्य यो देशस्तत्रा-
वस्थितौ टकौ सञ्ज्ञे, न चाटचटकार इकादेशस्य ककारश्च-
तथेति नोक्तदोषः । नन्वस्मिन्पक्षे लुङ्लृङ्लृङ्क्षित्यादिना
भू इत्यस्याऽभू इत्यादेशः स्यात्स चोदात्त इत्यन्तोदात्तः
प्रसज्येत । नैष दोषः । अः ट उदात्तश्च यस्येति त्रिपदबहु-
व्रीह्याश्रयणात् । विशेषणस्यापि उदात्तस्य सौत्रः परनिपातः ।
तेनोदात्ताकारादिरादेश इति सिद्धम् । न चैवमप्याहजादीना-
मित्यत्र दोषतादवस्थम् । अनुवृत्तेनोदात्तशब्देन सह

भ्रूयमाणस्य बहुव्रीह्यसम्भवादिति वाच्यम् । आढजादोना-
मिति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । वक्ष्यति हि—अजा-
दीनामया सिद्धमित्यादि ॥ [आद्यन्तौ टकितौ] ॥

मिदचोन्त्यात्परः ॥ सन्निविष्टानामर्चां मध्ये
अन्त्यो योऽच् तस्मात्परो मित्यात् स च पूर्वान्तः । स्थाने
योगस्य परश्चेति परत्वस्य चापवादः । वनानि । यशसि ।
रुणद्धि । ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादस्यायेन
स्थानयोगमात्रस्याऽपवादोस्तु न तु प्रत्ययः परश्चेत्यस्यापीति
चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्व-
बाध्यतद्वादीह्युपगमात् । अन्यथा श्रमो मित्करणं व्यर्थं
स्यात् । न च श्रवणार्थ एव श्रमो मकार इति वाच्यम्,
'तुणह' इति निर्देशात् । 'अच' इति जात्यभिप्रायेणैक-
वचनम् । निर्धारणे षष्ठी । नचाऽन्त्यादित्यनेन सामाना-
धिकरण्यादच इति पञ्चम्येवास्तामिति वाच्यम् । 'श मुचा-
दीना'मित्यादावन्त्यस्याऽचोऽसम्भवेनैतत्परिभाषाया अप्रवृ-
त्तावलोक्यपरिभाषाप्रसङ्गात् । तथा च तत्र मित्करणवै-
यर्थ्यापत्तेः । पूर्वसूत्रे आद्यन्तावितिसमासनिर्देशोपहान्तग्रह-
णमात्रमनुवर्तते, एकदेश एव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तेन
मित्पूर्वान्तः । यदि स्वभक्तः स्यात्तदा ताता पिण्डनामित्यादौ
शेषछन्दसि बहुलमिति शैलंपि कृते नलोपो न स्यात् ।
प्रातिपदिकान्तत्वाऽभावात् । तथा 'बह्लिह' इत्यत्र 'बह्वाभ्रे
लिह' इति खडि 'अहर्दिषदजन्तस्ये'ति मुमि 'मोनुस्वार'
इत्यनुस्वारो न स्यात्, अपदान्तत्वात् । यदि त्वादिस्रहण
मनुवर्त्य परादिः क्रियेत तदा 'वारिणे' इत्यादौ 'घेडिती'ति
गुणः स्यात् । 'बह्लिह' इत्यत्रानुस्वारो न स्यात् । अति-
शयितः सखा येषां ताप्यतिसखीनि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र
सल्लयुःसम्बुद्धाविति शिबप्रयुक्तो वृद्धिः प्राप्नोति । सा हि
गौणत्वेऽपीष्यते अस्थायनववत् । पतच्चेह मुने भाष्यकैय-
टयोः स्फुटम् । तस्मात्पूर्वान्तपक्ष एवात्र स्थितः । अत्र
वाक्तिकम्—अन्त्यात्पूर्वां मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलो-
पार्थम् । भग्नः । मग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् ।
तस्याऽसिद्धत्वात्कुत्वम् । मस्जिनशोऽंशोति नुम् । स च
यद्यन्तादचः परः स्यात्तदाऽनिदितामित्यनुषङ्गलोपो न स्यात् ।
उपधाभूतस्य नकारस्यानुषङ्ग इति प्राचां सङ्ज्ञा । अथ
स्कोरिति सलोपे कृते नकार उपधात्वाह्युपतामिति चेत् ।
न । नलोपं प्रति स्कोरितिलोपस्याऽसिद्धत्वात् । बहूनां सम
बाये समुदायस्यैव संयोगसङ्घेति पक्षे सलोपस्याऽप्राप्तेश्च ।
तथा च मङ्गा मङ्गव्यमित्याद्यपि प्रयोजनं बोध्यम् ।
मज्जिमर्ष्योश्च । अन्त्यात्पूर्वो मित् इत्यनुवर्तते । भृजि
भजने । अस्मादौणादिके अचि कृते ऊमागमः । भरुजा ।
मर्चं शब्दार्थे चुरादिकः । अस्मादच इरित्यौणादिक इप्र-
त्यय ईमागमः । निपातनासिद्धम् । भरुजाशब्दो ह्यङ्ग-
स्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्यादिषु । उणादिषु तु

यृकषिभ्यामोचिरिति ईचिप्रत्ययं कृत्वा मरीचिशब्दो
व्युत्पादितः । तदुपायान्तरं बोध्यम् । [मिदचोऽन्त्यात्] ॥

एच इग्नस्वादेशो । आदिश्यमानेषु हस्वेषु (मध्ये)
एच इगेव स्यात् । हेचन्द्रमतिक्रान्तं कुलमतिहि कुलम् ।
चित्रगुः । अतिरिः । अतिनु । यदत्र वक्तव्यं तदेओङ्सूत्र-
एवोक्तम् । [एच इग्नस्वादेशो] ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । अनेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्य-
माना षष्ठी स्थानप्रयुक्तसम्बन्धपरति बोध्यम् । अस्तेभूः ।
अस्तेः समीपोऽनन्तरो वेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीय
इत्यर्थः । स्थानं च प्रसङ्गः । दर्शनां स्थाने शरैः प्रस्तरित-
व्यमितिवत् । तथा चेगुच्चारणे प्रसक्ते यणुच्चारणीय इत्या-
द्यर्थपर्यवसाने सामीप्यादयः सम्बन्धा अर्थाद्व्यावृत्ताः ।
योगः सम्बन्धः । स बहुविधोऽस्त्यस्या इति योगा । अर्श-
आदिस्वान्मत्वार्थोच । सच भूध्र । अन्यथा विशेषण-
वैयर्थ्यापत्तेः । तेनानेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमानेत्यर्थो
लभ्यते । 'अयोगेति' वा छेदः । अनिश्चितयोगविशेषत्यर्थः ।
योगेत्ययोगेति वा किम् ? ऊदुपधाया गोहः । शास इद-
ङ्हलोऽरित्यादौ गोह शास इत्यत्र मा भूत् । सति हि
तत्रापि स्थाने योगत्वे गांहिशोः स्थानं धातुमात्रस्योपधा-
याश्च ऊदितौ स्यातामिति दिक् । यद्वा स्थाने योगो यस्या
इति बहुव्रीहिः । अत एव निपातनात्सप्तम्या अलुक् । यद्वा—
स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः । निपातनादेत्वम् । न-
चानयोः पक्षयोगोहः शास इत्यादाविति प्रसङ्गः । परिभाषाणा-
मनियमे नियन्तुं प्रवृत्तेः । युक्तं चैतत् । आकाङ्क्षापूर्वकत्वा-
त्सम्बन्धस्य, इह चोपधासन्निधानेनावयवपक्षेति निर्णाय
आकाङ्क्षाविच्छेदात् । लोकेऽपि हि पन्थानं पृच्छन्तं प्रत्यमु-
ष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणां ग्रहोतव्यो ऽमुष्मिन्नुत्तर इत्यादा-
वुपदिष्टे सति यत्र मार्गद्वैधात्संशयस्तत्रैव तदुपदिष्टे न
त्वसन्दिग्धे तिर्यक्पथेऽपीति दिक् । **भाष्यकारास्त्वाहुः—**
अस्तेभूरित्यादावनेकसम्बन्धप्रसङ्गेपि लक्ष्यानुशोधादन्तरङ्गत्वा
त्स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगनैव व्याख्यास्यते ।
तस्मान्नाऽयमेतस्य सूत्रस्य सूत्रार्थः । किं तु 'षष्ठ्यन्तमुच्चार्य-
माणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमान'मिति सूत्रार्थः ।
तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति।तेन'पारः
प'दित्यस्यायमर्थः,—'पाच्छब्दान्तंयदङ्गत्तदवयवस्य पाच्छब्दस्य
सर्वस्य पदादेश' इति । अलोक्यस्यादं परस्येति तु योगी
आरम्भसामर्थ्यादस्य बाधकौ । 'अनेकादिशतसर्वस्य'त्यनेन तु
सहाऽविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति । एवं स्थिते
तन्त्राद्याश्रयणेन प्रायुक्तोऽपि सूत्रार्थः सुवचः । फलन्तु स्फुट-
प्रतिपत्तिरिति दिक् ॥ [षष्ठी स्थानेयोगा] ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम
आदेशः स्यात् । सादृश्यं च चतुर्धा । स्थानतोऽर्थतो
गुणतः प्रमाणतश्चेति स्थानतो यथा—सुध्यापायः । मध्वरिः

धात्रंशः । लाकृतिः । यत्तु यथासङ्ख्यसूत्रेणैवाध्यायवासिद्धि-
रित्युक्तं भाष्यादौ । तदभ्युच्चयमात्रम् । अर्थात् साम्यविव-
क्षायां यथासङ्ख्याऽलामात् । इको हि षट्षष्टिः, यणस्तु
सतेति वैपम्यात् । अथेवशब्दाऽणशब्दाच्च प्रथमं चतुर्णां
चतुर्णामुपस्थितेरस्थेव साम्यमिति चेत्तर्हि सुध्युपास्य इति
दीर्घस्य कथं यणादेशः । इकारेण ग्रहणादिति चेत्तर्हि तृती-
येन ऋकारेण चतुर्थेन लकारेण च परस्परस्य ग्रहणाच्छ्रुतौ
रेफप्रसङ्गः, धात्रंशे च लकारप्रसङ्गः, यवौ च सानुनासिक
निरनुनासिकौ न व्यतिष्ठेयातामिति दिक् । दैत्यारिः श्रोश
इत्याद्यपीहोदाहरणम् । अर्थतो यथा—वातण्ड्ययुवतिः ।
वतण्ड्यशब्दाद्वतण्ड्याच्चेत्यपत्ते यञ् । तस्य लुक्प्रतिभामिति
लुक् । शाङ्करवादित्वान् कीन् । वतण्डो चासौ युवतिश्चेति
विग्रहे षोडशुवत्तात्वादिना समासः । पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदि-
श्यमानः पुंशब्दो वतण्डापत्यर्वाचिनो वतण्डाशब्दस्य तद-
पत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । गुणतो यथा—पाकः ।
त्यागः । 'त्रजोः कुघिण्यतो'रिति चकारस्याल्पप्राणस्याघो-
षस्य तादृश एव फकारः । जकारस्य तु घोषस्याल्पप्राणस्य
नादवतः स्थाने तादृगेव गकारः । प्रमाणतो यथा—
अमूम् । अमू । अमून् । अदसोऽसेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो
दीर्घस्य दीर्घ उकारः । इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः
स्थानेग्रहणादन्योपि बाक्यार्थः सम्मतः । तात्त्वादिरेपे स्थाने
योऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्धानेति यावत् । स प्राप्यमाणानां
मध्ये स्यादिति । तदुक्तम्—'यत्रानेकविधमान्तर्ग्यं तत्र
स्थानत आन्तर्यं बलीय' इति । तेन चेता स्तोते-
त्यादौ प्रमाणत आन्तर्यवानप्यकारो न भवति । वाक्यभेदे
च तमग्रहणमेव लिङ्गम् । एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे सम्मते हि
स्थानेन्तरतमस्यैव ब्रूयात् । सिद्धान्ते तु वागघरित्यादौ सो-
ष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः । नादवतो नादवन्त इति
तृतीयाः प्रसक्ताः । तमग्रहणात्तु चतुर्था भवन्ति । ते हि
सोष्माणो नादवन्तश्च । ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्णधर्मस्तत्सहिताः
सोष्माणः । तथा च बह्वचानां प्रातिशाल्क्यं—'वर्गे वर्गे च
प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणौवनुनासिकोऽन्त्य' इति । शब्दय
ऊष्माणः, सस्थानेन द्वितीया, इकारेण चतुर्था इति शिक्षा ।
इह श्रीणि वाक्यानि, 'ऊष्मशब्दश्च धर्मिवचनः । 'शपसह
ऊष्माण' इति प्रथमवाक्यार्थः । सस्थानेनेति इत्थंभूतलक्षणे
तृतीया । दृश्यताः क्रमेण खण्डयानां द्वितीयानां सस्थानाः
यथा हादय ऊष्माणस्तथैव खादयोपीत्यर्थः । फकारस्य तु
यद्यपि सस्थान ऊष्मा नास्ति तथापि तस्य विशिष्यैव ऊष्म-
त्वं बोध्यम् । इकारेण चतुर्था इति । यथा हकार ऊष्मा
एवं तेषीत्यर्थः । नन्वेवमिष्ट उक्त इत्यादावान्तर्ग्यार्धमात्रस्य
षणः स्थाने अर्द्धमात्र इह स्यात् । दध्यत्र सुध्युपास्य इत्या-
दौ तु मात्रिकदिमात्रिकयोरिकोस्तथाविध एव यण् स्यादि-
ति चेन्न, अर्द्धमात्रस्येको मात्रिकदिमात्रिकव्यजनस्य च लोक-

वेदयोरप्रसिद्धत्वात् । योऽस्ति स एव भविष्यति । इह
भाष्ये 'अन्तरतम' इति सप्तम्यन्तपाठोप्युपन्यस्य दूषितः ।
तथाहि—अन्तरतम उरण् रपर इति संहितया तावत्सुत्रकृद-
पाठात् । पदकारास्तु व्याख्यातारः । तत्र सप्तम्यन्तमपि
शक्यं छेत्तुम् । पठ्ठाति चाऽनुवर्त्तते । अन्तरतमे स्थानिनि
पष्टी उपसंहर्तन्त्येति सूत्रार्थः । एवं चाऽकः सवर्णे दीर्घ
इत्यत्र विधेयस्य दीर्घस्याऽन्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्या
उपसंहारात्सिद्धमिष्टम् । तथा वान्तो यि प्रत्ययश्च यच्च एव
इत्यनुवृत्तायाः षष्ठ्या वान्तादेशस्यान्तरतमयोरोदौतोरुपसंहा-
रात्सिद्धम् । अयथा एध्मात्रस्य वान्तादेशः स्यात् । अत्रेदं
दूषणम्—इको यणच्चाति यण् हत्वानामेव स्यान्न तु दीर्घा-
णाम् । अर्द्धमात्रस्य हि मात्रिकः सन्निकृष्ट इति तत्रैवेक इति
षष्ठ्या उपसंहारात् । तथेको गुणवृद्धौ अचोष्णिगिति इति
षष्ठ्योगुणवृद्धयोरन्तरतमेध्वेव इक्ष्वक्षु चोपसंहारात् नेता
लंबिता नायको लावक इत्यादावेव स्यात् । चेता स्तोता
चायकः स्तावक इत्यादौ तु न स्यादिति दिक् । तदेवं सप्त-
म्यन्तपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रथमांतपक्ष एव युक्त इति स्थितम् ।
स्यादेतत्—एवं सति एध्मात्रस्य वान्तादेशः स्यादिति चेत् ।
अत्राहुः—पूर्वसूत्रे तावद्यथासङ्ख्य प्रवृत्तम् । अन्तरतमपरि-
भाषा वा । अयोधिकारश्चेहाश्रीयते । यादृशो वान्तादेशः
पूर्वं वृष्ट ओकारस्थानिकोऽव्, औकारस्थानिकश्चाव्, तादृशो
यि प्रत्यये भवतांति सूत्रार्थः । यद्वा—वान्त इति न करिष्यते,
न चैवं चेयं नेयभित्यादावतिप्रसङ्गः । 'क्षरणजय्या'वित्थिगं
विभज्य 'कण्ठतालव्यस्य चेद्भवति क्षिज्योरेवे'ति नियम-
परतया व्याख्यानात् । 'क्षिज्योः शवयार्थपवे'ति द्वितीय
सूत्रार्थः । तेनाऽर्द्धार्थे तथोरपि नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि
शाङ्करवादिगणपठितेन नृनरयोर्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य
नारोति रूपं न सिद्धयेत् । तथा हि—नरशब्दस्य ङीप्सन्निभो-
गेन विधीयमाना वृद्धिरलोक्यस्येत्यन्यस्य स्यात् । तथा च
यस्येति चेति लोपेन तस्या निवृत्तौ वृद्धिबचनं व्यर्थं स्यात् ।
नच नृशब्दार्थं तदिति वाच्यम् । एवं हि सति निवृद्धिश्चे-
त्येव ब्रूयात् । नच नरशब्देपि परत्वावस्थेति लोपे कृते
वृद्धिर्भवन्ती नानर्थिकेति वाच्यम् । प्रत्ययसन्निभोगिशिष्टत्वेन
वृद्धेरन्तरङ्गत्वात् । ननु वचनसामर्थ्याद्वृद्ध्या लोपो
वाध्यताम्, आहो स्विदन्तरङ्गपरिभाषां बाधित्वा परत्वाव-
स्थेति लोपे कृते वृद्धिर्भवत्विति संशये परिभाषाबाध एव
न्यायः । तदुक्तम्—अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ।
किञ्च—'बाह ऊठि'त्यत्र शापितत्वेनानुमेयायाः परिभाषाया
एव बाधेनोपपत्तौ साक्षाच्छ्रुतस्य यस्तेतिलोपस्य बाधोऽनु-
चितः । तथा च लोपे कृते वृद्धिरिति सिद्धं नारीति रूप-
मिति चेत् । सत्यं सिद्धं, किन्तु सप्तम्यन्तच्छेदपक्ष एव ।
तत्र हि प्रकृतितोऽन्तरतमनिवृत्तिरिति वृद्धयन्तरतमे स्थानिनि
षष्ठ्या उपसंहारात् अकारस्य वृद्धिर्भवति । प्रथमान्त-

च्छेदपक्षे त्वादेशतोन्तरतमनिवृत्तिरित्यलोन्यस्येति वचनाद्रे-
फस्य स्यात् । तस्मात्सिद्धान्ते नारीति रूपं नरशब्दस्य
दुःसाधमिति पूर्वः पक्षः ॥ अत्राहुः—नरशब्दपाठस्य प्रत्या-
ख्यानमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतं, सप्तम्यन्तपक्षनिराकरणभाष्येण
तथैवानुमानात् । न चैवं नरशब्दाज्जातिलक्षणङीषि सति
नारीति रूपं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तथा च प्रयु-
ज्यते—‘किं नरीणां नरीणां’मिति । यद्वा । नरशब्दस्य नियत-
पुंल्लिङ्गत्वमेवाऽस्तु । तथा च क्वातिप्रसङ्गः । उत्तप्रयोगस्तु
पुंयोगलक्षणे ङीषि भविष्यति । यथान्यासेपि तस्य दुर्वार
त्वात् । अथ वा नृनरयोरित्यत्राऽत इति वसंते, अजाघ-
तष्टाविति सूत्रात् । तच्चानुवृत्तिसामर्थ्यात्पृष्ठया विपरिणतं
नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन सम्बध्यते, नतु नृशब्देन ।
असम्भवात् । तस्मात्सिद्धं नारीति । अत्रेदं वक्तव्यं, प्रत्या-
ख्यायतां नाम नरशब्दः । नृनरयोरिति पठतः सूत्रकृतो
मते तु कथमुक्तिः सम्भवः । न च नारीत्वेवेष्टमिति वाच्यम् ।
वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्य वैफल्यपत्तेः । ‘अत’
इत्यनुवृत्त्या समर्थनमपि क्लृप्तम् । एकदेशाऽनुवृत्तिविभक्ति-
विपरिणामाद्याश्रयणात् । किञ्च ‘नृनरयो’रिति गणपाठे
पठ्यते नन्वष्टाध्याय्याम् । गणे चाऽत इति न प्रकृतम् ।
तथा ‘शार्ङ्गनराद्यञ्’ इत्यादिशब्देन गणमूत्रमपि हृदयमा-
गम्य तत्राऽत इत्यस्यान्वयो वाच्यः । स च क्लृप्त इति
स्पष्टमेव । तस्मादित्थं समाधेयम्, नर इति रान्तं लुप्ताका-
रानुकरणं तस्य अः नरः । नृश्च नरस्येति द्वन्द्वः । चाद्रणे
पाठाच्च ङीन् । यद्वा—स्थानेन्तरतम इत्यत्र तन्त्रेण द्वेधा
छेदः सूत्रकृतः सम्मतः । भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्यायाश्रय-
णेन सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपि हि प्रकृतित आदेशतश्चेत्युभयथा
प्यन्तरतमनिवृत्तिरस्येव । सूत्रकृतो मते वाचनिको सा ।
भाष्यकृतस्तु न्यायसिद्धेत्यन्येदेतत् । तथा च बान्तो यि
नृनरयोरित्यादि सर्वे सुस्थमेव । अत एव चतुर्थे स्थानि-
तोन्तरतमनिवृत्तिमाश्रित्य नारीति रूपं सावयन्वरदत्तोपि न
विरुध्यते । इको यणचौत्यादावतिप्रसङ्गः परमवशिष्यते ।
स च ल्वादिभ्यः प्वादीनां ह्रस्व इत्यादिशापकेन वाचनि-
क्या, न्यायमूलिकया वा स्थानितोन्तरतमनिवृत्तिरनित्यतामा-
श्रित्य परिहर्तव्य इति दिक् । सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तुच्यते—
‘समायामास्यता’मित्युक्ते हि पण्डिताः पण्डितैः सह समा-
सते, शूराः शूरैः, कवयः कविभिः, न तु सङ्करेण । किं
बहुना, गर्वां सङ्घं प्रति गोर्धवति, अश्वोऽश्वानामित्यादि-
भ्यवस्था तिर्यक्ष्वपि दृश्यते । तस्मात्प्रथमभाष्यार्थस्य लोकत
एव लामात्र तदर्थं सूत्रमारम्भणायम् । एवं ‘स्थानत आन्तर्यं
बलीय’ इत्यपि लोकत एव सिद्धम् । तथाहि—भूयः सह-
चरितयोश्चरवर्गोर्बोर्वा सजातोयान्तरसञ्चलने सत्यपि कृशश्च
पाण्डुत्वाद्विगुणसङ्गृहानपि हित्वा स्थानसाम्यपुरस्कारेणैव
परस्पराऽपेक्षा दृश्यते । तदेवं लोकतः सिद्धे किं वच-

नेनेति॥ [स्थानेन्तरतमः] ।

उरण् रपरः ॥ ऋवर्णस्य स्थाने यो ऽण् स प्रसङ्गाव-
स्थायामेव रप्रस्थाहारपरः स्यात् । ऋकारेण सावर्ण्यान्निश्चित
उपस्थाने सति स्थानेन्तरतमपरिभाषया रश्रुतमतः स्थाने
रपरो लश्रुतेरतु लपर इति विवेक्तव्यम् । कृष्णादिः, त्व-
स्कारः । ऋलृस्थाने यो ऽण् इति ग्रन्थस्तु यथासङ्गव्यवस्थाया-
दकोऽसङ्गतश्च । शब्दतः साम्येनाऽभिमतानिर्वाहात् । न हि
सूत्रे शब्दद्वयमस्ति । अर्थतस्तु नतरां साम्यम् । अथात्र न
यथासङ्गव्यवस्थाममतं, तर्हि किं वृत्तिमध्ये द्वयोरैव विशिष्योहे-
खनेन । आ च आ च रलौ, ऋलोः स्थानमिति विग्रहे, उश्च
उल्च ऋलोर्निति विग्रहे वा द्वन्द्वस्य दुर्लभत्वाच्च । स हि
‘विरूपाणाभापि समानार्थाना’मित्येकशेषेण बाध्यते । चित्रगु-
शब्दस्य चित्रगवोपरतायामिव साधुत्वनिर्वाहार्थं लक्षणाभा-
श्रित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थे* पर्यवसानमिति कथं चिञ्जि-
र्वाहस्तु ग्रन्थे अद्यालुभिरारभ्य इति दिक् । अत्र पक्षचतुष्टयं
सम्भान्यते—उः स्थाने रपरो ऽण् स्यादिति रपरत्वविशिष्टो
ऽण् विधीयत इति प्रथमः पक्षः । उः स्थाने अणामनर्णां
च प्रसङ्गे अणवेति नियमः । स च रपर इति वाक्यभेदेन-
रपरत्वं विधीयत इति द्वितीयः पक्षः । उः स्थाने योऽणि-
त्यनूय तस्य रपरत्वं विधीयत इति तृतीयः । प्रसङ्गाव-
स्थायामेव रपरत्वं विधीयत इति चतुर्थः । तत्राप्ये पक्षे
नाऽप्राप्तपृष्ठात्तादिषु विधीयमानोऽण् तेषां बाधकः स्यात् ।
तीरनवरुद्धस्य विषययाऽलामात् । एवं तदा वचनव्यक्तिः ।
पष्ठानिर्दिष्टमात्रस्य भवन्नादेशोऽन्तरतमः स्यात् । ऋवर्णश्च
त्वण् रपर इति । ततश्चोदात्तानुदात्तस्वरानुनासिकेषु
दोषः । तथाहि—कृतिरित्यत्र ग्नित्यादिर्नित्यमिति प्राप्तमृकारं
बाधित्वा ऽण् रपरः स्यात् । तथा प्रकृतं प्रवृत्तमित्यत्र गति-
रनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिरवरे कृते शेषनिघातमुदात्तादनु-
दात्तरयेति स्वरितं च बाधेत । तथा नः पाहीत्यत्र नृन्पश्चि-
त्तापकात्पूर्वस्वर्णदीर्घसम्बन्धेनानुनासिकं बाधित्वाऽण् रपरः
स्यात् । किञ्च कर्त्ता कारक इत्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वाऽण्
भवन्नकार एवेति नियमाऽभावात् कदाचिदिकार उकारश्च
स्यात् । अपि च येऽमी प्रतिपदोक्ता ह्रस्वोत्वाद्य ऋत
इदानीं ह्रस्वेष्वप्येतेषां, तेषु रपरत्वं न स्यात् । द्वितीये तु
गुणवृद्धयोर्न दोषः । ‘अणनणोः प्रसङ्गावपेक्षे’ति नियमेन
कर्त्ता कारक इत्यादिसिद्धेः । ननु ह्रस्वे स्थानिनि सर्वा
वृद्धिरनन्तरतमा, तारक इत्यादौ दीर्घे तु सर्वापि प्रमाणतोऽन्त-
रतमेत्यविशेषादुभयत्रापि सङ्गलृष्टप्रसङ्गे नियमोस्तु, गुण-
स्तु कर्त्ता इत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः । तस्मिन्नेत्यादौ द्विमा-
त्रस्य तु द्विमात्र एवेव प्राप्तः । तथा च अणनणोः प्रसङ्गाऽ-
भावेन नियमाऽप्रवृत्तौ दीर्घेष्वेव स्यात् । ह्रस्वेषु लक्ष्मण-
भवत्वापि रपरो न स्यात् । यो हि प्रथमवचनेनाऽणवेति निय-
म्यते तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयते । तथा च गुणे

दोषोत्स्येवेति चेन्न । 'जगोः कुविण्यतो'रित्यादौ स्मवका-
शयाः स्थानेतरतमपरिभाषाया दृष्टिविधौ चरितार्थायाप्यु-
रण्पर इत्यनया गुणप्रसङ्गे रपरत्वेन बाध्यत्वात् । तस्मा-
द्वितीयपक्षे गुणवृद्धयोर्न कश्चिदोष इति स्थितम् । उदात्ता-
दिषु दोषस्तु स्यादेव । तथा प्रतिपदोक्तेष्वित्वादिष्वपि ।
तृतीये तदात्तादिषु न दोषः । तत्तद्विधिभिरन्तरतमपरिभाषा
संस्कृतेर्ध्वज्यस्यैव विधानात् । किरतीत्यादावपि न दोषः ।
गुणवृद्धयोस्तु दोष एव । तथाहि—आन्तर्यतो मात्रिकस्य
मात्रिके गुणे रपरत्वे च कर्त्तव्यादि यद्यपि सिद्ध्यति, तथापि
तरितेत्यादावेकेन स्यात् तथा अविशेषाद् द्वित्रयेषु प्रवृत्ते
अकारस्याऽणत्वाद् रपरत्वे कृते कारकस्तारक इत्यादि यद्यपि
सिद्ध्यति तथापि कायकस्तावक इत्याद्यनिष्टमप्यापद्यते ।
यत्तु पूर्वं सूत्रे माध्यकारैरिमं पक्षमाश्रित्य समाहितम्-अनान्त-
र्यमैवेत्योरान्तर्यमिति । यच्च तत्रैव वास्तविकारैरुक्तं 'सम्प्र-
योगा वा नष्टाश्चदम्बरथव'दिति । तदुभयमपि पाश्चिकं
बोध्यम् । तथाहि—यदा ऋत्वजात्यवच्छिन्नस्य कोऽन्तरतम
इति परीक्ष्यते, अत्वजात्यवच्छिन्नश्च कस्येति तदाऽणुरूपप्रति-
सम्बन्धिरादित्येनैव धर्मेणैतयोरान्तर्यम् । न ह्यन्तर्यं चतुर्द्धे-
ति मुनित्रयोक्तिरस्ति, प्रत्युत सोभ्यः सोभ्याण इति
आम्नादृष्टेऽनियम एव लभ्यते । एवं च नष्टाश्चदम्बरथ-
न्यायोपि जात्यवच्छेदेन परीक्षायामेव । व्यक्तिपुरस्कारेण
परीक्षायां तृतीया कुष्ठोऽयं पक्षः । तथा चाऽत्र सूत्रे वासि-
कम्—य उःस्थाने ऽण् स रपर इति चेद्गुणवृद्धयोरवर्णा-
प्रतिपत्तिरिति । किञ्चाऽस्मिन्पक्षे क रेफपरत्वं, क वा लकार-
परत्वमिति व्यवस्थापि दुरुपपादा स्यात् । स्वतन्त्रः कर्त्तुं
निर्देशाच्च विनिमयो ग्रोयक्यचिबिभाषेत्यारम्भाच्च न
विकल्प इति समर्थनेऽपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव । रेफस्य
पूर्वान्तता साधयितुमाधन्ताविति सूत्रात्समासैकदेशभूतमन्त-
ग्रहणमनुवर्त्य तस्य रपर इत्यन्यपदार्थविशेषणीभूतेन
रेफान्वयश्च बाध्य इति महान्कलेशः । चतुर्थपक्षे तु नैतदु-
पयुज्यत इति वक्ष्यामः । तस्माद्विदोषत्वाच्चतुर्थपक्ष एवाश्रितः ।
स चैवमुपपादनोयः—स्थानेशब्दद्वयमिहानुवर्त्तते, तत्रैकमुः
स्थाने यो ऽणिरयनुवादेपि स्थानसम्बन्धलाभाय । द्वितीयं
तु प्रसङ्गावस्थाप्यमेव रपरो भवतीति कालविधानार्थम् ।
स्थानेन्तरतमसूत्रं स्थानशब्दस्य तात्त्वादिपरत्वेपि शब्दाधि-
काराश्रयणादिह प्रसङ्गपरत्वं बोध्यम् । एवं च गुणवृद्धयोः
प्राप्त्यवस्थाप्यमेवाऽणो रपराः सम्पन्ना इति प्रमाणतोन्तरतमा-
वैकल्यैवो बाधित्वा स्थानतोन्तरतमोऽणोऽव भवतीति न कश्चि-
दोषः । 'एवमुदात्तादिविधिष्वन्यन्तरतमत्वाद्दकारो भवति, न
तु. ऋर् इर् इत्यवधेयम् । न चैवं कर्त्तव्यादावनेकास्त्वात्स-
र्वादेशप्रसङ्गः । आनुपूर्व्येण सिद्धत्वात् । तथाहि—ऋस्थानि-
त्वमुपजीव्य प्रवृत्तं रपरत्वं सर्वादेशतां नापादयति ।
उपजीव्यविरोधात् । तथा च पूर्वसूत्रे वार्तिकं—सर्वादेश-

प्रसङ्गस्त्वेनेकास्त्वात् । न वानेकास्त्वस्य तदाश्रय-
त्वाद्दवर्णा देशस्याऽविधात् इति । अणग्रहणं किम् ? ।
रीङ्गिजादीनां रपरत्वं मा भूत् । मात्रोयति । क्रियते । तथा ढकि
लोपोपि रपरः स्यात् । एवं च सूत्रवैयर्थ्योपत्तौ सामर्थ्या-
दनेनालोच्यविधि बाधित्वा सर्वादेशः स्यात् । तथा होता-
पोतारावित्यत्रानङोपि रपरत्वे संयोगान्तलोपे च कृते तस्या-
ऽसिद्धत्वाच्चलोपो न स्यादिति दिक् । अथ यो रिङादिवृण्
स रपरः कुतो नेति चेन्न । अनादेशत्वात् । आदेशत्वं हि
समुदाये विश्रान्तम् । न चैवं कृष्णाद्विरित्यादौ रपरत्वं न
स्यात्पूर्वरसमुदायस्य स्थानित्वादिति वाच्यम् । पूर्वपरयो-
रिति द्विवचननिर्देशेन सङ्घितयोरवयवयोरैव स्थानित्वा-
वगमात् । अत एव द्वयोः स्थानिनोर्भिन्नादिषु नत्ववद्वावा-
देशो मा भूतामिति तत्रैकग्रहणं कृतम् । तस्माद्वारस्यापि
स्थानित्वमस्यैव । तदुक्तं—'यो ह्युभयोः स्थाने भवति
लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेश'मिति । तस्मादेकादेशेपि
रपरत्वं भवतीति स्थितम् । स्यादेतत्—उक्तरीत्या ऋत
उदित्युकारादेशस्यापि रपरत्वं स्यात् । तथा च विभक्ति-
सकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य रीरीति लोपे ढलोपइति दीर्घेण
भातुः पितृरिति प्रामोतोति चेत् । मैवम् । रुत्वस्याऽसिद्धत्वेन
रात्स्येति सकारलोपे रेफस्य विसर्गेण रूपसिद्धेः । नन्वेवं
मातुः कार्यमित्यत्र पत्वं स्यात् । 'इदुदुपस्य चाप्रत्ययस्येति
सूत्रात् । न चायं प्रत्ययविसर्जनीय एवेति वाच्यम् । अका-
रस्य प्रत्ययावयवत्वेऽप्यप्रत्ययतया तदादेशस्य सुतरामतथा-
त्वादिति चेत् । उच्यते । 'ऋत उ'दित्येकादेशस्य परादि-
ग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावत्सान्तरस्य प्रत्ययसम्बन्धा, सकारे लुप्ते
त्ववशिष्टस्यैव प्रत्ययसम्बन्धा । एकदेशविकृतरथोपसङ्ख्यानात् ।
'स्थानिवदादेश' इत्यत्रादेशग्रहणाद्वा । अत एव यको यकारे
लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसम्बन्धोऽयुक्तम् तथा चाऽप्रत्ययस्येति षत्व-
निषेधः सिद्धः । न चैवं प्रत्ययावयवस्थानिकत्वेपि प्रत्यय
स्थानिकत्वाऽभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । अप्रत्ययस्ये-
त्यनुवादे परिभाषानुपस्थानेन स्थानेयोगस्य दुर्लभत्वात् ।
अवयवावयवविभावस्य पष्ठधर्तत्वसम्भवात् । नन्वप्रत्ययस्येति
पठ्युदासः, तथा च पूर्वान्तत्वेनैकादेशग्रहणात्त्वं स्यादेव ।
किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेपि सम्भवति सामानाधिकरण्ये
वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वात् । अप्रत्ययो यो विसर्गस्तत्त्व
षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः । तथा चाग्निःकरोतीत्यादौ
निबद्धानेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्मा भूत् षत्वम्, मातुः
कार्यमित्यादौ तु स्यादेवेति चेत् । इहेदं तत्त्वम् । कस्काविषु
भ्रातुभ्युत्रशब्दस्य पाठो ज्ञापकपदादेशशालोपनिर्घृष्टपरस्य
षत्वं न स्यादिति । यदा प्रसज्यप्रतिषेधवैयधिकरण्यान्वायेव
ज्ञाप्येते । यत्तु भाष्यं—'लुप्यते प्रत्ययो रात्स्येति' । यच्च
कैमटकृतं तस्यास्थानम्—'रुत्वे कृतेऽवशिष्टः सकार एव
प्रत्ययसम्बन्धः स तु लुप्त' इति । तदुभयमपि चिन्त्यम् । इह

सिद्धं तु प्रसङ्गे परत्वादिति पक्षे यद्यप्यरारादिरूपेण विधानादभक्तत्वादिसङ्केह नास्ति तथापि सम्प्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या तृतीयपक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिन्तितम् । तत्राऽभक्तत्वपक्षे परादिवपक्षे च वज्रे श्यादातुरदखे रपरखे च कृते हलादिः शेषेण रेफो न निवर्त्तत । अभ्यासावयवस्यानादेर्हल एव तेन निवर्त्तनात् । तस्मादन्तर्ग्रहणमनुवर्त्य पूर्वान्तपक्ष एवेह स्थापित इति संक्षेपः ॥

अलोन्यस्य । स्थानवष्टोनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्तदन्त्यस्याऽलः स्थाने बोध्यम् । त्यदादीनामः । सः । यः । स्थानवष्टोति किम् । आर्द्धधातुकस्येदं तु च ऋकारात्पूर्वो मा भूत् । इदं च वष्टोस्थानेयोगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते । अल इति किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्त्विति दत्तं परमानुद्धृत्यामित्यादावन्यस्य पदस्य मा भूत् । एतेनाऽल इति जसन्तमाश्रित्याऽलान्तात्मा आदेशा अन्त्यस्य स्युरिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । अन्त्यस्य पदस्यापि प्रसङ्गात् । किं चैवं लाघवार्थमलान्त्यस्येत्येव सूत्रयेत् । अपि चाऽऽर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपः पादशतस्य सङ्ख्यादेरिति लोपो ढकि लोपश्च सर्वादेशः स्यात् । ततश्च विरजो करोतीत्यादि न सिध्येत् । यत् 'अल' इति जसन्तमिति पक्षे अनेकादिशस्त्वसर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्प्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवोपवर्णनं, तदपि न, वष्टोति पक्षेपि किञ्चेत्यत्र डिदेवानेऽकाल् अन्त्यस्य स्यात्, न तु अङिदपोति नियमाश्रयणेनानेकाल्प्रहणप्रत्याख्यानसम्भवात् । वस्तुतस्तु पक्षद्वयेप्यनेकाल्प्रहणं कर्त्तव्यमेव । अन्यथाऽतो भिस ऐसित्यादिपञ्चमीनिर्देशेष्वाकाल्प्यादेशः परस्यादेः स्यात् । सत्यनेकाल्प्रहणे परत्वात्सर्वादेशः । अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितम् । तथाहि—अलोन्यस्येत्यस्य द्वावपवादौ । आदेः परस्य, अनेकाल्शित्सर्वस्येति । तत्र प्रथमस्यावकाशः ईदासः, बहोर्लोप इति । आसीनः, भूयान् । द्वितीयस्यावकाशः—अस्तेभूरित्यादि । 'अतो भिस' इत्यादेः परत्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धं—गमैरित्यादि । न चादेः परस्येत्यत्राऽल इति जसन्तमनुवर्त्य रामैरित्यादि साधनीयमिति बाध्यम् । तथा सति भूयान् भूमेत्याद्यसिद्ध्यापरोः । तदेवं कार्यस्यान्येत्यनुसंहारो व्याख्यातः । किञ्चेत्याद्यग्रिमसन्दर्भानुगुणत्वात् । यदा वष्टया एवाऽयमनुसंहारः । या स्थानेयोगा वष्टो सान्त्यस्याऽलो बोध्येति । अत्र पक्षे किञ्चेत्यस्यायमर्थः, यत्र डिदादेशो विधीयते तत्र वा वष्टो सा अन्त्यस्याऽल इति । एवमप्रेषि ॥

किञ्च । किदनेकाल्प्यन्त्यस्य स्यात् । दक्षा । दध्ने । अनन्यायद्विस्वेष्वनञ्छिपु चरितार्थमिदं तातकि परेणानेकादिशस्त्वसर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ननुस्पर्गाववादोर्युक्तो विप्रतिषेध इति चेत् । सत्यम् । सर्वादेशेपि तातकि गुणवृद्धिनिषेधरूपं प्रयोजनं सम्भाष्यते । तावता च किञ्चिद्विलम्बेन प्रयुक्तोऽयमपवादोऽस्मिन्निषेधे उत्सर्गेण समकक्षतामावह

इति युक्तो विप्रतिषेधः । यदा परस्मैत्वेत्यानन्तरन्तिष्ठोस्तादिति वक्तव्ये क्लिकरणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्तिः । अस्तु वा विनापि विप्रतिषेधे सर्वादेशः । प्रवृत्तस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थस्य सर्वादेशतामन्तरेणानुपपत्तेः ॥ [अलोन्यस्य] ॥

आदेः परस्य । परस्य यद्विधीयते तदादेरलो बोध्यम् । ईदासः । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः । आसीनः ॥ [आदेः परस्य] ॥

अनेकादिशित्सर्वस्य । अनेकाल्प्यादेशः शित्सर्वस्य स्यात् । अस्तेभूः । भवति । इदम इश् । इतः । किञ्चेति नियमासिद्धेऽनेकाल्प्रहणमपवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । यत् कृत्तिकारैर्जंशसोः शिरिति शित उदाहरणं दत्तम् । तच्चिन्त्यम् । सर्वादेशतां विना तत्र शित्सर्वस्याऽभावात् । सर्वादेशतायाश्चानुपूर्व्यादनेकाल्प्येनैव गल्दादेशादिष्विव सिद्धत्वात् । तथाहि—गल्दाशिप्रभृतयो यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययसङ्घाः । ततः प्रत्ययान्तिवप्रयुक्ता इत्यङ्गा । ततो लोपः । तत एकात्वे सत्यपि न सर्वादेशशुक्लतिः । उपजीव्यविविधापत्तेः । अत एव हि कर्त्तर्यादौ न सर्वादेशतैत्युक्तम् । शकारेणानुबन्धेन इदप्रभृतीनामनेकाल्प्यादेव सिद्धे शिद्ग्रहणं नाऽनुबन्धकृतमनेकाल्प्यमिति ज्ञापनार्थम् । तेन दिवउत् अर्बणक्षसावित्यादेर्न सर्वादेशश्रुतेति बोध्यम् । ननु कथं ज्ञापकता, 'ध्वसोरैद्वावभ्यासलोपश्चेत्येतदर्थतया, शिद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि 'लोपश्' इति छिद्यते, संज्ञायां च कृतं शित्वं तत्रानुपशुक्तं सत्संज्ञिनि फलति, कमुटष्टित्ववदिति सिद्धान्त इति चेत् । सत्यम् । 'अनेकान्ता अनुबन्धा' इति पक्षे 'नानुबन्धकृतमनेकाल्प्यमित्यस्य प्रयोजनाऽभावात्तदभिप्रायको लोपशित्छेद इति सिद्धान्तः । 'एकान्ता' इति पक्षे तूक्तरीत्या ज्ञापकमावश्यकम् । 'ध्वसो' रित्यत्र तु 'लोप' इत्येव छेदः । 'लोपो यी'ति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः । वार्त्तिकमते तु नाऽनर्थकेलोन्यविधिरित्येव सिद्धम् । न चानन्यासविकारेष्विति पर्युदासस्याऽयं विषयः, लोपस्य विकारत्वाऽभावात् । रूपान्तरापत्तिर्हि विकारः । यथा भृशामित् अक्षिपिपत्योश्चेत्यादिः । अत एव परस्परशार्वा लोपो विकारात्पृथगुपात्तः—'लोपागमवर्णविकारश्चो हि वेदं परिपालयिष्यती'ति । उक्तं च पृषोदराद्रीनीति सूत्रे कैयटेन 'द्वौ चापरी वर्णविकारनाशा' इति । वस्तुतस्तुपदेशावस्थायामेवान्तरङ्गतयेरसंज्ञा । अत एवोच्चरितप्रवृत्तिसिद्धेऽनुबन्धाः स्मर्यमाणाः सन्त एव कार्यनिर्वाहयन्तीति सिद्धान्तः । इदं चोत्तरसूत्रे एव कैयटे स्फुटम् । तथा च दिव उत् अर्बणक्षसावित्यादेरनेकाल्प्यमिति सिद्धापनं व्यर्थम् । शिद्ग्रहणं च सुतराम् इदम इश्, इदं किमोरीदकीतीतीतीत्यु शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशताका-

प्राक् नलोपः । यत् कृते पि सर्वादेशे प्रयोजनाऽभावाच्छकार-
स्येत्सङ्घा न स्यादिति ह्रस्वत्तेनोक्तम् । तत्र । लोपस्यैव
प्रयोजनत्वात् । न चैवमुच्चारणवैयर्थ्यं, सर्वादेशस्यसम्पादनेन
कृतार्थत्वादिति दिक् । तस्मादिह मूत्रभाष्यकृतोरभिप्राय-
श्चिन्त्यः । इह नाऽनेकारिण्यदिति पठित्वा अन्यस्यादेरिति
आनुवर्त्यानुसंहारद्वयनिषेधे सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् ॥

इति श्रीमट्टोजिदीक्षितविरचिते श्रीशब्दकोशसुमे प्रथमा
ध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

स्थानिवदादेशोनल्लिङ्गौ । आदेशः स्थानिवत्कार्यं

लभते प्रवर्तयति च । तृतीयान्ताद्धतिना स्थानिना तुल्यं
वर्ततेति वाक्यार्थत्वात् । यद्रूपवैकल्यादुपदेशाऽवृत्तौ मत्या-
मतिदेशो मृग्यते तच्चेद्वृत्तं, स्थान्यलोऽसाधारणं न भवेत् ।
आवधिषोष्ट । अत्र हन्तेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्वेगपि
भवति । 'आङो यमहन' इत्यत्र हि अन्नाश्रीयते । 'रामाये'
स्यादौ 'सुविचे'ति दोषं कर्त्तव्ये यद्यपि यज्ञादौ इत्यलाश्रीयते
तथापि न, तत्र तद्विरुद्धप्रयुक्ता सुविचेत्यस्यावृत्तिः । यादेशस्य
वञ्जादित्वात् । सुप्त्वैकल्यात्पददेशस्याऽप्रवृत्तिः । सुप्त्वबेह
यद्यपि 'ए' इत्यस्मिन्नलि बसंते तथापि न तदलोऽसाधार-
णम् । भ्यामादौ समुदाये विभ्रान्तेः । इदं च कार्यकाल
पञ्चाश्रयेणोक्तम् । यथोद्देशपक्षे तु सुप्संज्ञाया अपि शास्त्रीय
स्वात्सेवातिदिश्यते । तत् उपदेशेनैव दीर्घ इति न किञ्चि
त्कष्टम् । एतेनाऽऽदितामरुदितमत्यादाविडागमोपि
व्याख्यातः । तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसम्भवादिति
दिक् । अत्र धात्वङ्गकृतक्षिताभ्ययसुसिक्त्वादेशाः
प्रयोजनमिति वृत्तिकृतः । उदाहरणदिक् चेयं, न तु परि-
गणनमिति अमितम्यम् । च्लेः मिजित्यादीनामसङ्गहापत्तेः ।
क्रमेणोदाहरणानि—अस्तेभूः । आर्द्धधातुके विवक्षिते ।
अत एवाऽङ्गात्पृथक् धातूपदानम् । धातुस्वादातुप्रत्ययाः ।
अभ्यम् । केन काभ्यां कैः । अङ्गस्वादिनादेशदोषैरभावाः ।
कृत्—प्रकृत्य । कृत्वा । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् ।
अव्यतनम् । तद्धितत्वात्तदन्तत्प्रयुक्ता प्रातिपदिकसंज्ञा ।
कदंबः । स्थानिवद्भावेनाव्ययत्वादभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । स्थानेन्तरतमपरिभाषया गतार्थत्वात् ।
'अधोऽध' इति तृदाहरणमाह्निकद्वित्यस्य स्थाने द्विचचन-
रूपत्वासंभाष्यते, किन्तु तत्रापि फलं दुर्बलम् । तस्मादधोऽधः
काम इत्युदाहार्यम् । अतःकृकमीति प्राप्तस्य सत्त्वरभाव्यय
त्वात्पुन्युदासः । यत् कृत्तौ प्रस्तुत्येत्यव्ययादेशोदाहरणम् ।
तच्छिन्त्यम् । स्वभावाप्रत्याऽनव्ययत्वात् । तदन्तविधेः सर्वैक
वाक्यतया सिद्धान्तितत्वात् । न च अहत्स्वार्थावां वृत्तौ क्व
आनयक्यासर्वे सर्वपदादेशा इत्यभिप्रायेणैदमिति वाच्यम् ।
'ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुगभावापत्तेरिति दिक् । सुप्-
रामाय । तिक्—अपचताम् । तिक्न्तत्वात्पदत्वम् । नः

नः । पदत्वाद्गत्वादि । नन्वेवमवोच इत्यस्यापि पदादेशत्वादेव
गतार्थतेति चेत्सत्यम्, गोवत्कीवर्द्व्यायेनाव्ययग्रहणादिति दिक् ।

इह काभ्यामित्यादावादेशः कार्यं लभते, केन कैरित्यादौ
तु परस्पर प्रवर्तयतीति विवेकः । ननु वत्करणं मास्तु, 'स्था-
न्यादेश' इत्येतावताप्यसंयोगाल्लिट्किदित्यादाविव वत्यर्थत्वा-
भात् । यदाहुः—'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि
वर्ति वत्यर्थं गमयतां'ति । न च स्थानी आदेशं प्रतिपद्यत-
इत्येव वाक्यार्थः किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्तदादेशविधाय-
कैरेव गतं भवताम् । न चादेशः स्थानिरूपमापद्यते । वचन-
द्वयप्रामाण्याच्च विकल्प इति वाच्यम्, वा ल्घित्यास्मभात् ।
न च चक्षिः ख्यायादेशः स्थानीति वचनद्वयप्रामाण्या-
त्सर्वत्र विकल्पापत्तौ लिख्येवेति नियमार्थं तस्यादिति वा-
च्यम् । एवमपि विभाषा लुङ्लुङोरित्याद्यप्रतिविभाषा बाप्र-
हणवैकल्यापत्तेः । अस्तिभूभ्यां रूपद्वयसिद्धावस्तेभूरित्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्राहुः—वत्करणाऽभावे स्थानां आदेशस्य
संज्ञा स्यात् । प्रायेण ह्यस्मिन्पादे संज्ञासुत्राण्येवारभ्यन्ते ।
ततश्चाज्यमहन इत्यात्मनेपदं वपरेव स्यात्तु हन्तेः । न
च स्वरूपमिति हन्तेरपि ग्रहणम् । 'अशब्दसंज्ञे'ति निवे-
धात् । न च स्थानिनः संज्ञात्वे 'सिद्धं धर्मिण'मित्यादि-
न्यायबाधः । 'अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि
विनियोग'इति पक्षे संज्ञाया एवोद्देश्यकोटिनिवेशात् । न
चैवमाङ्गे बधियमस्येव न्यादिति वाच्यम् । 'वध हिंसाया'-
मिति भौवादिकस्यापि ग्रहणापत्तेः । न चैवमाङ्गे वधयम
इति पञ्चताम् । अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न भौवादिकेऽपि-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । सकलहन्त्यादेशसङ्गहाधर्मको यमहन
इत्यस्यैव वाच्यत्वात् । तथा चाऽऽवधिषोष्टवदाज्जन्ते इत्यत्राप्यात्म-
पदं सिद्धम् । तथाहि—हन्तेर्लिट् लसामान्यापेक्षत्वाद्दन्ते-
रहत्वात्तिवादिषु कृतेषु परस्वनित्यस्वाभ्यां शेषात्कर्त्तरोति
बाधित्वा लिटि धातो'रिति द्विःप्रयोगे ऽभ्यासस्य जुषे
ऽभ्यासात्परस्य धावे एकदेशविकाराऽसम्भवेन समुदायस्य
समुदायादेशत्वाद्धन्त्यादेशत्वं, ततो बधिसा सह तुल्ययोग-
क्षेपतैवेति दिक् । अस्तु वा स्थानिन आदेशः संज्ञा, तथाप्यनिष्टं
तुल्यमेव । तथाहि 'अस्यतिवक्तो'त्यत्र ख्यातिपदेन चक्षिषेव
गृह्यते. कुत्रिमत्वात् । तथा च 'समचक्षिष्टे'त्यत्राङ् स्यात्,
आरुषते'त्यत्र च न स्यात् । न चैवं 'चक्षिः' इत्येव न्यात् ।
अनुबन्धनिर्देशेनापि यङ्लुङ्वारणसम्भवादिति वाच्यम् ।
एवमपि गाकुःपादिसुत्रे गाका इत्याङ्गोपेक्षापत्तेः । इक्षिव-
चनसामभ्याद्वयमवगतिः स्यात् । 'गमेरिट्परस्मैपदेवि'
त्यत्र लृण्डिकामेव ग्रहणं स्यात् । तस्मात्कर्त्तव्यमेव वत्क-
रणम् । नन्वेवं वत्करणाऽभावाधीनलाघवानुरोधासंज्ञाप्रकर-
णादन्यत्रैव स्थानिवद्भावप्रकरणं क्रियतामिति चेन्न । तथा
सत्त्वादेशग्रहणं विना वाक्यार्थोऽनिर्वाहे बहुगौरवापत्तेः ।
सिद्ध्यन्ते त्वादेशग्रहणमतिरिच्यमानमानुमानिकसंभवात्

भवतीति तद्वलेनैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यास्यते । अपि च काममतिदिश्यतां वेति वक्ष्यमाणमपि वत्करणायत्तमिति दिक् । स्यादेतत्—यदि संज्ञाप्रकरणे वत्करणं विना अतिदेशाऽलभ्यमस्तीति किं किदित्यादौ का गतिरिति चेत् ? उच्यते । किदिति न संज्ञा, 'न क्त्वा से' इति ज्ञापकात् । न हि क्त्वाः कित्संज्ञा प्राप्ता या निविध्येत । ननु 'मृष्टमृदे'ति प्राप्ता सा निविध्यता, वचनद्वयसार्थक्याय च विकल्पोऽस्ति चेन्न । 'मृष्टमृदे'त्यत्रैव वाग्रहणस्य सम्भवात् । किंच 'गिष्ठा शो' इत्यादि व्यर्थं स्यात् । न हि शोडादिभ्यो निग्रायाः केन चित्संज्ञा प्राप्ता । एवं किदित्यतिदेशः, किंसाह्वयार्थः । किं च किदित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहज्यादिसूत्रे ऽस्यैव ग्रहणं स्यात् कृत्रिमत्वात् । तथा च 'न वश' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । वावश्यतश्च तत्र संप्रसारणाप्राप्तेः । किं च विकृति चेत्यत्राऽस्याऽग्रहणं स्यात्, संज्ञास्वरूपानुच्चारणात् । तथा च 'गाळकुटादी'त्यत्र कुटादिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । 'बहुगणे'त्यत्र तु संख्येत्यतिदेशः । अन्यथा टिपुमादिबदेकाक्षराया एव संज्ञायाः कर्तव्यतापत्तेः । 'किंकनौ लिट्'चेत्यादि तु न संज्ञाप्रकरणं, तेन लिट्बदित्यतिदेशो निर्वाध इति दिक् । अथादेशग्रहणं किमर्थम् ? । स्थानिवदित्येतावतैव सम्बन्धिशब्दमहिम्ना तद्धाभात् । यथा 'पितृवदधीते' इत्युक्ते 'पुत्र' इति गम्यते इति चेत् । सत्यम् । द्विविध आदेशः,—अस्तेर्भूरित्यादिः प्रत्यक्षः । तेस्तुरित्यादिस्वानुमानिकः । तत्र 'हीकारेणेकारान्तः स्थान्वनुमीयते । उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च तेस्तुरिति फलितार्थः । तत्राऽसत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तुभयपरिग्रहः । तेन पञ्चवित्यादेरित्त्वत्त्वात्पदसंज्ञा सिद्धयति । नन्वेवमित्यादि यथाश्रुतमस्तु । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्यान्त्यादेशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यैव प्रसङ्गसम्भवात् । तथाहि—'षष्ठीस्थाने योगे'त्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चाऽर्थवतः । अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्छेः सिजादावसम्भवीदं, तथापि सति सम्भवेऽर्थप्रयुक्तप्रसङ्ग एव ग्राह्य इत्यादेशग्रहणेनैव ज्ञाप्यते । उक्तम्—'सर्वे सर्वं पदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' । पदमिहाऽर्थवत्,—पद्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । तथा च वार्त्तिकं कार्यविपरिणामाद्वेति । कार्यमिह ज्ञानं, योग्यतावत्त्वात् । तथा च ज्ञाननिष्ठमुत्पादविनाशादिकं विषये आरोप्यते इति भावः । नन्वेवं दुद्धिविपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशभावत्वेऽपवादोऽप्युत्सर्गकृतं स्यात् । तथाहि—कप्रत्ययान्तादप्यणन्तत्वप्रसूको जीप्यात् । अत्राह वार्त्तिककारः—सिद्धन्तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनादिति । षष्ठीस्थानेयोगे-

त्यनुवृत्तौरिति भावः । न चाऽपवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । नाभि नमभेत्यादौ तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या । विश्रवणरवणेत्यादीनि तु शब्दान्तराणि प्रत्ययविषयाणि बोध्यानि । विश्रवःशब्दात्तु प्रत्ययो न भवति,—अनभिधानादिति भावः । तथा च विदूराभ्य्य इति सूत्रे भाष्यम्—'वालवायो विकूर्' च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति च ब्रूयाजिस्वरीवदुपाचरेत् । इति । अस्मिन्त्यक्षे 'षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने आदेशा विधीयन्त' इति वृद्धिः सूत्रस्थं भाष्यं यथाश्रुतमेवेति निर्वाचम् । यत्तु स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशेत्येवंपरतया कैयटेन भङ्गकृत्वा व्याख्यातम्, तदत्रत्यपक्षान्तराभिप्रायेणेऽयवधेयम् । अथ वा इयनः शिस्करणं ज्ञापकम्—अपवादे उत्सर्गकृतं नेति । न च पिस्वनिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । निस्त्वादेव तत्सिद्धेः । निस्त्वं ह्याद्युदात्तार्थम् । इयनः पिस्वे तु पिस्वादनुदात्तत्वे लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे च धातुस्वरेणैव सिद्धौ किं निस्त्वेन । न चानेकाधु विशेषः । दिवादी तदभावात् । बावृत्तवर्त्तनस्य स्तीति चेन्न । वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् । न न्व भ्वादिपाठेन सिद्धेस्तदर्थेयम् । स्वादिपाठस्य वृद्धयः स्यसंनोर्नित्याद्यन्तर्गणकार्यं उपक्षीणत्वात् । नन्वेवं 'ततो वाक्यमात्रा सा रामशालां न्यविश्वते'ति भट्टिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न, तत्र वाशब्दस्यैवार्थतया कामयमानेव न तु तथा, किं तु छलनार्थमागते यथा । अत्र कैयटः—ताच्छील्यादिविषये चानांश्च इयनो निस्त्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यादिति । तत्र हि लसार्वधातुकाभावादनुदात्ताऽप्राप्या चित् इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तमिदं च । तत्राऽपि निष्ठाप्रमेव निस्त्वं किञ्च स्यादिति तस्याशयः । न स्वेतद्युक्तम् । अन्यत्र विकारेण्य इति पशुदासाच्छयस्वरस्य दुर्बलत्वात् । न च निस्त्वसामर्थ्यात्तद्व्यतिरेकः, लसार्वधातुके चरितार्थत्वात् । तत्र स्थानिवद्भावकत्वेन पिस्वेन गतार्थेति चेन्न । इह निस्त्वेनाऽपि तद्देशपशुदासयोरन्यतरस्मिन्प्रवक्ष्यबाध्येऽपि तद्देशवाधस्यैव न्याय्यत्वात् । 'पूर्वांवाधन्ते नोत्तरा'निति न्यायाच्च । यत्तु कैश्चिज्ज्ञानशान्तस्याद्युदात्तत्वमिष्टमित्येवंपरतया कैयटग्रन्थं व्याख्याय विकारेण्योन्यत्रेति पशुदासस्तु यत्र विकरणः स्वरभाक्तद्विषयः, इह तु [विकरणो न स्वरभाक्, किन्तु] विकरणात्तमेव स्वरभाक् । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तादित्युक्तम् । तदेतन्निर्मूलम् । धुसंज्ञासूत्रशेषस्थेन खड्गशूत्रस्थेन च भाष्येण विरुद्धं चेत्पुनरेवम् । किञ्चातोऽनुपसर्गे क इति कापवादस्य गापोऽपि टकः कित्करणं ज्ञापकम्—नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति ।

अनखिषाविति किम् ? । तेन तस्मात्तस्य तस्मिन् विधीमा भूत् । तत्राऽल्ल विधी यथा—व्यूढोरकेन । अत्र सोपदादाविति विसर्जनीयस्य स्थाने विहितस्य सकारस्य स्थानिवद्विषाद्विसर्जनीयस्य अदसुपदेशादव्यवायइति गर्भं प्राप्तम् ।

अलः परस्य विधौ यथा—द्यौः । पन्थाः । सः । अत्र ईदृश्या-
दिलोपो न भवति । अलो विधौ यथा—दिव उत । शुक्रामः ।
लोपो व्योर्बलीति लोपो न भवति । उत्स्वविधानन्त्वहर्वि-
मलघु इत्यादौ चरितार्थम् । अलि विधौ यथा—यजेः क्तः,
इष्टः, क इष्टइत्यत्र सम्प्रसारणस्य स्थानिवत्त्वात्कोयष्टेत्यादाविव
इति चेत्सुत्वं न भवति । स इष्ट इत्यत्र एतत्तदोः सुलोपो
न भवति । 'अनल' इत्युक्तेऽपि सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्या प्रागु-
क्ताऽनेकविभक्त्यर्थसङ्ग्रहो यद्यपि सम्भवति तथापि त्रिविधशब्दो-
पादानमप्राधान्येनाप्यल आश्रयणे निषेधार्थम् । तेन 'प्रपठे'-
त्यादि सिद्धम् । अत्र हि वलादेरित्यप्राधान्येनाऽप्यल आश्रितः, न
तु प्राधान्येन । स्यादेतत्—स्थान्यनुबन्धकार्याण्यपि तर्हि
निषिध्येरन् । तथा च प्रदीव्येत्यत्र स्थानिवद्भावेन किञ्च न
लभ्येतेति चेत् । न । 'ज्ञेयान्ता अनुबन्धा' इति पक्षेऽनु-
बन्धानां स्थान्यत्त्वाऽभावात् । एकान्तपक्षेऽप्यन्तरङ्गे लोपेना-
देशसम्बन्धात्प्रागेवानुबन्धानामपहारात् । 'न ल्यपी'ति लि-
ङ्गाच्च । यत्तु सेष्वापि चेत्ति श्लोकमुच्यते तत्पाक्षिकम् । अपि-
द्वचनसामर्थ्यात्स्थानेतरतमपरिभाषया प्राप्तमनुदात्तत्वं न
भवतीत्यस्यापि सुबलत्वात् । यद्यपि सामान्यातिदेशे विशे-
षानतिदेश इति सिद्धान्तः । उपस्थितसामान्यप्रयुक्तभेदेस्त-
दाक्षिण्यप्राप्तसामान्यभेदे विध्याकाङ्क्षापूरणे सत्यनुपस्थि-
तस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाऽभावात् । अत एव ब्राह्मण-
वदस्मिन्नाश्रये वक्तव्यमित्युक्ते मातरादिविशेषकार्यं नाति-
दिश्यते । अत एव चाशंसायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसामान्ये
विहितयोरुल्लङ्घनयोरेवातिदेशो न तु भूतविशेषे विहितयो-
र्लङ्घनयोरेवातिदेशः सिद्धान्तः । तथापीह सूत्रे 'न ल्यपी'ति लिङ्गा-
द्विशेषोपपत्तिरिदृश्यते । किति परतो विहितमित्त्वं निषेधं हि
न ल्यपीत्यारभ्यते । किञ्च क्वाविशेषधर्मः, सेट् के तदभा-
वात् । तेन प्रदीव्येत्यादि सिद्धम् । तस्मान्न ल्यपीत्येव सूत्रं
विशेषातिदेशेऽनुबन्धकार्यातिदेशे चेत्प्रयुज्यते श्लोकमिति
स्थितम् । यत्तु प्राञ्जः—अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेश-
श्लोक इति । तच्चिन्त्यम् । व्यूढोरस्केन क इष्ट इत्यादौ
विसर्गत्वस्य यणत्वस्य च व्यापकीभूतयोरट्त्वहर्त्वयोर्निषेधेन
चरितार्थत्वात् । यद्यपि क्वादेशे कृत्वप्रत्ययत्वाद्यतिदेशमभ्यु-
पेत्य क इष्ट इत्यादौ हर्त्वादिविशेषातिदेशो न प्राप्नोतीति
मिश्रैरुक्तम् । तत्र विसर्गत्वयणत्वयोरट्त्वहर्त्वस्य कथं विशेष-
धर्माविति विपक्षित एव विदाकुर्वन्तु । यद्यपि 'तत्स्थाना-
पन्नस्तद्धर्म लभत' इति न्यायसिद्धम् । अत एव ब्रौहिस्थाना-
पन्नेषु नीवारेषु वचनं विनैव ब्रौहिधर्मो अवघातादयः
क्रियन्ते । तथादि तेषां प्रकृताऽपूर्वसाधनत्वप्रयुक्ततया युक्तं
नीवारादावनुष्ठानम् । 'आलो यमहन' इति हन्तेरात्मनेपदं
तु न हिंसावर्थाभिधानप्रयुक्तं येन वधो भवेत् । किन्तु
स्वरूपमिति वचनात्स्वरूपविशेषप्रयुक्तम् । अत एवाऽ-

तृणेष्टित्यादौ न भवति । तस्माद्युक्त एवातिदेशारम्भः ।
स्यादेतत्—मा भून्यायेन गतार्थता, श्लापकात्तु भविष्यति ।
तथाहि—युष्मदस्मदोरनादेशश्च । सूत्रेऽनादेशग्रहणं
श्लापयति,—'आदेशः स्थानिवत्स्या'दिति । अदो जगिषरिति
सूत्रेति कितीत्येव सिद्धे व्यग्रग्रहणमनस्विधावित्तीममंशं
श्लापयति । अप्राधान्येनाप्यल आश्रयणे निषेध इत्यंशं च ।
तथा च किं सूत्रेणेति ? उच्यते । उत्तरार्थं तावत्स्थानि-
वदादेश इति कर्त्तव्यमेव । तस्यैव योगावभागात्त्रेणोपपत्तौ
सत्यामर्थापत्तिकं वचनं न कल्प्यम् । एवं स्थितेऽनस्वि-
धावित्ययमर्थः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते । उत्तरसूत्रे द्वितीय-
विधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं च । तत्प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते ।
एतदेव च सकलमभिसन्धायोक्तं भगवता—'आरभ्यमाणेष्व
स्मिन्सूत्र' इति । स्यादेतत्—अस्तु सूत्रारम्भः, तथापि कार्या-
तिदेश एवायमिति कुतः, प्रकारान्तराणामपि सम्भवात् ।
तथाहि—अतिदेशः षोढा-निमित्तैर्व्यपदेशतादात्म्यार्थस्वकार्य-
रूपातिदेशभेदात् । तत्र निमित्तमशक्यमिति दृष्टम् ब्राह्मण्य-
वत् । नहि ब्राह्मणस्याऽप्रयोजनादौ निमित्तभूतं ब्राह्मण्यं
वचनशतेनापि क्षत्रियेऽतिदृष्टुं शक्यते । 'पूर्ववत्सन' इत्य-
त्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं क्त्वादि न सन्नतेऽतिदिश्यते ।
किं तु प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधाने सत्यप्यात्मनेपदं
प्रवर्त्तयतीत्येतावन्मात्रमिति दिश्यते । एतावतैव च निमित्ता-
तिदेशोयमिति व्यवहारः । न चायं कार्यातिदेश एवास्ता-
मिति वाच्यम् । चिक्रंसते प्रचिक्रंसतइत्यादावित्प्रसङ्गात् ।
निमित्तातिदेशपक्षे त्वनुपसर्गः प्रपूर्वश्च क्रमिरेवेह सना
व्यवहितोप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तितवानिति स्नुक्रमोरनात्मनेपद-
निमित्त इति नियमादिपन्नं भवति । निमित्तं हि तत्र फलोप-
हितमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यतामात्रमिति वक्ष्यामः ।
सिद्धं त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येष्ट प्रतिषेधादिति
वाचिकरीत्या त्विहापि कार्यातिदेशता सुबलं न्याय्या चेति
तत्रैव वक्ष्यते । व्यपदेशातिदेशस्त्वाद्यन्तवदेकरिमन्त्रित्येक-
स्मिन्नप्यादिरन्त इति च व्यपदेशेऽतिदिष्टे तत्तत्सूत्रैरेव कार्या-
णाति भावः । तथा च प्राञ्जः—आद्यन्तवद्व्यपदेशो
निमित्तं पूर्ववत्सन इति । एतच्च निर्मूलमिति तस्मिन्नेव
सूत्रे हरदत्तः । तस्यायं भावः—कार्यातिदेश एव तत्र युक्तः ।
सर्वातिदेशानां कार्यार्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात् । अत एव
कार्यातिदेशाभ्युपगमे यत्र बाधकावतारस्तत्रैव प्रकारान्तरा-
नुसरणम् । न चाद्यन्तवत्सूत्रे तदस्ति । प्रत्युत व्यपदेशाति-
देशपक्षे एव बाधकम् । तथाहि कुर्वते कुर्वे इत्यादावन्त्यव्य-
पदेश आदिव्यपदेशश्चास्तु । तथाप्यन्योऽजादिरित्येत्येवं रूपस्य
बहुव्रीह्यावस्थाऽमावाष्टिसंज्ञाया अभावे टेरित्वं न स्यात् । कुर्वत-
इत्यादौ दृष्टस्य टेरित्वाख्यस्य कार्यस्यातिदेशो तु न कश्चिदोष
इति । तादात्म्यातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः । सुभा-
मन्त्रिते पराङ्गवत्त्वर इति यथा । तेन 'यत्ते दिवो दुहितर्मत्तं

भाजन'मित्यादावामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसूत्रेण पदात्परस्या मन्त्रितस्य क्रियमाणो निघातो दिवो दुहितरिति समुदाये प्रवर्त्तते । शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवृत्तकर्मणेत्यत्र पाक्षिको वक्ष्यते । कार्यतिदेशो गोतोषिदित्यादिः । रूपातिदेशस्तु 'द्विर्बचनेचि' 'तृज्वत् क्रोष्टु'रित्यादिः । तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत् । उच्यते । कार्यस्य प्राधान्यात्तदिदेश एवायम् । अतिदेशान्तरे बाधकसत्त्वाच्च । तथाहि—निमित्तव्यपदेशातिदेशौ तावत्पाक्षिकावित्युक्तम् । शास्त्रातिदेशोप्येवम् । तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहावस्थितयोः स्यात् । भुवामन्त्रितयोरेव । इह तु स्थानी आदेशेन अपहृत इति तदसम्भवः । रूपातिदेशे त्वादेशविधानं व्यर्थं स्यात् । न च यच्चनद्वयप्रामाण्यादिकल्पः । विभाषालुङ्ग-
ङोरिति विकल्परम्भात् । तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितम् । यत्तु न्यासकारेणोक्तं—'व्यपदेशातिदेशस्संज्ञा-
पक्षे पर्यवसन्नः । स च वत्करणसामर्थ्यादेव न भविष्यतीति । तत्रैवं वक्तव्यम्—अस्नोह संज्ञापक्षद्वैपयम् । यथाहि—'आ-
लो यमहन' इत्यादौ वधेरेव ग्रहणं स्यात् न तु हन्तेः । तथा केन कस्मादित्यादावङ्गकार्यादीनि न स्युरिति संज्ञापक्षे दोष-
द्वयम् । न चेदं व्यपदेशातिदेशोऽस्ति । स्वरूपमिति वचना-
द्धि हन्तेर्हन्तिरेव संज्ञा । तद्व्यपदेशस्य वधावप्यतिदेशे ह्यभाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते । न तु हन्तेरेव । एवं स्थानि-
निष्ठानां धात्वङ्गादिव्यपदेशानामादेशेतिदेशाद्धात्वङ्गादि-
कार्याण्यपि सुलभान्येव । तस्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्येव तत्त्वम् । अत्र वार्तिककाराः—'तस्य दोष' इत्युपक्रम्य—त-
यादेशो उभयप्रतिषेधः, इयाम्ग्रहणेऽदीर्घः, आहिभु-
वोरीट्प्रतिषेध इत्यादि पेटुः । तत्रोभयशब्दे यथा नातिप्रस-
ङ्गस्तथा सवादिगणन्याख्यावसरे एवोपादितम् । इयाम्ग्रहणे-
पि ङी ई आ आबिति दीर्घप्रक्षेपादतिखट्वेन अतिखट्वे इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र दोषतादवस्थ्यम् ।
उपसर्जनक्षीकृत्ये तदतिनियमसत्त्वात् । न चैवं प्रक्षेपवर्णन-
वैयर्थ्यम् । अतिखट्व इत्यादावङ्गाधिकारविरहेणावयवाट्टा-
बन्तात्परत्वमाश्रित्य ह्रस्वङ्गादिलोपापत्तेः । न हि तत्र विहि-
तविशेषणाश्रयणं युक्तम् 'य' 'स' इत्यादावतिव्यासेषोसे-
त्यादावव्याप्तेर्युक्तम् । अत एव सूत्रकारोपि तत्र दीर्घ-
ग्रहणं कृतवान् । दीर्घप्रक्षेपस्तु तत्प्रत्याख्यानाय वर्ण्यतइत्य-
न्यदेतत् । युक्तं चैतत् । वार्तिकमते ऽतिखट्वायेत्यादावङ्गा-
धिकारबलेन कथं चिन्निर्वाहेपि जरसे नसे ष्टे इत्यादावतिप्र-
सङ्गस्य दुर्वारत्वात् । सुतामिच्छन्सुतीरित्यादौ सुलोपापत्ते-
श्चेति दिक् । अस्तु वा आकारान्तरमपि प्रक्षिप्य तत्सामर्थ्या-
न्मध्ये ह्रस्वतामापन्नस्य परिहार इति दिक् । आहि-
भुवोरिति वार्तिकनित्यं भाष्यकाराः प्रात्याचक्षुः—आस्थे-
त्यत्र आहेः स्थानिवद्भावेन प्राप्तोऽपि नृब इणं भवति, आह-
स्य इति ङापकात् । तेन हि झलादौ परे धत्वं विधीयते । न

च कृतेपीटि भूतपूर्वगत्या झलादिस्वाधकारोस्त्विति वाच्यम्,
एवं हि सत्याथमेव विदध्याह्यववात् । तिवादीनां पञ्चाना-
मपि झलाक्षितया णलादीनामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात् ।
तस्मादाहस्य इति ङापकादाहेरीड्विधौ स्थानिवद्भावो नेति
स्थितम् । अस्तेभूरिति विहितस्य भुवोपि स्थानिवत्त्वनिषेधो
न वक्तव्यः । अस्तिस्तिचोऽपृक्तइति द्विसकारकनिर्देशेन
सकारान्तादेवास्तेः परस्येष्टविधानादिति । स्यादेतत्—अस् स्
इति सकारद्वयनिर्देशे धातुत्वाऽभावात् इतिवैवानुपपन्नः ।
पदमध्यप्रविष्टेन सकारेण सचो विशेषणाऽसम्भवे सित्वाश्रय-
स्य ईटः प्रसङ्गश्च । न चाऽस्तेः सान्तात्वेन विशेषणसामर्थ्या-
त्सिचप्रयुक्तोपोऽनेति वाच्यम् । तथापि स्वतन्त्रस्य भवतेरति-
प्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा चाऽप्येष्टेदाऽभावापि स्वतन्त्राऽस्व-
तन्त्राभ्यां भूर्यां अभूवीत् अभूदिति रूपद्वयापत्तिः । यस्वे-
तदोषोपन्यासपूर्वकं माधवाचार्यैरुक्तम्—सिचोत्पाच्छत्वा-
द्बहुविषयत्वेनाभ्यहितत्वाच्च पूर्वनिराते कर्तव्येऽस्तिसिच
इति वचनात्तन्त्रादिना विद्यमानात्सिच इत्यथो लभ्यते ।
अत एव इतिप्रत्ययोऽपि सार्थकः, अन्यथा सिजस्स्यामित्येव
नूयात् । न चैवमसतावस्थनो नातिप्रसङ्गः । विकारेणव्यवधा-
नेन ताम्भां परस्याऽपृक्तसार्वाधातुक्तस्याऽसम्भवादिति । तच्चि-
न्यम् । एवमापि इतिप्रत्ययाऽसमाधानेन द्विसकारको निर्देश
इति भाष्यस्याऽनिर्वाहात् । एतेन सिच अस्च सिचस् ।
समाहारद्वन्द्वं लुप्तपञ्चमीकं पदम् । अयस्मयादित्वेन भत्वाङ्ग
कुत्सजश्वं । अस्ति च तत्सिजश्चेति कर्मधारयः । तेन
लुप्तास्तिचो भूभावेनाऽपहृतादस्तेष्व परस्य नेति कल्पनापि
प्रयुक्ता । उक्तरीत्या रूपसिद्धावापि भाष्याऽनिर्वाहात् ।
तस्मादिह भगवतोऽभिप्रायान्तरमेव वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते
अस्तिस्तिचस्इतिच्छेदः । सान्तादस्तेन तु कृतभूभावात् ।
सान्तास्तिचः श्रूयमाणादित यावत् । तथा च 'सिच'इत्य-
स्यानन्तरं सकारः प्रक्षिप्यते न तु इतिपः प्राक् । येन
माधवाचार्यैः इतिप्रत्ययानुपपत्तिरूपो दोषः स्यात् । अत
एव 'सिचोऽपृक्त'इति द्विसकारको निर्देश इत्युक्तं भाष्ये ।
अन्यथा धर्तरीति निर्देश इत्येव नूयात् । नन्वेवमस्तिस्तिचो-
ऽपृक्तइति संहिता कथं निर्बहतीति चेत् । इत्थम्—संयोगान्तस्य
लोप इति द्वितीयः सकारो लुप्यते । ननु लुप्तविभक्तिकं 'स'
इति पदम् । न चैतत्संयोगान्तम् । तथा च संयोगान्तं
यत्पदं तस्य विधीयमानो लोपः कथामह स्यादिति चेन्न ।
संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोपः स्यादिति व्याख्यानात् ।
संयोगोति हि लुप्तपञ्चीकं पृथक् पदम् । संयोगस्य पदस्येयु-
भयं चान्तस्य विशेषणम् । यत्र यत्र च सूत्रकृतोऽप्याशयः ।
यदि इयं बहुव्रीहिः पदं चान्यपदार्थ इति वृत्तिकारकृत्
व्याख्यानं संमतं स्यात्तर्ह्यन्तग्रहणं न कुर्यात्, संयोगेन पद-
विशेषणादेव तदन्तर्लक्षात् । अपि च सरूपसूत्रे पृथक् सर्वे-
भ्यो विभक्त्यवैकशेष इति पक्षे वृत्तस्तिपि प्रसज्येतेत्याशङ्क्य

संयोगान्तलोपास्तिष्ठमिति भाष्यग्रन्थः प्रकृतव्याख्यानप्रबानु-
कूलः । यत् तत्र कैयटो वक्ष्यति 'वस्तुतस्तस्यो गान्तस्य
लोपाद्वल्लब्ध्यादिलोपा'दिति । तत्तु मूलस्वरसविकृद्म् । अत्र
व्याचक्षत इत्युक्तमादपरितोपग्रस्तम् । अत एव हलन्त्यसूत्रे
अन्योन्याभयोद्धारार्थमन्यलकारस्येत्यसंज्ञायां गलो लित्वं स्व-
रार्थं क्रियमाणं शापकमिति प्रक्रम्य ननु लकारः अवगार्थं
एवेत्याशङ्क्याऽपुक्तं हलिति हल्यग्रहणं गल्भ्यावृत्तये क्रियमाणं
गलोऽपुक्तं शापयतीति वक्ष्यति । तस्य द्वयमाशयः—भेत्ते-
त्यादौ ङादेशो हल्यग्रहणस्य व्यावर्त्यो न संभवति । सुतिस्ती-
तिप्रत्ययैः प्रकृतेराक्षरेण हलन्तायाः प्रकृतेः परेषां स्वादीनां
लोपः । न च ङादेशं प्रति तासन्ता प्रकृतिरिति । एवं
चेद्वापि वृक्षसित्यस्य प्रकृतित्वाऽभावात्कथं हल्लब्ध्यादिलोपः ।
अस्ति सितोऽपुक्त इति द्विसकारको निर्देश इति प्रकृतग्रन्थो-
प्युक्तव्याख्यायामनुकूल एव नन्वस्तत्तरीत्या संयोगान्तलोप-
स्तथापि तस्याऽसिद्धत्वाद्भेदं दुर्लभमिति चेन्न । संयोगा-
न्तलोपो रोरुवे इति वास्तिकेनाऽसिद्धत्वनिषेधात् । हरिवो
मेदिनं त्वा इत्यादिवत् । सितोऽपुक्त इति प्रकृतिनिर्देश एव च
वास्तिकोक्तार्थं शापकं बोध्यः । अथ वा अस्तु वृत्तिका-
रोक्त एव संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रस्याशयः । अतःप्रह-
णन्तु प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगावन्तौ यस्येति द्विवा-
वगतयेऽस्तु । संयोगसंज्ञापक्षे भाष्यकैयटयोस्तथैवाभिधानात् ।
प्रकृते तु मास्तु संयोगान्तलोपः । किन्तु द्वयोः सकारयोः
रुवे कृते अतो रोरित्यनेन एक एवकारो भवित्यति, विषेय-
विशेषणयोरैकत्वस्य पक्षेकत्ववद्विषयित्वात् । रोरिति जाति-
परनिर्देशेनाऽतः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् । जातिपरत्वे
प्रकृतिनिर्देश एव प्रमाणमस्तु । न च परत्वाद्वा हि चेति
प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम् । रुवेत्याऽसिद्धतया ह्रस्व-
रत्वाऽभावात् । न चाश्रयासिद्धत्वमिति वाच्यम्, स्थान्यंशे
तथात्वेपि निमित्ताभूतह्रस्वे तदसम्भवात् । एष एव च
द्विसकारकनिर्देशं वदतो भाष्यकारस्याशयः । न तु संयोगान्त-
लोप इति । अत एव नुदन्ति इति सूत्रे 'शुपः क' इत्यादि
बहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुवृत्तिरित्याशङ्क्यान्यतर-
स्याश्रयात्वेति संज्ञितापाठेन नकारान्तप्रदलेष इत्युक्तं
भाष्ये । हलोयमामिति लोप इति हि तस्याशयः । पूर्वोक्त-
रीत्या तु संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ संहितापाठपर्यन्तं नोप-
न्यस्येत् । संहितायामपि हि हलोयमामिति लोपस्य बहिर-
ङ्गत्वत्रिपादास्थत्वाभ्यामसिद्धत्वासंयोगान्तलोपेनैव भाष्यम् ।
'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः, न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गल-
क्षणत्वाद्दे'ति वास्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वार-
त्वात् । तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानु-
रोधेनेह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः । पूर्वोक्त-
रीत्या सिचसिति समाहारमात्रस्य तदुपरि सितिच्छेद इति
पक्षे त्वस्तिग्रहणप्रत्याख्यानपरतयापार्थं भाष्यं योजयितुं

शक्यमिति दिक् । एतेन 'संयोगान्तस्य लोप' इति सूत्रेऽन्त-
ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति पदमश्वरी प्रत्युक्ता । पक्षद्वयेपि
प्रयोजनस्योक्तत्वात् । विषयमानं यत्सिचसिति पक्षे वा योज्या ।
वस्तुतस्तु झल इतिवत्सत्येत्थपकृष्यते, तत्सामर्थ्यात्संयोगान्त-
स्य पदत्वाऽभावेपि लोप इत्यलम् । यत् सिचः परत्वादीदि
प्राप्ते आह्रिभुवोरिट्प्रतिषेध इति वास्तिकवलात्रिषेध इति कै-
श्चिदुक्तम् । तत्र । 'तस्य दोष' इत्युपक्रमास्थानिवद्भावप्रति-
षेधपरणोक्तवास्तिकेनाऽस्तेः परत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्येतो निवृत्ता-
यपि सिचप्रयुक्तस्याऽनिवार्यत्वात् । अस्यादगादित्यादावुक्तदोष-
तादवस्थाश्च । तस्मान्प्रागुक्तेष्वेवान्यतमः पन्थाः शरणमित्यलं
बहुना । वध्यादेशे वृद्धित्वप्रतिषेध इद्विचित्रश्चेति
वास्तिकान्तरम् । अस्यार्थः—हृत्तेण्डुलि कृते बहुलन्तं पञ्चवधक-
गात्रविचक्षणजिराक्ष्यमिति वास्तिकेन संज्ञाछन्दसोवधा-
देशः । स च हलन्त इति मत्वा वृद्धिरापाद्यते । हनस्तोऽचि-
ण्णलोरिति तकारश्च । तयोः कत्तव्ययोः स्थानिवद्भावप्रति-
षेधः । तथा आवधिपीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावेनाङ्गतयैकाच
इतीग्नियेषः प्राप्तः । तस्मिन्नपि कत्तव्ये स्थानिवद्भावेनाङ्गता
नेति वाच्यम् । तदेतदिद्विविधेत्यनेनार्थादुक्तम् । एतदपि
भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाह वधादेशस्तावदन्तः । अन्यथा-
ऽवधादित्यत्रातो हल्लदेरिति वृद्धिप्रसङ्गात् । एतच्चोत्तरसूत्रे
भाष्ये एव स्पष्टम् । 'वधक' इति तु नायं ण्डुलि तु हनो
वधश्चेत्यौणादिकसूत्रेण वयुप्रत्ययः । तथा चेह वृद्धित्वयोः
प्रसङ्ग एव नास्ति । आवधिपीष्टेत्यादाविग्नियेषोपि न
भवति, वध्यादेशे आणुदात्तनिपातनसामर्थ्यात् । न चैवं
सतिशिष्टेन तेन यदावधिपीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरौ बाध्यतेति
वाच्यम्, आर्द्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविवक्षामात्रेण
प्रवृत्त्या प्रत्ययस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वादिति । स्यादेत् ।
इद्विविधेत्यंशे पूर्वपक्ष एव शिथिलः । तथाहि उपदेशेनु-
दात्तादिग्नियेष्यते, न च बधिस्तथा । स्थानिवद्भावेऽनार्यं
तथेति चेन्न । अल्विषो स्थानिवद्भावविपरिहात् । सत्यम् ।
नेह स्थानिवद्भावः भ्रमः । किन्तु हन्युपदेश एव वधेरुपदेशः,
कुत्रुपदेश इव कर्त्ता कर्त्तुमित्यादौ करित्यादीनाम् । स्थानि-
वद्भावस्तत्पक्षसंज्ञार्थं सुगम इत्युक्तमेव । नन्वेवमपि परिहार-
ग्रन्थोऽसङ्गत एव । यदि हि प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वधादेशाभ्यु-
पगमस्तर्हि 'वधभावात्सोयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेने'ति
स्यसिचसूत्रीयं वास्तिकं विवक्ष्यते । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रति-
षेधाऽयोगात् । तथा च कर्मणि सोयुटि बधिपीष्टेत्येकमेव
रूपं स्यात् । इथ्यते तु घानिषोष्टेति द्वितीयमपि । अत्रोच्यते
वास्तिकमते आर्द्धधातुकृत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङ्गिभुवी-
र्यादीनां परमसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विप्रतिषेधः सम्भवत्येव ।
अतएवहाणुदात्तनिपातनाऽसंभवादिद्विविधेत्युपसङ्गयातम् ।
भाष्यकाराणां त्वमाशयः, आर्द्धधातुकृत्यवलिङ्गीत्यादिरपि
विषयसप्तमेव । तथा चाणुदात्तनिपातनेनैवोपपत्तौ इद्विवि-

श्रुति न कर्त्तव्यमेव । धानिषीष्टेति कथं सिध्येदिति परमव-
शिष्यते । तत्रेदमुत्तरं 'प्रतिपदविषेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भाव' इति ।
एतच्च स्यसिचसूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । तस्माद्वार्त्तिकमते
विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावः । भाष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति
विवेकः । एतेनैकाच उपदेशश्चि सृजेत्पार्द्धधातुकीयाः सामा-
न्येन भवन्तीत्यादिभाष्यग्रन्था व्याख्याताः । यत्तु 'तत्र कैयटे
नोक्तं 'विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चित्ये'ति, तत्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेव
स्मर्त्तव्येत्येवंपरम् । स्यादेतत् । प्रतिपदविधित्वं किमिह
विवक्षितम्, अनवकाशत्वं वा ? साक्षादुपादानमात्रं वा ?
नाथः । स्यसिचसूत्रे हन्यग्रहणस्य प्रधानिष्यतइत्यादौ लब्धा-
वकाशत्वात् । तत्रत्यस्य सीयुटग्रहणस्य तु कारिषीष्टेत्यादौ
कृतार्थत्वात् । न चाऽनन्तादीनां चतुर्णां स्यादिचतुष्कसम्बन्धे
अस्वरितत्वाच्च यथासंख्याऽभावे हन्तेः सीयुटीति योऽशस्त-
स्थानर्थक्यमेव । अन्तरङ्गत्वाद्धि वधभावे कृते तस्य स्थानि-
वस्त्वेन हन्तिग्रहणेन ग्रहणात्सीयुटि चिण्वदिति कृते प्यल्लोपा-
वियङ्कितं पूर्वंविप्रतिषेधनाऽल्लोपे सति वधिषीष्टेत्येव रूपं स्या-
दिति वाच्यम् । अन्तरङ्गेण वधिनाऽपहारे न्याये सत्यसंभ-
वादेव हन्तेः सीयुटा समं सम्बन्धाऽयोगात् । 'संभवं व्यभि-
चारे च स्याद्विशेषणमर्थव' इति न्यायात् । अत एव भस्मादिमूत्रं
ज्वातः स्थाने इत्येतत्स्वशब्दस्यैव विशेषणं न तु भस्मादीना-
मिति वक्ष्यते । तथा 'नित्यं क्रोडाजीविकयो'रित्यत्र क्रोडायां
तृचोऽसम्भवादकैनेव तदन्वय इति वक्ष्यते । नान्त्यः वधादेशेऽपि
'हनो वध लिङी'ति साक्षादुपादानस्याऽविशिष्टत्वात् । अन्तर-
ङ्गत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत् । अत्रोच्यते चिण्वदिदमेति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यानाद्दन्तेरपि परस्य सीयुटवि-
ष्यद्भावो विधीयते । तस्य चानर्थक्यमेव प्रतिपदविधित्वम्
अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति 'चं
भगवान्कृतवांस्तु तदर्थ'मिति । अत एव धामासुत्रप्रत्या-
ख्यानपक्षे कृतेऽपीदं णिलोपः सिद्ध्यति । सूत्रारम्भे परमिदं
चाऽसिद्धस्तेन मे लुप्यते णिरिति वक्ष्यमाणं बोध्यम् । यद्वा
लिङीति सामान्यमार्द्धधातुके सीयुटीति विशेषः । हन्तेरित्यु-
भयत्राऽविशिष्टम् । तथा चाऽपवादत्वमेव चिण्वदिति
नास्त्यसम्भवः, येन हन्तिः सीयुटा नान्वियात् । तथाच
कैयटोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि सम्भवेत् । युक्तमेतत् । यदि
ह्यसम्भवस्तर्हि चेनाप्यसंभविनो विधानाऽयोगेन प्रागुक्त
पक्षस्य दुर्बलत्वात् । अथ वा वक्ष्यमाणनिष्कर्षतोऽस्याऽन्तरङ्गं
बलीय इत्यस्याऽसिद्धं बहिरङ्गमित्यनेन प्रत्याख्यानानास्त्य च
कृति तुग्रहणेनाऽनित्यत्वाच्छ्रयानुरोपेनेह त्यागाद्युक्तो विप्र-
तिषेधः । अथ वा लिङीति परसम्येवास्तु । परत्वाच्च
चिण्वदिदं । आधुपदानिपातनं तु माऽस्तु । न चैवं 'वधि-
षीष्टे'शब्देन निषेधापत्तिः, कर्त्तव्यत्वाविवेति वाच्यम् । वधे-
र्हि द्रावुपदेशो । हन्युपदेशो बध्युपदेशश्चैकाच इति सूत्रे
भाष्ये एव स्पष्टम् । तथा च बध्युपदेशेऽनेकाचत्वादिणनिषेधो

न भविष्यति । एकेति विशेषणसामर्थ्याद्धन्नेकाचोपदेशो
व्यावर्त्यते । नन्वच इत्युक्तेऽनन्तस्यैव स्यात् । मैवम् ।
पचादीनामनुदात्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एवैकत्वविवक्षया
अत्र इत्यस्यैको योऽच् तद्वत् इत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्या-
दुक्तार्थलाभः । न च यत्रैकाग्र्यग्रहणमिति परिभाषाप्र-
वृत्तये एकग्रहणमिति युक्तम् । शब्दविशेषमनादृत्य एकाच
इत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषाप्रवृत्तेः भुवचत्वात् । न चैवमिहैव
विशेषणसार्थक्ये क्तिपा शपेत्यादिपरिभाषाज्ञापकत्वं न स्या-
दिति वाच्यम् । शीङः सावंधातुके गुणः दीङो युङात्त्यादि-
सानुबन्धनिर्देशानामेव तज्ज्ञापकत्वसम्भवात् । तदेवं
सर्वथापि वधेः परस्येडस्येवेति स्थितम् । अत एवासिद्धका-
रिणामु व्याग्रभूतिनाऽनन्तपर्युदासः कृतः 'अदन्तमूद-
न्तमृताश्च वृद्धञ्जा' वित्यादिना । यत्तु [प्रक्रिया] कौमुद्या
भावकर्मलकारव्युत्पादनावसरे 'धानिषीष्टेत्युदाहृत्य पक्षे
वधादेश इत्युक्तं तत्तुकीरित्या भाष्यमते वार्त्तिकमते वा उभ-
यथापि निर्वाच्यमेव । एवं स्थिते 'पक्षे वधादेश' इति प्रतीक-
मुपादायेदन्तु सिद्धान्तविरुद्धं, भाष्यादौ वधादेशान्म्युपगमा-
दिति वदन् प्रसादकारः प्रत्युत स्वस्यैव कलङ्कमाविरकरोत् ।
यदपि तेन स्वकायग्रमंत्राजभूतं वार्त्तिकमुदाहृतं 'हनि णिडा-
देशप्रतिषेधश्चे'ति । नैतद्विडं प्राप्तस्य निषेधपरं किं तु
स्यादिष्वपि चिण्वदित्यतिदेशेन प्राप्तस्य । अत एवाऽज्ञाधिका-
रादाङ्गस्यैवातिदेशो न तु हनिणिङादेशानाम् । अनाङ्गत्वादि-
त्यज्ञाधिकारबलेनैव भाष्ये तद्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम् । यद्यप्ये-
तत्सिद्धान्तग्रन्थेव विवादमेव, तथाप्यन्वयेवान्धलनस्येति
न्यायेन प्रसादग्रन्थं दृष्ट्वा बाला मा भ्राम्येयुरित्येतदर्थम-
स्माभिः स्फुटीकृतम् । प्रकृतमनुसरामः 'आकारान्तान्नुक्-
पुङ्प्रतिषेधः' । 'लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रति-
षेधः' 'त्रयादेशे स्तन्तप्रतिषेधः' 'आमृविधौ च' । 'स्वरे च
वस्वादेशे' एतान्यपि पञ्च वार्त्तिकानि प्रत्याख्यातानि ।
तथाहि विलापयति भापयतीत्यत्र नुक्पुक्कौ न भविष्यतः ।
ली ईं भी ईं इतीकारप्रक्षेपात् । ह्रस्वप्रक्षेपाद्वा । तथा
शिष्टात् हनात् भिन्नात् कुरुतात् स्तादित्यत्र परत्वात्तात्किं
कृते शा हौ, हन्तेर्जेः, हुञ्छल्भ्यो हेर्दिः, उतश्च प्रत्ययादसंयो-
गपूर्वात्, ध्वसोरेद्धावित्येते विधयो यद्यपि प्राप्नुवन्ति
तातडः स्थानिवद्भावेन द्विग्रहणेन ग्रहणात्, तथापि सकृन्नतौ
विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायाच्च भवन्ति । एवं
पुष्पीतादित्यत्र हलः शः शानच्चाविति न भवति । उभयो-
नित्ययोः परत्वात्तातडः प्रवृत्तेः । तथा तिसृणामित्यत्र पर-
त्वासिद्धभावेन बाधितत्वेऽप्येव इति त्रयादेशोऽपि द्यधित एव ।
एवञ्चतस्मात्तिष्ठन्तीत्यत्र परेण चतसृभावेन चतुरनडुहोरि-
त्याम् बाध्यते । तथा अशासत्त्वाविदुषी सस्मिन्नहमित्यत्र
विदेः शतुर्बसुरिति वत्सादेशस्य शतुग्रहणेन ग्रहणाच्छतुर-
नुमो नञ्जादी इति सूत्रेणान्तोदात्ताच्छ्रन्तत्वात्परस्वमुपजीष्य

प्राप्तं नथा उदात्तत्वम्, यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वतीत्यत्र विदुष इत्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति, अनुम इति निषेधात् । तथाहि—अविद्यमान उम् यस्येति बहुव्रीहिः । उमिति च सनांशसेत्युकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात्प्रत्याहारः । तनादिकृष्ण्य इत्युकारात्प्रभृति वा । तत्र च वसोः सम्प्रसारणं चान्तभूतम् । नन्वेवं द्वितीयपक्षे लुनता अच्छारवं प्रथमा जानती गादित्यादावपि निषेधापत्तिः, तनादिकृष्ण्य इत्युपक्रमे आग्रस्ययस्यापि तत्रान्तर्भावादिति चेत्, न । शतरि परे आग्रवृत्तावपि शतुरनुस्काराऽनपायात् । नुमा-गमग्रहणपक्षेपि हि शतुरेव तद्राहित्यं विशेषणं न तु शत्रन्तस्य । मुञ्चता मुञ्चते इत्यादावपि निषेधापत्तेः । इदन्तु वास्तिकं सिद्धान्तेपि स्थितं 'गोः पूर्वणित्वात्स्वरेषु प्रतयेष' इति । चित्रग्रमत्यत्र हि 'सर्वत्र विभाषा गो'रिति पूर्वरूपं प्राप्तम् । 'नान्तः पाद'मिति श्लोकेनो गुणवृद्धोऽस्ति सूत्रे षष्ठ-भाष्ये च स्थितत्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूप-विभाषाकरवैचित्र्यात् । कैयटम् शाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृत्यत इति भाष्यदर्शनात्प्रकृत्यान्तः-पादमिति पाठमनुसृत्य वास्तिकस्य पूर्वपदं तत्प्राप्तिपूर्वकप्रकृतिभावोपलक्षणमिति सूचितवान् । न च सर्वत्र विभाषे-त्यत्रैक इत्यनुवर्त्याऽस्त्वित्वाविषेधः सुवचः । हे चित्रगो अग्रमित्यत्रैवमप्यतिप्रसङ्गात् । न ह्यत्र स्थान्यल आश्रयणम् । स्वत एव पठन्तत्वात् । चित्रगुरित्यत्र गोतोणित्वादि गिरत्वं प्राप्तम् । चित्रगुं चित्रगूनिष्यत्र स्वा गोतोऽशोरिति षष्ठ-वास्तिकरीत्या आत्वं प्राप्तम् । अत्र णित्वात्त्वग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । 'गोत' इति तपरकरणसामर्थ्यादेव णित्वात्वाऽप्रवृत्तेः । औतोमिति पाठस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वाच्च । अचिनवमि-त्यादावतिप्रसङ्गस्य शसा साहचर्येणापि वारणसम्भवात् । स्वर । बहुगुमान् । इह ह्रस्वनुबन्धो मत्तुवित्युदात्तताया नगो-शक्ति निषेधः प्राप्तः । तस्माद्गोः पूर्वस्वरयोरिति पठनीय-मिति स्थितम् । एवं च नगोशक्ति सूत्रे वृत्तौ यत्पठयते 'बहुगुना बहुगुभ्यामित्यादावन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्या-मिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत' इति । तच्चिन्त्यम् । भाष्यवास्तिक-विरुद्धत्वात् [स्थानिवदा] ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । परनिमित्तो ऽच आदेशः स्थानिवत्स्थास्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन यो दृष्टस्तस्य तस्मा-द्वा निमित्तभूताद्विधौ कर्त्तव्ये । वन्नश्च । इहोरदित्यत्वस्य स्थानिवद्भावेन नसंप्रसारणमिति निषेधादकारस्य न संप्रसार-णम् । न च पूर्वसूत्रेण गतावर्त्ता । अस्त्वित्वात् । न च परनिमित्तत्वमसिद्धमिति बाध्यम् । अज्ञाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्त-कत्वात् । न च प्रागभ्यासविकारेभ्योऽज्ञाधिकार इति बाध्यम् । आसप्तमाभ्यासवसमासेरिति पक्षस्य सिद्धान्तविप्रमाणत्वात् । पूर्वस्माद्विधौ यथा—तन्वन्ति । तन्वते । इह गणादेशस्यस्था-निबद्धत्वाच्चेत् । तत्र हि 'त'नित्यञ्च निमित्तम् । तथोकारात्पूर्व-

मिति । अच इति किम् । विश्वः । प्रश्नः । घृत्वा । स्यूत्वा । अभि-गत्य । तथाहि विश्वः प्रश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमि-त्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाच्छेचेति तुक्प्राप्तः, अच इति वचनात् भवति । स्यादेतत्—इहान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तुका भाव्यम् । न च 'वाणोदाङ्गं बलीय' इति शकारः स्यादिति वाच्यम् । यत्र ह्येकमेव निमित्तोक्त्य युगपदाङ्गवाणयोः प्राप्तिस्तत्र वाणोदाङ्गं बलीयः । यथा करोतेरिति णलि कृ अ इति स्थिते गौरित्यत्र सावकाशमचो णितीति वृद्धि-बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्तं यणं वृद्धिरेव बाधते । 'प्रश्न' इत्यत्र तु शस्य नङ् निमित्तं, तुक्स्तु छः । भिन्नकौला चानयोः प्राप्तिः । ननु यत्रैकस्मिन्विषये युगपच्च प्राप्तिस्तत्रैव परि-भाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् । धर्मिग्राहकमानमेवेति गृह्णाण । तथाहि—अभ्यासस्याऽसवर्णे इति सूत्रेऽसवर्णग्र-हणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकम् । एतच्च षष्ठे प्रथमादि-कान्ते भाष्ये स्थितम् । तद्वेषतुः ऊषतुरित्यादिवारणाय नोपयुज्यते । अन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण तत्रेयकुचकोर्वाभात् । तौ हि ह्यङ्गसंज्ञामभ्याससंज्ञां चापेक्षमाणौ बहिरङ्गौ । न चैवमप्यपवादत्वात्तावेव स्यातामिति वाच्यम् । येन प्राप्ति-न्यायेन तयोर्थं प्रत्येवाऽपवादत्वात् । नन्विषयेत्यादौ प्रवृ-त्तस्यापि गुणस्य इयायेत्यत्र प्रवृत्ताया वृद्धेश्च दिवंचनेचीति रूपातिदेशेनापहारे दित्वे च कृते सवर्णदीर्घस्यापि प्राप्त्या सोपि येननाप्राप्तिन्यायेनेयकुचवङ्भ्यां बाधयेतेति चेत् । तर्हि कृतेऽसवर्णग्रहणे निर्विषयतापत्तिः । असवर्णग्रहणसाम-र्थ्योत्पुनर्गुणवृद्धौ सवर्णदीर्घं बाधित्वा स्यातामिति चेत् । न । इयर्त्तात्यादौ चरितार्थत्वात् । नन्वेवं सत्यसवर्णग्रहणं विनापि येन नाप्राप्तिन्यायेनेयर्त्ताति यणो बाधेन सिद्धे तन्न कुर्यादिति चेत् । तर्हि सामर्थ्यादियेपेत्यादौ गुणादिप्रवृत्ति-रिति फलितोऽर्थः । तथा च पुनरप्यसवर्णग्रहणं व्यर्थमेव । अतश्चेति सूत्रयित्वा योरिति चानुवर्त्योत्तरिकारस्य लाघ-वादियङि विषयेऽभ्यासस्येत्युक्तिसामर्थ्येनापीयेपेत्यादौ ह्रसा धत्वात् । नन्वेतरेति द्विपा निदेशे अरियर्त्ताति यङ्कुकि इयङ् न स्यादिति चेत् । तर्ह्युरित्येवोच्यताम् । 'इणो य'-णिति साहचर्याच्च भातुग्रहणं भविष्यति । अङ्गेन उर्विधे-षणाद्वा । तेन अतारमतिक्रान्तेरत्यर्त्तुभिरित्यादौ नातिप्र-सङ्गः । नन्वेवमपीयेपेत्यत्रैव ईषतुरित्यत्रापीयङ् स्यादिति चेत् । न । अन्तरङ्गेण दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात् । न चैव-मियेपेत्यत्रापि तुल्यमिति बाध्यं, तत्र गुणसम्भावनायां विनाशोन्मुखेन निमित्तेन दीर्घाऽप्रवर्त्तनात् । वक्ष्यते हि 'समर्थानां प्रथमा'दिति सूत्रे 'समर्थग्रहणमकृतव्यूहाः पाणि-नीया इति परिभाषा ज्ञापयती'ति । अत एव सौत्थितिवैध-माणिरित्यत्र भाविन्या आदिबृद्ध्या अन्तरङ्गस्यापि सवर्ण-दीर्घस्य निमित्तविभाषात्तदप्रवृत्तिर्भा भूदिति सावृत्तिविर्वादी-क्षमाणिरित्यनिङ्गव्यं वारयितुं समर्थग्रहणम् । परनिमित्तत्वं

च तत्र समर्थशब्दस्यार्थः । 'कृतमपि निवर्त्तयन्ती'ति वा
ज्ञाप्यताम् । फलं तु तुल्यमेव । गौरवं परमधिकमिति
दिक् । तत्तत्त्वेष्वेवादी गुणे कृते सवर्णदीर्घाऽप्राप्तौ यणि प्राप्ते
तस्यैवेयम्पवादः । ईष्वतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात्सर्णदीर्घेण
बाध्यतइत्यसवर्णग्रहणमनर्थकं सत्त्वापक्रमेवोक्त परिभाषा-
याः । ननु गुणेन कथं निमित्तविधातोऽचः परस्मिन्निति
स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेरनदवस्थत्वादिति चेन्न, दीर्घस्य
पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाऽभावात् । पूर्व-
रयैव विधौ हि सः न तु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्यावर्त्य-
निरूपणावसरे उपपादयिष्यमाणत्वात् । सवर्णे यो विधिः
सोऽपि सवर्णस्य विधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नपदान्तेति
निषेधाच्च । एतेनाऽसवर्णग्रहणे कृते स्थानिवद्भावेने-
षेत्यत्रैयम् न स्यात् । न चाऽसवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रौ-
ताऽसवर्णमाश्रित्येयम् प्रवर्त्ततां घ्नन्तीति घत्ववदिति
वाच्यम् । तथा सति परिभाषाज्ञापनाऽसम्भवात् । इयतीत्ये-
कप्रयोजनयद्वाधुक्षेति वक्तव्येऽभ्यासस्येति वचनसामर्थ्या-
द्भवन्तावियङ्बुबो गलावाऽनुसि दीर्घमप्यविशेषाद्वाधेयाता
मिति तद्व्यावृत्त्येवाऽसवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्रत्यु-
क्तम् । 'सवर्णे परे न भवती'ति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् ।
तत्र चोक्तरीत्या स्थानिवद्भावे प्रतिपिद्धे इयेपेत्यादौ यण एव
प्राप्या तदपवादत्वेन निर्णायोरियङ्बुवडोरन्तरङ्गेण दीर्घेण
'ईष्वतु' रित्यादौ बाधसम्भवात् । सा च ज्ञाप्यमाना समा-
नाश्रये युगपत्प्राप्ते चेत्येवंपरविशेषविषयैव लक्ष्यानुरोधेनेति
प्राचां भावः । अत एव 'स्थोन' इति सिवैरौणादिके नप्रत्यये
बलोपापवादे ऊठि च कृते सि ऊन इति स्थितेऽन्तरङ्गवाधण,
न त्वाङ्गोऽप्युपाधुणः । व्याश्रयत्वात् । न चोठं बाधित्वा
परत्वाद्गुणः शङ्क्यः । लघुभूताऽनिरलक्षणासुपधामङ्गं चाऽ
पेक्षमाणस्य गुणस्य बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । एतच्च 'येन
विधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । वृत्तिकारोप्येवम् । प्रकृतमनु-
सरामः । उक्तरीत्या तुकि कृते शादेशः । तथा च विश्व-
प्रश्नोक्तुक् भूयेतैवेति तच्चिद्वृत्तौ यत्नान्तरमाश्रयेयम्, अच
इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरचेति चेत् । सत्यम् । अस्त्येव यत्ना-
न्तरम् । च्छोरिति सतुकनिर्देशस्य बाधभाष्यादौ स्थितत्वात् ।
स्यादेतत् । 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' 'कृतं वा निव-
र्त्तयन्ती'ति परिभाषाभ्यां विश्वप्रश्नयोः सिद्धौ किं सतुकनि-
र्देशेन ? । न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञापनं तत्फलम् । तेन
चाख्यायितेति सिद्धम् । अथवा 'यस्य हल' इति भाविनं
लोपमालोच्य प्रागेवात्वं न क्रियेत, कृतं वा निवर्त्तयत्,
त्वकस्मिन्तुकोऽस्तिमवकानित्यादौ चाकचन भूयेतेति वाच्यम्,
अदो भविष्यति सूत्रे व्यञ्जग्रहणस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयो'रिति
सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य च क्रमेण व्यञ्जुकोरन्तरङ्गबाधकता-
ज्ञापनार्थतया सिद्धान्तग्रन्थेषु प्रसिद्धस्यैवोक्तपरिभाषाहयाऽ
नित्यत्वज्ञापकत्वसम्भवात् । अथ निर्युक्तिकः सिद्धान्तप्रवादो

न श्रद्धेयः, व्यञ्जुत्तरपदग्रहणयोरप्राप्तविद्यर्थत्वादकृतव्यूहप-
रिभाषावशादप्राप्तेः स्पष्टत्वादिति चेत्तर्हि मा भूतां व्यञ्जुत्तर-
पदग्रहावपि । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रकृतिप्रस्था-
पत्तिवचनस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवात् । माऽस्तु वा तदपि ।
'केऽणः' 'सोचि लोप' इत्यादिनिर्देशानामेव ज्ञापकत्वात् ।
तथाहि—क इ स उ इतीदुतोः पदान्तरप्रयुक्ते यणादेशे कृते
आहुणस्य निमित्तविधातादकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणो
न स्यात् । न चाऽसिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गं बलीय इति परि-
भाषाभ्यां निस्तारः । वृक्ष इ इदमित्यादौ कृतेपि दीर्घे निमि-
त्ताऽविधातेन तत्र पचावेदमित्यादौ च सावकाशयोर्द्वयोरपि
परिभाषयोर्नेन नामाश्रयान्तेनाकृतव्यूहपरिभाषावाध्यत्वात् ।
अन्यथोपेयुषो जग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत् । एवं 'विश्व'
इत्यत्र गुणं निषेद्धं क्रियमाणं नृद्धे डित्वमेवाऽकृतव्यूहपरि-
भाषां ज्ञापयेत् । समर्थानामिति च मास्तु । अत एव
समर्थः पदविधिरिति सूत्रेऽकर्त्तव्यं च क्रियते समर्थानां
प्रथमादिति भाष्यं सङ्गच्छते । तस्मात्—प्रत्यापत्ति-
समर्थत्वव्यञ्जुत्तरपदग्रहाः । सतुक्त्वं च यच्चापि न
कार्याणीत्यवस्थितम् । अत्रोच्यते—वाणोदाङ्गबलीय
इति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयितुं सतुक्ग्रहः । तथाहि—
समानाश्रय इति प्राचो ग्रन्थाननुसृत्य प्रागुक्तं, न तु क्षोद-
क्षम् । व्याश्रयेष्वपि बहुधा तत्स्वीकारात् । तथा च
कैयटेनासिद्धवत्सुत्रे शुन इत्यत्र वाणोदाङ्गस्य बलीयस्त्वा-
त्पूर्वकादेशं बाधित्वाऽहोप उक्तः । न च तत्रोभयोरकारांशे
समानाश्रयत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । विश्वः स्थोन इत्यत्रापि
छकारेकारांशस्याभ्येन व्याश्रयत्वोपन्यासविरोधादकिञ्चाङ्गस्य
वाच्छानघोः, शीडोऽद, अचः परस्मिन्, येनविधिः, उपे-
यिवाननाश्वान्, आहजादीनाम्, अजादेर्हितीयस्य, अदस
औमुलोपश्च, सावंधातुकमपित्, उपसर्गाङ्गस्य कङ्कतेः, स्नु-
क्रमोरनाम्नेनपदइत्यादिसूत्रेषु कैयटहरदत्तादिसकलग्रन्थाः
समानाश्रयतां कचिदाहुत्य कचिदनाहुत्य प्रवृत्ता इति स्पष्ट-
मेव सिद्धान्तपरिशीलनशालिनाम् । बाधभाष्ये प्रथमाहिकान्ते
वाणोदाङ्गमिति परिभाषायाः प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणा-
न्येव । न माड्योगे इति सूत्रस्थकैयटग्रन्थेभ्यमेव । आतोनुप-
सर्गेकहति सूत्रे भाष्येभ्यमेव । तस्माद्बहिरङ्गपरिभाषाऽकृत-
व्यूहपरिभाषयोरिव वाणोदाङ्गमित्यस्या अप्यनित्यत्वमेव श्र-
णम् । तच्च सतुक्ग्रहणेन ज्ञायते । न च परस्मिन्पूर्वविधा-
वपि स्थानिवद्भावेन तुक्तं वारयितुं सः । अन्याथतयाऽवश्य-
कर्त्तव्येनाऽच इत्यनेन गतावत्त्वात् । एवञ्चाऽन्यार्थं क्रियमाणं
सतुक्ग्रहणमकृतव्यूहा इत्यस्याप्यनित्यतां कार्यं ज्ञापयतु,
प्रकृतसूत्रे विश्व इति प्रत्युदाहरणः तु यथाश्रुतरीत्या । एवं
स्थिते नडो डित्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थत्वादकृतव्यूहपरि-
भाषायां ज्ञापकान्तरमाश्रयेयम् । तच्च प्रत्ययवचनमुत्तरपद-
ग्रहणं समर्थग्रहणं वा । तेभ्यो लघुत्वाव्यञ्जग्रहणेनेति तु

निष्कर्षः । आचारकिंवन्तार्थं प्रत्ययग्रहणं तवममादिर्वाधना-
र्थमप्राप्तविध्यर्थोत्तरपदग्रहणमिति हि स्यात्स्यति । मयर्थन्ता-
नुवृत्तिरेव शापिकेति हरदत्तोपेक्षा त्वन्तरङ्गस्यापवादवाध्यत्वा-
दयुक्तेति महमे वक्ष्यते । एवञ्च पामाद्यन्तर्गणमूत्रे 'विष्व
गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतमन्थे' रित्यत्राऽकृतसन्धिग्रहणमप्य-
नावश्यकम् । वीक्षमाणादिभ्यः कृतसन्धिश्च एव तद्विता
इति स्पष्टीकरणार्थं वाऽस्तु । एवं भ्रियाः पूर्वदिति
सूत्रे न क्षेपा परिभाषा सर्वत्राश्रीयतइति कैयटः समी-
चीन एव । आभात्पुत्रस्थकैयटस्तु निमित्तापायइति परिभाषा
भाष्याऽसम्मानैत्येवम् आपातनः । द्युः शूटसूत्रे न हीदं
वचनं नापि न्याय इत्येवंरूपो हरत्तग्रन्थोप्यापातत एव । सम-
धानामिति सूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वयमेव कृतत्वात् ।
अथ बोद्धव्यपरिभाषयोर्मध्येऽकृतस्यूहपरिभाषैः लाघवादा-
दन्तव्या न तु कृतमपीति, गोरवादित्येवम्परतया कथञ्चि-
द्वन्थो नेयः । फलन्तु निर्ववादम् । शापकान्तराणामपि
मुलमत्वात् । तद्यथा-चावति सूत्रं दीर्घं विदधद्विद्वि शाप-
कः । अन्तरङ्गे हि यणि कृते प्रती न इत्यादौ कथं दीर्घस्य
विषयलाभः । लौकिकन्यायोऽपीह सुवचः । लोके हि निमि-
त्तमुभयविधमपि दृष्टम् । कार्यस्य स्थितौ न्यायमकं तदनि-
यमकं च । आयं यथा, न्यायस्येऽपेक्षाबुद्धिः, तत्राशेन
द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । तथा वृन्दान्तनये प्रारब्धस्य
विशेषस्थितिनिर्णयामकत्वमुपाधेः स्फटिकलोहित्यादिस्थिति
नियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं तु दण्डादि । तत्रा-
शेपि घटनाशाऽदर्शनात् । एवं दिश्यते लक्ष्यानुरोधेनैवापि
द्वैविध्यं कथं न भवेत् । तथा च 'यस्य च लक्षणान्तरेण
निर्घर्तं विहस्यते नासावनित्य' इत्यस्य वा त्रिदाश्रयणं, क
चिन्नेत्येवंरूपे सिद्धान्ते लौकिकद्विविधव्यवहार उपष्टम्भकत्वे-
नोदाहृतः कैयटादिभिः । वालिमुद्रावयोर्मध्येमानयोर्भगवता
वालिनि हतेऽपि न मुद्रावस्य वालिनः प्राबल्यं व्यवहरन्ति ।
भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्य-
वहरन्ति चेति दिक् । स्यादेतत् । यदि च्छोरिति सतुकनिर्दे-
शस्तर्हि राहोपे तस्यैवानुवृत्तिः स्यात् । तथा च हः हुरौ
हुर इत्यत्र लोपो न स्यात् । वितुकत्वात् । न
चाऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्तुक्तं विनैव तत्र गृह्यताम् । राधे हिंसाया-
मित्यत्राऽत इत्यनुवृत्तेऽप्यवर्णं इवेति वाच्यम् । वकारमात्रा-
न्वयस्यापि सुवचनात्वात् । यत् सतुकवितकी द्रावपीह नि-
दिश्येते इति, तत्र । समाहारद्वन्द्वे एकवचनापत्तेः । इतरेतर-
योगे तु बहुवचनापत्तेः । छकारयोः समाहारे समासं कृत्वा
वकारेणेतरेतरयोगद्वन्द्वं करिष्याम इति चेत् । न । समाहारे
टप्प्रसङ्गात् । यथासंख्याऽसम्भवापत्तेः । अत्रोच्यते । छकार-
वकारयोः समाहारद्वन्द्वे कृते छकारान्तरस्य द्वन्द्वान्तरमस्तु ।
आदेशोपि शब्दप्रसङ्गः । तथा चान्तरन्त्याद्यसंख्यन्याया-
च्चटं सिद्धम् । अस्तु वा सतुकस्यैव निर्देशः । राहोपे तु

सामर्थ्यात्केवलस्याऽन्वयः । नध्याख्येति तत्त्वनिषेधाद्विज्ञाच्च ।
मूर्त्तं इत्यत्र हि छलोपं विना नत्वप्राप्तिरेव न सम्भवति ।
एवं 'मूर्त्तां घनः' द्रवमूर्त्तित्पश्योः इय' इत्यादिनिर्देशा अपि
सङ्गच्छन्तर्हति दिक् । अस्मिन्पक्षे अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणन्तु
घृत्वा स्यूत्वेति । अत्र ह्युठः स्थानिवत्त्वाद्यणन स्यात् । ननु
स्वाश्रयमच्छ्वं भविष्यति । अतिदेशानां स्वाश्रयकार्याऽनिवर्त्त-
यत्वादिति चेत् । न । विधिग्रहणप्रयोजनकथनावसरे इह
सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धान्त्यधिक्यमाणत्वात् । नन्वेवमपि
योऽत्र यध्विधावाश्रीयते अच्नासावादेशः, यथादेश ऊठिति
समुदायो नासौ यध्विधौ निमित्तमिति चेत् । न । अनुबन्धा-
नामनेकान्ततया, एकान्तत्वेऽप्युच्चरितप्रध्वंसितयोकारस्यैवादे-
शत्वात्, वतिनिर्देशादभावोप्यनिदिश्यतइति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
एवमभिगम्येत्यपि प्रत्युदाहरणम् । अत्र ह्यनुनासिकलोपः
परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्भवस्य पिति कृनीति तुङ्
न प्राप्नोति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् ? युवज्जानिः ।
अत्र जायाया निङः स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्राप्नोति ।
स्वाश्रयनिवृत्तिरभावातिदेशश्च वक्ष्यतइति ह्यन्तमेव । किञ्च
व्याघ्रस्येव पादावभ्य व्याघ्रपात् । पादस्यलोपोऽहस्यादिभ्य
इत्यपरनिमित्तको लोपस्ततो गगोदित्वाद्यञ् । वैयाघ्रपथः ।
लोपस्य स्थानिवद्भावात्पादः पदिति पद्मावो न स्यात् ।
वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति चेत्पादेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । किञ्च
पादशतस्येति लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावात्प्रवृत्तौ सत्यां
द्विपदिकेत्यादौ पद्माववचनं चरितार्थमिति क तस्य साम-
र्थ्यम् । परस्मिन्निति कृते तु वैयाघ्रपथ इत्यादौ पद्मावस्य
चरितार्थतया पादेनेत्यादावेकादेशस्य स्थानिवद्भावात्पद्मावो
नेति स्थितम् । नन्वेकादेशो नाऽनः कित्वचोः, तत्कथं
स्थानिवत्त्वमिति चेन्न । वर्णनिर्देशे जातिग्रहणात् । अत एव
आयसौ, गोमतौ चातुरौ, आननुहावित्यादि सिध्यति ।
श्रयसोऽप्ययमित्यण् । देविकाशिञ्जपादित्यवाङ्दोषसत्रश्रेय-
मामित्याकारादेशः । ततश्चतुर्भ्योऽप्यणन्तेभ्य औप्रत्यये एका-
देशस्यादिवत्त्वात्प्राप्तौ नुमामौ न भवतः । तथा उद्वाहे ।
उदकं वहतीति कर्मण्यण् । संज्ञायामुदभावः । ततो ङवे-
कादेशस्यादिवत्त्वाद्भवे सति प्राप्नो बाह ऊणन भवति ।

पूर्वविधाविति किम् ? नैवेयः । निपूर्वाद्याव उपसर्गे
घोः किः । आतो लोपः । द्रवचः, इतश्चानिञ इति ठक् ।
आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु सति व्यक्त्वव्यपदेशेन
द्रव्यकत्वं विरुद्धत्वाद्वाधेत । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं
लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं मास्तु । पूर्वस्येति षष्ठ्या
कार्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेत् । न । पूर्वस्य
विधिः पूर्वस्मादिधिरिति समासद्वयलभार्थं विधिग्रहणम् ।
पञ्चमीसमासे उदाहरणं तु तन्वन्तोऽन्युक्तमेव । स्यादेतत् । यदि
पञ्चमीसमासोऽहस्तर्हि विगणन्येत्यादि न सिध्यति । 'त्यपि
लघुपूर्वा'दित्ययादेशे कर्त्तव्येऽलोपस्य स्थानिवद्भावात् । न

चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगमयेत्यादौ मित्त्वं चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते-पूर्वस्मादिधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम् । निष्ठायां सेटीति शापकात् । तथाहि-तत्र सेटीति पदं न तावदनिष्ट-व्यावृत्त्यर्थम् । णिजन्तोत्तदसम्भवात् । ननु संज्ञापितः पशु-रित्यत्र यस्यविभाषेतीति निषेधः सम्भवत्येव, सनीवन्तेति विकल्पितेऽत्वादिति चेत् । न । यस्यविभाषेत्यत्रैकाच-इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इतीप्पन स्यात् । तस्मात्काला-वधारणार्थं सेडग्रहणम् । इति कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा 'कारितः'मित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशइतीति निषेधः स्यादिति सेटीति वदतो भावः । पूर्व-स्मादिधौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्त एव निषेधः । णिच्चा व्यवधानात् । तस्मात्सेडग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितम् । तथा चाष्टमे अन्त इति सूत्रे हरदत्तः,-'अनित्यः पूर्वस्मा-दिधौ स्थानिवद्भावाः । निष्ठायां सेटीति सेडग्रहणात् । एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरणे एव व्याख्यातमिति । यद्यपीह प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं तथापि न्यासकारादिभ-व्याख्यातमिति तद्वन्मस्यार्थः । लेखकप्रमादाद्ग्रन्थभ्रंशो वा कल्प्यः । एतेन ओः पुन्यणिति सूत्रे यदत्र वक्तव्यं तद् द्विवचनेनीत्यत्रैवोक्तमित्यपि हरदत्तग्रन्थो व्याख्यातः । तथा च वस्वेकाचसूत्रे कैयटः-पूर्वस्मादपि विधावित्येतदनित्य-मिति । माधवाचार्यास्तु-परिदृढय गत इत्यत्राऽसिद्ध-तामुद्भाव्य व्याश्रयत्वात्तां परिहृत्य पूर्वस्मादपीति स्थानिव-त्त्वमाशङ्क्य प्रवेभिदित्य प्रस्तनयेत्यादिभाष्योदाहरणबलेन समादधुः । यद्वा-त्यपि लघुपूर्वादित्यनेन सामर्थ्यादन्यपदा-र्थस्य वर्णस्यापेक्षायां वर्णग्रहेण जातिग्रहणादयवधानेनपि न दोष इति । केचित्तु पञ्चमीसमास इह मास्तु । प्रयोजनाऽभावात् । तथाहि-वेभिदिता, माथितिकः, अपीपचक्षिति प्रयोजनत्रयं भाष्ये उक्तम् । तत्र वेभिदितेति तावदन्यथासिद्धम् । एकाच उपदेशइत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात् । माथितिकेति मथितं पण्यमस्येति विग्रहे तदस्य पण्यमिति ठकि तस्येकादेशे यस्येति चेत्तल्लोपे कृते इष्टुस्तुक्तान्तादिति कादेशो न भविष्यति । अनल्लिधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावाऽसम्भ-वात् । ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्य उच्चारणार्थतया वर्णमात्रस्य स्थानित्वादस्तु वा स्थान्यादेशयोरकारस्य विवक्षा । न चैवमनल्लिधित्वाकादेशप्रसङ्गः । सन्निपातपरि-भाषया समाधानात् । न चाऽपीपचक्षित्युदाहरणम् । इह हि अन्तेरकारस्य चङ्कारस्य चातोऽगुण इति पररूपत्वे तस्य परं प्रत्यादिबद्धान्वाञ्छिग्रहणेन ग्रहणे सति सिज्जन्त्यस्तेति जुप्तं प्राप्तः । णिकोपरयैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भव-तीति बाध्यम् । वेचेहि लक्ष्येवानन्तरो द्विः सम्भवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लक्ष्य एव क्षेत्रज्ञस्त्वित्वात् । न च सिच्चा साहचर्याल्लुकोपि ग्रहणमस्ति चेति बाध्यं, विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य वकीयस्त्वादिति । अत एव भवते-

यङ्कुङ्गन्तालुकि अवीभवक्षिति माधवाः । पञ्चमीसमासप्र-योजनतया अपीपचक्षित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकर्तव्या सम्मतम्, कृत्वोर्ग्रहणादि शापकात्साहचर्यं न सर्वत्राश्रयतइत्युक्तं दीधोवेवीटमिति सूत्रे । तस्माच्च-लुकि भुवो लुकि जुसेवोचितः । आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्त्राप्तस्तन्मात्रपरतया माधवेनैवोक्त-त्वात् । अभ्यस्ताश्रयस्य जुसो दुर्वारत्वात् । यदि तु णाषवा-दात इति नियमःसामान्यापेक्षस्तदा जुसभावेऽदभ्यस्ता-दित्यत, तथा चाबोभूवुरबोभूविति पक्षभेदेन रूपद्वयं लभ्यते, नित्यत्वेन वुको गुणवाचकात्वात् । माधवोदाहृतमबोभूवमिति तु चिन्त्यमेव । अन्तादेशस्य दुर्लभत्वात् । अपीपचक्षित्येत-स्सिद्धये च पञ्चमीसमास आश्रयणीयः । विगणय्येत्यादाविति-प्रसङ्गस्य तु पूर्वोक्ता एवोद्धारः, स्मरत्तथा इति युक्तः पन्थाः ।

ननु पञ्चमीसमासो मास्तिवति वदतो मते तन्वन्तीत्यत्रेऽ-स्यादिति कुतो नोद्भावितमिति चेन्न । बहिरङ्गस्य यणो-ऽसिद्धत्वात् । न च नाजानन्तर्यं इति निषेधः । अनन्तरे कार्यविधौ यत्राऽच आनन्तर्यमिति कैयटेनाभ्युपगमात् । कथं तर्हि तन्वन्तीति पञ्चमीसमासोदाहरणं प्राग्दत्तमिति चेत् । हरदत्तमतेनेत्येव हि । स हि यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरा-नन्तर्यमिति व्याख्यातः । नन्वेवं नपदान्तसूत्रे दध्यत्रेति वृत्तिमुपादाय स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्ततइति मिश्रोक्तिर्विरोधेति । बहिरङ्गे यणि अचोरा-श्रयणेन नाजानन्तर्यं इति निषेधादेव परिभाषाया अप्रवृत्तेः । किञ्च 'सयोगान्तरस्य लोप' इति सूत्रे असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषामाश्रित्य क्रियमाणं यणः प्रतिषेध इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमपि विरोधेति । अपि च लणिति सूत्रे उरण्पर इति परेण चेत्कर्त्रर्थमित्यत्र रेफद्वयं श्रूयतेत्युक्तं तदपि विरो-ध्येति । रोरीति लोपसम्भवात् । असिद्धपरिभाषायाश्चोक्त-रीत्या निषेधात् । किञ्च नधातुलोपइति सूत्रे प्रेक्षित्यत्रत्य-भाष्येण संयोगान्तरस्येत्यत्र यण इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्ये-णाऽपि विरोधः । किञ्च 'एत ए' इत्यत्र पचावेदमित्यादौ अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य बहिरङ्गतया स्वकृतं समाधानमपि अज्ये-तेति दिक् । तस्माद्हरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापरस्वग्रन्थेन भाष्येण च विरोधेति चेत्तस्यम् । अत एवेमां व्याख्यां नधातुलोपसूत्रपदानुपादेयामवोचाम । केन इत्यादिशापका-न्नाजानन्तर्यं इत्यस्याऽनित्यतामाश्रित्य वा कथंचित्समर्थनी-यम् । स्यादेतत् । कैयटमतेभ्यचोरिति द्वित्वं विवक्षितं न वा ? आधे मूलभूतशापकविरोधः । नहि कोऽसिचल्लोके-त्यादावनन्तरे पचविधावचोराश्रयणम् । द्वितीये तु मूलभूतं शापकं सम्भवेत् यदीग्रहणं पूर्वेण स्यात्, तत् परेणैवेति स्थितम् । अथ परेणग्रहणे हकोपि के चिदन्तर्भवन्तु नाम, अजानन्तर्यं तु न गतमित्याशयः, तर्हास्तु कथं चिन्नापक-निर्वाहः । अज्ये इन्द्रं वृक्षे इन्द्रमित्यादौ परत्वात्सर्वपदार्थस्तु

दुर्गार पव । न अत्रासिद्धं बहिरङ्गमिति प्राप्नोति । 'नाजानन्तर्य' इति निषेधात् । नन्वन्तरङ्गं बलवदिति परिभाषान्तरणेदं सिद्धयति । तथा च विप्रतिषेधसूत्रे अन्तरङ्गं चेत्युपक्रम्य 'इण्डिशीनामाहुः सवर्णदीर्घत्वा'दिति प्रयोजनं पठितमिति चेत् । सत्यं पठितम् । किन्तु बहुतमप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वाश्रये कर्तव्येत्युपसंहृतम् । एतेन प्रकृतसूत्रे षट्पद्या मृद्वेत्युदाहरणदूषणप्रस्तावे ऽसिद्धपरिभाषां भाष्यकारैरुदाहृतमन्तरङ्गम्बलीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षाणोपि कैयटः प्रत्युक्तः । विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तस्मादिह सिद्धान्तस्त्वमन्यदेव वक्तव्यमिति । उच्यते—अन्तरङ्गपरिभाषया निरपवादत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजानन्तर्य इति सापवादत्वादुभयोरपवादकता । [विप्रतिषेधसूत्रस्थं भाष्यन्वभ्युच्चयपरमेवेति भागवृत्तिकाराः । कैयटलघुविवरणादप्येवम् । बृहद्विवरणकारास्तु—नाजानन्तर्य' इति परिभाषा मास्तु । तज्ज्ञापकतया यत्संमतं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यावमेव ज्ञाप्यतइत्याहुः । अस्मिन् पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थं नाजानन्तर्य इति भाष्यमप्यनित्यत्वरतया भङ्गका नेयम् । अन्यथा हि तत्रैवान्तरङ्गं बलीय इत्यस्य प्रत्याख्यानं विरुध्यते । अत एव वृत्तौ नलोपः सुप्स्वरत्यत्र वृत्रहस्यामित्यत्र नलोपस्या सिद्धत्वात् ह्रस्वस्येति तुक् नेत्युपक्रम्य संनिपातबहिरङ्गपरिभाषाया गतार्थतामाशङ्क्य परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यतां ज्ञापयितुं तुग्रग्रहणमित्युक्तम् । अतएव तत्रमिश्रैरप्युक्तम् । बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वाद्या सेत्यत्र बहिरङ्गमपि त्यदाद्यत्वमन्तरङ्गे टापि नासिद्धमिति । तथा प्रतिदीप्त्वा इत्यादिसिद्धयेप्यासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं स्वीकृतम् । अत एव चाऽक्षर्युक्त्यत्र यलोपे कार्यं ऊटं नासिद्ध इति दिक् । एतदपवादश्चाकृतव्यूहा इत्यादिः । उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुरोध एव व्यवस्थाहेतुरिति सर्वं सुस्थम् । स्यादेतत् पूर्वस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सम्बन्धश्च द्विविधः कार्यश्वेन निमित्तत्वेन वा । एवं च विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं कथं । विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्माज्निमित्तत्वेनाभितादिति व्याख्येयमेव, अन्यथा हे गौरित्यत्र गकारात्परस्य विधौ बृद्धेः स्थानिवद्भावादेऽह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः स्यात् । सत्यम् । विधिग्रहणं योगविभागायम् । तेन पूर्वस्य विधौ स्थानिदेवेति नियमात्समाश्रयं व्यावर्त्यते । यदा मास्तु योगविभागः । विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्यति शास्त्रीयेऽशास्त्रीये च । तेन षट्यतीत्यादौ बृहद्विवरणमनुवर्तयिष्यते । सत्यम् । पुनर्विधिग्रहणाद्विधौ नियमः कियते—पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत् न तु पूर्वपरयोर्विधाविति । तेन ईयतुरिति सिद्धयति । अन्यथा हि इणोऽनुसिद्धिर्बचनेचोति यणादेशस्य स्थानिरूपातिदेशाद्वित्वे कृते द्वित्व

काले यणोऽपहारात्पुनः प्रवृत्तिवेलायां व्याश्रयत्वेन 'वर्णादाङ्गं बलीय' इत्यस्मिन् प्रवृत्ते वर्णमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वासवर्णदीर्घः स्यात् । न चाऽकृतव्यूहा इति यणिति वाच्यम् । निमित्तविधाताऽभावात् । कृतेपि यणि स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेः । ततश्च सवर्णदीर्घे कृतेऽन्तादिबच्चेत्यनेनाभ्यासग्रहणेन ग्रहणादभ्यासह्रस्वत्वे दीर्घश्चः कितीति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणभावे ईअतुरिति स्यात् । सिद्धान्ते तु पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाज्निमित्तविधातेनाऽकृतव्यूहपरिभाषयेणो यणि सिद्धं रूपम् । यदा स्थानिवदिति बतिलेनाऽभावोप्यतिदिश्यते । उत्तरसूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणाल्लङ्गात् । विधिग्रहणं तु पूर्वस्यैव न तु पूर्वपरयोरित्येतदर्थमिति दिक् । इह स्थान्यादेशनिमित्तानां त्रयाणां सन्निधानाऽविशेषेपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न तु आदेशापेक्षं निमित्तापेक्षं वा । 'वैयाकरण' इत्यत्र आयादेशपत्तेः । तदुक्तम् अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धमिति । नन्वेवं समायेत्यत्र जगध्यादेशप्रसङ्गः, प्यलोपाविति पूर्ववितिपेधेन णिलोपे कृते ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धौ सत्यामेकदेशविकृतस्यानन्वयतायाऽऽदिग्रहणेन ग्रहणात् । एवं घात्यादित्यत्र वधादेशप्रसङ्ग इति चेन्न । आदिघात्योरपि स्थानिद्वाराऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् । ननु स्थानिनः पूर्वत्वेपि आदेशस्य किमायातम् ? नह्यनादिष्टादचः पूर्वत्वं नाम शास्त्रार्थं कार्यं यःस्थानिवदादेश इति पूर्वसूत्रेणातिदिश्येतेति चेन्न । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपजीव्याऽचः परस्मिन्निजिति शाले प्रवर्तयितव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । तथा चाऽचः परस्मिन्निज्यतिदेश एव शास्त्रीयं कार्यं, तच्च पूर्वसूत्रेणातिदिश्यत इति फलितोऽर्थः । अत एव नपदान्तसूत्रे सवर्णग्रहणं कृतम् । अन्यथा शसोरलोपे कृते पश्चाद्भवन्ननुस्वारो नाऽनादिष्टादचः पूर्व इति तस्य विधौ स्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । नन्वेवं क्षत्रियकण्डूतिरिति न सिद्धयति, तथाहि कण्डूयतेः क्तिचि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरलोपस्य स्थानिवत्त्वेनोबङ्गि कृते ऊकारस्थानादिष्टादचः पूर्वस्य स्थाने जातस्योबङ्गः स्थानिवदादेश इति स्थानिवद्भावेनानादिष्टादचः पूर्वत्वादचः परस्मिन्निजिति स्थानिवत्त्वेनाकारेण व्यववादूढोऽभावेन स्थानिवत्त्वादेव लोपोभ्योर्बलीति बलोपाऽभावेन हलिचेति दीर्घे कृते कण्डूतिरिति प्राप्नोति । यत्तु यः स्थानिद्वारा पूर्वं बवङ्, न तस्योऽट्, कस्य तर्हि, वकारस्य, यस्य चोऽट् वकारस्य, न स स्थानिद्वारा पूर्वं इति । तन्न । तेस्तुरितिवकण्डू इत्यस्य कण्डुविति आदेशात् । तस्य च कण्डूः क इत्यादेशे कर्तव्ये स्थानिवद्भाववश्यम्भावात् । उक्तं हि सर्वं सर्वपदादेशा इति । अन्यथा निराध घात्यादित्याद्यापि स्थानिवद्भावानापस्था मूलशैथिल्यापत्तेरिति । अत्रोच्यते—अनादिष्टादचः पूर्वायाः स्थानिद्वारकत्वमनित्यम्, नपदान्तसूत्रे ब्राह्मणकण्डूतिरिति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात् ।

आतोनुपसर्गेक इति सूत्रे 'कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङ' इति वार्त्तिकस्य तत्प्रघट्टकभाष्यस्य च पर्यालोचनयाप्यमेव लभ्यते । तथा च तत्र भाष्यम्—योनादिष्टाचः पूर्वस्त्वकार्यं स्थानिवत्त्वं हीति । स्थानिद्वारके तु पूर्वत्वे गृह्यमाणे सम्पूर्णः प्रघट्टक एवासङ्गतः स्यादिति तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । तत्रत्यः कैयत्वापाततः । एतेन तितउमाचष्टे तितापयतीति हरदत्तग्रन्थेपि व्याख्यातः । तत्र हि गौटिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादचोष्णिगीति वृद्धयभावेपि अत उपधाया इति वृद्धौ आकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात्पूर्वत्वेन पुग्विधावुकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पुञ्जं प्राप्नोति । न च यस्य पुक्—आकारान्तस्य, नासौ पूर्वः, यश्च पूर्व आकारो, न तस्य पुगिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यतया सर्वेसर्वपदादेशा इत्युक्तरीत्या चाकारान्तस्यापि पूर्वत्वानपायात् । तस्मात्स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्येव हरदत्तस्य शरणम् ।

अत्र केचित्—तितापयतीत्यसाध्वेव । तथाहि तितउणिजिति स्थिते टिलोपश्च प्राप्नोत्यत उपधाया इति वृद्धिश्च । उभयोर्नित्ययोः परत्वाद्द्विः । ततश्चिलोपे कृते स्वत एवानादिष्टादचः पूर्वमादन्तं न तु स्थानिद्वारेति पुञ्जं न प्राप्नोति । तस्माच्छपि णिचो गुणे कृते एचि वृद्धावायादेशे तितायतीति भवति । न च तिता णिजिति स्थिते अन्तरङ्गत्वादाहुणे शय्यादेशे तितयतीति स्यादिति वाच्यम् । शपि हि गुणे सति वृद्धिरेचीति बाधेनाहुणस्य निमित्तविधातस्योत्पत्त्यमानतयाऽकृतत्वयूहपरिभाषया पूर्वमन्तरङ्गस्याप्याहुणस्याप्रवृत्तेः । अकृतव्यूहपरिभाषा अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवाद इत्युक्तम् । न च शपि गुणस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादाहुणस्य न निमित्तविधात इति वाच्यम् । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् । तस्मात्तितायतीत्येव साधु न तु तितयति तितापयतीति वा । चङि तु तिता णिच्, चङ् इतिविधि स्थिते तनोतेर्ङः सन्वञ्चेति न्युत्पत्तिपक्षेऽनभ्यासस्येति द्वित्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधाद्भस्वाऽभावे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाऽऽतोकोपाऽभावे दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधोपसर्गदीर्घेऽतितदिति भवति न त्वतितापदिति । अत्रेदं वक्तव्यं, परत्वाद्द्विरित्यसङ्गतं, नित्यत्वेन टिलोपात् । न च वृद्धिर्नित्या, अचः परस्मिन्नितिकार्यातिदेशेन वृद्धिप्राप्तावपि लङ्घनान्तरेण प्राप्नुवन्ननित्य इति न्यायेनाऽनित्यत्वात् । एवं च हरदत्तोक्तिः सुष्ठ्वेव । किं तु अनित्यत्वेपि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं चिन्त्यम् । तदेवं स्थानिद्वारकं वा स्वतो वा उभयथाप्यचः पूर्वत्वमिह गृह्यते इति स्थितम् ।

विधीयते इति विधिरिति कर्मणि किप्रत्ययः । पूर्वस्येति शेषे षष्ठी । अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् । पुगाभागाभेपि

स्थानिवद्भावः । 'अच' इत्यत्र तु आदेश इति सममभ्याहाराद्योग्यतावलात्स्थानिसम्बन्धलाभः । षष्ठीस्थानेयोगेत्यतः पूर्वसूत्रे अनुवर्तितस्य स्थानेग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेर्बलं प्रसिद्धः पन्थाः । न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्षं वा पूर्वस्त्वमित्यपि पक्षौ भाष्ये उपन्यस्तत्वास्वीचकार । वैयाकरणादौ तु बहिरङ्गयोरैचोरसिद्धत्वाच्च दोष इत्याह । इदं च नाजानन्तर्यपरिभाषाया बहिरङ्गपरिभाषाया एव वा अनित्यतेति प्रागुक्तमुपपद्यते समर्थनीयम् । अस्मिन्पक्षे विधिरिति भावे किः । षष्ठी तु अनभिहितत्वात्कर्मणीत्यपि सुस्थमेव । किं तु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वे त्यदाद्यत्वस्य स्थानिवत्त्वाद्भाष्यामित्यादौ दीर्घो न स्यात् । ईषतीत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगन्तलक्षणो गुणो न स्यात्, देयमिति । तथा गुणवृद्धयोः स्थानिवत्त्वाल्लवनं लावक इत्येवावो न स्याताम् । द्वयोरेकस्य, देयमृणे, किरतेऽल्वन इत्यादिनिर्देशेनोपपद्येनाऽनित्यताश्रयणं तु छिष्टमिति दिक् । पूर्वत्वं च नाभ्यवधानगर्भं किन्तु व्यवहितसाधारणम् । तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाहङ्गात् । चङ्परनिर्हासे निषेधारम्भाच्च । तेन पट्यति अवधौदित्यादौ स्थानिवद्भावः सिद्धयति । वधादेशो ह्यदन्तः । स्यादेतत् । पट्यतीत्यत्रान्तर्वर्त्तिनां विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जडत्वं प्राप्नोति । न च स्थानिवद्भावः, जडत्वविधौ तत्प्राप्तपेधात् । सत्यम् । कर्मसमर्पकात्—प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तिर्न तु सुबन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । सुबन्ताण्यिति पक्षेपि इष्टवदित्यतिदिष्ट्या भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् । पटुमित्यस्यैव हि भसंज्ञा प्रवृत्तेति कथं तत्र पदसंज्ञा प्रवर्त्तते । तत्र चाऽप्रवृत्ता कथन्तरामेकदेशविकृते लभ्यते । स्वविणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ हि प्रातिपदिकाणिजुत्पत्तिरिति पक्षेऽप्येव गतिरिति वक्ष्यामः । अवधौदित्युदाहरणं तु भाष्यमते, आर्द्धधातुकोऽयः सामान्येन भवन्तीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेनार्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति लोपसम्भवात् । वार्त्तिकमते तु लिङ्गीति परसप्तमीत्युक्तम् । तथा च अत् पदित्यादाविवातो लोपो न प्राप्नोति । अत एव हलन्त एवायमादेश इति तन्मतम् । वृद्धिस्तु न भवति । 'वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेध' इति पूर्वसूत्रस्थवार्त्तिकात् । एवमखट्वाको बहुखट्वाको इत्यादौ केण आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद्भस्वान्तेत्यात्पूर्वमिति खकाराकारस्योदाहो न भवति किन्तु अपिपूर्वमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव भवति । अचितीको बहुचितीक इत्यादौ तु चित्तेः कर्पाति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्च शब्देकारस्य उदात्तता भवति । न चोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेधः शङ्क्यः । कोपाज्जडमात्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं पट्या मृद्धाति बहुमिर्ध्वत्कारेऽदाहृतत्वान्मृद्धाभिषिक्तमिति भाष्ये व्यवहृतमप्युदाहरणं साध्वेव । अकृतव्यूहन्यायेन प्रथमं पूर्ववर्णनादेशाऽयोक्ता ।

न चैवं कथ्यां ह्यर्थेत्याहुदात्तयण इति विभक्तोरदात्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविधमानवद्भावेन पूर्वयणमेवाश्रित्य तत्समाधानात् । न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यञ्जनमेव नेति वाच्यम् । रेफस्याऽऽदिष्टादचः पूर्वत्वात् । स्थानिद्वारकस्य पूर्वत्वस्याऽनित्यत्वात् । निष्ठायां सेटीति सेङ्गहणेन पूर्वस्मादधि स्थानिवद्भावस्याऽनित्यत्वाच्च । तस्मान्मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणमिति पक्षो नातीव दुष्यति । अत एव द्वाभ्ययमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अकुब्धांशमलुन्याशाम् व्यत्यजन्त्याशां रात्र्या-शामित्यत्र क्रमेण ये चेत्सुलोपः ईहल्यघोरतीतत्वं येविभाषा रायोहलीत्यात्वं च प्राप्नोतीति भाष्यवास्तिकयोक्तम् । यस्त्वन्तरङ्गं बलवदिति वाऽसिद्धपरिभाषा वाऽऽश्रित्य पठव्या शृङ्गेष्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यं, तत्तु अकृतव्यूहवचसोऽनित्यताभिप्रायेण कथं चिन्नैवमिति दिक् । [अचः परः] ।

न पदान्तद्विवर्चनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजङ्गविधिषु । पदान्तादिकर्मकेषु विधिषु पूर्वेण प्राप्तः स्थानिवद्भावो न स्यात् । पदान्ते—कानि सन्ति । कौ स्तः । ईह यणावादेशयोः कर्त्तव्ययोः श्रसोरलोपो न स्थानिवत् । न चानादिष्टादचः पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्यादयोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्त इति पक्षेऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् । न हि पदान्तरनिरपेक्षमेव पदमिहशक्नो संस्कार्यमिति नियमः । शुष्मपुपपद इत्याद्यनुशासनस्याऽसङ्गतिप्रसङ्गात् । एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे कैयटेन ध्वनितम् । केवलपदसंस्कारपक्षे अदद्रीच इत्यादौ अच इत्यलोपो न स्थानिवदित्युदाहृत्यम् । विधिज्ञादश्वेह न कर्मसाधनः । तथात्वे हि कर्मधारयो वा स्याच्छेषपष्ठयन्तेन सह तत्पुरुषो वा । नाद्यः । विधिशब्दस्य क्रियाशब्दतया पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । नान्यः । पदान्तस्य कस्मिंश्चित्त्व्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन वृश्चवित्यत्र वलोपापत्तेः । इन्द्रनिदिष्टेषु द्विवर्चनादिषु अनन्वयापत्तेः । तस्माद्भावासाधन पद्यान्तरङ्गत्वाच्च । अत एव कर्मपष्ठयन्तेन समासः । शुक्रो तदीत्यादौ पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां यस्येति लोपः स्थानिवदेव । न हि स्वादिभित्ति सूत्रेण पदस्यान्तो विधीयते येन निषेधः स्यात् । किं तु संज्ञामात्रम् । तत्रापि यथोद्देशपक्षः । जहत्वादिकार्यकालत्वे 'पूर्वत्रासिद्धे'नेति निषेधापत्तेः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्देतवानित्यत्र चः प्राप्तः बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वात्नेति वक्ष्यते । भाष्ये तु पदसंज्ञायाः पदान्तात् स्वीकृत्य पदे अन्त इति असंज्ञापि पदकार्यमिति च द्रेशा समाहितम् । तत्रान्त्ये षडिके वचनसामर्थ्यादिति बोध्यम् । वाचिकषडिकौ तु पञ्चमे वक्ष्येते । द्विवर्चने—शुभ्रपात्यः । स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरङ्गपरिभाषापीड न प्रवर्तते । नाचानन्तर्येति निषेधाद्वा । वरे इति निपातनादङ्गुक् इन्द्रश्च । वरे योऽजज्ञादेः

स न स्थानिवत् । यायावरः । यातेनित्यं कौटिल्ये इति यङ्, यश्चयङ् इति वरच् । तन्निमित्तकोऽतो लोपः । स च आतो लोप इति चेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । नन्विह परनिमित्तकत्वमेव नास्ति, आर्द्धधातुक इति विषयसप्तम्यभ्युपगमात् । अत एव हि अचोयदिति सूत्रे ऽङ्ग्रहणं कृतम् । अन्यथा हलन्ताण्यतो विशेषविहिततया परिशेषादच एव यङ्गविध्यति किं तेन ? विषयसप्तम्यां तु दित्स्यं धित्स्यमित्यादावजन्तभूतपूर्वादपि यत्सिद्धये अङ्ग्रहणमिति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तरिसध्यति । सत्यम् । वरेङ्ग्रहणेन परसप्तमीपक्षो शाप्यते । तथा चानुदात्तेतश्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतम् । हलन्तादिति मा विज्ञायीति । अस्ति च हलन्तविशेषणस्य व्यावर्त्यं जुगुप्सनो मीमांसन इति । विषयसप्तमीत्वं विद्वापि अतोलोपे हलन्तत्वाद्युच्चा भाष्यमेवेति हलन्तविशेषणवैयर्थ्यात्सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव ब्रूयात् । एवं च यातेयङ्कृतात् क्तिचि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थातिवत्त्वनिषेधालोपे च याया—तीति स्थिते यङ्कारलोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति । न च पुनराकारयकार्यलोपे सति क्तिच्प्रत्ययमात्रं श्रयेतेति वाच्यम् । आलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । चिणोलुङ्गन्यायेनाऽसिद्धत्वाद्वा । यलोपे—जदाहरणान्तरमपि । तद्यथा—कण्डूयतेः क्तिच् । कण्डूतिः । क्तिन्निति तु काशिकायां प्रमादः । अप्रत्ययादित्यनेन बाधात् । न च शस्तिरित्यादाविवेह आवाहित्वरूपनं बहुलग्रहणं वा शरणीकरणार्हम् । भाष्यकारेणैव कण्डूयत्येव भवितव्यमिति वदता एतस्यापशब्दतोक्तः । तस्मादयं क्तिजेव । ततोऽलोपयलोपो । अलोपस्य स्थानिवत्त्वादुबङ् । ततश्छ्वोः शुद्धित्युठ् । न चोऽपि स्थातिवत्त्वम् । आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । अत एव ऊठः पुनरुबङ् न भवति । सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं यद्यपोह वक्तुं शक्यते भाष्यमते लोलुवः पोपुव इत्यादौ यथा, तथापि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं क्तिचि-त्कमेवेति पूर्वसूत्रे एवोक्तम् । तथा तिष्ठतेयङ्कृतात् क्तिच् । अलोपयलोपयोस्तेछि—तीति स्थिते अलोपस्य स्थानिवत्त्वादियङ् । यलोपः । तेछितिः । तथा पेपीयतेः क्तिचि अलोपयलोपयोरेनेकाच इति यणि यलोपे कृते पेतिरिति भवति । शो तनुकरणे । यङ्कृतात् क्तिचि अलोपयलोपाऽऽलोपेषु पूर्वत्रासिद्धे नेति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छाश इति पक्षे कृते शाष्टिरिति भवति । एवं चेचीयतेक्षेत्तिरिति दिक् । तदेवं वरेयलोपेति नैकं निमित्तं किं तु द्वे इति स्थितम् । के चित्तु वर—ई इति ईकारं प्रदिल्ल्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचक्षुः । तेनामलक्याः फलमालकम् । निर्वं बृद्धशरादिभ्य इति मबट् । फले लुक् । ततो लुक्छित्तुलोकीति लोपो लुक् । स च यस्येति लोपे न स्थानिवत् ।

पूर्वोक्तव्याख्याने तु लुका लुप्तं न स्थानिवदिति वचनं करिष्यते । तत्र च लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः । लुङ् स्थानिवदिति फलितोर्थः । स्वरे-चिकीर्षकः । सनोऽतो लोपो लितीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । न च लितीत्यस्यास्मसामर्थ्यम् । कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् । भाष्ये तु आकर्षिक इत्युदाहृतं, तदापाततः । षलो लित्वसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवधाने सत्यपि लिस्वरस्य सुवचत्वात्, धनतीत्यादौ कुत्त्ववत् । **सवर्णा-नुस्वारयोः-**शिण्डि । पिण्डि । असोरलोपोऽत्र न स्थानिवत् । अनुस्वारस्याऽनादिष्टादचः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेत्युक्तम् । यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणाऽनुस्वारोप्याक्षेप्तुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्यपि सम्भाव्यते । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिण्णतीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धमनुस्वारग्रहणम् । अचः परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरीत्या अभ्यासस्याऽसवर्णइत्यादिषु सवर्णइति निषेधस्य लभ्यावकाशतया शिण्डीत्यादेरपि अमिद्धयापत्तेश्चेति दिक् । दीर्घे-प्रतिदीर्घः । इह हलि चेति दीर्घेऽलोपो न स्थानिवत् । यत्तु काशिकायामुक्तम्-उपधायां चेति दीर्घ इति, तत्प्रामादिकम् । तथा च उपधायां नेत्यत्रोक्तम्-प्रतिदीर्घेत्यत्र हलिचेति दीर्घ इति । यद्वा-आचारकिवन्तात्किप् चेति किपि समाधेयम् । नन्वेवमनुनासिकस्य किञ्चलोरिति दीर्घः स्यात् । सत्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनमलोपमालोच्याऽन्तरङ्गोपि दीर्घो न करिष्यते, जग्मुष इत्यत्रेडागमनकारादेशाविवेकं बोध्यम् । ननु रथा निवत्त्वाऽभावेऽप्यसिद्धं बहिरङ्गमित्यलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यादिति चेत् । न । कृतितुग्विधिग्रहणेन बहिरङ्गपरिभाषया अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् । यथोद्देशपक्षे षार्धं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेश्च । **जज्ञि-सङ्घश्च मे ।** बष्मान्ते हरी । तथाहि-अदनं गिषः । अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घरलोदेशः । घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः । झलो झलीति सकारलोपः । घिसकारे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृता ऽनाश्रयणात् । वाक्तिकमते छान्दसो वर्णलोपः । झषस्तथोरिति ध्रुवम् । न च तरिमन्कर्त्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावः । पञ्चमी-समासस्याऽनित्यतायाः, पूर्वसूत्रपक्षोपपादितत्वात् । घस्य झलाञ्जलिंति जज्ञ्वे कर्त्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समाना गिषः सतिषः । सहस्य सः संज्ञायामिति सूत्रात्स इत्यनुवर्त्तमाने समानस्य छन्दस्यमृदप्रभृत्युदकैर्भक्ति सूत्रेण समानस्य सभावः । बष्मामिति भसेलोटः । तसस्ताम् । शपः श्लुः । अन्तरङ्गत्वाद्बिभ्वमभ्यासकार्यम् । ततो घसिभसोरिद्युपधालोपादि प्रावत् । **चरि-जक्षतुः ।** जक्षुः घसेर्हिट् अतुस् उस् च । गमहनेत्युपधालोपः । खरि चेति चत्वं प्रति न स्थानिवत् । तत्र वाक्तिकम्-स्वरदीर्घव-

लोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । तेनान्यः स्थानिवदेव । पञ्चभिरन्तिभिः क्रीताः पञ्चरत्नयः । वेदे तु पञ्चरत्नयः । जसादिषुछन्दभिर्वाचनं प्राङ्गौ चक्षुः पधाया इति गुणभावे यण् । तस्य स्थानिवद्भावादिगन्तकालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । यद्यपि असिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनापीदं सिध्यति तथापि अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रय योज्यम् । 'अचितीको' 'ऽखटवक' इत्यत्र हस्यान्ते-न्यात्पूर्वमित्यस्य क्रमेण प्रवृत्त्यप्रवृत्ती फलमिति तु पूर्वसूत्रे एवोक्तम् । न च तत्र बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रसङ्गोऽस्ति । कियौःगियौः । व्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्तः, यणः स्थानिवद्भावान्न भवति । अत्र इरित्यधिकारे भुजेः किञ्च कृगशृपृकुटिभिर्दिछिदिभ्यश्चेति इः स च किट् । यत्तु हरदत्तेन न्यासकृता च कृश्रीरिचैत्युपन्यस्तं तत् क चिदुणादिवृत्तौ अन्वेषणीयम् । वाच्योः १-इह यलोपो न । अस्मिन् वाक्तिके स्वरग्रहणमात्रमावश्यकम् । कियौगियौरिति तु उपधायां चेति सूत्रे वृत्तिकारोक्तरीत्या उणादानामव्युत्पत्तिः पक्षालम्बनेनापि सिद्धम् । वाच्योदिति तु बहिरङ्गस्याऽसिद्धतया सिद्धम् । **किलुगुपधार्श्चकपरनिर्द्वा-सकुल्वेषूपसंख्यानम् ।** पूर्वप्रासिद्धे च । तस्य दोषः **संयोगादलोपलक्षणत्वे**षु । अस्यार्थः-कौ विधिं प्रात न स्थानिवत् । लवमाचक्ष्माणो लोः । अत्र णिचि यटि-लोपो यश्च क्वौ णिलोपस्तदुभयं छवोः श्रुद्धिं वकारस्य किनिमित्ते कठि कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । एत्येष्व्यूट्स्विति वृद्धिः । तथा पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति दीर्घोवेदीयामिति सूत्रे यदुदाहृतं तदपि कौ शिषि प्रतीति व्याख्याने एव सङ्गच्छते । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति व्याख्याने तु लोः पिपठिषीत्युभयमपि न सिद्ध्यते । णिचि टिलोपस्य स्थानिवद्भावं कठो ऽसम्भवात् । पिपठिपतेरप्रत्यये अतो लोपे नपुंसकबहुवचने शौ झलक्षणे नु कर्त्तव्येऽतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन नुमप्रसङ्गाच्च । एतच्च दीर्घो-वेदीयामिति सूत्रे कण्डवादिषु च **मिअग्रथे स्फुटम् ।** कैयटोपि दीर्घोवेदीयामित्यत्र कौ विधिं प्रतीत्यथो व्यवस्थितो न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदितित्याह । अत्र व्यवस्थितइति वदता कौ लुप्तं न स्थानिवदिति पक्षोपि कचिदाश्रीयतएव, नियमः परं नास्तीति सूचितम् ।

लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः । एवं च सख्युर्गोमान् पदः खम् अहमिति सिद्धम् । तथाहि ख्यत्याप्तरस्येति सूत्रे भाष्यम् । सखीयतेः सख्युः, लुनीयतेर्लुनुरिति । तत्र सखीयतेः किपि अलोपे यलोपे अलोपस्य स्थानिवद्भावात् परत्वात्किञ्च लोपं बाधित्वा इकोयणचीति यणस्यात् । ततो यलोपे सखो लून इति स्यात् । अत एव क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तत्र वणं परिग्रहणं कैयटः । तथा उगिदचामिति सूत्रे अभातुभूतपूर्वत्वापि नुमर्थमभातुग्रहणमित्युक्त्वा गोमयतेर-

प्रत्यये गोमानित्युदाहृतं भाष्ये । तत्राप्यहोपस्य स्थानिस्त्वा
स्त्वर्नामस्थानपरश्च नास्तीति नुम् न स्यात् । नचाधुनाग्रह-
णसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति
वाच्यम् । आचारविबन्तात्किञ्चेति विविधं चरितार्थत्वात् ।
तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । ननु गोमत्यतेर्गोमतेर्वा
उभयथापि गोमानिति न सिध्यति, अत्रवसन्तस्येति दीर्घविधौ
अधातोरिति विशेषणात् । सत्यम् । तत्राधुनाग्रहणमसन्त-
स्यैव विशेषणं न स्वत्वन्तस्यापीति बक्ष्यमाणत्वात् दोषः ।
तथा येनविधिस्तदन्तस्येति सूत्रे केवलकोपि पाच्छब्दोऽस्ति ।
पादयतेः पात्, पद इति भाष्यम् । अत्रापि स्थानिवद्भावा-
द्व्यवधानेन पञ्चानो न स्यात् । क्वौ लुप्तं नेति सिध्यति ।
अत एव 'पादस्य पदहस्यादिभ्यः' इति न सूत्रितम् । प्रति-
पक्षोक्तस्याऽस्यैव पदादेशो मा भूत्, किं तु विबन्तस्यापि
यथा स्यादिति । एवं च 'पादस्य लोप इति गुरुनिर्देशं
कुर्वता सूत्रकृतेन क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति ज्ञापितम् ।
तच्च क्वाचित्कमिति तु प्रकृतसम्प्रत्ययेनैवं विज्ञायते । क्वौ लुप्तं
नेति भाष्यस्यार्थः विशब्दमाहात्म्यात् ख्यत्यासूत्रादि-
भाष्याच्चेति व्यवस्थितशब्दं प्रयुज्जानेन कैयटेन ध्वनितम् ।
युष्मानाच्छे युष्मयति । ततः किपि णिलोपे सौ स्वाहौसौ
इति कर्त्तव्ये णिलोपो न स्थानिवत् । तदुक्तम्—स्थानिवत्त्वं
च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वात् विद्यते इति । स्थानिवत्त्व-
मिति । लोपस्येति शेषः णेः क्वौ लुप्तत्वादित्यन्वयः । अस्तु
तर्हि क्वौ लुप्तमित्यपि नित्यमेव, तावतापि लवमानक्षणा
लौरित्यस्य सिद्धिरिति चेन्न । पिपटिषात्यस्याऽसिद्धिप्रस-
ङ्गात् । देवयतेर्दयूरिति तु इह कैयटेन यदुदाहृतं क्वौ लुप्तं
नेति (न) सिध्यतीति । तस्यायमाशयः—यद्यपीह क्वौ विधिं
प्रत्युद्दिष्टः तथापि तस्य स्थानिद्वारा अनादिष्टादचःपूर्व-
त्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचोष्णिताति वृद्धिप्रसङ्गः ।
तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । यत्तु लोपो व्योरिति सूत्रे
कण्डूयतेः क्यजन्तादप्रत्यये कण्डूः कण्डुवाविति व्युत्पादयन्
कैयट आह । अहोपस्य स्थानिवद्भावात् । तस्य ऊठ् । न
च ऊठि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन प्रतिबन्धः स्यादिति वाच्यम् ।
वकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति, तत्तु स्थानिद्वारकं पूर्वत्वम
नित्यमित्याश्रयः । तद्रीत्या तु दयूरित्यपि सुसाधमेव । ननुभ-
यथापि दयूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेत् । न ।
बहिरङ्स्य ऊठो वृद्धिं प्रत्यसिद्धत्वात् । एवं च स्थानिवद्भावे
सत्यपि न का चिन्वृत्तिः । बहिरङ्स्येनैव सर्वसमाधानात् ।
तस्मादयूरिति पक्षद्वयेऽपि सिद्धयतीत्येव तत्त्वम् । नन्वेकदेश-
विकृतस्यानन्यत्वादिह औत्सर्थादिति चेन्न । निरनुबन्धकप-
रिभाषणाऽधुनाग्रहणानुवृत्तेर्वाअक्षयार्त्तस्य न औचित्यं दिव
औत्सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात् । यद्यपि उगदिचमिति सूत्रे
अधातुभूतपूर्वादित्यर्थस्तथापीह शब्दाधिकार इति भावः ।
पतेन हकि चेति दीर्घः दीप्यतीति नामधातुप्रकरणे कौमुदी-

प्रसादौ प्रत्युक्तौ । दिवेदिविरिति न्यासोदितसूत्रेण दिवि-
रिति वदन्माधवोपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपजगाम । प्रकृत-
मनुसरामः—दिवंचनादौ तु ओः सुपीति यण् । दयौ दय्व
इत्यादि खलपूर्वत् । कण्डूः कण्डुवौ कण्डुव इत्यादि तूवळेव ।
संयोगपूर्वकतया यणोऽप्राप्तेरिति दिक् अयमत्र संग्रहः—
सख्युर्गोमान्पदस्त्वं च क्वौ लुप्तस्य निदर्शनम् ।
अनित्यत्वे पिपटिषि क्वौ विधौ लौङ्ग्योर्दयूः । लुक् न
स्थानिवत् । आमलक्याः फलम् आमलकम् । फले लुक् प्रत्या-
ख्यानपक्षे तु पश्मिः पट्वीभिः क्रीतः पश्पटुरित्युदाहार्यम् ।
तथा पश् इन्द्राण्योऽग्न्याय्यश्च देवता अस्य पश्चन्द्रः पश्मिः ।
क्षीषा संश्रियुक्त आनुक् ऐकारश्च श्रूयेत । न च संश्रियोग-
शिष्टन्यायेन निवृत्तिः । परतद्धितलुङनिमित्ताया क्षीप्तिवृत्तेः,
पूर्वयोरानुङ्गेकारयोनिवृत्तौ कर्त्तव्यायामचः परस्मिन्निति
स्थानिवत्त्वात् । ये तु पूर्वोक्तरीत्या वर ई इतीकारप्रक्षेपं
कुर्वन्ति तेषामिह लुगग्रहणं न कार्यम् । उपधात्वे कर्त्तव्ये
न स्थानिवत् । तेन परिखाशब्दाच्चातुरधिके अणि कृते
वृद्धादकेनान्तलोपधादिति पारिखशब्दात्लोपलक्षणे छप्रत्यये
पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्णविधित्वेन
तत्र कर्त्तव्यायामहोपः स्थानिवत्त्वात् । नन्वेवं पटयतीत्यादौ
वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञामुपगोच्य प्रत्ययो विधि-
रितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । अत्र चङ्प-
रनिर्हासग्रहणमेव ज्ञापकम् । कथं तर्हि भाष्ये यलोपे सौरी
बलकोत्युदाहरणं दत्त्वा उपधाविधौ नेत्येव सिद्धमित्युक्तमिति
चेत् । अनास्थावादमात्रं तदित्येव हि । तत्र हि तेनैकदिगि-
त्यणन्ताऽन्धीप्यहोपदयस्यापि यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावं
निषिद्धे समानाश्रयस्याऽणो लोपस्याऽऽभीयत्वंनाऽसिद्धतायां
यलोपः सिद्धयतीति यलोपे न स्थानिवदित्यस्यैव सौरीत्युदा-
हरणम् । उपधात्वं तत्र लोपे उपयोगि न तु प्रत्ययविधा-
विति स्थितम् । चङ्परे णौ यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्हासः,
तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददीर्घां
परिवादकेन । अत्र प्रथमणिचो लोपस्य स्थानिवत्त्वादन्युपधा-
कार इति णौचडीत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । गिसामान्यग्रह-
णादप्येतत्सिद्धम् । इदं तुदाहरणम्—वारि आख्यत्-
अवीवरत् । न च नाग्लोपीति निषेधः शङ्क्यः । परत्वा-
द्वद्वौ सत्या टिलोप इत्यभ्युपगमेनाऽऽलोपित्वाऽभावात् ।
अतएव इल कलेत्यदन्तिनपातनं सार्थकम् । कुत्से न
स्थानिवत् । अर्चयतेरीणादिकः कप्रत्ययः—अर्कः । पाचयतेः
किच् । पाक्तिः । चोः कुरिति कुत्से णिलोपो न स्थानिवत् ।
इह सूत्रे जश्चिन्त्येव सिद्धे विधिग्रहणं द्वन्द्वाश्रयेण विध्यन्त-
रोपसंग्रहायम् । तद्व्यासद्वयार्थं च निवृत्तित्यादिवाचिक-
मिति निष्कर्षः । तत्रापि विवचङ्परनिर्हासोपधानां ग्रहणमा-
वश्यकम् । लुक् ईकारप्रक्षेपेण गतार्थत्वात्कुत्वस्य पूर्वत्रासि-
द्धीत्याच्चेत्यवश्यम् । चजोरिति कुत्से बोदाहरणमन्वेषणी-

यम् । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत् । पापघ्न्यतेः क्तिच्-
पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयते-
र्याष्टिः । इहाऽहोपणिलोपो कुञ्जषत्वयोर्न स्थानिवत् । एवं
लेहयतेर्लेष्टिः । दोहयतेर्दोष्टिः । वेशयतेर्वेष्टिः । दाशयतेर्दोष्टि-
रित्याद्यष्टम् । न्यायसिद्धं चेदम् । अचः परस्मिन्नित्यति-
देशं प्रति त्रिपादीस्थस्याऽसिद्धतया तस्मिन् कर्त्तव्येऽतिदेशा-
प्राप्तेः । न चैवं स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो
न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिहृदौभोगो
अथो इति सुषेऽद्रग्रहणेन च तत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वादित्यवधेयम् ।
एवं स्थिते दिवर्चनसवर्णानुस्वारदीर्घत्रक्षरः सूत्रे न पाठ्याः ।
किं तु नपदान्तवरेयलोपस्वरध्वस्त्येव पाठ्यामिति भाष्यवाति-
कयोः स्थितम् । स्यादेतत्-यदि दीर्घग्रहणं त्यज्यते तर्हि
साप्तमिके दीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत । तथा च
चिण्णमुलोरिति सूत्रे यङन्ताणिजन्ताद्वा णिचि ततश्चिणि
अशंशमि अशामीति यदुदाह्रियते तत्र सिद्धयेत् । न च
दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भाववाधः, कमेणिङ्सूत्रे हरदत्ता-
द्युक्तरीत्या चिण्णमुलोर्दीर्घइत्यत्र वैयटाद्युक्तरीत्या चाहिङि
अहीङीत्येतत्सिद्धत्वा अहेङीत्यस्य निवृत्त्या तस्य चरितार्थ-
त्वात् । उच्यते । णिग्वजात्यैक्यं गृहीत्वा अशामीति सिद्धम् ।
अशंशामीति तु यङलुगन्ताणिचि भविष्यति । न हि यङ्
यङ्लुकोः स्वरेऽर्थे वा कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन यङ्येव साध-
यितुं क्षिद्येत । एवञ्च ग्राहितमित्यावपि सिद्धम् । पूर्वस्मा
दपि विधौ स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधाने सति ग्रहोऽल्लिटीति
दीर्घस्याऽप्रवृत्तेः । सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद्ग्राहित-
मित्यादौ न दीर्घः । अत एव यङन्तात्तृचि जरिगृहीतेत्यत्र
न दीर्घः स्थानिवद्भावात् । सूत्रमते विहितविशेषणाच्चेति
स्थितम् । यङलुगन्तात्तु तुजादाविदो दीर्घा भवत्येवेति
माधवः, द्विः प्रयोगो दिवर्चनं षष्ठमिति सिद्धान्ताद्गृहे-
र्विहितत्वानपायात् । यङ्लुकोऽनैमित्तिकतयाऽङ्गलादेशतया
लुका लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नास्तीति माधवस्याशयः ।
वस्तुतस्तु यङ्लुक्यपि इदो दीर्घोऽनिष्ट एव । एकाचोद्रेप्रथ-
मस्येति सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयत् ।
तथा च तत्र ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह-तृचो
हि जरिगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः । विशेषणसामर्थ्यादि यथाश्रुत-
रूपाश्रयणमिति । यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि
युक्तिसाम्याच्चङ्लुङन्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते । अत एवैका-
चोद्रे इति सूत्रे हरदत्तोपि यङन्ते दीर्घमाशङ्क्याह-एकाच-
उपदेशइत्यतो दीर्घविधावेकाग्रग्रहणमनुवर्त्ततइति । न ह्यत्र
पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्योक्तिसम्भवोप्यस्ति । नन्वेवं ग्रहोऽल्लि-
टीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकव्याख्यावसरं स्थानि-
वद्भावाद्विहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङन्ते दीर्घं परिहरन् कैयटो
विरुध्यते । यङ्लुगर्भं यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाग्रग्रहणानुवर्त्त-
नस्य वा आवश्यकतया तेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न । ग्रहोऽ

किटीत्यत्रत्यकैयटग्रन्थस्योपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्या-
येन यङन्ते उपायान्तराभिधानपरत्वात् । अत एव तत्र कैयट
आह-अन्यत्रास्य दोषस्य सम्भ्यगुद्धतत्वादिति । एवं हि
वदन् तत्रत्यपरिहारस्याऽव्यापकतामेकाचसूत्रोक्तयैवावबधा-
दर्थव्यतां चाभिप्रेति । न च यथाश्रुतरूपक्षे गृहीतमित्या-
द्यसिद्धिः । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव तत्र
सत्त्वात् । ग्राहितादौ तु नैवम् । एकाच इति समाधानं तु
णिचिभन्नविषयकमेव । तस्मात्-यङ्लुङन्ताणिजन्ता-
द्यङ्गन्ताच्च ग्रहेरितः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च
दीर्घो नेति व्यवस्थितम् । माधवग्रन्थस्तु विहितविशे-
षणपक्षस्य मुख्यतां, पक्षान्तराणामभ्युच्चयतां च परिकल्प्य
कथं चिन्नेय इति प्रतिभातीति दिक् । तस्य दोष इत्यादेरय-
मर्थः,-तस्य पूर्वत्रासिद्धे चेत्त्यभ्युत्थलत्रये दोषः-अतिप्र-
सक्तिः, तरभात्तत्र स्थानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । तेन वाक्यार्थं वार्यर्थमित्यत्र स्कोरिति लोपो न ।
निगाल्यते । अचिबिभापेति ल्त्वं सिद्धयति । तथा माप-
वपनीत्यत्र णत्वं न भवति । अलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकार-
स्य समासान्तत्वाऽभावात् । न चाऽसत्यपि स्थानिवद्भावे
ङीवैव समासान्तो न तु नकार इति वाच्यम् । ङीबुपत्तेः
प्रागेव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् । एवं स्थिते
तक्षयतेः विवपि तक्, रक्षयतेस्तु रगित्यादि बोध्यम् । अत्र
हि संयोगादिलोपे कर्त्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न तत्प्र-
वृत्तिः । संयोगान्तलोपे तु स्थानिवद्भावनिषेधाद्भवत्येवासी ।
गोरडिति तु शुद्धात्विषयि बोध्यम् । यत्त्वचः परस्मिन्निति
सूत्रे दध्यत्रेति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तम्, पूर्वत्रासिद्धे
चेत्येतदत्र नास्ति, तस्य दोष इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयो-
गोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति । तत्र वास्तवम् । किन्तु
तत्रत्यपूर्वपक्षिणोऽभिप्रायवर्णनमात्रम् । अतएव नपदान्ते-
ति सूत्रशेषे तेनैवोक्तम् । स्कन्दयतेः रकन् । तक्षयतेस्त-
गिति । यत्तु सिद्धकाण्डे श्रुत्वं ध्रुत्वश्च वार्तिकव्याख्या-
वसरे कैयटेनोक्तम्-मधुगितीत्यते, मधुडिति प्राप्नोतीति ।
तत्तु सकारोपदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम् । सम्ब्रूतरीत्यत्र
चि तुगित्यस्याऽप्रवृत्त्या सकारश्चरितार्थ इति चेत्तर्हि कौ
कुप्तमिति समाधेयम् । कुप्ता नाम्नोवेत्यत्र कूरिति माधवो-
दाहृतं सम्यगेव । तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाऽप्र-
वृत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । इह संयोगादिग्रहणं मास्तु । न
चैवं वाक्यार्थमित्यादौ स्कोरिति लोपापत्तिः । स्कोः संयोगे-
त्यत्र झलोझलीत्यतो झल इत्यनुवर्त्तते । तच्चोपसर्जनस्यापि
संयोगेत्यस्य विशेषणम्, न तु प्रधानयोरपि स्कोः, अर्थ्यभि-
चारात् । ततश्च झलन्तो यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्णपः
स्यादिति सूत्रार्थात्, बहिरङ्गतया यणोसिद्धत्वाद्वा । अत एव
हि दध्यत्रेत्यादौ संयोगान्तलोपो न प्रवर्त्तते । तथा चाहमे
वार्तिकम्-न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वाति ।

न चैवमपि काष्ठतक्राष्टरगित्यादि न सिध्येदेवेति वाच्यम् । अनभिधानात्तत्र किं एव दुर्लभत्वात् । अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याद्यसिद्धिमाध्यवहने न्यायसाम्याभिर्णीयत इति । अत्रोच्यते—कुस्मयतेः कूरित्यादिसिद्धये संयोगादीति वाच्यमेव । किञ्च तत् रक इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यम् । न चानभिधानम् । प्रमाणाऽभावात् । कैयटादिभिरुदाहृतत्वाच्च । न च काष्ठशगेव नास्तीति भाष्यं तत्र प्रमाणम् । न्याय-वैषम्यात् । तथाहि—काष्ठशक्त्वात्स्थित्यत्र क्षत्परो यः संयोग-स्तदादेः ककारस्य लोपमाशङ्क्य तदुक्तम् । तेन यत्र कलोप-प्रसक्तिरतदभिप्रायकमनभिधानम् । अत एव कान्तेभ्यः किञ्चेत्येवम्परतया तद्व्याख्यातम् । न च णिजन्तेभ्यः किंपि कलोपप्रसक्तिरस्ति, णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । न च पूर्वत्रासिद्धेचेति तन्निषेधः । संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात् । तस्मात्संयोगादिलोपग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितम् । इदं स्ववधेयम् । संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र न बाह्यलो लोपाद्वहिरङ्गलक्षणत्वादेति द्वेषा सिद्धान्तव्यवस्थाप-नात् कूरिति संयोगान्तलोपोपि दुर्लभः । तेन कुस्म इत्येव भवति प्रथमपक्षे । द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः । नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थम् । निगाश्यत इत्यत्र सत्यपि णिलोपे प्रत्ययलक्षणं लत्वसिद्धेः । न च वर्णाश्रयत्वम् । धातोः स्वरूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । इदं च दाण्डिनयना-दिसूत्रे औणहृत्येति तत्त्वनिपातनेन ज्ञापयिष्यते । किञ्चा-न्तरङ्गत्वादिप लत्वं सुचमिति । अत्रोच्यते । तृणहृश्मित्य-त्राऽपि नेत्यनुवर्तते । हलीति निवृत्तम् । तथा चाऽतृणेडित्या-दिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारम्भणीयम् । किं तु नियमार्थं तदारम्भ इति भाष्ये स्थितम् । इतरव्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्य-यलक्षणसूत्रम् । तत्तत्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि । तत्र च प्रदीव्येतीप्तिनिवृत्तये अप्राधान्येनाप्यकाश्रयणे निषेधः स्थितः । तथा चाऽपि प्रत्यये विधीयमानं लत्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव । यदप्यन्तरङ्गत्वालत्वमित्युक्तं, तदपि न । अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाऽप्रवृत्तः । किञ्चोपसर्गस्यायताविति सूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते । अयतिपरम्भमुपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति । तत्राप्ये पक्षे पत्ययत इति सिध्यति, सायतइति तु न सिध्येत् । एकादेशे कृते व्यपवर्गाऽभावात् । उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावाऽयोगाच्च । तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावे-नैव व्यपवर्गो वक्तव्यः । स च पूर्वत्रासिद्धे चेति निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव । द्वितीयपक्षे तु प्रत्य-यतइति न स्यात् । यकारेण व्यवधानात् । सायत इत्यत्रैव परं लत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धेचेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्र रेफस्याऽप्यतिपरत्वाऽविधातात् । कृते त्विह लत्वग्रहणे येन नाव्यवधानन्यायेन प्रत्ययत इत्यत्रापि लत्वं सिध्यति । स्फुटं चेदमष्टमे भाष्यएव । तस्मादिह लत्वग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितम् । णत्वग्रहणं तु व्यर्थम् । तथाहि—माधवपनीति ताव-

द्वहिरङ्गपरिभाषयापि सिद्धम् । न च प्रणिणोति प्रमीणीत इत्यादिसिद्धये तदिति वाच्यम् । अचः परस्मिन्निति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विनाप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया हिनुमीनेत्यस्य प्रवृ-त्तिसम्भवात् । न च णान्ता पङ्क्तिं सूत्रे वर्णितीत्या प्रियाष्टन इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति वाच्यम् । कार्य-कालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयैव तस्याऽपि सिद्धेः । यथोद्देशपक्ष-स्तु न ग्रहीष्यते । प्रत्याख्येयेन णत्वेन सह फलसाम्यार्थम् । एतेन प्रियाष्टन इति णत्वाभ्युपगमपरः पदमञ्जरीग्रन्थोच्य पास्तः । बहिरङ्गपरिभाषया अनित्यत्वेपीह तदप्रवृत्तौ प्रमा-णाऽभावात् । तस्मादिह णत्वग्रहणं वृथेति स्थितम् । प्रत्युत णत्वे स्थानिवत्त्वाभ्युपगमे बाधकमप्यस्ति । तथाहि—अनिते-रन्त इति सूत्रेऽन्त इति योगं विभज्य हे प्राण् इति रूपसि-द्धये पदान्तस्येति प्रतिषेधं बाधितुमन्तइति सूत्रेण पदान्त-स्याऽनितेणत्वं विधीयतइत्येका व्याख्या । अन्तशब्दं समीप-पर्यायमाश्रित्य निमित्तसमीपस्यो योऽनितेर्नकारस्तस्य णत्वं, निमित्तसमीपस्यस्याऽनितेयो नकारस्तस्य णत्वमिति च योग-विभागं विनापि व्याख्यानद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथम-पक्षे प्राणितीत्यादावेकेनाकारेण व्यवधानेनपि वचनसामर्थ्या-णत्वं प्रवर्तते । द्वितीयपक्षे त्वेकादेशस्यादिवद्भावादे फादव्य-वहितस्याऽनितेः सम्भवात्प्रवर्तते । पर्यायितीत्यत्र तु वर्णद्वये-नैकेन च व्यवयायात्पक्षद्वयेपि णत्वं न प्रवर्ततइति स्पष्टमष्टमे । यदि चेह णत्वग्रहणं क्रियते तर्हि पर्यायितीतिवत्प्राणिती-त्यत्रापि द्वयेनैकेन वा वर्णेन यथासम्भवं व्यवधानाणत्वं न स्यात् । न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतं व्यवधान-माश्रयिष्यते वृत्तञ्च इति कुत्वइवेति वाच्यम्, निरणिपति दुरणितीत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवं निर्दूरोरनितेरित्येव ब्रूयात्, न त्वनितेरन्त इति सामान्यलक्षणं प्रणयेदिति वाच्य-म् । आवृत्तिमाश्रित्य हे प्राणित्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थं निर्दू-रोरित्यपेक्षया ऽन्त इत्युक्तावक्षरलाभवानुरोधाच्च सामान्य-लक्षणप्रणयनसम्भवात् । तस्मादाद्यमिकभाष्यपर्यालोचनेनेह णत्वग्रहणं न कर्तव्यमिति निर्णयते । अत एव व्यूढोरस्केने-त्यत्र णत्वं न । अन्यथा विसर्गस्याट्स्वेन तदादेशस्य सस्य स्थानिवद्भावाणत्वं स्यात् । इह णत्वग्रहणस्य प्रयोजनाऽभा-वस्तुक्त एव । ततश्च तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वयोरित्येव वाच्यम् । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे चेति शसिद्धत्वादेव न्यायसिद्धमित्युक्तम् । तच्चाऽसिद्धत्वमनित्यम् । अधुनेतिवदमुनेति वाच्ये नमुनइत्युक्तेर्निति योगविभागात्, नुदीति वाच्ये नामीति लिङ्गाच्च । अनश्च इत्यादेरङ्गत्वेत्यनेव व्यावृत्तौ सस्यामपि अध्वनन्त इत्यादौ हि दीर्घं वारयितुं (हि) नामीत्युक्तम् । रुद्रादित्यः शम्, आश्रलोप इति सूत्रद्वये भाष्यकैयटाश्रलोचनेनारम्भसामर्थ्यात्सिष्ठातपरिभाषया इवाऽसिद्धत्वस्याप्यविशेषाद्वाधे प्राप्ते नामीत्युक्तिरिति चेन्न । कृति तुग्रहणादिना सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वज्ञापना-

स्सामर्थ्याद्वाप इति पक्षेऽप्यश्वपवन्त इत्यादावुभयबाधे गौर-
बाधः । तस्मादनित्यताज्ञापनार्थमेव तत् । तेन सिद्धकाण्ड-
मपि संगृहीतं भवति । एतेन रामो रामेभ्य इत्यादौ क्लृ-
प्ताऽसिद्धत्वाद्गोकारस्येत्येत्संज्ञालोपो कथं स्यातामिव्येतदपि
समाहितम् । प्रथमः परश्चेत्यादिलिङ्गाच्च । यस्वनुनासिक-
निर्देशसामर्थ्यादिसंज्ञालोपो प्रत्यसिद्धत्वं नेति । तत्र । 'तृ-
मूल'मित्यादौ हृषित्यस्य व्यावृत्तये अतोरोरित्यत्र सानु-
नासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारिताभ्यात् । राम इत्या-
दावपि सानुनासिकश्रवणस्यापचमानतया चारितार्थस्य
स्पष्टत्वादिति दिक् । तेन संयोगादिलोपलत्वयोरसिद्धतावि-
रहात्स्थानिवत्त्वं भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः ॥ [न पदान्तः] ॥

द्विर्वचनेऽचि । रूपातिदेशोयम् । द्वित्वनिमित्तेऽचि
योऽनादेशः सः स्थानिवद्भूतं लभते द्वित्वे कर्त्तव्ये । चक्रतुः ।
चक्रुः । द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्विशेषणादिह न-दुष्पति । सुस्यू-
पति । न ह्यृट् द्वित्वनिमित्तम् । नन्वेवं चक्रतुरिति यणोपि स्था-
निवद्भावो न स्यात् । अनुसो द्वित्वनिमित्तत्वेव्यकारस्याऽतथा
त्वात् । सूत्रन्तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति । सत्यम् । इह
निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटनया वा द्वित्वप्रयोजक-
त्वमाश्रियते न तु साक्षादेत्येताग्रहः । लक्ष्याऽनुसोपात् ।
किञ्च सूत्रे निमित्तशब्दो नास्त्येव । किन्तु लक्षणया वा,
द्विरुच्यतेस्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा, द्विर्वचनम-
स्यस्मिन्निति अर्शआद्यच्वा वा द्विर्वचननिमित्तं लब्धव्यम् ।
तच्च प्रकारत्रयं साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोजकेऽपि सुवचम् ।
एतच्च 'ठस्येक' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एव ऊणोतेः
सनि सनोवन्तेतीत्यपक्षे विभाषणोरिति द्विर्वचनविरेहे ऊणुन-
विषतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्व-
प्रयोजकत्वेन तस्मिन् गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिव-
द्भावात् । तदुक्तम्-तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्तत्वं-
मिति । वस्तुतस्तु द्विर्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययोऽच्चायनेन विशे-
ष्यते । परस्मिन्नित्यनुवर्त्तते । 'अमीषां मध्ये देवदत्तात्परमा-
नयेत्युक्ते यथा सजातीयेन मनुष्यान्तरेणाऽव्यवहितः पर
आनीयते, तथेहापि प्रत्ययान्तरेणाऽव्यवहितः परो गृह्यते । तेन
द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाऽव्यवहिते परे सति
योऽनादेशः स स्थानिवत्स्यादिति सूत्रार्थः । एवं च चक्रतु-
रित्यादौ न काप्यनुपपत्तिः । वक्ष्यमाणज्ञापकत्वेन णिच्
व्यवहिते प्रवृत्तावपि दिदेवनीयिषतीत्यादावनेकप्रत्ययव्यव-
धानादप्रवृत्तिः । अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यवधानेऽपि प्रत्ययान्त-
राऽभावात्प्रवृत्तिः । अनुवादे परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टप-
रिभाषाकर्त्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यम् । अत एवेह पर-
स्मिन्नित्यनुवर्त्तत इति न्यासकारः । तथा द्विर्वचनेनेह प्रत्यया
क्षेपं बद्ध्वाणिभिन्नेन व्यवहिते ज्ञापकत्वात्प्रवृत्तिं ब्रुवन्कैयटो
प्येतदभिप्रेति । ऊणुनविषतीत्यादिसिद्धये तु तद्भावभावित-
मात्रेण निमित्ततेति स्वीक्रियतप्येव्यवधेयम् । नन्वेवमरि-
रि-

पतीति न सिद्धयेत् । ऋधातोः सनि स्मिपूर्वञ्चशासनि
इतीति कृते इत्यशब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे अजा-
देद्वितीयस्येतीसो द्वित्वप्रसङ्गात् । इष्यते तु रिश्यशब्दस्य
द्वित्वम् । अत्रोच्यते, न हि कार्या निमित्ततयाश्रीयत इति
दीधोवेद्योऽमित्यत्रोपपादितत्वाज्ज्ञेह इत्यशब्दो निमित्तम् ।
अतो न स्थानिवद्भावः । न चैवं सन्नन्तस्य कार्यित्वाद्गुण-
विषयीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्स्वर्थायेनेतिना कार्य-
मनुभवत एव कार्यित्वलाभात् । तत्र तु द्वितीय एकलित्व-
रूपं कार्यमनुभवति न तु सन् । 'अरिषिषतीत्यत्र तु रिश्य-
शब्दस्यैव कार्यभाक्त्वमिति वैपय्यात् । नन्वेवमचीत्यस्य
जेधोयते देधमीयत इति व्यावर्त्यं न सङ्गच्छते । 'प्रोयध्मीय'
इति द्वितीयजन्यधिकस्यैकाचः कार्यितया यजोपि द्वित्वनिमित्त-
त्वाभावादिति चेत् । सत्यम् । 'अभिजगो' इत्येवाचग्रहणव्यावर्त्यं-
मस्तु । तत्र हि गाड्लिट्येति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लाव-
स्थायामेव गाड्देश इति भाष्यपत्र स्पष्टम् । इदञ्च वार्त्तिक-
मतमनुसृत्योक्तम् । तत्र लिटिऽलङ्कारादीनां परसप्तमीत्वा-
भ्युपगमात् । भाष्यमते त्वाङ्धातुक्रोधाः सामान्येनैव भवन्तीत्य-
भ्युपगमात् । लाट्स्यादायोपि विषयसम्पन्न एवेत्युक्तं स्थानिवत्सूत्रे ।
तन्मते त्वचीत्यस्य जग्ले इत्यादि व्यावर्त्यं बोध्यम् । तथाहि
आदेच इति सूत्रेऽश्रित्येति परसप्तमीति पक्षे श्-इति कर्म-
धारयाश्रयणाद्यस्मिन्विस्तदादावचग्रहणत्पस्य प्रवृत्त्या आदि-
शितोऽन्यस्मिन्परे विधायमानमात्वं लावस्थायी क्रियतेऽतो न
स्थानिवत् । न चान्तरङ्गत्वात्तिनाद्विषेचि च कृते आत्वं स्यात्तथा
स्थानिवत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यं, न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणं लिटि
वयोय इति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य तं च तत्रानुपपुक्तत्वा-
दिहानुवर्त्यं लिङ्गिति तु लावस्थायामेवेत्यात्त्वविधौ व्याख्या-
नात् । कथं तर्हि जेधोयते देधमीयत इति भाष्यवृत्त्यादिषु
प्रत्युदाहृतमिति चेत् । प्रातिशाख्योरोत्येवमेहि । तथाहि
'अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गं'मित्युक्त्वा 'स्वरान्तरे व्यञ्जना-
भ्युत्तरस्ये'ति तत्र सूत्रितम् । एवं च नेनित्यनेनानुरित्यादा-
वेकाच्चकस्य धातोः सम्पूर्णस्य द्विर्वचनादभ्यस्ताश्रयमद्भावजु-
सादि सिध्यतु । द्व्यच्यो तु मध्यवर्तिनां हलानुत्तराङ्गत्वा-
त्प्रथमाऽजन्तमेव द्विरुच्यनाम् । यथा दरिद्रातो द इति,
जागतौ जा इति । न चैतावता कश्चिद्रूपेऽपि निष्ठमापद्यते येन
प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्य नटभार्यावद्व्यञ्जनातीति चा-
श्रित्य दर्जागित्यादि दिरुच्यते । अत एव चतुरश्छपतावाय-
क्षरलोपश्चेति सङ्गच्छत इति दिक् । यदा तु पाठभाष्यवार्त्तिक-
रोत्या द्वितीयजन्यधिक एकाङ्गुच्छते, गाड्लिट्येति च विषय-
सप्तम्याश्रीयते, अनेमित्तकमात्वं, शिति तु प्रतिषेध इति
इति वा, अश्रित्येति विषयसप्तमी वा आश्रीयते, तदा जेधोयते
अभिजगो जग्ले इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यस्याऽसम्भ-
वादचीत्यस्य फलं किमिति विभावनीयं सूत्रिभिः । स्याद-
तत् । भसेः ववसौ घसिभसोर्हलीत्युपशान्तो कृते द्वित्वं मा

भूदित्येतदर्थमग्रहणं भविष्यतीति चेत् । सत्यसर्ति वा द्वित्वे प्सानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात् । ननु दुर्लक्ष्योपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्बल इति चेन्न । दाति प्रियाणि, वीरव-
द्वातु—इत्यादाविव द्वित्वाऽभावसम्भवात् । वक्ष्यति हि वृष्टे
लिटिषातोरिति सूत्रे—‘अनभ्यासप्रवृत्तानर्थक्यं च छन्दसि
वावचना’दिति । न चैवमपि पाक्षिकं द्वित्वं स्यादेवेति
वाच्यम् । दृष्टानुविधानस्यैव छन्दसि कर्तव्यत्वात् । अत एव
हि उक्तं द्वित्वेव सिद्धे नित्यं छन्दसीति सूत्रं निष्फलमित्य-
भियुक्ताः । लोके तु भाष्यमते क्वसुर्दुर्लभः । उपषालोपश्च
छान्दस एव । तदेवं जेघ्रीयते अधिजगे जगले इत्येतत्सिद्धये
क्रियमाणमग्रहणमेवेह रूपातिदेशत्वे प्रमाणम् । कार्याति
देशपक्षे हि घ्रीगागलाइत्येषामेव भाष्यं द्वित्वेनेति कितेन ?
तथा च वार्तिकम्—अग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भाव-
स्येति । देधमीयते शाश्वत्ये इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समान-
योगक्षेममुदाहरणम् । ईघ्राभ्योरिति ईकारः । अयङ्घ्रि-
विहतांति शीघ्रोऽयङ्गादेशः । अच्चात्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु
लक्ष्यानुरोधादेव शब्दाधिकारमाश्रित्येह रूपातिदेशो व्या-
ख्येयः । पूर्वसूत्रादच इति पठ्यन्तस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति
चेत् । शुशुवतुरित्यादिसिद्धये इति गृह्यण । तथाहि—
विभाषा इवेरिति सुबं यद्यपि शुशावेत्यादौ पित्सु साव-
काशं तथापि शून इत्यादौ चरितार्थस्य वनिस्त्वपीत्यस्य
बाधकमेव, परत्वात् । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्य
तु न बाधकम्, श्वथत्वाभ्यासविषयकस्य विधेर्निरवकाश-
त्वात् । अत एव विभाषा इवेरिति सूत्रे ‘इवे’लिट्यभ्यास-
लक्षणप्रतिषेध इति वार्तिकमारब्धम् । लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे
अश्वयतीनामिति पूरणोयमिति तदाशयः । अन्यथा हि विहित
प्रतिषिद्धतया विकल्पात् शुशुवाय शुदिवयतुरित्यनिष्टमपि
पक्षे प्रसज्येत । एवं स्थिते द्विवचने चोत्पन्नऽच इत्यस्याननु-
वृत्तौ शुशावेत्यत्र भृङ्ग्यादादेशयोरिव सम्प्रसारणस्यापि
स्थानिवद्भावः स्यात् । तथा च शिशुवाय शिशुवतुरित्याय
निष्टमापद्येत । न च ‘सम्प्रसारणं तदाश्रयं च वलव’दिति
तिबाधवस्थायामेव सम्प्रसारणप्रवृत्तेरचीति नास्तीति वाच्यम्
एवमपि व्यतिशुशुवाते इत्यादौ दोषग्रौभ्यात् । न च विभा-
षा इवेरिति लावस्थायामेव प्रवर्तते इति वाच्यम् । एवमपि
ईजाते ईजाये इत्यादौ दोषतादवस्थ्यात् । लावस्थायां किंवा-
ऽभावेन तत्र सम्प्रसारणाऽप्रवृत्तेः । न च किंमपि प्रवर्तता-
मिति वाच्यम् । अन्तरङ्गेरित्वादिभिर्वाधितत्वात् । किं च
स्वापेक्षीति सम्प्रसारणे असुषुपदितोभ्यते । स्थानिवद्भावे
तु सति न सम्प्रसारणमिति निषेधादभ्यासे उवणो न भूयेतेति
दिक् । तन्त्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणादिह कालावधारण-
मपि क्रियते । तथा च व्याख्यातम्—द्वित्वे कर्तव्ये इति ।
तेन चक्रतुरित्यादुत्तरदले पुनर्वाच्यं यणादयो भवन्त्येव ।
अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात् । निम्नतुरित्यत्र तु प्रथम-

प्रवृत्तस्यापि यको द्वित्वकाले ऽपहारात्पुनः प्राप्तोऽप्यवमेरने-
काच इति यणा बाध्यते । यद्वा पूर्वमपीयङ्गन प्रवर्तते ।
प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिविशतइति
न्यायात् । यद्वा आभीयत्वेनेयङ्को ऽसिद्धत्वावर्णमविष्यति ।

स्यादेतत् स्थानिवद्भङ्गश्च निवर्त्य नम्रं चानुवर्त्य द्वित्व-
निमित्तेऽचि अच आदेशो न स्याद्वित्वे कार्यं इत्येव व्याख्या-
यताम् । एवं हि सति स्थानिवदिति शब्दाधिकारक्षेत्रोपि न
भवतीति । सत्यम् । अरिपन्नपि पक्षे नञः स्वरितत्वं प्रति-
ज्ञातव्यम् । स्थानिवच्छब्दस्य तु क्लृप्तमेव तद्विति लाघवम् ।
अस्तु वा व्याख्यानद्वयमपि, फले विशेषाऽभावादिति दिक् ।
नन्वेवमपि णी स्थानिवद्भङ्गं कर्तव्यम्—तुनावयिपति चुक्षा-
वयिपति तुष्टावयिपतीत्याद्यर्थम् । अत्राहुः—ओः पुयण्जिषु
वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति । अस्त्यर्थः—
यीतेः पूङ्क्ष सनीवन्तेति स्मिपूङ्क्षञ्जामिति सूत्राभ्यामिति
कृते यिथविपति पिपविपते इत्यत्र द्विवचने चांति स्थानिव-
द्भावाधकारपकारयोरवर्णपरयोः परतो यद्यप्यभ्यास उकारो
लभ्यते, तस्य ऐकारादेशविधानेन ओः पुयण्पूवे पकार-
यकारग्रहणं चरितार्थम्, तथापि वर्गग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं
जग्रहणं च ज्ञापकं ‘द्वित्वनिमित्तस्याचो णिना व्यवधानेपि
स्थानिवद्भावः प्रवर्तते’ इति । तं विना अवर्णपरेषु पुयण्जिषु
परेषु उवर्णान्तस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात् । येन नाव्यवधानाच्च
णिचैवैकं द्वित्वनिमित्तस्याऽचो व्यवधानमाश्रीयते । तेन
निनवनीयिपतीत्यादौ न स्थानिवत् । ल्युट्क्वञ्च्यो व्यवधा-
नात् । एवं णिजन्ताल्ल्युट्क्वञ्चस्त्वपि न स्थानिवत् ।
निनावनीयिपतीत्यादि । न हि णौ कृतं स्थानिवदिति वचन-
मस्ति, किन्तु ज्ञाप्यमानः स्थानिवद्भावो लाघवादेकेनैव
व्यवधानमिष्युक्तम् । इह त्वनेकेन व्यवधानं स्पष्टमेव । यद्य-
प्यनूयमानादश्विशेषत्वाच्चिद्विष्टपरिभाषा नोपतिष्ठते, तथा-
प्यचोत्पौपक्षेणिकसप्तमीबलादेव तदर्थः पर्यवस्यति । ईष-
द्विप्रकृष्टलामे च नात्यन्तविप्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तु परस्मिन्त्यनुवर्तते इति सूत्रोपक्रमएवोक्तम् । एवं
चावां भवदमीमवदरीरवदलीलवदित्यादिषु विभावयिषीत-
स्यादिषु च ओःपुयण्णितोत्वं प्रवर्तते । ज्ञापनफलन्तु यत्र
ओः पुयण्णित्यस्यऽप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा—नुश्रावयिषति ।
उडुरिवाचरति उडवति । उडवतेणो सन्—उडुडावयिषति ।
चङि—ओडूडवत् । तुतावयिषति । अतएव । सौत्रोयं तु वस्तु-
शमीत्यत्र निर्दिष्टः । ऊणुनावयिषति । ओणूँनवत् । चिस्फु-
रोणीवित्वावस्य स्थानिवद्भावात्पुस्कारयिषति अपुस्करदित्यादि
बोध्यम् । तुल्यजातीयापेक्षं च ज्ञापकम् । तेनाऽवर्णपरे इत्येव
स्थानिवत्त्वम् । तेनाञ्चिकीत्संदिह्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भाष्ये
स्थितम् । यत्तुकाशिकायां—पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे वहेनि-
ष्ठान्ताण्यिच चङि औजददित्युदाहृत्य क्तिन्नतस्य तु औजिद-
दित्युक्तम् । तन्नैव न्यासेपि—णी कृतस्य टिकोपस्य स्थानिव-

ज्ञाव इति व्याख्यातं तदुभयं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।
अचिकीर्तदियस्य सिद्धये ऽवर्णपरधात्वक्षरविषयकमेव ज्ञापक
मिति स्पष्टं भाष्ये । प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरे वार्तिके अख्याति-
रूपदोषोद्भववनपरेण ओदौदादेशस्य चुडुतुशरादेरित्यादि
भाष्येणाप्ययमर्थो लभ्यत इत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । अत
एव-**शुष्किका शुष्कजङ्घाच क्षामिमानौजिहसथेति**
वैयाघ्रपद्यवार्तिके जिह्वद एव पठ्यते । जह्वदपाठस्तु का-
चित्कः प्रामादिक एवेति **बोपदेवो दुर्गसिंहादिसम्प्रति-**
प्रदर्शनपूर्वकं कामधेनौ स्थापितवान् । वैयाघ्रपद्यवार्तिकं
तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयोजनसङ्गदपरं, तच्च तस्मिन्नेव
सूत्रे व्याख्यास्यामः । एवं चाऽऽङ्क पदे लक्षणे चेत्यस्य चङि
सणिचकस्य द्वित्वेनाऽऽऽचकदित्येव रूपं न त्वाचकदिति । न
चैवमदन्तपाठवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्यादल्लोप-
स्याऽप्रवृत्तौ सत्यां वृद्धिपुकोश्च सतोश्चपथतीति रूपाभ्युपग-
मात् । न चैवं सत्यङ्क्यताति रूपं न स्यादिति वाच्यम् ।
सूचिसूत्रीत्यादिवार्तिके सोमृच्यते सोमृच्यतस्यादिभाष्यो
दाहरणेन पक्षे ऽल्लोपस्याभ्युपगमात् । सूचिसूत्र्यादयो
ह्यदन्ताः । अत एवानेकात्वेन पोपदेवत्वाऽभावान्न परम् ।
पोपदेशलक्षणे ह्येकाचैवं विवक्षितमिति माधवीये स्पष्टम् ।
एतच्च सेगादिपुंदासात्त्वक्करिवदादिमाह चर्यासोपृच्यत इत्या-
दिभाष्योदाहरणाच्च निर्णायत इति वक्ष्यते । एवं वाक्यशेषं
समर्थयिष्यामहे । 'प्रार्थनाध्यवसायैः' सम्प्रथप्रार्थनेपुल्लिख्य-
दिप्रयोगाश्चेह मानम् । तदेतत्सकलमभिसन्ध्यायान्तावसाथं
नयाय वा ऽल्लोप इत्याहुः । उक्तञ्च **कामधेनौ-अग्लोपिस्त्वं**
स्थानिवशं चाऽदन्तस्वप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न
विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनमिति । कथयत्याद्यभिप्रायेण
पूर्वार्द्धम्, अङ्कयत्याद्यभिप्रायं तूत्तरार्द्धमिति विवेकः ।
नन्वाचकदित्यत्र दीर्घो लघोरिति प्राप्तं ऽनग्लोप इति निषेधेना-
ऽकारश्चरितार्थ इति चेन्न चङ्परं णो यदङ्गं तस्य योऽभ्यास
इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । इह त्वज्जावयवस्याभ्यासो न त्व-
ङ्गस्य । एतच्चोर्णुधातो माधवग्रन्थे स्पष्टम् । अत एव आटि-
दित्यादौ न दीर्घः । यत्तु दीर्घविधौ इत्यादिरिति विशेषणं
(प्रक्रिया) कौमुद्यां दत्तं, तन्नमूलम् । और्णवदित्यादेः सिद्धा
वपि सन्वृद्धघुनीत्यत्र चङ्परं इत्यङ्गस्य विशेषणं लघोर्वेति
मतभेदेनेभ्यमाणे अन्वाचकासदचचकासदिति ह्यद्वयेप्यतिप्र
सक्तं च दीर्घविधौ चङ्परस्यस्य लघुविशेषणतामाश्रयाय-
सिद्धकथनं तदिति वा समाधेयम् । सिद्धान्ते तु **माधवोक्त-**
रीत्या ऊर्णावयवैरेव चकासयतैरपि दीर्घोऽभावः स्पष्ट एवेति
दिक् । एतच्च सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचक्ष्यौ । तथाहि-पष्ठे
द्वित्वप्रकरणान्ते विप्रतिषेधः पठ्यते, **-द्विर्वचनं यणयवाया-**
वादेऽल्लोपोपपक्षोपनिक्षेपार्किकनोरुत्वेभ्य इति ।
तथा च इष्यन्तेत्यादौ सावकाशो यण् । चयनं चायको कवनं
लाभक इत्यादौ चाऽयवायावः । गोदः कम्बलदइत्यादावाल्लोपः ।

श्लेषम्भन इत्यादावुपपक्षोपः । कारणा हारणेत्यादौ णिलोपः ।
निपृच्छा इत्यादावुत्पन्नं चेत्येतानि नव विभिदतुरित्यादौ
सावकाशेन द्वित्वेन पूर्वविप्रतिषेधाद्वाध्यन्ते । तेन चक्रतुः
चिचाय लुलाव चिचविथ लुलविथ पपतुः तस्थतुः जग्मतुः
जघ्नतुः आटित्तु ततुरिः जगुरिरित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं
निन्यतुरिति न स्यात्, इयञ्च इहाऽपरिगणितत्वादिति चेन्न ।
'परनेकाच' इति यणह भाव्यमिति प्रागपीयकोऽप्रवृत्तेः ।
प्रकल्प्य चेति न्यायात् । तस्मात् द्विर्वचनेचीति सूत्रं
विनापि सर्वं सिद्धमिति । भाष्यकारास्तु सूत्रं समर्थयन्ते-
तथाहि-विप्रतिषेधतावदयुक्तः, आल्लोपादीनां नित्यत्वात् ।
द्वित्वस्याऽनित्यत्वेनाऽतुल्यबलत्वात् । किं च पूर्वविप्रतिषेधे
सर्वत्र वचनस्यास्मभ्योयत्त्वादह तु सुतरां तथेति क लाघ-
वम् । अपिच क्रियमाणमपि वचनं यद्यन्तरङ्गानामपि बाध-
कं तर्हि निनवनीयपति द्विर्वचनीयिषीत्यादावप्यभ्यासे
उकारः श्रूयते । अथाऽत्रान्तरङ्गवादवादेशः, वचनं तु नान्तर-
ङ्गानां बाधकं किन्तु नित्यानमेवेति न्यायः, एवमपि चुक्षा-
वयिषतीत्यादौ वृद्धत्वावादशयोः प्रवर्तनादभ्यासे इत्वं स्यात् ।
तथा च तद्वाधनाय उत्तमं विधेयम् । तथा च त्वया इत्थं
न्यासः कर्त्तव्यः-**'उत्तरस्यातः', 'ति च,' 'ओदौदादेशस्य**
चुडुतुशरादेरिति । अभ्यासस्येति वर्त्तते । आदौतौदादेशो
यस्मिन्नङ्गं तस्य योऽभ्यासश्चुडुतुशरादितस्तस्य योऽकारस्तस्य
उत्स्यादित्यर्थः । यथा चुक्षावयिषति वृद्धावयिषति तुता-
वयिषति उर्णनावयिषति शुश्रावयिषति पुस्फारविषतीति ।
अत्र चिस्फुरीणां वित्यात्वम् । यद्यपीह खयः शेषे कृते शरा-
दित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालोऽस्त्येवेत्यवधेयम् ।
ओदौदादेशस्येति किम् । चायं पूजायां, चिचावयिषति, खद-
स्येयं, चिखदिविषति । चुडुतुशरादेः किम् ? विभावयिषति ।
अत इति किम् ? । अङ्गुम् अणुम् अतुम् अंशुं चारुयत्,
आजिजत्, आणितत्, आसितत्, आशिशादित्यत्र परत्वा
द्वृद्धौ सत्यां टिलोपे सणिचकस्य द्वित्वे कृते मा भूत् ।
अभ्यासस्येति किम् । चुडुवित्यादि तर्कज्ञस्यातो वा विशेषणं
स्यात् । उभयथापि दोषः, शीतं छुनाति शीतलः सूर्यः,
तमाख्यातुमिच्छति शिशोतलवयिषतोयत्र तकारादुत्तरस्यात-
उत्प्रसङ्गात् । नन्वेवमप्यौजददाचकदित्यादावभ्यासे ऽकार-
श्रवणार्थं यज्जान्तरमास्थेयमेवेति गौरवान्तरं वार्तिककारं प्रति
कुतो नापादितमिति चेन्न । तत्रेकार एवेष्ट इत्युक्तत्वात् ।
सजातीयार्थे हि सिद्धान्तेपि ज्ञापकम् । अन्यथा अचिकी-
र्त्तदित्यत्राभ्यासेऽकारश्रवणापत्तेः । तस्माद्वार्तिककृता वचन-
द्वयमपि कर्त्तव्यं स्यादिति स्थितम् । तथा जगलवित्यादि-
सिद्धये विप्रतिषेधवार्तिके वृद्धिरपि पाठ्या । तथा ओः पुन-
ण्जीति तृतीयमपि कर्त्तव्यमेव । पिपविषते विवविषति
विजावयिषतीत्यत्र इत्वं यथा स्यात् । तथाहि-पु पु इत्थ-
नयोः सनि इति परत्वाद्गुणे कृते पूर्वविप्रतिषेधेनावदेशा-

पूर्वं द्वित्वमिति त्वं वक्तव्यमेव । तथा चुचङ्कम्येत्यत्र निर्दिष्टासौत्राजुधातोर्ण्यन्तात्सनि जिजावयिपतीत्यत्र चुडुतुशरादेरित्युत्वे प्राप्ते तद्वाधनायेत्वं वक्तव्यम् । न च तत्र चकारमेव पठिष्यामि न तु चुशब्दमिति वाच्यम् । गुङ् घुङ् ध्वनौ आभ्यां णिजन्ताभ्यां चङि सनि च अजुगवत् अजुषवत्, जुगावयिपति जुघावयिपतीत्याषसिद्धिप्रसङ्गात् । किञ्च—दिदवनीयिपति निनवनीयिपतीत्यत्र चुडुतुशरादेरित्युत्वं स्यादिति तद्वारणाय षचनान्तरमारथेयम् । अथवा सभ्यत इति सूत्राद्गुणोयङ् लुकोरित्याद्यष्टमुच्या विच्छिन्नमपि सन्ग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्य सूत्रमतोक्तरीत्या येन नाभ्यवधानाभ्यायेन णिजिभ्रमैव्यवधाने उत्वं नेति समाप्येयम् । एवमपि तनुशब्दादाचारविबन्ताद्धेतुमणो सत्यमति वा यदा सन् तत्र तितनविषयि तितनावयिपुतीत्यत्राप्युत्वं स्यात्, तद्वारणाय ओदौदादेशस्येति वार्तिकमन्यथैव व्याख्येयम् । तद्यथा—अभ्यासस्येयवयवपष्ठे । ओदौदित्यादिस्तु मन्वन्धसामान्ये पष्ठे । उभयमप्यतो विशेषणम् । तदयमर्थः—अभ्यासस्यावयवभूतस्तथा ओदौदादेशस्य यथायथमवयव आदेशो वा योऽस्तस्योद्भवति । चुक्षावयिपतीत्यवयवः । पुरफारयिपतीत्यादेशः । तथा चाऽद्भ्रहणमपि सार्थकम् । अन्यथा आऽट्टदित्यादिसिद्धये षड्परेणो यद्दङ् तदवयवं लघौ सन्वदतिदेशादाजिजदित्यादावतिप्रसङ्गविरहादत इति व्यर्थं स्यादिति दिक् । तथा च सूत्रमतोपक्षया वार्तिकमते महदेव गौरवमिति । स्यादेतत् । मारुतु प्रकृतसूत्रं, मा च वार्तिकम् । ओः पुयणित्येतदेव शापयिष्याति अन्तरङ्गं नित्यं च वाधित्वा द्विवचनं स्यादिति । ततो द्वित्वे ऋते यथाप्राप्तं यणादि करिष्यते । मैवम् । निनवनीयिपति दिदवनीयिपतीत्याषसिद्धेः । किञ्च सामान्यापेक्षं शापकं, विशेषापेक्षं वा । आये—अन्तिकोत्तदिति न सिध्येत् । अस्त्ये—चक्रतुरित्यादि न सिध्येत् । तस्मात्सूत्रं कर्त्तव्यमेव । चुक्षावयिपतीत्यादिसिद्धये तु ओःपुयणिति शापकमाश्रयणो यम् । तच्च तुल्यजातीयापेक्षमिति स्थितम् । अत एव वामनोदाहृतमौजदित्येतद्वाप्यविरुद्धमिति वोपदेवोपष्टभेन प्रपञ्चितं प्राक् । वस्तुतस्तु वामनोक्तं सम्यगेव । यतः—वोपदेवमहाप्राह्मप्रस्तो वामनदिमाजः । कीर्त्तरेव प्रसङ्गन माधवेन विमोक्षितः । तथाहि—किं वामनोक्तो वार्त्तिकदूषणपरमाध्यविरोधः । किं वा सजातीयविषयशापकतावर्णनमाध्यविरोधः । नायः । नित्याऽनित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति दिदवनीयिपतीत्याषसिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येऽनुक्ततया भाष्यं दूषणान्तराणामप्युपलक्षणमिति स्थिते औजदित्यभ्यासे ऽकारादेशोपि विधेयः स्यादिति वार्त्तिके दूषणान्तरस्याऽपि देयत्वात् । तदेवं वार्त्तिकं रचनीयम्—‘ओदौदादेशस्य चुडुतुशरादेरभ्यासस्योत्सनि’ ततो ‘अछोपवतो णिचोऽप’ । अछोपवतोऽभ्यासस्य णिचोऽस्त्यात् । औज-

दत्, आषकदिति । न द्वितीयः । यत्र द्विरुक्तावभ्यासस्योत्तरखण्डस्याथोऽजवर्णस्तत्र स्थानिवदिति हि भाष्यस्य फलि-तोऽर्थः । अस्ति च हतशब्दस्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायामुत्तरत्राऽवर्णः । ननु पुनः प्रवृत्तेन टिकोपेनापऽहाराज्ञासौ प्रयोगे समवैतीति चेत् । किं ततः, नहि प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्ये दत्तम्, एवञ्च नुनावयिपतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलाया-मवर्णाऽभावेपि पश्चाद्भाविनं तमाश्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा हतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेपि, अध्यजीगपदित्यत्र तु स्थानिवद्भावे सत्यजादितया णिच एव द्वित्वं स्यात्तथा च न द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां नापि पश्चादवर्णपरतेत्यचिकीर्त्तदित्यादाविव न स्थानिवद्भावः । एवं चोवर्णरथानिकस्यैव स्थानिवद्भाव इति दूराग्रहो निमूल एव । अत एव लोपः पिबतेरिति सूत्रे ऽपीप्यादित्यत्र पिबतेर्णौ युकि चङि उपधा-लोपे च तस्य स्थानिवत्वात्पाशब्दस्य द्विरुक्तिरिति वृत्तिग्रन्थोपि सङ्गच्छते । एवं चाऽऽप्यकदित्येव साधु, न त्वाचिकदिति । अङ्गुपरयति आर्धकपदित्यादि तु दूरापारतम् । अछोपस्य दुर्वारत्वात् । अकारोच्चारणं त्वभ्यासे ऽकारश्रत्यादिना चरितार्थम् । यदप्यल्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चेत्वाद्युक्तम् । तदपि न । चित्तेरदित्करणेन पुषिरविशब्दने श्लोतस्तृप्थभाष्येण च णिजिक्लत्परय सुस्थतया अछोपविकल्परय निमूलत्वात् । णिजभावपक्षे धनेकाच श्यामप्रवृत्त्या धातोर्लोपात्तप्रवृत्त्या चाऽकारः कृतार्थः । अङ्गुयादित्यादौ न लोपप्रतिबन्धोपि फलमिति दिक् । न चैवमप्यौजदित्यभ्यासे ऽकारः श्रूयेत, पूर्वत्रासिद्धीयमिदं द्विवचनश्लुक्तेरिति वाच्यम् । ‘वभौ साभ्यासस्येति’ तदनित्यताज्ञापनात् । यत्तु पदद्विवचनविषयं तदिति वोपदेवस्तत्र । ‘सुविनिर्दुष्यं’ इति सूत्रे सुपिभूतो द्विरुच्यत इति वार्त्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात् । अत एवाभ्यासे ऽकारं दुर्गुगुसादय आहुः । एवं च वैधाप्रपञ्चवाचित्के औजददिति पाठस्य प्रामादिकत्वकल्पनमेव प्रामादिकम् । जिशब्दपाठस्तु क्तिना निवांशः । यस्वदन्तेपून्धातौ मा भवानूनिनदित्यभ्यासे श्कारश्रवणं तदपि लिपप्रमादप्रयुक्तम् । अन्यथा कतसंशब्दनश्ल्यत्र सुभार्तौ च स्वीक्तेन समं विरोधापत्तेः । तस्मादूनदित्येव धातुवृत्तौ साम्प्रदायिकः पाठः । नोनयतिध्वनयतीति सूत्रे काशिकापदमअधोरप्येवमेवेत्यवयंयम् । एवमेव भाष्यकाशिकयोरविरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्था अपि निर्वाधा एवेत्यवयंयम् । यत्तु स्तीतप्योरिति सूत्रे सिधेचयिषतीत्यत्र सिधेहेतुमणो गुणे सनि इति गुणायदेशयोः कृतयोगुणस्य स्थानिवद्भावात्सिचशब्दस्य द्वित्वमिति न्यासकारेणोक्तं तत्पूतरखण्डेऽकाराभावाद्भाष्यविरुद्धं, स्थानिवद्भावं विनाप्यभितस्परसिद्धेर्निष्फलं चेत्पुद्गलस्य । एतेनौजदपीप्यादित्यादिसिद्धये सामान्यापेक्षार्त्तं वदन् अचि-

कीर्त्तदित्यादिसिद्धये चानित्यतां शरीरकुर्वन् सीरदेवो-
प्यपास्तः ॥ इति श्रीमद्भोजिदीक्षितविरचिते श्रीशब्दको-
स्तुमे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टममाह्निकम् ॥

अदर्शनं लोपः ॥ स्थाने इत्यनुवर्त्तते । तदर्थश्च
प्रसङ्गे इति । प्रसक्तस्याऽनुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् । संज्ञा-
प्रदेशा लोपोव्योर्बलीत्यादयः । अर्थस्यैषा संज्ञा न तु शब्दस्य,
महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् । नन्वेवं प्रदेशेष्वेव लोप इति
लौकिकोर्थो ग्रहीष्यते । पशुरपत्यं देवतेतिवत्, तत्किं संज्ञ-
येति चेत् । न । प्रसक्तस्येत्येवं रूपविशेषलभाय सूत्रारम्भात् ।
अन्यथा दधिमध्वत्यादौ तुगागमप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्र
किपोऽदर्शनम् । तच्च लोप इति प्रत्ययलक्षणापत्तेः । नन्वस्त्वेवं
वार्तिकमते, भाष्यमते तु प्रत्ययलक्षणमुत्र नियमार्थम् ।
तत्कथं दध्यादौ तुक्प्रसङ्गः । स्थानवत्सुत्रं तु न तुक् प्रति
प्रवर्तयति । पृथीग्रहणस्य तत्रानुवर्त्तत्वात् । अत एव
ग्रामणीरित्यादावणकार्यं न भवति । तथा च भाष्यरीत्या
संहितावसानयोर्लोकसिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणस्यायेनैदं सूत्रं
मास्त्विति चेन्न । घटङ्कुरीति ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ व्यञ्जलोप-
इति पञ्चम्यापत्तेः । अग्निमालक्ष्यादौ चादिलोप इति
निघातप्रतिपेधापत्तेश्च । आरब्धे तु सूत्रे तत्र शास्त्रतो
लोकतो वा व्यपश्चादीनां चाऽप्रसक्तत्वाभेत्तदोषः । ननु
वार्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तेऽपि ग्रामणीरित्यत्र वृद्धिः स्यात् ।
कर्मण्यगः प्रसङ्गसत्त्वादिति चेत् । न । वासरूपन्यायेन पक्षे-
ऽणः सम्भवेऽपि किंलक्ष्ये तेनाऽणप्रसङ्गस्य बाधितत्वात् । वैक
ल्यिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्प्रयोगे इतरानुष्ठापकशक्ताग्रामा-
प्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ [अदर्शनं] ॥

प्रत्ययस्य लुक्लुलुपः ॥ अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्या-
त्तन्त्रावृत्त्यावाश्रित्य तज्ज्ञावत्संज्ञा इह विज्ञायन्ते । लुक्लुलु-
लुपश्चादौ कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः
लुक्लुलुलुकि, जुहोत्यादिभ्यः श्युः, जनपदे लुबिति । विधिप्रदे-
शेषु भाविसंज्ञाविज्ञानाच्चान्योन्याश्रयः । विशेषविहिता अन्ये-
ताः संज्ञा लोपसंज्ञा न बाधन्ते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र
संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति आकट्टारसूत्रे वक्ष्यमाण-
त्वात् । प्रत्ययस्येति शक्यमकर्तुम् । न चैवं लुक्लुलुलु
कीति विधीयमानमदर्शनं गौक्षयोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि
स्यादिति वाच्यम् । 'गोश्वपसज्जनस्येति'तु योगं विमज्ज्य
स्त्रियाः । लुक्लुलुलुकीति सूत्रे स्त्रीग्रहणस्यैवानुवर्त्तनसम्भ-
वात् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृतेऽपि गमेऽलुक् स्यात् ।
'कंसीयपरशम्ययोर्थमञ्जो लुक्चैति'तु लुगपि प्रकृतेर्न माव-
प्यति । इत्याप्रातिपदिकादित्यपिकारात्प्रातिपदिकारपरस्य
लुग्विधानात् । कृतेऽपि हि प्रत्ययग्रहणे क्रमेः सः कंसः
परान् शृणोति परशुरिति उकारसकारयोर्लुक् प्राप्त एवमेव
परिहायः । न चैवं यजजोरेव लुगरनु विधानसामर्थ्याच्च

यजज्जुर्का विकल्पः । वेत्यनुक्तिस्तु यजज्ज्या मुक्तेर्भौत्स-
गिकस्य अथवा मा भूदित्येवमर्थमिति वाच्यम् । यजज्जुर्का-
मेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावाऽसम्भवात् । ज्युलुलो तु-
ट्चेत्यत्र तु घकारुतनेष्वित्यनघतने लङिति च शापकादावप्य-
भेदमाश्रित्य ज्युलुलोस्तुङ् विधीयते । तस्मादप्रत्ययनिवृ-
त्तये तावत् प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यम् । स्थानिविशेषसमर्प-
णार्थमपि न । तथाहि-अग्निभृगुलुत्सेत्यत्र तावत् यस्कादि-
भ्योगोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्त्तते । तेनाऽभ्यादिभ्यो यो
विहितरतस्य लुक् सिद्धः । जनपदे लुबित्यत्र तु इत्याप्राति-
पादकात् प्रत्यय इत्यनुवृत्तेः जनपदे विहितस्य चातुरथिक-
प्रत्ययस्य लुप् । लवणालुगित्यत्र प्रकृतत्वाट्टक एव ।
सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्यस्य षष्ठी कल्पयिष्यते तस्मादित्यु-
त्तरस्येति । स्यादेतत्-सर्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणम् । तेन
यजज्ज्याश्च सुपोधातुप्रातिपदिकयोऽरित्यादिषु यत्रानेकात्मप्रत्यय-
स्तत्रालोन्यरथेति न भवति । तथा लवणालुगित्यादावादेः
परस्येति न भवतीति । मैवम् । शापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः ।
'घोर्लोपोलेटि वे'ति हि लोपे कृते लुगवादुद्देशेति लुगग्रहणं शाप-
यति-लुगादयः सर्वादेशा इति । अलोन्यस्य अदर्शनं प्रकृ-
तेन लोपेनाऽपि सिद्धम् । न च वैपरीत्यापासः । असञ्जात-
विरोधत्वेन लोपे ऽलोन्यपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । सामान्येन
लुगमिष्यं शापकं न तु लुङ्मात्रावप्यमति सर्वं सिद्धम् ।
स्यादेतत् । आगत्ययोर्ऽण्डन्ययोरित्यत्र लुगणञोरित्यतो
लुगग्रहणमनुवर्त्तते न वा ? । आद्ये स्थानिनो द्वौ, आदेशास्तु
लुका सह त्रय इति वैपम्याद्यथासङ्ख्याऽभावे एवैकस्य त्रय
आदेशाः पथोर्वेण स्युः । ततश्चागतरथोपि कुण्डनाः स्युः ।
कुण्डनाश्चागस्तयस्युः । लुक्च क्रियमाणो शापकात्सर्वादेश
इति उभयत्रापि विभाक्तमात्रं श्रूयते । अथ निवृत्तं, ततोऽगस्तयः
कुण्डना इत्यत्र न काश्चिदोपः । किं तु अगस्तीनां छात्राः
आगस्तीया इत्यत्र प्राग्दीन्यतीत्येव कजादौ प्रत्यये विवक्षितेप्यग-
स्त्यादेशस्य निषेधाऽभावादिनिवृत्ताववृद्धत्वाच्छो न स्यात् ।
प्रत्ययग्रहणे साति तु लुगग्रहणानुवृत्त्या आगत्ययोर्ऽण्डन्ययोः
प्रत्ययोऽगस्तय लुगमवति । अत्राष्टभागयोर्यथासङ्ख्यमगरित-
कुण्डनचौ । तेनागस्तयः कुण्डना इति सिद्धम् । प्राग्दी-
न्यतीत्येव विवक्षिते तु गोत्रे लुगच्चाति लुकिं प्रातिपदके तत्स-
न्धियोगादित्वादागस्त्यादेशोपनिवृत्ते आगत्यशब्दाद्दृष्ट्वाच्छो
कृते सूर्यात्तयेति यलोपे चागस्तीया इति सिद्ध्यति । कौण्ड-
न्ये तु नास्ति विशेषः । निवृत्तेऽपि कुण्डनजादेशो कौण्डन्य-
शब्दादापि कृत्वादिभ्यो गोत्रइत्याण कृते आपत्यस्येति यलोपे
कौण्डना इत्येव भवितव्यम् । तस्मादास्त्यकौण्डन्ययोरात्य-
त्रावश्यमनुवर्त्यं लुगग्रहणम् । ततश्चेह प्रत्ययग्रहणमपि कर्त्त-
व्यमेवेति । मैवम् । 'आगत्यकौण्डन्ययो'रित्यत्र 'यस्कादि-
भ्योगोत्र'इति गोत्रग्रहणमनुवर्त्यं गोत्रे यो विहितस्तस्य
लुगिति व्याख्यानेनापीष्टसिद्धेः । तस्मादत्र प्रत्ययग्रहणं

मास्तिविति स्थितम् । स्यादेतत् । एवं सति लोपसंज्ञया सह लुगादिसंज्ञानां तुल्यव्यक्तित्वं स्यात् । तद्भावितस्य संज्ञेति चेत् । अविशेषाहोपेति तथा स्यात् । उच्यते । 'असंज्ञात विरोधित्वाहोपसंज्ञा तावददर्शनमात्रस्य भवति । लुगादिसंज्ञासु परमनेकसंज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहः । तेन संज्ञा सङ्करो नेत्युक्तम् । सति तु सङ्करे इन्तीति शब्दलुकि स्थाविति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र स्त्री सति 'उतो वृद्धलुकि हली'ति वृद्धिः स्यात् । न च तत्राभ्यस्य नेत्यनुवृत्तेर्योति नोतीतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञाऽसंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसम्भवात् । अन्यथासूत्रस्य निर्विषयताः परीः । न च योतिरीतीत्यादिरवकाशः । संज्ञासङ्करे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्बारेत्वात् । लोपसंज्ञा तु लुगादिसंज्ञानां व्यापिकेत्युक्तम् । तेन पक्षेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्यतीति दिक् । भाष्यमते तु यथोपे स्थानिवत्सूत्रेण पक्षेत्यादि सिद्धं तथापि 'सुवृषद्वाङ्मात्र' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्योत्तरप-पदाद्युत्तत्त्वस्योपपादार्थस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्यय-लक्षणमेवेति नियमोऽवश्यं प्रवर्तनीयः । तथा च तत्र लुकः प्रत्ययसंज्ञाभ्यादस्त्वित्यवधेयम् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्यये लुप्तेपि तदा-अर्थकार्यं स्यात् अन्वध्वर्थमिदमिति वास्तिकमतम् । तथाहि-अतुणेतिरयत्र तपो हृत्वादिर्लोपे कृते 'तृणह इमिति सूत्रेण विधीयमानो ह्लादिर्प्रासार्थातुकनिमित्त इमागमोऽस्माद्भवनाद्भवति, स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति, अल्वाभावात् । नन्वेवं प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधादिति चेन्न । नष्टेव रूपं वचनमस्ति । किं तु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमात्म्येवाऽस्तु । यदा तल्लक्षणम-त्यपि मास्तु, स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैवैष्टसिद्धेः । एवं सति 'प्रत्ययलक्षणमिदमुक्तेः फलं तत्पठ्यते । पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धि यत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपं निमित्ततयाऽऽश्रीयते सुप्त्वतिरुत्वादि तदेव भवतीति लभ्यते । तेन गवे हितं गोहितमित्यवादेशो न भवति । तद्विधावच्चमात्राश्रयणात् । तस्य च प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारण्यात् । अथाऽत्र नलुमतेति निषेधः, तर्हि सुयशा इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः स्यात्, सुश्रित्वादी खरिचेति चरन् स्यादिति दिक् । इमागमे तु ह्लादौ सार्वधातुक इति प्रत्यय एव प्राधान्येनाश्रीयतइति वैषम्यम् । तस्मादणप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति, प्रत्ययप्राधान्ये त्वस्तीति विवेकः । अनेनैव न्यायेन न धातुलोप इति बहुव्रीहौ सिद्धे आर्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्त्वेन निमित्ताता लभ्यते । तेन धिन्विक्लृण्वोर्विक्वि लोपोव्योरिति बलोपस्य वस्तिमित्त्वात्प्राज्ञाधातुकतया विचो निमि-त्त्वाऽभावाद् गुणो भवत्येव । तेन सुपे सुपेनो सुपेनः । लुकः लुक्पूर्वो लुक्पूर्व इत्यादि भवति । पठन्ति च 'सुपे सुपेवाऽरिवत्सुपराणां सुका'रणे काचवत्तत्र रामः ।

विशेषणे द्वे य इहादिकर्तव्यदेवधीती स हि कैयटीये' इति । न च तोतोतीत्यादिव्यावृत्त्या आर्द्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्यात्कथं सामर्थ्यमिति वाच्यम् । यङ्लुक्दृष्टान्द-सत्वात् । भाषाविषयत्वपक्षे त्वाद्धातुकग्रहणमावर्त्य सामर्थ्यमुपपादनीयम् । नन्वेतत् विवृतिचेत्येतत्सूत्रस्थ-भाष्येण सह विरुद्धम् । पूर्वस्मिन्धोगे यदाद्धातुकग्रहणं तदनवकाशमिति तत्रोक्तत्वादिति चेन्न । अना-स्थया तथोक्तत्वादित्याहुः । तदुपष्टम्भेनात्र विजेवानभिमत इत्येव किं न स्यादिति चिन्त्यम् । किपि तु ऊ ऊट् । तेन धिन्ः धिन्वो धिन्वः । कृणूः कृण्वो कृण्व इति भवति । सुधीः सुधिनो सुधिनः, सुकीः सुकुणो सुकुण इत्यादि तु न भवत्येवेत्याहुः । यङ्लुको भाषाविषयत्वे आर्द्धधातुकग्रहणस्य ततोतीत्यत्र चारिताथ्योदावृत्तौ च मानाऽभावाद्गुणनिषेध-प्रवृत्त्या सुधी सुधिनानित्येवास्तु । कृणोतेस्तु दीर्घे सुकीः सुकीर्णो सुकीर्ण इत्यादि भवत्वित्यपि चिन्त्यम् । नन्वेवं परिवीरित्यत्र तुग्दीर्घां पर्यायेण स्याताम् । अनेनैवोभयविधाने पीवोपर्याऽभावेन विप्रतिपक्षे परमित्यस्याऽप्रवृत्तेः । सत्यम् । शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशातिदेशस्य वाऽऽश्रयणाद्दोषः । यद्वा सति प्रत्यये यत्कार्यं भवितुमिति तदेवातिदिश्यते इति परिवी-येत्यादाविव परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति न तु तुगिति कार्यातिदेशेऽप्यदोषः । भाष्यकारास्त्वाहुः-तृणहइमर्थं तावद्वेदं सूत्रम् । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतावत्त्वात् । न चास्त्विचिरयं, हलीत्यस्य निवर्तनात् । नचैवं तृणहानीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् । नाभ्यस्तस्याचीत्यतो ऽच नेत्यनुवर्तनात् । नाप्याशोरित्यत्र शासिदद्दृहलोऽस्तीत्यर्थमिदम् । आशासः कावपसंख्यानेनैव सिद्धेः । तद्धि त्वयापि वाच्यम् । 'शास इदद्दृहलो'रित्यत्र शासिमात्रग्रहणमिति पक्षे नियमार्थम् । आशासः कावेव यथा स्यात्, आशासते इत्यादौ मा भूदिति । यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्यैवाद्वासाहचर्यादित्वविधौ ग्रहण-मिति पक्षे यथा आशासते इत्यादौ न भवति तथा किप्यापि न स्यादिति विध्यर्थम् । तस्मात्प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्ष-णमेवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणं रूप-माश्रित्य यत्कार्यं विधीयते तन्निवृत्तिः फलम् । तेन शोभना दृषदोऽस्य प्रासादस्य सुवृषत् । अत्र सोमनसो अलोमोषधी-इति सूत्रेण सुश्रुत्वात्परस्य मन्त्रन्तस्याऽसन्तस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाधुदात्तत्वं न भवति । अत्र हि लुप्तेऽपि जसि स्थानिवद्भावेनाऽसन्तमुत्तरपदमस्त्येव । किन्त्वसिति रूपं प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणम् । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती'ति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो नियमेनाधुदात्तत्वात्प्राप्तिः सिद्धा । तथा च 'नञ्सुभ्या'-मित्यन्तोदात्तं पदं भवति । इदन्त्ववधेयं-न केवलं स्वार्थ-मेवेदं सूत्रं किन्तु लोकादरण्यपव प्राञ्चवत्त्वसन्तस्येयुपपादी-र्घोऽपि वक्तव्यमनेनैव व्यावर्त्यः । वास्तिकमते तु उक्त-स्वर

स्य दीर्घ्यावृत्तेश्च सिद्धये उपायान्तरमन्वेषणीयमिति । ननु यदि नियमार्थं सूत्रं तर्हि पथेयत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमिति वृत्तिः कथं योज्या । एवं 'सामासत्वाप्रातिपदिकत्वं, 'लृक्-मोरितोऽट्', 'उभयप्राप्तौ कर्मणीतिकर्मणि षष्ठी'त्यादयोपि तत्र-तत्राऽभियुक्तग्रन्थाः कथं योज्या इति ? अत्रोच्यते । योस्माकं नियमविधिः स मीमांसकरीत्या परिसङ्ख्याविधिरिति तावत्स्पष्टविवरणप्रादौ । तत्र दोषत्रयं, स्वार्थहानिः, परार्थपरि-कल्पना, प्राप्तबाधश्चेति । तच्च यद्यगत्या सङ्गतइति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेध एवाऽर्थः । प्रत्ययलक्षणशब्देन तद्विघ्नं लक्ष्यते । भवतोत्पन्नेन च न भवन्तीति । तथा च स्थानेन्तर-तमसूत्रे भाष्यम्, नाऽनेनान्तरतमा निर्वस्यन्ते अपि नु अनन्तरतमा निर्वस्यन्ते इति । अत एव वार्तिककारोपि वक्ष्यति-उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधे ऽकादिप्र-योगे ऽप्रतिषेध इति । अस्मिन्पक्षे उभयप्राप्ताविति परिशे-षिता षष्ठीत्यादिक्रमेण व्याख्येयं न तु विहितेति । यदि तु दो-षत्रयगौरवपरिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रुतं व्याख्याय अ-तएव ज्ञापकात्स्थानिकसूत्रस्य प्रत्ययलोपेतरविषयकता क-ल्प्यते । सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि स्वयापि कल्प्यमेव । अन्यथा विकल्पापत्तेः । भाट्टमतेन तौ पशौ करोतोत्यत्र यथा । पदे जुहोतीत्यादिभिराहवनीय विधेरिव विशेषनिधिना सामान्यविधेः सङ्कोचसम्भवाच्च । न चैवं सामान्यस्य विशेष उपसंहारापत्तिः । सामान्यशास्त्रप्रण-यनवैयर्थ्यापत्तेः । वेदे तु न बाधितप्रणेता येनैवं पर्यनुयुज्ये-तेति चतुर्द्धाकरणस्याग्नये उपसंहारो मीमांसायामभ्युपेतः । कल्पसूत्रकारास्तु तथापि व्युत्था एव । तथा च भगवता कात्यायनेन सूत्रितम्, -अविशेषादुभौ चेति । एवं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषलक्षणाया उभयवाच्यत्वात्तथैवोप-पत्तौ दोषत्रयं न सोढव्यमिति पक्षस्तदोदाहृतग्रन्थाः सम्य-गेव । नैयायिकमते तु तात्पर्यसङ्कोचस्थले लक्षणा नास्त्येवेति निर्विवादम् । विशेषधर्मप्रकारकबोधस्थोद्देश्यतायामेव तदभ्युपगमात् । सामान्यप्रकारकस्य विशेषविशेष्यकस्यापि लक्षणां विना निर्वाहादिति सुधाभिराकलनीयम् ।

न लुमताङ्गस्य । लुमता शब्देन प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमङ्गस्य कार्यं न स्यात् । वार्तिकमते पूर्वसूत्र-प्राप्तस्यार्थं निषेधः । भाष्यमते तु स्थानिकसूत्रप्राप्तस्य । नियमविधीना-तात्पर्यसङ्कोचकत्वमात्रं न तु निषेधकतेति प्रागुक्तरीत्या तु भाष्यमतेपि पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यार्थं निषेध इत्यवधेयम् । एवमग्रेपि । गणाः । मृष्टः । जुहुतः । इह यक्षशोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धौ न भवतः । लुमतेति किम् ? । कार्यते । हार्यते । गेरनिद्राति गिलोपे कृते गिज-पेक्षा वृद्धिर्भवत्येव । अमार्तः । इच्छादिलोपे नित्यत्वा-स्त्येति वृद्धिः । अङ्गस्येति किं, पञ्च सप्त । अत्र अङ्गस्येति स्वयंते । तेनाङ्गाधिकारी गृह्यते । स्वरितेना-

धिकार इति वचनादिति वार्तिककाराः । भाष्ये तु इदं दूषितम् । तथाहि-एवं सति उक्तमेत्यत्रातोहेरिति हेतुं किं कृतं क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात् । अङ्ग-निषेधग्रगमेरिट् परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात् । तथा विवृत्ते-त्यत्र नष्टशब्दश्च तुभ्यं इतीग्नियेषो न स्यात् । तस्माज्जुम-तेत्यत्र नाङ्गाधिकारः प्रमितिर्दिश्यते । किन्तु लुमतालुमे-प्रत्यये यदङ्गन्तस्याङ्गमनाङ्गं सर्वं प्रतिषिध्यतइति । न चैवमुक्तदोषतादवस्थमिति वाच्यम् । उक्तमेत्यत्र लुमं परस्मैपदम् । तदपेक्षया यदङ्गं शब्दन्तं न तस्य दीर्घो विधोयते, किन्तु क्रमेः । स तु शपं प्रत्यङ्गं न तु लुमं प्रतीति निषेधाऽप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन दीर्घप्रवृत्तेः । एवं जिग-मिष विवृत्तेत्यत्रापि ष्टो विधिप्रतिषेधौ भवत एव । तौ हि लुमता लुमे परस्मैपदे यदङ्गं सङ्गन्तं तस्य न क्रियते किन्तु सकारादेः प्रत्ययस्य । सचाङ्गं नैति स्पष्टमेव । स्यादेतत् । पक्षद्वयेपि जित्त्यादिनित्यं, किनः, पथिमयोः सर्वनाम-स्थानइति त्रिसृष्ट्या विधीयमानाः स्वरा लुकि कृतेपि प्राप्नु-वन्ति । तथाहि गणाः । वृदाः । यजजोर्लुक् । ऽऽट्टग्रीवाः । इवेपनि कृताविति कनो देवपथादिभ्यश्चेति लृप् । ततो जित्त्यादिरित्याद्युदात्ता प्राप्नोति । तथा अत्रैरपस्यानि अत्रयः । इतश्चानिच इति ढकोऽत्रिभृगुकुमेत्यादिना लुक् । ततः कितस्तद्वित्त्यान्त उदात्तो भवतोत्यन्तोदात्ता प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्तद्वित्त्यान्तस्य विधीयते । न च सिद्धान्तेऽपि फिट्स्वरान्तात्तोदात्तत्वा भाव्यमेवेति वाच्यम् । राशदिभ्यां त्रिप्, अंदेशनिश्चेत्युणादिभ्यश्चेन ह्यदेशकारानुक्ते त्रिप्प्रत्यये तस्य पित्वेनानुदात्तत्वाद्युदा-त्तोऽत्रिग्रहः । तथा च प्रयुज्यते-अत्रैरिव शृणुत पूर्वस्तु-तिम्, यथा शृणोतेरत्रेः कर्माणि कुर्वन्त इति । तथा ढको लुक्पथ्याद्युदात्त एव प्रयुज्यते । अत्राणां सोममद्विव इति । अत्राणां शृणुतं हवमिति च । त्रिप्रत्ययान्तस्त्वन्तोदात्तो नकारान्तश्चेत्यन्यदेतत् । सोऽपि प्रयुज्यते-दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिण इति । तथा पन्थाः प्रियो यस्य पथिप्रियः मथिप्रियः । सुपोधात्विति सोर्लुकि पथिमयोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्ता प्राप्नोति । नक्षोपा त्रिसूत्री अङ्गाधिकारस्या येन नलुमतेति निषेधः प्रवर्तते । नाप्येतद्वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यम् । लुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञाबहुक्तस्वरानां प्रत्ययान्तकार्यत्वात् । नन्वस्तु किञ्च इति तथा इतरत्तु द्वयं जिनिति सर्वनामस्थान इति सप्तमीनिर्देशादस्तुतोऽङ्गस्य कार्यम्भवत्येवेति चेन्न । जित्त्यान्तस्यादेरित्यादिक्रमेण प्रत्ययान्तस्यैव तद्विधानात् । 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति सिद्धान्तात् । एतच्च 'भीहोभृदुमदलनधनदरिद्राजगारां प्रत्यथापूर्वं पति'ति पूर्व-ग्रहणेन ज्ञाप्यतइति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । अत एवोपोचमं रितो-त्याद्युदात्तत्वमाहवनीयइत्यादौ रिदन्तस्योपोचमे नोशब्द-स्येकारे प्रवर्तते, चङ्य-यतरस्यामिति च चङन्तस्य । न

चैवं 'चतुरश्रसी'त्युदात्तत्वं शसन्तस्य स्यात्तथा च षट्त्रिं-
 शब्ध चतुरः कल्पयन्त इत्यादौ चतुर इति पदं मध्योदात्त-
 मिध्यमाणः न सिद्धेदिति वाच्यम् । तत्र शृङ्गप्रहणसामर्थ्या
 तदन्तमसमीत्वभावात् । इतरथा ह्युद्दिष्टपदाद्यप्युद्देश्य
 चतुर्थ्ये इत्येव ब्रूयात् । तत्र ह्यसर्वनामस्थानप्रहणानुवृत्तेः
 शस एव भविष्यति । 'षट्त्रिंशत्तुभ्योऽह्लादि'रिति ह्लादेः
 सिद्धान्तेऽप्युदात्तविधानात् । न चैवं स्वरविधिषु षष्ठयेव
 निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । रितश्च इत्याद्यपेक्षया रिति
 चञ्जल्युक्तावर्द्धमात्रालाघवसम्भवेन सप्तमीप्रयोगादिति ।
 अत्रोच्यते—अङ्गाधिकारनिर्देशपक्षे तावदुक्तोपपरिहाराय
 वाक्तिकमारभ्यते—लुमतिप्रतिपेधे एकपदस्वरस्योप-
 संख्यानम् । सर्वान्मन्त्रितसिल्लुक्स्वरवर्जम् ।
 प्रयोजनं त्रिनिर्दिष्टस्वराः । पथिमथोः सर्वनाम
 स्थानेलुकीति । अस्यार्थः—लुमति लुमत्संज्ञया प्रतिपादिते
 ऽऽशने यः प्रतिपेधः तस्मिन्नेकपदाश्रयो यः स्वरस्तरस्योपस-
 ङ्ख्यानम् । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तोपेकपदस्वरौ न भवतीत्यर्थः ।
 पदद्वयाश्रयस्तु स्यादेव । यथा 'दधि तिष्ठतीत्यत्र पदस्य
 पदादित्यधिकृत्य विहितस्तिङ्ङितिङ इति निघातः । अत्र हि
 दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपेक्ष्यते । तथा इहतिष्ठेत्यादौ
 तिङन्तस्त्वलाभायापि । नन्वेवं सर्वस्तोमोऽतिरात्र इत्यत्र
 'सर्वस्य सुपो'त्याद्युदात्तत्वं न स्यात् । तथा सप्तिरागच्छ
 सप्तागच्छतेत्यत्रामन्त्रितस्य चेति पाठमाद्युदात्तत्वं न स्यात् ।
 तथा मा हि दातां मा हि भानामित्यत्रादिः 'सिचोन्यतर-
 स्या'मित्याद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह—सर्वेत्यादि । इदं
 स्वरत्रयं विहाय स्वरान्तरे प्रतिपेध इत्यर्थः । न च सर्वस्तोम
 इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पदद्वयस्वरोपमिति
 वाच्यम् । सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तस्यैव हनेन प्रकृति-
 भावमात्रं कर्तव्यम् । तथा च तत्प्राप्तिरवश्योपपादयितव्येति
 भावात् । न च सर्पिःशब्दस्यामन्त्रितस्वरं विनाप्याद्युदा-
 त्ता लभ्युं शक्या । अर्चिषुचिहुसुपिछादिछिदिभ्य इत्यो-
 णादिके इति प्रत्यये कृतेऽतोऽदात्तत्वात् । अव्युत्पत्तिपक्षेपि
 फिटस्वरेण तथात्वात् । न च नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम्,
 अनिसन्तस्येति पर्युदासात् । कैयटेन तु सर्पिःशब्दस्य
 घृतादित्वं किमर्थं कल्पितमिति चिन्त्यम् । ननु सप्तशब्दः
 'सप्तशूर्प्यातु ट्चे'ति कनिनन्तो व्युत्पादितः । तथा च
 निस्वादाद्युदात्तः । अव्युत्पत्तिपक्षेपि तथैव, 'जः संख्याया'
 इति वचनादिति चेत् । न । उभयथापि घृतादिस्त्वेनान्तोदा-
 त्तत्वात् । तथा च प्रयुज्यते—सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमिति ।
 इह सिञ्जुग्रहणं मास्तु । गातिस्थेत्यत्र सिञ्जग्रहणं
 सामर्थ्याल्लुकि स्वरः सिद्धः । अन्यथा हि लाघवार्थं
 च्लेरेव लुकं विदध्यात् । एषां ह्यभूदपादित्यादिसि-
 द्ध्ये ऽस्ति सित्चोपृक्तस्यत्र सकारान्तरप्रक्षेपक्षेऽपि नाभय-
 णीय इति । न चैवं च्लेर्लुकि आत इति सर्वं विध्यर्थमेव

स्यान्न तु नियमार्थं, तथा च तत्र लङ्निवृत्तये च्लिङ्गुकीति
 वक्तव्यं स्यादिति विपरीतगौरवापत्तिरिति वाच्यम् । क्ति
 इत्यनुवृत्त्यैव लटो व्युदस्तत्वात् । तस्मात्सर्वान्मन्त्रितस्वरव-
 र्जमित्येवावश्यकम् । वाक्तिकारम्भस्य प्रयोजनमाह—प्रयोज-
 नमिति । त्रिनिर्दिष्टयोरिकार उच्चारणार्थः, सुट्तिथोरिति
 वत् । एते स्वरान् निवर्त्यमानतया प्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोज-
 नान्तरमाह—पथिमथोरिति । तदेवं वचनबलेन त्रिसूच्या-
 ऽतिव्याप्तिरुक्तं च्येतोह सूत्रे स्थितम् । वस्तुतस्तु नैतदर्थं
 वचनं क्रियते, ज्ञापकबलेनैव विदा गमां इत्यादेः सिद्धत्वात् ।
 तथा च संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे वाक्तिकम्—'उपमानस्या-
 युदात्तत्वं वचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरं प्रत्ययलक्षणप्रति-
 पेधस्ये'ति । अस्मिन् पक्षे पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता
 लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचनमेव कर्तव्यम् । न
 ह्ययमनुबन्धलक्षणः स्वरः, येनोक्तज्ञापकबलेन वार्येत । न
 च स्वरमात्रविषयक ज्ञापकमिति वाच्यम् । आमन्त्रितस्वर-
 सिञ्जलुक्स्वरयोरभिहितप्रसङ्गात् । न चैवमपि सप्तमीनिर्दिष्टे
 स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ज्ञाप्यतामिति वाच्यम् ।
 'सर्वस्तोम' इत्यात्रायुदात्ताऽसिद्धिप्रसङ्गात् । यदा—अस्तु
 सप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेव ज्ञापकम् । 'सर्वस्य सुपो'ति
 सप्तमीमपनीय सुप इति पष्ठो पाठ्या । तथा च पथिस्वरार्थं
 वचनं नारम्भणीयम् । त्रिनिर्दिष्टस्वरार्थं तूभयथापि नारम्भ-
 णीयमिति सर्वं सुरम्यम् । पक्षद्वयमपीदं संज्ञायामुपमानमिति
 सूत्रे भाष्यकारैः स्पष्टमुक्तम् । तदयं निर्गलितोर्थः—त्रिसूच्यां
 शक्तिरस्याऽतिव्याप्तिदोषस्य वचनेनोद्धारमापातत उत्तत्रा
 ज्ञापकैर्नैवेष्टसिद्धिरिति निष्कर्षोऽग्रे कृत इति । एतच्च समा-
 धानमङ्गाधिकारो निर्दिश्यत इति पक्ष इव वस्तुतोऽङ्गस्य
 यस्कार्यमिति निष्कृष्टपक्षेपि तुल्यम् । अत एव 'संज्ञायामुप-
 मान'मिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्तज्ञापन-
 वार्तिकं योजितम् । प्रकृतसूत्रस्य भाष्यकैयट्यस्तु निष्कृष्ट-
 पक्षे उक्तदोषप्रसङ्ग एव नास्तीति लभ्यते । तत्रैतन्माश्रयमभि-
 युक्ता वर्णयन्ति—ज्ञापकं द्विविधम् । सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं
 च । तत्र यदा भीहोत्यत्र पूर्वग्रहणेन यत्र सप्तम्यर्थपक्षे
 तदन्तग्रहणपक्षे च फलभेदस्तत्रैव सौबर्धः सप्तम्यस्तदन्त-
 सप्तम्य इति ज्ञाप्यते । यथा भीहोत्यत्रैव पूर्वग्रहणाऽभावे
 तदन्तरस्य कार्यत्वे प्रत्ययान्तानां भ्यादीनामुदात्त इत्यलो-
 न्यपरिभाषया प्रत्ययान्त एवोदात्तः स्यात् । सप्तम्यर्थग्रहणे
 तु पितमप्राप्त्या भ्यादीनामेवोदात्तः स्यादिति स्पष्टः फल-
 भेदः । तथोपोत्तमं रिति, चञ्चलन्तरस्यामित्यत्रापि । त्रि-
 न्त्यादिनित्यं पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्यादौ तु नास्ति फल
 भेदः । तदन्तरस्य हि कार्यत्वे प्रकृत्यादेरेवोदात्तत्वं त्रिनिर्दि-
 ष्टपूर्वस्यापि कार्यत्वे तथैवेति । तथा च तत्र 'सौबर्ध' इत्य-
 स्याऽप्राप्त्या तदन्ताऽकार्यत्वादुक्तदोषस्याऽप्रसङ्ग एवेति ।
 'संज्ञायामुपमान'मित्यत्र भाष्यकैयट्यादिग्रन्थास्तु सामान्यापेक्षं

ज्ञापकमाश्रित्य योजयितव्या इति । 'अत्रय' इत्यत्र तु स्वरो न भवति । कुकि कृते कार्यिणोऽभावात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्तस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवति, न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । येन विधिरिति सूत्रेणैव तल्लभस्य वक्ष्यमाणत्वात् । विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् । नन्वेवमपि स्थानिकसूत्रेण स्यादेवोदात्ततेति चेन्न । लोप-स्याऽभावरूपतया तदीयाऽन्तस्य तदुदात्ततायाश्च बाधात् । अत एव हि अभूदित्यादी लुप्तस्य सिचो नेट् । नञ्भावस्य भावोऽवयवः सम्भवति । भाष्यमतेऽनलिवधिविति निषेधाच्च । किम्विजादीनां तु नेङ्गश्रीतोऽपि नपेधोऽप्यस्ति । न चैवं नञ्-निमित्ते ऐस्प्रसङ्गः । तथापि लुकाऽपहारादिति दिक् । वस्तुतो 'यदङ्ग'मिति व्याख्यानाद्वाङ्गपुरुष इत्याद्यपि निर्वाधम् । भसंज्ञाया निषेधेनाऽलोपाऽभावात् । सुवन्तत्वप्रयुक्तपदसंज्ञया नलोपाच्च । तथा 'अहर्ददातो'त्यत्र रेफोपि सिद्धः । 'असुपी'-ति निषेधो हि वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यमिति नेह प्रवर्तते । अह-धिकारनिर्देशे तु प्रवर्तताऽसौ । अत एवाहो रविधाविति वचनमारभ्यते । न चाऽसुपीति वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधो नेति वाच्यम् । दीर्घाहो निदाद्य इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपेऽपि रेफापत्तेः । एतेनाऽसुपीति पर्युदासमाश्रित्याऽहर्ददातो'त्यत्र दाधातोः सुभिन्नस्य सत्त्वाद्देफ इत्यपि कल्पनमपारम्भम् । दीर्घाहो निदाद्य इत्यत्राऽतिप्रसङ्गात् । यद्यपि रुक्वरत्वयोरसिद्धतया पूर्वं नलोपे कृतेऽकारस्यैव रुक्वरत्वे प्राप्नुनस्तथापि रुक्वरत्वयोर्विषये नलोपो नेभ्यते । रुक्वरत्वोभयारम्भसामर्थ्यात् । नञाकारस्य रौ रे वा विशेषोऽस्ति । न च सम्बुद्धौ नलोपनिषेधाद्धे अहर्गच्छ हे दीर्घाहो निदाधेत्यत्र चरितार्थता । एवमपि 'रूपपराश्री'तिरुक्वरस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेतदपि सम्बोधने चरितार्थमिति चेत्सत्यम् । अहञ्जित्यावर्त्येकेन नलोपाऽभावनिपातनात्सिद्धमिति दिक् । स्यादेतत्-परमवाचा परमगोदुहा परमलिहा परमदण्डिना परमदिवा परमकुमार्येत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिभ्रात्मिकोत्तरखण्डस्य पदसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'चोःकुः' 'दाधेर्धातोर्धः', 'हो दुः', 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य', 'दिव-उत्', 'हकोऽसवर्णे शाकल्यस्यहस्वश्चेत्येते विधयः प्रसज्येरन् । न च भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः । भिन्नावधिकत्वात् । भसंज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता, पदसंज्ञा तूत्तरखण्डस्य । अत्र भाष्यम्-भसंज्ञासूत्रे सुप्तिष्ठन्तमिति सूत्रात्सुबन्तमित्यनुवर्त्तनीयम् । तदयं सूत्रार्थः-यज्ञादौ असंभवंनामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तथाभूतः पूर्वं समुदायो भसंज्ञो भवति । तदवयवभूतं सुबन्तं यद्यस्ति तर्हि तदपि भसंज्ञं स्याद्यज्ञा-वनन्तर इति । इह च समुदायस्य भसंज्ञा प्रधानशिष्टा । अवयवस्य स्वभावाच्चशिष्टा, कर्तुःभ्यङ्गस्योपपत्तिवत् । तेन राज इत्यादौ सुबन्तावयवाऽन्तापेऽपि भवति, सुबन्तावयवसत्त्वे तु तस्य समुदायस्य चेत्सुमगोरपि भवतीति विवेकः ।

नन्वेवमपि परमवाचौ परमवाच इत्यादौ भत्वाऽभावात्पदकार्यं स्यादेवेति चेन्न । तत्र भत्वाऽभावेऽप्यसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञा-निषेधात् इत्यादिभ्यः सर्वनामस्थान इत्यत्रापि हि सुबन्तमित्यनुवर्तते । प्रसज्यपतिवैयर्थ्यात् । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यविधिर्वेति म्यायो नाश्रीयते । तदयमर्थः-सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं समुदायः पदं न स्यात् । तदवयवभूतं सुबन्तं च पदं न स्यादिति । तत्र समुदायस्य स्वादिश्विति प्राप्ता, अवयवस्य तु सुबन्तमिति प्राप्ता पदसंज्ञाऽनेन निषिद्धेति परमवाचावित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं सुवाक्सुराजेत्यादौ कुत्वादि न स्यात् । सावपि समुदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोर्द्वयोरपि पदसंज्ञयोर्निषेधादिति चेन्न । अमर्बनामस्थान इत्यत्रोत्तरसुत्राद्यचोत्पन्नस्य यज्ञादौ सर्वनामस्थाने उभयविधपदसंज्ञानिषेधात् । सो तु द्विविधापि पदसंज्ञा भवत्येव । नन्वेवं श्रयमाणे सो पूर्वस्य पदसंज्ञा स्यादिति चेत् । इष्टापत्तेः नन्वेवमैत्रेयऽप्रगृह्यस्यादूराद्धतेपूर्व-स्याद्धस्यादुत्तरस्थेदुताविति सूत्रे अद्रङ्गुरोषि गौरित्यत्रातिप्रसङ्गं वारयितुं पदान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं विरुध्यते, क्रियमाणेऽपि पदान्तग्रहणे दोषतादवस्थ्यादिति चेन्न । तत्रान्तग्रहणभावं कृत्वा वाक्यस्य टेरित्यतो वाक्यग्रहणमनुवर्त्तय वाक्यान्तरस्येति व्याख्यानसम्भवात् । तद्वै समासे चरमभागस्य पदसंज्ञा यज्ञादौ क्वापि नास्तीति स्थितम् । क्व चिन्निषेधात् । क्वचित्तु भवेन वाधादिति विशेषः । नन्वेवं दूरान्मुक्तमित्यादावलुङ्ग न स्यात् । होता पोतारावित्यत्राऽऽनङ्गं न स्यात् । उत्तरपदे तद्विधानादिति चेन्न । उत्तरपदग्रहणस्य समासोत्तरावयवे कृदतया पदसंज्ञा-विरहेऽपि तत्प्रवृत्तेः सर्वान्तरपदं चेयं रुदिः । तेन 'होतृपोतृ-नेष्टोद्गातार' इत्यत्र मध्यमानामुत्तरपदत्वाऽभावात्ततः पूर्वं स्थानङ्गं नेति दिक् । नन्वेवं दधिसेचौ दधिसेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति परवन्निषेधो न स्यादिति चेन्न । पदादादिः पदादिस्तस्य पदं नेति व्याख्यानात् । न चैवं रामेषु हरिभित्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यम् । स्वादाविति या पदसंज्ञा तामुपजीव्य पदादेर्नेति निषेधाऽप्रवृत्तेः । एतच्च सात्प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । उक्तं च-पदादादेर्नेत्येव व्याख्यानं न तु पदस्यादेरिति । तथा सति गतिकारकोपपदानामिति सुवृत्तः प्रागेव समासे दधिसेगित्यादौ परवस्य दुर्वारता पत्तेः । नन्वेवमपि बहुसेचौ बहुसेच इत्यत्र पदं स्यादेव । बहुचोऽपदत्वेन पदप्रतिषेधाऽप्राप्तेरिति ज्ञेयं । सत्यम् । वचनमेवैव कर्त्तव्यं-बहुचपूर्वस्य नेति । अत्रायं सूत्रन्यासः 'सातेः सः' । पदं न स्यात् । ततो 'बहुचपदाभ्याम्' । आभ्यमुत्तरस्य सस्य पदं न स्यात् । आदिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । तस्मादित्युत्तरस्येत्येव सिद्धेः । तदिदं बहुचग्रहणमादिग्रहणेन निमातव्यमिति । वार्तिके तूत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति वचनेनैव परमवाचेत्यादि साधितम् । उत्तरस्य समासोत्तरभागस्य पदत्वे कर्त्तव्ये लुभता ह्येते प्रत्ययलक्षणं न स्यात् । अतो न कुम्भः इति । पदादिविधौ तु प्रत्ययलक्षणं

स्यादेव । तेन पञ्चनिषेधाद्विधेयैत्यादिसिद्धिः । अङ्गिमक्ष पक्षे प्राक् सुवत्पतेः समासोऽत्र नाभ्युपगन्तव्यः, धनक्रीते-
त्यादिसिद्धये तस्याऽनित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । कैपटैस्त्वाह
दध्नः सेचाविति विग्रहे पञ्चाति समासो नत्वयमुपपदसमासः ।
सोपपदात्तु विज्ञास्ति । अनभिधानात् । अतो दधिपेचा
वित्यादि न भवत्येव । अस्मिन्नपि पक्षे बहुचपूर्वस्य चेति
वचनं कर्तव्यमेव । कृते हि बहुचि विशिष्टस्यार्थवत्त्वेन
प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टासुवनन्तरमुत्प-
द्यत इत्यर्थवत्सुत्रे वक्ष्यते । तत्रान्तर्वर्तिनां विभक्तिमाश्रित्य
प्राप्तं पदत्वं तत्कुत्वादी कर्तव्ये मा भूत्, धत्वनियेषपव यथा
स्यादिति । अत्राऽयं निष्कर्षः—पूर्वसुत्रे एव स्थितोत्तरपदत्वे
च पदादिविधौ बहुचपूर्वस्यचेति पाठ्यम् । पदादिविधावेव
प्रत्ययलक्षणं भवति न तु पदान्तविधाविति नियमार्थं चेदं
वचनद्वयमिति व्याख्येयम् । एवं च नञ् न कर्तव्य इति लाघ-
वम्, अस्मिन्पक्षे सौ पदत्वं नास्ति । प्रागुक्तकुसुष्टेरभा-
वात् । तदेतत्पक्षद्वयमभिप्रेत्य हलङ्कारादिसुत्रे भाष्यकारै-
रुक्तम्—‘अथ सावपि पदं भवतीति एवमप्युभयतरपाशा
रज्जु’रिति । नन्वज्ञाधिकारग्रहणपक्षे वस्तुतोऽङ्गस्येति पक्षे
चाभूवन्नित्यत्र जुस् प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । आत इति
नियमाज्ञा भवति । ननु देवदत्तं याजयाधकारेत्यत्र लुक्
वाधित्वा परत्वातिवादिषु कृतेष्वाम इति तेषां लुकि प्रत्यय
लक्षणेन तिङन्तत्वादामन्तस्य निघातः स्यात्ततः परस्य च न
स्यादिति चेन्न । लावस्थायामेव येन नाप्राप्तिन्यायेन तिवा
दीन्वाधित्वा लुक्प्रवृत्तेः । तदुक्तम्—‘आमिसिलोपा-
त्तस्य चाऽनिघातस्तस्माच्च निघात इति । ननु देवदत्तो युष्म-
त्पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य विधायमाना युष्मदस्मदीरादेशः
प्राप्नुवन्तीति चेत् । सत्यम् । स्थग्रहणाग्न भवन्ति । न च
विभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य मा भूत्कन्तु विभक्ति-
विशिष्टस्येत्येतदर्थं स्थग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । षष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयानामिति निर्देशेनाऽपि गतार्थत्वात्सर्वस्य पदस्येत्य-
नुवृत्तेश्च । तस्माद्विभक्तिलोपे कृते मा भूदित्येतदर्थमेव
स्थग्रहणम् । अवस्थानं हि श्रूयमाणत्वेन सम्भवति । यदा-
तिष्ठतिरहानौ वर्तते । यथा ‘समये तिष्ठ सुप्रवे’ति । समयं
मा हासीरित्यर्थः । तथा चाऽपरित्यक्तविभक्तिकयोरित्युक्त्या
श्रूयमाणविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते । इदन्ववशिष्यते—
वस्तुतोऽङ्गस्येति सिद्धान्ते चिणो लुगिति तलोपे कृते हनि-
णिङादेश न स्युः । अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता
ग्रामः । अध्यगायि भवताऽनुवाक इति । लुङि परतो ह्येते
विधीयन्ते इति चेत् । मैवम् । लुङि यदाद्धातुकं तत्र
हनिणिङादेशविधानात् । तस्माद्वस्तुतोऽङ्गस्येति पक्षो निर्दुष्ट
इति स्थितम् । [नलुमताऽङ्गस्थ] ॥

अचोऽन्यादिति । अच इति निष्कारणे षष्ठी । जातौ
पक्षवचनम् । अचां मध्ये योऽन्यस्तदादि शब्दरूपं विसृज्य
स्यात् । त्रिप्रेक्षाद्वित आत्मनेपदानां देरित्यादयः । पचते ।

पचते इत्यादि । अन्ते भवोऽन्यः । दिगादित्वाणत् । अन्त्य
आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । नित्यसापेक्षत्वात्समासः ।

अलोऽन्यात्पूर्वं उपधा । अभ्यादलः पूर्वो वर्ण उप-
धासंज्ञः स्यात् । उपधागुणः । चेतति । च्योतति । वर्द्धत
इत्यादि । ननु पूर्वस्याऽविशेषितत्वाच्छासिधातौ शा इति
समुदायस्य संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । न चैवं शासद्द-
ङ्हलोरीतीत्वं शा इति समुदायस्य स्यादिति वाच्यम् । अलो-
न्त्यपरिभाषयेष्टसिद्धेः । स्यादेतत् । नानर्थकोऽलोऽन्यविधिरन-
भ्यासविकारोऽभवति निषेधः प्राप्नोति । इह च विभक्त्यात्यत्र
भृजामित्, अन्त्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थमनभ्यासविकारोऽभ-
वत्युक्तम् । विकारो नाम वर्णात्मक आदेशः । अत एव देही-
त्यत्र लोपः सर्वादंश एव भवतीति । अत्रोच्यते । न ताव-
देवा परिभाषा सूत्रकृतः सम्मता । तस्य लोप इति सूत्रे
जिडुङ्गानां सर्वलोपार्थं ‘तस्य’ग्रहणात् । नापि भाष्यकारस्य
सम्मता । एतत्प्रयोजनानामन्यथोपपत्तेर्मार्थे उक्तत्वात् ।
तथाहि—अन्यत्तानुकरणस्येति तावदन्तादेशो न भवति ।
नाम्रैडिनस्यान्त्यस्य तु वेति शापकात् । इतरथा ह्याम्रेडितस्य
वत्येव न्यात् । ध्वसोरेद्धावित्यत्रापि लोपो याति प्रकृते
पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोदेशः । तथा चेत् सूत्रन्यासः—
‘घोरभ्यासस्य लोपः’ । लोपशब्दान्तरस्यानुवृत्त्या सर्वलोपः
स्यात् । ‘अस्तेष्वेत्’ । अस्तेष्वेतेष्वेत्त्विति हाविति । अथवा लोपश्
इतिच्छेदः । संज्ञायां कृतोऽनुबन्धः संज्ञिनि फलति, यथा
छमुटि । भाष्ये तु द्विशकारको निर्देश इत्युक्तम् । तत्र लोपे
इति भिन्नं पदम् । श् इत्यस्य चोपदेशपक्षे संज्ञा । तत्फलं तु
प्रयोगे । सर्वत्राऽनुबन्धानां काकादिवदनवयवीभूयैव व्याव-
र्त्तकत्वादिति भावः । अस्मिन्नपि पक्षे झलि परे यः संयोग-
स्तदादित्वात्सोलोपे एकशकारक एव पाठः सुवचः ।
स्पष्टार्थमनउपधालोपिन इत्यादावकारस्येवैवापि शकारस्य
लोपो मास्त्विति तु भाष्याशयः । आभ्यामित्यादौ झलि
लोप इति सूत्रेणाऽकारस्येदम इदो विधीयमानो
लोपोऽपि तर्ह्यन्यस्य स्यादिति चेन्न । ‘अनाप्यक’
इति सूत्रादनित्यनुवर्त्य तस्य हलीति सप्तम्या
षष्ठीं प्रकस्य अन एव लोपविधानात् । तथा च तत्राऽ-
लोन्त्यपरिभाषया नकारलोपे अतोऽगुणइति परस्वे च कृते
आभ्यामेषाभित्यादि सिद्धम् । ‘अत्रलोपोभ्यासस्ये’ति सूत्रेणि
अत्राभ्यासत्वाभये न तु तदेकदेशइति व्याख्यानादत्रग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वलोपः । यद्यपि सनोत्तयेपक्षितं हदो दधावि-
त्यादिवारणाय, सादाविति च, जिज्ञपयिषतीत्येतद्वारणाय,
प्रकृतयोपि पिपक्षतीत्यादिवारणाय, विषयोऽप्येपक्षितः मुचो-
कर्मकस्य गुणोवेति मुमुक्षति गामित्यादिवारणाय, तथापीदं
सर्वमनुवृत्तैव सुलभमिति सर्वलोपार्थमेवाऽत्रग्रहणं बोध्यम् ।
नन्ववमपि विभाषाभवद्भगवदवधत्तामोच्चावस्थेति वार्तिकेन
विधीयमान ओकारोऽन्यस्य स्यादिति चेन्न । वस्येति सिद्धे
अवस्थेति गुरुकरणसामर्थ्यात्सर्वोदेशसिद्धेः । तस्मान्नानर्थक

इति परिभाषा निष्फला, सूत्रमाप्याऽसम्भवा चेति स्थितम् । एवञ्च शास्त्रेऽशब्दस्योपधात्वेऽपि शिष्ट इत्यादि सिध्यति । संयोगोपग्रहणं कृत्वा मित्यादिव्यवहाराश्चास्मिन्पक्षे सङ्गच्छन्त इति दिक् । यदा—अवध्यवधिमात्राः सजातीयानामेवेत्युत्तराः । लोके क्षमीयां ब्राह्मणानामन्यत्वात्पूर्वमानयेत्युक्ते एक एवाऽन्यादव्यवहितपूर्वं आनीयते न तु समुदायः । एवं चेहाप्यलोऽव्यवहितपूर्वोऽलेव संज्ञी न तु समुदायः, न वा व्यवहितोऽलः । संयोगोपध्व्यवहारस्तु भाक्तः । अवध्यवधस्य समुदाये उपचारात् । एवं स्थिते—‘अल’ इति जसन्तमपि भुवचम् । जात्याख्यातामिति बहुवचनम् । पूर्वं इत्यपि जसन्तम् । अन्त्योऽप्यलेव साजात्यालभ्यते । यदा—अल इति निर्धारणे षष्ठी । आतौ चैकवचनम् । अलां मध्येऽन्यात्पूर्वं इत्यर्थः । तथा चेहाऽल इति जस्र्जस्र्जं वेति पक्षत्रयमपि स्थितम् ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । सप्तमीनिर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यं स्यात्तच्च निर्दिष्टेऽव्यवहितोच्चारिते मतीत्यर्थः । निःशब्दो नैरन्तर्यं, दिशिश्चकारणक्रियः । निरन्तरं दिष्टो निर्दिष्टः । नियमार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि—इकोऽप्यन्योऽपि चोत्तरीति यस्यचभावेन भावलक्षणमिति सप्तमी । अश्रयमाण-क्रियत्वाच्चाऽन्तरङ्गस्यारत्यर्थस्य लाभः । तेनाऽपि सति यण् भवतीत्यर्थः । यदा ‘गङ्गायां घोष’ इति वदोपपन्नं धिकेऽधिकरणे सप्तमी । तत्र सत्त्वं परस्यैव पूर्वस्यापि सम्भवति । एवमुपलेपोपि । तत्र युगपदेकस्य कार्यत्वं निमित्तत्वयोरसम्भवाद्ध्युदकं मध्वदमित्यादाविकारोकारयोः पर्यायेण यण् प्राप्तः पूर्वस्यैवेति नियम्यते । तथा अग्निचिदनेति व्यवहितस्यापि यण् प्राप्तः, अनन्तरस्यैवेति नियम्यते । ननु गवित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकतामिति शब्दः करोति तथेहापि । एवं च तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते । अस्ति हि तत्र व्यवच्छेदम् । हे यौष्माकीण ! अस्मभ्यं देहि । हे आस्माकीन युष्मभ्यं ददामीत्यादौ खजणभ्यां परस्याप्यादेशप्रसङ्गसत्त्वात् । सत्यम् । इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत् । लोकेऽर्थपरताया औत्सर्गिकत्वात्तत्र शब्दपरतां करोति । शास्त्रे तु विपरीतम् । किञ्च यदि तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं प्रवर्तते तर्हि तत्रैव पूर्वग्रहणं कुर्यात् । तस्माज्जदं तस्मिन्नित्यनुकरणम् । किन्त्वचि हलीत्यादिसकलविशेषसंग्रहार्थं स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोऽयं निर्देशः । तस्याऽपत्यं तत्र भव इत्यादिवत् ।

तस्मादित्युत्तरस्य । पञ्चमीनिर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यं स्यात्तच्चाऽव्यवहितोच्चारिते । तिङ्ङित्तः । अग्निमीले । इह न भवति—ईलेऽग्निम् । इह कारकविभक्तेरसम्भवाद्वियोगलक्षणा पञ्चमी । तत्र दिक्शब्दोऽध्याह्नियमाण उत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दोऽप्यविशेषाध्याह्नियेत । व्यवहितोपि च गृह्येत । तथा चोत्संस्थाता इत्यत्राप्युदः स्थास्त-म्भोरित्यस्य प्रसङ्गः । तदेवं पूर्वसूत्रमेतसूत्रं चेति द्वयमपि नियमार्थमिति स्थितम् । तथा च वार्तिकं—तस्मिन्तस्मादिति

पूर्वोत्तरयोर्भाषाविशेषाज्जियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनमिति । इहापि तस्मादिति स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशः प्राग्वत् । न तु अनुकरणम् । तथाहि सति—यद्यपि तस्मान्नृद्धिहल इत्यत्राऽत आदेरिति दोषात्पूर्वस्याङ्गस्यासम्भवात्प्रयो-जनाऽभावाच्चैतत्परिभाषोपस्थितिस्तथापि तस्माच्छसोनः पुंसि तस्मान्नृद्धिचोति योगद्वये स्यात् । उच्चरत आनुपलभते गौर-नश्च इत्यादेर्व्योवर्त्यस्य तत्र सम्भवादिति दिक् । स्यादेतत् । एतत्सूत्रं नियमार्थमस्तु । पूर्वसूत्रमप्यौपक्षिकसप्तमीपक्षे नियामकमस्तु । सत्सप्तमीपक्षे तु नियामकत्वमयुक्तम् । पाश्चात्त्यकैयटविरोधात् । तथाहि—आज्ञलोप इत्यत्र भाष्यम् । नेषा परसप्तमी । का तर्हि ? सत्सप्तमी किञ्चि सतीति । तथा तत्रैव कैयटः—‘कथं पुनः सम्भवत्यां परसप्तम्यां सत्सप्तम्याश्रयितुं युक्ता । यथेष्टं वाक्याध्याहाराददोषः । किञ्चि सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वाश्रयणाश्रयणाश्रयिते तस्मिन्नित्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा ह्यौपक्षिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्यैव नियमे नियमाय परिभाषोपस्थानमिति । अथोच्यते—वाङ्मन्यस्य प्रकृतमात्र-परत्वादविरोधः । तथाहि—आज्ञलोप इति सूत्रे शकारवतो ग्रहणं गारस्तु नादित्येवास्त्विति प्रश्नं नन्मनादाविति प्रसङ्ग इत्युत्तरतम् । अनिदितामित्यस्यानुवर्णने तु हिनस्तीत्यत्र न स्यात् । ततः किञ्चित्यनुवर्त्य श्रममेव विद्वत्तमाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र लोपोऽस्त्विति शङ्क्यते । यदि चारयामवस्थायान्त-स्मिन्निति परिभाषोपपत्तिस्तदा नन्दमानादौ चानयो डिवालोपः प्रवर्तते । श्रमः शिक्तरणं चानर्थकं स्यात् । तद्धि शिक्तात्सार्वाधातुकतया डितमिममेवाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र नलोपे क्रियमाणे सार्थकं न त्वन्यथा । नन्वाद्धधातुकसंज्ञानि-वृत्त्या शिक्त्वं सार्थकम् । तस्यां हि भत्यामनक्ति भनको-त्यत्राऽतो लोपः स्यात् । रुपाद्धि भिनत्तात्यत्र गुणः स्यात् । नृणेढीतीडागमः स्यात् । नेडवशीति तु न प्रवर्तते, अकृत्वा-दिति चेन्न । श्रमः पूर्वभागस्यानङ्गतायाः विधीनामप्राप्तेः । कथमनङ्गतेति चेत् । इत्यम्—प्रत्ययविधौ यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं धातोः प्रातिपदिकादित्यादि, तदादि तस्मिन्प्रत्यये परतोऽङ्गमिति हि सूत्रार्थः । इह तु यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं रुपादिभ्य इति, नाऽस्मात्प्रत्ययः परः । यस्माच्च परः पूर्वभागात्तस्मी तस्मिन्विधीयमाने पञ्चमीनिर्दिष्टः । अत एव भनक्तीत्यादावतोदी-र्घो यञीति न प्रवर्तते । न च असोऽङ्गोप इत्यत्र विशेषणार्थं शिक्तरणं स्यादिति वाच्यम् । नसोरङ्गोप इत्युक्तं हि दोषा-भावात् । नन्वेवं नान्ताऽस्यांग्रहणं स्यात् । तथा च कर्नेय-डलुकि चङ्गान्त इत्यत्रापि स्यादिति चेन्न । सिद्धान्तेऽपि श्रमप्रत्ययसान्त्वयोरङ्गोपपत्तौ वस्तु इत्यादाविति प्रसङ्गस्याप्यात् । साहचर्यात्प्रत्ययधात्वोरङ्गग्रहणमिति तु नुत्यम् । ननु नसोरङ्गोप इत्युच्यमाने यत्र नप्रत्ययस्य किञ्चानन्तर्यं तत्रैव भविष्यति यथा इवाचरतः यक्षतः पामनत इति । मैवम् । अनुवर्तमानेन सार्वाधातुकग्रहणेन प्रत्ययो विज्ञेयते । तथा च निष्पत्त्यसंश-

जिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ निमित्तसप्तमी । सार्वधातुक-
निमित्तस्य न प्रत्ययस्याऽस्तेष्वष्टोपः विवक्ष्यन्तर इति । ननु
चातुर्वर्त्तसार्वधातुक इति सूत्रे सार्वधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातमि-
ति चेन्न । सति शिस्वे प्रत्याख्यानात् । तदेवं श्रमः शिल्प-
करणसामर्थ्यात् विवर्त्तते । सप्तसप्तम्यामपि परिभाषा नोप-
तिष्ठत इति स्थितम् । पूर्वपक्षत्वादनाश्रयया तथोक्तमिति वा
वर्णनीयम् । इह सूत्रद्वये षष्ठीप्रकृतिपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः ।
तथाहि—षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रात्षष्ठीत्यनुवर्त्तते । सप्तम्यर्थनि-
र्देशे पूर्वस्याऽव्यवहितस्य षष्ठी रयात् । पञ्चम्यर्थनिर्देशे उत्त-
रस्याऽव्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति तत्रेकोयणचोत्त्यादौ सूत्रपत्र
षष्ठीप्रवणत्वात् षष्ठीमनूय पूर्वस्यानन्तरस्यैषा न उत्तरस्य, न
वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्येतावन्मात्रमुच्यते । आने मुगि-
त्यादौ तु षष्ठ्या अश्रवणात्सापि प्रकल्प्यत इति विशेषः । सा
आऽनियतयोगत्वात्स्थानाप्रक्षेपः, यस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्य-
नियम इति सोऽप्यर्थोऽस्ति दृश्यते । यत्र तुभ्यनिर्देशस्तत्रोभयं
प्रकल्पकं, काचित्त्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपदसम्भवात्पञ्चाप-
काच्च । तथा चैकः पूर्वपर्योरिति सूत्रे कैयटः । सूत्रद्वयप्रमा-
णत्वाद्भेदोत्पत्तिप्रकल्पके । षष्ठ्यौ विभक्तौ तेनात्र
ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति । न च पर्यायेणोभयकल्पनम् ।
अतुल्यबलत्वात् । तथाहि—आनेमुगित्यत्र सप्तमी निरवकाशा,
सा पूर्वत्र चरितार्थाया अतोयेय इति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पयति ।
एवमादास इति पञ्चमी आन इति सप्तम्याः । तथा च तास्य-
नुदात्तसूत्रे अभ्यस्तसिन्धु सार्वधातुक इति सप्तमीनिर्देश-
वक्ष्यति । सा च सप्तमुत्तरत्र चरितार्थेत तस्या एव षष्ठी कल्प्य-
ते । तथा 'बहोर्लोप' इत्यत्र बहोरिति पञ्चमी अकृतार्थाया
इष्टमेयः इति सप्तम्याः षष्ठी कल्पयति । अत एव भू च बहो
रिति पृथक्षष्ठीनिर्देशः । तथा गोतोणिदिति पञ्चमी सर्वनाम-
स्थानात् सप्तम्याः षष्ठी कल्पयति । गोशब्दस्य शिस्वे
प्रयोजनाऽभावाच्च । न च तिष्ठति गौरित्यादौ पूर्वस्य वृद्धिः
फलमिति वाच्यम् । गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् । एवं
प्रायेण पञ्चम्या अकृतार्थतेति भाष्ये स्पष्टम् । अमि सर्वनाम्नः
सुष्ठित्यत्रापि पञ्चम्यनवकाशा । आमीति सप्तमी तूत्तरार्थतया
सावकाशा । यदि त्विह आदित्यनुवृत्त्या पञ्चम्या सामाना-
धिकरण्यं सम्पाद्य सर्वनाम्न इति पञ्चम्यापि कृतार्थेत त्र्यात्तर्हि
यथोद्देशपक्षाव्यवहारेण परत्वात्सप्तमादित्युत्तरस्येति अभिव्यात ।
तदुक्तम्—उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देश इति ।
वस्तुतस्तु नेह सामानाधिकरण्यम् । वर्णाश्रमेतराणामित्यस्य
सिद्धये सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यानात् । येषां तेषामि-
त्याद्यर्थमकारात्परस्येति व्याख्यानाच्च । दीर्घाच्छेदोत्तमवर्तीत्यत्र
तु षष्ठ्याः स्थाने पञ्चमी । तेन दीर्घस्यैव तुग्भवति न तु
छकारस्य । सुराच्छयेति निर्देशश्चेह लङ्गम् । अन्यथा हि
क्षरिचेति चत्वं सुराच्छयेति चकारद्वयं, नर्दिशेत् । प्रत्यय-
विधौ तु पञ्चम्यो न प्रकल्पकाः । षष्ठ्या अनुवादविभक्ति-
त्वात् । अप्रसिद्धस्य चानुवादाऽसम्भवात् । तत्राऽनियमा-

ऽप्रसङ्गेन नियमकारिण्याः परिभाषाया अप्रवृत्तेश्चेति दिक् ।
स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । शब्दस्य स्वं रूपं
संज्ञि, इन्द्रशब्दे या संज्ञातां विना । अग्रेदेकं । आग्नेयम् ।
आखे यमहनः । आयच्छते । आहते । इह अग्नि आह यम्
हन् एषामेतत्सूत्रोपात्तानां प्रयोगसमवायिनस्त एव संज्ञिनः ।
अशब्दसंज्ञेति किम् ? । उपसर्गे घोः किः । दाधाम्यो यथा
स्यात् । घुघातोः शब्दार्थान्मा भूत् । शब्दः—शब्दशब्दं, तत्र
संज्ञेति सप्तमीसमासः । न तु इन्द्रस्य संज्ञेति । कर्म करण-
मित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । स्यादेतत्—रूपग्रहणं
विनापि स्वशब्देन तदेव ग्रहीष्यते, प्रतीतावुपदेशानपेक्षात्वा-
दसाधारणात्वादन्तरङ्गत्वाच्चितोपरिधितिकात्वाच्च । अर्थो हि—
प्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते साधारणश्च । पर्यायेरपि प्रत्या-
यनात् । बहिरङ्गश्च, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात् । अनिय-
तोपरिधितिकश्च अनुकरणदशायामप्रतीतेः । तत्किं रूपग्रहणे-
नेति चेत् । अत्राहुः—इह शब्दे अर्थोपि विवक्षितो रूपवदि-
ति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येत्युप-
पन्नं भवति । तत्रोक्तज्ञापकादर्थो आहः, स्वं रूपमिति वचना-
दृपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे
कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ।

एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं । तथाहि—आरभ्यनाणेपि सूत्रे
पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदधो भरता इत्यादयस्तावलोकावदर्थो
एव गृह्यन्ते । अग्नेर्देगित्यादौ तु शब्द एव ग्रहीष्यते ।
अर्थस्य प्रत्ययेन पोषोपयोऽसम्भवात् । उदात्तातिपदिका-
दित्यधिकाराच्च । उपसर्गे घोः किरित्यादौ तु घुघातुनं
ग्रहीष्यते, दाधाम्येत्यारम्भात् । उक्तं हि—व्यवहाराय
नियमः संज्ञायाः संज्ञानि क चिदिति । अर्थवद्ग्रहणपरिभा-
षापि ब्रह्मादिसूत्रे राज्ञि पठिवा पुनर्ब्राजिपाठास्तिस्रः, न्याय-
सिद्धा च । अग्नेर्देगित्यादौ हि शब्दविशिष्टस्यार्थस्योत्त-
र्गत उपस्थितौ विशेष्ये कार्यबाधाद्विशेषणीभूते शब्दे प्रवर्त्त-
मानकार्यमुपस्थिताथोपहितएव न त्वनर्थकेपि । अर्थस्य—विशे-
षणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणोपपत्तौ सर्वोत्तमा त्यागायोगात् ।
गौणमुख्यन्यायोपेत्यन्मूलः, गौणस्य प्रथमतोऽनुपस्थितेः ।
एतेनाभिव्यक्तपदार्था य इत्यपि व्याख्यातम् । तस्मान्नायायत एव
सकलनिर्वाहे सूत्रं नारम्भणीयमिति । ननुत्तरत्र चतुः—
सूत्र्यामनुवृत्तये स्वं रूपमित्यवश्यं वाच्यमेवेति चेन्न ।
अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात् । तथाहि—अणुदिसूत्रे तावत्स्व-
र्यापि स्वसावर्ण्यादेव सिद्धम् । कथमन्यथा अवाचामित्यत्र
ह्यरो ह्यरीति लोपः । तत्र व्यक्तिभेदासावर्ण्यमिति चेत्,
इहापि बोध्यबोधकव्यत्ययोर्भेदात् । तथा तपरस्तत्काल-
स्येत्यत्रापि । आदिरन्त्येनेत्यत्रादिग्रहणद्वयस्य सिद्धम् ।
आवृत्तौ लिङ्गं तु नादिचोत्त्यादि । येनविधिरित्यत्र तु वाचिक-
कारस्तस्य चेति वक्ष्यते । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् ।
व्यवदेशिकज्ञानेनैव सिद्धेः । अप्रातिपदिकेनेति तु कर्त्रेव
प्रत्याख्यास्यामः । अत एव 'येनविधिरुदाघन्तत्वे प्रयोजन'.

मिथ्याद्यन्तवत्सुत्रस्य वार्तिकं सङ्गच्छतइति दिक् । सित्तद्वि-
शेषाणां वृक्षाद्यर्थम् । अत्र सिदित्युपलक्षणं, किञ्चिद्विज्ञमा
सञ्च्य इत्थंलङ्का विशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यं, तच्च लिङ्गं
वृक्षादावासञ्जनीयमित्यर्थः । एवमग्रेपि । तेन विभाषावृक्ष-
मृगेति मूत्रे विशेषणमेव ग्रहणात्सञ्च्यग्रोधं वृक्षग्रोधोपा
इति सिद्धयति । पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ।
चकाराद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् 'स्वे पुषः' । रैपोषपुष्टः ।
अश्वपोषम् । स्वपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ।
'सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा' । इनसभम् । ईश्वरसभम् । नेह राज
सभा । हरिश्चन्द्रसभा । पर्यायेण यो वक्ति स हि पर्याय-
वचनः । न च स्वस्य स्वेन सह विकल्पः, नापि विशेषेण,
सामान्यविशेषयोर्भिन्नप्रकारकबोधजनकतया तुल्यार्थत्वाभा-
वात् । 'तुल्यार्थोस्तु विकल्पे'ति न्यायात् । 'इनशब्दो राज-
शब्दपर्याय' इत्यादिव्यवहारास्तु भीमो भीमसेन इतिवत् ।
क्षित्तस्य तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् । 'पक्षिमत्स्य
मृगान् इन्ति' । मात्सिकः । शाफरिकः । पर्यायवचनानां न ।
अनिमिषान् इन्ति । 'मीनस्येयते' इति भाष्यम् । मैनिकः ।
मृगपक्षिणोस्तु द्वित्रिदेशःकर्त्तव्यः । तेन स्वरूपस्य पर्या-
याणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्याताम् । इह वृक्षादौ
राजादौ च न्यायेनैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते ।
इतरस्तु सर्वं वाचनिकमेवेत्यवधेयम् ।

अणुदित्सर्वगणस्य चाप्रत्ययः । अत्राण् परेण णका
रेणेत्युक्तम् । अणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् विधीय-
मानं विना । चकारात् स्वरूपस्य । 'अस्य च्चौ' । शुक्लो
स्यात्, मालो स्यात् । 'परनेकोऽसंयोगपूर्वस्य' चिच्यतुः,
निच्यतुः । 'ऋदोरप्' । यवः, स्तवः, लवः, पवः । 'उरण्
रपरः' । कर्त्ता, किरति । न चैवम् ऋदोरप् हरवान्तेभ्यः
कृजादिभ्योऽपि स्यादिति वाच्यम्, दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः ।
नन्वेवमपि 'अष्टन आ विमत्तो' इत्यत्र सवर्णग्रहो दुर्वारः ।
न हि तत्रापि सामर्थ्यम्, ह्रस्वोच्चारणे दीर्घमात्रिकस्य मात्रिक
एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणस्योभयार्थतोपपत्तेरिति चेत्,
न, 'अप्रत्ययः' इति निषेधात्, दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्रा-
हकता नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्च । ननु दीर्घांशेदनणस्तहि
'कारकः' 'हारकः' इत्यादौ रपरत्वं न लभ्येतेति चेत्,
भ्रान्तोऽसि । न हि दीर्घाः क्वाप्यग्रहणेन नोपस्थाप्यन्ते इति
ब्रूमः, किन्तु ग्राहकशक्ते तदुपजीव्येषु वर्णोपदेशादिषु च ।
इतरत्र तु वाक्याऽपरिसमाप्तिन्यायानवतारादस्वेवाऽग्रहणेन
दीर्घग्रहणमिति तत्त्वम् । ऋदिन् 'कुहोक्षुः' । चकार, जगाद ।
अप्रत्यय इति निषेधस्तु उगिस्तु न प्रवर्त्तते, उगिकरणसाम-
व्याप्त् । अत एवाहुः 'भाष्यमानोऽण् सवर्णान् गृह्णाति' इति ।
गुक्-ङुक्-नुक्-पुण्यदयस्तु नोदितः, 'प्रतिष्ठानुनासिन्वा-
पाणिनीया' इत्यभ्युपगमात् । अप्रत्यय इति किम् ?, विधीय-
मानानां प्रत्ययानमादेशानां सवर्णग्राहकत्वं मा भूत् । 'अत
इम्' 'इदम् इत्' 'अर्द्धभातुकस्वेत्' 'मुषो नुक्' 'अम् सम्नुडो' ।

इह हि सर्वत्रोपदेश इति वचनात्सुत्रान्तर्गतेष्वेव इत्यादि-
शब्देष्विस्सा प्रवर्त्तते । कोपस्तु तत्रानुपूर्व्याद्वाधितोऽपि पद-
स्वरूपपूर्वलोचनायां प्रवृत्तः । ततः 'स्वं रूपम्' इति संज्ञा-
बलात् जायमाना पदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव भव-
ति । तथा चोपस्थापकस्याऽण्त्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्तं निषिध्यते
इत्युचितम् । अत एव चतुर्दशसूत्र्यामुच्चारणार्थस्याकार-
स्यवेत्संज्ञकानामपि णकारादीनां लणमन्वाऽकारस्य च
पदपूर्वलोचनायामेव 'लोपश्च बलवत्तरः' इति न्यायेना-
पहारादितरान्तर्भावैर्गैव संज्ञा प्रवर्त्तते इति सिद्धान्तः । इदं
च 'अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा' इति सूत्रे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे'
इत्यत्र च वैयर्थ्यात् स्पष्टम् । इदं अक इकोच्चार्यो साधु-
बन्धादिभक्तिस्तु प्राथमिकबोधे विशिष्टस्य विषयतया तस्यै-
वार्थवत्त्वमादाय । अन्यो हि पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यते
इति कथं ततो विभक्तिः क्रियताम् ? । इत्संज्ञाकार्यं तु आन-
र्थक्यात्तदन्वेषितं न्यायेन प्रत्याख्ये प्रवर्त्तते । विभक्त्यर्थान्व-
योऽप्येवम् । इष्टं हि ङमुच्चारणपर्यायेण कृतस्य लिङ्गस्य
तद्विषये फलप्रवर्त्तकत्वमिति दिक् । स्यादेतत् । उक्तीत्या
'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति सूत्रे उच्छब्दे प्रवृत्ता इत्संज्ञा लक्ष्ये
तित्स्वरं प्रवर्त्तयेदिति चेत्, सत्यम्, अत एवैतत्समाधानाय
पूर्वाचार्यैः पराक्रान्तमिति गृहाण । कथं तर्हि 'एओक्' सूत्रे
तद्गुणाय प्रवृत्तमिति चेत्, तत्कालावधारणेन कृतार्थस्य
तत्कारस्याऽनुबन्धान्तरवैपम्यादिति गृहाण । अत एव 'वैया-
करणः' इत्यत्र ऐचक्षिस्वरौ न भवति । 'पचस्व' इति
शपोऽप्येवम् । 'न व्वाभ्याम्' इति सूत्रे 'अचः परस्य द्वे'
इत्यत्र च ऐचोश्चकारस्य प्रत्याहारे उपक्षयात् । यद्वा-इनि-
शादिष्वपि माऽस्तु सूत्रान्तर्गतेष्विस्सा, किन्तु फलप्रत्या-
सत्तेः पदार्थेष्वेव साऽस्तु । नैते उपदिष्टा इति चेत्, न ते
फलभाज इति तुल्यम् । सामर्थ्यात्परंपरासम्बन्धे फलमिति
चेत्, संज्ञापि तत्रैवास्तु सामर्थ्यादिति तुल्यम् । उपदेशो-
ऽन्त्यत्वं हि प्रायोगिकेष्वसम्भवात्तत्प्रत्यापकनिष्ठातुपूर्वासा-
ज्यादाश्रीयते । न चैतत्तत्परैश्चित, प्रत्याख्ये तत्काराऽभावा-
दिति दिक् । प्रकृतमनुसरामः । भाष्यमानोऽप्युच्चारार्थः
सवर्णान् गृह्णाति, 'ऋत् उत' इति तत्पकरणाल्लिङ्गात् । तेन
'अमुना' 'अमुभ्याम्' इत्यत्र ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः
सिद्धयति । न चैवं 'सनाशंस' इत्युपस्थवीऽपि सवर्णं गृह्णा-
तिमिति वाच्यम्, आदेशविषयकं शापकमित्युक्तत्वात् । यद्वा
'अदसोऽसेः' इति सूत्रे एव उक्त्व उक्त्वात् समाहारद्वन्द्वोऽस्तु,
अत एव सोलुका निर्देशः कृतः । अतएव च 'उत्तुपधावाः'
इति सूत्रे गोह इति विकृतनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भ्रम्यकारैरु-
कारान्तरग्रहेण उक्तः । नन्मपि 'अकः सवर्ण' इत्यत्र
अकारोऽष्टादशानां ग्राहकोऽस्तु, अण्त्वात् । अस्तु च स
एव हकारादीनामपि ग्राहकः, 'आदिरन्त्येन' इत्युक्तः, ईका-
रादयस्तु कर्षं ग्राह्याः ? न हि तद्वाचकः कश्चित्स्तिमित्त्वे
उपासीऽस्ति । नन्मन्वाद्येन हकारादयोऽप्युपस्थिता इति

चेत्तर्हि वाक्याये ते नयन्तु नाम, पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । न तु येऽपि स्वार्थोपस्थापकाः, अनुच्चारितत्वादिभ्युक्तम् । अत एव 'श्रुचं वेत्ति' इत्यादौ शब्दविशेषं वेत्तीत्येवाथो न तु तदर्थं वेत्तीति । तदुक्तं वास्तविककृता-तत्र प्रत्याहारग्रहणे सर्वार्थग्रहणमनुपदेशात् । ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्याऽवचनम्' इति । शब्दस्य प्रतीयमानस्य अवचनम्-अर्थाऽप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अत्रोच्यते । प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र स्ववाच्यवाच्ये निरुद्धा लक्षणा, 'दीर्घाजुसिच' इति शापकात् । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र हि अक इत्यनुवर्तते । न चाऽवशब्दवाच्यो दोषोऽस्ति, योऽस्य निषेधस्य विषयः स्यात् । नन्वाकारोस्तीति चेत् ? न, 'नादिचि' इत्यनेनैव तत्र निषेधसिद्धेः । 'प्लादीनाम्' इत्यादिनिर्देशा अपाह लिङ्गम् । नन्वेवम् 'इको यणचि' इति सूत्रे ईदातोऽग्रहणं न स्यात्, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । तथा च 'सुध्युपास्यः' 'दध्यानय' इत्यादि न सिद्धयेदिति चेत्, न, सति तात्पर्यं युगपद्वृत्तिद्वयस्य स्वीकारे बाधकाऽभावात् । इह च 'आणनद्याः' इत्यादिनिर्देशानां तात्पर्यं ग्राहकत्वात् । यदि तु प्राचां मते श्रद्धावशाद्युपपन्नसिद्धयन्ताभ्युपेयि, तर्हिह ईदातोऽपि शृङ्गच्छब्दयोर्लक्षणेऽत्रतुस्ववाच्य-ह्रस्ववाच्यत्वाऽविशेषात् । स्ववाच्यतापि परमस्तीत्यन्यदेतत् । नन्वेवमपि 'शरीर'मित्यादौ शकारस्य स्थानसाम्प्रदायकारादेशः प्राप्नोति, इकारवाच्यो हि दीर्घः, तत्सवर्णश्च शकार इति तत्सर्वापीग्रहणेन ग्रहणात् । तथा 'शांतलमि'त्यादावपि यणप्रसङ्गः, दीर्घः परं न भवति, अवशब्दवाच्यवाच्यतायाः दोषे विश्रान्त्या तत्सम्बन्धग्रहे मानाऽभावादिति । अत्रोच्यते । भवेदयं शकारस्य यकारादेशरूपो दोषः । यदि स्ववाच्यसवर्णे लक्षणां वदामः । वयन्तु स्ववाच्यवाच्ये सत्येव ब्रूमः । न च ईकारः शकारस्य वाचकः, दोषाणामनल्पेन सवर्णाऽग्राहकताया असकृदावेदितत्वात् । भाष्यमते त्वज्जालोः सावर्ण्यमेव नास्तीत्युक्तम् । तदयमिह निर्गलितोऽर्थः-आकारोऽष्टादशानां संज्ञा । एवमिदुतौ । अत्र लृ इत्येतौ तु पयोयशब्दौ त्रिशतः संज्ञे, श्रुत्ववर्णयोः सावर्ण्यस्योपसंख्यातत्वात् । 'श्रुत्व' सूत्रे 'कृत्यकः' इति प्रकृतिभावदर्शनेनैव शापितत्वाद्वा । न च तुल्यव्यक्तिकसंज्ञादयप्रणयनवेत्यर्थः, तदर्थमिह सूत्रान्तराऽप्रणयनात् । एवस्तु द्वादशानां संज्ञाः । यवला द्वयोः । रदौ तु स्वस्यैवेति । यद्यपि इकार आकारस्य सञ्ज्ञेति प्राप्तं तथापि तत्परिहाराय 'नाज्जालौ' इत्यत्रैव यलः कृतौ न विभक्त्यर्थः । वास्तविककारास्तिह्वाऽणग्रहणं प्रत्याचक्ष्युः । तन्मते 'अस्य च्चो' इत्यादौ जातिनिर्देशास्तिह्वा । अनुवाक्यविशेषणस्य च ह्रस्वत्वस्य ग्रहेकत्ववद्विवक्षा । विधिप्रदेशे तु पक्षेकत्ववद्विष्येति सर्वेष्टसिद्धिः । यद्यप्यस्मिन्पक्षे शकारेण लकारग्रहणं दुःसाध्यं, तथापि श्रुत्वसूत्रोक्तरीत्या समावेयमितिदिक् ।

तत्परस्तत्काह्रस्व । तः परो यस्मात्स तत्परः । तात्परोऽपि तदर्थः । द्विविधोऽप्ययं स्वसमानकालस्य ग्राहकः

स्यात् । तेन अत्र इत् उदिति षण्णां संज्ञाः । अदिति द्वादशानाम् । अत एव 'उपसर्गाद्वृत्ति भातौ' इत्यत्र सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ग्रहणं, तत्परत्वाद्दोषे नेति सिद्धान्तः । पञ्चमीसमासोदाहरणमु 'वृद्धिरादैच्' इति । इह हि संज्ञायां कृतं तात्पर्यं संज्ञिनोः फलति, उमुदृष्टिस्त्वमिवेत्युक्तम् । परम्परासम्बन्धेन लाक्षणिकस्य स्मारकतेति पक्षे तु न कश्चिदोषः । 'अदेङ् गुणः' इत्यत्राप्येवं सिद्धम्, तत्र तकार-स्थोभयार्थतया सामर्थ्यविरहात् । यदि तूकालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याऽणुदिसूत्रेऽशब्दसंज्ञायामित्यनुवर्तते, यदि वा कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाव्यमानत्वादेव सर्वार्थग्रहणं वार्यते तदा वृद्धिसूत्रे तत्परकरणं स्पष्टार्थम् । इह तु पञ्चमीसमासो नाश्रयणीयः । अत एव शास्त्रान्ते 'अदत्' इति भाष्यं सङ्गच्छते । 'गुणा भेदकाः' इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे तत्परकरणमुभयार्थम्, गुणान्तरयुक्तस्य ग्राहकत्वात् । भेदकत्वे शापकं त्वणुदित्सूत्रस्थमणग्रहणमिति 'हल्' इति सूत्रे पयोपपादितम् । तथैतत्सूत्रस्थं तत्कालस्येति पदमपीह शापकम् । अन्यथा हि स्वस्य रूपस्येयनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन ? । न च सावर्ण्याल्लृवर्णग्रहणार्थं तत् । एवं हि तत्रैव लृग्रहणं कुर्यात्, 'अति अ वा' इति विहितं रेफद्वयमर्थं बोधाययेत् । आ इत्येवं सिद्धे 'अतो दीर्घो यजि' इति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिङ्गमिति दिक् । अत एवैतत्सूत्रं भाष्यादौ द्वेधा व्याख्यातं-विध्यर्थं नियमार्थं चेति । तथाहि-अणिगिति नानुवर्तते । तेनाऽऽकारादावनणि तत्कालानां सर्वणानां गुणभेदेऽप्यनेन ग्रहणम् । 'अतो भिस् ऐस्' इत्यादौ तूभयप्रसङ्गे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः । ननु संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नेत्युक्तमिति चेत् । सत्यम् । अविवरोधे फलभेदे च भवत्येव समावेशः । इह तु विरोध एवाऽस्ति । अष्टादश ग्राह्याः, पञ्च ग्राह्या इति हि विरुद्धम्, संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वात् । अत एव 'छांदसे' इति सूत्रे 'अदिप्रभृत्युपसर्गस्य इति वक्तव्य'मिति वास्तविकं सङ्गच्छते इत्याहुः । वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये संख्योपासा, येन विरोधः स्यात्, किन्तु 'अतो भिस्' इत्यादौ तत्परकरणसा-सामर्थ्याद्वाध्यबाधकभावोऽनुमीयते इति तत्त्वम् । वस्तुतस्तु तकारविशिष्टेयं संज्ञा, न त्वणमात्रम् । तत्कालस्येति तच्छब्दस्तु विशेष्यमात्रं परावृत्तति, न तु विशिष्टम् । तदुच्चारणकालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेऽप्यस्त्येव । सूत्रनामपदेपि 'पतरस्यैव वारवन्तीयं' 'तत्त्वमसि' इत्यादौ लक्षणायाः पूर्वोत्तरतन्त्रयोः स्थितत्वात् । तथाच टिप्पणभाष्यन्तर्गताऽणवदिह पदेकदेशत्वेनाऽऽनर्थक्याद्वाहकताप्रसङ्ग एव नास्ति । विभक्त्युत्पत्तिरप्येवं सति सङ्गच्छते । वृद्धिसूत्रे 'अत्राकारः प्रयोगस्त्वोकारैरर्थवान्' इति हरदत्तप्रत्यस्तु प्राचां रीत्या नेतव्य इति निष्कर्षः । सोऽयं विध्यर्थतापक्षः । यथा त्वणित्यनुवर्तते, तदा नियमार्थमिदं-तत्परोऽणु तत्कालस्यैव इति । गुणानामभेदकत्वादनप्यु न कश्चिदोषः । अस्मिन्

पक्षे तत्कालस्वग्रहणं शक्यमकर्तुम्, अग्रग्रहणानुवृत्तिश्च नावश्यक, तपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनापीष्टसिद्धेः । 'दिव औत्' इत्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु कालावधारणार्थं, भाव्यमानतया सर्वर्णग्रहणाऽप्रसक्तेः । तथाच स्वरितः प्रयुज्यते—'धोः पितः पृथिवि मातर ध्रुक्' इति । 'पृथिवी उत धोः' इत्युदात्तप्रयोगस्तु घोशब्दस्य बोध्यः । 'औत्' 'अच वेः' इत्यत्र तु मुखमुखार्थं तपरकरणं, व्याख्यानात् । तेन 'समिधाने अग्रो' इत्यादौ तित्स्वरौ नेति वृत्तिकारहरदत्तादयः । यत्तु 'नविभक्तौ तुस्माः' इत्यत्र जयादित्यादिभिरुक्तम् 'इदोऽत्' इत्यत्राद्यं निषेधो न भवति 'इदमस्थमुः' इत्युकारानुबन्धकरणादनित्यत्वादस्येति । तदभ्युपगमवादमात्रम्, तित्स्वरप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, 'भक्षीय तव राषम' इत्यादावन्तोदात्तश्रवणात् । तस्मात् 'इदोऽत्' इत्यत्रापि मुखमुखार्थस्तकारः । 'एत ईद्वहुवचने' 'ऊर्णत्' इत्यादिष्वप्येवमेवेति दिक् । वस्तुतस्तु 'दिव औत्' इत्यत्राप्येवमेव, ह्रलः संसनधर्मिणोऽनुदात्ते कृते 'उदात्तस्वरितयो र्यणः' इत्येव स्वरिताऽसिद्धेः । स्यादेतत् । द्रुता मध्यमा विलम्बिता चेति तिस्रो वृत्तयः । तदुक्तम्—अभ्यासार्थं द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा । निष्याणां तूपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥ इति । ताश्च क्रमेण त्रिभागाधिकाः । तथाहि—द्रुतवृत्त्या यरमागृचि पठ्यमानायां नव पानीयपलानि खर्वन्ति तस्यामेव ऋचि मध्यमवृत्त्या पठ्यमानायां द्वादश, विलम्बितायान्तु षोडश । एवं स्थिते यदि सूत्रकृद्विलम्बितायां तपरकरणमकार्पिमध्यमायां द्रुतायां वा, तर्हि वृत्त्यन्तरेण पाठकाले अतो भिन्न एव न स्यात्, कालावधारणेन दीर्घद्वयोरिव वृत्त्यन्तरस्यापि वारणादिति । तथा च वार्तिकम्—'द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसख्यानं कालभेदात्' इति । अत एव निपातान्मध्यशब्दे ह्रस्व इति संहितासंज्ञासूत्रे कैयटः । अत्र सिद्धान्तवार्तिककारा एवमाहुः—'सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशेष्यन्ते' इति । अस्यार्थः—व्यञ्जकीभूतो ध्वनिर्येषां बहुकालानुवर्त्तौ, तथापि कश्चिन्मात्रापर्यन्तमेवाभिव्यनक्ति, तदुत्तरकालोपहितस्तु स्वयमेवानुवर्त्तते न तु परमभिव्यनक्ति । यदा—ह्रस्वस्य व्यञ्जको ध्वनिवृत्तित्रयेऽपि मात्राकाल एव । मध्यमविलम्बितयोः प्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पादिना ततो न्यूनकालेन ध्वन्यन्तरेणाभिव्यक्तयन्तरं जन्यते, अभिव्यङ्ग्यस्तु न भिद्यते । एवं दीर्घव्यञ्जकोऽपि सर्वत्राऽऽद्यो ध्वनिर्दिमात्र एव । अनुनिपादी तु ततो न्यून इत्याद्यहम् । व्यङ्ग्यास्तु स्वत एव परस्परविलक्षणाः । एतच्च सर्वं कैयटेन ध्वनिम्—तस्मादुच्चारणं तेषां मात्राकालं प्रतीयते । द्विमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो मात्रिकः स्वयम् ॥ इति । शब्दान्तराधिकरणस्थराणकारोक्तिस्तु कथं नेयेति सुरिभिश्चिन्त्यम् । वर्णास्तु नित्या एव । वर्णोत्पत्तिपक्षे तु तदनुभादौ दूरादपि ग्राह्यः कश्चिद्भिरवस्थाभ्युपेयः । तस्यैव

कालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एव । कैश्चिद्व्यक्तय एवाऽस्य ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः—इति पक्षे तु कालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव व्यक्तियमिति दिक् । उक्तं च भाष्ये—ध्वनिः स्फोटश्च शब्दाणां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अरूपो महाश्च केषांचिदुभयं तस्त्वभावतः ॥ इति । अस्यार्थः—शब्दो हि वा—व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्च । शब्दानां व्यङ्ग्यानां व्यञ्जकत्वेन सम्बन्धी यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । तदुभयं व्यङ्ग्यं व्यञ्जकरूपं केषांचिदेव तात्वादिव्यापारजन्यानामेव न तु भेयोदिजन्यानामपि । कुतः ? स्वभावतः । कारणवैलक्षण्यात् । अत्रोभयमिति भावप्रधानो निर्देशः । उभयरूपतेत्यर्थः ।

आदिरन्येन सहेता । अन्येनेना सहोच्चार्यमाण आदिवर्णो वर्णसाङ्गो वा मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य च । वर्णो यथा—अल् । सङ्घातस्तु कूर्चः । इह 'अभूततद्भावे कृष्णस्ति' इत्यतः 'कृष्णो द्वितीये'ति ञकारेण प्रत्याहारः । आद्यन्तौ तावदवयवौ, ताभ्यामवयवौ समुदाय आश्लिष्यते । तस्य च युगपद्वक्ष्ये प्रयोगाऽभावात्तदवयवेषु संज्ञाऽवतरन्ती मध्यगेषु विश्राम्यति, न स्वाद्यन्तयोः, संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पाराध्यनिर्णयात् । अतः स्वरूपमित्यनुवर्त्तते । स्वरूपं चादेरेव गृह्यते, नान्यस्य, अप्राधान्यात् । अन्येनेति ह्यप्राधाने तृतीया । तेन 'दध्यत्र' इत्यादौ केवल एव यकारः प्रवर्त्तते न ञकारसहित इति कैयटादयः । अत्रेदं वक्तव्यम्—'प्रत्याहारोच्चारणा वाचकास्तत्र ग्रहणकृशाङ्गं सावकाश' इति ग्रहणकशास्त्रस्थभाष्यादिपर्यालोचनया वाचकात्वं तावदाद्यवर्णे विश्रान्तम्, अन्यस्तु तात्पर्यग्राहकः सहग्रहणात् विशिष्टादिभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति स्थितम् । तत्रान्यस्येत्संज्ञायाऽपहृतस्य कथं संश्लेषप्रसक्तिः, अन्यथाऽजादिसंज्ञानामपि ञकारादावतिप्रसक्तेः क उद्धारः । किञ्च अस्तु विशिष्टस्य यणसंज्ञा, तथापि 'दध्यत्र' इत्यत्र यणशब्दापादनमसङ्गतमेव, न्यायसाम्येनेकशब्दस्यैव स्थानित्वप्रसक्त्या ञकारस्य स्थानित्वाऽसम्भवात् । अन्येनेति किम् ? सुद्धिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति वृत्तिकाराः । 'टाडसिद्धसामि'त्यादिनिर्देशोद्धकारो न पूर्वान्त इति निर्णयादिति भावः । नन्वेवमपि टकारान्तस्य सङ्कस्य टाटकारोऽन्त्यो भवत्येवेति चेत्, न, व्यवसिताः न्यताविरहात् । इह हि अन्यत्वं प्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेन प्रत्याहार इति 'मुडनपुंमत्स्य' इति सूत्रे हरदत्तः । न चैवं प्रत्याहाराऽसिद्धिः, लम्पन्त्रेऽनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्तेनापि प्रत्याहारात् । इदं तु वक्तव्यम् । औटटिष्वस्यानन्यार्थतया तेनैव सुट्प्रत्याहारः, प्रत्यासत्तोश्च । तथा चान्यग्रहणं मास्तिविति । अत्रेदं समाधानम्—मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूत् । एवमन्येन सहितो मध्यमः पूर्वेषां संज्ञा मा भूदित्यादिग्रहणम् । इदं किम् ?, प्रत्याहारो यथा स्यात् । स अनन्त्येनाप्यनुनासिकप्रतिज्ञा-

सामर्थ्याद्भवतीत्युक्तम् । न चैतदित्यस्य विरहे लभ्यते ।
मयीमास्तु सहाऽऽसमन्तादेतीति सहेता मध्यमो वर्णः ।
अन्त्येनादिः अग्निरादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः । अधिस्तसम-
भिध्वाहाराच्च सहेता मध्यमो वर्णो लभ्यते । त्वं रूपमिति
जानुवर्तते । बुद्धिगुणादिसंज्ञास्त्रिवेदापि सामानाधिकरण्या
संज्ञात्वाऽवगतिः । अस्मिन् च व्याख्याने 'हलन्त्यम्' इत्यत्रेत-
रेतराश्रयशङ्काऽपि नास्तीत्याहुः । आद्यन्तावयवद्वारा समुदा-
यानुकरणेन सिद्धेऽन्त्यव्यावृत्तते इदम् ।

येन विधिस्तदन्तस्य । विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा
स्यास्त्वस्य च रूपस्य । 'एरच्' । चयः, जयः, अयः ।
'ओरावश्यके' । अवश्यकालव्यम् । इह येनेति करणे
तृतीया, न तु कर्त्तरि, कृपोगलक्षणपष्ठ्या बाधितत्वात् ।
विधिरिति हि कर्मणि किप्रत्ययः । तेन कर्मणोऽ-
भिहितत्वाद्युभयप्राप्तौ इति नियमस्येन नायं विषयः ।
करणं च परतन्त्रं, कर्त्रभिहितस्यैव करणत्वात् । एवमेव
तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । 'सुखिभक्तौ न लक्षणम्'
इति नैयायिकदोषस्तु निर्मूलः । न च प्रत्ययानुशासन-
वैयर्थ्यापक्षेस्तन्मूलम्, तिङ्ङ्यपि तस्य तुल्यत्वात्, 'रथो
गच्छति' इत्यादौ व्यापारे लक्षणायास्त्वयापि स्वीकारात् ।
अत एव 'प्रयाजशेषेण हवीष्यमिधारायनि' इत्यत्र प्रयाजशेषं
हविष्युत्क्षारयेदिति मीमांसका व्याचक्षुरिति दिक् । न च
'एरच्' इत्यादाविकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वा-
तन्त्र्यं वास्यादानामिव तक्षादीनामिव च स्वरूपतः सम्भ-
वति, किं तु वैयर्थिकम् । तेन विशेषणमप्रधानं तच्चात्मान्तस्य
विशेषणस्य संगतिरिति फलितम् । विशेष्यसन्निधौ च विशेषणत्वं
भवति । सन्निधिस्तु कचित्साक्षाद्विशिष्टेन, यथा 'ईदृदेहि-
वचनप्रगुणम्' इति द्विवचनस्य, कचिच्छब्दाधिकारात्,
यथा 'एरच्' इत्यत्र धातोः, कचिदाक्षेपाध्या- 'इको ह्यल्'
इत्यत्र सना धातोः । 'इको यणचि' 'एचोऽययावायः' इत्यादौ
तु न कश्चिदपि विशेष्यसन्निधिरतो नेदं प्रवर्तते ।

स्यादेतत्—'उदोष्ठयपूर्वस्य' इत्यत्र ओष्ठयपूर्वकत्वं धातोरेव
विशेषणं स्यात् न तु ऋकारस्य । स हि विशेषणत्वाद्दन्तस्य
संज्ञा । संज्ञा च संबन्धिनं प्रत्याययति, न तु स्वयं विशेष-
णादियोगमनुभवति । ततश्च 'सङ्कोचम्' इत्यादावतिव्याप्तिः,
'पूर्वस्य' इत्यादावभ्यासिश्च । एवम् 'उतश्च प्रत्यायात्' इत्यत्रा-
भ्यासयोगपूर्वत्वमङ्गस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यात् तृकारा-
न्तस्य । ततश्च 'अश्रुहि' इत्यादावतिव्याप्तिः । विशेषणं च
ययङ्गस्य, तदा 'तक्षुहि' इत्यादावतिव्याप्तिः । अथ प्रत्ययस्य,
तर्हि 'तक्षुहि' इत्यादि सिद्ध्यतु, 'अश्रुहि' इत्यादौ तु दोष
एवेति । अत्राहुः—गुणप्रधानभावसापेक्षेन संज्ञा । तथाच
'उतश्च प्रत्याया' इत्यादौ विशेषणसम्बन्धवैलम्बां गुणभावा-
ऽस्फुरणसमनुभूय पश्चाद्विशेष्यसम्बन्धे विशिष्टा संज्ञा भवति ।
इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्, न तु विशेषणमिति, व्याख्या-
नात् । अतः एव न विशिष्टे वैशिष्ट्यं नाप्येकत्र द्वयमिति

दिक् । तथाच वार्तिकम्—'येन विधिस्तदन्तस्येति चेत्
'ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । सिद्धं तु विशेषणवि-
शेष्ययोर्यथेष्टत्वात्' इति । ग्रहणोपाधीनां गृह्यमाणविशेषण-
त्वेन सम्प्रतानामोपपन्नपूर्वत्वादोनाभित्यर्थः । यथेष्टत्वादित्यनेनेदं
दर्शयति चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशि-
ष्ट्यमेवैव सम्मतं न त्वितरत्रिकं, व्याख्यानालक्ष्यानुबोधश्च ।
इह सिद्धान्ताभिमतं विशेषणविशेष्यभावं स्फुटीकर्तुं बहूनि
वार्तिकानि प्रवृत्तानि । तथाच—समासप्रत्ययविधौ प्रति-
षेधः—'द्वितीयाश्रित' इत्यादौ श्रितादयो विशेष्यारस्तद्विशेषणं
च सुप् । एवं 'नडादिभ्यः फक्' इत्यादौ नडादि विशेष्यं,
प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलितोऽर्थः । एतेन 'ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनोस्ति' इत्यपि व्याख्यातं ।
तस्याप्युदाहृतप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य 'दिव उत्' सूत्र
कैयटादिभिरुक्तत्वात् । अत एव 'गोत्रियोः' इति सूत्रे
गोऽन्तं यत्प्रातिपदिकमिति व्याख्यातम् । एतेन 'शेषो ध्यसखि'
इत्यादौ 'ग्रहणवतेति प्रतिषेधं सन्धारयन्तो हरदत्तादयः
प्राप्तुक्ताः । प्रकृतमनुसरामः—श्रितादयो विशेष्या इत्युक्तम् ।
तेन द्वितीया श्रितेति समासः 'कृष्णश्रितः' इत्यत्रैव
भवति, न 'कृष्णं परमाश्रितः' इत्यादावपि । तथा 'नडा
दिभ्यः फक्' नाडायनः । नेह—सूत्रनटस्यापत्यं सौत्रनाडिः ।
अनुश्रितिकादिवाद्युभयपदबुद्धिः । ननु 'वृष्णं परमश्रितः'
इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति । अत्र हि समासात्सुखिहि-
तः । तेन श्रितान्तं सुबन्तमेव ! भवति । अत्र कैयटहरदत्तौ-
सम्बुद्धयन्तमुदाहरत्वा 'कृष्णं परमश्रित' इति । एतद्विप्रत्यय-
लक्षणेन सुबन्तं भवति, श्रितान्तं च श्रूयते इति ।

स्यादेतत् । सिद्धान्ते श्रितादीनां विशेष्यत्वेऽपि तत्र सुब-
न्तत्वं बाधितम् । न चाऽत एवान्वयानुपपत्त्या श्रितादिश-
ब्दानां तत्प्रकृतिके लक्षणेति वाच्यम्, सम्बुद्धयन्ते एव मुख्या-
धंपुरस्कारेणाऽवकाशशलाभात् । तथाच 'कृष्णश्रितमित्यादि न
सिद्ध्येदिति । उच्यते, समासतद्विप्रकरणे सर्वत्र श्रिता-
दीनां नडादीनां च तत्प्रकृतिके लक्षणैव 'खट्वा क्षेपे'
'नदीभिक्ष' इत्यादावभेदस्य बाधात् । न हि तत्र सम्बुद्धय-
न्तता सम्भवति । 'पूर्वकालेके' इत्यादौ सम्बुद्धयन्ततासम्भ-
वेपि 'एकविमको' इत्यादिसौत्रनिर्देशो न सिध्येत् । तस्मा-
त्सामान्यापेक्षापकलेनेककस्याय सर्वत्र तत्प्रकृतिके
लक्षणेति स्थिते इहत्यामप्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं मङ्गका
व्याख्यानं नादेयमित्यवधेयम् । अस्यापवादमाह—उगितावर्ण-
ग्रहणवर्जमिति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यते
इति फलितोऽर्थः । महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती । कर्पसर्ज-
नस्वाभ्रौरादिलक्षणस्य ङीषोऽभावे उगिदन्तत्वान्गीप् ।
बृहन्महतीगौरादित्वं नास्तीत्यपि केचित् । युक्तं चैतत् ।
'महते सौमगाय' इत्यादौ विभक्त्युदात्तत्वसिद्धये 'अतुर-
नुमः' इति सूत्रे 'नचजायुदात्तत्वे बृहन्महतीरुपसंख्यानम्'
इति वार्तिकस्याप्यवकाशान्गीषोऽप्युदात्तत्वसिद्धेः । अतः

इम् । दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । नचैवमिजो भित्त्वं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम्, 'वाहादित्यक्ष' इत्यत्र यथायर्थं वृद्धयाद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि 'औपगविः' इत्यादावेव स्यान्न तु 'दाक्षिः' इति, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेत्, न, वर्णग्रहणे अर्थव्यतिरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथाचैतत्सुत्रशेषे वार्तिकम्-अल्लेवानर्थकेनेति । अत एव सङ्घातेनार्थवत्तैव । तेन 'अियाः' इतीयङ् इहेव भवति 'स्त्रियौ परमस्त्रियौ नेह 'शस्त्र्यौ' 'शस्त्र्यः' । तथा 'इन्हनूपायस्यां शौ' 'सौ च' इत्यत्र हमित्यत्र संघातग्रहणे प्लोहान्ग्रहणं न । तेन 'प्लोहानौ' इत्यादौ 'सौ च' इति नियमाऽप्रवृत्तेः दोषः सिद्धयति । 'उदः स्थास्तम्भोः' इत्यत्र 'वा पदान्तस्य' इत्यतः पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेऽप्युदेव विशेष्यः । अननुवृत्तौ तु न काचित् क्षतिः । उभयथाप्यनर्थकस्याग्रहणाज्ज्ञेह 'गमुत्स्था स्यति' । 'गमुत्सुवर्णतृणयोः' । ननु 'शस्त्र्यौ' 'प्लोहानौ' इत्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति 'पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च' इति वचनात् । न हीदन्तत्रापि तदुत्तरमिति चेत्, सत्यम्, 'पदाङ्गाधिकारे' इति वचनसत्त्वे तथैव, किं त्वेतदपि तं भाष्ये, सौत्रेण तदन्तविधिनैव गतार्थत्वात् । अत एव परमश्चासावतिमहश्चेति विग्रहे 'परमातिमहान्' इति सिध्यति । वचनाश्रयणे तु नैतत्सिद्ध्येत्, अतिमहच्छब्दस्य महदुत्तरपदत्वेऽप्यनङ्गत्वात् । परमविशिष्टस्याङ्गत्वेऽपि महदुत्तरपदत्वाऽभावात् । सौत्रेण तदन्तविधिना तु 'सान्तमहतः' इति दीर्घमुगिलक्षणे नुमागमश्चेह सिद्धयति । न चेह 'ग्रहण वता' इति निषेधः शङ्क्यः 'समासप्रत्ययविधौ' इत्यनेन सह समानविषयः स इत्युक्तत्वात् । एतेन, बीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम्' इति भारविप्रयोगो व्याख्यातः । 'अल्लेव' इत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये-अनिजस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति । अन्- 'राज्ञा' इत्यर्थवता, 'साध्या' इत्यनर्थकेन । इन्- 'दण्डी' इत्यर्थवता, वाग्मी' इत्यनर्थकेन । अस्- 'सुपयाः' इत्यर्थवता, 'सुलोताः' इत्यनर्थकेन । मन्- 'मुशमी' इत्यर्थवता, 'सुप्रथिमा' इत्यनर्थकेन । तच्च 'इणः धीध्वम्' इति सूत्रेऽङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनासिद्धम् 'परिवेक्षिषीध्वम्' इत्यत्र हि धीध्वंशब्दस्यानर्थकत्वादेवाग्रहणे सिद्धे किं तन्निवृत्त्यर्थेनाङ्गग्रहणेनेति दिक् । सूत्रस्योदाहरणान्तराण्याह वार्तिककारः-प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञा याम् । अव्ययसंज्ञयाऽऽक्षिप्तः संज्ञी सर्वोदिविधिश्चिन्त्यते इति फलितोऽर्थः । उपपदविधौ भयाज्यादिग्रहणम् । भयञ् आख्यात्यक्षेति द्वन्द्वः । तेन ह्युच्चप्रकरणे 'मेवास्तिभयेषु कृञः' इति सूत्रे वाक्यं भित्त्वा उपपदेन मेवर्षां विशेष्येते, भयेन तूपपदम् । यदि तु भयाज्याशब्दोर्द्वन्द्वं कृत्वा आदिशब्देन बहुव्रीहिः क्लियेय तदा क्षेत्रप्रियमदरेषुपपदं विशेष्येते । सिद्धान्ते तु क्षेत्रमदव उपपदेन विशेष्यन्ते । भयङ्कुरः, अभ-

यङ्कुरः । आक्यङ्कुरणं, स्वाक्यङ्कुरणम् । क्लीप्प्रतिषेधे स्वच्चादिग्रहणम् । स्वसा परमस्वसा । अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे । प्रयोजनमित्यनुवृत्ते । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशेष्यते इति भावः । द्विविस्ता, द्विपरमविस्ता । द्वाधाविता, द्विपरमाचिता । द्विति । इत्यः, आदित्यः । 'दित्यदित्यादित्य' इति सूत्रेऽदितिग्रहणं न कर्त्तव्यं, परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाच्च भवतीति भावः । रोण्या अण । 'रीणी' इति सूत्रेण नातुरधिकः । रीणः, भावरीणः, मेवरीकरीणः । तस्य च । तस्य चेति वक्तव्यम् । उक्तानां वक्ष्यमाणानां च सर्वेषामयं शेषः । तथाचेह सूत्रं 'स्वं रूपम्' इत्यनुवृत्ते इति फलितोऽर्थः । ननु व्यपदेशिवद्भावेन 'रीणः' इति सिद्धमिति चेत् ? न, व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिति भाष्यकाराः । यद्यपि रीणांशब्दो न प्रातिपदिकं, तथाप्यप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्सोप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भावः । यथाकथञ्चिप्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति हि ङमाप्सूत्रे वक्ष्यते । ननु यदि तस्य चेत्युच्यते, स्वरूपग्रहणं चानुवर्त्यते, तर्हि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यस्य निर्विपर्ययं स्यादिति चेत् ? न, 'सूत्रान्तादृष्टः' 'दशान्तादृष्टः' इत्यादौ भावकाशत्वात् । न च तत्रान्वयग्रहणमामर्थ्यादेव व्यपदेशिद्भावां न भविष्यतीति वाच्यम्, 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्येतदर्थानन्तग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । शापकसिद्धेयं परिभाषा । पूर्वात्सपूर्वादिनिरिति वक्तव्ये 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति योगविभागश्चेह शापकः । वस्तुतस्तु भयाज्यादाविव 'सूत्रान्तादृष्टः' 'दशान्तादृष्टः' इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेण सिद्धे अन्तग्रहणसामर्थ्यमपि मृपपादमिति परिभाषाश्रयणं व्यर्थम् । न चैवं 'गोकुलं'मित्यत्र ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, उपपन्नं यो गोशब्दस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात् । सन्निधानाच्च प्रातिपदिकं प्रत्येव विशेषणताश्रयणात् । गोशब्दे च तदभावात् । अत एव 'राजकुमारीपुत्रः' इत्यत्र न ह्रस्वः । उपसर्जनं यत्क्रीप्रत्ययान्तं तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापि सन्निधानाश्रयणात् । एष एव तत्रापि गतिः । न ह्युत्तरपरिभाषेह सम्भवति 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' 'ग्रहणवता' इति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात् । यत्र 'पूर्वादिनिः' इति योगविभागो व्यर्थः । किम्बहुना 'पूर्वादिनिः' इत्यत्र तदन्तग्रहणसम्भवात् 'सपूर्वाच्च' इति सूत्रं व्यर्थम् । व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे तस्यैव प्रकृतवार्तिकमपि न कर्त्तव्यम् । स्वं रूपमिति तु प्रागेव प्रत्याख्यातमिति दिक् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ । 'तद्वहति' इति यत् । रथः, परमरथः । सीत्यं, परमसीत्यं क्षेत्रम् । सीनया सम्पन्नं, सम्पन्नमित्यर्थः । 'नोवयोधर्म' इति यत् । हलस्य कपो इत्यः । अत्र न हला-

त्करणजल्पकपेषु' इति यत् । यद्विधाविति किम् ? 'हलसी-
राट्ठक' इति ठविबधो तदन्तग्रहणं मा भूदिति कैयटः ।
अत्रेदं वक्तव्यम् । 'हलसीराट्' इति द्विः पठ्यते, 'तस्येदम्'
इत्यधिकारे 'तदहति' इत्यधिकारे च । तत्रोभयत्रापि तदन्त-
विधिरिति एव । आद्यस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाल्लुक्, -द्विहलः ।
अपरस्य श्रवणम्—द्वैहलिकः । स्पष्टं चेदं चतुर्थे हर-
दत्तग्रन्थे । युक्तं नैतत् । 'रथावत्' 'तदहति' इति रथश-
ब्दस्य द्विरुपादानमेतदर्थमिति भाष्येषुक्तत्वात् । वदत्यधि-
कारस्थरथहल्योक्तुपादानसामर्थ्यात्तस्यो हि तदन्तविधिरव-
शेषादुभयत्रापि स्यादेव । न नैवमिह यद्विधावित्यमङ्गतमिति
वाच्यम्, तस्योपलक्षणत्वात् । यदा—'रथावत्' इति सूत्रे
स्याद्रथास्ते इतिबद्धोदगीत्युक्तौ तत्प्रकारकशब्दाधोपगोपपाद-
यितुं शक्यत्वेऽपि हलग्रहणे तदुपपादनस्य वक्तुमशक्यत्वेन
हलग्रहणेन न तदन्तविधिः । अस्तु वदन्त्यापूर्वपद एवेति
कैयटशब्दः । 'तस्यै हिनम्' इति प्रकरणे 'शरीरावयवावत्'
इति सूत्रे 'रथावत्' इति वार्तिकम् । तत्राप्ययं तदन्तविधि-
बोधः । यत् तत्र कैयटो वक्ष्यति हलमीनाशब्दाभ्यां साह-
चर्याच्चानुश्रव्यायिष्यति एव यदिति तदन्तविधमाहुरिति ।
तत्राहुरित्यवरगोद्धावनम् 'अमामे निष्कादभ्यः' इत्यम-
रामग्रहणेन तस्मिन्प्रकरणे विशिष्टाया तदन्तविधेश्चापितया
साहचर्याश्रयेणऽपि तदन्तविधेर्निरास्वादित्यवधयेम् । **सुसर्वा-
द्धदिकशब्देभ्यो जनपदस्य** । सुपाथालकः । सुमागधकः ।
सर्वपाथालकः । 'अर्द्धपाथालकः' 'अवृद्धादपि बहुवचनवि-
पयात्' इति तु न । 'सुसर्वाद्धो जनपदस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।
द्विकशब्दः—पूर्वपाथालकः । अग्रपाथालकः । पूर्ववद्वृत् ।
'दिशोऽभद्राणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः । **ऋतोवृद्धिमद्विधाव-
यवानाम्** । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् वृद्धिनिमित्तः
प्रत्ययस्तद्विधाने अवयवानां । पूर्वपदत्वे इति शेषः । तदन्तवि-
धिरिह वार्तिक एव । शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् । 'पूर्वा-
पराधोत्तरम्' इत्येकदेशिसमासः । तत्र भवं पूर्वशरदम् ।
'सन्धिबेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण्' अवयवाद्गो । 'इत्युत्तरपदवृद्धिः ।
वृद्धिमदिति किम् ? 'प्रावृष पण्यः' इत्यत्र तदन्तविधिमो भूत् ।
तेन तत्र अत्वणव भवति—पूर्वप्रावृषमिति । अवयवानां किम् ।
पूर्वस्यां शरदि भवं पूर्वशरदिकमित्यत्राण् न भवति किं तु
कालाट्टनेव भवति । तत्र हि यथाकथञ्चिस्कालवाचिनो गृह्यन्ते
न तु ऋज्वेत्याग्रहः, उत्तरत्र सन्धिबेलाद्यतुनक्षत्रेभ्य इति
विशेषणत्वात् । अत एव सायम्प्रातिकः, पीनःपीनिकः इत्यादि
सिद्धयति । **ठक्विधौ संख्यायाः** । द्वे पठौ परिमाणमस्येति
विग्रहे 'तद्विताथं' इत्यनेन समासे कृते 'आर्हा'दिति ठक् न
भवति, संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषे-
धात् । तेन 'प्राग्वतेः' इति ठञेव भवति । 'अन्यर्द्धपूर्वे' इति
लुक्पु न भवति 'सोस्यांशवश्नभृतयः' इत्यतः सोऽस्येत्यनुव-
र्त्तमाने 'तदस्य परिमाण'मित्यत्र पुनःप्रत्ययार्थस्य समर्थविभ-
क्त्यै निर्देशः । पुनर्निर्देशेन हि प्रकृताल्लुक्सम्बन्धादिल्ल

क्षणमिदमिति सूच्यते । यदा—अनुवर्त्तमानेन सोस्येत्यनेन
महिनंपरिमाणं संख्याया इत्येतत्तावत्प्रत्ययं विधत्ते । ततस्त-
स्य लुकि कृते पुनः 'तदस्यपरिमाणम्' इति वचनसामर्थ्या-
त्स्वार्थे तज्जातीयः प्रत्ययः । तस्य विधानसामर्थ्यात् द्विगुनि-
मित्तत्वाऽभावाद्वा लुक् न भविष्यति । एतच्च वृत्तिकारमत-
माश्रित्योक्तम् । भाष्यकारमते तु 'तमधीष्टः' इति सूत्रेण
भूतार्थे प्रत्ययं कृत्वा 'द्विषाष्टिक' इत्यादि साध्यम् ।
न ह्यत्र 'अन्यर्द्धे'तिलुक् प्राप्नोति, अनाहोयत्वात् । यद्यपि
'तमधीष्ट' इत्यत्र कालादिति वर्तते तथापि काले संख्येभ्ये
वर्त्तमानात् पठिशब्दादुत्पत्तिर्न विरुध्यते । रमणीयादित्यस्व-
नभिधानात् भवति । परिमाणार्थे तु लुक् दुर्वारः । तथाहि
'प्राग्वतेष्टञ्' इति टन् 'तदहति' इत्यतः प्राक् 'तेन क्रीतम्'
इत्येवमाणा येऽर्थास्तेषु भवति, अर्हत्यर्थे न । ततः परेऽपि
येऽर्था वक्तव्यतात्यादयः 'आकालिकटाद्यन्तवचने' इत्येवमन्ता-
स्तेष्वपि भवति । एतच्च ठञ् आर्हायानार्हायार्थसाधारणत्वेपि
परिमाणस्य 'तदहति' इत्यतः प्राङ् निर्देशात्तत्रोत्पन्नष्टञ् आ-
र्हाय एव । न च तदस्यैव पुनरुपादानमात्रेणार्हायत्वमपग-
च्छति । न हि काको वाडयत् इत्यार्हायस्त्वे निषर्त्तते । किञ्च
यथाहोयत्वं नवर्त्तते, तर्हि जीवितपरिमाणान्मन्त्रापि लुक् न
स्यात् । द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य द्विनिष्कः । न च 'द्वित्रि-
पूर्वाङ्गिकात्' इति वचनसामर्थ्यात्स्यादिति वाच्यम्, परिमा-
णातिरिक्तेष्वार्हायार्थेषु वचनस्य सावकाशत्वात् । तस्माद्यस्य
पष्टिर्जावितपरिमाणं पष्टिमसौ भूतो भावीति 'तमधीष्टो
भूत' इत्येव द्विषाष्टिकः साधनीयः । तदस्येति तु त्यक्तव्यं,
सोस्येत्यनुवृत्त्येवैष्टिसिद्धेरिति स्थितम् । **धर्माक्षयः** ।
'धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति अधार्मिकः । 'अधर्माद्य'
इत्येतन्नवक्तव्यम् । **पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरप-
दस्य च प्रयोजनम्** । इष्टकैपीकामालानां चित्तुल्लभारिषु ।
इष्टकचित्तम्, पकेष्टकचित्तम् । इष्टीकतुल्लेन, मुजेष्टीकतुल्लेन ।
मालभारी, उत्पलमालभारी । इष्टोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनस्यो-
दाहरणः पदाङ्गेति पदशब्द उत्तरपदपर इति कैयटशब्दः । अत
एव 'परममहत्परिमाण'मित्यत्र परममहतो ब्रह्मस्य परिमाण-
मिति पष्टीतत्पुरुषः । सामानाधिकरण्ये हि 'आत्महतः'
इत्यात्वं स्यादित्युदयनाचार्या व्याचष्टुः । यत् तत्र बह्व-
मानेनोक्तम्—'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते
न तूत्तरपदाधिकारः । अन्यथा 'इष्टकैपीकामालानां चित्तुल्लभारिषु'
पुनस्तदन्तविधियुपसंख्यानं व्यर्थं स्यात् । तथाच 'परममह-
त्परिमाण'मित्यत्र कर्मधारयपक्षेऽप्यात्वप्रसक्तिसंस्थेति तदेत-
दनवहिताभिधानम्, 'इष्टकैपीकोत्यस्य प्रयोजनत्वेनोदाह-
रणात्, उपसंख्यानान्तरस्य गगनकुसुमायमानत्वात् मास्ता-
दाचार्योक्तमेव सम्पत्क । एतेन 'सततनैशतमोवृत्तमप्यतः'
इति भारविप्रयोगे 'ओजःसहोम्मस्तमसस्तृतीयायाः' इत्य-
लुक्पुतो नेत्याशङ्क्य वर्धमानोक्तरीत्योत्तरपदाधिकारे तदुत्तर-
पदग्रहणं नास्तीति दुष्येष्टवृत्तिकारोक्तिरप्यपस्तता । यदपि

‘ओजःसह’ इति सूत्रे हरदत्तोक्तम्—ओजःप्रभृतीनामुत्तर-
पदाक्षिप्तं पूर्वपदं प्रति विशेष्यत्वादिति, तदपि वार्तिकविरो-
धादुपेक्ष्यम्, विशेष्यविशेषणभावनिरणयार्थैवेत्येव वार्तिकानां
प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वात् । भारवि
प्रयोगस्त्वित्थं समाधेयः । वृत्तं वृत्तिः, नैशतमसो वृत्तमिति
पृथीतत्पुरुषः । न पुंसके भावे कस्य योगे शेषत्वविवक्षायां
पृथो । ततः सततं नैशतमसो वृत्तं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ।
यद्वा—‘वृत्तु वर्तने’ । घञर्थे कविधानमिति भावे कः । सततं
नैशतमसो वृत्तं वृत्तिर्यस्मिन्निति प्राग्वत् । अङ्गाधिकारे
प्रयोजनान्याह—प्रयोजनं महदृष्टव्यमनुसृष्टां दीर्घविधौ ।
महान्, परममहान् । आपरिष्ठान्ति, स्वापः । ‘न पूजनात्’
इति समासान्तनिषेधः । नन्वेवमपि ‘द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्’
इतीकारः प्राप्नोति, न ह्यर्थं समासान्तो येन ‘अवपूः’
इत्यप्रत्यय इव निषिध्येत इति चेत्, सत्यम्, ‘द्वयन्तरूपसर्गे-
भ्यः’ इत्यत्रापि इति कृतसमासान्तस्यानुकरणं प्रथमान्तम् ।
‘अहोऽदन्तात्’ इतिवद्व्यत्ययेन पप्रयर्थे प्रथमा । इहत्वं
‘स्वाप’ इति भाष्यं चास्मिन् व्याख्याने प्रमाणमित्येवमेवम् ।
स्वसारी, परमस्वसारी । नसारी, परमनसारी । पद्यभ्यन्तर-
दृष्ट्याद्यननुहो नुम् । पद्मावः प्रयोजनम् । द्विपदः पद्यः ।
केवलस्योदाहरणं तु पादयत्नैरप्रत्ययः, पात्, पदः, पदा,
इत्यादि । इह कौ लुप्तवाण्येनोपो न स्थानिवन् । उत्तरप-
दाधिकारे तु पादशब्दो विशेष्य एव । तेन ‘पादस्य पदा-
ज्याङ्गिणोपहतोऽपि’ इति पद्मावः ‘पादेनोपहतं पदोपहतम्’
इत्यत्रैव भवति । इह तु न दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपह-
तमिति । उत्तरसूत्रेणैवम् । तेन ‘पद्यत्यतदर्थं’ ‘हिमकापि-
हतिषु च’ इति पद्माव इहैव भवति—पादौ कपतीति पक्कापी ।
इह तु न—परमपादकापी । यस्तु ‘परमपक्कापी’ति प्रयोगः
स परमश्चासौ पक्कापी चेति विग्रहेण समाधेय इति भाष्य-
कैयटयोः स्थितम् । यूयं, वयम्, अतियूयम् अतिवयम् ।
अस्थना, परमास्थना । अनङ्गान्परमानङ्गान् । छपांथमांथपुं-
गोस खिचतुरनङ्गिग्रहणम् । योः सुयोः पन्थाः सुपन्थाः ।
‘न पूजनात्’ इति समासान्ताभावः । मन्थाः, परममन्थाः ।
पुमान्, परमपुमान् । गौः, सुगौः । सखा, सुसखा । सखायी,
चत्वारः, परमचत्वारः । अनङ्गाहः, परमानङ्गाहः । त्रयाणां,
परमत्रयाणाम् । भाष्ये तु परमपन्थाः, परमगौरित्युदाहृतम् ।
तत्र समासान्तापत्तिः । ‘न पूजनात्’ इति निषेधस्तु नास्ति,
‘स्वतिभ्यामेव’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव काचित्कोऽय-
मपपाठ इति कैयटः । समासान्तविधेरनित्यतया वा समाधे-
यम् । यद्वा—परमुदाहरणान्तरमित्यर्थः । अपन्थाः, अगौरित्यत्र-
नञस्तत्पुरुषात् ‘पथो बिभाषा’ इति साधुत्वम् । यस्तु ‘परमस-
खायी’ इति पठितं भाष्ये तत्र बहुव्रीहिविरोधः । गौणत्वेऽपि
हानङ्गित्वे इत्येते एवास्थानानङ्गत्वात् । एतच्च ‘मिदमोन्यात्’
इत्यत्र ‘द्वितीयाभित’ इत्यत्र च स्पष्टम् । ‘अरुणो बरुण इन्द्र-
सखा’ ‘आग्नेया हि मरुतसखा’ इत्यादि प्रयोगाश्चक्रमेव सङ्ग-

च्छन्ते । एतेन विसंज्ञामूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिर-
त्युदाहरणहृदत्तो न्यासकारश्चापास्तः । ‘त्रैलोक्यः’ इति तु त्रि-
शब्दाभिप्रायेण संख्याविभाषायां परे इति व्याख्याना-
दौघे न भवति—प्रियत्रीणाम्, अतित्रीणाम् । प्राधान्ये स्वादेव
‘परमत्रयाणाम्’ इत्याहुः । अत्र व्याख्याने प्रमाणं मुख्यम् ।
इह ‘पदाङ्गाधिकार’ इति कर्त्तव्यम्, तदन्तग्रहणेनैव सकलेष्ट-
सिद्धेरित्युक्तं न विस्मर्त्तव्यम् । ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स-
विहितस्तदादेस्तद्वृद्धस्य ग्रहणम्’ । इह प्रत्ययाक्षिप्तस्य
धातुप्रातिपदिकाद्यवयवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्त-
विधिर्लभ्यते । अङ्गसंज्ञासूत्रे ‘यस्मात्प्रत्ययविधिरस्तदादिप्रत्यये’
इति योगं विभज्य परिभाषात्वेन व्याख्यानादंशान्तरलाभः ।
इदं च संज्ञाविधौ न प्रवर्तते, ‘सुसिद्धं पदम्’ इति शाप-
कात् । उत्तरपदाधिकारेऽपि न प्रवर्तते, ‘हृदयस्य हृल्लेख-
यदण्डमेषु’ इति सूत्रे खल्वग्रहणाज्जापकादिति वक्ष्यते ।
अस्यापवादमाह—‘प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्याः’ इति । यत्र
पञ्चम्यन्तं प्रत्ययस्य विशेषणं तत्र तदङ्गग्रहणं नेत्यर्थः ।
यथा ‘रदाभ्यां निष्ठा तः’ इत्यत्र । तेन ‘दृपत्तीणां’ इत्यत्र
तुधातोस्तकारस्य निष्ठान्तप्रत्ययवयवानीभूतत्वं न त्वं न
भवति । इह प्रपञ्चे संज्ञाविधाद्युत्तरपदाधिकारे ‘रदाभ्यां’
‘रथनामी लुब्धोः’ इत्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतयाऽऽश्रीयते,
इतरत्र तु विशेषणतयाति फलितोऽर्थः । तदिदं सकलं सूत्रेणैव
सिद्ध्यतीति स्थितम् । सौत्रस्य तदन्तविधेर्वचनिकमपवाद-
माह वार्तिककारः—यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रग्रहणे ।
‘अचि दनुधातु’ इत्याद्यङ्गवच्च यथैह भवति—अथो, भ्रुवा-
विति, एवमिहापि सिद्ध्यति—अथः, भ्रुव इति । तदन्त-
विध्यपवादस्तदादिविधिरतो विशेषणेनैव ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । यस्य समुदाय-
स्यावयवानामां मध्ये प्रार्थमिकोऽङ्ग वृद्धिसंज्ञकः स
वृद्धसंज्ञकः स्यात् । आग्रगुतीयः । ‘वृद्धाच्छः’ । अचा
भित जातो बहुवचनं, तेन द्वयोरपि भवति—शालीयः ।
एकस्यापि च भवति व्यपदेशवद्भावात् । शा ब्राह्मणी,
तस्या अयं शीयः । ‘वा नामधेयस्य’ । पौरुषेयं नाम
तस्य वृद्धसंज्ञा वा स्यादित्यर्थः । उभयत्र विभाषेयम्,
देवदत्तादीनामप्राप्ते वामनादीनां च प्राप्ते आरम्भात् । देव-
दत्तीयाः, देवदत्ताः । ‘विधाय मूर्ति कपटेन वामनीम्’ इति
श्रीहर्षः । ‘गोत्रोत्तरपदस्य च’ । नित्यं वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति
शेषः । कम्बलनारायणगाथाः । ओदनपाणिनीयाः । धृतरौ-
दीयाः । कम्बलप्रयस्य चारायणस्य शिष्या इत्यादिरर्थः ।
पणनं पणः । ‘घञर्थे कविधानम्’ इति कः । सोऽस्यास्तीति
पणी । पणनो गोत्रापत्यं पाणिनः । अण् । ‘गार्थिवदधि-
केशिगणपणिनश्च’ इति प्रकृतिभावः । ततो यूनीञ् ।
पाणिनिः । स्यादेतत् । ‘ण्यक्षत्रियार्पणितः’ इति सूत्रेणैव
इहो लुक्प्राप्नोति, आर्वाण्युत्पन्नत्वादिति चेत् ? न,
आर्पणग्रहणेन ‘ऋथ्यन्धक’ इति सूत्रविहितम् । ऋथ्यण एव

ग्रहणात् । अस्य चौत्सरिक्तवात् । यद्वा पणिशब्दो
योगिको न तु ऋषो रुढः । कुत्रिषो तु रुढस्यैव ग्रहणम् ।
एतच्च शास्त्रान्ते 'एकशेषनिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेः सिद्ध
मिति वार्तिकनिर्देशात्, 'दाक्षीपुत्रस्य पाणिने' इति
भाष्यकारव्यवहाराच्च निर्णयते । नन्वेवमपि पाणिनेश्छात्राः
पाणिनीया इति न सिध्यति । वृद्धाच्छं वाधित्वा 'इजश्च'
इत्यणः प्रसङ्गात् । न च छे विवक्षिते 'यूनि कुक्' इत्याद्यो
कुकि सति नाऽयमिष्यत इति बाध्यम् । प्रत्ययलक्षणणेन
इत्यन्तत्वात्पायात् । अत्राहुः—'इजश्च' इत्यत्र 'कण्वादिभ्यो
गोत्रे' इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते । तच्च पूर्वसूत्र एव
स्वर्यते । तेनाऽपत्याधिकारादन्यत्वेन प्राप्तं लौकिकं गोत्रं
विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते, 'स्वरितेनाधिकारः' इति वच-
नात् । कण्वादिश्च गर्गाद्यन्तर्गणः । ततो 'गर्गादिभ्यो यञ्'
इति विधीयमानो यञ् पारिभाषिक एव गोत्रे भवति,
तत्राऽपत्याधिकारसत्त्वात् । तेन 'इजश्च' इत्यत्रापि पारिभा-
षिके गोत्रे य यञ् । तदन्ताच्छेपेऽणित्यर्थः फलितः । यद्वा-
लक्षणप्रतिपदीक्यदिभाषया कण्वादिमूत्रे यजेव गृह्यते, स
च पारिभाषिके 'विहितत्वात्तस्यैव प्रत्यायकः । एवमर्थो-
धिकारादिजश्च इत्यत्रापि तथा । पाणिनिरिति तु यूनि
इज्, न तु गोत्रे । तेनाऽणोऽप्राप्तेर्निर्बाधदृष्टप्रत्यय इति
स्थितम् । रुढस्यापत्यं रूढिः । अत इज्—अनन्तरे, गोत्रे
वा । न चैवम् 'इजश्च' इत्यणप्रसङ्गः 'न ज्ञावः
प्राच्यभरतेषु' इति निषेधात् । स्यादेतत् । यदि
गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते, तर्हि पिङ्गल
काण्वस्य छात्राः पितृलकाणा इत्यत्र वृद्धाच्छः स्यात् ।
इत्यते तु 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । सत्यम् । अत एवा-
ऽवरितोषादुक्तं वार्तिककृत्वा 'गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्' इति ।
शेषिकाधिकारे 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र वा इत्यमतिदेशः
कर्त्तव्य इत्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्वाच्च लौकिकं गोत्रग्रह-
णात् 'ओदनपाणिनीयाः' इत्यादि सिद्धयतीति भावः ।
किमविशेषेण ? नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ।
कतशब्दो गर्गादिः । जिह्वाचपको, हरितवर्णश्च—कात्यः,
तस्य छात्रा इत्यर्थेऽणेर भवति, जैह्वाकालाः, हरितकालाः ।
त्यदाहीनि च । एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः । त्यदीयम्,
अदसीयम्, इदमीयम् किमीयम् । स्वादायनिः, मादायनिः ।
'उदीचा वृद्धादि'ति फिज् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति
स्वमावादेशो ।

पुरुषाणां देशो । यस्याचामादिरिति मण्डूकश्रुत्या-
ऽनुवर्तते । वक् यस्याचामादिरित्यद्वयसंज्ञं वा स्यादे-
शाभिधाने । एणीपचनोयः । गोनीदीयः । भोजकटीयः ।
एकिति किम् ? आदिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । विषेयसंज्ञा-
सम्बन्धत्वेन पृथग्विषयव्युत्पत्त्याणञ्च प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्दे-
शार्थम् । व्यवस्थितविभाषा चैवम् । तेन क्रौडदेवदत्तशब्द-

योरप्राग्देशवाचिनोर्न वृद्धसंज्ञा, तेन 'क्रौडः' 'देवदत्तः'
इत्येव भवति । प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भव-
त्येव वृद्धसंज्ञा । ततः काश्यादिवाद्बहुलक्षणी ठञ्जिठौ
भवतः । शेषकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी, सैपुरिका ।
स्कीनगरिकी, स्कीनगरिका । सेपुरं स्कीनगरं च बाहीक-
ग्रामो । तत्र वृद्धत्वात् 'बाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्जिठौ
भवतः । शेषिकेष्विति वचनादपत्ये वृद्धलक्षणः फिज् न ।
विकारे च 'नित्यं वृद्धे'ति मयण् न । तदेवं कुणिमतं
भाष्यमतं चानुसृत्य प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्या-
ख्यातम् । जयादिस्थस्तु प्राचि देशे ये सन्ति ते प्राचः पुष-
पास्तेषां यो देशस्तदभिधान इति व्याचख्यौ । प्राचामित्य-
स्य च श्रृयमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवति अध्याह्नव्येन
मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्प्य इति तस्याद्ययः । अस्मिन् पक्षे
बाहीकग्रामे 'देवदत्तः' इत्यत्र वाऽवृद्धत्वादेव ठञ्जिठौ न
भवत इति स्पष्टम् । किन्तु 'सैपुरिकी' इत्यादिभाष्योदाहृत-
वचनेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् । देश इति किम् ? ।
गोमती नाम प्राग्देशनदी, तत्र भवा मत्स्याः 'गोमताः' ।
देशग्रहणेन नदी गृह्यते 'नदीदेशोऽग्रामाः' इति पृथगुपा-
दानाजिह्वात् । प्रागादिदेशविभागस्त्वित्यम्—शरावतीनाम
नदी उत्तरपूर्वाभिमुखी । तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यव-
स्थितो देशः प्राग्देशः । उत्तराऽपरस्यामुदग्देशः । उत्त-
प्रागुदञ्चौ विभज्यते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां
शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती । इति । अमर-
सिंहोप्याह—लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽ-
वधेः देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
इति । अमरव्याख्यातारस्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिगा-
मिनो शरावतीति वदन्ति । उभयभाऽपि प्रागुदक्स्वरूपे न
विवादः, बाहीकदेशस्तु प्रागुदक्वर्हिभूतः । 'वह्निषट्ठिलोपो यच'
इति व्युत्पादनाविति विवरणम् । तस्मिन्त्यम्, 'अभ्यास्यप्'
इति सूत्रे 'काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ' इति वार्तिकं व्याचक्षणेन
भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्थोदीच्यवाहीकोभयरूपताभ्युप-
गमात् । तत्र हरदत्तादिभिस्तथैवानुवादाच्च । तस्माद्बाहीको
देशविशेष इत्येव तत्त्वम् । तथाच कर्णपर्वणि—यज्ञानां सि-
न्धुषट्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । बाहीका नाम ते
देशा न तत्र दिवसं वसेत् । इति । एतेन कर्मवर्हिभूत-
त्वाद्बाहीका इत्युक्तं भवति । शतद्रुषिषाशा शरावती नितस्ता
चन्द्रभागेति पञ्च नभः, सिन्धुनदस्तु वडः, तन्मध्यदेशो
बाहीक इति तद्व्याख्यातारः । व्युत्पत्त्यन्तरं तु तत्रैव
दक्षितम् । वह्निकश्च बाहीकश्च विप्राकायां पिशाचकौ ।
तथोरपत्यं बाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः । इति ।
एतच्च विवेचनं 'बाहीकग्रामेभ्यश्च' इत्यादावुपयोक्त इति
सर्वं सुस्पष्टम् ॥

ॐ इति श्रीशङ्खकीस्तुमे नवमाह्निकम् ॥

